

Lähestymistapoja kirjallisuuteen

Toimittaneet Hanna Meretoja,
Aino Mäkikalli, Anna Helle,
Kaisa Ilmonen ja Markku Lehtimäki

Tietolipas 287

Lähestymistapoja kirjallisuuteen

Toimittaneet

Hanna Meretoja, Aino Mäkikalli, Anna Helle,
Kaisa Ilmonen ja Markku Lehtimäki

TIETOLIPAS 287

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon Maailman muisti -rekisteriin.

© 2024 Hanna Meretoja, Aino Mäkikalli, Anna Helle, Kaisa Ilmonen, Markku Lehtimäki ja SKS

Kannen sarja-asu: Markus Itkonen

Kannen toteutus: Eija Hukka

Kannen kuva: Leon Wyczółkowski, *Wiosna – wnętrze pracowni artysty*, 1933 /

Leon Wyczółkowski District Museum in Bydgoszcz.

Taitto: Maija Räisänen

Hakemisto: Kirjoittajat sekä Helmi Nöjd ja Joel Suontama

EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-897-2 (nid.)

ISBN 978-951-858-898-9 (EPUB)

ISBN 978-951-858-899-6 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)

ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.287>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä, ellei toisin mainita. (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/tl.287>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Hansaprint Oy, Turenki 2024

Sisällys

Lähestymistapoja kirjallisuuteen – Johdanto 9

Hanna Meretoja ja Aino Mäkikalli

I KIRJAILIJA- JA TEKIJÄLÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Aino Mäkikalli

Johdanto kirjailija- ja tekijälähtöisiin suuntauksiin 21

Aino Mäkikalli

Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin 26

Kaisa Kurikka

Elämäkertatutkimus 36

Maarit Leskelä-Kärki

Omaelämäkerran ja autofiktion tutkimus 48

Päivi Kosonen

Geneettinen kritiikki 59

Veijo Pulkkinen

Postkoloniaalinen tekijätutkimus ja kulttuurisen omimisen ongelmat 70

Kaisa Ilmonen ja Olli Löytty

Appropriaation ja tekijyyden tutkimus 81

Sanna Nyqvist

II TEOS-, TEKSTI- JA LAJILÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Markku Lehtimäki

Johdanto teos-, teksti- ja lajilähtöisiin suuntauksiin 93

Markku Lehtimäki

Venäläinen formalismi 100

Gennadii Obatnin ja Tintti Klapuri

Uuskritiikki ja lähilukeminen 109

Markku Lehtimäki ja Aino Mäkikalli

Strukturalismi 120

Anna Helle ja Markku Lehtimäki

Narratologia 131

Markku Lehtimäki

Retorinen kertomusteoria 141

Markku Lehtimäki

Tyyliintutkimus 151

Linda Nurmi

Historiallinen poetiikka 163

Saija Isomaa

Adaptaatiotutkimus ja intermediaalisuus 176

Kaisa Kurikka ja Laura Piippo

III LUKIJALÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Hanna Meretoja

Johdanto lukijalähtöisiin suuntauksiin 189

Hanna Meretoja

Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus 194

Hanna Meretoja

Reseptiotutkimus 207

Kaisa Kaakinen

Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio 216

Anna Helle

Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus 225

Susanna Välimäki ja Aura Sevón

Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus 236

Maria Mäkelä ja Merja Polvinen

Empiirinen lukemisen tutkimus 247

Kati Launis, Aino Mäkikalli ja Viola Parente-Čapková

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus 258

Eevastiina Kinnunen

IV MAAILMALÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittaneet Anna Helle ja Kaisa Ilmonen

Johdanto maailmalähtöisiin suuntauksiin 271

Anna Helle ja Kaisa Ilmonen

Sosiologinen kirjallisuudentutkimus 277

Elina Arminen

Kirjallisuushistorian kirjoittaminen ja tutkiminen 288

Kukku Melkas ja Aino Mäkikalli

Marxilainen kirjallisuudentutkimus 297

Jussi Ojajärvi

Kulttuurintutkimus 310

Kaisa Ilmonen ja Jussi Ojajärvi

Feministinen ja queer-teoreettinen kirjallisuudentutkimus 324

Elsi Hyttinen

Postkoloniaalinen ja yllirajainen kirjallisuudentutkimus 335

Kaisa Ilmonen

Intersektionaalisuus 347

Kaisa Ilmonen

Ekokritiikki 357

Toni Lahtinen

Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus 366

Karoliina Lummaa

Uusmaterialismi 378

Ate Tervonen, Laura Piippo ja Sanna Karkulehto

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus 388

Anna Helle

Kulttuurinen muistitutkimus 398

Riitta Jytilä

Kulttuurinen traumatutkimus 406

Hanna Meretoja

Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka 418

Markku Lehtimäki

Kulttuurihistoriallinen kirjallisuudentutkimus 428

Hannu Salmi

Folkloristinen kirjallisuudentutkimus 437

Anne Heimo ja Pasi Enges

Filosofinen kirjallisuudentutkimus 449

Hanna Meretoja

Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus 463

Hanna Meretoja

Kiitokset 477

Kirjoittajat 478

Abstract 481

Asiasanahakemisto 482

Henkilöhakemisto 493

Lähestymistapoja kirjallisuuteen – Johdanto

Hanna Meretoja

 <https://orcid.org/0000-0002-8243-6371>

Aino Mäkikalli

 <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

Kirjallisuutta voi lähestyä lukemattomista eri näkökulmista. Kirjallisuuden rikkaus ja moniulotteisuus kutsuvat tutkimaan sitä moninaisista lähestymistavoista käsin, eikä se tyhjene mihinkään niistä. Kirjallisuudentutkimus elää osana omaa aikaansa ja muotoutuu keskustelussa muiden tieteenalojen sekä ajassa vaikuttavien ajatusvirtausten kanssa. Kirjallisuudentutkimuksen nykytilanne on pluralistinen: ei vallitse minkäänlaista konsensusta siitä, miten kirjallisuutta tulisi tarkastella, eri lähestymistavat elävät rinnakkain, ne saattavat osin lomittua, ja niiden välillä käydään kiinnostavia keskusteluja. Pluralistisessa tilanteessa on erityisen tärkeää, että eri lähestymistapojen edustajat pystyvät perustelemaan omia teoreettisia lähtökohtiaan, sitoumuksiaan ja valintojaan.

Nykyiset tavat lähestyä kirjallisuutta rakentuvat erilaisten ajattelutraditioiden pohjalta, kehittävät niitä uusiin suuntiin, kyseenalaistavat aiempia oletuksia ja avaavat uusia näkökulmia edeltäviin keskusteluihin. Uudemmat suuntaukset eivät automaattisesti ole ”edistyskellisempiä” kuin vanhat tai merkitse aiempien suuntausten vanhentumista. On tarpeen tuntea kirjallisuudentutkimuksen lähestymistapojen historiaa laajasti, jotta pystyy esimerkiksi hahmottamaan, miten uudemmat suuntaukset rakentavat vanhojen päälle, haastavat niitä mutta myös nojaavat moniin jo esitettyihin ajatuksiin. Vanhoista suuntauksista voi löytyä arvokkaita oivalluksia, jotka ovat uudessa kontekstissa jälleen ajankohtaisia ja käyttökelpoisia.

Kirjallisuudentutkimuksen lähestymistavat kertovat aina omasta ajastaan ja sen oletuksista. Niiden lähtökohtana on erilaisia kirjallisuuskäsityksiä. Tässä kirjassa lähestymistavat on jaoteltu neljään osioon sen mukaan, lähestytäänkö niissä kirjallisuutta tekijä-, teksti-, lukija- vai maailmalähtöisesti. Moni suuntaus ei kuitenkaan asetu itsensä selvästi näistä yhteen, joten jaottelu on vain suuntaa antava.

Lähestymistapoja, suuntauksia, teorioita, menetelmiä, tutkimuskenttiä

Lähestymistavoilla tarkoitamme tässä laajasti ymmärrettynä erilaisia tapoja lähestyä kirjallisuutta tutkimuksellisesta tai analyttisestä näkökulmasta. Kyse on kirjal-

lisuudentutkimuksen erilaisista teoreettis-metodologisista lähtökohdista, tavoista lähteä vastaamaan miten-kysymyksiin: miten kirjallisuus ymmärretään, miten sitä tutkitaan, miten siihen suuntaudutaan, miten sitä analysoidaan. Monet lähestymistavat ovat selkeitä tutkimussuuntauksia, jotka tarjoavat yhtenäisiä vastauksia näihin miten-kysymyksiin. Esimerkiksi formalismin lähtökohtana on tietty kirjallisuuskäsitys, jonka pohjalta se ehdottaa tietynlaista tapaa suuntautua kirjallisuuteen ja sen analysoimiseen. Joissakin lähestymistavoissa sen sijaan painottuvat tietyt teoreettiset lähtökohdat, kuten filosofisessa hermeneutiikassa, posthumanismissa tai psykoanalyttisessa kirjallisuudentutkimuksessa, mutta ne eivät tarjoa yhtä menetelmää, vaan niiden pohjalta kirjallisuutta voidaan analysoida monin eri tavoin.

Kirjallisuudentutkimuksessa teorit ja metodit ovat kiinteästi yhteydessä toisiinsa. Eri suuntauksat tarjoavat teoreettis-metodologisia välineitä, kuten teoreettisia käsitteitä, joiden avulla muodostetaan tutkimuskysymyksiä ja etsitään niihin vastauksia. Teorioissa on kyse niistä käsitteellisistä lähtökohdista ja teoreettisista taustaoletuksista, jotka ohjaavat tutkimuksen tekemistä. Erilaiset kirjallisuudentutkimuksen suuntauksat, kuten dekonstruktio, kulttuurintutkimus ja feministinen kirjallisuudentutkimus, tarjoavat erilaisia teoreettisia lähtökohtia tekstianalyysiin – lähtien siitä, mistä kirjallisuudessa on ylipäättään kyse.

Metodilla eli menetelmällä tarkoitetaan tapaa, jolla tutkimus toteutetaan. Kirjallisuudentutkimuksessa ei ole yksiselitteistä menetelmävalikoimaa, vaan viime kädessä kukin tutkija luo oman menetelmänsä rakentamalla tutkimukseensa sopivan teoreettis-metodologisen viitekehyksen. Tähän kuuluu sellaisen käsittevälineistön hahmottelu, jonka avulla tutkimuskysymykseen on mielekäästä vastata. Metodina voi ajatella eräänlaisena työkalupakkina. Se tarjoaa joukon rajattuja tieteellisiä käsitteitä, jotka toimivat kaunokirjallisten tekstien – tai esimerkiksi haastattelu-, arkisto- tai digitaalisten aineistojen – analyysin välineinä. Tutkimuksessa tätä käsitteistöä käytetään systemaattisesti, ja sen avulla saadaan tutkimuskohteista esiin tiettyjä piirteitä. metodi tulee kreikan kielien sanasta *methodos*, joka tarkoittaa kuljettavaa tietä. Yksinkertaisimmillaan metodi – tie, jota pitkin kuljetaan – voidaan käsittää ”väitteiden perustelujen logiikaksi” (Kinnunen 1983, 15–16, ks. myös Mäkilalli, Meretoja & Kähkönen 2022). Kirjallisuudentutkimuksessa puhutaan usein *metodin* sijaan *lähestymistavasta* tai *suuntauksesta* (engl. *approach*), jotka kuvaavat *metodia* paremmin sitä tapaa ja niitä keinoja, joiden avulla tutkimuskohdetta tarkastellaan.

Onnistuneessa tutkimuksessa teoreettis-metodologinen lähestymistapa ja aineisto ovat jatkuvassa vuoropuhelussa. Joillakin tieteenaloilla menetelmiä ajatellaan valmiina valikoimana, josta tutkija valitsee itselleen sopivan, mutta kirjallisuudentutkimuksessa näin ei ole. Kirjallisuudentutkimuksen pluralistisessa tilanteessa tutkija joutuu perustelevaan, miksi kokoa tietystä lähestymistavoista tutkimuksensa teoreettis-metodologisen perustan. Parhaassa tapauksessa se muotoutuu osana tutkimusta siten, että analyysi voi tuoda jotakin uutta myös lähtökohtanaan oleviin teoreettisiin käsitteisiin. Eri lähestymistapojen voi ajatella avaavan erilaisia näkökulmia kirjallisuuteen siten, että ne esittävät sille erilaisia kysymyksiä. Samalla ne tarjoavat teoreettisia käsitteitä, joilla on hypoteettinen luonne: niitä koetellaan ja testataan tekstien tulkinnessa, ja hyvä tutkija on valmis muokkaamaan käsitteitään tutkimuksen edetessä. Tämä itsessään ei ole kuitenkaan teoreettisesti ”neutraali” kanta, vaan se ilmentää tiettyä teoreettisesti latautunutta ajatusta siitä, millaista on onnistunut tutkimus. Erityisesti filosofinen hermeneutiikka korostaa sitä, että teoreettisten käsitteiden pitäisi olla avoimia ja

tutkijan tulisi olla valmis muokkaamaan niitä tutkimuksen edetessä (Gadamer 1990; Saariluoma 2000; Meretoja 2004; 2014, 23–24).

Osaa tämän kirjan lähestymistavoista olisi luontevampaa kutsua tutkimuskentiksi tai tutkimusaloiksi kuin suuntauksiksi. Esimerkiksi lukemisen tutkimus tai kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus ovat tutkimuskenttiä, joiden sisällä on hyvin monenlaisia tapoja tutkia kyseistä ilmiötä. Tällöin lähestymistapa nostaa esiin tietyn puolen kirjallisuudesta, kuten sen, miten kirjallisuutta luetaan tai miten se on kytköksissä hyvinvointiin, mutta ei vielä itsessään kerro, miten tätä ilmiötä pitäisi konkreettisesti tutkia, vaikka tarjoaa siihen erilaisia mahdollisuuksia. Monet tässä kirjassa esitellyt lähestymistavat ovat monitieteisiä tai tieteidenvälisiä tutkimusaloja, kuten kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus tai kulttuurinen muistitutkimus. Useimmat lähestymistavoista vähintäänkin ammentavat erilaisista tieteidenvälisistä keskusteluista ja soveltavat niitä kirjallisuudentutkimukseen. Esimerkiksi feministinen ja postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus nojaavat laajempiin keskusteluihin feminismistä ja postkoloniaalisesta tutkimuksesta ja samalla tuovat oman näkökulmansa näihin keskusteluihin.

Olemme sisällyttäneet kirjaan myös tieteiden rajapinnoille sijoittuvia lähestymistapoja, joista osassa näkökulma nousee sisartieteenalan piiristä. Näin olemme huomioineet sen, että kirjallisuutta tutkitaan myös muilla tieteenaloilla kuin tiukasti ottaen kirjallisuustieteen piirissä. Esimerkiksi kulttuurihistoriallinen ja folkloristinen lähestymistapa kirjallisuuteen eivät ole vakiintuneita suuntauksia kirjallisuudentutkimuksen kentällä, mutta ne nostavat kirjallisuudesta esiin puolia, jotka ovat myös kirjallisuudentutkijoille kiinnostavia. Samalla toivomme, että tämä teos, jossa lähestymistavat on ymmärretty tavallista laajemmin, palvelee kirjallisuudesta kiinnostuneita tutkijoita laajasti eri tieteenaloilla.

Kirjallisuudentutkimuksellisten lähestymistapojen juuret

Teoreettista ja filosofista pohdintaa kirjallisuuden luonteesta eli kysymystä siitä, mitä kirjallisuus on, on pohdittu lähes yhtä kauan kuin on ollut kirjallisuutta – ainakin antiikin Kreikasta lähtien – mutta varsinaiset kirjallisuustieteen tutkimussuuntaukset ovat kehittyneet 1800-luvulta lähtien, jolloin kirjallisuustiede muotoutui omaksi tieteenalakseen. Vasta 1700–1800-lukujen taitteessa syntyi myös moderni käsitys kirjallisuudesta erillisenä taiteenlajinaan. Sitä ennen esimerkiksi historiankirjoitus ja filosofia nähtiin kaunokirjallisuuden tavoin osana kirjallisuutta. Englanninkielisessä keskustelussa erotetaan usein kirjallisuusteoria (*literary theory*) teosten tulkinnasta (*literary criticism*) ja kirjallisuushistoriasta (*literary history*). Teoria ja tulkinta nivoutuvat kuitenkin kiinteästi yhteen, joten kirjallisuudentutkimus kattaa molemmat, ja kun se on historiatietoista, on se myös vaikeasti erotettavissa kirjallisuushistoriasta laajassa mielessä. Toisin sanoen kolmijako itsessään ilmentää epähistoriallista ajattelutapaa, ja sen juuret ovat 1940-luvun uuskritiikissä (mm. Wellek & Warren 1969).

Nykyään kirjallisuushistorialla suppeassa mielessä tarkoitetaan pitkittäisleikkauksia kirjallisuuden historiasta, mutta samalla ollaan aiempaa tietoisempia siitä, ettei historia ole yhtenäistä ja lineaarisesti etenevää, vaan se koostuu monista risteävistä ja limittyvistä historioista. Kirjallisuushistoriaa voidaan kirjoittaa lukuisin eri tavoin riippuen tutkijan näkökulmasta, ja tässä teoksessa esitellyt lähestymistavat tarjoavat myös eri näkökulmia kirjallisuushistoriaan. Sitä voidaan kirjoittaa esimerkiksi kan-

salliskirjallisuuksien näkökulmasta, feministisestä tai postkoloniaalisesta näkökulmasta, kirjallisuuskäsitysten muuttumisen tai subjektiproblematiikan näkökulmasta. Toisaalta eri teoreettiset lähestymistavat ovat myös muotoutuneet vuorovaikutuksessa kirjallisuuden kanssa. Useimmat suuntauokset ovat syntyneet tietynlaisen kirjallisuuden pohjalta, vaikka ne esitettäisiin universaaleina (esimerkiksi venäläisillä formalisteilla oli lähtökohtanaan avantgarderunous).

Estetiikka ja kirjallisuusfilosofia ovat läheisessä yhteydessä kirjallisuusteoriaan, mutta viimeksi mainittu on lähempänä käytännön tutkimusta ja muotoutunut kiinteässä vuorovaikutuksessa tutkimuskäytäntöjen kanssa, kun taas estetiikka ja kirjallisuusfilosofia nähdään usein filosofian osa-alueina, ja ne tarkastelevat yleisemmällä, abstraktimmalla tasolla kysymyksiä taiteen ja kirjallisuuden luonteesta. Kirjallisuustieteen tutkimussuuntauokset ovat eri ajattelutraditioihin kiinnittyviä tapoja lähestyä kirjallisuutta. Kaikki tutkimus sisältää väistämättä teoreettisia sitoumuksia: myös silloin, kun tutkimus ei ole erityisen teoreettista, se kiinnittyy johonkin tutkimustraditioon. Tutkimustraditiot puolestaan ovat osa laajempia ajattelun virtauksia, joiden lähtökohdiana on tietynlaisia ihmiskäsityksiä ja todellisuuskäsityksiä. Perinteisesti on ajateltu, että kritiikki eroaa kirjallisuudentutkimuksesta siinä, että kritiikki on arvottavaa ja tutkimus arvovapaata. Kuitenkin myös kirjallisuudentutkimuksessa on läsnä monenlainen arvottaminen. Jo se, että valitsee jotakin tutkimuskohteeksi, kertoo siitä, että pitää sitä tutkimisen arvoisena.

Platonin ja Aristoteleen kiista kirjallisuudesta on hyvä esimerkki siitä, miten filosofiset sitoumukset vaikuttavat siihen, miten kirjallisuuden arvoa ja merkitystä arvioidaan. Platon (*Valtio*, 10. kirja) väheksyy kirjallisuuden arvoa sekä epistemologisesta eli tietoteoreettisesta että moraalisesta näkökulmasta. Hänelle ikuiset ideat ovat todellisia, kun taas aistein havaittava todellisuus vain jäljittelee ideoita ja taiteilijat puolestaan jäljittelevät tätä aistitodellisuutta. Tästä näkökulmasta hän esittää, että kirjallisuus ja muut taiteet edustavat jäljittelyn jäljittelyä. Hän pitää taiteita kyseenalaisena toimintana paitsi totuuden tavoittelun näkökulmasta myös siksi, että ne vetoavat tunteisiin eli alempiin sielunosiin. Sen sijaan Aristotelelle kirjallisuuden harjoittama *mimesis* ei ole pelkkää jäljittelyä vaan sisältää luovan, konstrukttiivisen ulottuvuuden. Hänen mukaansa kirjallisuuden ”tehtävänä ei ole kertoa, mitä on tapahtunut, vaan puhua siitä, mitä voi tapahtua ja mikä on mahdollista todennäköisyyden tai välttämättömyyden perusteella”; se on ”historiaa filosofisempaa ja vakavampaa”, sillä se ”käsittelee asioita enemmän yleisten totuuksien tasolla, historia taas yksittäistapauksina” (*Runousoppi*, 1451a–b). Toisin sanoen kirjallisuus käsittelee mahdollisen aluetta ymmärrettynä tietynlaisena yleisten totuuksien alueena, jota luonnehtii välttämättömyys eikä pelkkä sattumanvaraisuus kuten historian tapahtumista.

Platon ja Aristoteles olivat yhtä mieltä siitä, että kirjallisuus vaikuttaa tunteisiimme, mutta heillä oli eri näkemykset siitä, onko vaikutus positiivinen vai negatiivinen. Tähän taas vaikutti paitsi heidän todellisuuskäsityksensä myös heidän käsityksensä toimijuudesta ja rationaalisuudesta: Platon asetti vastakkain rationaalisuuden ja tunteet, kun taas Aristotelelle tunteet ovat tärkeä osa toimijuuttamme, eivät sille vastakkaisia. Aristoteles ajatteli, että kirjallisuus tekee meille hyvää, koska se vaikuttaa meihin puhdistavasti ja palauttaa tasapainon tunteiden ja järjen välillä.

Antiikin kirjallisuuskeskusteluissa painopiste oli siinä, miten kirjallisuus vaikuttaa meihin, ei kirjallisuuden merkitysten tulkinnassa. Kirjallisuudentutkimuksen muotoutuminen omaksi tieteenalakseen 1800-luvulla on sidoksissa siihen, että vaikutuksen

sijasta aletaan painottaa tulkintaa – kysytään, mitä kaunokirjalliset tekstit merkitsevät, eli kysymys merkityksestä nousee keskeiseksi. Kirjallisuustiede tieteenalana tähtää ymmärryksen lisäämiseen kirjallisuudesta sekä siihen liittyvistä ilmiöistä, ja viime kädessä sen tavoitteena on lisätä ymmärrystä ihmisestä, hänen toiminnastaan ja erilaisista maailmassa olemisen tavoista. Kirjallisuudentutkimuksen synty on myös sidoksissa siihen, että 1700-luvun kuluessa siirryttiin normatiivisesta poetiikasta deskriptiiviseen. Enää ei tehty runousoppaita runoilijoille vaan alettiin pohtia historiatietoisesti, mitä kirjallisuus on ollut eri aikoina. Taustalla on muuttunut todellisuuskäsitys: kun ei enää uskottu yleisiin, laajasti jaettuihin totuuksiin (kuten käsityksiin hyvästä elämästä), joita kirjailijoiden tulisi opettaa miellyttävässä muodossa (*utile dulci*), kirjallisuus alkoi kuvata omaa maailmankuvaansa etsiviä yksilöitä ja se alettiin nähdä yhteydessä maailmaan, jossa se oli syntynyt.

Tämä todellisuuskäsityksen murros tapahtui 1700-luvun lopulla, jolloin syntyi historiallinen ajattelutapa. Tuolloin alettiin ajatella, että kirjallisuus on kulttuurisesti määräytynyttä ja jokaista aikakautta tulisi tarkastella sen omista lähtökohdista. Silloin virinnyt kirjallisuushistoriallinen kiinnostus on säilynyt nykyaikaan asti. Romanttikan yhteydessä syntyi ajatus luovasta nerosta, yksilöllistä subjektiviteettiaan ilmaisevasta kirjailijasta, sekä ajatus siitä, että hyvä kirjallisuus ilmentää kansakunnan ominta luonnetta. Kirjallisuudentutkimuksen synty onkin yhteydessä ajatukseen kansalliskirjallisuuksista – siitä, että kirjallisuutta tutkimalla voidaan päästä käsiksi kansakuntien ominaisluonteeseen. Taiteilija käsitettiin poikkeusyksilönä, joka pystyy tavoittamaan kansan sielun ja antamaan sille ilmauksen. Romanttinen neromyytti ja historistinen ajattelutapa johtivat tutkimaan kirjallisuutta biografistisesti, kirjailijan elämän yhteydessä, hänen psykologiansa ja aikansa ilmauksena.

1800-luvun kuluessa historistinen kirjallisuudentutkimus muotoutui positivistiseksi, pitkälti luonnontieteistä omaksutun tieteellisen objektiivisuuden ihanteen pohjalta. Kirjallisuutta tutkittiin keräämällä faktoja kirjailijoiden elämästä ja heidän yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta kontekstistaan. 1900-luvun alussa tätä positivistis-historistista tekijäkeskeistä paradigmaa alkoi haastaa esteettis-formalistinen, teoskeskeinen paradigma. Formalismi, uskritiikki ja strukturalismi kyseenalaistivat keskittymisen tekijään ja näkivät kirjallisuuden omalakisena järjestelmänä. 1960-luvulta lähtien tätä paradigmaa alkoivat problematisoida suuntaukset, jotka näkevät kirjallisuuden syntyvän aina tietyissä yhteiskunnallisissa, kulttuurisissa ja historiallisissa konteksteissa ja saavan merkityksensä lukemisen prosesseissa, teoksen maailman ja lukijan maailman vuorovaikutuksessa. Tällöin irtauduttiin luonnontieteistä omaksutusta tieteellisen objektiivisuuden ihanteesta ja alettiin korostaa, että tulkinta tapahtuu aina tietyistä teoreettisista oletuksista käsin ja se voi myös purkaa tekstin valta-asetelmia. Huomion kiinnittyminen lukemisen prosessiin johti laajemmin kontekstualisoivien lähestymistapojen nousuun. Kirjallisuus alettiin nähdä yhteiskunnassa ja kulttuurissa toimivana, ihmisen kulloistakin historiallisesti määrittynyttä olemista ilmentävänä mutta myös siihen kantaa ottavana ja sitä problematisoivana.

Tekijä-, teksti-, lukija- ja maailmalähtöiset lähestymistavat

Eri lähestymistapoja voi jäsentää seuraavien kysymysten avulla: miten eri suuntaukset määrittelevät kirjallisuuden, eli millaisia kirjallisuuskäsityksiä niiden taustalla on?

Suuntausten välillä on suuria eroja muun muassa siinä, nähdäänkö kirjallisuus osana muuta yhteiskuntaa ja kulttuuria vai omalakisena tekstuaalisena ilmiönä, jonka erityisyys määrittyy sen formaalisten ominaisuuksien kautta. Miten eri lähestymistavat ymmärtävät tekijän ja tekstin suhteen? Ääripäinä näyttäytyvät tekstin näkeminen tekijän tuotteena tai ilmauksena ja tekstin tai sen merkitysten näkeminen täysin tekijästä riippumattomana. Minkälaisen roolin eri lähestymistavat antavat lukijalle? Tekijä- ja tekstikeskeiset suuntauksat jättävät lukijan pitkälti huomiotta, kun taas esimerkiksi reseptiotutkimuksessa, hermeneutiikassa ja kognitiivisessa kirjallisuudentutkimuksessa lukijan rooli on keskeinen.

Entä miten eri lähestymistavat näkevät todellisuuden ja tekstin suhteen, ja minkä tyyppiseen todellisuuteen kirjallisuuden nähdään kiinnittyvän (esimerkiksi yhteiskunnalliseen, psykologiseen jne.)? Jotkut suuntauksat näkevät kirjallisuuden heijastavan todellisuutta, toiset esittävät, että kirjallisuus viittaa vain itseensä, ja toiset taas korostavat, että kirjallisuus osallistuu todellisuuden tuottamiseen. Minkälaisen aseman eri lähestymistavat antavat kirjallisuuden mediumille, kielelle? Osa suuntauksista näkee kirjallisuuden nimenomaan kielen erityisyyden kautta ja kirjallisuustieteen pohjaavan kielitieteelle. Minkälainen historiakäsitys eri lähestymistapojen taustalla on? Onko kirjallisuus historian heijastusta vai osallistuuko se historiallisen todellisuuden rakentamiseen ja merkityksellistämiseen? Jotkut suuntauksat pitävät historiaa taustana, jota vasten kirjallisuus asetetaan, toiset taas näkevät sen läpäisevän kirjallisuutta alusta loppuun, mukaan lukien sen muotoja ja keinoja.

Tässä kirjassa eri lähestymistavat on jaoteltu neljään osioon sen mukaan, lähestytäänkö niissä kirjallisuutta tekijä-, teksti-, lukija- vai maailmalähtöisesti. Jaottelun taustalla on paradigmamuutoksia, joihin viittasimme aiemmin. 1900-luvun kuluessa voi hahmottaa keskeisiä murroskohtia käsityksissä tekijän, teoksen ja lukijan suhteista. Antiikista 1700-luvulle ulottuneen klassistisen paradigman mukaan kirjallisuus ilmentää yleisiä totuuksia ihmiselämästä; tuolloin poetiikka oli normatiivista, eli painopiste oli kirjailijan tarpeessa seurata tiettyjä sääntöjä ja traditiota ilmaistakseen yleiset totuudet vaikuttavassa muodossa. 1700–1800-lukujen taitteessa klassistisen paradigman haastoi positivistis-historistinen, tekijäkeskeinen paradigma, joka näkee kirjallisuuden merkitysten palautuvan tekijään ja tämän historialliseen maailmaan. 1900-luvun alussa sen tilalle nousi esteettis-formalistinen, teoskeskeinen paradigma, jossa kirjallisuuden merkitykset paikannetaan teokseen tai tekstiin ja/tai kirjallisuuteen omalakisena järjestelmänä. 1960-luvulta lähtien hallitsevaksi nousi lukija- ja kontekstikeskeinen paradigma, jossa kirjallisuuden merkitysten nähdään rakentuvan tekstin maailman ja lukijan maailman vuorovaikutuksessa ja korostetaan kirjallisuuden maailmallisuutta – kirjallisuutta maailmassa toimivana, sitä ilmentävänä ja problematisoivana.

Tarkoituksenamme on tarjota laaja kattaus erilaisia lähestymistapoja siten, ettei teos itsessään edusta mitään yhtä lähestymistapaa. Silti kirjallisuudentutkijoilla on aina tiettyjä teoreettisia lähtökohtia, joista käsin he paitsi lähestyvät kirjallisuutta myös suhteuttavat toisiinsa eri kirjallisuudentutkimuksen suuntauksia. Tämä näkyy esimerkiksi Ann Jeffersonin ja David Robeyn toimittamassa teoksessa *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction* (1982), jossa painottuu kielen asema eri suuntauksissa, tai Terry Eagletonin kirjoittamassa teoksessa *Kirjallisuusteoria: Johdatus (Literary Theory: An Introduction)*, 1983), jossa hän esittelee eri suuntauksia oman marxilaisen lähestymistapansa tulkintakehyksestä käsin. Tässä teoksessa tapaamme jäsentää kirjallisuudentutkimuksen lähestymistapoja leimaa ajatus, että lähestymistapojen taustalla on

erilaisia ontologisia oletuksia siitä, mitä kirjallisuus ylipäättään on. Ontologia tarkoittaa filosofiassa sen tarkastelemista, mitä on ja miten jokin ilmiö on olemassa. Kirjallisuudentutkimuksen perustava ontologinen kysymys koskee sitä, mitä kirjallisuus on ja miten se on olemassa. Monet suuntaukset eivät suoraan nosta esiin tätä kysymystä, mutta niiden taustalla voidaan tunnistaa tiettyjä ontologisia oletuksia siitä, mitä kirjallisuus niiden näkökulmasta on. Nämä oletukset puolestaan vaikuttavat siihen, miten ne lähestyvät kirjallisuutta.

Käyttämämme jaottelu on varsin karkea ja vain suuntaa antava. Tekijälähtöisissä suuntauksissa lähdetään siitä, että kirjallisuus on jollakin olennaisella tavalla tekijän, kirjailijan, toimintaan palautuvaa tai että tekijällä on keskeinen rooli kirjallisuuden merkitysten ymmärtämisessä. Romantiikan aikakaudella syntyi ilmaisuestetiikka, jonka mukaan kirjallisuudessa on kyse tekijän itseilmaisusta, ja teoksen merkityksiä etsitään tekijän sielunelämästä ja maailmankuvasta. Sittemmin tekijyyden tutkimus on monipuolistunut, eivätkä kaikki tekijälähtöiset suuntaukset ole enää sitoutuneet romanttiseen ilmaisuestetiikkaan. Strukturalismissa ja jälkistrukturalismissa tekijä julistettiin kuolleeksi, mutta se on tehnyt vahvan paluun esimerkiksi feministisessä ja postkoloniaalisessa tutkimuksessa. Tekijällä on keskeinen asema nykyisessä julkisuudessa käytävässä kirjallisuuskeskustelussa, ja tekijyyttä lähestytään eri näkökulmista tuon keskustelun eri puoliin pureutuvassa tutkimuksessa.

Teksti- tai teoslähtöisissä suuntauksissa kirjallisuudessa ajatellaan olevan kyse ennen kaikkea kaunokirjallisista teoksista tai teksteistä, ja juuri teokset tai tekstit ovat tutkimuskohteena eikä mikään niiden ulkopuolinen. Monet näistä lähestymistavoista nojaavat autonomiaestetiikkaan, jonka mukaan taide on autonominen todellisuuden alue, eikä sitä tulisi alistaa millekään muulle todellisuuden alueelle. Osa näistä lähestymistavoista pitää kirjallisuutta itseriittoisena, omalakisena tutkimuskohteena, jonka tutkimuksessa tulisi sulkeistaa eli jättää ulkopuolelle kaikki ”ulkokirjallinen”, kuten teoksen yhteiskunnalliset ja kulttuuriset kontekstit. Kirjamme osiossa, joka käsittelee teksti-, teos- ja lajilähtöisiä suuntauksia, edetään 1900-luvun formalistisista, uskriittisistä ja strukturalistisista kirjallisuuskäsityksistä kohti uudempaa poetiikkaa, kuten historiallista poetiikkaa ja retorista kertomusteoriaa, joissa tiukan tekstiautonomian sijaan huomioidaan myös aiemmin pitkälti sivuutetut tekijyyden ja lukijuuden kysymykset.

Lukijakeskeiset lähestymistavat lähtevät siitä, että kirjallisuuden merkitykset rakentuvat aina tekstin ja lukijan kohtaamisen prosesseissa. Kirjallisuus ei ole itseriittoinen, vain itseensä viittaava todellisuuden alue, jonka merkitykset määrittyvät irrallaan sen vastaanotosta. Vasta tultuaan luetuksi kirjallisuus saa merkityksiä, ja koska kirjallisuutta luetaan aina erilaisissa kulttuurisissa, yhteiskunnallisissa, historiallisissa ja teoreettisissa konteksteissa, se saa ajan saatossa yhä uusia merkityksiä. Kaikki tulkinta on uudelleentulkintaa, ja lukijat ovat aina osa tiettyä maailmaa, josta käsin he lukevat ja antavat lukemalleen merkityksiä. Kun teoksia luetaan uusista konteksteista, niistä tulee näkyviin uusia puolia. Kirjallisuus on siinä mielessä tyhjentymätöntä, että uudet lukemisen tavat saavat siitä esiin aina uusia piirteitä, eikä koskaan voida saavuttaa tyhjentävää, lopullista tulkintaa. Lukijälähtöiset suuntaukset ottavat huomioon lukemisen roolin kaunokirjallisuuden merkitysten rakentumisessa ja muuttumisessa.

Lukijakeskeiset lähestymistavat merkitsevät siirtymää maailmakeskeisyyteen, ja ne pitkälti limittyvät maailmakeskeisten suuntausten kanssa, sillä lukeminen tapahtuu aina muuttuvissa maailmallisissa konteksteissa. Siten lukemisen näkökulma tuo maailman kirjallisuuden tulkinnan keskiöön. Tässä kokoelmassa on kuitenkin vielä erikseen

maailmakeskeisten lähestymistapojen osio, jossa esiteltyt lähestymistavat keskittävät huomion maailmallisten kontekstien eri puoliin. Osio on kokoelman laajin, mikä kertoo siitä, että kirjallisuudentutkimus on kehittynyt yhä maailmakeskeisempään suuntaan viimeisten vuosikymmenten aikana. Maailmakeskeisissä suuntauksissa on laaja kirjo erilaisia lähestymistapoja, joista osa painottaa enemmän historiaa, osa yhteiskuntaa, osa kulttuurisen todellisuuden eri puolia ja osa ihmisen ja luonnon välistä suhdetta. Kulttuuri, yhteiskunta ja historia toki kietoutuvat yhteen ja muodostavat sen merkitystodellisuuden, jonka osana kirjallisuutta tuotetaan ja vastaanotetaan. Monet näistä lähestymistavoista korostavat kysymyksiä vallasta, eriarvoisuudesta ja erilaisista ongelmallisista ideologioista. Viime vuosikymmeninä on alettu kiinnittää yhä enemmän huomiota myös merkitystodellisuuden materiaaliin ehtoihin sekä merkitysten ja materian yhteenkietoutumiseen.

Kirjallisuusinstituutio ja sitä ympäröivä maailma ovat jatkuvassa muutoksessa, ja kirjallisuudentutkimuksen monipuolisuutta osoittaa se, ettei käsillä olevassa kirjassa ole voitu huomioida kaikkea sitä tutkimusta, jota alalla tehdään. Esimerkiksi määrälliseen ja tilastolliseen analyysiin perustuva digitaalinen kirjallisuudentutkimus on viime vuosina muotoutunut uudenlainen lähestymistapa, josta esimerkkeinä voi mainita digitaalisia työkaluja hyödyntävät arkistotutkimushankkeet sekä kirjastotietokantoihin sisältyvän metadatan avulla tehtävän kirjallisuushistorian uudelleentarkastelun. Datarikasteisen tutkimuksen avulla kirjallisuuden historiaa voidaan tarkastella esimerkiksi julkaisutoiminnan historiana ja sen kautta avautuvana lukemisen historiana. (Ks. Parente-Čapková 2021; Parente-Čapková, Launis & Westerlund 2023.) Toinen ajankohtainen tutkimuskenttä on kirjallisuuden vastaanottamisen uudet muodot ja tavat, kuten kuunneltavaksi tarkoitettujen äänikirjojen tutkimus, joka osallistuu keskusteluun kirjallisuuden lukemisen ja kuuntelemisen eroista (ks. Haven & Stougaard Pedersen 2016; Tattersall Wallin 2020). Uudenlaiset kirjallisuuden muodot haastavat tutkijoita tarkastelemaan paitsi tuotantoa ja vastaanottoa myös pohtimaan niiden merkitystä koko kirjallisuusinstituution kannalta.

Teoksen käyttötarkoituksesta

Tämä teos on voimainponnistus, johon olemme saaneet mukaan kirjallisuudentutkijoita laajasti Suomen eri yliopistoista. Kirjoittajakunnassa näkyy eräänlainen sukupolvenvaihdos suhteessa aiempiin kirjallisuudentutkimuksen oppikirjoihin. Edelliset kirjallisuudentutkimuksen suuntauksia esitelleet teokset, Lasse Koskelan ja Lea Rojolan *Lukijan ABC-kirja: johdatus kirjallisuuden nykyteorioihin ja kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin* (1997) ja Tiina Käkälä-Puumalan ja Outi Alangon toimittama *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä* (2001), ovat jo yli parikymmentä vuotta vanhoja (ks. myös Nevala 1983, Palmgren & Pohjola 1986) ja niiden ilmestymisen jälkeen tutkimuskenttään on tullut useita uusia tutkimussuuntia, kuten ekokritiikki, posthumanismi, materiaalisuuden tutkimus, transnationalismi ja kulttuurinen muistitutkimus. Aiemmat teokset eivät myöskään esittele kirjallisuudentutkimuksen lähestymistapoja siinä laajuudessa kuin käsillä oleva teos.

On hyvä muistaa, ettei ole neutraalia, objektiivista tapaa esittää kirjallisuudentutkimuksen kenttää. Vaikka olemme pyrkineet laaja-alaisuuteen, teoksessa näkyvät epäilemättä tietynlaiset teoreettiset oletukset. Tämän teoksen toimittajat eivät seuraa mitään

yhtä lähestymistapaa, mutta voinee sanoa, että edustamme laajasti ymmärrettynä kontekstualisoivaa kirjallisuudentutkimusta, ajatusta siitä, että kirjallisuus itsessään syntyy aina tietyissä konteksteissa ja myös tutkimusta tehdään osana kulttuurisia, yhteiskunnallisia, historiallisia ja teoreettisia konteksteja. Kirjallisuuden kontekstit ovat moninaisia. On kirjallisia konteksteja, kuten kirjalliset traditiot ja kirjallisuusinstituutio, sekä laajemmat kontekstit: kieli, kulttuuri, yhteiskunta. Teoreettisiin konteksteihin liittyy tarve reflektoida eri teorioiden pätevyysalueen historiallisia rajoja. Monet teoreettiset suuntauokset pyrkivät universaaliuteen, mutta silti niiden lähtökohtana on usein tiettyjä kirjallisuuden historiallisesti muotoutuneita ilmiöitä.

Teoksen kirjoittajilla on erilaisia tieteenalataustoja, jotka näkyvät heidän tavoissaan esitellä eri lähestymistapoja. Suomessa on pitkään ollut vallalla tutkimusperinne, jossa kirjallisuudentutkimus on jaettu kotimaiseen kirjallisuuteen ja yleiseen kirjallisuustieteeseen. Viime vuosina oppiaineita on osin yhdistetty, mutta nämä alat toimivat edelleen itsenäisinä oppiaineina Turun ja Helsingin yliopistoissa. Lisäksi jälkimmäisessä on pohjoismaisen kirjallisuuden oppiaine. Kirjallisuudentutkimusta tehdään kirjallisuusaineiden ohella myös monissa kieliaineissa. Tässä teoksessa kirjoittajien oppialaustausta vaikuttaa usein esimerkkien valintaan ja painotuksiin, mutta lähtökohtaisesti erilaiset teoreettiset lähestymistavat ovat sovellettavissa yhtä lailla suomalaiseseen kuin muiden kielialueiden kirjallisuuteen.

Olemme kirjoittaneet tämän kirjan pedagogisella otteella siten, että se olisi käytökelpoinen yliopisto-opiskelijoille. Myös lukio-opiskelijat ja esimerkiksi äidinkielen ja kirjallisuuden opettajat voivat käyttää sitä kirjallisuusanalyysin ja sen opettamisen tukena. Teoksen pedagogista otetta korostaa se, että luvuissa on mukana havainnollisia esimerkkejä siitä, miten kutakin lähestymistapaa voi käyttää kirjallisuusanalyysin välineenä. Lukujen lopussa on tietolaatikko, jossa esitetään tiivistetysti kyseisen lähestymistavan keskeisiä piirteitä.

Olemme halunneet kirjoittaa teoksen, jossa käsitellään yleistajuisesti erilaisia kirjallisuudentutkimuksen lähestymistapoja. Tarkastelussa yhtäältä huomioidaan historiallinen perspektiivi mutta toisaalta painotetaan nykyhetken tilannetta sekä historian ja nykyajan vuoropuhelua pohtimalla, miten historian kuluessa syntyneet kirjallisuuden lähestymistavat ovat läsnä aikalaistekstinsä lisäksi omassa ajassamme kirjallisuuden tarkastelussa ja tutkimuksessa. Tällöin on tärkeää huomioida myös kirjallisen kulttuurin muutokset: on tarpeen pohtia sitäkin, miten lähestymistavat suhteutuvat kirjallisuuden muuttuvaan asemaan ja miten kirjallisuuden nykyiset esiintymismuodot vaikuttavat sen käsittelemiseen. Kirjallisuuden tavoin myös kirjallisuudentutkimus elää aina osana omaa aikaansa ja sen liikkeessä olevia konteksteja.

Lähteet

- Aristoteles 1997: *Retoriikka. Runousoppi*. Suom. Paavo Hohti ja Päivi Myllykoski. Helsinki: Gaudeamus. Kreikankielinen alkuteos 330–320-luku eaa.
- Eagleton, Terry 1991: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Suom. Yrjö Hosiainluoma ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Gadamer, Hans-Georg 1990: *Gesammelte Werke. Band 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode*. Mohr: Tübingen. Alkuteos 1960.
- Have, Iben – Stougaard Pedersen, Birgitte 2016: *Digital Audiobooks. New Media, Users, and Experiences*. New York & Lontoo: Routledge.
- Jefferson, Ann – Robey, David 1982: *Modern Literary Theory. A Comparative Introduction*. Totowa: Barnes & Noble Books.
- Kinnunen, Aarne 1983: Kuka puhuu? Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 13–47.
- Koskela, Lasse – Rojola, Lea 1997: *Lukijan ABC-kirja. Johdatus kirjallisuuden nykyteorioihin ja kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Käkelä-Puumala, Tiina – Alanko, Outi 2001: *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Meretoja, Hanna 2004: Kysymisen taito. Hermeneutiikka kriittisen kulttuurintutkimuksen lähtökohdana. – *Kulttuurintutkimus* 3/2004 s. 3–9.
- Meretoja, Hanna 2014: *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137401069>.
- Mälikalli, Aino – Meretoja, Hanna – Kähkönen, Lotta 2022: *Opas kirjallisuustieteellisen tutkielman tekijälle*. Turun yliopisto.
- Nevala, Maria-Liisa (toim.) 1983: *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palmgren, Marja-Leena – Pohjola, Riitta 1986: *Johdatus kirjallisuustieteeseen*. Helsinki: WSOY.
- Parente-Čapková, Viola 2021: Digitaaliset ihmistieteet kirjallisuudentutkimuksessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2021 s. 86–95. <https://doi.org/10.30665/av.111973>.
- Parente-Čapková, Viola – Launis, Kati – Westerlund, Jasmine 2023: Digitaaliset metadata-arkistot ja mesoanalyysi kulttuurisen vaihdon kartoittamisessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2023 s. 100–111. <https://doi.org/10.30665/av.127486>.
- Platon 1981: Valtio. Teoksessa *Teokset. Neljäs osa*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Helsinki: Otava. Kreikankielinen alkuteos 370-luku eaa.
- Saarihuoma, Liisa 2000: Hermeneutiikka, teoria ja ”toisen” kohtaamisen ongelma. Teoksessa Hallila, Mika – Krogerus, Tellervo (toim.) *Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja* 53. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 11–26.
- Tattersall Wallin, Elisa 2020: Reading by listening. Conceptualising audiobook practices in the age of streaming subscription services. *Journal of Documentation* 2/2020 s. 432–448. <https://doi.org/10.1108/JD-06-2020-0098>.
- Wellek, René – Warren, Austin 1969: *Kirjallisuus ja sen teoria*. Suom. Vilho Viksten ja Matti Suurpää. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1949.

I

KIRJAILIJA- JA TEKIJÄLÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Aino Mäkikalli

Johdanto kirjailija- ja tekijälähtöisiin suuntauksiin

Aino Mäkikalli

 <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

Kirjallisuus muotoutuu kielen, kulttuurin ja yhteiskunnan keskellä sekä muiden kaunokirjallisten tekstien ja kirjallisuusinstituution traditiossa. Sen eräänlainen ydin muodostuu kirjailijoiden, teosten ja lukijoiden kokonaisuudesta, jossa jokainen osatekijä on suhteessa toisiinsa. Kirjallisen kommunikaation perustilanne koostuukin näistä kolmesta komponentista: tekijästä (kirjailija), teoksesta (teksti) ja vastaanottajasta (lukijat). (Vrt. Steinby 2013, 29–30.) Kirjallisuus voidaan ymmärtää viestintänä, jossa lähettäjä eli *kirjailija* kirjoittaa viestin eli *teoksen*, jonka puolestaan vastaanottaja eli *lukija* lukee. Tämä käsitys perustuu venäläis-amerikkalaisen kielitieteilijän Roman Jakobsonin kehittämään kirjallisuuden kommunikaatiomalliin (ks. Jakobson 1960), jonka osista tämän teoksen ensimmäisessä osiossa keskitytään lähettäjään, eli kirjailijaan, teoksen tekijään ja kirjoittajaan. Osiossa esitellään lähestymistapoja, jotka painottavat tekijän merkitystä kirjallisuuden ymmärtämisessä ja sen merkitysten muodostumisessa.

Teosta ei ole ilman tekijää

Kirjallisella teoksella on aina kirjoittajansa, mutta kirjoittajan – tekijän – roolia ryhdyttiin nostamaan esille vasta 1700-luvun aikana. Aiemmin teoksia julkaistiin usein anonymisti ilman tekijänimeä, sillä teoksen kirjoittaja identifioitiin käsityöläiseksi, yhdeksi teoksen valmistumisen prosessiin osallistuvaksi henkilöksi, jonka henkilöllisyyttä ei katsottu olevan tarpeen ilmaista teoksen kansilehdellä. Kaunokirjallisuuden ihanteisiin kuului traditio ja menneiden ”mestarien”, kuten Homeroksen tai Vergiliuksen, teosten ihailu. Klassikoiksi muotoutuneet teokset ymmärrettiin ylittämättömiksi, ja oman ajan kirjoittajien tehtäväksi jäi lähinnä pyrkimys jäljitellä näiden mestareiden teoksia parhaansa mukaan.

1700-luvun kuluessa kuitenkin huomattiin, että kirjailijan tehtävä ei ole pelkkä käsityöläisyys tai edeltäjien imitoiminen. Uudenlaisten lajien, kuten modernin romaanin, muotoutuminen ja esimerkiksi painettujen kirjojen laaja leviäminen painokoneiden myötä johtivat ajatukseen kirjallisuudesta tekijän itseilmaisuna: taiteen ei niinkään

katsottu syntyvän traditiosta vaan eletystä elämästä. Samalla syntyivät ensimmäiset kirjailijaelämäkerrat, kun Samuel Johnson kirjoitti kirjasarjan *The Lives of the English Poets* (1779–1781) tunnetuimmista brittikirjailijoista ja James Boswell puolestaan elämäkerran kirjalliseen eliittiin kuuluneesta Johnsonista, *Tohtori Johnsonin elämä* (*The Life of Samuel Johnson*, 1791).

Syntyi moderni tekijäkäsitys, jossa teos ymmärretään tekijänsä, luovan neron, originaalisena tuotoksena, joka ei perustu aiempien mestareiden jäljittelemiseen vaan ainutlaatuisuuteen. Olennaiseksi tulevat myös *tulkin* kysymykset ja teosten merkitysten pohtiminen. Koska enää ei pyritä jäljittelemään tai kumartamaan mitään traditiota vaan halutaan luodaan ainutkertaisia teoksia, on teosten vastaanottajillakin edessään uusi haaste: Miten teosta oikeastaan pitäisi lukea? Miten teos tulisi ymmärtää?

1800-luvulla muotoutuva kirjallisuudentutkimus on monin tavoin lähtökohdiltaan tekijään keskittyvää, biografistista eli elämäkerrallista. Esimerkiksi seuraavat kysymykset tulevat keskeisiksi: Mitä tekijä on halunnut tekstillään sanoa? Mitä kirjailija itse sanoo teoksistaan? Miten teos liittyy kirjailijaan ja hänen yksityiselämäänsä? Biografisen kirjallisuudentutkimus syntyi luonnontieteellisen positivismin hallitessa tieteellistä ajattelua, mikä merkitsi tiedon tuottamista mitattavissa ja havaittavissa olevin keinoin. Tämä tarkoitti eräänlaista tiedolliseen varmuuteen pääsemistä, mikä kirjallisuudentutkimuksessa näkyi juuri kirjailijoiden elämään keskittymisenä. Yksi humanistisen positivismin keskeinen vaikuttaja, ranskalainen filosofi ja historioitsija Hippolyte Taine, uskoi, että yksilön ja yhteiskunnan toimintaan vaikuttavat luonnonlait ja ympäristötekijät ja että kirjallisten teosten sisältöä ja muotoa tuli selittää kirjailijan elämän, aikakauden ja yhteiskunnallisten olojen kautta. Tarkemmin katsottuna hän tarkoitti näillä ihmisen fyysistä tilaa ja paikkaa evoluutiossa (*la race*), kansakunnan älyllisen kehityksen tilaa (*le moment*) ja ympäristön (*le milieu*), kuten maantieteellisten ja ilmastollisten olosuhteiden merkitystä. Toisin sanoen Tainen pyrkimyksenä oli tuoda humanistiseen tutkimukseen ajankohtansa luonnontieteellinen menetelmä. (Ks. Taine 1863; Rae 1864.)

1900-luvun aikana kirjallisuudentutkimuksen valtavirta kääntyi kohti itse teosta ja positivistiset käsitykset tiedosta ja sen tuottamisesta kyseenalaistettiin humanistisissa tieteissä. Tekijän elämää alettiin pitää ongelmallisena teoksen selittäjänä, koska se saattoi johtaa yksinkertaistettuihin tulkintoihin teosten synnystä ja merkityksestä. Modernistinen estetiikka korosti tekstin autonomiaa ja itsenäisyyttä kirjailijan biografiasta ja intentioista (vrt. Wimsatt & Beardsley 1946). Teoksen rakenne, kieli ja tyyli olivat itsessään mielenkiintoisia, ja teoksen merkitys alettiin paikantaa itse teokseen ja sen estetiikkaan.

Strukturalistit eivät pitäneet tärkeänä tekijän merkitystä kirjallisen prosessin osana, vaan miltei hylkäsivät tekijän kokonaan (ks. Barthes 1993). Ranskalainen filosofi ja jälkistrukturalistisiin teorioihin ajatuksillaan vaikuttanut Michel Foucault puolestaan tarkasteli kirjallisuuden käsitteen historiaa ja kysymystä siitä, *mikä* ennemminkin kuin *kuka* tekijä on. Hänelle teoksen syntyminen on monimutkainen prosessi, jossa ovat läsnä moninaiset sosiaaliset ja historialliset olosuhteet. Kirjailija on kuitenkin osa teoksen kontekstia ja kulttuurista diskurssia, ja hänellä on oma roolinsa laajempien valtasuhteiden ja ideologisten rakenteiden tuottamisessa. (Foucault 2006.)

Tekijään liittyvä teoretisointi jäi pitkäksi aikaa jokseenkin epämuodikkaaksi aiheeksi, kun 1960–1970-lukujen myötä tulleet reseptioestetiikka, vastaanottotutkimus ja erilaiset kontekstualisoivat suuntaukset keskittyivät lukijaan. Ajateltiin, että teos ei

konkretisoidu ilman vastaanottajaa – se ei ole ”mitään” ilman lukijaansa. Suomessa tekijän asemaa ja merkitystä osana kaunokirjallisuutta ryhdyttiin uudestaan tarkastelemaan laajemmin 1990-luvulla (Ks. Kaarto 1998; Kurikka & Pynttari 2006).

Tekijä osana nykypäivän kirjallisuusinstituutiota ja kirjallisuudentutkimusta

Feministinen ja postkoloniaalinen teoria ovat tuoneet keskeisesti esille Foucault’nkin huomioimat tekijyyteen liittyvät valtapositiot. Viimeistään 1960-luvulla havahduttiin siihen tosiasiaan, että kirjallisuuden kaanon on enimmältä osin miesten ja lisäksi vielä valkoisten miesten kirjoittamaa kirjallisuutta. Tämä merkitsi laajaa kirjallisuushistorian uudelleentarkastelua, marginaaliin jääneiden kirjailijoiden esiin nostamista sekä sen tutkimista, minkälaisia merkityksiä tekijyydelle annetaan vähemmistökuultuureissa. Tekijyyden määrittelemisen on saanut yhä uusia muotoja keskusteluissa, joita käydään appropriatiosta, eli käytännöistä, joissa kirjailija lainaa, muokkaa tai suoranaisesti omii toisen tekstin, idean tai jonkin kulttuurisen elementin omaan luovaan työhönsä. Intertekstuaalisuus on appropriatian muoto, mutta lainaaminen voi ilmetä vaikkapa kunnianosoituksena aiemmalle tekijälle, jos esimerkiksi henkilöahmo kopioidaan toiseen tekstiin taikka kirjoitetaan pastissi tai parodia aiemmasta tekstistä.

Appropriatio on synnyttänyt kiivaitakin keskusteluja kulttuurisesta omimisesta, kun valtavirtakulttuuriin kuuluvat kirjailijat ovat kuvanneet marginaaliin kuuluneiden henkilöahmojen kokemuksia ja omineet heidän äänensä fiktiiviseen teokseen. Toisaalta on haluttu puolustaa taiteen ja kirjailijoiden vapautta kuvata asioita eri näkökulmista, eri ihmisten kokemina. Appropriatioon liittyy usein eettisiä kysymyksiä paitsi kulttuurisen omimisen myös esimerkiksi alkuperäisten tekijänoikeuksien näkökulmasta. Esimerkiksi fanifiktio eli fanien kirjoittaman fiktion suosio on tuonut tekijänoikeudellisia ongelmia, kun kirjoittaja on luvatta luonut oman teoksensa fanittamansa kirjailijan luomien henkilöahmojen ja fiktiivisen maailman varaan. Myös digitaaliset kirjallisuuden formaatit ovat saattaneet levitä verkossa ilman tekijän lupaa. (Nyqvist 2020.)

Yksi tekijyyttä ja teosten syntyprosesseja käsittelevä alue on geneettinen kritiikki, jossa pyritään selvittämään, miten kirjailija luo ja muokkaa tekstiä kulttuuristen, henkilökohtaisten ja historiallisten kokemustensa pohjalta. Lähestymistapa voi sisältää esimerkiksi alkuperäisten käsikirjoitusten ja muistiinpanojen tarkastelua sekä kirjeenvaihdon tai haastatteluiden tutkimista. Tutkimus tuo esille kirjallisen prosessin monimuotoisuutta ja avaa näkymää kirjailijan luovaan työhön. Myös niin sanottujen sähkösyntyisten tekstien tutkiminen on nykymenetelmin mahdollista (ks. Pulkkinen 2023).

Nykyiselle kirjallisuusinstituutiolle kirjailijoiden ja tekijöiden merkitys ja asema on keskeinen. Kirjallisuutta markkinoidaan paitsi teosten sisällöillä myös kirjailijoiden persoonilla; kirjailijoista on tullut osin ikään kuin omien kirjojensa kansikuvia, joilta odotetaan aktiivisuutta myös teoksen julkaisuvaiheessa. Kirjamessut ja muut kirjallisuustapahtumat rakentuvat keskeisesti suurista yleisöistä keräävien kirjailijahaastatteluiden varaan. Kirjailijat ja heidän sanottavansa kirjailijantyöstä ja omista teoksista ovat lukijoiden mielestä kiinnostavaa kuultavaa, ja esimerkiksi sosiaalisessa mediassa viihtyvien kirjailijoiden suosio on yleistä nuorten lukijoiden keskuudessa (ks. Launis & Mäkilä 2020).

Myös kirjallisuudentutkimus on edelleen kiinnostunut kirjailijoista, tekijöistä, kirjailijuudesta ja tekijyydestä. Sellaiset genret kuten autofiktio eli kirjailijan kirjoittama omaa elämää käsittelevä romaani, biofiktio eli elämäkerta-romaani tai perinteisemmät elämäkerrat ovat laajalti suosittuja ja luettuja muotoja. Oman elämän yhdistäminen fiktiiviseen kerrontaan tuottaa mielenkiintoisia kysymyksiä todellisen ja kuvitellun elämän rajapinnoista, referentiaalisuuden ja fiktiivisen maailman suhteista sekä kirjallisesti esitetyistä muistamisen prosesseista.

Lähteet

- Barthes, Roland 1993: Tekijän kuolema. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 109–117. Ranskankielinen alkuteos 1968.
- Foucault, Michel 2006: Mikä tekijä on? Suom. Markku Lehtinen. – *Nuori Voima* 1/2006 s. 7–14. Ranskankielinen alkuteos 1969.
- Jakobson, Roman 1960: Closing Statement. *Linguistics and Poetics*. Teoksessa Sebeok, Thomas A. (toim.) *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press. 350–377.
- Kaarto, Tomi 1998: *Tekijän syntymä. Michel Foucault’n arkeologian kauden ja Mihail Bahtinin kirjailijakäsitys*. Turku: Turun yliopisto.
- Kurikka, Kaisa – Pynttari, Veli-Matti (toim.) 2006: *Tekijyyden tekstit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Launis, Kati – Mäkilä, Aino 2020: Mitä tehdä, kun Shakespeare ei vloggaakaan eikä Waltari twiittaa? Koulu, kirjasto ja nuorten uudistuvat lukemiskulttuurit. Teoksessa Arminen, Elina – Logren, Anna – Sevänen, Erkki (toim.) *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino. 333–360.
- Nyqvist, Sanna 2020: Appropriation lainalaisuudet. Teoksessa Alén-Savikko, Anette – Nyqvist, Sanna – Oja, Puti (toim.) *Muuttuva tekijä: kirjoituksia tekijänoikeudesta ja taiteesta*. Helsinki: Helsingin yliopisto. 85–107. <https://doi.org/10.31885/9789515150134.7>.
- Pulkkinen, Veijo 2023: Kirjallisuudentutkijan näkökulma syntysähköisten käsikirjoitusten arkistointiin. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2023 s. 48–65. <https://doi.org/10.30665/av.122368>.
- Rae, W. Fraser 1864: Taine’s History of English Literature. – *The Westminster Review*, Vol. 81 s. 473–511.
- Steinby, Liisa 2013: Mitä on kirjallisuudentutkimus? Teoksessa Mäkilä, Aino – Steinby, Liisa (toim.) *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 29–40.
- Taine, Hippolyte 1863: *Histoire de la Littérature Anglaise* (Vol. 1). Paris: Hachette et Cie.
- Wimsatt, William K. – Beardsley, Monroe C. 1946: The Intentional Fallacy. – *The Sewanee Review* 3/1946 s. 468–488. <https://www.jstor.org/stable/27537676>.

Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin

Kaisa Kurikka

https://orcid.org/0000-0001-8424-5416

Kirjallisuudentutkimuksessa käyty keskustelu kirjallisten teosten tekijöistä ja tekijyyden merkityksestä on liikkunut vuosikymmenten ja jopa vuosisatojen kuluessa laidasta laitaan. Milloin tekijä on nostettu elintärkeäksi kirjallisuuden tulkinnan kannalta, milloin taas tekijä on sysätty sivuun merkityksettömänä. Teoretisoinneissa tekijää on milloin (kuvaannollisesti) tapettu, milloin synnytetty uudelleen. Joskus tekijä on siirretty teoksen sisälle teosrakenteen abstraktiksi osaksi, joskus taas tekijää tarkastellaan pelkästään sen perusteella, missä hän elää ja asuu, on käynyt koulunsa – eli miten hän elää elämäänsä. Näkökulmia tekijyyteen on siis monia erilaisia.

Kirjallisuustieteellisissä teorioissa on pohdittu useita tekijyyteen liittyviä kysymyksiä. Keskeisiä kysymyksiä ovat, millainen on tekijän ja teoksen välinen suhde sekä mihin tekijä paikantuu tässä suhteessa. Tekijä on paikannettu pelkästään maailmaan eli teoksen ulkopuolelle, ja siksi se on tiettyinä aikoina sivuutettu teoksen tulkinnasta. Toisaalta tekijä on ujutettu pelkästään teoksen sisään yhdenlaisena rakennepiirteenä (esimerkiksi strukturalistisessa narratologiassa; ks. luku Narratologia) tai tekijän on nähty olevan läsnä teoksen kaikissa elementeissä, niin teemoissa kuin rakenteellisissa osasissa – tämä näkemys puolestaan on perua romantiikan aikana kiteytyneestä nero-tekijästä. (Ks. Kurikka 2013, 33.)

Teorioissa on siis kysytty, missä tekijä on. Toinen kirjallisuustieteellinen tekijyyteen liittyvä teoreettinen alue kysyy, mikä tekijä on. Tällöin tekijää on määritelty historiallisena, sukupuolittuneena ja yhteiskunnallisena ihmisenä. Toisaalta tekijää on hahmotettu tyystin vastakohtaisesti ainoastaan hahmoperiaatteen, konstruktioksi, jolla ei välttämättä ole minkäänlaisia ihmiseen liittyviä ominaisuuksia. Andrew Bennett (2005, 66) onkin todennut, että tekijätutkimuksessa on vaikuttanut joko–tai-asettelu eli yhtäältä vimma kieltää tekijän merkitys kokonaan tai toisaalta palauttaa kaikki merkitykset tekijään.

Kysymyksiin siitä, mikä ja missä tekijä on, on vastattu kirjallisuudentutkimuksen eri aikakausina eri tavoin. Tämän luvun tarkoituksena on tuoda esiin näitä ja muita tekijyyteen liitettyjä näkemyksiä aina 1700–1800-luvuilta nykypäivään huomioimalla näkemysten suhteet edeltäviin ajatuksiin. Keskustelulle tekijyydestä eli niin sanotulle tekijäpuheelle on ollut ominaista reagoida aiemmin esitettyihin näkemyksiin, ja näitä eroavaisuuksia tämäkin luku huomioi. Loppuosassa keskitytään tekijyytutkimuksen nykytilanteeseen.

Tekijä- ja kirjailijatermien määrittelyä

Ennen kuin siirrytään kirjallisuudentutkimuksen eri aikoina esitettyihin näkemyksiin, on paikallaan määritellä se, mistä oikein puhumme puhuessamme tekijästä. Lähde-tään liikkeelle sanasta *tekijä*. Sen suomenkielinen merkitys ('se joka tekee') ei sisällä samankaltaisia etymologisia vivahteita kuin *tekijää* vastaavat sanat latinaan pohjaavissa kielissä. Niissä tekijyyteen liittyy selvemmin auktoriteetin ja autoritäärisyyden vivah-teita. Englannin kielen *author* ja ranskan *auteur* polveutuvat latinan sanasta *auctor*, jolla on ainakin kaksi kantaa.

Suomen kielen *tekijä* on merkitykseltään lähellä *auctorin* yhtä latinankielistä kan-taa eli verbiä *agere* (esimerkiksi 'toimia', 'tehdä', 'suorittaa'). Verbin merkitys viittaa sii-hen, miten *auctor* ikään kuin tekee tai suorittaa tekstin kautta ja sen avulla jotakin, mikä on ennen häntä olemassa. Toinen *auctor*-sanon latinankielinen kantasana, verbi *augere* (esimerkiksi 'kasvaa', 'lisääntyä') liittyy kasvimaailmaan ja myös lisääntymi-seen. Kreikankielinen *autentim* ('auktoriteetti', 'autenttisuus') ja latinan *auctoritas* ovat nykykielisten *authorin* ja *auteurin* kantasanoista ainoita, jotka viittaavat suoraan val-ta-asemaan. Näihin kahteen liitetään tuottamisen, keksimisen ja alulle saattamisen mutta myös omistusoikeuden, myymisen ja julkisuuden merkityksiä, jotka toimivat myös jatkuvuuden takeena. (Ks. Burke 2000, xviii; Said 1975, 83; Kurikka 2006, 16.)

Kun puhumme tekijöistä, puhumme sangen usein kirjailijoista, ja termejä saate-taan käyttää synonyymisesti. Sanoilla *tekijä* ja *kirjailija* on kuitenkin eronsa. *Kirjai-lija* viittaa tietyn ammattiryhmän jäseneseen, hieman samalla tavalla kuin vaikkapa tut-kija, kriitikko, poliisi tai opettaja. Sana *tekijä* sisältää myös tekemisen prosessiin eli kirjoittamiseen, luovaan kirjalliseen työhön viittaavia elementtejä: tekijä tekee luovaa työtä, mutta kirjailija on ammattinimike. Joskus käytetään myös termiä *kirjoittaja*, jolla pyritään pääsemään eroon kirjoittamiseen liitetystä juhlavista tai ihanteellisista asenteista ja jolla korostetaan kirjoittamisen olevan suhteellisen arkipäiväistä työtä. Ranskankielinen *écrivain* ('kirjoittaja') on myös keino tehdä eroa "Suureen Tekijään" eli näkemykseen, jossa painotetaan tekijän neroutta, merkittävyttä ja tärkeyttä. Eng-lannin kielessä termiä *writer* saatetaan käyttää myös silloin, kun halutaan tehdä ero historiallisen ihmisen (*writer*, 'kirjoittaja') ja teoksesta hahmotettavissa olevan teki-jän (*author*) välille.

Moderni eurooppalainen käsitys tekijästä

Modernin eurooppalaisen tekijäkäsityksen synty ajoitetaan useimmiten 1750-luvulle, jolloin ilmestyi brittiläisen runoilijan Edward Youngin teos *Conjectures on Original Composition* (1759). Youngin teoksessa ilmaistaan ajatus taiteellisesta ja kirjallisesta alkuperäisyydestä, ja hän tekee selvän eron "imitoijien", matkijoiden ja "alkuperäisten" luovien, neroutta ilmentävien taiteilijoiden välille. Keskiaikaiset tekijät tai pikemmin "kirjurit" (skriptorit) olivat Youngille "imitoijia", jotka toimivat kirjallisuuden alan käsi-työläisinä, jotka ylläpitivät (usein käsin kirjoitettujen) kirjoitusten perinteitä. Tekstit syntyivät toisista teksteistä, niitä kopioitiin ja kierrätettiin ja niissä käytettiin yhteisesti jaettuja muotoiluja ja konventioita. Keskiaikaiset tekijät siis kierrättivät tekstejä ja nii-den elementtejä ja tekivät työnsä anonymisti. (Ks. Burrow 1982.) Youngille todellinen kirjallisuuden tekijä puolestaan on itsenäinen, autonominen ja omaperäinen yksilö (ks.

Bennett 2005, 59). Näkemystä tekijän alku- ja omaperäisyydestä toivat kirjoituksissaan esiin myös 1800-luvun alkupuolella englantilaiset runoilijat William Wordsworth ja Samuel Taylor Coleridge, joiden kirjoituksissa painotetaan aktiivista nerolle ominaista toimintaa runouden luomisessa.

Klassisessa romanttisten runoilijoiden kirjallisuus- ja tekijäkäsityksiä käsittelevässä *The Mirror and the Lamp* -tutkimuksessaan (1953) M. H. Abrams sanoo 1800-luvun alkuvuosikymmenien olevan ratkaiseva aikakausi. Silloin tapahtui muutos suhteessa aiempiin näkemyksiin tekijyydestä. Aiemmin kirjallisuutta luotiin peilin tavoin heijastaen ja reflektoiden sitä, mitä ympäröivä maailma, luonto tarjosi. Tekijä siis aiemmin imitoi, matki, kohdettaan kuin peili. 1800-luvulla tekijästä sen sijaan tuli eräänlainen lamppu, joka valaisee teoksensa kohteen ja tekee sen valoa sädehtiväksi. Lampunkaltaisena säihkyvä runoilija siis tulvii omaperäisiä, itsestään löytyviä tunteita, jotka valaisevat kohteen suuremmaksi kuin mitä se itsessään on. Imaginaatio eli mielikuviutus tuli keskeisemmäksi kuin imitaatio, jäljittely. (Abrams 1953, 21–23.) Tekijä ei enää imitoinut luontoa tai ympäristöä vaan itse luomistapahtumaa: tekijä on kuin luoja-jumala, jolla on kyky luoda maailmoja, tuntemuksia ja aistimuksia. Mielikuvituksesta tuli tekijän yksilöllisyyden merkki. (Ks. Kurikka 2006, 23.)

Vaikka modernin tekijäkäsityksen alku ajoitetaan 1700–1800-lukujen vaihteeseen, tutkijat ovat yhtä mieltä siitä, että se ei olisi ollut mahdollinen ilman tiettyjä aiemmin tapahtuneita teknologisia, taloudellisia ja juridiikan tapahtumia. Gutenbergin painokone (1488) mahdollisti kirjallisen esineen eriytymisen artefaktiksi, ikään kuin valmiiksi tuotteeksi. Tällä tuotteella oli omistajansa, kirjoittajansa. Käsitys tekijänoikeudesta mahdollistui sekin vasta painotekniikan kehittymisen myötä, mikä puolestaan antoi mahdollisuuden pohtia ”sanojen omistajaa” tai kysymystä plagiarismista. (Ks. Ong 1982.) Tekijänoikeuden syntyä tutkinut Mark Rose (1993) painottaa, että modernin tekijänäkemyksen kehitys liittyy olennaisesti kirjallisuuden eräänlaiseen esineellistymiseen sekä tekijänoikeuslakien laatimiseen 1710-luvun Britanniassa ja saman vuosisadan lopun Saksassa ja Ranskassa. Martha Woodmansee (1994, 27) niin ikään kytkee modernin tekijyyden tiiviisti tekijänoikeuden syntyyn, jolloin muotoutui myös käsitys ”intellektuaalisesta omaisuudesta”. Vaikka romantiikan aikana kiteytyntä näkemystä tekijästä on tavattu kuvata juuri alkuperäisyyden, nerouden ja omaperäisyyden määrittein, liittyy näkemykseen siis painoteknisiä, kapitalistisia ja oikeusjärjestelmään liittyviä kysymyksiä. 1700-luvulla tapahtunut kustannustoiminnan kiihtyminen ja kaupallistuminen, kirjojen massamarkkinoiden synty ja keskiluokkaisen lukevan yleisön esiinnousu ovat niin ikään materiaalisia edellytyksiä modernin yksilöllisen tekijän synnylle (ks. Bennett 1999, 38–40).

Romantiikan aikainen vastaus kysymykseen, mikä tekijä on, painottaa siis mielikuvitusta, alkuperäisyyttä, neroutta ja yksilöllisyyttä. Näistä määrittelyistä erityisesti yksilöllisyys on kuitenkin paradoksaalinen. Romantiikan ajan tekijöistä kirjoittaessaan Frank Kermode (2002, 4–5) nostaa esiin sen, miten yksilöllisyys vaatii tietynlaista eristäytymistä. Romanttinen tekijä eristyy muusta yhteisöstä ja yhteiskunnasta oman luovuutensa sisälle, jolloin hänestä muotoutuu irrallinen poikkeusyksilö. Kääntyessään oman sisäisyytensä pariin romanttisesta tekijästä tulee ikään kuin eristetty olio, oman mielikuvituksensa vanki, jolloin oma mieli näyttäytyy sekä suojamuurina että esteenä suhteessa ulkomaailmaan (ks. Bromberg 1978). Samanaikaisesti luova poikkeusyksilö on kuitenkin niin kaikkivoipa, että hän pystyy mielikuvituksensa ja luovuutensa voimalla edustamaan laajempaa yhteisöä, jopa oman kansallisuutensa ja etnisyytensä

sielua. Romantiikan aikainen vastaus kysymykseen, missä tekijä on, kuuluukin: tekijä on kaikkialla teoksessaan eikä missään siellä. Tekijä ylittää teoksensa vastaamalla siitä täydellisesti, mutta on siinä samanaikaisesti kaikkialla läsnä – tekijä siis identifioitiin koko teokseen vaikka tekijää ei ollut siinä konkreettisesti nähtävissä.

1900-luvulla vastustettiin Suurta Tekijää

Romanttisen tekijänäkemyksen vaikutus myöhempään kirjallisuudentutkimukseen on ollut suuri. Se vaikutti siihen, miten esimerkiksi perinteisiä kirjallisuushistorioita koostettiin usein merkittäviksi katsottujen tekijöiden ja heidän teostensa kokoelmiksi. Kirjallisuushistoriat rakennettiin usein kansalliskirjallisuuksiksi, joissa tietynlaisten tekijöiden teokset määrittyivät kansallishengen ylläpitäjiksi ja edustajiksi. Näkemys Suuresta Tekijästä, alkuperäisestä luojaanerosta, sulki kuitenkin jo lähtökohtaisesti pois esimerkiksi useimmat naispuoliset tekijät, eikä kansalliskirjailijoiksi hevillä otettu muita kuin keski- tai yläluokkaisia kirjailijoita.

1900-luvun kirjallisuudentutkimusta voi jopa ajatella vastareaktiona romantiikan aikaista tekijyyttä ja siitä juontuvia tulkintoja kohtaan. Niin tekijät itse kuin tutkimus pyristelivät irti romantiikan perinnöstä ja erityisesti perinteisestä biografistisesta tutkimuksesta, jossa teos ja sen merkitys palautettiin romanttisesti miellettyyn tekijään ja hänen elämäänsä. (Ks. luvut Elämäkertatutkimus ja Omaelämäkerran ja autofiktion tutkimus). Yhtäältä biografismia haastettiin venäläisen kirjallisuudentutkimuksen piirissä. 1910-luvulla venäläisen formalismin varhaisvaiheessa peräänkuulutettiin tutkimusta, joka ei tarkastelisi teosta tekijän sielun ja hengen ilmaisuna. Sen sijaan pitäisi keskittyä tekstiin, sen materiaaliin sanoihin, ”kirjallisuudellisuuteen”, etsimättä kirjailijan itseilmaisevia impulsseja. (Ks. Kurikka 2006, 28; ks. luku Venäläinen formalismi). Myös venäläinen, kirjallisuuden- ja kielentutkijoista sekä filosofeista koostuva Bahtinin piiri kritisoi romanttista tekijänäkemystä sekä biografistista kirjallisuudentutkimusta aina 1920-luvulta lähtien korostaessaan kielen dialogisuutta ja moniäänisyyttä, polyfonisuutta. Mihail Bahtinin mukaan kirjailijan käyttämä kieli on yhteistä koko kieliyhteisölle. Erilaisissa puhe- tai kirjoitustilanteissa sekä kirjallisuudenlajeissa rakentuu erilaisia ääniä, jotka sulkeistavat ajatuksen yksilöllisestä tekijästä. Kirjallinen teos ei siis ole tekijän yksilöllistä ilmaisua, sillä se on lähtökohtaisesti moniääninen. (Ks. Kaarto 1998, 127–140.)

Angloamerikkalainen uskriteikki haastoi elämäkerrallisen tutkimuksen nostamalla tekijälähtöisen ajattelun sijalle tekstilähtöisen tarkastelun. Nimenomaisesti tekijään keskittyvää tutkimusta vastustava keskeinen uskriteittinen kirjoitus on William K. Wimsattin ja Monroe C. Beardsleyn artikkeli ”Intentioharha” (”The Intentional Fallacy”, 1946). Kirjoitus painottaa objektiivisuutta ja kieltää tekijän aikeiden ja tarkoitteiden (intentiodien) etsimisen. Kirjoituksen mukaan tekijän intentioita ei voi löytää teoksesta eikä niitä siksi edes pidä etsiä. Tutkimuksen ei siis pitäisi impressionistisesti arvailla, mitä tekijä halusi teoksellaan sanoa, vaan keskittyä siihen, mitä hän sanoi. (Ks. luku Uskriteikki ja lähilukeminen.)

Vasta 1960-luvulla ilmestyi kaksi kirjoitusta, jotka vaikuttivat ratkaisevasti tekijyyttä koskevaan tutkimukseen ja myös laajemmin kirjallisuustieteen kehitykseen. Ranskalaisen Roland Barthesin ”Tekijän kuolema” (”La mort de l’auteur”) ilmestyi ranskaksi vuonna 1968 ja niin ikään ranskalaisen Michel Foucault’n ”Mikä tekijä on?”

(”Qu’est-ce qu’un auteur?”) vuonna 1969. Näiden jälkistrukturalististen teoreetikoiden kirjoitusten myötä kysymys ”mikä tekijä on?” muotoutui kysymykseksi ”miten tekijä tunnustetaan?” (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio).

Roland Barthesin kirjoitusta voi pitää poleemisena vastalauseena romantiikan perinnölle ja sen vaikutuksille, sillä Barthes provosoi ja rakentaa tietynlaisen tekijähahmon, jotta voisi sen sitten ”tappaa”. Vaikka Barthesin kirjoituksessa ei ole kyse historiallisten, ”oikeiden” tekijöiden surmaamisesta, tuli kirjoituksen otsikosta pitkäksi aikaa mantranomainen iskulause. Ilmaus ”tekijä on kuollut” typistyi tarkoittamaan nimenomaisesti historiallisen kirjoittajasubjektin kuolemaa kirjallisuudentutkimuksen kohteena (Kamuf 1988, 5). Barthesin kirjoitus lähtee liikkeelle Honoré de Balzacin *Sarrasine*-novellin (1830) luennasta. Novelliin viitaten Barthes kysyy: ”Kuka näin puhuu?” Barthesin mukaan emme voi tietää puhujaa, sillä ”kirjoitus tuhoaa kaikki äänet, kaiken alkuperän”. (Barthes 1993, 111.) Jo kirjoituksensa alussa Barthes (1993, 112) siis poistaa tekijän äänen ja tekijyyteen liittyvän alkuperäisyyden ajatuksen ja väittää, että ”meille puhuu kieli, ei kirjailija”. Barthesin kirjoitusta voikin pitää ennen kaikkea yhteiskunnallisessa, kirjallisuustieteellisessä ja biografistisessa keskustelussa tekijälle annetun autoritäärisyyden ja siihen nojaavan tulkinnan kritiikkinä (Bennett 2005, 13; Koivisto 2006, 280).

Barthes arvostelee kriittisesti tutkimusta, joka vetoaa tekijän elämään, asenteisiin ja uskomuksiin eli biografiaan. Jos tekijää pidetään auktoriteettina ja ”[k]un tekstille annetaan Kirjailija, se pakotetaan pysähtymään, se varustetaan lopullisella merkityksellä”, Barthes (1993, 116) kirjoittaa. Barthesin (1993, 117) kirjoituksen viimeinen virke, ”Kirjailijan kuolema on lukijan syntymän väistämätön hinta”, on tärkeä huomioida, sillä virkkeen myötä lukijalle annetaan tulkinnan vapaus. Irrrottautumalla tekijästä ja häneen palautuvasta alkuperäisen merkityksen etsimisestä lukija ikään kuin vapautuu tulkitsemaan tekstiä ja teosta uusilla, monenlaisilla tavoilla.

Barthesin ”Tekijän kuolema” -kirjoitusta voi pitää kokonaisen tekijävastaisen tutkimussuuntauksen lähtölaukauksena. Kirjoituksen jälkeenkin ”oikea”, historiallinen tekijä on elossa, mutta lukijalle hän on kuollut. Barthesin kirjoitus oli yhtenä vaikuttimena siihen, että tekijyyttä alettiin sijoittaa ainoastaan tekstin sisäpuolelle. Tekijyyttä ryhdyttiin tarkastelemaan tekstin sisäisenä risteyspaikkana, hahmoperiaatteena ja lukijan rakentamana konstruktiona esimerkiksi narratologisissa suuntauksissa. Tekijyyksenäkemyksiä tutkinut Carla Benedetti (2005, 55–56) arvostelee sitä, että tällaisessa tutkimuksessa tekstistä hahmotettava tekijä erotetaan historiallisesta tekijästä. Benedettin mukaan tekstinsisäinen tekijä on ”tyhjä häkki”, ontto subjekti, jolla ei ole psykologisia, historiallisia tai institutionaalisia ominaisuuksia, vaan se on ilman ruumiiseen, lihaan ja elämään viittaavia ulottuvuuksia. Esimerkiksi niin kutsuttu Boothin–Chatmanin malli (ks. esim. Tammi 1992) sisältää sisäistekijä-näkemyksen, jossa sisäistekijä katsotaan tekstiä strukturoivaksi periaatteeksi.

Sisäistekijä on yhdenlainen ohjejoukko, lukemisen apuväline, joka alkaa avautua esimerkiksi tekstin ristiriitaisissa kohdissa. Wayne C. Boothin näkemyksessä sisäistekijyydessä kuitenkin säilyy viittaus ihmistekijään, sillä Booth tarkastelee sisäistekijää kirjailijan ”toisena minänä” (engl. ”second self”). Narratologian mukaan sisäistekijä on tekstin avulla rakennettu konstruktio, sanaton ja äänetön abstraktio, joka ei suoraan viesti lukijalle. Sisäistekijä ei vastaa kertojaa tai ”oikeaa” tekijää. Vaikka tuntisimme tekstin ”oikean” tekijän, on kullakin tekstillä sille tyypillinen, oma sisäistekijänsä. (Ks. Booth 1961; Chatman 1990.) Sisäistekijyydestä on esitetty monenlaisia näkemyksiä,

ja jotkut tutkijat pitävät käsitettä turhana. 2000-luvun mittaan on kuitenkin yleistynyt käsitys sisäistekijästä tai implisiittisestä tekijästä oikean tekijän versiona, jonka lihaa ja vertaa oleva tekijä on hahmottanut. Sisäistekijä ei vastaa täydellisesti vaan osittain tekijän ominaisuuksia, arvoja, uskomuksia ja muita sellaisia seikkoja, jotka osallistuvat kyseessä olevan kaunokirjallisen tekstin rakentamiseen. (Ks. Phelan 2005, 38–49; ks. luku Retorinen kertomusteoria.)

Michel Foucault'n ”Mikä tekijä on?” -kirjoitus puolestaan nostaa tekijän nimen ja sen keskeisyyden esiin. Siinä missä Barthes kysyy kirjoituksessaan ”kuka näin puhuu?”, kysyy Foucault (2006, 14) puolestaan ”mitä sillä on väliä, kuka puhuu?”. Foucault'n kirjoitus kokonaisuudessaan osoittaa, että historiallisesti, tutkimuspoliittisesti, institutionaalisesti ja eettisesti sillä, kuka puhuu, on ollut väliä ja seurauksia. Foucault'n kirjoitusta voi pitää eräänlaisena Barthesin tekstin vastakirjoituksena, eikä Foucault allekirjoita barthesilaista tekijän kuolemaa. Foucault nimittää, tunnistaa ja tunnustaa tekijän tai pikemmin ”tekijäfunktion” suuren merkityksen koko kirjallisuusinstituutiolle, niin tutkimukselle kuin muulle vastaanotolle. Foucault'n tekijäfunktio ei kuitenkaan vastaa historiallista tekijää vaan se on tekijätutkimuksen myötä rakentunut tekijäisyys. Tekijäfunktio on historiallisesti ja tutkimuksellisesti toiminut yhtenä vallankäytön ja kontrollin muotona, jolla säädellään merkityksiä. Eritellessään tekijäfunktion piirteitä Foucault lähtee liikkeelle tekijän nimestä, joka on välttämätön tekijäfunktioille. Tekijän nimi toimii luokittelun välineenä, ja se ”sallii yhdistää joukon tekstejä, rajata ne, sulkea jotkut pois ja asettaa ne vastakkain suhteessa muihin teksteihin. Sen lisäksi se saa aikaan suhteita tekstien välille.” (Foucault 2006, 9.)

Eriteltyään ja pohdittuaan tekijäfunktiota Foucault (2006, 14) esittää kirjoituksensa lopuksi utopistiseksi kutsumansa vision tulevaisuudesta. Silloin vallitsisi ”fiktion vapaa tila”, jossa ei tarvittaisi tekijäfunktion kaltaista tulkintaa rajoittavaa rakennelmaa. Foucault toteaa ironisesti, että tekijä on (ollut) keino torjua fiktion aiheuttama suuri vaara maailmallemme, sillä tekstin pysäyttäminen ja palauttaminen tekijään on keino estää merkitysten jatkuva ketjuuntuminen. Foucault siis visioi, että tulevaisuudessa ei enää olisi väliä sillä, kuka puhuu.

Tekijätutkimuksen suuntia 2000-luvulla

Roland Barthesin ”Tekijän kuolema” -kirjoituksen vaikutuksena oli pitkään se, että etenkin tekijöitä historiallisina, ruumiillisina ja sukupuolitettuina subjekteina ei tarkasteltu, vaan tekijäisyys rajoittui teoksen rakenteen osaksi. Toisaalta elämäkerrallinen tutkimus ei kadonnut minnekään. Yhä nykyäänkin kartoitetaan erityisesti perinteisessä biografismissa sivuutettujen tekijöiden elämäkertoja. Tekijyyttä tarkastelleen Seán Burken (2006, 38) tutkimuksen mukaan niin sanotut uuskontekstualistiset tutkimussuuntaukset, kuten uushistorismi, kulttuurimaterialismi, sukupuolen ja seksuaalisuuden tutkimus ja postkolonialismi, palauttivat tekijyyden osaksi kirjallisuudentutkimusta 1980- ja 1990-luvuilta lähtien.

Michel Foucault'n ”Mikä tekijä on?” -kirjoituksella on ollut suuri merkitys siinä, että tekijyyden tutkimuksessa on alettu kiinnittää huomiota institutionaalsiin kysymyksiin ja tekijänoikeudellisiin seikkoihin sekä tekijyyden ajallisiin ja paikallisiin piirteisiin ja eroavaisuuksiin. Tekijätutkimuksessa kysytäänkin nykyään usein ”miten tekijä toimii?” aiemman ”mikä tekijä on?” -kysymyksen sijasta (ks. esim. Kurikka 2013;

Kuusela 2015). Vaihtamalla kysymystä tunnistetaan foucault’lainen näkemys siitä, että tekijyys muuttuu aikakausittain, ja se toimii eri tavalla erilaisissa ympäristöissä ja instituutioissa. Tekijän käsitettä ei välttämättä tarvita teosten tulkinnassa ja tutkimisessa, mutta tietyissä lajeissa, kuten autofiktiossa ja omaelämäkerrallisessa kirjallisuudessa, historiallisella tekijällä on merkitystä myös teoksen tulkinnassa (ks. luku Omaelämäkerran ja autofiktio tutkimus). Salanimillä julkaistut teokset herättävät niin ikään tekijyyteen liittyviä kysymyksiä.

Tekijästä saatavilla oleva elämäkerrallinen tieto on osa tekijätutkimusta, ja joskus tietoa on vaikea, jopa mahdoton hankkia etenkin varhaisemmista tekijöistä. Nykyisin tekijyyttä tarkastellaankin myös suhteessa aikakauteen ja sille ominaisiin näkemyksiin tekijyydestä. Teoksia ei kuitenkaan enää palauteta ruumiilliseen, materiaalliseen tekijään, vaan pikemmin tarkastellaan, miten tekijän sukupuoli ja yhteiskuntaluokka mahdollisesti toimivat, jos toimivat, teoksen erilaisissa näkökulmissa, asenteissa ja rakenteissa. Näin ajateltuna tekijästä historiallisena, sukupuolittuneena ja yhteiskunnallisena subjektina saattaa tulla yksi osa merkitystä rakentavaa ketjua vastaanottajan tekemässä teoksen tulkinnassa. Tekijää tarkastellaan siis yhtenä teoksen kontekstina.

Perinteisesti tekijätutkimuksessa on käsitelty yksilötekijyyttä. Nykyaikana tekijätutkimus on ollut kiinnostunut myös yhteistekijyydestä, niin sanotusta kollaboraatiosta. Tähän kiinnostukseen on vaikuttanut osittain se, miten digitalisoituminen on osallistunut kirjallisuuden monimuotoistumiseen vaikkapa erilaisten netissä ilmestyvien kirjojen tai kirjoitusten myötä. Esimerkiksi Hanna Kuuselan tutkimus *Kollaboraatio* (2020) tarkastelee sellaista suomalaista ja kansainvälistä nykykirjallisuutta, joka syntyy yhteistekijyyden kautta. Kollaboroidut teokset voivat olla nimellä julkaistuja kollektiivisen ryhmän teoksia tai esimerkiksi netissä lanseerattuja kirjoituskutsuja, jolloin tulokseksi syntyy digitaalinen kirjoitus, jonka tekijät voivat jäädä nimettömiksi.

Toisaalta tekijyytutkimuksessa on viime aikoina kiinnitetty huomiota myös aiempina aikakausina toimineisiin kirjailijoiden välisiin yhteisöihin, yhteistyöhön tai mense-naattitoimintaan. Esimerkiksi Laura Scuriattin toimittama *Groups, Coteries, Circles and Guilds* -artikkelikokoelma (2019) keskittyy siihen, miten 1900-luvun alkupuoliskolla Euroopassa ja Yhdysvalloissa kirjailijat ja eri alojen taiteilijat muodostivat yhteisöjä, joiden lähtökohtana oli ajatus taiteellisen työn perustavaa laatua olevasta yhteisöllisyydestä. Yhtenä tekijätutkimuksen nykysuuntauksena voikin pitää yhteisöjen ja yhteisöllisyyden esiin kirjoittamista romantiikkaan palautuvan yksilöllisyyden ja eristämisen korostamisen sijasta. Kenties uuden tutkimuksen myötä myös näkemykset yksilötekijyydestä alkavat saada uudenlaisia painotuksia.

Siinä missä teoksiin ja teksteihin keskittyvät kirjallisuuden tutkijat voivat vältellä yhteydenottoja tutkimuskohteena olevaan nykykirjailijaan, sosiologinen kirjallisuudentutkimus keskittyy juuri kirjailijoihin ja heidän omiin näkemyksiinsä ammatistaan ja työnteostaan. Sosiologinen kirjailijatutkimus ei siis niinkään tarkastele teoksia vaan nimenomaisesti niiden tekijöitä, kirjailijoita sekä muita kirjallisuusinstituutioon liittyviä kysymyksiä. Nykyinen sosiologinen ja kulttuuripoliittinen kirjallisuudentutkimus käyttää hyväkseen aineistonkeruita, kyselyjä ja haastatteluja tarkastellessaan kirjailijoiden toimeentuloa, ammatti-identiteettiä ja luovaa työskentelyä. Suomessa erityisesti Cupore, Kulttuuripoliittikan tutkimuskeskus, julkaisee tutkimuksia, selvityksiä ja arviointeja nykykirjailijoittemme asemasta tekemällä yhteistyötä myös Suomen Kirjailijaliiton kanssa. Nykykirjailijoiden toimeentulolle apurahoilla on ratkaiseva merkitys. Elina Jokisen väitöstutkimus *Vallan kirjailijat* (2010) keskittyy vuosituhannen

vaihteen tilanteeseen kartoittaessaan kirjailijahaastatteluin ja kirjailijoille toimitettujen kyselyjen avulla erilaisten apurahojen osuutta elannon saamisessa. Taija Roihan väitöskirjassa *Luokan varjoista: kirjailijuuden, tekijyyden ja yhteiskuntaluokan jäsenyyksiä 2010-luvun kotimaisen kirjallisuuden kentällä* (2023) tarkastellaan kirjailijoiden työtä yhteiskunnallisesta näkökulmasta. Kirjailijuutta on tutkittu myös kielivähemmistöön kuuluvien kirjailijoiden näkökulmasta Katri Talaskiven väitöskirjassa *Kieli-ideologia ja kirjailijakäsitys 2010-luvun Suomessa. Muunkielisten kirjailijoiden kokemuksia suomalaisessa kirjallisuusinstituutiossa* (2021).

2020-luvulla tekijätutkimus siis jatkuu elämäkerrallisena tutkimuksena, tiettyihin genreihin kytkeytyvänä tarkasteluna, tekijää yhtenä kontekstina kohtelevana teostutkimuksena sekä sosiologisena nykykirjailijoiden toimenkuvan kartoituksena. Toisaalta nykyinen tekijätutkimus pyrkii nostamaan varhaisemmasta kirjallisuudesta esiin sellaisia tekijyyteen liittyviä näkökulmia, jotka romantiikan perintöön nojaava tutkimus on sivuuttanut. Nykykirjallisuutta tutkittaessa pohditaan uusia, usein digitalisoitumisen kautta muotoutuneita tekijyyden muotoja. Tekijätutkimus tarkastelee nykyään sekä yksilö- että yhteistekijyyttä ja yhteisöjä. Nykyinen tekijätutkimus todentaa, että tekijät eivät ole kuolleet vaan pikemmin syntyneet muuttuakseen uudenslaisiksi.

- Kirjallisuudentutkimuksen historiassa tekijää on lähestytty monista eri näkökulmista, ja sille on annettu erilaisia merkityksiä. Eri aikakausille on ominaista erilaiset näkemykset tekijyydestä. Moderni eurooppalainen tekijänäkemys alkoi kehittyä 1750-luvulla. Silloin korostettiin tekijän yksilöllisyyttä, alkuperäisyyttä ja luomisvoimaa. Tekijää pidettiin olennaisena teoksen tulkinnalle.
- Romantiikan aikana kiteytynyttä näkemystä tekijästä poikkeusyksilönä ja nerona on 1900-luvulla vastustettu erilaisissa kirjallisuudentutkimuksen suuntauksissa. Vaikutuksiltaan merkittävin vastareaktio on Roland Barthesin ”Tekijän kuolema” -essee (1968), jonka myötä kirjallisuudentutkimus sivuutti biografisen tekijän. Elämäkerrallisen tekijän sijasta tutkimus alkoi painottua teoksesta itsestään hahmotettavissa olevaan sisäistekijään, jota pidettiin yhtenä teoksen rakenteen osana.
- Elämäkerrallista tutkimusta on kuitenkin tehty läpi 1900-luvun ja tehdään edelleen. 2000-luvulla tekijää tarkastellaan yhtenä mahdollisena teoksen tulkinnallisena kontekstina, jolloin huomioidaan tekijän elämäkerta, sukupuoli ja sosioekonominen asema.
- Yksilötekijyyden lisäksi tutkimus kartoittaa myös muita tekijyyden muotoja, kuten yhteistekijyyttä tai tekijäyhteisöjä. Kirjallisuussosiologinen tutkimus puolestaan tekee erilaisia aineistonkeruita, kyselyjä ja haastatteluja tavoitteenaan selvittää kirjailijoiden toimeentuloa, identiteettiä tai muita kirjallisuusinstituution liittyviä kysymyksiä.

Lähteet

- Abrams, M. H. 1953: *The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Barthes, Roland 1993: Tekijän kuolema. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 109–117. Ranskankielinen alkuteos 1968.
- Benedetti, Carla 2005: *The Empty Cage. Inquiry into the Mysterious Disappearance of the Author*. Käänt. William J. Hartley. Ithaca: Cornell University Press. Italiankielinen alkuteos 1999.
- Bennett, Andrew 1999: *Romantic Poets and the Culture of Posterity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, Andrew 2005: *The Author*. London: Routledge.
- Booth, Wayne C. 1961: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bromberg, Victor 1978: *The Romantic Prison. The French Tradition*. Princeton: Princeton University Press.
- Burke, Seán 2000: *Authorship from Plato to the Postmodern. A Reader*. Second Printing. Edinburgh: Edinburgh University Press. Alkuteos 1995.
- Burke, Seán 2006: Kirjallisuudentutkimus ja tekijän kokemus. Teoksessa Kurikka, Kaisa – Pynttäre, Veli-Matti (toim.) *Tekijyyden tekstit*. Suom. Elsi Hyttinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 38–58.
- Burrow, J. A. 1982: *Medieval Writers and Their Work. Middle English Literature and its Background 1100–1500*. Oxford: Oxford University Press.
- Chatman, Seymour 1990: *Coming to Terms. The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Foucault, Michel 2006: Mikä tekijä on? Suom. Markku Lehtinen. – *Nuori Voima* 1/2006 s. 7–14. Ranskankielinen alkuteos 1969.
- Jokinen, Elina 2010: *Vallan kirjailijat. Valtion apurahoituksen merkitys kirjailijoille vuosituhannen vaihteen Suomessa*. Helsinki: Avain.
- Kaarto, Tomi 1998: *Tekijän syntymä. Michel Foucault’n arkeologian kauden ja Mihail Bahtinin kirjailijakäsitys*. Turku: Turun yliopisto.
- Kamuf, Peggy 1988: *Signature Pieces. On the Institution of Authorship*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kermode, Frank 2002: *Romantic Image*. New York: Routledge. Alkuteos 1957.
- Koivisto, Päivi 2006: Tekijän ylösnousemus. Saisio – Larsson – Wein – Saisio. Teoksessa Kurikka, Kaisa – Pynttäre, Veli-Matti (toim.) *Tekijyyden tekstit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 275–302.
- Kurikka, Kaisa 2006: Peili, lamppu ja vankila vai anonymiteetin utopia? Johdatusta tekijyyden teksteihin. Teoksessa Kurikka, Kaisa – Pynttäre, Veli-Matti (toim.) *Tekijyyden tekstit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 15–37.
- Kurikka, Kaisa 2013: *Algot Untola ja kirjoittava kone*. Turku: Eetos.
- Kuusela, Hanna 2015: Neroja ja promootoreita. Kirjalliset kuraattorit nykykirjallisuudessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2015 s. 35–48. <https://doi.org/10.30665/av.74984>.
- Kuusela, Hanna 2020: *Kollaboraatio. Yhteistekijyys nykykirjallisuudessa ja taiteessa*. Tampere: Vastapaino.
- Ong, Walter 1982: *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*. London: Methuen & Co.
- Phelan, James 2005: *Living to Tell about It. A Rhetoric and Ethics of Character Narration*. Ithaca: Cornell University Press.
- Roiha, Taija 2023: *Luokan varjoista. Kirjailijuuden, tekijyyden ja yhteiskuntaluokan jäsenyyksiä 2010-luvun kotimaisen kirjallisuuden kentällä*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-9307-8>.
- Rose, Mark 1993: *Authors and Owners. The Invention of Copyright*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Said, Edward W. 1975: *Beginnings. Intention and Method*. New York: Basic Books.
- Scuriatti, Laura (toim.) 2019: *Groups, Coteries, Circles and Guilds. Modernist Aesthetics and the Utopian Lure of Community*. Oxford: Peter Lang.
- Talaskivi, Katri 2021: *Kieli-ideologia ja kirjailijakäsitys 2010-luvun Suomessa. Muunkielisten kirjailijoiden kokemuksia suomalaisessa kirjallisuusinstituutiossa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8912-5>.
- Tammi, Pekka 1992: *Kertova teksti. Esseitä narratologiasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Young, Edward 1759: *Conjectures on Original Composition. In a letter to the author of Sir Charles Grandison*. Dublin: printed for P. Wilson, in Dame-Street.
- Wimsatt, William K. – Beardsley, Monroe C. 1971: Intentioniharha. Teoksessa Rantavaara, Irma (toim.) *Nykyestetiikan ongelmia*. Suom. Irma Rantavaara. Helsinki: Otava. 53–67. Englanninkielinen alkuteos 1946.
- Woodmansee, Martha 1994: On the Author Effect. Recovering Collectivity. Teoksessa Woodmansee, Martha – Jaszi, Peter (toim.) *The Construction of Authorship: Textual Appropriation in Law and Literature*. Durham: Duke University Press. 15–28.

Elämäkertatutkimus

Maarit Leskelä-Kärki

✉ <https://orcid.org/0000-0002-8028-1740>

Pirkko Soinisen romaanissa *Kipulintu* (2023) runoilija Maila Pylkkönen (1931–1986) valottuu fiktion keinoin. Keski-ikäinen kirjailija on 1970-luvun lopussa Nikkilän mielisairaalassa, sanansa kadottaneena. Pylkkösestä ei ole olemassa kokonaiselämäkertaa, ja aikoinaan suosittu runoilija ei ole enää suuren yleisön tuntema. Soininen tarkentaa katseensa tiettyyn ajanjaksoon Pylkkösen elämässä ja runoilijuuden teemaan, mutta teos avaa tulokulman koko runoilijan elämään ja nostaa sen esiin nykylukijoille. Mailan kuvitteellisena ystävänä mielisairaalamiljöössä on samaisessa sairaalassa monia vuosikymmeniä aiemmin elänyt runoilija, kirjailija L. Onerva. Tämä tarjoaa peilauspintaa itsensä kadottaneelle Mailalle. Soininen tuo teoksen jälkisanoina esiin, miten Maila Pylkköseltä ei historian julman sattuman vuoksi jäänyt oikeastaan mitään muuta jäämistöä kuin runot. Siten hän on teoksen kirjoittajana ollut ennen muuta runojen sekä läheisten muistitiedon varassa. Soininen haluaa vielä painottaa: ”Tämä on Mailan runoista ja kielestä inspiroitunut romaani, eikä sitä tule lukea elämäkertana” (Soininen 2023, loppusanat). Tästä huolimatta pienoisromaani muodostaa oman tulkintansa Pylkkösen eletystä elämästä, ja Soinisen romaani saa varmasti uudet lukijapolvet tarttumaan Pylkkösen runoihin.

Soinisen romaani on yksittäinen esimerkki, joka kertoo siitä 2010-luvun mittaan kasvaneesta kiinnostuksesta, joka kaunokirjallisuuden kentällä on ilmennyt suhteessa elämäkertaromaaniin, ja erityisesti kirjailijoiden elämään. Se kertoo laajemminkin kirjallisuuden kentästä, jossa kokemuksellisuus, yksilön näkökulma, (oma)elämäkerrallinen lähestyminen sekä autofiktio (omaelämäkerrallisuutta ja fiktiota yhdistelevä laji kirjoittajan omasta elämästä) ja biofiktio (elämäkertaa ja fiktiivisyyttä yhdistelevä laji todellisesta henkilöstä) lajityypit saavuttavat suosiota niin kirjailijoiden kuin lukijoiden näkökulmasta. Erityisen kiinnostavia ovat *Kipulinnun* kaltaiset biofiktiot, koska niissä juuri kaunokirjailija on tarttunut jonkin aiemmin eläneen kirjailijan elämään ja tuotantoon ja rakentanut tästä elämästä oman tulkintansa.

Suomalaisessa kirjallisuusinstituutiossa on 2010-luvulla lisääntynyt myös kiinnostus kirjailijoiden tutkimuksellisten elämäkertojen kirjoittamiseen. Ensimmäisen tai vähintäänkin uuden elämäkerrallisen tulkinnan ovat suomalaisista kirjailijoista saaneet (ainakin) Marja-Liisa Vartio, Eeva Joenpelto, Katri Vala, Minna Canth, Edith Södergran, Tove Jansson, Aaro Hellaakoski, Joel Lehtonen, Volter Kilpi, V. A. Koskenniemi, Anni Swan, Otto Manninen, Aino Kallas, Helmi Krohn, Mirkka Rekola, Elvi Sinervo,

Märta Tikkanen, Kaari Utrio, Pirkko Saisio, Algot Untola ja Annikki Kariniemi. Kirjailijoihin kohdistuva kiinnostus ei sinänsä ole erityistä, koska ylipäättään elämäkerrallinen kirjoittaminen eri kulttuurialan henkilöistä, poliitikoista, viihdealan tähdistä, nyky-yhteiskunnan toimijoista, urheilijoista ja presidenteistä on yksi keskeinen tietokirjoittamisen laji, jonka arvostus näkyy usein myös Tieto-Finlandia ja Vuoden tiede-kirja -raatien valinnoissa.

On vaikea arvioida, onko tässä kaikessa kyseessä käänne tai uudenlainen kiinnostus elettyyn elämään. Historiantutkimuksen kentällä on 2000-luvun alun vuosikymmeninä keskusteltu vilkkaasti elämäkerrallisen käänteen ilmenemisestä akateemisen historiantutkimuksen piirissä, mutta toisaalta esitetty myös kriittisiä huomioita siitä, mitä käänteestä puhuminen tarkoittaa. (Ks. Hakosalo ja muut 2014; Halldórsdóttir ja muut 2016; Possing 2017; Renders, de Haan & Harmsma 2017.)

Luvussa pohdin elämäkertatutkimuksen käytänteitä ja keinoja erityisesti suhteessa kirjallisuudentutkimukseen ja kirjailijoiden elämästä kertomiseen. Millainen metodinen valinta elämäkerran kirjoittaminen on, ja mitä kaikkea lajin hallitseminen kirjoittajaltaan vaatii? Kiinnitän huomiota erityisesti tekijän ja tuotannon sekä yksilön ja historiallisen aikakauden välisten suhteiden haastaviin kysymyksiin. Tarkastelen vuorovaikutusta kirjailijan elämän ja tuotannon välillä, koska kirjallisuushistoriallisessa elämäkertatutkimuksessa yhtäältä kirjailijan elämä asettuu osaksi teosten tulkintaa ja toisaalta teokset ovat osa kirjailijan eletyn elämän tutkimista. Miten säilyttää tasapaino näiden välillä?

Elämäkertakirjoittamisen lumo ja vaikeus

Elämäkerta ei kirjallisena lajina ole selkeärajainen, yksiselitteinen kirjallinen muoto. Se ei myöskään ole itseoikeutetusti akateeminen tai tieteellisen kirjoittamisen muoto, vaan elämäkerta houkuttelee niin tietokirjailijoita, fiktion kirjoittajia kuin eri alojen taiteilijoita. Kuten tanskalainen elämäkertatutkija Birgitte Possing on luonnehtinut, se on laji, jolla on monta elämää. Se on myös historian demokratisoinnin väline, sillä se voi antaa äänen yhä uusille, aiemmin tuntemattomille historian yksilöille. (Possing 2017, 7–9.)

Elämäkerta on ymmärrettävissä jonkun toisen tekemänä kuvauksena toisen ihmisen elämästä (ks. Caine 2010; Hakosalo ja muut 2014; Halldórsdóttir ja muut 2016; Possing 2017). Elämäkerta tai biografia tulee kreikan sanoista *bios* (elämä) ja *grafein* (kirjoittaminen), ja sillä tarkoitetaan nimenomaan jonkun toisen kirjoittamaa elämäntarinaa toisen elämästä siinä missä autobiografia tarkoittaa itse (kreik. *auto*) kirjoitettua elämäntarinaa, omaelämäkertaa. Usein elämäkerta tai elämäkerrallinen sotkeutuu omaelämäkerrallisuuteen, muistelmakirjallisuuteen, erilaisiin julkaistuihin omaelämäkerrallisiin aineistoihin kuten kirjeisiin, päiväkirjoihin ja muistitietoon. Saatamme puhua elämäkerrallisuudesta tai elämäkertakirjallisuudesta hyvin väljän kategorian alla. Lajihistoriallisesti elämäkerta onkin liikkunut monien lajien välillä ja väleissä, liukuen ja valuen. Jos kuitenkin tarkastelemme elämäkertaa lajina tai metodologisena tutkimuksen tekemisen tapana, on tärkeää erottaa se näistä muista lajeista ja tarkastella sitä juuri toisen tuottamana kertomuksena toisen elämästä. Toki kyse voi olla myös parielämäkerrasta, ryhmäelämäkerrasta tai joukkoelämäkerrastakin. Olennaista on se, että eletystä elämästä kertoo joku toinen. Halutessamme voimme tehdä vielä

tarkemman rajauksen juuri historialliseen biografiaan, jolloin puhumme menneisyyden ihmisistä, jo päättäneistä elämästä. Rajanvedot ovat tärkeitä, koska nykykulttuurin kentällä elämäkerta voi olla mitä tahansa parikymppisen poptähden haastattelukirjasta laajaan, viitoitettuun historialliseen taiteilijaelämäkertaan. (Ks. tarkemmin esim. Possing 2017; Leskelä-Kärki 2017; Hakosalo ja muut 2014.)

Erilaisten (oma)elämäkerrallisten keinojen hyödyntäminen sekä elämäkerran ja omaelämäkerran lajityypit ovat olleet osa kirjoittamisen traditiota koko sen olemassaolon ajan (Kosonen 2007 ja 2016). Elämäkerrallisen kertomisen muoto on ollut keskeinen osa modernin yksilön muotoutumista 1700-luvulta lähtien – toisaalta elämäkerta on muotona yhtä vanha kuin kirjallinen kulttuuri. Sen juuria voi hahmottaa jo muinaisten korkeakulttuurien nuolenpääkirjoituksista sekä antiikin ”kuuluisien miesten elämäkertoista” (Plutarkhos ja muut, 1955) keskiajan hagiografisiin pyhimyselämäkertoihin ja esimerkillisten elämien kertomisen perinteisiin. (Ks. erityisesti antiikin elämäkertaperinteestä Kosonen 2007; Lee 2009, 22–38.)

1700–1800-lukujen kirjallisuudessa kirje- ja päiväkirjaromaani oli suosittu lajityyppi, ja erityisesti 1700-luvun lopulta eteenpäin modernin elämäkerran muodon on sanottu kehittyneen samalla, kun esimerkiksi muistelukirjoittaminen lisääntyi. 1800-luvulla elämäkerran muoto kehittyi pitkälti kirjallisuuden historian ja -tutkimuksen sekä historiankirjoituksen piirissä; siitä tuli vähitellen institutionalisoitu kirjoittamisen muoto. Vuosisadan loppua kohden se kytkeytyi myös uudenlaisiin käsityksiin ihmisen persoonallisuuden rakentumisesta ja ympäristön vaikutuksesta yksilön kehityksessä. Samalla kun 1800-luvulla innostuttiin taiteilijaelämäkertoista, eli sen rinnalla perinteisempi valtiollis-poliittinen suurmieselämäkertaperinne, joka kulki jokseenkin irrallaan romantiikan tai psykoanalyysin vaikutuksista. (Booth 2004; Lee 2009; Klinge 2010; erityisesti 1800-luvun elämäkertakirjoittamisen sukupuolittuneesta perinteestä, ks. Leskelä-Kärki 2017, 32–58.)

Elämäkerta valjastettiin 1800-luvulla myös kansallisen historian kirjoittamisen palvelukseen, ja erilaiset elämäkertakokoelmat esimerkillisistä historian hahmoista tulivat suosituiksi. (Kinnunen 2012; Leskelä-Kärki 2017, 32–58.) Elämäkertalajin historiaan kuuluvatkin olennaisesti kysymykset vallasta, kaanonin rakentamisesta ja kulttuurisesta muistista. Se, keistä kerromme ja keitä muistamme, avaa näkymän kulttuurisiin kuvastoihin sekä hiljaisiin aukkoihin, jotka niihin ovat muodostuneet.

Teosten ja tekijän mutkikas suhde

Lähtökohtaisesti sotien jälkeisen ajan kirjallisuusteoreettinen keskustelu etäännytti Suomessa teosten tekijästä ja kirjailijan elämästä kiinnittääkseen huomion ennen muuta tekstiin ja sen lainalaisuuksiin, esteettiseen analyysiin ja poeettisiin käytänteisiin (ks. luku Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin). Tämä etäännytti elämäkerrallista tulokulmaa paitsi kirjallisuudentutkimuksessa myös esimerkiksi historian tutkimuksessa, missä yhtä lailla laajemmat rakenteet ja ilmiöt olivat huomion kohteena. 1960-luvulta lähtien yhteiskunnallinen liikehdintä liittyen sukupuolten ja ”rotujen” väliseen tasa-arvoon sekä poliittisiin järjestelmiin ja kolonialismin purkuun vaikutti myös tutkimuksellisiin painopisteisiin. Uusi sosiaali- ja kulttuurihistoria, mikrohistoria sekä sukupuolihistoria muovasivat voimallisesti 1900-luvun viimeisten vuosikymmenten historian tutkimusta. Tämä on nähtävissä – ainakin yhtenä – taustana myös

kiinnostukselle uudenlaista elämäkertatutkimusta kohtaan. (Halldórsdóttir ja muut 2016; Leskelä-Kärki & Sjö 2022.) Kärjistetysti voidaan sanoa, että siinä missä uskriitiikki (ks. luku Uskriitiikki ja lähilukeminen) näki taiteen merkityksen ja tulkinnan mahdollisuudet puhtaasti taideteoksen sisäisinä, 1970-luvulta lähtien voimistunut feministinen kritiikki suuntasi katseen juuri tekijään, kirjailijaan ja niihin kulttuurisiin ja sosiaalisiin reunaehtoihin, jotka säätelevät kirjoittamista.

Taiteilija- ja kirjailijaelämäkerran muotoa on ehkä voimakkaimmin rasittanut neroutta korostava taiteilijamyytin rakentava kirjoittamisen perinne, jossa kirjailija nähdään luovana, ainutkertaisen taideteosten tuottajana. (Ks. taiteilijaelämäkerrasta esim. Sarjala 2012.) Toisaalta yhtä lailla haasteellista kirjailijaelämäkerran luomisessa on tekijän ja teosten välisen suhteen analyysi. ”Elämä ja teokset” -tyylinen elämäkerta ajautuu helposti tarkastelemaan kirjailijan tuotantoa vasten hänen elämänsä siten, että teokset olisivat tulosta juuri kirjailijan eletystä elämästä. Tähän ovat esimerkiksi monet feministiset kirjallisuudentutkijat viitanneet, kun naiskirjailijoiden teosten merkityksiä on tulkittu lähinnä omaelämäkerrallisina. Yhtenä esimerkkinä voi mainita ruotsalaisen 1880-luvun modernistikirjailija Victoria Benedictssonin (Ernst Ahlgren), jonka elämää ja kirjallista tuotantoa on pitkään tarkasteltu vasten hänen väkivaltaista itsemurhaansa. (Ks. Larsson 2008.)

Kirjailijan elämästä kiinnostunut tutkija ei voi sivuuttaa taiteen ja elämän välistä suhdetta, vaikka ei teoksia elämäkerrallisesti tulkitsisikaan. On selvää, että teoksilla ja eletyllä elämällä on jonkinlainen suhde, olkoonkin sitten vaikka kuinka väljä. Kirjailija on aina sidottu omaan aikaansa, kulttuuriseen ja sosiaaliseen taustaansa, josta myös teokset kumpuavat. (Ks. myös Leskelä-Kärki 2006, 588–597; Tuohela 2008, 31.) Elämäkertatutkijan on ratkaistava, miten elämä ja teokset risteävät keskenään ja millaisena näiden välistä vaikutusta haluaa painottaa. Tutkijan tehtävä on tietysti erilainen, ja ehkä helpompi, silloin kun kirjailija on itse pohtinut tätä suhdetta, kirjoittanut siitä ja tuonut sitä esiin. Joissakin tapauksissa elämän ja teosten välinen suhde voi olla paljon vaikeammin hahmotettavissa, jos esimerkiksi kirjailijalta ei ole jäänyt omaelämäkerrallista aineistoa tai ajallinen etäisyys tutkimuskohteeseen on suuri. Tällöin voi ajatella, että entistä tärkeämpää on tuntea sitä aikakautta, historiallista aikaa, jonka osana kirjailija on toiminut. Esimerkiksi varhaiset suomalaiset 1800-luvun puolivälissä kirjoittaneet naiset eivät juuri jättäneet itsestään omaelämäkerrallisia dokumentteja jälkipolven tutkittavaksi, lukuun ottamatta merkittävän kulttuurisen aseman saaneita kuten Fredrika Runeberg. Tällöin tutkijan on tehtävä erityisen paljon töitä tavoittaakseen sen kulttuurisen ja sosiaalisen miljöön, jonka puitteissa naiset kirjallisia töitään 1800-luvun alkupuolella tekivät. (Ks. tästä esim. Launis 2005; Grönstrand 2005.)

Elämäkertatutkijan on oltava varovainen ja tarkka analysoidessaan kirjailijan teoksia suhteessa tämän elämään. Tulkintoja tehdäkseen tutkija tarvitsee tarpeeksi tietoa niin kirjailijan elämästä kuin myös tämän omasta suhteesta eletyn ja fiktion väliseen yhteyteen. Esimerkiksi Tove Janssonin elämänvaiheita ja perhesuhteita tuntemalla hänen ”Sade”-novellistaan kokoelmassa *Kuuntelija* (*Lyssnerskan*, 1971) voi tehdä elämäkerrallisen tulkinnan. Novellissa Jansson yhdistää sairaalassa olevan kuolevan vanhan naisen ruumiin ja veden. Novelli kuvaa alkukesän päiviä jossain merenranta-kaupungin sairaalassa, jonne vanhus on kiidätetty – kertojan ääni on ulkopuolisen tarkkailijan, joka samalla eläytyy vanhuksen mieleen. Etäännytys tuo esiin surun ja menetyksen valtavuuden, eikä Janssonin elämäkertaa tunteva lukija voi olla ajattele-matta Tove Janssonin kesäkuussa 1970 meren rannalla sijaitsevassa Porvoon sairaalassa

menettämäänsä rakasta äitiään, Hamia eli Signe Hammarstenia, ja sitä surua, jota hän tuolloin koki.

Janssonia koskevan elämäkerrallisen tiedon pohjalta tiedämme, miten valtavan tärkeä ja läheinen suhde taiteilijaäidin ja taiteilijaksi haluavan tyttären välillä oli. Vesi, meri ja saaristo olivat äidin ja tyttären läpi elämän yhdessä jakamat elementit. Janssonien perhe oli saapunut Porvoon saaristoon 1920-luvun taitteessa, ja siitä lähtien he viettivät kesänsä Suur-Pellingin saaristossa. Vielä vanhuudessaan 1960-luvun lopulla Ham vietti pitkiä aikoja Tove Janssonin ja Tuulikki Pietilän kanssa heidän omalla Klovharun saarellaan Pellingissä. He jakoivat saaristoelämän veden äärellä Hamin kuolemaan asti – Hamin kuoleman tapahtui kesällä, ja hänet kiidätettiin Pellingistä Porvoon sairaalaan 30 kilometrin päähän aikana, jolloin tieyhteyksiä Pellingin pääsaarille ei vielä ollut. (Ks. Tove Janssonin suhteesta mereen ja Janssonien saaristoelämästä tarkemmin Latva & Leskelä-Kärki 2022.)

Muutamassa sivussa Jansson (1972, 111) piirtää vanhan naisen eletyn elämän, ”kuvia, tapahtumia koetusta ja uneksitusta elämästä”, kuvaa kuolevan viimeistä ”pitkää huutoa”: ”Kuolema on miljoonakertainen kaikissa muodoissaan, mutta se voi myös olla pitkän ja hyvin väsyneen elämän kuolema, yksi ainoa huuto, lopullisen täsmennys kuin piirtäjällä, joka viimeiselle sivulle hahmottaa loppuvinjettinsä.” (Jansson 1972, 111.) Novellin lopussa tulee sade, joka vapauttaa niin vanhuksen kuolemaan kuin surijan päästämään irti, hyväksymään tapahtuneen. Kuolema on täyttymys, tyhjeneminen ja vapahdus samanaikaisesti:

Monta päivää myöhemmin tuli se suuri sade. Se alkoi juuri ennen sarastusta, mantereella ja saarien yllä. Kaivot ja vesitynnnyrit täyttyivät, kaikkien kattojen yllä kävi rapina ja kohina ja sade jatkui aina vain. Maa oli niin kuiva että siinä kulki halkeamia ristiin rastiin ja sammal irtosi kallioista kovina paakkuina. Nyt täyttyi vedestä kaikki multa, kaikki sammal, kaikki juuret. Sade syöksyi alas yli koko maan siunatussa runsaudessaan, ja taloissa ihmiset makasivat kuuntelemassa ja ajattelivat, onpa hyvä, ja käänsivät kylkeä ja nukahtivat. (Jansson 1972, 112.)

Tove Janssonin tuotannolle on ominaista eletyn ja koetun upottaminen osaksi kaunokirjallista tuotantoa usein hyvin väljästi, ohuesti tai jopa absurdilla tavalla (Latva & Leskelä-Kärki 2022). Niin muumeja käsittelevässä tuotannossaan kuin laajassa novellituotannossaan hän koettelee dokumentaarisen ja mielikuvituksen rajoja omintakeisella tyyllillään, joka pakenee banaaleja yksinkertaistuksia koetun ja kerrotun välillä.

Erityisesti feministinen kirjallisuudentutkimus on tarkastellut kriittisesti kirjailijan elämän ja teosten välistä suhdetta, sillä juuri naisten kirjoittaman kirjallisuuden kohdalla tämä on historiallisesti voinut tuottaa sen väheksyntää. Kun naiskirjailijoiden teoksia ja niiden teemoja on tulkittu suoraan yhtenevästi heidän oman persoonallisen eletyn elämänsä peilinä, on se usein johtanut liian yksioikoisiin tulkintoihin. Esimerkiksi suomalais-virolaista kirjailijaa Aino Kallasta koskevassa vilkkaassa feministisessä tutkimusperinteessä on 1990-luvulta lähtien kyseenalaistettu yksioikoista elämän ja teosten välistä vastaavuutta. Kallas edusti kirjailijuudessaan painokkaasti romantiikkaan ja neromyyttiin pohjaavaa kirjailijakäsitystä ja loi vahvoja yhteyksiä oman elämänsä ja teostensa välille. Myös hänen teostensa luennassa esimerkiksi tunnetuimman *Sudenmorsian*-romaanin (1928) kohdalla on mieluusti vedetty yhtäläisyysmerkkejä Kallaksen ja Eino Leinon luvattoman rakkaussuhteen sekä sudeksi muuntuvan,

kapinoivan Aalon ja Metsän hengen yhtymisessä. Tätä yhteyttä tuskin voi kieltää, etenkin kun kirjailija on itse sitä monissa yhteyksissä korostanut. Tutkimuksellisesti on kuitenkin tärkeää sijoittaa teos aikansa modernistiseen kirjallisuuden historiaan ja tarkastella sen erilaisia kytköksiä 1920-lukuun, kirjallisuuden ja kansanperinteen historiaan sekä naisen asemaan. (Ks. Kallakseen liittyen tarkemmin esim. Melkas 2006, 20–21, 235–236; Leskelä-Kärki 2006, 588–597, 2011.)

2000-luvun kuluessa elämän, teosten ja kirjailijuuden välisiä suhteita on problematisoitu monin tavoin niin kirjallisuuden kuin kulttuurihistorian tutkimuksessa. Selkeiden syy-seuraussuhteiden sijaan on hedelmällisempää tarkastella sitä vuorovaikutusta, joka yksilöllisen eletyn elämän, siihen liittyvän sosiaalisen ja historiallisen kontekstin sekä kirjailijan tuotannon välillä kehkeytyy eri historiallisissa ajoissa. Kaikilla on merkitystä, mutta tulkitsijastakin riippuu, mikä painoarvo millekin elementille annetaan.

Yksilö osana aikaansa ja sosiaalista ympäristöään

Elämäkerta on lajina haastava juuri sen yksilöpsykologiaan liittyvien piirteiden ja toisaalta laajemman historiakuvan rakentamisen suhteen. Hyvä elämäkerta tarvitsee kirjoittajaltaan molempia taitoja, mutta ollakseen uskottava ja tieteellisesti argumentoitu elämäkerta tarvitsee vahvaa historiallisen aikakauden osaamista, historian tajua, jotta yksilö, hänen mahdollisuutensa ja elämänratkaisunsa voidaan asettaa laajempaan kontekstiin sekä nähdä niiden kulttuuriset ja sosiaaliset syyt. Tämä vaatii paitsi perehtymistä elämäkerran kohteen tuottamaan aineistoon, myös laaja-alaisesti aikakautta koskevaan tutkimukseen sekä erilaiseen aikalaisaineistoon. Kulttuurihistorioitsija Kari Immonen (2011) toteaa, miten jokainen yksilö on kulttuurisesti, sosiaalisesti ja historiallisesti muotoutunut, vaikka samanaikaisesti olemmekin ”toimivia ja ajattelevia subjekteja”. Mennyt elämää tutkivan onkin hahmotettava, miten jokaisen yksilön ratkaisut ovat itsenäisiä, mutta kulttuurisesti ja historiallisesti ehdollistuneita.

Erityisesti tämä liittyy taiteilijaelämäkerran perinteeseen, jossa taiteilija on helposti nähty ajastaan irrallisena, jopa poikkeusyksilönä, jonka elämää eivät totutut lainalaisuudet kosketa. Kirjailijan kohdalla historiallisen kontekstin huomioiminen tarkoittaa sitä, että kirjailija on osa aikansa kirjallisuusinstituutiota, on hän sitten sen keskeinen tekijä tai sen marginaalissa. Tietyn aikakauden kirjailijuutta muovaavat ne sosiaaliset, taloudelliset ja materiaaliset reunaehdot, jotka mahdollistavat kirjoittamisen, julkaisemisen, kirjailijana olemisen tai esiintymisen. Kulttuurihistoriallinen näkökulma kirjoittamiseen kiinnittää erityisesti huomiota juuri kirjoittamisen kulttuurisiin ja sosiaalisiin ehtoihin. (Ks. tarkemmin Hapuli 2005; Leskelä-Kärki 2006, 43–56; Tuohela 2008, 31–32.)

Aikakaudessa on kuitenkin kyse muustakin kuin kirjoittamisen ehdoista. On opittava tuntemaan se maailma, jossa kirjailija elää, sen käytänteet, tavat ja arki, jotta voi ilmaista, mikä yksilössä on kenties poikkeuksellista, mikä tavallista. Elämäkerran kirjoittajan tavoitteena on aina osoittaa yksilön ainutkertaisuus, mutta samaan aikaan kohteena on myös se aika, jossa hän on elänyt. Useita elämäkertoja 1900-luvun kuluessa kirjoittanut kääntäjä-kirjailija Tyyni Tuulio totesi, miten vaikeaa voi olla löytää syitä, tai ”vaikuttimia” kuten hän sanoo, yksilön tekoihin ja valintoihin. Tuuliolle avain oli juuri se aikakausi, jolla yksilö on elänyt sillä ”ihmiset ovat oman aikansa luomuksia”, ja näin elämäkerrat ovat samalla myös ajankuvauksia. (Leskelä-Kärki 2017,

139–150.) Brittiläinen elämäkertakirjailija Hermione Lee painottaa, miten elämäkerran kirjoittajan tärkein tehtävä on nähdä sekä yksilö että se aikakausi, jossa yksilö elää. (Lee 2009, 13–14.)

Aikakauden hahmottamista helpottaa sen sosiaalisen verkoston tunteminen, jonka osana yksilö elää. Siinä auttaa myös toisten katse tutkittavaan yksilöön – voimme etsiä aikakauden lehdistä, muiden kirjoittajien töistä tai muista elämäkerrroista näkemyksiä omasta kohteestamme. Kuten historiantutkimuksessa muutenkin, erilaisista aikalais-äänistä, kohteen omasta äänestä ja (kauno)kirjallisesta tuotannosta sekä tutkimuksen traditioista muodostuu kudelma, jonka keskellä elää vuorovaikutteinen ja ajassaan toimiva yksilö. Tutkimuksen termein puhumme kontekstista, mutta sillä en tarkoita vain yksilöstä irrallaan olevaa taustaa, jota vasten yksilöä tarkastellaan, vaan koko sitä maailmaa, johon myös tutkimuskohteemme osallistuu, jota hän omilla toimillaan ja kirjoituksillaan muokkaa. Konteksti on elävä ja jatkuvasti vuoropuhelussa alkuperäis-aineiston kanssa.

Tällaista aikakauden kokonaiskuvaa hahmottelee Volter Kilpi -elämäkerrassaan kulttuurihistorioitsija Laura Kokko. Kilpi oli kirjailijana vahvasti ajassaan kiinni ja otti kantaa aikansa yhteiskunnan polttaviin poliittisiin ja kulttuurisiin kysymyksiin. Elämäkerrassa tärkeänä aineistona onkin kaikki, mitä Kilpi on kirjoittanut. Tutkimuskohteena on hänen kaunokirjallinen tuotantonsa, mutta myös kirjeet, sanomalehtikirjoitukset, esseet ja puheenvuorot, joita Kilpi tuotti aktiivisesti. Niitä ymmärtääkseen on tutkijan luotava se maailma, jossa Kilpi näkemyksiään esitti – samaan aikaan on ymmärrettävä Kilven kirjallinen ja persoonallinen erityisyys, joka hänen näkemyksiään siivitti. (Kokko 2022, 13–16.) Näin elämäkertakirjailija kulkee jatkuvasti erityisen ja yleisen, yksilön ja laajemman kulttuurin välillä ja pyrkii rakentamaan dialogia niiden välille.

Elämäkerran kirjoittamisen etiikka syntyy edellä mainittujen monien tekijöiden yhteisvaikutuksesta. Sen pohjana on tietysti tutustuminen perin pohjin kaikkeen jäljelle jääneeseen aineistoon, paitsi kirjailijan teoksiin, myös erilaisiin henkilöhistoriallisiin dokumentteihin, olivat ne sitten päiväkirjoja, muistikirjoja tai kirjeenvaihtoa kustantajan kanssa. Jo tämä aineisto määrittää paljon elämäkerran suuntaa sekä sitä, mitä lopulta voimme sanoa ja millaisin ehdoin. (Vrt. Lee 2009, 10–11.) Hyvin usein materiaali on eri tavoin sirpaleista, osin kadonnutta, hajanaista, sattumanvaraista. Mitä sen pohjalta voi lopulta menneestä yksilöstä sanoa? (Ks. tästä myös Leskelä-Kärki 2024.) Tällöin esiin astuu juuri historiallinen dokumentaatio, laaja aikakauteen, yksilön kulttuuriseen taustaan, sosiaalisiin verkostoihin ja ajassa tapahtuneisiin historiallisiin muutoksiin kytkeytyvä kehystys. Ihminen on sijoitettava aikaansa, hänet on suhteutettava muihin ihmisiin, kenties myös siihen myyttiin, joka hänestä on rakentunut. Usein tutkijaa auttavat ympärillä olleiden toisten taiteilijoiden, kirjailijoiden ja verkostojen elämäkerrat sekä heistä tehdyt tutkimukset. Laihastikin dokumentoitu eletty elämä saa lihaa luiden päälle tästä kaikesta kerrostuneisuudesta.

Nykytutkimusta auttaa digitoitu aineisto – esimerkiksi Kansalliskirjaston digitoitu aikakaus- ja sanomalehtiaineisto ulottuu nyt jo 1940-luvun taitteeseen ja myöhäisempääkin materiaalia on paljon digitoituna. Lehtiaineisto nostaa esiin yksilön laajemman toiminnan kentän, joka usein juuri kirjailijan kohdalla saattaa olla todella aktiivinen: löytyy kirja-arvioita, kirjailijan omaa tuotantoa lehdissä, aikalaiskeskusteluja, haastatteluja, kirjamainoksia ja valokuvia.

Elämäkerran eri muotoja: myyttien purkamisesta ympäristöelämäkertaan

1900-luvun kirjailijaelämäkerroista voi eritellä erilaisia tyyppejä, jotka kaikki elävät myös nykykirjallisuudessa. Ruotsalainen historioitsija Eva Österberg on erottellut toisistaan elämäntyöbiografian (fokus työn ja uran kuvaamisessa), psykologisen biografian (yksilön toimintaa peilataan ennen muuta lapsuuteen ja ollaan kiinnostuneita yksilökehityksestä), eksistentiaalisen biografian (jossa haetaan suurta elämänprojektia, joka asettuisi selittämään yksilön elämänvalintoja) ja kollektiivibiografian (yksilö näytetty osana jotain laajempaa ryhmää). (Österberg 1996, 326–327; ks. myös Leskelä-Kärki 2012, 33–36.) Näiden ohella esimerkiksi paribiografiat vaikkapa taiteilijapareista, kuten Olli Löytyn ja Anniina Holmbergin (2020) elämäkerta Ina ja Tito Collianderista, ovat tulleet suosituimmiksi. Kirjallisuudentutkimuksen kentällä perinteinen elämäkarta ja tuotantoa yhdistävä yksilöbiografia on silti yhä se suosituin ja niin lukijoiden kuin kustantajien suosima laji. Kirjailijoiden elämät ovat kiinnostaneet lukijoita aina, ja kirjailijoiden ympärille on myös rakennettu kirjasarjoja, kuten WSOY:n vuosina 1976–1983 ilmestynyt *Ihmisen ääni* -sarja, 1970-luvulla ilmestynyt *Legenda jo eläessään* -sarja tai esimerkiksi Ritva Haavikon toimittamat *Miten kirjani ovat syntyneet* -teokset.

Merkittäväksi uudennaiseksi kirjallisen elämäkerran lajiksi voidaan nostaa kirjailijakuvia rikkovat ja myyttejä purkavat elämäkerrat, joita viime vuosina on ilmestynyt useita. Minna Majalan Minna Canth -elämäkerta *Herkkä, hellä, hehkuvainen* (2014) tarttui ikoniseen Canth-kuvaan, palasi alkuperäisten lähteiden äärelle ja rakensi Canthista uudennaisen kuvan 2000-luvun lukijalle. Aiemmin luotu kuva vahvasta taitelevasta feminismin esiäidistä murtuu, kun Majala nostaa teoksessaan esiin Canthin elämän arjen, raskaat käänteet, sairastelut ja heikkoudenkin. Myös ajan kirjallisten taistelujen merkitys Canthin kirjailijuudelle nousee esiin. Tuloksena on ristiriitaisempi, sävykkäämpi ja inhimillisempi Minna Canth.

Samansuuntaisesti Agneta Rahikaisen ensin väitöskirjana ja sitten tietokirjana julkaissama teos Edith Södergranista asettui vahvasti purkamaan runoilijasta rakennettua myyttistä kuvaa keuhkotautiin riutuvana, eristäytyneenä, hauraana runoilijana. Myös Rahikainen palasi alkuperäisten lähdeaineistojen äärelle ja ryhtyi tarkastelemaan niitä tapoja, joilla Södergranista oli tämän kuoleman jälkeen ryhdytty kirjoittamaan. Rahikaisen mukaan oli olennaista tarkastella, ketkä hänestä kirjoittivat, millaisiin lähdeaineistoihin pohjautuen, mitä lähteitä oli jätetty pois, mitä ei ollut otettu huomioon ja mitä oli tulkittu vahvasti myyttiä luoden. Aiempia elämäkertoja purkamalla ja alkuperäisiä lähdeaineistoja, kuten kirjeitä ja valokuvia, tarkkaan analysoimalla sekä historiallisesti kontekstoimalla Rahikainen löysi aivan uudennaisen Södergranin. Näin *Edith – Runoilijan elämä ja myytti* (2014) rakentaa tietoisesti myös uuden kuvan runoilijasta:

Löytämäni Edith Södergran on nuori elämäniloinen nainen, huumorintajuinen, itseironinen ja epäsovinnainen, hän on tottunut matkailija, sosiaalinen, vilkas, utelias, ailahteleva ja valpas. Hänellä on aikaansa nähden hyvä koulutus ja hän tuntee laajasti kirjallisuutta, hänellä on aimo annos vastustushalua eikä hän ole valmis minkäänlaisiin kompromisseihin vakaumuksensa puolesta. Ja hän jos kuka elää sormi ajan hermolla. Hänellä on äkkipää huumorintaju ja itseironinen asenne, ja jatkuvasti saa muistutuksen siitä, ettei hän ota itseään kovin vakavasti. (Rahikainen 2014, 402.)

Södergran-tutkimus paljastaa myös elämäkertatutkijoiden vallan ja ennen muuta kamppailun ”oikeasta” elämän tulkinnasta. Erilaiset ryhmät rakentavat tulevien polvien kirjailijaidentiteettejä sekä kirjallisuushistorian kaanonin menneiden elämien päälle, ja näin syntyy tulkintojen kilpailu, jossa äänekkäin yleensä voittaa. (Rahikainen 2014, 400–408.)

Sekä Maijala (2014) että Rahikainen (2014) paljastavat teoksissaan alkuperäisten lähdeaineistojen voiman: kirjallisuudentutkijankin on siirryttävä arkistoon, luettava alkuperäisiä kirjeitä, päiväkirjoja tai aikalaisarvosteluja ja lehtijuttuja päästäkseen historiallisesti autenttisemman kuvan äärelle. On myös kyettävä analysoimaan jälkipolven tulkintoja ja sitä tulkintakehystä, jossa ne ovat syntyneet. Näin myös uudelleen löytyvät tai avautuvat arkistoaineistot voivat muuttaa totuttua kuvaa ja luoda uudenlaisia näkymiä. Esimerkiksi talvella 2023 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa avautuivat runoilija ja kirjailija Helvi Hämäläisen 25 vuotta suljettuina olleet päiväkirjat. Nyt useampi tutkija perehtyy näihin aiemmin tuntemattomiin aineistoihin, ja tulevat teokset paljastavat, löytyykö niistä uudenlainen tulkinta Hämäläisen kirjailijuudesta. (Ahola 2023; Kivilaakso 2023.) Elämäkertatutkimusta siis ohjailee paitsi tutkimuksellinen näkökulma, myös konkreettisesti se aineisto, jota kustakin kirjailijasta on saatavilla.

Vaikka tarvitsemme kokonaisvaltaisia tulkintoja kirjailijan elämästä ja hänen kirjailijuutensa suhteesta siihen historialliseen aikaan, jossa hän on elänyt ja kirjoittanut, voi biografia olla myös rajatun temaan. Näin se voi avata uusia tulkintakulmia jo tuttuun ja tunnettuun. Esimerkiksi kulttuurihistorioitsijat Otto Latva ja Maarit Leskelä-Kärki lähestyvät *Meri ja Tove. Elämää saaristossa* -teoksessa (2022) Tove Janssonin merellisen näkökulman kautta. Päähuomio teoksessa on meressä ja merellisen saaristokulttuurin merkityksessä Janssonin elämässä ja tuotannossa. Ensisijaista on meri ja Janssonin elinajan kuluessa tapahtunut muutos, joka saaristossa ja Itämeren voinnissa on tapahtunut. Kirjassa kysytään, miten Jansson itse kirjoitti merestä, kuvitti sitä, miten hän kuvasi saariston luontoa, kasvillisuutta, meren rantoja, kallioita, eläimiä, lintuja ja kaloja. Entä mitä kaikkea hänen tuotannostaan löytyy, kun sitä luetaan meren ja saaristolaisuuden näkökulmasta, ja miten hänen tuotantonsa kytkeytyi hänen elettyyn elämäänsä Porvoon saaristossa 1920-luvulta 1990-luvulle?

Teoksessa muotoillaan ympäristöelämäkerrallista näkökulmaa, joka tarkoittaa kaiken mahdollisen ympäristöön, luontoon ja eläimiin liittyvän huomioon ottamista Janssonin elämässä ja tuotannossa siten, että keskiö on juuri merellisen saariston ympäristössä. Ympäristö laajenee tarkoittamaan myös sosiaalista ympäristöä, sitä suomenruotsalaista saaristokulttuuria, jonka osaksi Janssonit kasvoivat ja jota he myös pitkällä kesäisillä oleiluillaan Pellingin saaristossa muokkasivat.

Vaikka Tove Janssonin elämästä on kirjoitettu paljon, avaa tämä näkökulma Janssonista myös uutta. Hän ei näyttäydä varhaisena aktiivisena luonnon- ja merensuojelijana mutta silti ympäristön kanssa tiiviissä yhteydessä elävänä. Tove Jansson halusi elää kuin aito saaristolainen, mutta hänellä ja hänen perheellään oli huomattavasti enemmän aikaa seikkailuille, luonnon tarkkailulle sekä taiteelliselle työlle kuin saaristossa elävillä pellinkiläisillä. Janssonin teoksista on löydettävissä ekokriittinen (ks. luku Ekokritiikki) ote, kun hän kuvaa elollistaen vaikkapa sammalta tai saniaisia tai kirjoittaa lokeista, oravista, silakoista ja turskasta. Hän dokumentoi aikaansa ja saaristolaista elämäntapaa sekä ihmisen muuntuva suhdetta mereen. Hänen teoksistaan löytyy runsaasti kuvauksia siitä, miten ihminen ja luonto vertautuvat toisiinsa, sulautuvat toisiinsa tai havaitsevat toisessa jotain itsensä kannalta olennaista. *Kunniallinen*

petkuttaja -romaanissa (*Den ärliga bedragaren*, 1982) Jansson kuvaa poikkeuksellisesti talvista ja kevääseen heräävää saaristoa, jossa elämä ja yksilön identiteetti rytmittyy vuodenaikojen mukaan:

Kevät lähestyi. Päivisin maa höyrysi auringon lämmöstä puiden alla, yöt olivat hyytävän kylmiä ja syvänsinisiä. Se oli säkenöivän kaunista aikaa. Vene oli melkein valmis laskettavaksi vesille – -. Haahkat olivat saapuneet. Eräänä yönä alkoi tuuli puhalttaa mereltä. Katri makasi valveilla, kuunteli tuulta ja muisteli kevätöitä, jolloin hänellä oli tapana kävellä rantaan jäidenlähtöä odottamaan, hän oli hyvin nuori silloin. Ja kun ensimmäisten lokkien aika koitti, hän oli seissyt ulkona odottamassa niitä, ne tulivat melkein joka kevät samana yönä. (Jansson 1983, 191.)

Romaanin taustalla onkin kaksi Janssonille ja elämänkumppani Tuulikki Pietilälle harvinaista 1980-luvun alun kevättalvea, jotka he viettivät Pellingin saaristossa Nyttisholman saarella. Voimakas talvisen saariston kokemus suodattui noina kuu-kausina kirjoitettuun romaaniin.

Ympäristöelämäkerrallinen näkökulma kertoo myös sen aikakauden merkityksestä, jonka osana tutkija elää. Eläminen keskellä vakavaa ympäristökriisiä ja ilmastomuutosta siirtää katseen ajankohtaisiin kysymyksiin. Jotta osaisimme suunnistaa tulevaan, meidän on saatava tietoa siitä, miten ihmiset ovat ennen hahmottaneet luontoa, ympäristöään ja eläneet sen kanssa. Kirjallisuudentutkimuksessa yleistynyt posthumanistinen ja ekokriittinen tutkimusote kertoo tutkimuksen valppaudesta suhteessa omaan aikaansa (ks. esim. Lummaa 2010; Ääri 2023). Elämäkertatutkimuksen on oltava kiinni ajassa ja ymmärrettävä tulkintojen historiallisuus – menneisyydessä eletty elämä saa uusia merkityksiä uusien tutkimuksellisten näkökulmien kautta.

- Elämäkertatutkija tutkii elettyä elämää. Kirjailijan elämäkerta voi esimerkiksi olla temaattinen, näkökulmallinen tai vahvasti kirjailijan kirjalliseen tuotantoon keskittyvä. Se voi olla myös pari- tai ryhmäelämäkerta, jossa tarkastellaan laajempaa kirjailijaryhmittymää.
- Elämäkerrallista tutkimusta tekevä kirjallisuudentutkija perehtyy paitsi kirjailijan tuotantoon ja tämän henkilöhistorialliseen aineistoon myös kaikkeen muuhun, jota kirjailija on ajassaan tuottanut sekä muuhun aikakautta valottavaan tutkimukseen, kirjailijaverkostoihin ja sosiaaliseen ympäristöön. Hän sijoittaa kirjailijan osaksi tämän historiallista aikaa ja huomioi sen sosiaalisen ja kulttuurisen kontekstin, jonka osana kirjailija elää.
- Elämäkerta tekevä joutuu ratkaisemaan, miten hän tarkastelee tekijän elämän ja teosten välistä suhdetta ja miten hän esimerkiksi näkee elämäntapahtumien merkityksen teosten tulkinnoissa.
- Teosten tai teosten yksityiskohtien tulkitseminen kirjailijan elämän valossa vaatii tarkkaa kontekstointia ja perustelua.
- Elämäkerta on aina kirjoittamisajankohtaansa sidottu, ja samasta elämästä voidaan tehdä hyvin monenlaisia tulkintoja. On tärkeää kunnioittaa edellisten tutkijoiden tekemiä tulkintoja ja kertoa lukijalle, miten elämäkerta suhteutuu aiempiin.

Lähteet

- Ahola, Suvi 2023: *Mitä Helvi Hämäläinen todella sanoi?* Helsinki: WSOY.
- Booth, Alison 2004: *How to Make It as a Woman. Collective Biographical History from Victoria to the Present.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Caine, Barbara 2010: *Biography and History.* New York: Palgrave Macmillan.
- Grönstrand, Heidi 2005: *Naiskirjailija, romaani ja kirjallisuuden merkitys 1840-luvulla.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hakosalo, Heini – Jalagin, Seija – Junila, Marianne – Kurvinen, Heidi 2014: Johdanto. Elämää suurempaa. Teoksessa Hakosalo, Heini – Jalagin, Seija – Junila, Marianne – Kurvinen, Heidi (toim.) *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–23.
- Halldórsdóttir, Elra Hulda – Kinnunen, Tiina – Leskelä-Kärki, Maarit 2016: Doing Biography. Teoksessa Halldórsdóttir, Elra Hulda – Kinnunen, Tiina – Leskelä-Kärki, Maarit – Possing, Birgitte (toim.) *Biography, gender and history: Nordic perspectives.* Turku: K&h-kustannus. 7–34.
- Hapuli, Ritva 2005: Kirjoittamisen kulttuurihistoriasta. – *Historiallinen aikakauskirja* vol. 103, 3/2005 s. 317–324.
- Holmberg, Annina – Löytty, Olli 2020: *Ina ja Tito – Kohtauksia Collianderien taiteilijaliitosta.* Helsinki: Kirjapaja.
- Immonen, Kari 2011: Kulttuurihistoria Turun yliopistossa. *Ennen ja Nyt. Historian tietosanommat* <https://journal.fi/ennenjanyt/article/download/108126/63152/195777>. Viitattu 21.3.2024.
- Jansson, Tove 1972: *Kuuntelijä.* Suom. Kristiina Kivivuori. Helsinki: WSOY. Ruotsinkielinen alkuteos 1971.
- Jansson, Tove 1983: *Kunniallinen petkuttaja.* Suom. Kyllikki Härkäpää. Helsinki: WSOY. Ruotsinkielinen alkuteos 1982.
- Kinnunen, Tiina 2012: ”Mainioita naisia” – pienoiselämäkerrat autonomian ajan historiapolitiikassa. – *Historiallinen aikakauskirja* 4/2012 s. 390–400.
- Kivilaakso, Katri 2023: Helvi Hämäläisen päiväkirjat avautuivat – miten kävin odotusten. *Vähäisiä lisiä* -blogi. [Verkkoaineisto] <http://neba.finlit.fi/blogi/helvi-hamalaisen-paivakirjat-avautuivat-miten-kavin-odotusten/>. Viitattu 21.3.2024.
- Klinge, Matti 2010: *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kokko, Laura 2022: *Volter Kilpi. Elämäkerta.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kosonen, Päivi 2007: *Isokrateesta Augustinukseen. Johdatus antiikin omaelämäkerralliseen kirjallisuuteen.* Jyväskylä: Atena.
- Kosonen, Päivi 2016: Moderni omaelämäkerrallisuus & itsen kertomisen muodot. – *niin & näin*, 3/2016 s. 43–49.
- Larsson, Lisbeth 2008: *Hennes döda kropp. Victoria Benedictssons arkiv och författarskap.* Stockholm: Weyler.
- Launis, Kati 2005: *Kerrotut naiset. Suomen ensimmäiset naisten kirjoittamat romaanit naiseuden määrittelijöinä.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Latva, Otto – Leskelä-Kärki, Maarit 2022: *Meri ja Tove. Elämää saaristossa.* Helsinki: John Nurmisen säätiö.
- Lee, Hermione 2009: *Biography. A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2006: *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2011: Songs of comfort and lamentation. Autobiographical connections in the texts of ageing Aino Kallas. Teoksessa Kurvet-Käosaar, Leena – Rojola, Lea (toim.) *Aino Kallas. Negotiations with modernity.* Studia Fennica Litteraria 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 198–214.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2012: Samastumisia ja etääntymisiä. Elämäkerta historiantutkimuksen kysymyksenä. Teoksessa Nivala, Asko – Mähkä, Rami (toim.) *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä.* Kulttuurihistoria – Cultural history -sarja. Turku: K&h-kustannus.

- Leskelä-Kärki, Maarit 2017: *Toisten elämät. Kirjoituksia elämäkerroista*. Helsinki: Avain.
- Leskelä-Kärki, Maarit – Sjö, Karoliina 2022: Yksilö, elämänkerronta ja kulttuurihistoria. Teoksessa Mähkä, Rami – Ahonen, Marika – Heikkilä, Niko – Ollitervo, Sakari – Räsänen, Marika (toim.) *Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä menetelmiin ja tulkintaan*. Cultural history – kulttuurihistoria 17. Turku: Kulttuurihistorian seura. 51–67.
- Leskelä-Kärki, Maarit 2024: Elämä pahvilaatikoissa. Aarni Koudan kirjailijaelämän jäljillä. Teoksessa Karhu, Hanna – Kivilaakso, Katri – Parente-Čapková, Viola (toim.) *Tutkimuspolkuja yksityisarkistoihin. Aineistot historian, kulttuurin ja kirjallisuuden tutkimuksessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lummaa, Karoliina 2010: *Poliittinen siivekäs. Lintujen konkreettisuus suomalaisessa 1970-luvun ympäristörunoudessa*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5074-3>.
- Maijala, Minna 2014: *Herkkä, hellä, hehkuvainen Minna Canth*. Helsinki: Otava.
- Melkas, Kukku 2006: *Historia, halu ja tiedon käärme Aino Kallaksen tuotannossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Plutarkhos – Linkomies, Edwin – Suuronen, Kalle 1955: *Kuuluisien miesten elämäkertoja*. Porvoo: WSOY.
- Posing, Birgitte 2017: *Understanding biographies. On biographies in history and stories in biography*. Copenhagen: University Press of Southern Denmark.
- Rahikainen, Agneta 2014: *Edith – runoilijan myytti ja elämä*. Helsinki: Schildt & Söderströms.
- Renders, Hans – de Haan, Binne – Harmsma, Jonne (toim.) 2016: *The Biographical Turn Lives in history*. London: Routledge.
- Sarjala, Jukka 2012: Yksilö ja historia taiteilijaelämäkerroissa. – *Historiallinen aikakauskirja* 4/2012 s. 412–422.
- Soininen, Pirkko 2023: *Kipulintu*. Helsinki: WSOY.
- Tuohela, Kirsi 2008: *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ääri, Helinä 2023: *Broilerikulttuuri. Lihateollisuuden kanat suomenkielisessä proosassa ja sarjakuvassa vuosina 1969–2019*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Österberg, Eva 1996: "Individen i historien. En (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault." Teoksessa Björnsson, Anders – Hjalmarson, Lars – Frank, Per – Törnquist, Annika (toim.) *Det roliga börjar hela tiden. festskrift till Kjell Peterson*. Stockholm: Clio. 321–332.

Omaelämäkerran ja autofiktion tutkimus

Päivi Kosonen

https://orcid.org/0009-0002-1979-5563

Omaelämäkerrallinen kirjoittaminen, autofiktiot ja fiktiiviset elämäntarinat ovat suosittuja esitystapoja. Niitä tutkitaan monitieteisen omaelämäkerran ja elämäkirjoittamisen tutkimuksen piirissä, jossa kirjallisuudentutkimuksellakin on oma paikkansa. Kirjallisuudentutkijat olivat omaelämäkertalajin parissa jo 1900-luvun alussa, mutta varsinainen kirjallisuustieteellinen omaelämäkertatutkimus käynnistyi oikeastaan vasta 1960–1970-luvuilla. 2000-luvun monitieteisen tutkimusotteen myötä tutkimuskenttä näyttää hyvin erilaiselta kuin alkuaikoina. Kirjallisuustieteelliselle lajiymmärrykselle, samoin kuin kertomuksen tutkimuksen käsitteille ja analyysivälineille on kuitenkin ollut käyttötarvetta dynaamisella tutkimuskentällä.

Omaelämäkerta ei siis ole kuollut, kuten 1980-luvulla ounasteltiin (Sprinker 1980), vaan muodostaa edelleen varteenotettavan tutkimuslaboratorion mitä moninaisimpien minuuteen ja elämän kerronnallistamiseen liittyvien kysymysten tarkasteluun (Jay 1987). Omaelämäkertoja ja muistelmia kirjoitetaan vilkkaasti, mutta niiden rinnalle on tullut uusia lajeja, jotka vaativat tutkijoilta uusia kysymyksenasetteluja ja tutkimusvälineitä.

Tämä luku käsittelee omaelämäkertatutkimuksen vaiheita kirjallisuudentutkimuksen alalla. Etenen kronologisesti 1900-luvun alusta lähtien, mutta näkökulmani on myöhäismodernin lajitutkijan. Luvussa esittelen elävää omaelämäkertatutkimusta sekä suuntauksia ja tekijöitä, käsitteitä ja välineitä, joilla näen olevan merkitystä tutkimuksen kannalta.

Lyhyt käsitte pohjustus saattaa olla tarpeen. Suppean määritelmän mukaan omaelämäkerta (*autobiografia*) viittaa moderniin, 1700–1800-lukujen taitteessa länsimaissa muotoutuneeseen kirjallisuuden lajiin, jossa tekijä kertoo oman elämäntarinansa (Winslow 1978; Montémont 2017)¹. Laajemmassa määritelmässä omaelämäkerrtaa käytetään sateenvarjokäsitteenä, jonka suojiin mahtuvat mitä erilaisimmat omaelämäkerrallisen kirjallisuuden lajit: kirjeet ja päiväkirjat, apologiat, tunnustukset ja todistukset, omaelämäkerrat ja muistelmat, omaelämäkerralliset romaanit ja autofiktiot. Omaelämäkerrallista kirjallisuutta on kirjoitettu globaalisti muinaisista ajoista

1 *Autobiography* ilmestyi lehtikirjoitteluun 1700–1800-lukujen taitteessa (William Taylor 1797; Robert Southey 1809), kuten saksan *Selbstbiographie*. Ranskan Akatemian sanakirjaan *autobiographie* hyväksyttiin 1842.

kaikissa medioissa, kaikilla alustoilla kivi- ja vahatauluista digitaalisiin apparaatteihin (Misch 1949; Wagner-Egelhaaf 2019).

Kirjallisuustieteellisen omaelämäkertatutkimuksen alku

Omaelämäkertalajin tutkimuksen pioneeri, antropologisesti orientoitunut historioitsija Georg Misch aloitti monumentaalisen lajihistoriansa *Geschichte der Autobiographie* (1907–1960²) esittämällä, että omaelämäkerta muodostaa korvaamattoman minuuden muotojen arkiston ja tätä kautta ainutlaatuisen välineen ”ihmisen ja maailman tuntemiseen” (Misch 1949, 1). Antropologina Mischiä kiinnosti ihmisen itsetietoisuuden kehittyminen, ei ensisijaisesti omaelämäkerran *esittämiseen* liittyvät kysymykset. Mischin kiistatonta ansiota on varhaisten omaelämäkerrallisten muotojen, tekijöiden ja teosten nostaminen esiin historian hämästä ja omaelämäkerran lajihistorian aloittaminen. Lajihistoria muodostaa edelleen tärkeän tutkimushaaran, mutta siihen on avautunut globaali perspektiivi, kun länsimaisen ja eurooppalaisen omaelämäkerran rinnalla on kiinnostuttu Bysantin ja Venäjän, arabi- ja islamilaisen maailman sekä Japanin ja Kiinan omaelämäkerrallisista traditioista (Gasparini 2013; Wagner-Egelhaaf 2019).

Mischin oppilas George Gusdorf alkoi hengenfilosofisen tradition pohjalta luoda perustaa kirjallisuustieteelliselle omaelämäkertatutkimukselle. Gusdorfia (1980, 108) kiinnostivat lajin kirjalliset huiput ja ”ihmiskunnan historian arvoiset tekijät”. Lajikaanoniin hän hyväksyi lähinnä vain ”kuuluisia miehiä”, kuten Augustinus, Montaigne ja Rousseau – tekijöitä, jotka ovat onnistuneet hänen mukaansa luomaan teoksiinsa henkilökohtaisen, symbolisen merkityksen, jota ”täydentää omaelämäkerran historiallinen ja dokumentaarinen merkitys” (Kosonen 1995, 119). Gusdorfin käsitteet (intentio, itsetietoisuus, totuus, merkitys) kumpuavat hengenfilosofian lisäksi biografistisesta, tekijän elämän merkitykseen keskittyvästä, tutkimustraditiosta. Omaelämäkertatekstien kielellisten, esteettisten ja kerronnallisten aspektien analyysiin hänellä ei ollut välineitä. Viimeiseksi jääneessä teoksessaan (1991) Gusdorf alkoi kirjallisten mieshuipujen rinnalla huomioida myös monimuotoisempaa omaelämäkerrallisuutta ja mainitsee myös naistekijöitä, kuten Marie Bashkirtseffin, Katherine Mansfieldin, George Sandin ja Anaïs Ninin.

Tekstilähtöinen omaelämäkertatutkimus

Lajihistoriallinen ote herätti vastakaikua Atlantin toisella rannalla. Yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija James Olney nosti toimittamansa teoksen *Autobiography. Essays Theoretical and Critical* (1980, 3) johdannossa Gusdorfin kirjallisuustieteellisen omaelämäkertatutkimuksen alkupisteeeksi ja esitti myös Yhdysvalloissa koittaneen

- 2 Ensimmäinen osa julkaistiin kahtena niteenä vuosina 1907–1931 ja uutena painoksena 1949, jonka pohjalta tehtiin englanninkielinen käännös *A History of Autobiography in Antiquity* (I–II) 1950. Neljä keskiaikaa käsittelevää osaa julkaistiin 1955–1960. Mischin kuoltua vuonna 1965 koottiin postuumi laitos, joka kattaa myöhäiskeskiajan, renessanssin ja varhaismodernia omaelämäkerrallisuutta.

omaelämäkertatutkimuksen ”kulttuurisen hetken”. Lajihistoriallinen tutkimus on kaiken alku ja juuri, Olney päätteli, mutta miten saada ote vallitsevasta omaelämäkertakirjallisuudesta ilman käsitteitä ja analyysivälineitä.

Lajin teoriaa, sääntöjä ja periaatteita oli kyllä englanninkielisellä kielialueellakin yritetty paaluttaa etenkin strukturalistisen tutkimusotteen vahvistuttua. Esimerkiksi voi ottaa Birminghamin yliopiston saksan kielen ja kirjallisuuden professorin Roy Pascalin, joka ryhtyi kirjassaan *Design and Truth in Autobiography* (1960) muotoilemaan analyysimenetelmää, joka huomioisi paremmin omaelämäkertatekstin sanataiteelliset puolet. Menetelmän perimmäisenä tarkoituksena oli tavoittaa se ”muoto tai kompositio” (*design*), jonka omaelämäkertoja antaa tarinalleen: ”Kyse ei ole muodon tutkimisesta sisällön vastakohtana; vaan sen tarkastelemista, millä perusteella elämän sisältö jäsennetään juuri tähän muotoon, täksi omaelämäkerraksi” (Pascal 1960, 2). Pascalia kiinnosti myös sanataiteellinen, ”runoilijan omaelämäkerta”, jonka esimerkkinä hän analysoi Henry Jamesin omaelämäkertatrilogiaa³ ja siinä ilmenevän taiteellisen elämäntavan esittämistä.

Strukturalismin (ks. luku Strukturalismi) myötä tutkimuksen painopiste siirtyi omaelämäkertatutkimuksessakin enemmän itse teksteihin, niiden rakentumisperiaatteisiin (Hart 1970; Mehlman 1974). Historiallisten huippujen ja kanonisten esimerkkien rinnalla alettiin tutkia myös aikalaisteoksia. Princetonin yliopiston professori William L. Howarth (1974) esimerkiksi rinnasti afrikkalais-amerikkalaisen ihmisoikeusaktivisti Malcolm X:n omaelämäkerran *Malcolm X:n (The Autobiography of Malcolm X as Told to Alex Haley, 1965)* kirkkoisä Augustinuksen *Tunnustuksiin (Confessiones, 397–401)* sillä perusteella, että molemmista teoksista on hahmotettavissa samankaltainen ihanteellinen didaktis-allegorinen esitystapa, jonka Howarth nimesi ”oratoriseksi muodoksi”.

Tekstikeskeinen omaelämäkertatutkimus pääsi vauhtiin Philippe Lejeunen tutkimushankkeiden myötä. Työ alkoi ranskalaisen omaelämäkerran lajihistorian kirjoittamisella. Strukturalistinen ote ilmeni Lejeunen pyrkimyksessä erottaa omaelämäkerta kategorisesti muista kirjallisuuden lajeista (esim. muistelmista ja romaaneista) kielellisen esitystavan (*récit*⁴, proosakertomus), aiheen (henkilökohtainen elämä, persoonallisuuden historia) sekä tekijän asemoitumisen (tekijän, kertojan ja henkilö-hahmon nimi-identiteetti, retrospektiivinen näkökulma) perusteella (Lejeune 1998, 11–28). Hanke johti modernin omaelämäkerran kerronnallisten ja diskursiivisten tunnuspiirteiden hahmottamiseen ja omaelämäkerran sopimusteoriaan (Lejeune 1975, 2005, 2017).

Omaelämäkerran kommunikatiivinen teoria

Toisin kuin romaani, jossa tekijä luo kuvaamansa todellisuuden, omaelämäkerta on nykykäsityksen mukaan referentiaalista, todelliseen tekijään ja tämän todellisuuteen

3 Henry Jamesin omaelämäkerta kattaa muistelmatrilogian: *A Small Boy and Others* (1913), *Notes of a Son and Brother* (1914) ja keskeneräisen postuumin *The Middle Years* (1917).

4 Ranskalaiseen lajikarttaan kuuluva *récit* viittaa omaelämäkerran performatiivisuuteen eli elämäntarinan esittämiseen tavalla, jossa kerronnasta (diskurssista) tulee erottamaton osa ihmisen elämäntarinaa (Kosonen 2009, 290).

pohjaavaa kirjallista kommunikaatiota (Lejeune 1975; myös Lejeune 1989; Bruss 1976; Cohn 2006, 23–33). Lukijalle todellisuuspohjaisuuden merkinä on tekijän, kertojan ja päähenkilön samannimisyys tai nimien kaltaisuus (nimi-identiteetti). Totuus- ja todellisuuspohjaisuus on omaelämäkerrassa kuitenkin suhteellista, sillä kerrottu perustuu tekijäkertojan kokemushistoriaan, hänen muistiinsa ja kuvitteluunsa. Omaelämäkertaan liittyykin yleensä myös erityinen omaelämäkertasopimus eli tekijäkertojan lukijalle tekemä ilmoitus kertoa elämästään totuudenmukaisesti (Lejeune 1975, 2005 ja 2017). Sopimuksen muodolla ja laadulla on merkitystä tekstin tulkinnan kannalta. (Ks. Kosonen 2023.)

Philippe Lejeunen mukaan nimi-identiteetti ei ole kaikissa tapauksessa riittävä referentiaalisuuden merkki, vaan tarvitaan erillinen omaelämäkertasopimus. Sopimus voidaan tehdä kertaluontoisena ilmoituksena (”Tämä on minun tarinani”), mutta useimmiten kyse on laajemmasta pohdinnasta, jossa tekijäkertoja hakee puhetapaansa, asettautuu kerronnalliseen rekisteriinsä, ”asettaa tekstin nuottivaimen”. (Lejeune 1998, 49.) Usein kerronnan myötä tekijäkertoja palaa myös kommentoimaan ja muokkaamaan sopimusta eli käytännössä muovaa omaa totuuden puhumisen ja todellisuuden esittämisen käsitystään. Omaelämäkerta on siis puheteko tai -akti (*speech act*)⁵, jossa ei vain kerrota eletystä elämästä, vaan luodaan eletylle uutta muotoa, merkitystä ja suuntaa (Lejeune 1975, 2005). Omaelämäkerrassa olennaisen tärkeä kommunikaatio tapahtuu tekijäkertojan ja päähenkilön välillä, siis kertovan ja kokevan minän välillä (Lejeune 2017, 601).

Lejeune on muokannut teoriaansa tekstianalyysien pohjalta ja ollut siten luomassa omaelämäkerran poetiikkaa, joka tunnetaan tutkimusmaailmassa. Jo mainittujen omaelämäkerralliseen diskurssiin liittyvien analyysityökalujen lisäksi hän on tarjonnut välineitä myös omaelämäkerran rakenteen, persoonamuotojen ja ajallisen dynamiikan (retrospektio ja prospektio) analysointiin. Kirjallisten omaelämäkertojen lisäksi Lejeune on analysoinut suullista omaelämäkerta- ja eri medioissa ilmenevää omaelämäkerrallisuutta (Lejeune 1980 ja 1986) sekä kirjoittanut päiväkirjoista, niin perinteisistä kuin digitaalisistakin versioista (Lejeune 1990, 2000 ja 2009). Esimerkiksi hänen luomistaan analyysivälineistä voi mainita vielä alun perin André Giden omaelämäkerran⁶ yhteydessä käytetyn *omaelämäkerrallisen tilan* (*l'espace autobiographique*). Lejeunen mukaan käsite soveltuu sellaisiin lukevan yleisön hyvin tuntemiin kirjailijoihin, jotka omaelämäkerrassa tekemillään paljastuksilla ohjaavat lukijoitaan tarkastelemaan myös aiempaa fiktiivistä tuotantoaan omaelämäkerrallisessa rekisterissä. Lejeunen mukaan Gide joutui hyödyntämään tällaista lisätulkintatilaa voidakseen kertoa omasta homoseksuaalisuudestaan 1900-luvun alun ranskalaisessa yhteiskunnassa. Tällaiselle välitilalle on tullut nykyään enemmänkin käyttöä ihmis- ja subjektikäsityksen monimuotoistuesssa (Simonet-Tenant 2017, 313). Esimerkiksi Karl Ove Knausgårdilla on ollut tarvetta hyödyntää tällaista lisätulkintatilaa omaelämäkerrallisessa teoksessaan – toki omista syistään (Kosonen 2018).⁷

5 Lejeune (2017) viittaa John L. Austinin ja John R. Searlen kieliteoriaan.

6 *Ellei vehnänjyvä kuole* (*Si le grain ne meurt* 1926), suom. Leena Löfstedt. Helsinki: Otava, 1967.

7 *Taisteluni* 1–6 (*Min kamp*, 2009–2011), suom. Katriina Huttunen. Helsinki: Like, 2011–2016.

Elämänkerronnan moninaisuus

Omaelämäkertaan liittyvää nykykeskustelua seurattaessa tulee pian vastaan ajatus yksilökeskeisen omaelämäkerran kritiikistä. Varhaisista kriitikoista on syytä mainita jälkistrukturalistisesti (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio) suuntautuneet tutkijat, kuten Roland Barthes, jota käsitellään tässä luvussa myöhemmin lisää, ja hänen lisäksi yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija Paul de Man sekä mannermaiset filosofit Sarah Kofman ja Jacques Derrida. Kukin omalla tavallaan he pyrkivät purkamaan perinteisen humanistisen, autonomiseen minuuteen pohjautuvan subjektikäsitteilyn myyttiä ja julistivat modernin omaelämäkertalajin kuolemaa (Kosonen 2016).

Sarah Kofman (1976) hyödynsi omaelämäkertalajin dekonstruktiossaan E. T. A. Hoffmannin parodista romaania *Kissa Murr* (*Lebensansichten des Kater Murr*, 1820), jossa maineikkaaseen Saapasjalkakissan sukuun kuuluva Murr kirjoittaa sankarilliset muistelmansa Rousseau ja Goethen malliin. Kofman asettaa teoksessaan siten kyseenalaiseksi käsitteilyn omaelämäkerrasta ihmisyyksilön ainutlaatuisuuden ilmaisemisena. Paul de Man (1979) analysoi puolestaan William Wordsworthin runoutta todistaakseen näkemyksensä, että omaelämäkerta ei ole erillinen kirjallisuudenlaji, vaan lukutapa, joka liittyy kaikkeen lukemiseen. Jacques Derrida (1984) taas tarkasteli Yhdysvaltain itsenäisyysjulistuksen kaltaisia tekstejä, joiden kautta hän pyrki purkamaan nimi-identiteettiin perustuvaa teoriaa.

Monet tutkijat ovat kuitenkin halunneet osallistua keskusteluun avaamalla kritiikin rinnalle näkymää uudenlaisiin elämäntarinoihin. Erityisesti feministisessä, sosiaaliseen sukupuoleen kiinnittyneessä tutkimusotteessa on haluttu tuoda näkyviin toisenlaisia tarinoita ja tarinoiden monimuotoisuutta. 1970–1980-lukujen myötä muotoutuneen feministisen omaelämäkertatutkimuksen lähtökohtana oli käsitys, että oli aika huomioida myös naisten kirjailijat ja kirjoittaa naisten omaelämäkerran historia (Mason 1980; Jelinek 1986). Tehtävä on osoittautunut paljon suuremmaksi kuin alussa arveltiin, mutta tutkijoista ja näkökulmista ei ole ollut puutetta. Sidonie Smith ja Julia Watson (2016) ovatkin jakaneet feministisen tutkimuksen kolmeen vaiheeseen naisliikkeen kehityksen mukaisesti: naisen kokemuksen korostamisen vaiheeseen, naiskokemuksen ylittävään ja siihen kriittisesti suhtautuvaan vaiheeseen sekä nykyiseen moninaisia lukutapoja painottavaan vaiheeseen.

Esimerkkinä toisen vaiheen feministisestä ja kriittisestä jälkistrukturalistitutkijasta on hyvä huomioida yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija Nancy K. Miller. Hän esitti 1700-luvun naiskirjailijoiden representaatioita käsittelevän väitöstutkimuksensa jatkoteesinä, ettei naisten kirjoittaman kirjallisuuden juoniratkaisuja osata lukea (Miller 1988, 31). Tutkijalle hän tarjosi analyysivälineitä, joiden avulla naisten teksteihin pääsisi käsiksi ja väitettyä sukupuolineutraalia lukutapaa olisi mahdollista horjuttaa. Judith Fetterleyn (1981) luoman vastustavan lukemisen (*resisting reading*) menetelmän rinnalle Miller tuo yllilukemisen (*overreading*). Kyse on naisten kirjoittamille teksteille ominaisten asioiden korostamisesta, *kursivoinnista*. Miller hylkää ensimmäisen vaiheen feministien vaaliman ajatuksen naisten kerronnan olemuksellisesta erosta ja korostaa sen sijaan aktiivista lukemista sekä kulttuuristen erojen painokasta esiin tuomista (Miller 1994). Tässä hengessä Miller jatkaa edelleen, tosin hänen tutkimuksensa on avautunut enemmän kohti luovaa omaelämäkerrallista muistelemista ja kirjoittamista sekä elämäkertojen problematiikkaa (esim. Miller 2002, 2021).

Yhdysvaltalaiset kirjallisuudentutkijat Smith ja Watson katsovat itse kuuluvansa feministisen tutkimuksen kolmanteen vaiheeseen ja hahmottelevat tutkimusmatkaansa tekstiantologiansa *Life Writing in the Long Run. A Smith & Watson Autobiography Studies Reader* (2016) johdantoartikkelissa. Jonkinlainen tutkimuskäännöksen ilmenne jo teoksen otsikossa, jossa perinteisesti käytetty omaelämäkerta on korvattu *elämäkirjoituksen*⁸ (*life writing*) käsitteellä. Termi liittyy yhteen omaelämäkerrat ja elämäkerrat ja viittaa kirjoittajien mukaan tahtoon katkaista siteet modernin yksilökeisyyden suureen kertomukseen ja tuoda esiin paremmin 2000-luvun todellisuutta vastaava kuva: elämäkirjoittamisen ja -kertomisen monilajisuus, monimuotoisuus ja monimediaisuus. Uuden, laveamman käsitteen kautta onkin heidän mukaansa saatu näkyviin aiemmin vähälle huomiolle jääneitä omaelämäkerrallisia lajeja, kuten orjakerromukset, maahanmuuttajien tarinat, feministiset oman äänen löytämistarinat, sairauksikertomukset ja omaelämäkerralliset sarjakuvat. (Smith & Watson 2016, xxi–xxiii.)

Omaelämäkerran tutkimuskentällä on ollut aiemminkin kokoavia käsitteitä. Tällaisia sateenvarjokäsitteitä ovat esimerkiksi oma/elämäkerta (*auto/biography*) (Stanley 1992) tai Michel Foucault’n (1983) itsen kirjoitukset (*écritures de soi*), joka on ranskassa alkanut korvata englanninkielisen nimityksen *life writing* (Simonet-Tenant 2017, 290–291). Tämänkaltaisissa uusissa käsitteissä vaikuttaa kuitenkin olevan kyse muustakin kuin vain elämäkertojen (*biografia*) ja biofiktioiden tuomisesta perinteisten omaelämäkertalajien rinnalle. Joidenkin mukaan muotoutumassa on uusi tutkimusparadigma, jossa huomiota kiinnitetään enemmän elämään, kokemuksellisuuteen ja tekstin sisältöön kuin muotoon ja formalistiseen analyysiin (Hayes 2022). Elämäkirjoituksen ja sen tutkimisen moninaisuus ilmenee ainakin kolmiosaisessa käsikirjassa *Handbook of Autobiography/Autofiction* (2019). Moninaisuus ja runsaus ilmenee myös kulttuurisiin erityisyyksiin keskittyvissä käsikirjoissa, kuten Centre for Life-Writing Research -tutkimuskeskuksen julkaisemassa moniosaisessa teoksessa *The Oxford History of Life-Writing* (2017–2022) sekä ranskalaisessa suurteoksessa *Dictionnaire de l'autobiographie. Écritures de soi de langue française* (2017).

Myöhäismoderni autofiktio

Tieteen termipankissa autofiktio määritellään ”omaelämäkerrallisuutta ja fiktiota yhdisteleväksi lajiksi, jossa kirjailija, kertoja ja päähenkilö ovat samannimisiä, vaikka teos määrittelee itsensä fiktioksi esimerkiksi kansilehdellään”.⁹ Autofiktio määritellään romaanilajin haastajaksi, ja sitä tutkitaan vilkkaasti, mutta tutkimuskentällä vallitsee erilaisia näkemyksiä siitä, mistä lajihybridissä on kyse (Jouanny 2017, 95; Wagner-Egelhaaf 2019). Toisten mukaan kyse on vanhasta lajista uudessa paketissa, toisten mukaan autofiktio, kuten muutkin uudet hybridit (esim. biofiktio), saattaa kertoa tutkimusparadigman muutoksesta (Gasparini 2004; Hayes 2022).

8 Ks. Leskelä-Kärki & Sjö 2022; Kosonen 2023, 47 n.6. Termistä *life writing* (tai *life-writing*) käytetään ainakin seuraavia suomennoksia: elämäkirjoitus, elämäkirjoittaminen, elämänkirjoittaminen ja elämäkerronta.

9 Tieteen termipankki 4.8.2022: Kirjallisuudentutkimus: autofiktio. (<https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:autofiktio>.)

Nimityksen keksijän, ranskalaisen kirjailijan ja psykoanalyytikon Serge Doubrovskyn (1988), mukaan autofiktiossa on kyse todellisuuspohjaisesta lajista, jota luonnehtii hakeutuminen fiktion ja sitä kautta monimielisyys. Näin määriteltynä autofiktiosta tulee omaelämäkerrallisen romaanin nykyvariantti. Esimerkiksi Roland Barthesin *Barthes Barthesista* (1993) tunnettuine julistuksineen – ”Tätä kaikkea on tarkasteltava ikään kuin romaanihenkilön tai mieluummin useamman romaanihenkilön sanomana” (Barthes 1993, 205) – voidaan määritellä autofiktioksi (Lecarme & Lecarme-Tabone 1999, 267, 274). Toisten mukaan autofiktiossa on kuitenkin kyse oman elämän fiktiivistämisestä, joka koskee myös suurta joukkoa historiallisia tekijöitä, sellaisiakin kuin Apuleius tai Dante (Colonna 2004). Tosin on niitäkin tutkijoita, jotka ovat laskeneet aseensa tämän ”kaksipäisen hirviön” edessä (Genette 1991) ja niitäkin, jotka sitkeästi pyrkivät pääsemään selville tästä muodollisia innovaatioita sisältävästä kompleksisesta lajista, jossa problematisoidaan uudella tavalla kokemuksen ja kirjoittamisen suhdetta (Gasparini 2004; Smith 2016; Watson 2016; Effe & Lawlor 2022). Suomessa Päivi Koivisto on väitöskirjassaan *Elämästä autofiktioksi* (2011) paa- luttanut autofiktiolajin traditiota Pirkko Saision tuotantoa analysoidessaan.

Autofiktiosta ei vallitse selvyttä, mutta hämäryys ei ole estänyt yhä uusia tekijöitä hyödyntämästä autofiktion synnyttämää välitilaa. Kirjallisuudentutkijoilla riittää siis työtä lajin parissa. Esimerkiksi autofiktion yhteys moderniin omaelämäkertaan ja omaelämäkerralliseen romaaniin muodostaa uuden tutkimusongelman.

Lopuksi

Omaelämäkerta ja muistelmat sekä autofiktio omaelämäkerrallisuuden tuoreimpana ilmentymänä elävät edelleen kukoistuskauttaan, pitkään jatkunutta omaelämäkerrallisuuden buumia. Vilkaisu alan käsikirjan *Handbook of Autobiography/Autofiction* (Wagner-Egelhaaf 2019) sisällysluetteloon osoittaa, että omaelämäkerrasta on puolessatoista vuosisadassa tullut hyväksytty tutkimuskohde, jota on mahdollista tutkia lukuisista tutkimussuunnista: antropologiasta, hermeneutiikasta ja kulttuurintutkimuksesta, sukupuolentutkimuksen näkökulmasta, postkoloniaalisesta tutkimuksesta, aivotutkimuksesta, psykologiasta, sosiologiasta, diskurssianalyysistä. Kirjallisuuden tutkimukselle, esimerkiksi lajitutkimukselle, retoriikalle ja narratologialle, on myös tarvetta tutkimuskentällä.

Kirjallisuudentutkimuksen alalla omaelämäkertaa on perinteisesti pidetty tekijälähtöisenä lajina, onhan kerronnan keskiössä itseään, omaa persoonallisuuttaan ja elämänsä tarkasteleva luova tekijä. Tekijän elämä kiinnostaa tutkijoita edelleen (ks. luku Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin). Tämä ei tarkoita paluuta biografismiin, teoksen selittämiseen tekijän elämästä tai tämän intentioista käsin. Enemmän kyse on pyrkimyksestä huomioida entistä paremmin kokemuksellisuus, tekijöiden elämänkulkujen ja -tarinoiden moninaisuus. Tosin myös geneettinen, omaelämäkertateoksen syntyyn ja kehitysvaiheisiin suuntautunut tutkimus on vahvistunut 2000-luvulla (esim. Lejeune & Viollet 2001; Montémont & Viollet 2013; ks. luku Geneettinen kritiikki), samoin kuin omaelämäkerralliseen luomisprosessiin kohdistuva tutkimus (Hunt 2010; Kosonen 2015). Omaelämäkerralliseen prosessiin liittyvissä isoissa kysymyksissä, kuten juuri omaelämäkerrallisen luomisen ja kertomisen problematiikan tai muistamisen ja kuvittelemisen suhteen, kirjallisuudentutkijat joutuvat kääntymään

myös muiden tieteiden, esimerkiksi narratiivisen psykologian, puoleen (Brockmeier 2015).

Kirjallisuudentutkimuksen ominta aluetta ovat pitkään olleet kieleen ja kerrontaan pureutuvat teos- ja tekstilähtöiset menetelmät. Kertomuksen tutkimuksen uudet muodot, kuten myös retorinen kertomusteoria ja diskurssianalyysi, tarjoavat välineitä niin vanhojen omaelämäkerrallisten tekstien kuin myös omaelämäkerrallisten nykyhybridien sekä sosiaalisen median elämäntarinallisuuden analyysiin. Myös lajitutkimuksella on merkitystä esimerkiksi lajihistoriallisten, intertekstuaalisten ja intersektionaalisten yhteyksien analyysin kannalta. Digitaalisen ja vuorovaikutteisen tiedon murroksen, globaalin perspektiivin ja vaikkapa sukupuolen- ja postkoloniaalisen tutkimuksen myötä omaelämäkerrallisen kirjallisuuden tutkimuskenttä näyttää 2020-luvulla dynaamiselta ja jännittävältä.

- Omaelämäkerran ja autofiktion tutkimus on monitieteistä ja sitä voidaan tehdä monista teoreettisista suuntauksista käsin. Aina on kuitenkin huomioitava omaelämäkertalajin erityisproblematiikka: kokemuksellisen todellisuuden esittäminen. Tutkimus voi olla tekijä-, teksti- tai lukijalähtöistä tai näiden yhdistelmää, ja usein se on kontekstuaalista huomioiden lajihistorian, intertekstuaalisuuden ja mediat.
- 2000-luvulla tutkimuksessa painottuvat toisaalta elämien, elämäntapojen ja elämäntarinoiden moninaisuus ja toisaalta muistin ja kuvittelemisen, omaelämäkerrallisen kirjoittamisen problematiikka.
- Omaelämäkerrallisuus ei rajoitu vain kirjallisuuteen, vaan kattaa monenlaisia medioita ja ilmenemismuotoja (omaelämäkerrallisen muistin käsite, suullinen omaelämäkerta, visuaalinen omaelämäkerta), joten mediat ja intermediaalisuus on syytä ottaa huomioon.
- Tutkittaessa autofiktion erityisyyttä ja suhdetta varhaisempiin sisarlajeihin, kuten omaelämäkertaan ja omaelämäkerralliseen romaaniin, tarvitaan muotoon ja kerronnan rakenteisiin erikoistuneita käsitteitä ja analyysivälineitä. Lisäksi kirjallisuustieteellisiä välineitä tarvitaan omaelämäkerrallisen diskurssin ja omaelämäkerronnan poeettisten ja sanataiteellisten aspektien, elämänkulun metaforien ja rytmisyyden analyysiin.
- Omaelämäkerta ei ole vain elämäntarina, faktaa tai fiktiota, vaan aina myös tietyn ihmisen tietyllä tavalla kerrottu tarina. Se on harvoin mustavalkoinen *curriculum vitae*.

Lähteet

- Barthes, Roland 1993: Barthes Barthesista. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 191–209. Ranskan-kielinen alkuteos 1975.
- Brockmeier, Jens 2015: *Beyond the Archive. Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruss, Elizabeth 1976: *Autobiographical Acts. The Changing Situation of a Literary Genre*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cohn, Dorrit 2006: *Fiktio mieli*. Suom. Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen & Sanna Palomäki. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1999.
- Colonna, Vincent 2004: *Autofiction et autres mythomanies littéraires*. Auch: Tristram.
- de Man, Paul 1979: Autobiography as De-facement. – *MLN* 5/1979 s. 919–930.
- Derrida, Jacques 1984: *Otobiographies. L'enseignement de Nietzsche et la politique du nom propre*. Paris: Galilée.
- Dobrovsky, Serge 1988: *Autobiographie/vérité/psychanalyse. Autobiographiques. De Corneille à Sartre*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Effe, Alexandra – Lawlor, Hannie (toim.): *The Autofictional. Approaches, Affordances, Forms*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-78440-9>.
- Fetterley, Judith 1981: *The Resisting Reader. A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington: Indiana University Press. Ensimmäinen painos 1978.
- Foucault, Michel 1983: L'Écriture de soi. – *Corps écrit* 5/1983.
- Gasparini, Philippe 2004: *Est-il je? Roman autobiographique et autofiction*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Gasparini, Philippe 2013: *La tentation autobiographique de l'Antiquité à la Renaissance*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Genette, Gérard 1991: *Fiction et diction*. Paris: Éditions du Seuil.
- Gusdorf, George 1980: Conditions and limits of autobiography. Teoksessa Olney, James (toim.) *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*. Käänt. James Olney. Oxford: Oxford University Press. 28–48. Ranskan-kielinen alkuteos 1956.
- Gusdorf, George 1991: *Les écritures du moi. Lignes de vie 1–2*. Paris: Éditions Odile Jacob.
- Hart, Francis R. 1970: Notes for an Anatomy of Modern Autobiography. – *New Literary History* 1/1970 s. 485–511.
- Hayes, Patrick 2022: Introduction. Teoksessa Hayes, Patrick (toim.) *The Oxford History of Life Writing. Vol. 7. Postwar to Contemporary 1945–2020*. Oxford: Oxford University Press. 1–11.
- Howarth, William L. 1974: Some Principles of Autobiography. – *New Literary History* 2/1974 s. 363–381.
- Hunt, Celia 2010: Therapeutic effects of Writing Fictional Autobiography. – *Life Writing* 3/2010 s. 231–244. <https://doi.org/10.1080/14484528.2010.514142>.
- Jay, Paul 1987: What's the Use? Critical Theory and the Study of Autobiography. – *Biography* 1/1987 s. 39–54.
- Jelinek, Estelle J. 1986: *The Tradition of Women's Autobiography. From Antiquity to the Present*. Boston: Twayne Publishers.
- Jouanny, Sylvie 2017: Autofiction. Teoksessa Simonet-Tenant, Françoise (toim.) *Dictionnaire de l'autobiographie. Écritures de soi de langue française*. Paris: Honoré Champion. 94–97.
- Kofman, Sara 1976: *Autobiogriffures*. Paris: Christian Bourgois.
- Koivisto, Päivi 2011: *Elämästä autofiktioksi. Lajitradition jäljillä Pirkko Saision romaanisarjassa Pienin yhteinen jaettava, Vastavalo ja Punainen erokirja*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kosonen, Päivi 1995: *Samuudesta eroon. Naistekijän osuus George Gusdorfin, Philippe Lejeunen, Paul de Manin ja Nancy K. Millerin autobiografiateorioissa*. Lisensiaatintutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.

- Kosonen, Päivi 2009: Moderni omaelämäkerta kertomuksena. Teoksessa Hägg, Samuli – Lehtimäki, Markku – Steinby, Liisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 282–293.
- Kosonen, Päivi 2015: Creative autobiography. From self-knowledge to the teaching of writing. – *Scriptum. Creative Writing Research Journal* 2/2015 s. 14–45.
- Kosonen, Päivi 2016: Moderni omaelämäkerrallisuus & itsen kertomisen muodot. – *niin & näin*. 3/2016 s. 43–49.
- Kosonen, Päivi 2018: Knausgårdin tiloissa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 3/2018 s. 120–129.
- Kosonen, Päivi 2023: Omaelämäkerta, muistelmat ja autofiktio tietokirjallisuuden rajatapauksina. Teoksessa Henritius, Ida – Löytty, Olli – Mäntynen, Anne (toim.) *Tietokirjallisuuden lajit ja rajat*. Helsinki: Gaudeamus. 46–56.
- Lecarme, Jacques – Lecarme-Tabone, Éliane 1999: *L'autobiographie*. Deuxième édition. Paris: Armand Colin. Ensimmäinen painos 1997.
- Lejeune, Philippe 1975: *Le pacte autobiographique*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 1980: *Je est un autre. L'autobiographie de la littérature aux medias*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 1986: *Moi aussi*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 1989: *On Autobiography*. Käänt. Katherine Leary. Minneapolis: University of Minnesota Press. Ranskankielinen alkuteos 1975.
- Lejeune, Philippe 1990: "Cher cahier..." *Témoignages sur le journal personnel*. Coll. Poétique. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 1998: *L'autobiographie en France*. Deuxième édition. Paris: Armand Colin. Ensimmäinen painos 1971.
- Lejeune, Philippe 2000: "Cher écran..." *Journal personnel, ordinateur, internet*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 2005: *Signes de vie. Le pacte autobiographique* 2. Paris: Éditions du Seuil.
- Lejeune, Philippe 2009: *On Diary*. Popkin, Jeremy D. – Rak, Julie (toim.). Käänt. Katherine Durnin. Honolulu: University of Hawai'i Press. Ranskankielinen alkuteos 2006.
- Lejeune, Philippe 2017: Pacte autobiographique. Teoksessa Simone-Tenant, Françoise (toim.) *Dictionnaire de l'autobiographie. Écritures de soi de langue française*. Paris: Honoré Champion. 600–601.
- Lejeune, Philippe – Viollet, Catherine (toim.) 2001: *Genèses du "Je". Manuscrits et autobiographie*. Coll. Textes et Manuscrits. Paris: CNRS Éditions.
- Leskelä-Kärki, Maarit – Sjö, Karoliina 2022: Yksilö, elämäkerronta ja kulttuurihistoria. Teoksessa Mähkä, Rami – Ahonen, Marika – Heikkilä, Niko – Ollitervo, Sakari – Räsänen, Marika (toim.) *Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä menetelmiin ja tulkintaan*. Cultural history – kulttuurihistoria 17. Turku: Kulttuurihistorian seura. 51–67.
- Malcolm X & Haley, Alex 2002: *Malcolm X*. Suom. Kimmo Heikkinen. Helsinki: Desura. Englanninkielinen alkuteos 1965.
- Mason, Mary 1980: *The Other Voice. Autobiographies of Women Writers*. Teoksessa Olney, James (toim.) *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*. Oxford: Oxford University Press. 207–235.
- Mehlman, Jeffrey 1974: *A Structural Study of Autobiography. Proust, Leiris, Sartre, Lévi-Strauss*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Miller, Nancy K. 1988: *Subject to Change. Reading Feminist Writing*. New York: Columbia University Press.
- Miller, Nancy K. 1994: Representing Others. Gender and the Subjects of Autobiography. differences. – *A Journal of Feminist Cultural Studies* 1/1994 s. 1–27.
- Miller, Nancy K. 2002: *But Enough About Me. Why We Read Other People's Lives*. New York: Columbia University Press.
- Miller, Nancy K. 2021: Is this Recovery. Chronicity and Closure in Graphic Illness Memoir. – *Biography* 2/2021 ja 3/2021 s. 53–70. <https://dx.doi.org/10.1353/bio.2022.a856094>.

- Misch, Georg 1949: *Geschichte der Autobiographie. Erster band: Das Altertum. Erste Hälfte*. Frankfurt am Main: Verlag G. Schulte-Bulmke. Ensimmäinen painos 1907.
- Montémont, Véronique 2017: Autobiographie. Teoksessa Simonet-Tenant, Françoise ja muut (toim.) *Dictionnaire de l'autobiographie. Écritures de soi de langue française*. Paris: Honoré Champion. 77–84.
- Montémont, Véronique – Viollet, Catherine 2013: *Archives familiales. Modes d'emploi. Récits de genèse*. Louvain-la-Neuve: Academia-l'Harmattan.
- Olney, James 1980: Autobiography and the Cultural Moment. A Thematic, Historical, and Bibliographical Introduction. Teoksessa Olney, James (toim.) *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*. Oxford: Oxford University Press. 3–27.
- Pascal, Roy 1960: *Design and Truth in Autobiography*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Simonet-Tenant, Françoise 2017: L'espace autobiographique. Teoksessa Simonet-Tenant, Françoise (toim.) *Dictionnaire de l'autobiographie. Écritures de soi de langue française*. Paris: Honoré Champion. 312–313.
- Smith, Sidonie 2016: Human Rights & Comics. Autobiographical Avatars, Crisis Witnessing, and Transnational Rescue Networks. Teoksessa Smith, Sidonie – Watson, Julia (toim.) *Life Writing in the Long Run. A Smith & Watson Autobiography Studies Reader*. Michigan Publishing: Maizebooks. 467–482.
- Smith, Sidonie – Watson, Julia 2016: A personal introduction to Life Writing in the Long Run. Teoksessa Smith, Sidonie – Watson, Julia (toim.) *Life Writing in the Long Run. A Smith & Watson Autobiography Studies Reader*. Michigan Publishing: Maizebooks. xix–li.
- Sprinker, Michael 1980: Fictions of the Self. The End of Autobiography. Teoksessa Olney, James (toim.) *Autobiography. Essays Theoretical & Critical*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Stanley, Liz 1992: *The Auto/Biographical I. The Theory & Practice of Feminist Auto/Biography*. Manchester: Manchester University Press.
- Wagner-Egelhaaf, Martina 2019 (toim.): *Handbook of Autobiography. Vol II, History of Autobiography*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Watson, Julia 2016: Parsua Bashi's Nylon Road. The Visual Dialogics of Witnessing in Iranian Women's Graphic Memoir. Teoksessa Smith, Sidonie – Watson, Julia (toim.) *Life Writing in the Long Run. A Smith & Watson Autobiography Studies Reader*. Michigan Publishing: Maizebooks. 679–730.
- Winslow, Donald 1978: Glossary of Terms in Life-Writing, Part I–II. *Biography. An International Quarterly* 1/1978.

Geneettinen kritiikki

Veijo Pulkkinen

https://orcid.org/0000-0002-6899-7447

Geneettinen kritiikki on kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, joka tutkii kirjallisen teoksen syntyprosessia siitä jäljelle jääneiden käsikirjoitusaineistojen valossa. Geneettinen kritiikki mielletäänkin usein nimenomaan käsikirjoitusten tutkimukseksi. Tutkimussuuntauksen soveltuvuuden kannalta ei ole periaatteessa merkitystä, minkä tyyppisestä tekijästä tai teoksesta on kyse. Geneettistä kritiikkiä on sovellettu käytännössä kaikkiin kirjallisuudenlajeihin, eikä vain kirjallisuuteen, vaan myös esimerkiksi filosofiaan, arkkitehtuuriin, musiikkiin ja elokuvaan.¹ Pääasia on, että tutkimuskohteesta on säilynyt tarpeeksi käsikirjoitusaineistoa.

Käsikirjoitusaineiston puuttuminen onkin keskeinen tekijä, joka rajoittaa geneettisen kritiikin soveltuvuuden pääasiassa moderneihin käsikirjoituksiin. Tämä ei viitata modernismiin kirjallisuuden suuntauksena, vaan pikemminkin 1700-luvun aikana kehittyneeseen tekijäkäsitykseen, jonka mukaan kirjailija kirjoitti omaperäisiä itse keksimiään teoksia (ks. esim. Rose 1994, 114–118). Kirjailijoiden arvostuksen nousun myötä myös heidän käsikirjoituksiaan alettiin pitää säilyttämisen arvoisina. Esimerkiksi Johann Wolfgang von Goethe ja Victor Hugo säilyttivät huolellisesti käsikirjoituksensa. Hugo lahjoitti omat käsikirjoituksensa ennen kuolemaansa Ranskan kansalliskirjasto Bibliothèque nationale de France (BnF) ja Goethen käsikirjoitusten säilyttämistä varten perustettiin Saksan ensimmäinen kirjallisuusarkisto vuonna 1889 (nykyään Goethe- und Schiller-Archiv in Weimar). Sittenmin kirjailijoilta on miltei säännönmukaisesti säilynyt laajoja käsikirjoituskokoelmia, jotka sisältävät teosten eri kirjoitusvaiheista todistavia muistiinpanoja, luonnoksia, erilaisia tekstiversioita ja muita dokumentteja. (Biasi 1990, 7; Hay 2002, 125–126; Viala 1991, 108–109; Van Hulle 2019, 2–4.)

Vastaavia käsikirjoituskokoelmia, jotka valaisevat teosten kirjoitusprosessien eri vaiheita ei ole varhaisimmilta ajoilta säilynyt juuri lainkaan. Ylipäättään käsikirjoituksia, jotka olisivat tekstin sisällön tekijän omakätisesti kirjoittamia käsikirjoituksia eli autografeja on säilynyt hyvin vähän. Harvinainen esimerkki on Francesco Petrarcan *Il Canzoniere* (”Laulut”, kirjoitettu 1327–1368), jonka kirjurin tekemään kopioon hän on tehnyt omakätisesti jälkeinpäin korjauksia ja lisäyksiä ensimmäisen ja toisen

1 Ks. esim. *Genesis*-journalin teemanumerot filosofiasta (22/2003), arkkitehtuurista (14/2000), musiikista (4/1993), elokuvasta (28/2007) ja monesta muusta aiheesta.

osan alkuosiin. Suurin osa vanhemmista käsikirjoituksista ovat kirjureiden kopioimia käsikirjoituksia, joista esimerkiksi keskiaikaiset käsin kirjoitetut kirjat vastaavat oman aikamme painettuja ja julkaistuja tekstejä. Tästä syystä geneettistä kritiikkiä ei voi kovinkaan mielekkäästi soveltaa esimerkiksi antiikin ja keskiajan käsikirjoitusten tutkimukseen. Se on muun muassa kodikologian alaa, joka tutkii pikemminkin sitä, miten tietty kirja tai käsikirjoitus on valmistettu esineenä kuin että se tutkisi niiden sisältämän tekstin kirjoitusprosessia. Geneettinen kritiikki on ammentanut menetelmiä kodikologiasta, sillä myös käsikirjoitusten fyysinen ulottuvuus tarjoaa tärkeää tietoa tekstien syntyprosesseista. (Biasi 1990, 7; Hay 2002, 125–126; Viala 1991, 108–109; Van Hulle 2019, 2–4.)

Geneettiselle kritiikille hedelmällinen tutkimuskohde on kirjoitusprosessi, josta on säilynyt paljon monipuolista käsikirjoitusaineistoa. Äärimmäinen esimerkki on Gustave Flaubert, jonka kirjoitusprosessissa oli hyvin monta eri vaihetta ja kaikista niistä on aineistoa. Esimerkiksi *Rouva Bovarysta* (*Madame Bovary*, 1857) on säilynyt noin 3700 suurta käsikirjoitussivua, jotka sisältävät muun muassa skenaarioita ja taustatutkimusta. (Biasi 1996, 28, 31.) Kirjailijoiden kirjoitusprosessit ovat kuitenkin varsin yksilöllisiä, ja siksi niistä jäänyt käsikirjoitusaineisto on vaihtelevaa. Myös eri genrejen välillä on eroa siinä, millaisia kirjoitusvaiheita niissä on ja millaisia aineistoja niistä syntyy.

Tutkimusaineiston kannalta geneettisen kritiikin tulevaisuus ei näyttänyt kovinkaan valoisalta 2000-luvun alussa, sillä yhä useammat kirjailijat ryhtyivät kirjoittamaan teoksensa tietokoneilla. Vaikutti siltä, että kaikki kirjoitusprosessin jäljet, kuten tekstiin tehdyt poistot, lisäykset ja muut vastaavat muutokset, olisivat kadonneet bittiavaruuteen. (Biasi 2010, 171; Grésillon 2001, 13–14) Viimeisen kymmenen vuoden aikana on kuitenkin kehitelty digitaaliseen rikostutkimukseen perustuvia menetelmiä, joilla voidaan kaivaa esille myös syntysähköisten (*born-digital*) kirjoitusprosessien jälkiä. Syntysähköisten käsikirjoitusten tutkimus onkin yksi lupaavimpia geneettisen tutkimuksen suuntauksia. (Pulkkinen 2023; 2024; Ries 2017.)

Geneettisen kritiikin synty ja tutkimuskohde

Geneettinen kritiikki sai alkunsa 1960-luvun lopulla, jolloin Ranskan kansalliskirjasto hankki merkittävän kokoelman Heinrich Heinen käsikirjoituksia. Käsikirjoitusten tutkimusta varten perustettiin tutkimusryhmä, jonka piirissä kehittyi teoreettinen näkemys käsikirjoitusten tutkimuksesta uudenlaisena kirjallisuudentutkimuksen suuntauksena. Tutkimusryhmän pohjalta syntyi myöhemmin ITEM (l’Institut des textes et manuscrits modernes), joka on Ranskan kansallisen tutkimuskeskuksen CNRS:n (Centre national de la recherche scientifique) ja École normale supérieuren alaisuudessa toimiva instituutti, jonka tutkimus on täysin omistettu geneettiselle kritiikille. Instituutilla on myös oma lehensä *Genesis* sekä tutkimustuloksia julkaiseva *Textes et manuscrits* -julkaisusarja.

Ennen geneettistä kritiikkiä kirjallisuudentutkijat ovat toki tutkineet käsikirjoituksia niin kutsutussa lähde- ja vaikutetutkimuksessa, jossa käsikirjoituksista haettiin muun muassa tukea teoksista tehdyille tulkinnoille. Käänteentekevää geneettisessä kritiikissä on se, ettei käsikirjoituksia tutkita niinkään valmiin ja julkaistun teoksen näkökulmasta, vaan teoksen syntyprosessin näkökulmasta. Käsikirjoitukset tarjoavat

näkömän kirjalliseen luomisprosessiin, jossa teksti on ikään kuin liikkeessä ja jatkuvassa muutostilassa. (Ferrer & Groden 2004, 7; Grésillon 2016, 15–16.) Ei ole vain yhtä tekstiä, vaan lukuisia erilaisia tekstimuutoksia viliseviä versioita, joita tutkimalla voidaan seurata, miten teos on kehittynyt ajan myötä ensimmäisistä luonnoksista valmiiksi ja julkaistuksi teokseksi. Geneettisen kritiikin on sanottu tuoneen temporaalisuuden eli ajallisen ulottuvuuden osaksi tekstin tutkimusta (Contat, Hollier & Neefs 1996, 2).

Teoreettisesti geneettiset kriitikot ammensivat 1960- ja 1970-luvun strukturalistisista ja jälkistrukturalistisista tekstikäsitteistä, joissa tuotiin esille tekstin pintatason alla vaikuttavia näkymättömiä ja tiedostamattomia rakenteita, jotka mahdollistivat merkityksen muodostumisen. Esimerkiksi Julia Kristeva on nimittänyt näitä rakenteita genotekstiksi (*génotexte*) ja Roland Barthes kirjoitukseksi (*écriture*) (Jenny 1996, 11–12, 20–21).

Kirjallisuudentutkimukseen nämä teoriat vaikuttivat siten, ettei tekstin tulkinnassa pyritty enää selvittämään, miten tekijä ymmärsi tekstinsä, vaan miten teksti itsessään kykeni tuottamaan erilaisia, usein ristiriitaisiakin merkityksiä. Geneettiset kriitikot kokivat, että muutosmerkintöjen täyttämässä käsikirjoituksissa oli konkreettisesti nähtävissä tuo merkityksiä tuottava tekstin pohjarakenne. Käsikirjoitukset ikään kuin dekonstruoivat perinteisen näkemyksen pysyvistä ja valmiista teksteistä.

Vastakohtana perinteiselle kirjallisuudentutkimukselle, jonka tutkimuskohteena on valmis muuttumaton teksti, geneettisessä kritiikissä ryhdyttiin määrittämään omaa tutkimuskohdetta uudissanalla *avant-texte*. Sana *avant* (ransk. *avant*, 'ennen', 'edellä') viittaa tässä sekä tekstiä edeltävään kirjoitusprosessiin että siitä säilyneisiin käsikirjoituksiin. Käsite on ymmärretty hieman vaihtelevasti, mutta käyttökelpoisen määritelmän mukaan *avant-texte* on teoksen syntyprosessista tehty tulkinta, joka perustuu kirjoitusprosessista säilyneisiin käsikirjoituksiin. Geneettinen kritiikki painottaa näin yhtäältä käsikirjoitusten ensisijaisuutta tutkimusaineistona ja toisaalta tutkijan tulkinnan osuutta syntyprosessin hahmottamisessa, sillä säilynyt aineisto ei voi koskaan kattaa koko syntyprosessin kaikkia vaiheita ja yksityiskohtia. (Biasi 1996, 38; Van Hulle 2004, 4–5.)

Tutkimusaineiston kokoaminen ja järjestäminen

Geneettistä kritiikkiä sovellettaessa ensimmäinen tehtävä on tutkimusaineiston keruu. Suurimmaksi osaksi tämä tapahtuu arkistoissa, joiden kokoelmissa on kirjailijoiden käsikirjoituksia, kirjeitä ja muita aineistoja. Suomessa merkittävin kokoelma on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkiston kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.

Geneettistä kritiikkiä koskevat arkistoaineistoa hyödyntävän tutkimuksen eettiset velvoitteet ja käytännön haasteet, kuten aineiston saatavuuden ongelmat. Ei ole tavatonta, että aineiston luovuttajat ovat asettaneet sen käytölle rajoituksia. Voi olla, että aineiston käytölle on esimerkiksi haettava lupaa arkistonjohtajalta tai luovuttajalta, tai aineistokokonaisuus voi olla suljettu tietyn ajan. Näillä toimilla pyritään muun muassa estämään arkaluontoisten ja yksityisten tietojen väärinkäyttö. Arkistojen käyttöluvut edellyttävät yleensä, että tutkija sitoutuu käyttämään aineistoja hyvien käytäntöjen mukaisesti vahingoittamatta aineistoon liittyvien henkilöiden mainetta ja kunnioittamalla heidän yksityisyyttään.

Tutkittaessa yksittäisen teoksen syntyhistoriaa on pyrittävä paikantamaan kaikki teoksen käsikirjoitukset ja sen kirjoittamiseen liittyvä arkistomateriaali. Kaikki käsikirjoitukset eivät aina ole saman arkiston kokoelmissa, vaan niitä voi olla paitsi muissa arkistoissa myös yksityishenkilöiden hallussa. Suomalaisen kirjallisuuden tapauksessa tilanne on kuitenkin paljon parempi kuin useiden kansainvälisten suurten nimien kohdalla, joiden käsikirjoituksia saattaa olla eri puolilla maailmaa.

Kun arkistoaineisto on kartoitettu, on se järjestettävä kirjoitusprosessin mukaiseen kronologiseen järjestykseen, sillä käsikirjoitusten järjestys arkistossa ei yleensä vastaa sitä.² Tämä on helpoin toteuttaa aineistosta otetuin muistiinpanovalokuvien, sillä arkiston käsikirjoitusten järjestystä ei yleensä saa muuttaa.

Geneettisessä kritiikissä kirjoitusprosessi jaetaan tavallisesti kolmeen eri päävaiheeseen, joita ovat valmisteluvaihe, kirjoitusvaihe ja viimeistelyvaihe. Valmisteluvaiheessa on kyse tekstin kirjoittamista edeltävistä toimista, kuten romaanin aihepiiriä koskevasta taustatutkimuksesta. Tyypillisiä valmisteluvaiheen aineistoja ovat muistivihkoista ja -lapuista löytyvät muistiinpanot, kuten ideoiden kirjaamiset, sana- ja riimiluettelot, otsikot, juonikaaviot ja työsuunnitelmat sekä kirjoihin tehdyt reuna-merkinnät. (Biasi 1990, 12–13; 1996, 34; Karhu 2012, 64.)

Kirjoitusvaiheella tarkoitetaan itse teoksen tekstin kirjoittamista, joka usein jakaantuu eri osiin. Se alkaa yleensä hahmotelmilla ja luonnoksilla edeten yritysten ja erehdysten kautta erilaisiin tekstiversioihin. Tuloksena on alustavia ja pidemmälle kehiteltyjä keskeneräisiä luonnoksia ja työkäsikirjoituksia, joissa on yleensä paljon tekstiin tehtyjä muokkausmerkintöjä. Nämä käsikirjoitukset ovat useimmiten geneettisen kritiikin kannalta hedelmällisintä tutkimusaineistoa.

Viimeistelyvaiheella tarkoitetaan tekstin saattamista julkaisukuntoon. Periaatteessa tällöin tekstiin ei tehdä enää merkittäviä muutoksia, vaan tarkoituksena on esimerkiksi korjata käsikirjoituksessa esiintyviä kirjoitusvirheitä. Useat kirjailijat, kuten Aaro Hellaakoski ja Joel Lehtonen, tekivät kuitenkin vielä korjausvedosvaiheessa varsin huomattavia muutoksia tekstiinsä, joten myös viimeistelyvaihe voi tarjota geneettiselle kritiikille kiinnostavaa tutkimusaineistoa (Pulkinen 2017, 115–125; Pulkinen 2019, 71–72, 82–83).

Valmistelu-, kirjoitus- ja viimeistelyvaiheen lisäksi voidaan geneettisiin vaiheisiin lisätä epigenesikseksi (suom. synnyn jälkeinen) nimitetty vaihe. Tällä tarkoitetaan teoksen julkaisemisen jälkeen tehtyjä muutoksia, joita ilmaantuu tavallisesti silloin, kun kirjailijalle tulee mahdollisuus julkaista teoksestaan uusi laitos tai kun runoilija julkaisee tuotannostaan valikoiman tai kokoelman. Tunnettu esimerkki on Uuno Kailaan valikoima *Runoja* (1932), jonka yhteydessä hän muokkasi huomattavasti etenkin varhaisten kokoelmiensa runoja. Epigenesiksen tutkimuksessa geneettisen kritiikin alue laajenee käsikirjoitusten tutkimuksesta myös painettujen teosten eri laitosten sekä esimerkiksi niiden tekijänpäälleiden tutkimukseen.

2 Yksi keskinen arkistoinnin periaate on sisäinen provenienssiperiaate, jonka mukaan sitä järjestystä, jonka kirjailija on antanut käsikirjoituksilleen ei saa jälkeinpäin muuttaa (Arkistojen Portti, Arkistoalan sanasto: Provenienssiperiaate). Esimerkiksi yksittäisen runon käsikirjoitusversioita voi esiintyä sen kokoelman käsikirjoitusten yhteydessä, jossa se on julkaistu ensimmäisen kerran, mutta myös esimerkiksi myöhemmin julkaistun runovalikoiman käsikirjoitusten tai hylättyjen luonnosten joukossa tai kirjeiden ja päiväkirjojen sivuilla. Arkistossa ei kerätä näitä versioita yhteen, vaan niiden alkuperäinen yhteys säilytetään, sillä se sisältää myös tärkeää kontekstuaalista informaatiota.

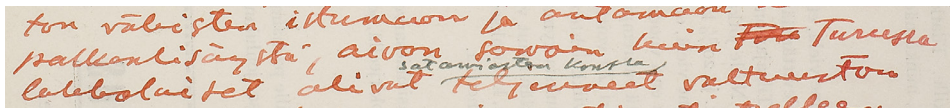
Kaikki nämä geneettiset vaiheet voidaan tarpeen mukaan jakaa vielä pienemmiksi osiksi, mikäli niihin liittyvä aineisto on erityisen runsasta ja monipuolista. Useinkaan arkistoaineistoa ei kuitenkaan ole säilynyt tai edes syntynyt kaikista näistä kolmesta vaiheesta. Esimerkiksi runouden kohdalla suunnitteluvaiheen aineistot ovat paljon harvinaisempia kuin enemmän esitöitä vaativan historiallisen romaanin kohdalla.

Transkriptiot

Etenkin geneettisten editioiden laatimisen yhteydessä keskeinen osa geneettisen kritiikin käytännön työtä on transkriptioiden tekeminen käsikirjoituksista, jolloin käsin kirjoitettu teksti muunnetaan helposti luettavaan muotoon. Tällöin transkriboidaan tavallisesti kaikki käsikirjoitukset. Kun sovelletaan geneettistä kritiikkiä kirjallisuuden tutkimukseen, ei välttämättä ole tarvetta transkriboida muuta kuin sellaiset käsikirjoitukset tai käsikirjoituksien katkelmat, joita tutkimuksessa esitellään lukijalle. Etenkin käsin kirjoitetut käsikirjoitukset voivat olla hyvin epäselviä, jolloin on tarpeen kirjoittaa ne koneella ”puhtaaksi” luettavaan muotoon.

Transkriptioita on kahta eri perustyyppiä: lineaarinen transkriptio ja topografinen transkriptio. Lineaarinen transkriptio esittää tekstin lineaarisessa muodossa eikä kiinnitä huomiota esimerkiksi siihen, missä kohtaa käsikirjoitussivua eri merkinnät ovat. Tekstiin liittyvät erityispiirteet, kuten poistot tai lisäykset merkitään transkriptiosymbolein. Topografinen transkriptio sen sijaan pyrkii jäljittelemään käsikirjoitussivua graafisena ja tilallisena kokonaisuutena, jolloin esimerkiksi rivien väliin lisätty sana merkitään siihen kohtaan, jossa se on käsikirjoituksessa. Tämän tarkoituksena on säilyttää käsikirjoituksen sommitelmaan sisältyvää tietoa, kuten siitä missä järjestyksessä eri kohdat tekstissä on kirjoitettu. Voidaan sanoa, että lineaarinen transkriptio on tarkoitettu palvelemaan käsikirjoituksen lukemista ja topografinen käsikirjoitus sen katsoamista. (Van Hulle 2022, 66.)

Alla on yksityiskohta Joel Lehtosen *Punainen mies* -romaanin (1925) käsikirjoituksesta (Kuva 1) ja sen lineaarisesta transkriptiosta (Kuva 2), jossa tekstilisäys on merkitty hakasulkein sekä topografisesta transkriptiosta (Kuva 3), jossa lisätty tekstikohta

Kuva 1. Joel Lehtonen: *Punainen mies*. Käsikirjoituksen yksityiskohta. SKS KIA.

palkanlisäystä, aivan samoin kuin ~~För~~ Turussa
lakkolaiset olivat <sotamiesten kanssa> [lisäys
merkitty lyijykynällä] teljenneet valtuuston

Kuva 2. Joel Lehtonen: *Punainen mies*. Käsikirjoituksen lineaarinen transkriptio.

palkanlisäystä, aivan samoin kuin ~~För~~ Turussa
lakkolaiset olivat ^{sotamiesten kanssa} teljenneet valtuuston

Kuva 3. Joel Lehtonen: *Punainen mies*. Käsikirjoituksen topografinen transkriptio.

on aseteltu vastaavalle paikalle transkriptiossa kuin se on käsikirjoituksessa. Lisäksi eri kynän käyttö on merkitty käyttämällä eri värejä.

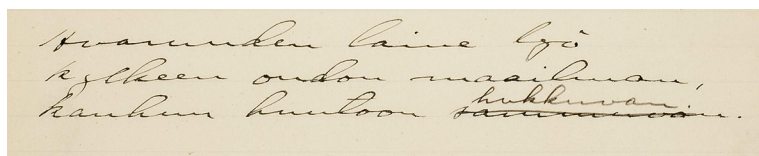
Lineaarisen transkription merkitävat ovat vaihtelevia, mutta jokseenkin vakiintunut tapa on merkitä poistot yliviivauksin, lisäykset pienemmyys- ja suuremmuusmerkkien väliin sekä asettaa tutkijan huomautukset sulkujen tai hakasulkujen sisälle. Näiden lisäksi on usein tarpeen käyttää lukuisia muita merkinlöjiä.³ Viimekädessä transkriptiotyypistä ja transkriptiomerkkien valinnasta vastaa transkription tekijä, ja siinä ohjenuorina toimivat selkeys ja yksinkertaisuus.

Geneettinen analyysi

Geneettisen kritiikin ydin on geneettisessä analyysissä, jossa hahmotetaan kirjoitusprosessin kronologinen järjestys tutkimalla yksityiskohtaisesti käsikirjoitusten teksteihin tehtyjä muutoksia eli revisioita. Revision neljä eri päätyyppiä ovat lisäys, poisto, korvaus ja siirto, ja ne voivat kohdistua yhtä hyvin yhteen kirjaimeen kuin kokonaiseen romaanin lukuun.

Tekstimuutosten lisäksi geneettiseen analyysiin sisältyy olennaisesti käsikirjoituksen materiaalien piirteiden, kuten eri kirjoitusalojen (muun muassa kirjoituspaperi, vihko, kirjan marginaali) ja kirjoitusvälineiden (muun muassa lyijykynä, mustekynä, täytekyynä, kirjoituskone, tietokone, ääninauhuri) tutkiminen, mikä voi tarjota hyödyllistä tietoa esimerkiksi siitä, missä järjestyksessä tekstin eri merkinnät on tehty.

Käsikirjoitussivu voi sisältää useita eri vaiheissa lisättyjä kirjoituskerrostumia. Tutkijan on tällöin erotettava nämä kerrostumat toisistaan ja selvitettävä niiden ajallinen järjestys. Esimerkiksi jos sivulla on korvattu sana useampaan kertaan, selvitetään näiden korvausten kirjoitusjärjestys. Tätä yhden käsikirjoituksen tekstissä esiintyvää vaihtelua nimitetään sisäiseksi variaatioksi. Esimerkiksi voidaan ottaa Aaro Hellaakosken *Jääpeili*-kokoelmassa (1928) ilmestynyt runo ”Aallot lyö” (Kuva 4). Sen käsikirjoituksessa rivistä ”kauhun huutoon sammuvaan” on poistettu yliviivaamalla sana ”sammuvaan” ja sen yläpuolelle on lisätty korvaava sana ”hukkuvan”.

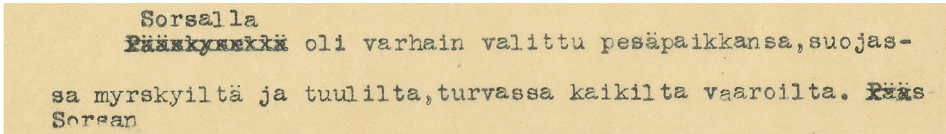

Kuva 4. Aaro Hellaakoski: ”Aallot lyö”. Yksityiskohta runokäsikirjoituksesta. Kuva: SKS KIA.

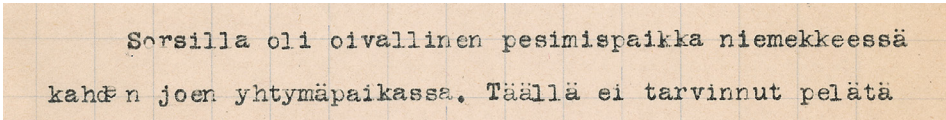
Kirjoitusprosessi jatkuu usein käsikirjoituksesta toiseen, kun kirjailija kirjoittaa tekstistä uuden version. Tämän tuloksena syntyvää käsikirjoitusversioiden välistä tekstuaalista variaatiota nimitetään ulkoiseksi variaatioksi. Esimerkiksi Jalmari Finnen *Vuosisatain vaatimus* -romaanin (1918) aloituksen yhdessä versiossa kirjailija on kirjoituskoneella lyönyt x-kirjainta sanan ”Pääskysellä” yli ja lisännyt sanan yläpuolelle korvaavan sanan ”Sorsalla” ja jatkaa: ”oli varhain valittu pesäpaikkansa, suojassa

3 Erilaisista transkriptiomerkitätavoista vrt. esim. Karhu 2012, 39; Pulkkinen 2019, 67–68.

myrskyiltä ja tuulilta, turvassa kaikilta vaaroilta.” (Kuva 5) Seuraavan käsikirjoitusversion Finne aloittaa: ”Sorsilla oli oivallinen pesimispaikka niemekkeessä kahden joen yhtymäpaikassa.” (Kuva 6)

Kuva 5. Jalmary Finne: *Vuosisatain vaatimus*. Käsikirjoituksen yksityiskohta. Kuva: SKS KIA.

Kuva 6. Jalmary Finne: *Vuosisatain vaatimus*. Käsikirjoituksen yksityiskohta. Kuva: SKS KIA.

Finne on muuttanut tekstiä suoraan kirjoittaessaan uutta versiota, jolloin tekstimuutoksesta ei ole jäänyt samanlaisia jälkiä kuin sisäisen variaation tapauksessa. Tämän vuoksi on tärkeää vertailla eri käsikirjoitusversioita toisiinsa, jotta ulkoinen variaatio tulee ilmi.

Geneettisen kritiikin sovellutuksia

Geneettinen kritiikki ei rajoitu vain kirjallisten teosten syntyprosessien tutkimukseen, vaan sitä voidaan soveltaa paitsi eri kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin myös eri taiteen- ja tieteenaloihin. Suuri osa kansainvälisestä geneettisen kritiikin piirissä tehdystä tutkimuksesta kytkeytyy kriittisten editioiden toimittamiseen. Geneettinen editio tuo lukijan ulottuville kaikki teoksen käsikirjoitukset, ja sen tarkoituksena on näyttää, miten teos on syntynyt sen sijaan, että pyrittäisiin konstruoimaan yksi etabloitu teksti, kuten perinteisessä kriittisessä editiossa. Aineiston suuren määrän vuoksi geneettiset editiot ovat varsin mittavia, mutta nykyään ne toteutetaan yhä useammin digitaalisessa muodossa, mikä parantaa huomattavasti niiden käytettävyyttä.

Digitaalisen editoinnin lisäksi geneettisessä kritiikissä on ryhdytty tutkimaan syntysähköisiä kirjoitusprosesseja. Nämä voidaan jakaa aineiston perusteella kahteen eri linjaan. Ensimmäisessä on kyse jälkikäteisestä kirjoitusprosessien tutkimuksesta, jonka aineistona ovat kirjailijan käyttämät digitaaliset tallennusvälineet, kuten levykkeet ja tietokoneiden kiintolevyt. Hyödyntämällä digitaalisen rikostutkimuksen menetelmiä, välineitä ja ohjelmia voidaan tallennusvälineiltä jäljittää poistettuja tekstitiedostoja, tekstifragmentteja ja metadatta, jonka avulla voidaan tutkia kirjailijan kirjoitusprosesseja (Ries 2017). Toisessa syntysähköisten kirjoitusprosessien tutkimuksen linjassa tehdään yhteistyötä nykykirjailijoiden kanssa, joiden kirjoitusprosesseja seurataan ja tallennetaan tietokoneelle asennetulla näppäilytallenninohjelmalla (Bekius 2021; Bekius & Buschenhenke 2022).

Kirjallisuudentutkimuksen kannalta geneettinen kritiikki on kiinnostavimmillaan, kun teoksen syntyprosessia analysoidaan ja tulkitaan tietystä temaattisesta

näkökulmasta. Esimerkiksi Hanna Karhu on väitöskirjassaan *Säkeiden synty: Geneettinen tutkimus Otto Mannisen runokäsikirjoituksista* (2012) soveltanut geneettistä kritiikkiä intertekstuaalisuuden tutkimukseen ja tuonut käsikirjoitusten avulla esille, miten erilaiset pohjatekstit ovat vaikuttaneet Otto Mannisen omien runojen syntymiseen. Intertekstuaalisuuden ohella geneettiseen kritiikkiin on sovellettu muun muassa psykoanalyysia, narratologiaa, kielitiedettä, kognitiotiedettä ja sosiokritiikkiä. Geneettistä kritiikkiä on yhdistelty myös esimerkiksi biografiseen tutkimukseen, käännöstutkimukseen sekä päiväkirjojen ja omaelämäkertojen tutkimukseen.

Tutkimusmenetelmänä geneettinen kritiikki ei rajoitu ainoastaan kirjallisuudentutkimukseen ja kirjallisuuteen, vaan sitä voidaan soveltaa periaatteessa mihin vain luomisprosessiin, josta jää jäljelle käsikirjoituksia ja niihin verrattavia aineistoja. Sitä on hyödynnetty esimerkiksi elokuvan, musiikin, teatterin, filosofian, sarjakuvan, kuvataiteen ja arkkitehtuurin tutkimuksessa. Myös didaktiikassa on hyödynnetty geneettistä kritiikkiä tutkittaessa opiskelijoiden tekstien tuotantoa. Tästä voidaan mainita Christophe Leblayn (Turun yliopisto ja ITEM) monitieteinen tutkimusryhmä, joka tutkii kirjoittamisprosessin visualisointia verkko- ja väritysalgoritmien avulla sekä kehittää sen pohjalta kirjoittamisen opettamisen välineitä (ks. esim. Leblay & Leblay 2019).

Aineistoja geneettiseen analyysiin

Geneettinen kritiikki ei taivu kirjallisuusanalyysin välineeksi samalla tavalla kuin julkaistujen tekstien tutkimukseen perustuvat kirjallisuudentutkimuksen suuntaukset, sillä sen tutkimusaineisto ei ole yhtä helposti saavutettavissa. Käsikirjoituksiin pääsee tutustumaan muun muassa maakunta-arkistoissa. Usein niistä löytyy myös kirjailijoiden käsikirjoituksia tai muita vastaavia aineistoja. Arkistoaineistoa on myös mahdollista tilata tutkittavaksi lähiarkistoonsa ja esimerkiksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistosta tai aineistosta voi tilata digitaalisia jäljenteitä.

Käsikirjoitusaineistoja löytyy myös enenevässä määrin internetistä, etenkin vieraskielisestä kirjallisuudesta. Alla on koottuna kotimaisia verkkoaineistoja, joiden avulla voi harjoittaa käsikirjoitusten geneettistä analyysia:

- Tiet lähteisiin – Aleksis Kivi SKS:ssa (<http://nebu.finlit.fi/kivi/>)
- Digi-palvelu, Minna Canthin käsikirjoitukset (<https://digi.kirjastot.fi/collections/show/478>)
- Digi-palvelu, Pentti Haanpää -kokoelma (<https://digi.kirjastot.fi/collections/show/362>).

Vierailun arvoisia ulkomaisia kirjailijoiden digitaalisia arkistoja ovat muun muassa:

- Friedrich Nietzschen arkisto Nietzsche Source (<http://www.nietzschesource.org/>)
- Walt Whitmanin arkisto The Walt Whitman Archive (<https://whitmanarchive.org/>)
- Herman Melvillen arkisto Melville Electronic Library (<https://melville.electroniclibrary.org/>)
- Virginia Woolfin *Majakka* (1927) -romaanille omistettu Woolf Online (<http://www.woolfonline.com/>).

Geneettistä kritiikkiä voi harjoittaa myös ilman käsikirjoitusaineistoa tutkimalla teoksen epigenesistä eli sitä, miten kirjailija muuttaa teoksen tekstiä julkaistessaan sitä uudessa yhteydessä. Hyviä esimerkkejä tällaisen ulkoisen variaation tutkimuskohteista ovat Uno Kailaan, Eeva-Liisa Mannerin ja Pentti Saarikosken runokokoelmien ensimmäiset painokset sekä heidän runoistaan julkaistut valikoimat *Runoja* (Kailas 1932), *Runoja 1956–1977* (Manner 1980) ja *Tähänastiset runot* (Saarikoski 1978). Proosan saralta kiinnostava tutkimuskohde on Joel Lehtosen nuoruudentuotanto sekä sen revisiointi hänen *Kootuissa teoksissaan* (1931–1934).

- Geneettinen kritiikki on kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, joka tutkii kirjallisen teoksen syntyprosessia siitä jäljelle jääneiden käsikirjoitusaineistojen valossa. Geneettinen kritiikki mielletäänkin usein nimenomaan käsikirjoitusten tutkimukseksi.
- Geneettinen tutkimus koostuu käsikirjoitusaineiston kokoamisesta ja järjestämisestä, käsikirjoitusten transkriboimisesta sekä käsikirjoitusten geneettisestä analyysistä, jossa selvitetään, missä järjestyksessä käsikirjoituksissa olevat merkinnot on tehty.
- Geneettisen kritiikin alalla kiinnostavia kysymyksiä ovat esimerkiksi, millaisia erilaisia tapoja kirjoittaa kirjailijoilla on, mikä merkitys erilaisilla kirjoitusvälineillä on kirjoitusprosessiin, millaisia intertekstuaalisia suhteita käsikirjoitusaineistot voivat paljastaa ja millaisia erilaisia kerronnallisia keinoja kirjailija on kokeillut kirjoitusprosessin aikana.

Lähteet

Arkistolähteet

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto

Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma

Aaro Hellaakosken arkisto

Laatikko 1. Aallot lyö. Teoksessa *Jääpeili*. Käsikirjoitus.

Jalmari Finnen arkisto

Laatikko 14. *Uusi Jumala*. Ilmestynyt nimellä *Vuosisatain vaatimus*. Käsikirjoitus.

Laatikko 15. *Vuosisatain vaatimus*. Käsikirjoitus.

Joel Lehtosen arkisto

Kotelo 2. *Punainen mies*. Romaanin käsikirjoitus.

Aikakauslehdet

Genesis (Manuscripts-Recherche-Invention) (ranskaksi). <https://www.persee.fr/collection/item> (numerot 1–29), <https://journals.openedition.org/genesis/> (numerot 30–).

Textual Cultures: Texts, Contexts, Interpretation. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/textual/index>.

Variants: The Journal of the European Society for Textual Scholarship. <https://journals.openedition.org/variants/>.

Sanastot

Tekstuaalitieteiden sanasto: <http://tekstuaalitieteidensanasto.finlit.fi:8080/search>.

LexiconSE: A Lexicon for Scholarly Editing. <https://lexiconse.uantwerpen.be/lexicon/avantTexte.html>.

Tutkimuskirjallisuus

Arkistojen Portti, Arkistoalan sanasto. Provenienssiperiaate. [Verkkoaineisto] <https://portti.kansalliskirjasto.fi/fi/arkistoalan-sanasto/provenienssiperiaate>. Viitattu 20.9.2024.

Bekius, Lamyk 2021: The reconstruction of the author's movement through the text, or how to encode keystroke logged writing processes in TEI-XML. – *Variants. The journal of the European Society for Textual Scholarship* 15–16/2021 s. 3–43. <https://doi.org/10.4000/VARIANTS.1245>.

Bekius, Lamyk – Buschenhenke, Floor 2022: Iteratively going back and forwards. Visualising writing processes based on keystroke logging data. – *Companion. Dialogues in Digital Editing Methods*. [Verkkoaineisto] <https://companion.diginfra.net/en/essays/bekius-buschenhenke-keystroke-logging/>. Viitattu 20.9.2024.

Biasi, Pierre-Marc De 1990: La critique génétique. Teoksessa Bergez, Daniel (toim.) *Introduction aux méthodes critiques pour l'analyse littéraire*. Paris: Bordas. 5–40.

Biasi, Pierre-Marc De 1996: What is a Literary Draft? Toward a Functional Typology of Genetic Documentation. – *Yale French Studies* 89/1996 s. 26–58.

Biasi, Pierre Marc De 2010: Pour une génétique généralisée. L'apport des processus à l'âge numérique. – *Genesis* 30/2010 s. 163–175. <https://doi.org/10.4000/genesis.133>.

Contat, Michel – Hollier, Denis – Neefs, Jacques 1996: Editors' Preface. – *Yale French Studies* 89/1996 s. 1–5.

Ferrer, Daniel – Groden, Michael 2004: Introduction. A Genesis of French Genetic Criticism. Teoksessa Deppman, Jed – Ferrer, Daniel – Groden, Michael (toim.) *Genetic Criticism. Texts and Avant-Textes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1–16.

Grésillon, Almuth 2001: La critique génétique, aujourd'hui et demain. – *L'Esprit Créateur* 2/2001 s. 9–15.

Grésillon, Almuth 2016: *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*. Paris: CNRS Éditions.

Hay, Louis 2002: *La littérature des écrivains. Questions de critique génétique*. Paris: Jose Corti.

- Jenny, Laurent 1996: Genetic Criticism and its Myths. – *Yale French Studies* 89/1996 s. 9–25.
- Karhu, Hanna 2012: *Säkeiden synty. Geneettinen tutkimus Otto Mannisen runokäsikirjoituksista*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8315-0>.
- Leblay, Christoph – Leblay, Tarja 2019: Tekstigenetiikka. Periaatteista korpuksiin. – *Synteesi. Taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti* 1–2/2019 s. 6–26.
- Pulkkinen, Veijo 2017: *Runoilija latomossa. Geneettinen tutkimus Aaro Hellaakosken Jääpeilistä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pulkkinen, Veijo 2019: Poistoja. Lisäyksiä. Liimauksia. Kirjoituskoneen asema Joel Lehtosen kirjoitusprosessissa. *Synteesi. Taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti* 1–2/2019 s. 66–85.
- Pulkkinen, Veijo 2023: Kirjallisuudentutkijan näkökulma syntysähköisten käsikirjoitusten arkistointiin. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2023 s. 48–65. <https://doi.org/10.30665/av.122368>.
- Pulkkinen, Veijo 2024: Syntysähköiset käsikirjoitukset geneettisen kritiikin tutkimusaineistona. Teoksessa Haapaniemi, Riku – Ivaska, Laura – Katajamäki, Sakari (toim.) *Tekstit ympärillämme: Kirjoituksia tekstikäsitteistä ja -käytännöistä*. Tampere Studies in Language, Translation and Literature B8, Tampere: Tampereen yliopisto s. 67–73.
- Ries, Thorsten 2017: The rationale of the born-digital dossier génétique. Digital forensics and the writing process: With examples from the Thomas Kling Archive. – *Digital Scholarship in the Humanities* 2/2017 s. 391–424. <https://doi.org/10.1093/llc/fqx049>.
- Rose, Mark 1994: *Authors and Owners. The Invention of Copyright*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Van Hulle, Dirk 2004: *Textual Awareness. A Genetic Study of Late Manuscripts by Joyce, Proust, and Mann*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Van Hulle, Dirk 2019: Modern Manuscripts. *Oxford Research Encyclopedia*. [Verkkoaineisto] <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.995>.
- Van Hulle, Dirk 2022: *Genetic Criticism. Tracing Creativity in Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Viala, Alain 1991: L'auteur et son manuscrit dans l'histoire de la production littéraire. Teoksessa Contat, Michel (toim.) *L'auteur et le manuscrit*. Paris: Presses Universitaires de France. 95–118.

Postkoloniaalinen tekijätutkimus ja kulttuurisen omimisen ongelmat

Kaisa Ilmonen

 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Olli Löytty

 <https://orcid.org/0000-0002-3135-2426>

Kun Marlon Brandolle myönnettiin vuonna 1973 Oscar-palkinto roolistaan *Kummitähti*-elokuvassa, palkintogaalassa hänen puolestaan lavalle astui näyttelijä Sachse Littlefeather. Littlefeather kertoi Brandon kieltäytyvän palkinnosta kannanottona alkuperäisamerikkalaisten oikeuksien puolesta. Puheessaan hän viittasi tuolloin ajankohtaiseen mielenilmaukseen Wounded Kneessä, jossa oli tapahtunut vuonna 1890 alkuperäisamerikkalaisten joukkomurha. Samalla palkinnosta kieltäytyminen oli vastalause tavalle, jolla Hollywood-elokuvissa oli perinteisesti esitetty ”intiaaneja”. Littlefeatherin sanat saivat yleisössä aikaan paitsi varovaisia taputuksia myös buuauksia ja jalkojen tömistelyä. (Pulver 2022.)

Brandon ja Littlefeatherin harkittu protesti noin 85-miljoonaisen televisioyleisön edessä toimii hyvänä muistutuksena siitä, että keskustelu kulttuurisesta omimisesta ja vähemmistökulttuureja koskevien representaatioiden ongelmista ei ole mikään 2010-luvulla alkanut ilmiö – ei edes Hollywood-elokuvissa. Samalla se havainnollistaa problematiikan kahta puolta: toisaalta sitä, miten vähemmistökulttuureja taiteissa esitetään, ja toisaalta sitä, millaisten ehtojen vallitessa noiden kulttuurien edustajat pääsevät itse ääneen. Alkuperäisamerikkalaisten perinneasuun pukeutuneen Littlefeatherin sanat olivat painavat: vääristyneet representaatiot eivät olleet hänen tapauksessaan mikään teoreettinen kysymys vaan koskivat hänenlaisiaan ihmisiä henkilökohtaisesti.

Tai siltä pitkään vaikutti. Asetelma muuttui kuitenkin radikaalisti, kun pian Littlefeatherin vuonna 2022 tapahtuneen kuoleman jälkeen kävi ilmi, että kyse olikin keksitystä identiteetistä. Hänen sisarensa paljastivat, että heidän isänsä oli meksikolainen, eikä heidän sukutaustassaan tietävästi ollut Yhdysvaltain alkuperäiskansojen jäseniä. Littlefeather oli syystä tai toisesta omaksunut itselleen vähemmistöidentiteetin, jonka oikeuksien ajamiselle hän omisti elämänsä. Littlefeatherin valehtelu omasta taustastaan ei poista hänen esittämänsä protestin perusteita mutta vähentää kiusallisella tavalla hänen uskottavuuttaan tuon viestin välittäjänä. Kaiken kaikkiaan tapaus herättää pohtimaan paitsi representaatioiden ja vallankäytön yhteen kietoutumista, myös

identiteettien konstruktiivisuutta ja Littlefeatherin tapauksessa myös niiden mahdollista fiktiivisyyttä. Se nostaa esiin kulttuurien kohtaamisessa olennaisen kysymyksen siitä, kenellä on oikeus puhua vähemmistöjen puolesta. Samalla tapaus muistuttaa identiteetin konstruktoiden historiallisuudesta eli tässä tapauksessa alkuperäisamerikkalaisuuteen liitettyistä ihannoiduista ja romantisoiduista stereotyypeistä.¹

Käsittelenä kulttuurinen omiminen eli appropriatio yleistyi Suomessa muutaman runsaasti julkista keskustelua herättäneen keskustelunavauksen myötä 2010-luvun puolivälissä. Helsingiläinen toimittaja ja aktivisti Koko Hubara kirjoitti *Ruskeat Tytöt* -nimisessä blogissaan siitä, miltä hänestä tuntui lukea kirjallisuuden Finlandia-palkinnon voittanutta Laura Lindstedtin *Oneiron*-romaanin (2015). Itsensä ruskeaksi määritellyt Hubara kritisoi tapaa, jolla romaanissa esitetään ruskeita hahmoja, kuten New Yorkissa asuva juutalainen performanssitaiteilija, johon Hubara kertoi itse samaistuneensa ”[i]hmisenä, joka on saanut juutalaisen kasvatuksen ja tapellut syömishäiriötä vastaan lapsesta saakka”. Miksi Lindstedt ei kirjoittanut itsensä kaltaisista ihmisistä, Hubara kysyi provosoivaan sävyyn. (Hubara 2016.)

Samoihin aikoihin saamelaisaktivistit kritisoivat Kiasmassa esillä ollutta Jenni Hiltusen videoteosta *Grind* (2011) saamelaiskulttuurin väärinkäytöstä (Laiti 2016; ks. myös Ahvenjärvi 2017). Video näyttää takaapäin naisen twerkaamassa saamenpukua muistuttavaa asu yllään. Joukko saamelaisia naisia osoitti mieltään videota vastaan istumalla hiljaa sen edessä yllään nurinpäin käännetty *gáktit* eli saamenpuvut, mikä on saamelaisten perinteinen vastarinnan muoto (Magga 2018). Protestin rauhanomaisuudesta huolimatta heidät poistettiin museosta.

Kulttuurisella appropriatiolla tarkoitetaan sekä prosessia että lopputulosta, jossa ”tietylle kulttuurille tunnusomaista perinnettä, artefaktia tai ilmaisutapaa hyödynnetään sille vieraassa yhteydessä” (Tieteen termipankki, ’kulttuurinen omiminen’, ’kulttuuriappropriatio’). Termiä on käytetty erityisesti tilanteissa, joissa ”toiselle kulttuurille tunnusomaisten asioiden hyödyntäminen on juridisesti, moraalisesti tai eettisesti arveluttavaa tai poliittisessa tai ideologisessa mielessä kielteisesti latautunutta” (mt.; ks. myös Matthes 2018).

Käytännössä toisen kulttuurin hyödyntäminen sisältää vallankäytön ulottuvuuden. Keskustelu kulttuurisesta omimisesta nouseekin usein esiin sellaisissa yhteyksissä, joissa valtakulttuuri käyttää vähemmistökulttuureja hyväkseen, mutta myös toisensuuntainen omiminen lankeaa saman ilmiön piiriin. Tällaisesta omimisesta voidaan puhua esimerkiksi silloin, kun taiteellisen toiminnan ideana on nimenomaan testailla erilaisia kulttuurisia yhdistelmiä. Tämän luvun aiheen kannalta kiinnostavaa on kuitenkin alhaalta ylöspäin suuntautuva toisen kulttuurin käyttö, kun vähemmistöasemassa olevat kulttuurit valjastavat valtakulttuurin piirteitä tai ominaisuuksia omiin tarkoituksiinsa. Tästä on kyse sellaisessa postkoloniaalisessa kirjallisuudessa, jossa valtakeskuksen kieli on omaksuttu ja muunnettu omaan käyttöön ja sen avulla ilmaistaan kokemuksia, jotka murentavat tuon keskuksen valtaa. Englanti, ranska tai espanja ei olekaan enää vain valloittajien kieli vaan toimii sekä itseilmaisun välineenä että keinona horjuttaa vallitsevaa hierarkiaa.

1 Stereotyyppin ”intiaaneista” jaloina villeinä (*noble savage*) katsotaan syntyneen Jean-Jacques Rousseau’n tuotannosta.

Käsitteenä kulttuurinen omiminen kattaa koko kulttuurisen tuotantoprosessin tekijästä lopputulokseen. Tässä luvussa yhdistämme kysymyksen kulttuurisesta omimisesta kirjallisuudentutkimuksessa käytyyn keskusteluun tekijyydestä. Kytös nostaa esiin kysymyksenasettelun eettisen puolen: Kenellä on oikeus ja mahdollisuus kirjoittaa ja saada äänensä kuuluviin tilanteessa, jossa enemmistö säätelee vähemmistöjä koskevia esitystapoja? Millaiset rakenteet vaikuttavat tekijyyttä koskeviin käsityksiin silloin, kun tekijä määrittyy kirjallisuuden valtavirrassa vähempiarvoiseksi, toiseksi? Entä mitä tuon toisen tekijyydelle tapahtuu silloin, kun se nostetaan esimerkiksi eksotisoimalla markkinointipuheeksi?

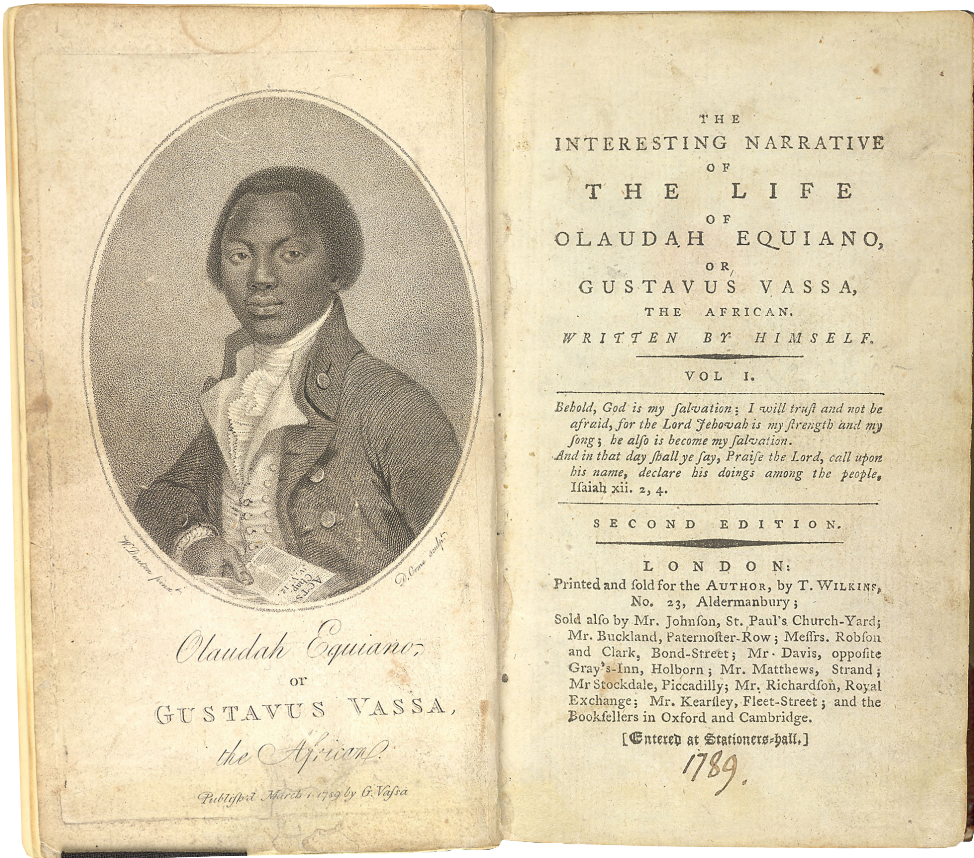
Toiseudesta tekijyyteen

Käsitys tekijästä on länsimaisesta taidekirjallisuudesta keskusteltaessa kulkenut pitkän matkan nerosta kuolleeksi ja sittemmin uudelleen syntyneeksi. Tutkimuksissa käyetyt tavat jäsentää tekijän ja tekstin välistä suhdetta ovat muuttuneet moneen kertaan (ks. luku Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin). Postkoloniaalinen keskustelu vähemmistökirjailijoiden tekijyydestä sekä ajatus toisen tarinoiden omimisesta vaikuttivat suuresti länsimaisen kirjallisuuden ja nykyisen kirjallisuudentutkimuksen keskusteluihin tekijän paluusta 1990-luvulla. Käsittelemme tässä lyhyesti historiallista kontekstia, jossa ihonväriin, etnisyyteen tai kulttuuriin perustuen ”toiseksi” nimetyt tekijän kirjallisuus määrittyy jollain tavoin valtakulttuurista poikkeavalla tavalla.

Siirtoma-aikana Karibialla ja Yhdysvalloissa orjuudesta vapautuneet henkilöt kirjoittivat omasta elämästään ja kokemistaan kauhuista. Nouseva abolitionistinen eli orjuudenvastainen liike 1700- ja 1800-lukujen taitteessa tuki myös niin kutsuttuja orjakertomuksia (*slave narratives*), jotka todistivat orjuutettujen inhimillisyydestä. Yksi tunnetuimmista orjakertomuksista on Olaudah Equianon *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, The African. Written by Himself* (1789). Tarinassaan Equiano kertoo taustastaan Igbo-kansan jäsenenä, ryöstöstään orjuuteen, orjuudestaan Karibialla ja Yhdysvalloissa, ostamastaan vapaudesta ja matkastaan Britanniaan, liitostaan englantilaisen naisen kanssa, merimatkoistaan ja tapaamistaan henkilöistä.

Omaelämäkerrallinen orjakertomus oli poliittinen ja emansipatorinen teko. Esimerkiksi Yhdysvalloissa lukutaito oli kielletty orjilta ja, kuten Mita Banerjee (2019, 307) tulkitsee, oman tarinan kirjoittaminen merkitsi samalla inhimillisten oikeuksien vaatimista sekä afrikkalais-amerikkalaisen subjektin oikeudellisen statuksen parantamista. Omaelämäkerrallisissa tarinoissa ilmaistiin usein juuri moraalisia kommentteja ja haluttiin tuoda esiin omaa inhimillisyyttä vastavoimana käsityksille, joiden mukaan orjat olivat vähemmän ihmisiä. Equiano esimerkiksi moittii kovin sanoin karibialaisella plantaasilla kohtaamiensa muiden mustien työntekijöiden toimintaa, jota pitää moraalittomana.

Orjakertomusten julkaisu oli käytännössä täysin riippuvaista valkoihoisista hyväntekijöistä. Julkaisuun vaadittiin valkoihoisen laatima esipuhe, joka todisti entisen orjan itse kirjoittaneen tarinansa. Valkoisen sana takasi näin tekstin autenttisuuden. Banerjeen mukaan orjakertomuksen julkaisu edellytti siis orjalta lukutaidon lisäksi myös sitä, että joku valkoihoisen oli opettanut hänelle kirjallisuuteen, kuten lajiin tai lukuihin liittyvää, tekstuaalista koodistoa ja että hän löysi valkoisen suojelijan takaamaan

Kuva 7: Olaudah Equiano kuvattuna oman teoksensa alussa. Wikimedia commons.

tekstinsä autenttisuuden. Samoin tällä takaajalla tuli olla suhteita julkaisijaan. Kirjoittajan oli myös valittava aiheensa valkoisen lukijakunnan kiinnostuksen mukaan ja vakuutettava se omasta inhimillisyydestään. Banerjeeen mukaan orjakertomukset merkitsivät sopeutumista ja edustivat eräänlaista kuuliaisuutta valkoiselle tekstuaalisuudelle. Saavuttaakseen kaunokirjallisen statuksen niiden piti mukautua siirtomaaisäntien kirjalliseen traditioon. (Ks. Banerjee 2019, 308–310.) Varhaisimmissa kirjoituksissa tämä ulkoinen paine näkyy siinä, kuinka suullista perinnettä muokattiin kolonisoijan ehdoilla.

”Toisen” tekijyyden alkuvaiheet ovat väistämättä erottamattomia ”kaksoistietoisuudesta”, joka tarkoittaa toisin sanoen sitä, että mustan subjektin tietoisuus on valkoisten rakenteiden läpikäymä. Näin kirjoitti yhdysvaltalainen sosiologian professori ja kansalaisoikeusliikkeen varhainen pioneeri W. E. B. Du Bois. Afrikkalais-amerikkalaisen kirjailijan oli muokattava oma tarinansa valkoisten silmien läpi. (Banerjee 2019, 310.) Tällaisessa kirjallisuudessa ”toisen” tekijyys on jo mukautettu, approprioitu tai valjastettu itsesääntelyn keinoin. Tekijäproblematiikka muistuttaa kolonisoidun psyyken rakentumista, jota martiniquealaissyntyinen psykologi ja filosofi Frantz Fanon käsitteli teoksessaan *Peau Noire, Masques Blancs* (1952).

Postkoloniaalisesta näkökulmasta vastaavanlaista orjakertomusta varioi Andrea Levy romaanissaan *Pitkä laulu* (*The Long Song*, 2010). Teos kertoo 1800-luvulla jamaikalaisella sokeriruokoplantaailla eläneestä July-nimisestä orjasta. Kirjassa July kertoo itse tarinansa, mutta kertomuksen uskottavuutta lisää sille rakennettu kehys, jossa Julyn Britanniassa kasvanut ja kustantajaksi ryhtynyt poika tilaa äidiltään omaelämäkerran. Jännitettä teokseen luo kerronnan aika ajoin keskeyttävä äidin ja pojan välinen kinastelu siitä, miten tarina on kerrottu, sillä poika epäilee äitinsä ottavan välillä vapauksia totuuden suhteen. Vaikka July osoittautuu kertojana kurittomaksi, hänen valitsemilleen näkökulmille löytyy aina perusteltu selitys.

Levy romaanissa kulttuurista omimista käsitellään varsin konkreettisesti myös tarinan metatasolla. Äiti saa pojaltaan luettavaksi valkoisen baptistisaarnaajan vaimon esittämän version siitä, kuinka July oli aikoinaan olosuhteiden pakosta joutunut luopumaan omasta lapsestaan ja antanut tämän Englantiin palanneen perheen kasvatettavaksi. July myöntää, että tapahtumien kulku on sinänsä oikein kuvattu – hän todella antoi poikansa naiselle, ettei tätä myytäisi orjaksi toiselle maatilalle – mutta hänen suuhunsa on laitettu repliikkejä, joita hän ei kuuna päivänä lausuisi: ”Minun on pikaisesti palattava jatkamaan tarinaani, ennen kuin joku toinen houkka valkoinen naisihminen saa päähänsä napata sen ja ruveta taas panemaan suuhuni kaikenmaailman päätömyyksiä.” (Levy 2014, 175.)

Kerronnallisten ratkaisujen ohella tekijyyttä voi tietysti tarkastella myös teoksen kirjoittajan kautta. Jos lukija ei tunne esimerkiksi Andrea Levyä ennalta, hän saa jo pelkästään kirjaan ulkoisesti tutustumalla jonkinlaisen käsityksen siitä, mikä on kirjailijan suhde teoksensa aihepiiriin. *Pitkä laulu* -suomennoksen kansiliepeestä käy ilmi, että Levyn vanhemmat olivat muuttaneet Jamaikalta Lontooseen ja että kuvan perusteella hänellä voi kuvitella olevan afrikkalaisia esivanhempia. Näiden tietojen perusteella lukija saattaa tehdä sen johtopäätöksen, että kirjailija kuvaa tapahtumia, joihin hänellä on taustansa takia jokin omakohtainen kytkös.

Halu kuvitella ja esittää oman ryhmän kulttuurista identiteettiä nousee kirjallisuudessa voimakkaasti esiin 1900-luvulla. Stuart Hall on esimerkiksi pohtinut oman kulttuurisen identiteetin esittämistapojen historiallista muuntuvuutta (ks. Hall 1989). Ajatus liittyy siihen, millaisia merkityksiä tekijyydelle annetaan vähemmistökulttuurissa. 1900-luvun alkupuolelle sijoittuvaan ensimmäiseen oman identiteetin kuvaamisen vaiheeseen Hall liittää etnisen ykseyden etsinnän. Oma tai ”meidän” kulttuurinen identiteetti on jonkinlainen kollektiivinen minuus, todellinen itseys, jonka tietyn ryhmän jäsenet jakavat mutta joka usein on hautautunut erilaisten ”meille” keinoitekoisesti pakotettujen minuuksien alle. Taide etsii tällöin jotakin todellista ja kaunista yhteistä, jonka kolonialismin ja rasismin kaltaiset valtarakenteet ovat kätkenneet. Etninen ykseys sisältää ajatuksen autenttisuudesta ja viattomuudesta, minkä seurauksena omat alkuperäisinä pidetyt perinteet alkavat näyttäytyä absoluuttisen hyvinä. (Ks. Hall 1989; Aldrich 1995.)

Etnisen ykseyden kausi liittyy pohdintoihin oman ryhmän menneisyyden etsinnästä, omien traditioiden säilyttämisestä sekä yhteisten juurien romantisoimisesta. Samalla kyse oli niiden stereotyyppien vastustamisesta, jotka rasistinen tai kolonialistinen kulttuuri on ”meistä” tuottanut. 1920-luvulla Yhdysvalloissa nousi voimakkaasti Harlemin renessanssiksi kutsuttu kirjallisuusliike. Ranskassa taas vaikutti 1930-luvulla *négritude*-liike, joka korosti vahvasti afrikkalaisten juurien etsintää sekä paluuta

afrikkalaiseen historiaan ja kulttuuriperintöön.² Yhdysvalloissa aikakautta 1940-luvun puolivälistä 1960-luvun puoliväliin on vastaavasti kutsuttu juutalaiskirjallisuuden renessanssiksi. (Ks. Hall 1989; Aldrich 1995; Ahokas 1991.)

Tällaiseen ylevöittävään ajatukseen olemuksellisesta minuudesta tai jaetusta yhteisyydestä liittyy myös ongelmia. Kuten Hall huomauttaa, kulttuurisen identiteetin etsintä kertomusten avulla on jo sinänsä tuon identiteetin tuottamista. Tarinat kätkeytyn menneisyyden paljastamisesta asettavat kuvitellun yhtenäisen historian korvaamaan ne kulttuurisen monimuotoisuuden ja hajanaisuuden kokemukset, jotka ovat väistämättä todellisuutta niille, joiden suhdetta menneisyyteen leimaavat diaspora, orjakauppa, maanpako tai pakkosiirrot. Hallin mukaan on huomioitava moninaiset erot siinä, ”mitä todella olemme”. (Hall 1989, 70.)

Hall on kertonut myös omista kokemuksistaan Isoon-Britanniaan 1950-luvun alussa muuttaneena siirtolaisena. Muutto Jamaikalta siirtomaaimperiumin keskukseen vaikutti ratkaisevasti hänen käsityksiinsä omasta identiteetistään. Uudessa asuinmaassa ihonvärit ja etniset ryhmät jäsenneltiin osin eri tavoin kuin Jamaikalla, ja vasta Isossa-Britanniassa hänestä tuli ”afrokaribialainen”. Jamaikalla koulua käydessään hän ei ollut oppinut mitään niistä Länsi-Intian saariston kulttuureista, jotka eivät kuuluneet britti-imperiumiin, eikä hänelle päässyt kehittymään käsitystä Karibiasta yhtenäisenä alueena, johon hänkin jamaikalaisena kuuluu. Tällainen hajota ja hallitse -politiikka oli osa siirtomaavallan keinovalikoimaa. Englannissa Hall huomasi olevansa samassa viiteryhmässä muiden Karibialta kotoisin olevien kanssa. Oivallus auttoi häntä ymmärtämään identiteetin olevan nimenomaan sosiaalinen, poliittinen, historiallinen ja symbolinen ilmiö. (Hall & Schwartz 2017, 164; ks. myös Lehtonen & Löytty 2019, 10.)

Postkoloniaalisen tutkimuksen pioneirit Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ja Helen Tiffin painottavat, että etnisen autenttisuuden mukanaan kantama oletus muuttumattomasta ja stereotyyppisestä kulttuurisesta yhtenäisyydestä on vaarallinen. Vähemmistön sisäinen kulttuurinen moninaisuus ei saa hautautua autenttisuutta tai ylevää viattomuutta palvelevan vastakuvan alle. Myös vähemmistö- ja alkuperäiskansat sisältävät moninaisuutta, hybridiyttä ja muuntuvuutta. Vähemmistöä tai sen kirjallisuutta ei voida myöskään jättää romantisoituun menneisyyteen eli ”museoida”, kuten alkuperäisamerikkalaiselle kirjallisuudelle on joskus käynyt. (Vrt. Ashcroft, Griffiths & Tiffin 2002, 21.) Tällaisessa kirjallisuudessa naisten tarinat tai ryhmän sisäisten vähemmistöjen kokemukset jäävät usein kuulumatta. Martiniquelainen Fanon esimerkiksi hylkäsi *négritude*-liikkeen, koska se painotti hänen mukaansa liian voimakkaasti menneisyyttä. Puhuessaan karibialaisen kirjallisuuden historiasta Robert Aldrich toteaaakin, että 1970-luvulle tultaessa merkittävää ei ole kolonialistinen Eurooppa tai myyttinen Afrikka vaan kreolikulttuurin synkreettisen moninaisuuden hyväksyminen ja arvostus. (Ks. Aldrich 1995, 105–115.)

2 *Négritude*-liike syntyi Pariisissa useiden karibialaissyntyisten kirjailijoiden ja opiskelijoiden keskuudessa ja liittyy laajemmin 1930-luvun taiteen avantgardistiin suuntauksiin, jotka kyseenalaistivat vallitsevaa eurooppalaista kulttuurielämää. Termi *négritude* esiintyy ensimmäisen kerran Aimé Césairen teoksessa *Cahier d'un retour au pays natal* (1939).

1960–1970-luku on sekä Yhdysvaltain mustassa kirjallisuudessa että postkoloniaalisessa kirjallisuudessa voimakasta identiteettipolitiikan³ aikaa. Silloin alkoi muodostua erilaisia emansipatorisia liikkeitä, joista näkyvin oli afrikkalais-amerikkalaisten kansalaisoikeustaistelu. 1950- ja 1960-luvuilla brittiläinen imperiumi oli supistunut huomattavasti, ja itsenäistyneet maat rakensivat omaa alueellista ja kansallista identiteettiään, mistä havainnollisena esimerkkinä on Jamaikalla syntynyt rastafarismi. Hall näkee tässä ajassa olennaisena kulttuurisen asemoinnin, jossa vähemmistöön kuuluva tekijä pohtii omaa sijaintiaan kulttuurissaan tai niiden välissä. Tämä sijainti saattoi olla myös vieraantunut ja hajanainen. (Hall 1989, 72; Hall 2019, 140–143.)

1970-luvulla postkoloniaalinen kirjallisuus tarttuikin usein erilaisten rajojen ja alitavien määrittelyjen teemoihin. Monet tuon ajan romaanit tarkastelivat yksilön vieraantumista, epätoivoa ja pohtivat erilaisia etuoikeuksia suhteessa kolonisoituun identiteettiin. Vieraantuneisuus kodista, paikattomuus ja muutot olivat keskeisiä teemoja sellaisilla kirjailijoilla kuin V. S. Naipaul, Wole Soyinka, Derek Walcott, Chinua Achebe, Sam Selvon ja George Lamming. (Ks. esim. Baugh 1995.) Myös erilaisiin vähemmistöihin kuuluvien naisten kirjoittaman kirjallisuuden ensimmäiset äänet alkoivat kuulua, ja sukupuolta alettiin tarkastella kulttuurisesti paikantuneena. Toni Morrison julkaisi runsaasti huomiota saaneen romaanin *Sinisimmät silmät* (*The Bluest Eye*, 1970) ja Jean Rhys romaanin *Siintää Sargassomeri* (*Wide Sargasso Sea*, 1966). Angela Davies käsitteli luokan ja sukupuolen muuttujia suhteessa kansalaisoikeustaisteluun ja The Combahee River Collective julkaisi mustan feministisen julkilausuman (*The Black Feminist Statement*) 1977 (ks. luku Intersektionaalisuus).

1980-luvulla myös vähemmistökirjallisuuden yhteydessä alettiin käsitellä aika-kaudelle ominaisia ajatussuuntia, kuten konstruktionismia, dekonstruktiota sekä ajatusta tekijästä diskursseina. Hall (1989, 74) analysoikin kulttuuristen identiteettien kuvauksen muuttuvan tuolloin niiden rakentunutta luonnetta korostavaksi. Identiteetit eivät ole yhtenäisiä tai autenttisia vaan diskursiivisesti rakentuneita. Myös kolonialistinen kaanon nähdään diskurssina, jonka kanssa vähemmistökirjailijat voivat leikkiä muuntelemalla tekstin sisäistä arvomaailmaa ja valta-asemia. Diskursiivinen leikki näkyy erityisesti lukuisissa päälle- ja uudelleenkirjoituksissa (ks. luku Postkoloniaalinen ja ylijäräinen tutkimus). Postkoloniaalisen kirjallisuudentutkimuksen kulmakiveksi muodostunut Ashcroftin, Griffithsin ja Tiffinin teos kuvaa jo nimellään toiminnan suuntaa ja tavoitetta: *The Empire Writes Back* (1989). Kanonisoitu romaani, kuten Daniel Defoen *Robinson Crusoe* (1719), nähdään kolonisoivaksi diskurssiksi, jota voi ”toisintoistaa” (*re-cite*) emansipatorisesti, valjastaa omiin tarkoituksiin, kuten eteläafrikkalainen J. M. Coetzee tekee romaanissaan *Foe* (1986).

Mita Banerjee näkee kuitenkin ongelmia tällaisessa postkoloniaalisessa *writing back* -diskurssissa, sillä siinä postkoloniaalinen kirjailija on pakotettu kaiun tavoin heijastelemaan brittiläisen imperiumin tekstuaalisuutta. Vaikka valtasuhteita käännettäisiin, on kolonisoitu tekijä aina imperiumin tekstien lukija ja osallistuu intertekstuaalisen suhteen kautta koloniaalisten ”klassikoiden” edentämiseen ja vakauttamiseen. (Banerjee 2019, 316.) Toisaalta päällekirjoitukset myös osoittavat kaanonin muuntuvuuden ja uusinnettavan luonteen, jota voi horjuttaa tekstuaalisesti.

3 Identiteettipolitiikalla tarkoitamme ihmisoikeuksiin liittyvää, tietyn ryhmän taistelua omista oikeuksistaan. Identiteettipoliittinen taistelu keskittyy erityisesti yhden ryhmän kanssa jaetun saman ominaisuuden ympärille.

Alkuperä, etiikka ja eksotiikka

1960-luvun lopulta alkaen, jälkistrukturalististen tutkimussuuntausten saadessa jalansijaa, tekijää ei enää yksin katsota teoksen merkityksen alkuperäksi, eikä teoksen syvintä olemusta oleteta saatavan selville tekijän aikeita tutkimalla. (Ks. luku Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin.) Jälkistrukturalisti Roland Barthesin artikuloiman ”tekijän kuoleman” taustalla on argumentti puhetapojen ja niihin liittyvien konventioiden yhteisestä luonteesta, mikä tarkoittaa sitä, että kukaan yksi tekijä ei ole kulttuurisissa puhunnoissa välittyvien merkitysten alkuperä. Myös Michel Foucault esittää klassikkoesseessään ”Mikä tekijä on?” (”Qu’est-ce qu’un auteur?”, 1969), että diskurssi edeltää tekijää ja että tekijä on ajateltava diskursiivisena funktiona. Kun tekijä ymmärretään jälkistrukturalistisesti kulttuurissa välittyvien diskurssien siteeraajaksi ja kun merkitysten nähdään muodostuvan merkkien viittausketjuissa, alkaa myös vähemmistökirjallisuuden tekijyys näyttäytyä uudessa valossa. Vähemmistökirjailijan ääni on osa oman kulttuurinsa puhuntoja, kuten Salman Rushdie romaanissaan *Keskijön lapset* (*Midnight’s Children*, 1981) esittää: yksilön ääntä ei voi erottaa kollektiivin äänestä.⁴

Vähemmistö- tai alkuperäiskansaan kuuluvan tai kolonisoidun alueen kirjailijan ääni nousee erityisestä elinpiiristä, erityisestä kulttuurisesta kokemuksesta, sen sosiaalisesta ja symbolisesta järjestelmästä ja edustaa näin kollektiivista kokemushorisonttia, kulttuurista muistia ja mahdollisia ylisukupolvisia traumoja. Tämä kollektiivinen kokemushorisontti on jotain sellaista, jota toinen ei voi omia tai väittää omakseen. Vähemmistökirjailija, kuten kirjailija aina, kantaa kulttuurista kontekstiaan mukanaan ainutlaatuisella tavalla. Hänen yksilöllinen äänensä on suhteessa kollektiiviseen tapaan käyttää kieltä ja kulttuurisiin tarinallistamisen muotoihin, ja hänen yksilöllinen muistinsa on sidoksissa kulttuurisen muistamisen kehyksiin. (Ks. luvut Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus sekä Kulttuurinen muistitutkimus.) Erityisesti vähemmistökirjailijoiden vaatimus oikeudesta omaan, kulttuurisesti paikantuneeseen ääneen johtaa 1990-luvulla puheeseen tekijän uudesta syntymästä.

On tärkeää tunnustaa vähemmistökirjailijan oikeus puhua oman kansansa, kulttuurinsa tai viiteryhmänsä puolesta. Näin ajatus vähemmistökirjailijasta oman erityisen kontekstinsa tuotteena antaa hänelle erityisen position kuvata ja edustaa omaa paikantunutta erityisyyttään. Kuten traumatutkimuksessa on osoitettu (ks. luku Kulttuurinen traumatutkimus), myös kansanryhmää koskevat traumat, kuten orjuus, kansanmurhat tai holokausti, kulkeutuvat ylisukupolvisesti ja ovat henkilökohtaisia, vaikka ne eivät olisi tapahtuneet juuri tietyille yksilöille. Näin alistettuun ryhmään kuuluvalla kirjailijalla on erityinen suhde niihin kielenkäytön tapoihin ja kielellistettyyn (ylisukupolviseen) vähemmistökokemukseen, jonka omiminen tai mukailu herättää perustellun kysymyksen epäeettisyydestä.

Suomessa kirjailija Pirkko Saisio kirjoitti 1980- ja 1990-luvun taitteessa postmoderneja ”autofiktioita” nimellä Jukka Larsson tarkoituksenaan tehdä kokeiluja kirjoitusajankohtana paljon keskustelluista tekijänimistä ja lukijan odotuksista, koska koki jääneensä tekijänimen ”Pirkko Saisio” vangiksi (ks. Koivisto 2006, 282–283). Mutta kun hän sitten julkaisi vuosina 1990 ja 1992 Eva Weinin nimellä teokset *Puolimaailman nainen* ja *Kulkue*, hän ei ainoastaan piiloutunut nimimerkin taakse vaan sonnustautui

4 Ks. vähemmistökirjailijan kollektiivia edustavasta äänestä Rushdien *Midnight Children* -romaanissa Banerjee 2019, 311–312.

tiettyä vainottua vähemmistökulttuuria eli juutalaisuutta edustavan hahmon nahkoihin. Koska Weinin nimellä julkaistut teokset käsittelivät aiheita, joiden muistot kulkevat juutalaisilla ylisukupolvisina taakkoina, Saisio tuli omineeksi juutalaisten kulttuurisen *jälkimuistin*.⁵ Aikalaiskritiikeissä Weinin romaanit otettiin vastaan nimenomaan juutalaiskirjallisuutena. Finlandia-ehdokkaaksi päätynyt *Kulkue* kuvaa Weinin suvun matkoja heidän paettuaan vainoja Valko-Venäjällä, ja Lina-tätinsä keskitysleirikokemuksista on tullut Eva Wein -nimisen kertojan kesken jäänyt tutkimuskohde.

Saision kokeiluja on pidetty kirjallisuustieteellisesti oivaltavina tutkielmina tekijästä, lukijasta, kertojasta, tekijänimestä ja barthesilaisesta tekijän kuolemasta (esim. Koivisto 2006), mutta on kiinnostavaa pohtia, olisiko niiden vastaanotossa voitu nostaa näkyvämmiin esiin eettisiä kysymyksiä kirjailijan oikeudesta käyttää vähemmistöön viittaavaa tekijänimeä. Weinin teokset ovat postmodernimman kirjallisuuskäsityksen perillisiä aikana, jolloin eettistä keskustelua kulttuurisesta omimisesta ei vielä käyty.

Kun käsitellään toiseutta, tekijyyttä ja kulttuurista omimista, keskeinen näkökulma alkuperän ja eettisen arvioinnin ohella on eksotisointi kirjallisuuden markkinoinnissa. Erityistä painoarvoa eksotisoiminen saa uusliberalistisen markkinointikoneiston käytössä, jossa Toinen tekijänä saa kaupallistettua arvoa eksotisoituna kirjailijana. Toiseus tuotteistuu ”eksoottiseksi” myytäväksi hyödykkeeksi, ja esimerkiksi postkoloniaaliseen kriittiseen arvomaailmaan kytkeytyvästä vastarinnan retoriikasta tulee kulutus-kulttuuria. Toiseuden kaupallista eksotisointia analysoinut Graham Huggan (2001) on kritisoinut kolmannen maailman kirjailijoita hyödyntävää kapitalistista logiikkaa, jossa ”fetisoitu” monikulttuurisuus eksotisoidaan myytäväksi tuotteiksi. Tämä näkyy erityisesti kustannustoiminnassa ja monikansallisten julkaisukonsortioiden markkinoinnissa (ks. erityisesti Huggan 2001, 1–33). Kirjoja julkaistaan niiden postkoloniaalista vastaanottoa ennakkoiden, ja äänensä saavat kuuluviin erityisesti anglofonista, globalistista ”autenttisuutta” viljelevät kirjailijat. Huggan (2001, 124–154) pitääkin tällaista eksotisointia ”monikulttuurisuusvirheenä” (*multicultural fallacy*), jossa näennäinen puhe erityisyydestä lakaisee suuren luudan tavoin kaiken ”erityisen” yhdeksi eksoottiseksi monikulttuurisuudeksi. Eksotisoinnista tulee kaupallista uuskolonialismia, jossa tuotteistetun halun kohteeksi asettuu autenttinen ja alkuperäinen kirjailija mutta jonka mahdollisuudet ”autenttisuuden” ilmaisuun tai kumouksellisten esteettisten muotojen käyttämiseen ovat jo valmiiksi tukahdutetut.

Eksotisointi on havainnollinen muistutus siitä, että toiseuttaminen ei viittaa ainoastaan sellaisiin esitystapoihin, jotka ovat itsestään selvästi kielteisiä. Myös eksotisoinnin kaltainen, toisinaan hyvinkin ihannoiva puhetapa voi vahvistaa enemmistö- ja vähemmistökulttuurien välisiä valtahierarkioita. Kun kirjallisuus käsittelee kulttuurien kohtaamisia, sen tulkinnoissa tarvitaan jäsentynyttä käsitystä siitä, miten toiseuttamisen mekanismit toimivat. Ja kun kohteena on ihonväriin, etnisyyteen tai kulttuuriin perustuen ”toiseksi” nimetyn tekijän kirjallisuus, tutkijalta vaaditaan erityistä herkkyyttä niin oman positionsa kuin ylipäänsä kulttuurien välisten valtasuhteiden tunnistamisessa.

5 Marianne Hirschin (2012) käsite jälkimuisti (*postmemory*) merkitsee tapaa, jolla tulevat sukupolvet ovat suhteessa edellisten sukupolvien traumaan ilman varsinaista omaa kokemusta tapahtuneesta.

- Kulttuurinen omiminen viittaa tilanteeseen, jossa jollekin kulttuurille tunnusomaista perinnettä, esineitä tai ilmaisutapaa hyödynnetään toisessa yhteydessä. Termiä käytetään erityisesti silloin, kun toisen kulttuurin käyttö on juridisesti, moraalisesti tai eettisesti arveluttavaa.
- Tyypiesimerkki kulttuurisesta omimisesta on asetelma, jossa valta- tai enemmistökulttuuria edustavat taiteilijat käyttävät omissa töissään hyväkseen vähemmistökulttuureita.
- Kulttuurista omimista tutkiva kirjallisuudentutkija kiinnittää huomiota kulttuurien kuvauksessa vaikuttaviin valta-asemiin, analysoi muilta kulttuureilta lainaamisen mekanismeja ja pyrkii ottamaan tulkinnoissaan huomioon oman (etuoikeutetun) asemansa.
- Postkoloniaalinen tekijätutkimus pohtii itseilmaisun, kirjoittamisen ja julkaisemisen vapauksia ja rajoitteita tilanteessa, jossa kirjallisuuden arvoa määrittävät länsimaiset normit.
- Toiseuden ja tekijyyden kysymyksiin kytkeytyvät keskustelut oman äänen saamisesta ja sen autenttisuudesta, toisen tarinan kertomisen eettisyydestä ja toiseuden kaupallistavasta eksotisoinnista.

Lähteet

- Ahokas, Pirjo 1991: *Forging a New Self. The Adamic Protagonist and the Emergence of a Jewish-American Author as Revealed Through the Novels of Bernard Malamud*. Turku: Turun yliopisto.
- Ahvenjärvi, Kaisa 2017: Kulttuurinen omiminen on vallankäyttöä. *Politiikasta.fi*-sivusto. [Verkkoaineisto] <https://politiikasta.fi/kulttuurinen-omiminen-vallankaytto/>. Viitattu 26.9.2024.
- Aldrich, Robert 1995: From Francité to Créolité. French West Indian Literature Comes Home. Teoksessa King, Russel – Connell, John – White, Paul (toim.) *Writing across Worlds. Literature and Migration*. London: Routledge. 101–124.
- Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen 1989: *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge.
- Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen 2002: *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*. London: Routledge. Alkuteos 2000.
- Banerjee, Mita 2019: Postcolonial and Indigenous Authorship. Teoksessa Berensmeyer, Ingo – Buelens, Gert – Demoor, Marysa (toim.) *The Cambridge Handbook of Literary Authorship*. Cambridge: Cambridge University Press. 305–322.
- Baugh, Edward 1995: The Sixties and Seventies. Teoksessa King, Bruce (toim.) *West Indian Literature*. London: Macmillan. 63–75.
- Equiano, Olaudah 2003: *The Interesting Narrative and Other Writings*. New York: Penguin Books. Alkuteos 1789.
- Fanon, Frantz 1986: *Black Skin, White Masks*. Käänt. Charles Lam Markmann. London: Pluto Press. Ranskankielinen alkuteos 1952.
- Foucault, Michel 2006: Mikä tekijä on? Suom. Markku Lehtinen. – *Nuori Voima* 1/2006, 7–14. Ranskankielinen alkuteos 1969.
- Hall, Stuart 1989: Cultural Identity and Cinematic Representation. – *Framework. The Journal of Cinema and Media* 36/1989 s. 68–81.
- Hall, Stuart 2019: Mitä on tekeillä? Esseitä vallasta, uusliberalismista ja monikulttuurisuudesta. Lehtonen, Mikko – Löytty, Olli (toim.). Suom. Mikko Lehtonen ja muut. Tampere: Vastapaino.
- Hall, Stuart – Schwartz, Bill 2017: *Familiar Stranger. A Life Between Two Islands*. Durham: Duke University Press.
- Hirsch, Marianne 2012: *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Hubara, Koko 2016: Othe(i)ron. *Ruskeat Tytöt* -blogi. [Verkkoaineisto] <https://www.lily.fi/blogit/ruskeat-tytot/otheiron/>. Viitattu 26.9.2024.
- Huggan, Graham 2001: *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London: Routledge.
- Koivisto, Päivi 2006: Tekijän ylösnousemus. Saisio – Larsson – Wein – Saisio. Teoksessa Kurikka, Kaisa – Pynttari, Veli-Matti (toim.) *Tekijyyden tekstit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 275–302.
- Laiti, Petra 2016: *Case Kiasma ei kuole*. [Verkkoaineisto] <https://petralaiti.com/2016/11/15/case-kiasma-ei-kuole/>. Viitattu 26.9.2024.
- Lehtonen, Mikko – Löytty, Olli 2019: Stuart Hall identiteettien ja vallan kyseenalaistajana. Teoksessa Lehtonen, Mikko – Löytty, Olli (toim.) *Mitä on tekeillä? Esseitä vallasta, uusliberalismista ja monikulttuurisuudesta*. Tampere: Vastapaino. 7–23.
- Levy, Andrea 2014: *Pitkä laulu*. Suom. Kirsi Kinnunen. Helsinki: Into. Englanninkielinen alkuteos 2010.
- Magga, Sigga-Marja 2018: Nurinpäin käännetty gákti saamelaisen vastarinnan muotona. – *Poliitikka* 3/2018 s. 260–264. <https://journal.fi/politiikka/article/view/76310>.
- Matthes, Erich Hatala 2018: The Ethics of Cultural Heritage. – *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [Verkkoaineisto] <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-cultural-heritage/>. Viitattu 20.9.2024.
- Pulver, Andrew 2022: *Academy Awards apologises to Sacheen Littlefeather for Oscars speech abuse*. *The Guardian*. [Verkkoaineisto] <https://www.theguardian.com/film/2022/aug/16/academy-awards-apologises-to-sacheen-littlefeather-for-marlon-brando-oscars-moment>. Viitattu 26.9.2024.

Appropriation ja tekijyyden tutkimus

Sanna Nyqvist

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-2851>

Elämme yltäkyläisessä maailmassa, joka pursuaa tekstejä. Jo pelkästään älypuhelin taskussamme sisältää kirjallisen avaruuden, joka ylittää äärettömästi kirjastosta haaveilleen Jorge Luis Borgesin¹ kuvitelmat. Tällaisen tekstuaalisen yltäkyläisyyden keskellä monet kirjailijat eivät edes ajattele luovansa mitään uutta, vaan ottavat työnsä lähtökohdaksi jo olemassa olevat tekstit. Niitä työstämällä he muokkaavat ympäristöään ja kerrostavat merkityksiä kulttuurisesti kiinnostavalla tavalla. Tätä toimintaa kuvaa termi *appropriatio*, jonka alkuperä on latinan kielen verbissä *appropriare*, ottaa omakseen.

Kirjailijat ovat toki aina hyödyntäneet aiempaa kirjallisuutta osana omaa luomistyötään. Hyödyntämisen tavat ja siihen liittyvät arvostukset ovat kuitenkin muuttuneet aikojen saatossa. Appropriation käsite liittyy erityisesti juuri nykykirjallisuuden ja -kulttuurin kysymyksiin tekijyydestä, lainaamisen etiikasta sekä lukijoiden osallisuudesta tekijyyden määrittelyyn. Tässä luvussa tarkastelen aluksi appropriatiota kirjallisuuden käsitteenä suhteessa intertekstuaalisuuteen kirjallisuusesimerkkien valossa. Lopuksi pohdin sitä, millainen rooli lukijoilla on appropriation esiin nostamisessa, tulkinnassa ja arvottamisessa.

Appropriatio ja intertekstuaalisuus

Appropriatio on noussut kirjallisuuden käsitteeksi muiden taiteiden kautta 2000-luvun alkupuolella. Kuvataiteessa appropriation (*appropriation art*) on vakiintunut nykytaidetta kuvaavaksi lajitermiksi (Morgan 2017, 27), mutta vastaavaa lajistatusta käsitteellä ei kirjallisuudessa ole. 1960-luvulta alkaen tekstien välisiä suhteita on analysoitu intertekstuaalisuuden käsitteen avulla (ks. esim. Orr 2005), mutta intertekstuaalisuus on merkitykseltään laueampi käsite kuin appropriation. Intertekstuaalisuus saattaa pitää sisällään esimerkiksi lukijan mielessä syntyviä tekstien välisiä yhteyksiä tai vaikkapa kieleen koodattuja kulttuurisia viitteitä (esimerkiksi lajityyppien ominaisuudet tai Raamatusta yleiseen kielenkäyttöön siirtyneet sanonnat).

1 Borges kirjoittaa äärettömästi kirjastosta novellissa ”Baabelin kirjasto” (suom. Anu Partanen teoksessa Jorge Luis Borges, *Kootut kertomukset*, 2023).

Appropriatio sen sijaan liittyy tiiviisti tekstin syntyprosessiin ja materiaalisuuteen. Approprioiva tekijä käyttää hyväkseen olemassa olevia tekstejä, joita hän kopioi tai muuntelee osaksi omaa tekstiään.² Joskus muuntelu saattaa olla hyvin minimaalista, kuten Mikael Bryggerin teoksessa *Tuuliatlas* (2014), joka alkaa tuulten nopeuksia ja voimia kuvailevan boforiasteikon kevyesti muokatulla versiolla. Appropriation lähtökohtana saattaa myös olla kirjaesine, kuten taiteilija Tom Phillipsin 1960-luvulla alkunsa saaneessa teoskokonaisuudessa *A Humument*, joka materiaalisesti muuntelee 1800-luvulla ilmestynyttä kirjaa *A Human Document*.³ Esinepohjaiset, uniikit appropriatiot lähestyvät usein kuvataidetta tai ovat luonteeltaan käsitetaiteellisia objekteja, eivät niinkään luettuina toimivia teoksia. Lähestymistapana appropriatio voi olla kokonaisvaltaista, jolloin koko teos perustuu aiemmille teksteille, tai appropriatio voi olla vain osa teoksen toteutustapaa. Tällöin appropriatio asettuu dialogiseen suhteeseen paitsi lähtömateriaaliensa myös sitä ympäröivän tekstin kanssa.

Joskus appropriation kohteena voi materiaalsen tekstin sijaan olla fiktiivinen maailma tai sen elementit. Henkilöhahmojen lainaaminen teoksesta toiseen on nykykirjallisuudessa melko tavallista, mutta se voi myös herättää kiistoja hahmojen tai miljöiden omistajuudesta (Young 2016). J. K. Rowlingia on useasti syytetty velhokoulumiljöön kopioinnista, ja toisaalta Rowlingin luoman Harry Potterin hahmoa on lainattu muihin yhteyksiin. Potter-sarja on antanut inspiraatiota puhtaasti appropriation perustuvalla kirjallisuudenlajille, fanifiktioille, jossa lukijat pääsevät jatkamaan suosikkiahmojensa tarinoita (Nyqvist 2020b, 95–99). Appropriation käsite liittyy olennaisesti taiteen kentän muutokseen, jossa raja tuottajien ja kuluttajien tai tekijöiden ja yleisöjen välillä hämärtyy.

Muita appropriation lajityyppejä ovat esimerkiksi hakukonerunous, jossa kirjoittaja louhii internetin uumenista materiaalia teksteihinsä, tai löytörunous, jossa olemassa oleva teksti siirretään yhteyteen, jossa sen runolliset piirteet pääsevät esille (Helle & Piippo 2021, 411–419). Digitaaliset materiaalit, tekstinkäsittelymenetelmät ja uudet julkaisualustat synnyttävät uusia, kerroksellisia kirjallisuuden muotoja. Osa nykykirjallisuuden appropriatioista lukeutuu käsitteelliseen kirjallisuuteen, jossa tarkoituksena on tutkia kirjallisuuden rajoja sekä kirjallisuuteen ja maailmaan liittyviä käsityksiämme (mt., 409–410).

Koska appropriationissa yhdistyvät useiden kirjoittajien työpanokset, se on myös yhteistekijyyttä eli kollaboraatiota (Kuusela 2020). Appropriatio eroaa kuitenkin sellaisesta yhteistyöstä, jossa tekijät yhdessä kirjoittavat (usein samanaikaisesti) yhteistä teosta. Appropriation lähtökohtana ovat yleensä jo julkaistut tekstit, eivätkä hyödynnettävien tekstien tekijät yleensä ole tietoisia siitä, että heidän teoksiaan käytetään uuden teoksen materiaalina.

Sen sijaan approprioiva tekijä on tietoinen siitä, mitä tekee. Appropriationissa ei ole kyse tiedostamattomista lainauksista ja huomaamattomista vaikutteista. Appropriatio ei kuitenkaan välttämättä ole lukijalle ilmeistä. Teksti ei aina paljasta, mitä on lainattu, miten ja missä tarkoituksessa. Teos tai sen osa voi synnyttää lukijassa tunteen siitä, että

2 Kuten Anette Gilbert toteaa vuonna 2014 ilmestyneessä kirjassaan *Reprint. Appropriation (&) Literature*, appropriation käsite on kirjallisuudessa vielä muotoutumassa (Gilbert 2014, 51–53). Appropriation määrittelystä ja lajeista ks. Gilbert 2014; Hick 2010; Hick 2013; Sanders 2016; Sanders 2019; Schmidt 2018, 21–22.

3 Phillipsin teoksen taustoista, ks. <https://www.tomphillips.co.uk/humument>.

tekstissä kuuluvat toisten tekstien äänet, mutta lähteitä tai lainaamista ei kerrota suoraan. Teoksessa voi olla lähdeluettelo, mutta yleensä lainattuja tai mukailtuja katkelmia ei kaunokirjallisessa tekstissä yksilöidä tai merkitä lainausmerkein. Tämä voi aiheuttaa kiistoja ja kohuja, kun lainausten alkuperää tai määrää ryhdytään tutkimaan tarkemmin (Nyqvist & Oja 2018; Nyqvist 2020a ja 2020b). Appropriaatiota tutkitaan nykyään digitaalisiin menetelmin, jolloin paljastuvat myös sellaiset yhtäläisyydet, joita perehtyneimmänkään lähilukijan voi olla vaikea huomata (Nyqvist & Oja 2018, 200–203).

Materiaalisen lainaamisen ohella appropriation eri muotoja yhdistää se, että ne horjuttavat perinteistä käsitystä tekijyydestä, jonka mukaan yksilötekijä on teoksensa lähde ja alkuperä. Kirjallisuuden teoriassa appropriationa ja muita toistavan kirjoituksen muotoja on käsitelty nerokultin ja luovuuden vastavoimina: Marjorie Perloffin *Unoriginal Genius* (2010) ja Kenneth Goldsmithin *Uncreative Writing* (2011) kiinnittävät huomiota kontekstin ja prosessin merkitykseen valmiin teoksen sijasta ja etsivät merkityksiä tekstien verkostoista yksittäisen teosten sijaan. Kaja Marczewska (2018) puolestaan analysoi nykykirjallisuuden iteratiivista käännettä. Siinä avantgardesta ammentava toiston poetiikka haastaa meitä uudenlaiseen kriittiseen ajatteluun, jossa on hylättävä ajatus yksilötekijästä merkitysten ja tiedon lähteenä. Yksilötekijyyden tilalle Marczewska rakentaa monikollista, yhteistyöhön perustuvaa ja jakamistalouteen pohjaavaa taiteen mallia.

Appropriationin suomenkielisenä vastineena voi käyttää lainaamista, mutta termi on epätarkka. Lainamiseen liittyy yleensä lupa tai sopimus, jonka puitteissa jotain lainataan. Lainan voi myös palauttaa, kuten kirjan kirjastoon sovitun laina-ajan päättyessä. Tekstin lainaaminen ei kuitenkaan vähennä tai poista (edes tilapäisesti) alkuperäisestä tekstistä mitään, eikä tekstuaalista lainaa voi konkreettisesti palauttaa. Lainametaforassa palautuksena toimiikin usein maine tai arvostus (eli kulttuurinen pääoma), jota lainaaminen lainatulle kirjailijalle kerryttää. Kirjallisuuden klassikoiksi nousivat teokset, joita on toistuvasti lainattu, varioitu ja uudelleenkirjoitettu.

Lainaminen on kuitenkin hyödyllinen käänнос, koska sitä voi olla helpompi käyttää suomenkielisessä tekstissä kuin vierasperäistä *appropriaatiota*. Olennaista on se, että kirjoittaja määrittelee täsmällisesti, mitä lainaamisella tarkoitaa. Esimerkiksi tässä luvussa käytän *lainaamista* *appropriation* synonyymina, mutta pyydän lukijaa pitämään mielessä lainametaforan ongelmat.

Sallittua vai kiellettyä lainaamista?

Kirjallisuushistoriassa asenteet toisten kirjoittajien tekstien käyttöön ovat vaihdelleet. Jo antiikin kirjallisuudessa tehtiin ero hyvän kopioinnin ja orjallisen jäljittelyn välille. Lähtökohtana oli, että kirjallisuus perustuu aiempaan kirjallisuuteen, mutta kirjoittajan piti osoittaa taitoa sen jäljittelyssä. Eri aikakausina tämä kaksitahoinen suhtautuminen jäljittelyyn on säilynyt, vaikka sen perusteet ovat muuttuneet (ks. esim. Randall 2001; Pigman III 1980; Kewes 2003).

Appropriationin käsitettä voi käyttää neutraalina kuvailevana terminä, mutta usein siihen liitetään negatiivinen arvolataus. Appropriationin negatiivinen konnotaatio kumpuaa siitä, että länsimaisessa taidekäsityksessä taiteen arvo liitetään sen alkuperäisyyteen ja ainutkertaisuuteen. Taideteoksen odotetaan eroavan muista teoksista ja

heijastelevan tekijänsä persoonaa. Näin ollen toistavia ja jäljentäviä teoksia pidetään vähempiarvoisina.

Usein appropriaaation yhteydessä puhutaankin ”alkuperäistekstistä”, joka korostaa statuseroa lainatun ja lainaavan tekstin välillä. Neutraalimpia termejä olisivat lähde-teksti tai -materiaali (Nyqvist 2010, 12–13). Hyvin usein nimittäin alkuperäistekstin lainaa muualta, kuten vaikkapa jo ikoniseksi muodostunut ja paljon varioitu Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -romaanitrilogian avauslause ”Alussa olivat suo, kuokka – ja Jussi” (Linna 1959, 7), joka kaiuttaa Raamatun Johanneksen evankeliumin alkusanoja.

Appropriaaation negatiivista sävyä vahvistaa myös 2010-luvulla laajaksi virinnyt keskustelu kulttuurisesta appropriatiosta (Tieteen termipankki, ’kulttuurinen omiminen’; ks. luku Postkoloniaalinen tekijätutkimus ja kulttuurisen omimisen ongelmat). Appropriaatiolla voi kuitenkin olla erilaisia tulkinnallisia ulottuvuuksia. Se voi olla joissakin yhteyksissä vallankäytön ja sorron väline, mutta toisin käytettynä se voi nimenomaan tuoda esille vallan ilmenemismuotoja ja altistaa ne kritiikille. Esimerkiksi feministisessä tai postkoloniaalisessa kirjallisuudessa appropriatio on keino tehdä näkyviksi patriarkaalisen tai koloniaalisen diskurssin sortavat rakenteet. Se voi yhdistyä parodiaan, kuten Laura Lindstedtin ja Sinikka Vuolan teoksessa *101 tapaa tappaa aviomies: menetelmällinen murhamysteeri* (2022),⁴ joka varioi sensaatiouutista parisuhdeväkivallasta sekä purkaa kielellisen väkivallan keinoja ja lähisuhdeväkivaltaan liittyviä oletuksia. Uhrista tulee tappaja, ja yksittäistapauksesta tulee monistamisen kautta toistuva malli.

Suhtautuminen appropriatioon vaihtelee kirjallisuuden lajityypin ja statuksen mukaan (Nyqvist & Oja 2018, 217–223). Kokeellisessa kirjallisuudessa ja niin sanotussa korkeakirjallisuudessa appropriatiolla ymmärretään olevan oma esteettinen ja mahdollisesti myös yhteiskunnallinen funktionsa. Se on ilmaisun keino, jolla tekijä jäsentää aikaansa ja ympäristöään. Leevi Lehdon *Päivä* (2004), joka aakkostaa lauseittain erään tavallisen päivän uutisvirran, tarjoaa uuden, liki surrealistisen näkökulman ympäröivään todellisuuteen. Samalla se herättää kysymyksiä siitä, mikä on uutisoinnin arvoista, mitä todella tapahtuu. Bryggerin *Tuuliatlaksessa* lainaaman boforiasteikon sääkuvaukset puolestaan muuttuvat tuulen nopeuden teknisestä kuvauksesta luontorunoudeksi ja muistuttavat, miten luonnon prosessit ovat elämämme perusta.

Sen sijaan viihteellisemmässä kirjallisuudessa appropriatioon suhtaudutaan tiukemmin. Vaikka viihteessä lajityypilliset piirteet ovat vahvoja ja samanlaiset teemat, henkilöhahmot ja juonikuviot toistuvat pienin variaatioin kirjasta toiseen, suoraa tekstuaalista appropriatiota pidetään tuomittavana, koska lainaavan kirjailijan katsotaan saavan ansaitsematonta hyötyä toisten työstä. Vaikka yhdysvaltalaisen Kaavya Viswanathanin viihteellinen kampusromaani *How Opal Mehta Got Kissed, Got Wild, and Got a Life* (2006) käsitteli identiteetin kopiointia, mikä olisi voinut toimia esteettisenä perusteluna romaanin sisältämille toistuville lainauksille, Viswanathania syytettiin plagioinnista, ja paljon ennakkohuomiota saanut romaani vedettiin markkinoilta (Koruth 2013). Teos sisälsi kymmeniä liki sanatarkkoja otteita samanaikaisesta

4 Kirjoittajat käyttävät monipuolisesti appropriaaation eri lajeja ja keinoja (esim. hakukone-runous, lainauksia sisältävä pastissi, kollaasi) ja myös kommentoivat julkisuudessa esillä ollutta, kysymyksiä lainaamisen oikeutuksesta herättänyttä appropriatiotapausta approprioimalla (tekstissä ”Plagiarismi”, Lindstedt & Vuola 2022, 151–152).

viihdekirjallisuudesta, joille Viswanathan ei haastatteluissa pystynyt antamaan uskottavaa selitystä.⁵ Viswanathan ei täyttänyt kulttuurista odotusta tekijästä, joka on kirjoittanut teoksensa alusta loppuun saakka itse.

Ei-toivottua appropriatiota on jo antiikista lähtien tarkasteltu plagiaatin käsitteen kautta (Randall 2001). Jos lainaamista ei ole temaattisesti kehystetty tai jos teoksesta ei löydy metatekstuaalista tai lajityypistä nousevaa perustelua appropriatiolle, sitä saatetaan pitää plagiointina eli luvattomana ja peiteltynä lainaamisena, jossa kirjailija esittää toisen tekijän tekstiä omanaan (Nyqvist & Oja 2018, 14–15). Kärjistyessään julkisuudessa esitetyt plagiointisyytökset saattavat johtaa monipolviseen kirjasotaan, jossa puntaroidaan tekstuaalista evidenssiä ja väitellään kirjallisuuden arvoista sekä siitä, kenellä on oikeus määritellä niitä (mt., 47–58).

Kiistatilanteisiin toivotaan usein apua tekijänoikeuslaista, joka lähtökohtaisesti kieltää niin kutsutun teoskynnyksen ylittävän teoksen tai sen osien uudelleenjulkaisun ilman tekijän lupaa. Suomen tekijänoikeuslaki ei kuitenkaan kiellä plagiointia, vaikka niin usein kuvitellaan. Laissa on merkittäviä alkuperäistekijän oikeuksia kaventavia poikkeuksia, kuten sitaattioikeus ja vapaa muuntelu, jotka antavat toisille tekijöille mahdollisuuden käyttää jo olemassa olevia teoksia omien teostensa raaka-aineina. Vapaita muunnelmia ovat esimerkiksi pastissit ja parodiat, eikä alkuperäistekijä voi kieltää niiden julkaisemista (Alén-Savikko 2016).

Koska tekijänoikeuslaki ei tarjoa selkeitä raameja sallitulle appropriatiolle, on myös käyty keskustelua siitä, pitäisikö kaunokirjallisuuden tekijöillä olla samanlainen eettinen normisto kuin journalisteilla, tietokirjailijoilla ja tieteentekijöillä, ja voisiko tuollainen normisto selkiyttää rajat sallitun ja ei-sallitun appropriatian välillä (Stearns 1992, 552). Koska kirjallisuuden perusluonteeseen kuuluu kaikkien rajoitusten tutkiminen, kritiikki ja uudelleenmuotoilu, on vaikea uskoa, että saataisiin aikaan riittävän kattava mutta silti joustava sääntely, minkä lisäksi on epäselvää, mikä taho pystyisi valvomaan sääntöjen noudattamista ja langettamaan niistä mahdollisesti koituvia sanktioita (Nyqvist 2020a, 73–76; Nyqvist 2020b, 102–104). Taiteen vapaus pitää sisällään myös mahdollisuuden provokaatioon ja kiistojen herättämiseen, mikä on ristiriidassa sääntelypyrkimysten kanssa (Karo, Lavapuro & Mylly 2007; Leinonen 2007).

Oma pulmansa koituu myös sääntelyn kansallisesta luonteesta: suomalaiset kirjailijat ottavat vaikutteita yli kielirajojen, eikä muualla noudateta aivan samoja käytäntöjä kuin meillä. Sama ongelma liittyy myös tekijänoikeuslakiin. Yhteisistä kansainvälisistä tekijänoikeussopimuksista huolimatta eri maiden tekijänoikeuslait eroavat radikaalistikin toisistaan siinä, miten ne määrittävät teossuojan syntymisen tai lainaamisen oikeutuksen.

5 Yksi selitys lainauksille saattaa olla se, ettei Viswanathan todella ollut teoksen ainoa tekijä. Teoksen tekijänoikeudet on jaettu Viswanathanin ja viihdekirjallisuutta tuottavan ja konseptoivan tuotantoyhtiön välillä, mikä on herättänyt epäilyksen haamukirjoittajan osallisuudesta. Ks. Nyqvist & Oja 2018, 213–214; Koruth 2013.

Lukijan vastuu

Kirjallisuuden analyysi perustuu useimmiten lopputulokseen eli valmiiseen tekstiin irrotettuna sen tekoprosessista. Appropriatio on haaste käytössämme oleville tulkinnan työvälineille ja malleille, sillä se on prosessin, ei lopputuloksen käsite. Appropriatio kertoo siitä, mitä tapahtuu luomisprosessin aikana, mutta valmiissa teoksessa lainaaminen ei välttämättä näy. Teoksen lukeminen ei aina avaa sitä, missä tarkoituksessa ja miksi tekijä on hyödyntänyt toisia tekstejä.

Plagiointia antiikista nykypäivään tutkinut Randall (2001) onkin provosoivasti esittänyt, ettei plagiointi ole tekstuaalinen ilmiö vaan vastaanoton kategoria. Toista tekstiä lainaava teos muuttuu plagiaatiksi vasta kun se vastaanotossa sellaiseksi määritellään. Väitteelle löytyy paljon todistusaineistoa. Hyvin samantapaiset lainaamisen tavat ovat vastaanotossa johtaneet aivan erilaisiin lopputuloksiin. Yhtä kirjailijaa saatetaan ylistää taitavasta tekstien yhdistelystä, toista syyttää luvatta lainaamisesta.

Onkin hyvä tiedostaa, että appropriatiokeskusteluissa on kyse vallankäytöstä. Kenellä on valta kyseenalaistaa kirjailijan tapa käyttää toisia tekstejä? Millainen on lainaavan kirjailijan ja lainatun kirjailijan tai tekstin suhde vallankäytön näkökulmasta? Miten lainaava kirjailija pyrkii vaikuttamaan yleisöönsä?

Saksalaiskirjailija Helene Hegemannin tapaus valottaa havainnollisesti sitä, miten monimutkaisia valtakysymykset voivat olla. Hegemannin esikoisteos *Aksolotli: yliajo* (*Axolotl: Roadkill*, 2010) sai ilmestyttyään kiitosta rohkeana nykyromaanina, mutta joutui sitten kohun keskelle, kun paljastui, että se sisältää useita lainauksia tai kevyesti muokattuja kohtia muista teoksista (Ernst 2015).

Hegemann oli lainannut erityisen paljon nimimerkillä Airen kirjoittavan bloggarin pienkustanteena ilmestynyttä teosta *Strobo* (2009), joka kuvaa juhlinnan ja päihteiden käytön täyteistä elämää Berliinin teknoklubeilla. Omakustanteiden tai internetin puolianonyymin tekstimassan käyttämistä materiaalina voi verrata esimerkiksi kansanperinnettä hyödyntäneiden romantiikan ajan kirjailijoiden harjoittamaan appropriatioon, jossa anonyymiksi jäävien tekijöiden teokset tulevat osaksi kirjallisuusinstituution hyväksymän tekijän tuotantoa ja pönkittävät tämän statusta erottuvana yksilötekijänä. Toisaalta Hegemann kehysti lainaamista monilla metatekstuaalisilla viittauksilla, jotka kertoivat *Aksolotli: yliajon* moniäänisyydestä. Blogiteksteihin perustuva *Strobo* on jo itsessään esimerkki tekstien kerrostumisesta ja siirtymisestä kontekstista toiseen, mitä *Aksolotli: yliajo* jatkaa samalla kyseenalaistaen yksilön kokemusten autenttisuuden. Hegemannin romaanin tarjoamat tulkinta-avaimet eivät kuitenkaan estäneet plagiaattisyytöksiä, minkä lisäksi saksankielisen kirjallisuuden raskassarjalaiset Günter Grass ja Christa Wolf etunenässä julkaisivat painokkaan lausuman tekijänoikeuksien rikkomista vastaan. Vaikka Hegemannia ei lausumassa mainita nimeltä, sen ajoitus Hegemannin romaanille myönnetyn palkintoehdokkuuden jälkeen teki selväksi, kehen arvovaltaisten kirjailijoiden kritiikki kohdistui (Ernst 2015, 263). Kysymys appropriatian oikeutuksesta paljasti vanhemman ja nuoremman polven kirjailijoiden lähtökohtien ja poetiikan erot.

Kohun myötä Hegemann joutui lisäämään teokseensa lähdeviitteet, jotka ovat mukana myös romaanin suomennoksessa. Vastaavat kiistat ovat tehneet kirjailijoita varovaisiksi, ja lähdeluettelot kaunokirjallisten teosten yhteydessä ovat selvästi yleistyneet nykykirjallisuudessa (Nyqvist 2020a, 57–60). Lähdemerkinnätkään eivät aina

estä kohuja, sillä pelkkä lähteen ilmoittaminen ei kerro, miten ja missä laajuudessa lähdetä on käytetty.

Kirjallisuudessa määrittelyvaltaa ovat perinteisesti käyttäneet näkyvät kirjailijat, kriitikot ja kustantajat, mutta yhä useammin appropriaaation kysymyksiä ovat nostamassa esiin esimerkiksi bloggarit tai tavalliset lukijat.⁶ Populaarikirjallisuudessa kirjailijoiden fanit suojelevat suosikkikirjailijansa integriteettiä ja nostavat esille liian likeiksiksi kokemiaan lainauksia tai tarinamaailman elementtien lainauksia (Siikilä-Laitila 2020). Sosiaalinen media ja perinteisempi journalismi usein kärjistävät konflikteja, eivätkä julkisuudessa puidut kiistat appropriaaation hyväksyttävyydestä ja tarkoituksesta useinkaan päädy mihinkään selkeään lopputulokseen (Nyqvist 2021).

Appropriatiossa onkin enemmän kyse laajemmasta kirjallisuuden ja tekijyyden reuna-ehdoista koskevasta neuvottelusta kuin yksittäisten tekstien suhteen määrittelystä. Lukijoiden ja tulkitsijoiden valtaan kuuluu myös vastuu käsitellä appropriaaation kysymyksiä avoimen keskustelun hengessä ja eri näkökulmista. Siksi keskustelua appropriaatista olisi syytä käydä paitsi konfliktien myös rakentavien esimerkkien kautta (vrt. Nyqvist 2022). Millaisia ovat esimerkit oivaltavasta tekstien kierrätyksestä? Miten appropriatio avaa meille uusia näköaloja ympäröivään, tekstien kyllästämaan todellisuuteemme? Entä mitä tekstien uudelleenkehystäminen kertoo meille tekijyydestä? Mitä arvoja ja intentioita kiinnitämme tekstin tekijään ja teoksen syntyprosessiin? Kirjallisuudentutkijoina ja tulkitsijoina voimme kontekstoida appropriatiota nykykirjallisuuden ilmiöihin, luodata sen esteettisiä ja yhteiskunnallisia ulottuvuuksia sekä punnita yksittäisten lainausten merkityksiä suhteessa kirjallisuuden traditioihin ja taiteen ilmaisunvapauteen.

6 Jos lainaamisen tekijänoikeudellinen status on epäselvä, kuka tahansa – siis myös tutkija tai aivan tavallinen lukija – voi pyytää asiaan lausuntoa Opetus- ja kulttuuriministeriön alaiselta tekijänoikeusneuvostolta. Neuvoston lausunnot eivät ole juridisesti sitovia, mutta käytännössä niillä on suuri painoarvo tekijänoikeuskysymyksiä ratkottaessa. Lausuntopyyntö kannattaa valmistella huolellisesti, sillä neuvosto ei tee asiassa omia selvityksiä. Lausuntoja julkaistaan Opetus- ja kulttuuriministeriön verkkosivulla. Kirjallisuutta koskevien tekijänoikeusneuvoston lausuntojen tulkinnasta ja merkityksestä, ks. Nyqvist & Oja 2018, 92–94 ja Nyqvist 2020b, 93–94.

- Appropriaation tutkimuksessa yhdistyvät tekstien vertaileva tutkimus sekä vastaanoton tutkiminen. Tutkija pohtii, miten lainaamisen tunnistaa tekstissä ja mitä tehtäviä sillä on.
- Toisinaan appropriaaion tavassa, kohteessa tai tarkoituksessa tuntuu olevan jotakin kyseenalaista. Se on saattanut tulla ilmi plagiointiepäilyn muodossa. Tällöin on tärkeää tutkia sitä, miksi lainaaminen tässä kontekstissa saattaa tuntua perusteettomalta tai epäreilulta ja millaisia valta-asetelmia siihen mahdollisesti liittyy.
- Appropriaatiosta puhuttaessa tutkijalla on vastuu siitä, miten hän ilmiön kehystää, esimerkiksi puhuuko hän plagioinnista, intertekstuaalisuudesta, omimiseesta tai kunnianosoituksesta. Appropriaatiolle on harvoin yhtä oikeaa tulkintaa. Kirjallisuudenlaji vaikuttaa paljon siihen, miten appropriatio käsitetään ja millaisena kirjallisuuden keinona sitä pidetään.
- Appropriaation tutkimuksessa ei pidä unohtaa tunteita. On tavallista, että konfliktitilanteet herättävät voimakkaita tunteita, mikä näkyy esimerkiksi käytetyssä retoriikassa. Tutkijan on hyvä olla tietoinen omista tunnereaktioistaan ja niiden taustoista.

Lähteet

- Alén-Savikko, Anette 2016: Vakavasti otettava (va)iva. Tekijänoikeudellisia huomioita parodiasta. Teoksessa Pihljarinne, Taina (toim.) *Viestintätoikeuden vuosikirja 2015*. Helsinki: Helsingin yliopiston oikeustieteellinen tiedekunta. 196–259.
- Borges, Jorge Luis 2023: Baabelin kirjasto. Teoksessa Borges, Jorge Luis *Kootut kertomukset*. Suom. Anu Partanen. Helsinki: Teos. 168–178. Espanjankielinen alkuteos 1941.
- Ernst, Thomas 2015: Pop vs. Plagiarism. Popliterary Intertextuality, Author Performance and the Disappearance of Originality in Helene Hegemann. Teoksessa McCarthy, Margaret (toim.) *German Pop Literature. A Companion*. Berlin: De Gruyter. 263–284.
- Gilbert, Annette (toim.) 2014: *Reprint. Appropriation (&) Literature*. Wiesbaden: Luxbooks.
- Goldsmith, Kenneth 2011: *Uncreative Writing. Managing Language in the Digital Age*. New York: Columbia University Press.
- Helle, Anna – Piippo, Laura 2021: Kokeellisuus, menetelmällisyys ja käsitteellisyys 2000-luvun suomalaisessa kirjallisuudessa. Teoksessa Hautamäki, Irmeli – Piippo, Laura – Sederholm, Helena (toim.) *Avantgarde Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 406–430.
- Hick, Darren Hudson 2010: Forgery and Appropriation in Art. – *Philosophy Compass* 5/2010 s. 1047–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2010.00353.x>.
- Hick, Darren Hudson 2013: Ontology and the Challenge of Literary Appropriation. – *The Journal of Aesthetic and Art Criticism* 2/2013 s. 155–165. <https://www.jstor.org/stable/23597550>.
- Karo, Marko – Lavapuro, Juha – Mylly, Tuomas 2007: Johdanto. Tekemisen vapaus. Teoksessa Mylly, Tuomas – Lavapuro, Juha – Karo, Marko (toim.) *Tekemisen vapaus. Luovuuden ehdot ja tekijänoikeus*. Helsinki: Gaudeamus. 9–27.
- Kewes, Paulina 2003: *Plagiarism in Early Modern England*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Koruth, Shaleena 2013: Whatever Happened to Kaavya Viswanathan? Teoksessa Viswamohan, Aysha Iqbal (toim.) *Postliberalization Indian Novel in English. Politics of Global Reception and Awards*. London: Anthem Press. 151–165.
- Kuusela, Hanna 2020: *Kollaboraatio. Yhteistekijyys nykykirjallisuudessa ja taiteessa*. Tampere: Vastapaino.
- Leinonen, Jani 2007: Miksi tekijänoikeusriike olisi moraalisesti oikein? Teoksessa Mylly, Tuomas – Lavapuro, Juha – Karo, Marko (toim.) *Tekemisen vapaus. Luovuuden ehdot ja tekijänoikeus*. Helsinki: Gaudeamus. 223–231.
- Lindstedt, Laura – Vuola, Sinikka 2022: *101 tapaa tappaa aviomies. Menetelmällinen murhamysteeri*. Helsinki: Siltala.
- Linna, Väinö 1959: *Täällä Pohjantähden alla I*. Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Marczewska, Kaja 2018: *This Is Not a Copy. Writing at the Iterative Turn*. London: Bloomsbury.
- Morgan, Ann Lee 2017: *Historical Dictionary of Contemporary Art*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Nyqvist, Sanna 2010: *Double-Edged Imitation. Theories and Practices of Pastiche in Literature*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-92-6970-9>.
- Nyqvist, Sanna 2020a: Kenen sanat ja tarinat? Tietokirjallisuus kaunokirjallisuuden lähteenä. Teoksessa Virtanen, Mikko T. – Hiidenmaa, Pirjo – Nummi, Jyrki (toim.) *Kertomuksen keinoin. Tarinallisuus mediassa ja tietokirjallisuudessa*. Helsinki: Gaudeamus. 51–76.
- Nyqvist, Sanna 2020b: Appropriation lainalaisuudet. Teoksessa Alén-Savikko, Anette – Kurjenmiekka, Vehka – Nyqvist, Sanna – Oja, Outi (toim.) *Muuttuva tekijä. Kirjoituksia tekijänoikeudesta ja taiteesta*. Helsinki: Helda Open Books. 85–107.
- Nyqvist, Sanna 2021: Miksi kiistat kirjallisista lainoista eivät ratkea? *Kritiikin uutiset* 12.6.2021. [Verkkoaineisto] <https://www.kritiikinuutiset.fi/2021/06/10/miksi-kiistat-kirjallisista-lainoista-eivat-ratkea/>. Viitattu 19.8.2022.
- Nyqvist, Sanna 2022: Tiedon alkuperä ja reilu käyttö – lähteistä kertomiselle on monia tapoja luovassa tietokirjallisuudessa. – *Kritiikin uutiset* 19.9.2022. [Verkkoaineisto] <https://www.kritiikinuutiset.fi/2022/09/19/tiedon-alkupera-ja-reilu-kaytto-lahteista-kertomiselle-monia-tapoja-luovassa-tietokirjallisuudessa/>. Viitattu 17.1.2023.

- Nyqvist, Sanna – Oja, Outi 2018: *Kirjalliset väärennökset. Huijauksia, plagiaatteja ja luovia lainauksia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Orr, Mary 2005: *Intertextuality. Debates and Contexts*. Cambridge & Malden: Polity.
- Perloff, Marjorie 2010: *Unoriginal Genius. Poetry by Other Means in the New Century*. Chicago: University of Chicago Press.
- Phillips, Tom: A Humument. [Verkkoaineisto] <https://www.tomphillips.co.uk/humument>. Viitattu 19.8.2022.
- Pigman III, G. W. 1980: Versions of Imitation in the Renaissance. – *Renaissance Quarterly* 1/1980 s. 1–32.
- Randall, Marilyn 2001: *Pragmatic Plagiarism. Authorship, Profit, and Power*. Toronto: University of Toronto Press.
- Sanders, Julie 2016: *Adaptation and Appropriation. The New Critical Idiom*. London: Routledge.
- Sanders, Julie 2019: Appropriation. *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. [Verkkoaineisto] <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.1049>. Viitattu 19.8.2022.
- Schmidt, Lisa 2018: *Radera. Tippex, tusch, tråd och andra poetiska tekniker*. Göteborg: Glänta produktion.
- Siikilä-Laitila, Minna 2020: Alkuperäisyys fantasiakirjallisuudessa. Plagioinninmetsästystä ja romanttisia nerokultteja. Teoksessa Alén-Savikko, Anette – Kurjenmiekka, Vehka – Nyqvist, Sanna – Oja, Outi (toim.) *Muuttuva tekijä. Kirjoituksia tekijänoikeudesta ja taiteesta*. Helsinki: Helda Open Books. 158–180.
- Stearns, Laurie 1992: Copy Wrong. Plagiarism, Process, Property, and the Law. – *California Law Review* 2/1992 s. 513–553.
- Tieteen termipankki: *Kulttuurinen omiminen*. [Verkkoaineisto] https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:kulttuurinen_omiminen. Viitattu 19.8.2022.
- Young, James O. 2016: Appropriating Fictional Characters. Teoksessa Hick, Darren Hudson – Schmücker, Reinhold (toim.) *The Aesthetics and Ethics of Copying*. London: Bloomsbury. 153–172.

II

TEOS-, TEKSTI- JA LAJILÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Markku Lehtimäki

Johdanto teos-, teksti- ja lajilähtöisiin suuntauksiin

Markku Lehtimäki

 <https://orcid.org/0000-0002-3849-7783>

Kirjallisuustieteen teksti-, teos- ja lajikeskeisissä suuntauksissa on perinteisesti keskittynyt muodon, rakenteen ja tyylin kaltaisiin kysymyksiin sekä ajateltu kirjallisuutta kielellisen artefaktin mielessä. Modernin, 1900-luvun alkupuolella kehittyvän kirjallisuudentutkimuksen pyrkimyksenä oli profiloitua omaksi tieteenalakseen kiinnittämällä huomio kaunokirjallisuuden erityiseen, kohosteiseen kieleen sekä runouden ja proosan kuvallisiin ja kokeellisiin keinoihin. Onkin kiinnostavaa huomata, kuinka moderni kirjallisuustiede kehittyy osana modernistista poetiikkaa ja vuoropuhelussa sen kanssa. Tämä koskee niin venäläisen formalismin kytköksiä samanaikaiseen venäläiseen avantgarderunouteen, angloamerikkalaisen uskriteikin alkuvaiheiden yhteyttä T. S. Eliotin lyriikkaan, narratologian teknisen käsitteistön kehittämistä modernistisen proosan kehyksissä – esimerkkitapauksena Gérard Genetten pyrkimys rakentaa kertomuksen poetiikka Marcel Proustin pohjalta – tai muun muassa James Joycen kieli- ja muotokokeilujen vähintäänkin piilevää vaikutusta dekonstruktion tapaan lukea kirjallisuutta.

Tässä mielessä voidaan nähdä modernin kirjallisuustieteen ja modernistisen poetiikan historialliset yhteydet. 1900-luvun kieli- ja tekstikeskeisissä kirjallisuudentutkimuksen suuntauksissa on kuitenkin korostettu enemmän synkronisia, samana pysyviä rakenteita kuin diakronisia, historiallisesti muuttuvia muotoja. 1900-luvun alkupuoliskon kirjallisuustieteellisistä suuntauksista angloamerikkalainen uskriteikki ja venäläinen formalismi asettuivat lisäksi vastustamaan voimakkaasti niitä ajallisesti edeltänyttä biografismia, jossa kirjallisuus palautettiin tekijän elämään, persoonallisuuteen ja psykologiaan. Uskriteikin ja formalismin kaltaisissa teos- ja tekstikeskeisissä suuntauksissa historialliset ja yhteiskunnalliset taustat ja kontekstit riisuttiin pois, jotta lukijan ja tutkijan huomio saataisiin keskittymään ”tekstiin itseensä”.

Mainituissa suuntauksissa oltiin kiinnostuneita kaunokirjallisista teoksista selkeärajaisina objekteina, joiden merkitys löytyy niistä itsestään. Tätä voidaan pitää *tekstiautonomisena* kirjallisuuskäsityksenä, sillä sen mukaan mitään tekstin ”ulkopuolisia” tekijöitä – tekijää, lukijaa, historiaa ja maailmaa – ei pidä tuoda mukaan tekstianalyysiin. Erityisesti kaunokirjallisen teoksen taiteellista muotoa korostavat suuntaukset, kuten venäläinen formalismi ja myöhempi klassinen strukturalistinen

narratologia, korostivat sitä, että kirjallisuuden merkitys ei ole varsinaisesti siinä, *mitä* jostakin aiheesta sanotaan, vaan *miten* se sanotaan. Tällöin kysymys ”miten?” korostui sisällön kustannuksella, vaikka muotoa ja merkitystä on usein vaikea erottaa toisistaan (ks. Karttunen & Lehtimäki 2021). 1900-luvun jälkipuoliskolla ja 2000-luvulle tultaessa myös muoto- ja rakennekeskeiset tutkimussuuntaukset ovat kuitenkin laajentuneet koskemaan tulkinnallisia ja maailmallisia kysymyksiä. Tässä kirjan toisessa osiossa edetäänkin 1900-luvun alkupuoliskon formalistisesta poetiikasta, jossa tutkittiin tietyn teoksen toimintatapaa, 2000-luvun intermediaaliseen poetiikkaan, jossa tarkastellaan eri media- ja taidemuotojen risteytymiä audiovisuaalisessa kulttuurissa. Intermediaalisuuden ja adaptaation tutkimus tuo myös lisää kerroksia muodosta ja sisällöstä käytyyn keskusteluun: kysymykseksi nousee, miten esimerkiksi alun perin kirjallinen aihe muotoutuu jonkinlaiseksi jonkin toisen välineen ja taidemuodon, kuten elokuvan, keinoin (ks. luku Adaptaatiotutkimus ja intermediaalisuus).

Venäläinen formalismi, jonka kukoistuskausi oli vuosina 1917–1928, kiinnitti huomionsa puhtaasti kirjallisten ja muiden taideteosten muotoon eli formaalisiin seikkoihin (ks. luku Venäläinen formalismi). Formalistien kiinnostus kohdistuikin tarinan (*fabula*) sijaan juoneen (*sjuzet*), mutta laajemminkin kirjallisen teoksen taiteellisiin keinoihin. (Ks. Ikonen 2001.) Jo sadan vuoden takaisia formalistisia väittämiä ja niiden relevanssia on syytä pohtia nykypäivänäkin. Vaikka lukijoita kiinnostavatkin aiheet ja tarinat, joista kirjallisuudessa kerrotaan, on akateemisessa kirjallisuudentutkimuksessa syytä kiinnittää tarkkaa huomiota myös niihin keinoihin, joilla tuo tarina kerrotaan eli kieleen, tyyliin ja rakenteeseen, koska myös ne tuottavat mielihyvää ja nautintoa.

Ratkaiseva kysymys formalismille on myös, mikä tekee kirjallisuudesta *kirjallisuutta*. Nuoren Roman Jakobsonin mukaan kirjallisuushistoria, filosofinen kirjallisuudentutkimus ja biografismi eivät osaa huomioida kirjallisuutta kirjallisuutena, muusta elämänalueesta irrallisena kielen ja keinojen käyttönä. Siksi Jakobsonin mukaan kirjallisuudentutkimuksen on profiloiduttava omaksi tieteenalakseen, joka keskittyy tarkasti tiettyyn kohteeseen – kirjallisuuteen erityisten keinojen valikoimana – ja jättää historiaan, filosofiaan ja biografiaan liittyvän puuhastelun muiden tehtäväksi. (Ks. Pesonen & Suni 2001.)

Samalla on huomattava jo formalismin kukoistuskauden loppupuolella sitä kohtaan esitetty kritiikki niin kutsutun Bahtinin piirin ja siihen liittyvän sosiologisen poetiikan näkökulmasta (ks. Medvedev 2007). Tämän kritiikin mukaan formalismi oli kiinnostunut lähinnä kirjallisuuden ja taiteen sisäisistä toimintatavoista ja jätti sivuun sen historiallisen ja sosiaalisen todellisuuden, jossa kieltä käytettiin ja kirjallisuutta tuotettiin. Mihail Bahtinille (1991, 20–21) kirjallisuus onkin sosiaalisen toiminnan ja todellisuudesta puhumisen dialoginen muoto, ja erityisesti romaanissa toteutuu täysiarvoisten yksilöllisten äänten ja subjektien vuoropuhelu. Sen sijaan, että kysymys olisi vain formalistien tutkimista taiteen tehokeinoista, Bahtinin (mt., 115) tutkima dostojevskilainen henkilöhahmo ryhtyy ”dialogiin perimmäisistä kysymyksistä ja elämänratkaisuista” ja asettuu ”dialogiseen kosketukseen koko häntä ympäröivän elämän kanssa”.

Toinen varhainen moderni kirjallisuustieteellinen suuntaus, angloamerikkalainen uskriteikki, kiinnitti huomionsa tekstin rakenteeseen ja sen lähilukuun (ks. luku Uskriteikki ja lähilukeminen). 1920–1940-lukujen uskriteikin ihanteena oli asioiden *näyttämisen* draamallisesti ja visuaalisesti, koska modernistisen runouden vahva kuvallisuuden korostus oli osaltaan synnyttämässä kyseistä tutkimussuuntausta. Uskriteikin tutkimuskohteena on taideteos autonomisena kokonaisuutena, jonka merkitys

ja teema voidaan päätellä ja tulkita puhtaasti kielellisistä ja rakenteellisista seikoista käsin. Niin ikään sen tavoitteena on nähdä taideteos palvomisen arvoisena ”verbaalisena ikonina” tai ”orgaanisena ykseytenä”, koska uskriitiikin mukaan vain yhtenäinen teos on taiteellisesti onnistunut. Uskriitiikki näkeekin kirjallisen teoksen kuvan kaltaisena objektina, joka on selkeärajainen ja kehystetty. Taideteos on kuin ”taiten muotoiltu uurna” (*the well-wrought urn*), kuten Cleanth Brooks (1947) tutkimuksessa esittää John Donnen runoon ”The Canonization” (1633) viitaten. Ennen kaikkea uskriitiikin mukaan niin tekijän tarkoitukset kuin lukijan tuntemukset tulee siirtää sivuun kirjallisuutta analysoitaessa, sillä intention tai affektiivisuuden kaltaiset psykologiset ja yksilölliset kysymykset eivät kuulu uskriittisen lähiluvun tiukasti rajattuun piiriin.

1900-luvun kirjallisuusteoriassa näkyvässä asemassa on teosten ja lajien rakenteita kuvaava *poetiikka*. Poetiikalla tarkoitetaan tässä osin Aristoteleen *Runousopista* (n. 330 e.a.a.) periytyvää pyrkimystä eritellä kirjallisuuden yleisiä periaatteita sen sijaan, että tulkittaisiin yksilöllisiä tekstejä (ks. luvut Strukturalismi ja Historiallinen poetiikka). Kuitenkin siinä missä hieman varhaisempi formalistinen poetiikka pyrki selvittämään, mikä on kunkin teoksen toimintatapa ja mekanismi, sitä seurannut strukturalistinen poetiikka keskittyi osoittamaan, miten yksittäinen teos on lähinnä ilmentymä laajemmasta kulttuurisesta rakenteesta tai lajityypin eli genren kaltaisesta paikallisemmasta järjestelmästä (ks. esim. Culler 1975). Tämänkaltaisen lajikeskeinen poetiikka tutkii kirjallisuutta näennäisen objektiivisen linssin läpi ja pyrkii kuvaamaan, mikä kirjallisuudessa on yleistä ja toistuvaa. Eläytyvä ja intohimoinen suhtautuminen kirjallisuuteen ei varsinaisesti kuulu strukturalismin luokittelevaan systeemiin, kuten esimerkiksi Terry Eagleton on esittänyt *Kirjallisuusteoriassaan*. Eagletonin (1997, 135) mukaan strukturalistinen analyysi T. S. Eliotin runosta ”Ontot miehet” (”The Hollow Men”, 1925) ei oikeastaan anna lukijalle mahdollisuutta kuvitella, miltä variksenpelättimestä tuntuu.

1960-luvulla voimissaan olleessa strukturalismissa ja sen pohjalta 1970-luvulla kehittyneessä narratologiassa mielenkiinnon kohteena ei olekaan niinkään yksilöllinen kaunokirjallinen teos vaan laajempi systeemi, joka on löydettävissä jokaisen yksittäistapauksen taustalta. Niinpä esimerkiksi Tzvetan Todorovin kuuluisa tutkimus fantasiasesta ei käsittele populaarin fantasiakirjallisuuden esimerkkiteoksia vaan ”omituisen” ja ”ihmeellisen” yleisempää ilmiötä kanonisoidussa länsimaisessa kirjallisuudessa (ks. luku Strukturalismi). Gérard Genetten klassisessa narratologiassa puolestaan pyritään fiktion kerronnallisten ja ajallisten rakenteiden taksonomiseen luokitteluun käyttämällä teknistä ja vierasperäistä terminologiaa, kuten metalepsiksen tai intradiegeettis-heterodiegeettisen kertojan kaltaisia teknisiä termejä (ks. luku Narratologia).

Vaikka 1960-luvun strukturalismin teoreettiset väittämät kaikkea kirjallisuutta koskevista yleisistä ja ylihistoriallisista säännöistä eivät ole enää 2020-luvulla päteviä, on narratologinen tekstianalyysi kuitenkin säilynyt yhtenä käyttökelpoisena metodina muiden joukossa. Narratologisen työkalupakin avulla kirjallisuuden opiskelija voi analysoida sitä, millaisista äänistä ja näkökulmista kerronta rakentuu tai miten tarina on järjestetty juoneksi. Tärkeä erottelu, joka tulee alun perin juuri Genetteltä, koskee sitä, kenen ääni kertomuksessa kuullaan ja kenen näkökulmasta tarina kerrotaan. Fiktiivisissä kertomuksissa on usein monia ääniä, näkökulmia ja ajallisia rakenteita, ja narratologisen analyysin tehtäväksi tulee näiden tasojen ja rakenteiden selvittäminen.

Roland Barthes (1986, 3) esitti eräänlaista strukturalismin ja jälkistrukturalismin murroskohtaa edustavassa tutkimuksessaan *S/Z* (1970), että kaikkien kertomusten

näkeminen saman struktuurin ilmentymänä johtaa siihen, että teksti menettää erityisyytensä ja yksilöllisyytensä. Tällöin kokonaisrakenteen tulkinta pyrkii ratkaisemaan tekstin arvoitukset ja ottamaan hallinnan siitä – jättäen samalla tulkinnan ulkopuolelle ne tekstin ainekset, jotka eivät ole palautettavissa kokonaiskuvaan. Jo 1960-luvun lopulla Barthes esitti myös siirtymää teoksesta tekstiin, tarkemmin sanoen siirtymistä Tekijän auktoriteetin hallitseman teosobjektin arvostavasta tulkinnasta kohti lukijan työskentelyä liikkuvan ja monimerkityksisen tekstin parissa (ks. Barthes 1993; luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio).

Jälkistrukturalistinen dekonstruktio – varsinkin sen 1970-luvun lopulla kehittynyt yhdysvaltalainen muoto – on osin kytköksissä varhaisempiin tekstikeskeisiin suuntauksiin kuten formalismiin, uskriteikkiin ja strukturalismiin, sillä se haluaa pitkälti samastaa kielen retorisen ja kielikuvallisen potentiaalin kirjallisuuden kanssa ylipäänsä. Dekonstruktio kuitenkin poikkeaa radikaalisti esimerkiksi uskriteikin tavoitteesta löytää runosta sen orgaaninen ykseys ja pyrkii pikemminkin osoittamaan, kuinka kieli retorisesti ymmärrettynä purkaa omaa logiikkaansa. Erityisesti Paul de Manin edustama dekonstruktio säilyy kuitenkin hyvin tekstuaalisena teoriana. Sen mukaan lukeminen ei ole persoonallista toimintaa, joka palautuisi lukijaan, koska lukija ”käyttää ainoastaan tekstin itsensä tarjoamia kielellisiä elementtejä” (de Man 1979, 17). Tällöin – kuten myös klassisessa strukturalistisessa narratologiassa – lukija on pitkälti tekstin tuote.

Kertomusten tutkimukseen voi yhdistää myös kielen ja tyylin analyysia, sillä kirjallisuus on olennaisesti kielen taidetta (ks. luku Tyylintutkimus). Tällöin analysoidaan esimerkiksi sitä, millaisen muodon kaunokirjallinen kerronta antaa fiktiivisen henkilöhahmon sisäisille tuntemuksille. James Joycen romaanissa *Odyseus* (*Ulysses*, 1922) päähenkilö Leopold Bloom kulkee Dublinissa ja sen ympäristössä ja pohdiskelee veden läheisyydessä ”elämän virtaa” (Joyce 1982, 151).¹ Paikoitellen kerronta muuttuu tajunnanvirraksi, joka pyrkii tavoittamaan ihmismielen assosiatiivisen, katkelmallisen ja kaoottisen luonteen (ks. esim. Short 1996, 316–318):

Tulossa vegetatiivisesta. Vain vihanneksia ja hedelmiä. Ei syö paistia. Jos sen tekee niin sen lehmän silmät vainoavat iankaikkisesta iankaikkiseen. Sanovat että se on terveellisempää. – – Tuollaisia kirjallisia eteerisiä ihmisiä ne kaikki ovat. Haihattelevia, sumeita, symbolistisia Esteettejä ne ovat. Minä en yhtään ihmettelisi jos juuri sellainen ruoka tuottaisi sellaisia aivoaaltoja runollisia. Esimerkiksi joku noista poliisimiehistä joka hikoilee irlanninmuhennosta paitaansa; hänestä ei saisi puristettua yhtä säettä runoutta. Ei tiedä mitä runous onkaan. Täytyy olla tietyssä tunnelmassa.

Liitelee lokki sumuinen

yli vesien hiljaisten. (Joyce 1982, 161–162.)

Merkityksellistä tässä ei ole niinkään se, onko kaunokirjallinen kerronta uskottava ja todenmukainen transkriptio ihmisen ajattelusta, vaan se, minkälaisen *taiteellisen muodon* kirjallisuus antaa ihmiselämälle, oli kyse sitten sisäisistä tuntemuksista tai ulkoisesta toiminnasta. Eri asia tietenkin on, miten kirjallisuuden lukija suhtautuu Bloomin pohdintaan siitä, että kasvisruokavalio ja runollinen haihattelu ovat jollakin tapaa kytköksissä toisiinsa. Kerronnassa siteeratut runosäkeet voi kuitenkin tulkita

1 Romaani on ilmestynyt myös Leevi Lehdon suomentamana nimellä *Ulysses* vuonna 2012.

kuuluviksi Bloomin itsensä ajattelemiksi tai lausumiksi. Loppujen lopuksi tämä Dublinin kaduilla matkaa tekevä nykypäivän Odysseus on hänkin kirjallinen mieli sekä henkilöhahmona että romaaniin kuuluvana komponenttina.

Taiteessa – kuten kaunokirjallisuudessa – muodot ovat tarkoituksellisia sommitelmia, jotka jäsentävät kokemusta ja maailman näkemistä. Seymour Chatmanin (1990, 188–189) mukaan kaunokirjallisuus pyrkii ennen kaikkea vakuuttamaan lukijan omasta taiteellisesta muodostaan eli siitä, että teos on sommiteltu tietyllä ja erityisellä tavalla. *Odysseuksessa* Joyce käyttää osittaisena mallinaan Homeroksen *Odysseiaa* pystyäkseen jäsentämään modernin kaupunkikokemuksen kaoottisuuden johonkin muotoon. Myös Virginia Woolfin lyyristä proosaa muistuttavat, hetkellisistä impresioista ja tajunnansisäisistä prosesseista koostuvat romaanit rakentuvat tietyn kokoaavan kuvan tai symbolin varaan, kuten romaanissa *Majakka* (*To the Lighthouse*, 1927). Tätä romaanin kokonaiskuvion muodostumista on tavattu kuvata maalaustaiteen kriteerit periytyvän ”merkitsevän muodon” käsitteen avulla (ks. Saariluoma 1989, 244, 271). Ylipäänsä muodon antaminen modernille kokemukselle näkyy pyrkimyksenä sekä modernistisessa poetiikassa että 1900-luvun teos- ja tekstikeskeisissä kirjallisuusteorioissa.

Esimerkiksi Hayden Whiten mukaan menneisyyden tapahtumilla itsellään ei ole muotoa ja merkitystä, vaan se annetaan juonessa ja kerronnassa. Tärkeiksi keinoiksi tulevat tällöin juonellistaminen, kausaalisuus, temporaalisuus, koherenssi, tapahtumien merkitys ja niiden moraalinen tarkoitus – jolloin tietyn muodon antaminen menneisyydelle on myös ideologinen ja poliittinen valinta, joka saattaa ilmentää esimerkiksi porvarillisen realismin ihanteita. White siirtää siis huomion historian faktuaalisista sisällöistä historiankirjoituksen muotoon, jolloin kielellisten ja kerronnallisten muotojen analyysistä tulee myös sisällöllinen kysymys (”muodon sisältö”; ks. White 1987). Myöhemmin White irtautui postmodernistisesta relativismista, johon hänen teoriansa historian ”fiktivisyydestä” voi helposti johtaa. Silti hän korostaa, että esimerkiksi holokaustin kuvaamiseen sopivat parhaiten modernistiset muodot ja kokeelliset visuaaliset keinot porvarillisen realismin sijaan, jolloin tärkeää on edelleen se, millainen *muoto* annetaan historian tapahtumille ja kokemuksille (ks. White 1999). Voidaan myös kysyä, onko menneisyyden tapahtumissa itsessään jotakin sellaista, mikä edellyttää tai vaatii tietynlaisen muodon antamista niille?

Viimeistään 1990-luvulle tultaessa tekijyyden, lukijuuden ja historiallis-kulttuurisen kontekstin kaltaiset kysymykset ovat tulleet rikastamaan muotoa ja tyyliä koskevaa kirjallisuustieteellistä tutkimusta. Caroline Levenin (2015) mukaan muodon analyysi voikin tarkoittaa paitsi tietyn teoksen formaalisten piirteiden erittelyä (kuten uuskritiikissä) myös tietyn kulttuurisen ilmiön sijoittamista yhteiskunnallisiin ja historiallisiin konteksteihinsa (kuten uushistorismissa). Uuskritiikin ”puhtaan” epäpersoonallisuuden poetiikan kyseenalaisti Yhdysvalloissa kehitetty retorinen kertomusteoria, jossa pyritään huomioimaan tekijän, tekstin ja lukijan kiinteä yhteenkuuluvuus kirjallisessa kommunikaatiossa (ks. luku Retorinen kertomusteoria). Strukturalistisen poetiikan teoria lajien ja rakenteiden synkronisesta ja universaalista luonteesta syvenee historiallisessa poetiikassa, jossa tarkastellaan lajien ja muotojen historiallista kehittymistä sekä eri aikakausille tyypillisiä kirjallisia ilmiöitä (ks. luku Historiallinen poetiikka). Taideteoksen yhtenäisyyden ja itsenäisyyden korostuksen puolestaan problematisoi uudempi kertomuksen poetiikka, jossa kysymys tietyn teoksen alkuperäisyydestä monimutkaistuu intermediaalisuuden ja adaptaation kulttuurissa

(ks. luku Adaptaatiotutkimus ja intermediaalisuus). Teoksen kieli, kerronta, tyyli ja rakenne ovat edelleen keskeisiä osatekijöitä kirjallisuustieteellistä tekstianalyysia tehtäessä, mutta samalla kirjallisuuden lukijan on hyvä huomioida kirjallisten keinojen historiallisuus ja kulttuurisuus eli ymmärtää, kuinka tietyt keinot syntyvät ja vaikuttavat tietyssä ajassa ja paikassa.

Lähteet

- Bahtin, Mihail 1991: *Dostojevskin poetiikan ongelmia*. Suom. Paula Nieminen & Tapani Laine. Helsinki: Orient Express. Venäjänkielinen alkuteos 1963.
- Barthes, Roland 1986: *S/Z*. Käänt. Richard Miller. New York: Hill and Wang. Ranskankielinen alkuteos 1970.
- Barthes, Roland 1993: Tekijän kuolema. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 109–117. Ranskankielinen alkuteos 1968.
- Brooks, Cleanth 1947: *The Well Wrought Urn. Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt Brace.
- Chatman, Seymour 1990: *Coming to Terms. The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Culler, Jonathan 1975: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature*. Ithaca: Cornell University Press.
- de Man, Paul 1979: *Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven: Yale University Press.
- Eagleton, Terry 1997: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Toinen, uudistettu painos. Suom. Yrjö Hosiaisuoma ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Ikonen, Teemu 2001: Tarina ja juoni. Teoksessa Alanko, Outi – Käkelä-Puumala, Tiina (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 184–206.
- Joyce, James 1982: *Odysseus*. Suom. Pentti Saarikoski. Helsinki: Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1922.
- Karttunen, Laura – Lehtimäki, Markku 2021: Muodon ja sisällön analyysi kertomuksissa. Teoksessa Vuori, Jaana (toim.) *Laadullisen tutkimuksen verkkokäsikirja*. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietokanto. [Verkkokäyttö] <https://www.fsd.tuni.fi/fi/palvelut/metodologiaopetus/kvaliteoreettiset-metodologiset-viitekehykset/muodon-ja-sisallon-analyysi/>. Viitattu 16.4.2022.
- Levine, Caroline 2015: *Forms. Whole, Rhythm, Hierarchy, Network*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691160627.001.0001>.
- Medvedev, Pavel 2007: *Formaali metodi kirjallisuustieteessä. Kriittinen johdatus sosiologiseen poetiikkaan*. Lähtenmäki, Mika (toim.). Suom. Minttu Haapaniemi ja muut. Tampere: Vastapaino. Venäjänkielinen alkuteos 1928.
- Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) 2001: *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saariluoma, Liisa 1989: *Muuttuva romaani. Johdatus individualistisen lajin historiaan*. Hämeenlinna: Karisto.
- Short, Mick 1996: *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. London: Longman.
- White, Hayden 1987: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- White, Hayden 1999: *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Venäläinen formalismi

Gennadii Obatnin

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9216-8684>

Tintti Klapuri

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0563-8241>

Venäläinen formalismi on vallankumouksen jälkeisellä Venäjällä kukoistanut tekstilähtöinen suuntaus, joka pyrki tekemään kirjallisuudentutkimuksesta tiedettä ja varsinkin myöhemmissä vaiheissaan kyseenalaisti ”naiivina psykologismina” pitämänsä tekijäkeskeisen biografistisen tutkimuksen. Formalistien lähtökohtana oli kirjallisuuden kielen erityislaatuisuus eli ne kielelliset ja muodolliset elementit, jotka erottavat sen arkisesta kielestä. Myöhemmin formalistit kiinnostuivat myös kirjallisuushistoriallisesta tutkimuksesta. Monet formalistien näkemykset ovat vaikuttaneet voimakkaasti myöhempään kertomuksen tutkimukseen.

Formalistien konteksti ja ryhmät

Suuntauksen olennainen kasvualusta on 1900-luvun alun venäläinen modernismi ja etenkin avantgardekulttuuri. Modernistien tavoin formalistit ymmärsivät kirjallisuuden omalakisena todellisuutenaan, ja heitä kiehtoi nykykirjallisuus, erityisesti avantgardelyriikan kokeellisuus. Kirjailijat osallistuivat formalistien toimintaan, ja formalistit kirjoittivat kaunokirjallisuutta itsekin. Suuntauksen varhaisia vuosia luonnehtiikin ajoittain iloinen ja leikkisä epäakateemisuus.

Formalistit kritisoivat aiempaa kirjallisuudentutkimusta, mutta he saivat siitä myös vaikutteita. He seurasivat tiiviisti aikansa eurooppalaisen tieteen edesottamuksia, etenkin saksankielisen mutta myös ranskalaisen tutkimuksen osalta. Kirjallisuudentutkimuksen osalta formalismin taustalla vaikuttaa 1800-luvun osin saksalaisesta perinteestä ammentava venäläinen filologinen traditio, erityisesti Aleksandr Veselovskin vertaileva historiallinen poetiikka. Sen sijaan Aleksandr Potebnjan runousoppiin, joka korosti runoutta ja sen kuvallisuutta kielen lähtökohtana, formalistit suhtautuivat kriittisesti. Potebnjan runousopin sekä siihen läheisesti liittyvän symbolistirunoilijoiden lyriikan teoriaa koskevan esseistiikan kritiikki olikin olennaisessa osassa uuden suuntauksen kehityksessä.

Formalismi syntyi kahdessa epämuodollisessa tieteellisessä yhdistyksessä. Pietarissa toimi Runokielen tutkimusseura (OPOJAZ eli Obščestvo izuštšeniija poetičeskogo jazyka). OPOJAZ perustettiin helmikuussa 1917 avantgarden ytimessä yhden sen keskeisen organisaattorin, kriitikko Osip Brikin ja tämän vaimon Lili Brikin asunnossa, jossa myös jälkimmäisen rakastaja runoilija Vladimir Majakovski majaili. Yhdistyksen puuhamiehiä olivat kirjallisuudentutkija Viktor Šklovski, romaanista, germaanista ja slaavilaista filologiaa opiskeleva Boris Eichenbaum sekä kielitieteilijät Lev Jakubinski ja Roman Jakobson. Seuraavina vuosina mukaan liittyivät esimerkiksi kirjallisuudentutkija Juri Tynjanov, germanisti Viktor Žirmunski, foneetikko Sergei Bernštein ja kielitieteilijä Lev Ščerba. Tällä kokoonpanolla yhdistys toimi noin vuoteen 1922, jolloin vankeusrangaistuksen uhkaama Šklovski joutui pakenemaan maasta. Myöhemmin pietarilaisiin formalisteihin lukeutui myös lyriikantutkija Boris Tomaševski.

Roman Jakobson kuului myös vuosina 1915–1924 toimineen Moskovan lingvistiipiiriin (MLK eli Moskovski lingvističeski kružok) perustajajäseniin. Tämän yhdistyksen toimintaan osallistui kielitieteilijöitä ja filologeja, kuten Grigori Vinokur ja mediaevalisti Boris Jarho, sekä folkloristeja ja filosofeja, kuten fenomenologi Gustav Špet oppilaineen. Ylipäättään formalistit olivat nykytermein varsin monitieteinen ryhmä, vaikka sen tunnetuimmat edustajat olivatkin kirjallisuuden- ja kielientutkijoita.

Kirjallisuuden kielen erityislaatuisuus

Formalistien käsitys kaunokirjallisen kielen erityislaatuisuudesta kehittyi runokielen äänteellisyyttä koskevan tutkimuksen kautta. Lähtölaukauksena voidaan pitää Lev Jakubinskin (1917) foneettisten erojen perusteella tekemää jakoa poeettiseen ja praktiseen kieleen, josta tuli formalistisen tutkimuksen kivijalka. Jakubinski tarkasteli likvidojen (eli esimerkiksi r- ja l-konsonanttien) muodostamia yhtymiä ja osoitti, että tavallisessa puheessa likvidat erilaistuvat, koska niiden yhtymät vaikeuttavat puhumista ja siten arkikielen tärkeimmän tehtävän eli kommunikaation toteutumista. Runokielessä taas likvidoiden kasaantuminen on usein tarkoituksellista, eikä kommunikaatio siten voi olla lyriikan keskeinen tehtävä. Runokieli kiinnittää huomion tekstin äänteellisyyteen, ja näin muoto nousee ensisijaiseksi lukijan kokemuksessa. Osip Brik (1917) puolestaan esitti, että äänteillä on lyriikassa lähestulkoon johtava rooli. Brikin ään-teisiin kohdistuvan kiinnostuksen taustalla vaikuttavat avantgarderunouden absurdit kokeilut, joissa teksti muodostuu pelkistä äänteistä vailla merkityksiä (*zaum* eli jär-jentakainen kieli). Roman Jakobsonin laajassa artikkelissa ”Uusin venäläinen runous” (”Noveišaja russkaja poezija”, 1921; Jakobson 2001) – teksti pohjautuu hänen pari vuotta aiemmin venäläisen avantgarden klassikosta Velimir Hlebnikovista MLK:ssa pitämäänsä esitelmään – runous määritellään jo kieleksi esteettisessä funktiossaan eli ilmaisuksi, jossa kommunikatiivinen funktio supistuu minimiin. Näkemykset soveltavat OPOJAZin ideoita, mutta niissä on myös idulla siemen, josta myöhemmin versoo artikkeli ”Linguistics and Poetics” (1960), yksi Jakobsonin strukturalistisen kauden tunnetuimmista teksteistä.

Boris Eichenbaum laajensi äänteellisyyden tutkimuksen proosaan, jota hän käsitteli useissa teksteissään. Esseessään ”Miten Gogolin Päälystakki on tehty” (”Kak sdelana šinel’ Gogolja”, 1918–1919) Eichenbaum esittää, että toisin kuin sisältöä korostavassa venäläisessä kirjallisuudentutkimuksessa on nähty, Gogolin klassikkonovelli (1842)

ei ole ensisijaisesti sentimentaalinen kertomus köyhästä virkamiehestä, vaan tekstin ytimessä on sen kerronta. Kyseessä on *skaz*-kerronta eli Gogolille ominainen suullista tarinankerrontaa jäljittelevä, foneettisin keinoin luotava illuusio kerronnan puheenomaisuudesta. Gogolilla juoni on yleensä vähämerkityksinen, kun taas kirjailijan tiedetään kehuskelleen suullisilla kertojantaidoillaan. (Eichenbaum 2001.) Vielä voimakkaammin äänteellisyys nousee esiin artikkelissa ”Säkeen äänteistä” (”O zvukah v stihe”, 1920), jossa Eichenbaum kritisoi symbolisti Andrei Belyin pyrkimyksiä osoittaa runosäkeen sisällön ja äänneasun välinen harmonia tai vastaavuus. Eichenbaumin (1924) mukaan muodon ja sisällön suhteessa on pikemminkin kyse taistelusta ja kompromisista, ei rauhallisesta rinnakkaiselosta. Elementtien välisestä taistelusta, oli kyse sitten kaunokirjallisen tekstin tai historian tutkimuksesta, tulee formalistien suosima metafora.

Seuraava vaihe kaunokirjallisuuden kielen erityislaatuisuutta koskevan käsitteistön kehittämisessä on Juri Tynjanovin teos *Problema stihotvornogo jazyka* (Runokielen ongelma, 1924), jossa käsitellään rytmiä ja runokielen lainalaisuuksia sekä näiden vaikutusta sanojen merkityksiin. Tynjanovin keskeinen idea koskee runokielen dynaamisuutta, sen yhtenäisyyttä ja tiiviyyttä. Lyyrisessä jatkumossa (*rjad*), vaikkapa säkeessä, sanat alkavat vaikuttaa toisiinsa ja esimerkiksi tartuttaa toisiinsa toissijaisia merkityksiä. Eichenbaumin tavoin Tynjanovkaan ei ole kiinnostunut tarkastelemaan tekstin eri elementtien kuten mitan, äänneasun tai tyylin välisiä vastaavuuksia vaan näkee tekstin rakenteellisena periaatteena niiden keskinäiset suhteet tai taistelun, jossa elementit pyrkivät tukahduttamaan toisiaan. Vailla taistelua teos Tynjanovin mukaan automatisoituu ja lakkaa olemasta uudistusvoimainen.

Outouttaminen kirjallisuuden keinona

Formalismin keskeisiä käsitteitä on *ostranenije* eli outouttaminen tai oudoksi tekeminen, joka on usein suomennettu vieraannuttamiseksi. Käsitteellä tarkoitetaan kirjallisuuden kykyä kuvata todellisuutta siten, että se näyttäytyy lukijalle ikään kuin ensimmäistä kertaa koettuna, outona ja tuoreena. Kyse on siis lyriikan keinoista, kuten kielikuvista, rytmistä ja mitasta, tai proosan kohdalla kerronnan ilmiöistä, kuten näkökulmista ja juonesta. Sana *ostranenije* on keinotekoisesti luotu, joskin se on selvästi sukua sanalle *strannyi* (’outo’) ja äänteellisesti ja osin merkitykseltäänkin lähellä sanaa *otstranenije* (’vieraantuminen’) – näillä kaikilla on indoeurooppalainen juuri (lat. *strano*, engl. *strange*). Oletusarvoisesti sana tulisi kirjoittaa kahdella n-kirjaimella eli *ostrannenije*. Käsitteen takana on formalismin alkuvaiheen nokkamies Viktor Šklovski, joka myöhemmissä kirjoituksissaan palasi kuuluisaan termiin usein sitä täsmentäen ja perusteli sen muotoa puutteellisella oikeinkirjoitustaidollaan:

Minä siis loin silloin termin *ostranenie*; ja koska voin tänä päivänä jo tunnustaa, että tein kielioppivirheitä, niin kirjoitin todellakin sanan yhdellä n:llä. Olisi pitänyt kirjoittaa vain ”outo”. Niin se sitten lähti yhdellä n:llä ja kirmaa ympäri maailmaa kuin yksikorvainen koira. (Šklovski 1983, 73; suom. Huttunen 2009, 36.)

Ohjelmallisessa artikkelissaan ”Taiteesta – keinona” (”Iskusstvo, kak prijom”, 1917) Šklovski painottaa kaunokirjallisen ja arkisen kielen välisen jaottelun olevan kirjal-

lisuudentutkimukselle välttämätön. Arkinen todellisuuden vastaanottaminen on automatisoitunutta, mistä Šklovski käyttää esimerkkinä Leo Tolstoin päiväkirjaa: kirjailija kertoo olleensa pyyhkimässä pölyjä huonekaluista, kun sohvan luokse päästyään huomasi, ettei millään pystynyt muistamaan, oliko jo tomuttanut sen vai ei. ”Automaatio syö (vyttää) asiat, vaatteet, huonekalut, vaimon ja sodan pelon”, kirjoittaa Šklovski (2001, 34) ja esittää, että taiteen tehtävä on palauttaa elämäntunne tekemällä todellisuuden vastaanottamisesta tiedostettua. Tämä tapahtuu vastaanottamista hidastavan vaikeutetun muodon avulla. Esimerkkinä outouttamisesta Šklovski (mt., 35–36) käyttää Tolstoin kertomusta ”Vanha ruuna” (”Holstomer”, 1885), jossa ihmiselle ominaiset ja luonnollisina pidetyt käytänteet kuten omistaminen näyttävät hevosien näkökulmasta tarkasteltuina mielivaltaisina ja epäoikeudenmukaisina.

Myöhemmän narratologisen kertomusteorian käsitys tarinasta ja juonesta rakentuu Šklovskin tekemään määrittelyyn artikkelissa ”Parodinen romaani: Sternin *Tristram Shandy*” (”Parodijnyi roman. *Tristram Šendi* Sterna”, 1921). Myös Tomaševskin oppikirjassaan *Teorija literatury* (1925, 1931; ks. Tomaševski 2001) esittämät juonen rakennetta koskevat täydennykset ovat olleet tärkeitä etenkin narratologisen tutkimuksen kannalta. Šklovskin (2001) näkemyksen mukaan tarinan muodostavat tapahtumat, joista kerrotaan, ja juoni taas on tapa järjestellä tarinan tapahtumat mahdollisimman vaikuttavaksi kokonaisuudeksi. Juoni on siten yksi proosakerronnan outouttamisen muoto, jonka avulla tekijä kiinnittää huomion siihen, *miten* tarina kerrotaan. Niinpä esimerkiksi Puškinin *Jevgeni Oneginin* (1823–1831) tarina on sen lemменparin romanssi, kun taas runoromaanin juoni rikkoo tarinan kronologian erilaisin poikkeamin. Sekä Šklovski että Tynjanov sovelsivat jaottelua myös elokuvaan, joka nousi 1920-luvulla heidän toiseksi tutkimuskohteekseen. Molemmat työskentelivät myös elokuvakäsikirjoittajina.

Viktor Žirmunski, joka moitti Šklovskia jo varhain siitä, ettei tämä ollut ajatellut taideteoriaansa loppuun saakka, korosti, että oli tärkeää erottaa outouttaminen yhtäältä teosanalyysin välineenä ja toisaalta taiteen tehtävänä (Žirmunski 1928). Formalistien näkemyksestä seuraa, että taide ymmärretään keinovalikoimana, mutta todellisuudessa kirjailijalla voi olla puhtaasti taiteellisten päämäärien eli uudistusvoimaisen tekstin kirjoittamisen lisäksi monia muitakin tavoitteita – poliittisia, moraalisia tai vaikkapa henkilökohtaisia. Miten siis määrittää tendenssinomaista tai perinteistä taidetta, jonka tavoitteena ei ole kielen uudistaminen? Vastaavasti formalistinen outouttaminen ei voi olla myöskään ainoa kirjallisuuden kehitykseen vaikuttava seikka, sillä kirjallisuudenhistoriaa muovaavat myös muut tekijät. Žirmunski ampuukin alas Jakobsonin teesin, jonka mukaan kirjallisuudentutkimuksen täytyy tieteellistyäkseen tunnistaa keino ainoaksi sankarikseen. Sen sijaan Jakobsonin (2001, 56) samassa yhteydessä muotoilema ajatus ennakoii formalistisen ajattelun uutta, staattisia määritelmiä kaihtavaa kirjallisuushistoriallista käännettä: ”[K]irjallisuustieteen kohteena ei ole kirjallisuus, vaan kirjallisuudellisuus (*literaturnost*), eli se mikä tekee käsillä olevasta teoksesta kirjallisen teoksen.”

Formalistien käsitys kirjallisuushistoriasta

1920-luvun puolivälissä tieteentekijöihin kohdistui Neuvostoliitossa kasvavia vaatimuksia tehdä yhteiskunnallisemmin suuntautunutta eli vallitsevan ideologian

mukaista marxilaista tutkimusta. Kirjallisuuslehdissä ja muilla foorumeilla käyty kiivas keskustelu oli osa laajempaa murrosta, jonka tavoitteena oli metodologinen yhdenmukaistaminen kulttuurin eri alueilla. Formalisteja kritisoitiin siitä, ettei kirjallisuuden suhde yhteiskunnallisiin olosuhteisiin näkynyt heidän kaunokirjallisen teoksen muotoon ja kieleen keskittyvissä kirjoituksissaan. Erityisen voimakasta kritiikkiä oli neuvostohallinnon virallista taiteentutkimuksen linjaa eli vulgaarisosiollogismia edustavien tutkijoiden parissa, mutta myös esimerkiksi Mihail Bahtinin filosofisemmin ja sosiologisemmin suuntautunut koulukunta kyseenalaisti formalismin lähtökohtia.

Bahtinin ystävän ja kollegan Pavel Medvedevin teos *Formaali metodi kirjallisuustieteessä* (*Formalnyi metod v literaturovedenii*, 1928) – jota on usein pidetty Bahtinin kirjoittamana – on tämän kritiikin klassikko. Medvedev kuitenkin myös antaa tunnustusta kritiikkinsä kohteelle. On kiinnostavaa, että kun Bahtinin teoriat saapuivat länteen 1960-luvulla, niitä käytettiin tällä kertaa osana Julia Kristevan ja muiden jälkistrukturalistien strukturalismiin kohdistamaa kritiikkiä (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Myös formalistien nuori polvi vaati aikaisempien lähtökohtien uudelleenarviointia: Moskovassa kritisoitiin vanhemman polven puhtaan lingvististä lähestymistapaa ja Leningradissa vaadittiin siirtymää immanentista kirjallisuuden jatkumoiden tutkimuksesta kohti kaunokirjallisuuden ulkopuoliset tekijät huomioivaa analyysia.

Siirtymä synkronisesta diakronisempaan otteeseen orastaa jo formalistien 1920-luvun alun teksteissä, joissa he hahmottavat kirjallisuuden kehitystä ”vanhojen” ja ”uusien” muotojen välisenä taisteluna. Vanha, hallitseva muoto korvautuu uudella, joka aikanaan itse vanhenee ja tulee uuden muodon kukistamaksi. Kuten Tynjanov toteaa artikkelissaan ”Dostojevski ja Gogol (kohti parodian teoriaa)” (*”Dostojevski i Gogol (k teorii parodii)”*, 1921), kirjallisuuden murroskausiina vahvalla parodialla on usein erityinen rooli tässä prosessissa. Parodian avulla automatisoituneet keinot tehdään näkyviksi ja asetetaan naurunalaisiksi. (Tynjanov 1977.)

Kypsempänä siirtymä kirjallisuushistorialliseen ajatteluun näkyy 1920-luvun loppupuolella koulukunnan keskeisiksi teoreetikoiksi silloin nousseiden Tynjanovin ja Eichenbaumin teksteissä. Jos aiemmin formalistit ymmärsivät kirjallisuuden keinovalikoimaksi, jossa automatisoituneet keinot aika ajoin korvautuvat tuoreilla ja elinvoimaisilla, niin nyt kirjallisuuden kehitystä hahmotetaan sen keinojen historiallisesti muuttuvien funktioiden kautta. Toisin sanoen kyse on siitä, että Tynjanov ja Eichenbaum halusivat kirjoittaa uutta kirjallisuushistoriaa, ja sitä varten heidän oli irrottauttava (tai etäännyttävä) formalismin alkuvaiheelle ominaisesta tekstin immanentista analyysistä. Näin tekstilähtöinen muodon analyysi saa rinnalleen sosiologisemmin suuntautunutta tutkimusta siitä, miten yhteiskunnassa tapahtuvat muutokset vaikuttavat kirjallisuuden historiaan.

Eichenbaum julkaisi vuonna 1927 useamman artikkelin, joissa hän tarkastelee historiaa kaunokirjallisuuden tärkeänä kontekstina. Näin hän asettuu tietoisesti oppositioon suhteessa formalismin varhaiskauteen, jolle oli ominaista tykkäänä kieltää historian merkitys, huolimatta siitä, että lukeva yleisö oli siitä sängen kiinnostunut ja formalistit itsekkin, Tynjanov etunenässä, kirjoittivat historiallisia romaaneja. Eichenbaum selittää suhteen historiaan olevan välttämätön juuri vallitsevan aikalaistekstin vuoksi. Artikkelissaan ”Kirjallinen arki” (*”Literaturnyi byt”*, 1927) hän kirjoittaa, että pyrkimys kirjoittaa siitä ”miten jokin teos oli tehty” vastasi vallankumouksen jälkeisen kirjallisuuden, futurismin ja symbolismin, tarpeisiin. Nyt kirjallisuudentutkimuksella

oli toisia tehtäviä: kun kirjallisuuden kentälle ilmestyi uudenlaisia, yhteiskunnalliseen tilaukseen vastaavia kirjailijoita, oli teoskeskeisen tutkimuksen sijaan tarpeen esimerkiksi määrittää ”miten olla kirjailija”. Niinpä tutkijoiden tulisi selvittää kirjallisen arjen ja kirjallisuushistorian välistä vuorovaikutusta eli sitä, miten kirjallisuuden kentällä tapahtuvat muutokset vaikuttavat kirjallisuushistoriaan. Tällainen ilmiö on esimerkiksi kirjallisen työn ammattimaistuminen 1830-luvulla, jolloin runoilija Puškin alkoi kirjoittaa journalistista proosaa ja jolloin suuri lukeva yleisö syntyi. Eichenbaumin (2001) mukaan uudenlainen kirjallisuushistorian tehtävänasettelu edellyttää monisyisempää ymmärrystä siitä, mitä ovat kirjallisuuden kehittymisen kannalta merkitykselliset, tiettyinä aikana vallitsevat kirjallisen elämän konventiot. Tällaisia kirjallisuushistoriallisia ”faktoja” tai tosioita voivat olla esimerkiksi kirjalliset aikakauslehdet, seuramatkat ja salongit.

Kirjallisuushistoriallisen faktan määrittelyssä Eichenbaum viittaa Tynjanovin teoreettiseen artikkeliin ”Kirjallinen tosio” (”Literaturnyi fakt”, 1924). Siinä Tynjanov esittää, että kirjallisuuden keskeisten käsitteiden, kuten eri lajityyppien staattiset määritelmät, ovat usein ongelmallisia, koska itse ilmiöt ovat tilannesidonnaisia. Lajityyppien kirjallisuushistoriallista huojuvuutta Tynjanov (2001a) kuvaa muotojen välisenä taisteluna ja epäjatkuvuutena, ei perinteisen kirjallisuushistorian tavoin rauhanomaisena traditiona, jossa tietty genre siirtyisi kirjailijalta toiselle. Kuten Šklovski oli jo aiemmin muotoillut asian: kaunokirjallinen muoto ei periydy suoraan isältä pojalle vaan pikemminkin sedältä veljenpojalle. Uudet ainekset saadaan usein kirjallisuuden marginaalista, perifeerisistä muodoista, jotka käyvät haastamaan kaanonin ja sen automatisoituneita muotoja. Kun esimerkiksi kanonisoitunut laji hajoaa, se siirtyy kirjallisuuden periferiaan, josta puolestaan nousee keskukseen uusi, korvaava genre. Kirjallisuushistorian kaudet eivät siten ole luonteeltaan staattisia, vaan niitä leimaa dynaaminen kilpailu ja muutos. Horjuvuus koskee myös historiallisesti muuttuvaa kirjallisuuden käsitettä: esimerkiksi 1700-luvulla erilaisia tavu- ja sana-arvoituksia pidettiin kaunokirjallisuutena, kun taas nyt ne luettaisiin pikemminkin folklloreksi.

Tynjanov jatkaa ideoidensa kehittelyä artikkelissa ”Kirjallisuuden evoluutiosta” (”O literaturnoi evoljutsii”, 1927). Hän kritisoi kirjallisten ilmiöiden psykologisoivaa tarkastelua, jossa tutkijan kiinnostus kohdistuu niiden syntyyn sen sijaan että se kohdistuisi niiden kehitykseen tai muuttuvuuteen. Tähän viittaa siis termi evoluutio. Artikkelissa näkemys kirjallisuushistoriallisen kauden dynamisesta rakentumisesta korvautuu kirjallisuuden järjestelmän käsitteellä. Näin kaunokirjallisuuden evoluutio näyttäytyy järjestelmän vaihtumisena toiseen. Tynjanovin (2001b) mukaan teoksia on mahdotonta tarkastella immanentisti järjestelmän ulkopuolella, kun taas niiden analysoiminen osana kulloistakin järjestelmää mahdollistaa kirjallisuushistoriallisen tekstianalyysin. Myös genreä on tarkasteltava suhteessa sille relevanttiin järjestelmään. Esimerkiksi 1900–2000-luvuilla romaanin pääasiallinen tunnusmerkki on ollut sen merkittävä laajuus, kun taas joskus aiemmin romaanilaji on määrittynyt runsaiden rakkausjuonien kautta.

Artikkelissaan Tynjanov (mt.) kehittää tärkeää funktion käsitettä, jolla hän tarkoittaa teoksen eri elementtien kuten esimerkiksi juonen ja tyylin keskinäissuhteita ja sen suhdetta kirjallisuuden järjestelmään. Näin esimerkiksi runon arkaismeilla voi olla korkeatyylinen tai ironinen funktio riippuen sen kirjoitusajankohdasta. Kirjallisuuden järjestelmässä elementit eivät ole tasapainossa, vaan jokin niistä on dominoivassa asemassa. Jonkin kaunokirjallisen elementin automatisoituminen ei poista sitä

kirjallisuuden järjestelmästä vaan ainoastaan vaihtaa sen funktion alisteiseksi; näin siis tapahtuu kaunokirjallinen evoluutio. Niinpä esimerkiksi juonikeskeisen proosan automatisoitua tekstiä tarina voi saada aivan toisenlaisen merkityksen ja toimia tyylin motivoijana – tässä Tynjanov viittanee Eichenbaumin Gogolin ”Päälystakkaa” koskevaan artikkeliin. Keskinäissuhteet on huomioitava myös genren tarkastelussa, kuten runouden ja proosan välisessä taistelussa. Esimerkiksi runouden tunnusmerkkinä oli pitkään mitallisuus, mutta mitallisen proosan yleistyttyä sen erityisyys on kadonnut ja tilalle on noussut uusia tunnuspiirteitä.

Vuonna 1928 Tynjanov vieraili Prahaan siirtyneen Jakobsonin luona. He julkaisivat yhdessä teesikirjoituksen ”Kirjallisuuden ja kielen tutkimuksen ongelmat” (”Problemy izutšeniia literatury i jazyka”, 1928), jossa Tynjanovin strukturalismiin viittaavia ideoita on ryhdytetty Jakobsonin Ferdinand de Saussurelta saamista vaikutteilla kielen puheen (*langue* ja *parole*) välisestä dikotomiasta. Tynjanov ja Jakobson myös esittävät formalistisen koulukunnan perustamista uudelleen Šklovskin johdolla. (Jakobson 2001.) Siten teksti osoittaa kohti formalismin uutta, strukturalistista vaihetta, jonka toteuttaminen 1930-luvun taitteen Neuvostoliitossa oli kuitenkin mahdotonta.

Formalismin perintö

Kun Stalinin vuoden 1929 ”kulttuurivallankumous” sulki kaikki älyllisesti riippumattomat koulutus- ja tiedeinstituutiot, myös formalistit hajautuivat eri tahoille ja lakkasivat toimimasta yhtenäisenä ryhmänä. Perintöä veivät eteenpäin ja kehittivät uusiin suuntiin uusformalistit, kuten Lidia Ginzburg ja Grigori Gukovski, jonka opiskelijoihin lukeutui muiden muassa Tarton-Moskovan kulttuurisemioottisen koulukunnan Juri Lotman.

Avoimesti formalismin ideoita saattoi kehittää vain sotaa edeltävien vuosien Euroopassa liikkunut Jakobson, josta tuli yksi strukturalismin keskeisistä vaikuttajista (ks. luku Strukturalismi). Vuonna 1926 hän perusti yhdessä tšekkiläisten tutkijoiden kanssa varhaisen strukturalistisen yhdistyksen, Prahan lingvistipiirin, ja Yhdysvaltoihin emigroiduttuaan teki merkittävän akateemisen uran muun muassa Harvardin yliopiston professorina välittäen formalismin perintöä myös angloamerikkalaiseen maailmaan. Tšekkiläisestä strukturalismista ja formalisteista olivat tietoisia jo uskriitikot René Wellek ja Austin Warren, joiden vaikutusvaltaisen teoksen *Kirjallisuus ja sen teoria* (*Theory of Literature*, 1942) välityksellä formalismista kiinnostuttiin 1950-luvulta lähtien.

Merkittävää on formalismin vaikutus strukturalismiin, jonka kontekstissa sen ideoita omaksuttiin 1950–1960-luvuilla (ks. luku Strukturalismi). Victor Erlichin varhaista klassikkoteosta *Russian Formalism* (1955) seurasivat Jakobsonin vaimon Krystyna Pomorskan *Russian Formalist Theory and Its Poetic Ambiance* (1968; ks. myös Jakobson 1982) ja strukturalisti Tzvetan Todorovin formalistien kirjoittamien tekstien ranskannosantologia (1965), johon Jakobson kirjoitti esipuheen. Kokoelmassa *Readings in Russian Poetics: Formalist and Structuralist Views* (1971) ilmestyi ensimmäisen kerran myös Jakobsonin tärkeä artikkeli kaunokirjallisesta dominantista, jossa hän jatkaa ja kehittää edelleen erityisesti Tynjanovin näkemyksiä. Jakobsonin mukaan dominantti on teoksen kokoava tekijä, joka motivoi sen muut elementit ja takaa sen rakenteellisen yhtenäisyyden. Jakobsonin kuoleman jälkeen julkaistiin kokoelma *Language*,

Poetry and Poetics: The Generation of the 1890s. Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij (1987), jonka otsikko kertoo jo vakiintuneesta tavasta ymmärtää formalistit avant-gardekulttuurin edustajina.

Merkittävä vaikutus lännessä on ollut myös formalististen yhdistysten ulkopuolella toimineen Vladimir Proppin venäläisten ihmesatujen kerronnallista rakennetta koskevalla tutkimuksella, erityisesti hänen englanniksi vuonna 1958 käännetyllä pääteoksellaan *Morphology of the Tale (Morfologija skazki, 1928)*. Myöhempään formalismin tutkimukseen lukeutuu niin historiallista tutkimusta (ks. Hansen-Löve 1978; Depretto 2009), yksittäisten formalistien perinnön tutkimusta (ks. *Tynjanovski sbornik* 1984–2019; Any 1994; Curtis 2004; Ioffe 2012) kuin heidän näkemystensä ja käyttämänsä tieteellisen kielen analyysiäkin (Steiner 1984).

Suomessa formalistista teoriaa esitteli jo varhain suomenruotsalainen kirjailija Henry Parland esseessään ”Den modernistiska dikten ur formalistisk synpunkt” (1932). Varsinaisesti formalismi saapui Suomeenkin kuitenkin vasta 1950–1960-luvuilla strukturalistisen kirjallisuudentutkimuksen myötä. Tärkeä merkitys on ollut Pekka Pesosen ja Timo Sunin toimittamalla suomennosvalikoimalla *Venäläinen formalismi* (2001), johon on koottu formalistien keskeisimpiä tekstejä. Antologiassa on myös laaja ja informatiivinen johdanto, jonka avulla pääsee perehtymään formalistisen koulukunnan vaiheisiin tarkemmin.

Formalistisella metodilla on paljon annettavaa myös nykyiselle kirjallisuudentutkimukselle ja kirjallisuuden opetukselle. Formalistit näkivät kirjallisuudenhistorian eksaktina tieteenä ja ajattelivat kaunokirjallisuuden erityisluonteen piilevän sen kielessä. Niinpä he keskittivät ensisijaisen huomionsa runouden ja proosan muotoon ja keinoihin. Näiden tarkkaa huomioimista voidaan pitää onnistuneen kirjallisuusanalyysin edellytyksenä myös 2000-luvulla. Formalistien kiinnostus kaunokirjallisuuden muotoon ja sen kirjallisuushistorialliseen kehittymiseen on ajankohtainen myös yhä keskeisemmiksi nousseiden kvantitatiivisten kirjallisuudentutkimuksen menetelmien kannalta.

- Formalisti tutkii kaunokirjallisuuden kielellisiä ja muodollisia elementtejä sekä niiden kirjallisuushistoriallista muotoutumista. Tutkimuksen kohteena voivat olla esimerkiksi runotekstin äänteellinen tai rytminen rakentuminen tai runokielen semanttiset prosessit.
- Myös proosan analyysissä formalistinen lukutapa kiinnittää huomiota kaunokirjallisuudelle ominaisiin keinoihin, kuten outottavaan näkökulmatekniikkaan tai juonen ja tarinan välisiin eroihin, kuten tekstin aikarakenteisiin.
- Formalisti tarkastelee kaunokirjallisuuden muotoa kirjallisuushistoriallisessa kontekstissaan, eli hän on kiinnostunut kirjallisuuden keinojen muuttuvista funktioista. Formalisti voi tutkia myös esimerkiksi jonkin kirjallisuuden lajin muodon kehittymistä.

Lähteet

- Any, Carol 1994: *Boris Eikhenbaum. Voices of a Russian Formalist*. Stanford: Stanford University Press.
- Brik, O. M. 1917: *Zvukovyje povtory*. Teoksessa *Sbornik po teorii poetičeskogo jazyka*. Vypusk II. Petrograd.
- Curtis, James M. 2004: *Boris Eichenbaum. Ego semja, strana i russkaja literatura*. Sankt-Peterburg: Akademitsjeski projekt.
- Depretto, Catherine 2009: *Le Formalisme en Russie*. Paris: Institut d'études slaves.
- Eichenbaum, Boris 2001: Miten Gogolin Päälystakki on tehty. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 109–131. Venäjänkielinen alkuteos 1917.
- Eichenbaum, Boris 1924: O zvukah v stihe. Teoksessa *Skvoz literatury*. Leningrad: Academia. 201–208.
- Erlich, Victor 1955: *Russian Formalism. History – Doctrine*. Haag: Mouton.
- Hansen-Löve, Aage A. 1996: *Der russische Formalismus. Methodologische Konstruktion seiner Entwicklung aus dem Prinzip der Verfremdung*. Wien: Austrian Academy of Sciences Press. Alkuteos 1978.
- Huttunen, Tomi 2009: Venäläinen teoria ja avantgarde. Ostrannenie, katakreesi ja räjähdys. – *Syn-teesi. Taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti* 2/2009 s. 35–45.
- Ioffe, Dennis (toim.) 2012: *Russian Literature*. Vol. LXXII-III/IV (Special Issue: V. M. Žirmunski).
- Jakobson, Roman 1982: *Besedy. R. Jakobson, K. Pomorska*. Jerusalem: Izd-vo im. I. L. Magnesa – Jevreiski universitet v Jerusaleme.
- Jakobson, Roman 2001: Uusin venäläinen runous. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 50–59. Venäjänkielinen alkuteos 1921.
- Jakubinski, L. P. 1917: Skoplenie odinakovyh plavnyh v praktičeskom i poetičeskom jazykah. Teoksessa *Sbornik po teorii poetičeskogo jazyka*. Vypusk II. Petrograd.
- Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) 2001: *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pomorska, Krystyna 1968: *Russian Formalist Theory and Its Poetic Ambiance*. Haag: Mouton.
- Šklovski, Viktor 1983: Rasskaz ob OPOJAZe. Teoksessa *O teorii prozy*. Moskva: Sovetskyi pisatel.
- Šklovski, Viktor 2001: Taiteesta – keinona. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 29–49. Venäjänkielinen alkuteos 1917.
- Steiner, Peter 2016: *Russian Formalism. A Metapoetics*. Ithaca & London: Cornell University Press. Alkuteos 1984.
- Todorov, Tzvetan (toim.) 1965: *Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes*. Paris: Seuil.
- Tynjanov, Juri 1924: *Problema stihotvornogo jazyka*. Leningrad: Academia.
- Tynjanov, Juri 1977: Dostojevski i Gogol (k teorii parodii). Teoksessa *Poetika. Istorija literatury. Kino*. Moskva: Nauka. 198–226.
- Tynjanov, Juri 2001a: Kirjallinen tosio. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 233–254. Venäjänkielinen alkuteos 1924.
- Tynjanov, Juri 2001b: Kirjallisuuden evoluutiosta. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.) *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suom. Timo Suni. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 266–281. Venäjänkielinen alkuteos 1927.
- Tynjanovski sbornik* 1984–2019. Riga – Moskva – Jekaterinburg.
- Žirmunski, Viktor 1928: K voprosu o formalnom metode. Teoksessa *Voprosy teorii literatury*. Leningrad: Academia. 154–174.

Uuskritiikki ja lähilukeminen

Markku Lehtimäki

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-3849-7783>

Aino Mäkikalli

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

1900-luvun kirjallisuustieteen varhaisissa tekstikeskeisissä suuntauksissa, formalismissa ja uuskritiikissä, oltiin kiinnostuneita kaunokirjallisista teoksista selkeärajaisina objekteina, joiden merkitys löytyy niistä itsestään. Uuskritiikki ja formalismi asettivatkin voimakkaasti biografismia vastaan. Uuskritiikki, joka alkaa kehittyä ensimmäisen maailmansodan (1914–1918) jälkeen eli samaan aikaan kuin venäläinen formalismi (ks. luku Venäläinen formalismi), hylkää biografian ja psykologian samoin kuin kirjallisuutta selittävät yhteiskunnalliset taustatekijät ja siirtää modernin kirjallisuustieteen huomion tekstin sisäisiin ominaisuuksiin. Uuskritiikillä on ollut huomattava vaikutus – erityisesti angloamerikkalaisessa maailmassa mutta myöhemmin myös Suomessa – siihen, millä tavalla kirjallisia tekstejä analysoidaan ja tulkitaan. Tässä luvussa tarkastellaan uuskritiikkiä sen historiallisessa kontekstissa sekä niin brittiläisen, yhdysvaltalaisen kuin suomalaisen kirjallisuudentutkimuksen ja kirjallisuudenopetuksen perinteessä. Luvussa käsitellään myös lähilukemista erityisesti uuskritiikin menetelmään liittyvänä ”tekstiautonomisena” lukutapana samalla kun osoitetaan, että lähilukeminen voi uuskriittisen perinteen reunoilla tai sen ulkopuolella tarkoittaa myös huolellista ja tarkkaa tekstianalyysia, jota on rikastettu historiallisella kontekstualisoinnilla.

T. S. Eliot ja uuskritiikin lähtökohdat Englannissa

Uuskritiikin alkuvaiheet liittyvät yhdysvaltalaisyntyisen, mutta 1920-luvulla Englantiin siirtyneen runoilijan ja modernistin T. S. Eliotin esseisiin. Näistä esseistä, jotka ovat tyyliltään pikemminkin impressionistisia kuin tieteellisiä, avautuvat eräät uuskriittisen menetelmän peruseräät. Eliotin mukaan on keskityttävä ”tekstiin itseensä”, ja mitään ulkopuolisia tietoja kirjailijan elämästä tai ympäröivästä maailmasta ei saa tuoda mukaan tulkintaan. Eliotin käänteentekevä essee ”Tradition and the Individual Talent” (1917), joka on myös uuskriittisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohta, käsittelee kirjallisen tradition ja yksilöllisen lahjakkuuden suhdetta. Esseessään Eliot

puhuu ”epäpersoonallisesta” runoudesta, jossa nykyaikainen runoilija katoaa persoonana kirjallisuuden tradition ja kirjallisuushistorian ääniin (ks. Eliot 2015, 42–53). Nykyrunoilija on ääni ja väline, jonka kautta traditio välittyy ja joka tuo tuon historian ja perinteen osaksi nykyaikaa. Se, mikä on kirjallisuuden suuri traditio, määritetty tässä esseessä lähinnä siksi perinteeksi, josta Eliot itse ammentaa runoutensa, eli siksi jatkumoksi, johon hän onnistuu sijoittamaan itsensä. Tämä traditio on pikemminkin katolinen – Danteen ja Chauceriin liittyvä – kuin protestanttinen linja, jota edustaa esimerkiksi John Milton. Varsinkin myöhempää, 1930–1940-lukujen Eliotia, on tärkeää ajatella myös uskonnollisena runoilijana.

Eliotin esittämänä ihanteena on ”objektiivinen” lukeminen, subjektiivisista tunteista ja mieltymyksistä irrotettu viileän analyttinen ja tarkkaileva näkökulma, johon on toki tuotava mukaan tietämystä kirjallisuuden historiasta ja esitystapojen perinteestä. Eliot on yksi niistä runoilijoista, jotka alkoivat 1910-luvulla kehittää uutta kuvallista eli imagistista runoutta. Joillekin lukijoille Eliot on myös esimerkki teknisestä ja akateemisesta taituruudesta, joka jättää lukijan kylmäksi, ja tämä oli tavallaan Eliotin tavoitekin. Hänen mukaansa runouden ei pidä tuottaa niinkään lukijan omasta persoonallisuudesta riippuvaisia satunnaisia ja määrittelemättömiä tunne-elämyksiä, vaan löytää niin sanottu *objektiivinen korrelaatti*. Tällä tarkoitetaan jotakin täsmällistä kuvalista ilmaisua, joka suggestiivisessa tehokkuudessaan herättää lukijassa *tiety*n kokemuksen ja tuntemuksen.

Eliotin mukaan runous ikään kuin ”objektivoi” tunteen ja antaa tietylle tuntemukselle täsmällisen ilmaisun. Runous voi tavoittaa sen, miltä ruusu tuoksuu, miten vesi kimmeltää tai kuinka lintu lentää. Esimerkiksi Eliotin varhaistuotantoon kuuluvassa runossa ”J. Alfred Prufrockin rakkauslaulu” (”The Love Song of J. Alfred Prufrock”, 1915) käytetään tällaista vertaukseen perustuvaa runokuvaa: ”ilta on levällään taivasta vasten / kuin eetterillä nuketettu potilas leikkauspöydällä” (Eliot 1988, 67). Eliotin tarkoittamassa mielessä tehokkaasti käytetty kuva tuottaa lukijan mielessä tietyn mielikuvan – tai sen pitäisi tuottaa sellainen. Eliotin ajatuksena on, että jos runo on onnistunut ja runokuva on tehokas, silloin kaikki lukijat kokevat runon samalla tavoin. Tällöin runolle pitäisi periaatteessa olla löydettävissä myös ”oikea tulkinta”.

Objektiivisen korrelaatin käsite esiintyy Eliotin esseessä ”Hamlet and His Problems” (1919), joka käsittelee nimensä mukaisesti Hamletin ongelmia – eikä pelkästään henkilöahmo Hamletin, vaan myös Shakespearen näytelmän ongelmia. Eliot nimittäin väittää, että Shakespeare epäonnistuu konkretisoimaan Hamletin tunnetiloja tehokkaan aistivoimaisesti; toisin sanoen Shakespeare ei Eliotin mukaan onnistu tiivistämään hahmoaan tiettyyn runokuvaan (ks. Eliot 2015, 87–94). Tässä ehkä nähdään uuskritiikille laajemminkin tyypillisesti, että Eliot – joka myöhemmin itsekin kirjoitti näytelmiä – lukee Shakespearen draamaa runona. Mutta jos Shakespeare epäonnistuu siinä, että hän ei sovi Eliotin ja uuskritiikin muottiin, niin onko vika silloin Shakespeareassa vai uuskritiikissä? Jos juuri Shakespearen näytelmistä kuitenkin lähtisi etsimään Eliotin tarkoittamaa objektiivista korrelaattia eli sellaista tehokasta runokuvaa, joka tiivistää monimutkaisetkin tuntemukset, se voisi olla Lady Macbethin käsien pesu veriteon jälkeen.

Kolmannessa tämän aikakauden tunnetussa esseessään ”The Metaphysical Poets” (1921) Eliot kirjoittaa: ”Kun runoilijan mieli on täydellisesti mukautunut työtään varten, se sulattaa alinomaa yhteen erilaisia kokemuksia; tavallisen ihmisen kokemukset ovat kaoottisia, epäsäännöllisiä, katkelmallisia” (suom. Laitinen 1988, 29). Tässä

korostetaan runoilijan kykyä omaksua ja suodattaa kirjallisuuden traditiota ja tehdä taidetta niistä arkipäiväisistäkin kokemuksista, jotka niin kutsutulle ”tavalliselle ihmiselle” jäävät muodottomiksi. Runoilijan mieli on jotakin omanlaistaan – mutta ei niinkään omaperäisyyttä ja alkuvoimaista luovuutta romantiikan neromyytin hengessä. Eliot itse asiassa inhosi romantiikkaa ja sen ”epätäsmällisiä” tuntemuksia. Pikemmin kyse on ”lahjakkuudesta”, kyvystä sulautua suureen traditioon ja välittää sitä omaksumiensa runokeinojen kautta uusille sukupolville.

”Autio maa” uskriteikin mallitapauksena

T. S. Eliotia on pidetty konservatiivisena ajattelijana, mikä näkyy myös hänen traditiokeskeisessä runoudessaan. Yhdysvaltalaistaustainen Eliot oli varakasta etelävaltio-laista sukua, ja Englantiin tultuaan hän kääntyi katoliseen uskoon ja esitti hyvinkin konservatiivisia käsityksiä yhteiskunnasta ja historiasta. Eliotilla ja hänen yhdysvaltalaisilla uskriittisillä seuraajillaan, jotka hekin olivat usein kotoisin etelävaltioista, korostui erityisesti menneisyyden kaipuu, pastoraalimainen nostalgia ja teknologista edistysuskoa vastustava agraarinen konservatismi (ks. Eagleton 1997, 64). Eliotin kuuluisin yksittäinen runo, ”Autio maa” (”The Waste Land”),¹ vuodelta 1922 kehottaa epäilemään nykyaikaa ja palaamaan menneisyyden myytteihin. Se, millä tavalla kirjallisuuden traditio ja yksilöllinen lahjakkuus yhdistyvät, voi tulla esiin esimerkiksi juuri ”Aution maan” aloituksesta, joka saattaa olla ylipäänsä modernistisen runouden tunnetuin aloitus:

Huhtikuu on kuukausista julmin,
se työntää sireenejä kuolleesta maasta,
sekoittaa muiston ja pyyteen,
kiihoittaa uneliaita juuria kevätsateella (Eliot 1988, 83).

”Aution maan” aloituksessa kuuluu englanninkielisen runouden traditio alkaen Geoffrey Chaucerin myöhäiskeskiaikaisesta *Canterburyn tarinoista*. Nämä alluusiot eli intertekstuaaliset viittaukset lukijan olisi tunnistettava, jotta pystyy tulkitsemaan runon. Uskriteikissä korostetaan, että kirjallisuuden lukeminen vaatii tarkkaa lähilukua teoksen kielestä ja rakenteesta. ”Autiossa maassa” tulkinta menee entistä haasteellisemmaksi, kun runoelma etenee, koska mukaan tulevat muinaiset hedelmällisyysmyytit, kristinuskon symbolit ja kristilliset legendat, kuten Graalin malja ja kuningas Arthurin keskiaikainen tarinavarasto sekä viittaukset esimerkiksi Shakespearen näytelmiin. Mutta runo antaa tälle kaikelle myös modernistisen kollaasimuodon ja nykyaikaisen tulkinnan, jossa urbaani, teknologinen, ”kuivaksi” muuttunut maisema tarvitsee uskoa, vettä ja hedelmöitystä. Terry Eagleton (1997, 58) kirjoittaa *Kirjallisuusteoriassaan*, että ”Eliot käytti skandaalimaisen avantgardistisia tekniikoita mitä jälkijättöisimpien päämäärien hyväksi”. Runoa voi lukea myös Eliotin omien esseiden valossa. Kuten Eliotin juuri ennen ”Autiota maata” kirjoittamassa traditiota ja yksilöllistä lahjakkuutta käsittelevässä esseessä, myös tässä runossa runoilijan persoonallisuus

1 Runo on ilmestynyt myös Markus Jääskeläisen suomentamana nimellä ”Joutomaa” vuonna 2020.

katoaa erilaisten äänten, intertekstien, symbolien, kollaasimaisten palasten ja tarkoituksellisen katkelmallisen rakenteen sekaan.

Formalistisessa poetiikassa erityisesti runouden lukemiseen kehitetty ”pohjatekstin” eli *subtekstin* käsite on käyttökelpoinen analyttinen väline kaunokirjallisissa teksteissä esiintyvien tulkinnallisten kysymysten ratkaisemiseksi. Se on kirjallisuushistoriasta tietoinen lukemisen tapa, jonka avulla voidaan löytää tekstien piilotettuja merkityksiä, toistuvia kuvia ja motiiveja. Tällöin tekstin merkitys ei löydy yksinomaan siitä itsestään vaan myös toisista teksteistä, jotka toimivat luettavan tekstin pohjateksteinä ja ”heijastuvat” siinä (Tammi 1991, 61–62). Eräänlaisen tekstuaalisen salapoliisityön ja detaljien huomaamisen lisäksi lukijan on löydettävä tulkintatyössään kuitenkin myös jokin merkityksellinen temaattinen funktio koko tekstille.

Kuitenkaan Eliotin teoria, jonka mukaan kaiken merkityksen täytyy löytyä tekstistä itsestään ja siihen sisältyvistä kirjallisuushistoriallisista viitteistä, ei ole tyydyttänyt kaikkia myöhempiä kirjallisuustieteen tutkimussuuntauksia. Uudempi kirjallisuuden tutkimus on huomionut lukijan kokemuksen ja lukemisen subjektiivisuuden sekä kirjallisuuden historiallisen paikantuneisuuden, jotka Eliotia seuranneessa uskriitiksissä on pääsääntöisesti siirretty sivuun. On haluttu myös kysyä, mitä Eliot pyrkii ”sanomaan” tällä runollaan rinnastaessaan hedelmällisyysmyytit, kristinuskon ja nyky maailman toisiinsa tai miten runo on syntynyt omassa ajassaan ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä Lontoossa. Emme voi unohtaa myöskään kirjallisuuden materiaalisia tuotanto-olosuhteita ja sitä, että kaikki kirjallisuus syntyy osana erilaisia teknisiä, taloudellisia ja institutionaalisia prosesseja. Kun ”Autio maa” pitkän kirjoitus- ja toimitusprosessin jälkeen ilmestyi vuonna 1922, se ei enää muistuttanut kovinkaan paljon Eliotin alkuperäistä versiota. Hänen runoilijakollegansa Ezra Pound – jolle runo on myös omistettu – oli nimittäin kommentaillaan ja merkinnöillään editoinut tekstin aivan toisenlaiseksi ja itse asiassa huomattavasti lyhyemmäksi kuin se alun perin oli. (Ks. Smith 1972.)

Puhdasveristä uskriitikkoa ei kuitenkaan kiinnosta se, mitä vaikkapa ”Aution maan” tekstin ulkoiset, materiaaliset olosuhteet ovat. Tällaista ”tekstiin itseensä” keskittyvää tutkijaa ei siis kiinnosta esimerkiksi se, että Eliot kirjoitti runoelmansa Lontoossa ensimmäisen maailmansodan jälkeisen syvän kansallisen trauman tunnelmissa, joihin runo selvästi tuntuu viittaavan: ”Kuka olisi uskonut kuoleman tuhonneen niin paljon” (Eliot 1988, 85). Kuolleiden ihmisvirrassa, joka ylittää siltaa runon visioimassa ”epätodellisessa kaupungissa”, voidaan nähdä viittaus Danten *Jumalaisen näytelmän* Helvetti-kuvastoon ja tulkita sen olevan puhtaasti kirjallisuushistoriallinen alluusio. Näin ollen runoelma irrotetaan kirjallisuuden sisäiseksi puheeksi, pois siitä historiallisesta todellisuudesta, jossa ”Autio maa” syntyi. Myös Eliotin oma konservatiivinen politiikka on siirretty sivuun, kun on luettu ”Autiota maata” niin sanotusti puhtaana tekstinä. Tämä noudattaa Eliotin esittämää tekstianalyysin ihannetta, jossa tekijän elämä on siivottu pois tulkinnasta. Uskriitikin mukaan runous – hyvänä esimerkkinä juuri ”Autio maa” – järjestää ristiriidat ja kaaoksen selkeäksi ja harmoniseksi kokonaisuudeksi. Se auttaa myös palaamaan menneisyyden myytteihin ja traditioihin, joista löytyvät oletetusti kaikkia ihmisiä yhdistävät arvot.

Angloamerikkalainen uuskritiikki

On tärkeää huomata, että uuskritiikki ei ole mikään monoliittinen suuntaus ja että se on saanut erilaisia muotoja ja painotuksia Englannissa, Yhdysvalloissa ja muuallakin maailmassa (ks. Drake, Armstrong ja Steiner 2013). Esimerkiksi brittiläinen uuskritiikin kehittäjä I. A. Richards ei jakanut T. S. Eliotin analyysitavan eräänlaista kovuutta ja kylmyyttä. Jos Eliotille runous on *objektiivisen* tunteen ja kokemuksen tavoittamista kirkkaiden ja suggestiivisten kuvien avulla, Richardsille runous on emotiivista kieltä, joka herättää lukijassa *subjektiivisia* tuntemuksia ja ajatuksia. Teoksessaan *Practical Criticism* (1929) Richards esittää, että on oltava herkkä ja oivaltava kirjallisen tekstin – nimenomaan runon – lukemisessa, ja keskittyminen runon kieleen ja rakenteeseen toimi hänen mukaansa vastalääkkeenä sotienvälisen ajan kaaokselle. Richardsille olivat tärkeitä myös ne emootiot, tunteet, jotka runon lukeminen herättää. Kaisa Kortekallion ja Anna Ovaskan (2020, 55) tiivistyksen mukaan ”Richardsin ’käytännöllisen kritiikin’ sivistyksellisenä tavoitteena olikin ohjata lukijaa kohtaamaan kaunokirjallinen teos herkkyydellä ja mietiskellen, vailla ennakko-oletuksia, ja siten kehittää lukijan esteettistä kokemusta”.

Omassa pedagogisessa menetelmässään Richards laittoi opiskelijansa lukemaan runoja ilman kontekstia, antamalla heille tekstejä ilman informaatiota niiden tekijöistä ja taustoista. Tutkimuksessaan *Practical Criticism* hän korostaakin muun muassa sitä, kuinka kontekstin ”viejäty”, opiskelijoiden ”väärät” ennakko-oletukset sekä lukijan oma ”henkilökohtainen tilanne” estävät runon muotokeinojen havaitsemista (Richards 1956, 203–227; ks. myös Amiran 2013, 8). Richardsin mukaan runouden kokeminen esteettisenä objektina herkistää mielen ja jalostaa sitä, saa sen keskittymään hetkeksi johonkin ja etsimään kauneutta muodosta ja rakenteesta. Tällöin lukija saattaa ymmärtää, että pelon, anarkian ja epävarmuuden maailmassa on myös jotakin kestävää, harmonista ja niin kognitiivisesti kuin emotionaalisesti tyydyttävää ja rauhoittavaa (ks. Eagleton 1997, 62–63). Richardsin 1920-luvun mittaan kehittämässä ”käytännöllisessä kritiikissä” tekstiin itseensä keskittyminen ja ulkopuolisen maailman poissulkeminen on myös eräänlainen meditaatioharjoitus ja psykologinen selviytymiskeino.

Richards oli varmasti osin oikeassa siinä, että runouden lukemisella on psykologista ja pedagogista merkitystä, vaikka myöhemmät 1940-luvun yhdysvaltalaiset uuskritiikot syyttivätkin häntä ”affektiivisesta harhasta” eli lukijoiden tunteiden ja kokemusten korostamisesta (ks. Wimsatt 1982, 22–25). Vaikka myös Richards itse halusi irrottaa luettavan tekstin sen erilaisista taustatekijöistä, menivät yhdysvaltalaiset uuskritiikot huomattavasti pidemmälle esittäessään, että runouden synnyttämillä henkilökohtaisilla tuntemuksilla ei ole tieteellistä arvoa. Tietyllä tapaa uuskritiikki ”kovenee” omaksi tieteelliseksi metodikseen 1940-luvun yhdysvaltalaisessa kirjallisuusteoriassa. Yhdysvaltalaisen uuskritiikin perustanlaskijoina voidaan pitää Cleanth Brooksia ja Robert Penn Warrenin teoksia *Understanding Poetry* (1938) ja *Understanding Fiction* (1943) sekä John Crowe Ransomien teosta *The New Criticism* (1941), josta tämä suhteellisen monimuotoinen angloamerikkalainen suuntaus saa vakiintuneen nimensä. Kiinnostavaa lienee, että monet yhdysvaltalaiset uuskritiikot, kuten mainitut Ransom ja Warren, olivat myös itse runoilijoita.

Uuskritiikissä korostuu asioiden ”näyttäminen” (*showing*) niiden ”kertomisen” (*telling*) sijaan, jolloin kuvallinen tai draamallinen esittäminen nähdään esteettisesti arvokkaammaksi kuin tapahtumien retorinen tai didaktinen kertominen (ks. Booth

1983, 92–93). Uskriteikin tutkimuskohteena on taideteos (ennen kaikkea runous) autonomisena yksilönä, jonka merkitys ja teema voidaan päätellä ja tulkita puhtaasti kielellisistä ja rakenteellisista seikoista käsin. Niin ikään sen tavoitteena on nähdä taideteos palvomisen arvoisena ”verbaalisena ikonina” tai ”orgaanisena ykseytenä”, koska vain yhtenäinen teos on taiteellisesti onnistunut (ks. Wimsatt 1982). Uskriteikin edellyttämässä yhtenäisessä taideteoksessa kaikki näennäiset ristiriidat sovitetaan lopuksi kerronnallisen sulkeuman ja kokoavan teeman avulla. Lähtökohtana on nähdä taideoksen orgaaninen ykseys, josta tulee esteettinen periaate.

Ennen kaikkea uskriteikin mukaan niin tekijän tarkoitukset kuin lukijan tunteukset tulee siirtää sivuun kirjallisuutta analysoitaessa. Kahden yhdysvaltalaisen tutkijan, William K. Wimsattin ja Monroe C. Beardsleyn vaikutusvaltaisessa – ja suomalaisen uskriteikin valtakaudella suomennetussa – esseessä ”Intentionharha” (”The Intentional Fallacy”, 1946) todetaan, että ”kirjailijan ennakkosuunnitelma tai intentio ei ole toivottava eikä edes yleensä saatavilla oleva kriteeri, jonka mukaan voisi arvioida sanataideteoksen onnistumista” (Wimsatt ja Beardsley 1971, 53). Myöhemmässä artikkelissaan ”The Affective Fallacy” (1949; ks. Wimsatt 1982, 21–40) he puolestaan esittävät, että lukijan tuntemuksilla ja kokemuksilla ei pidä olla merkitystä tekstien analyysissä ja tulkinnassa, sillä tuollaiset ”affektit” ovat teoksen rakenteen kannalta ulkopuolisia ja siksi kirjallisuuden lukemisen kannalta merkityksettömiä tekijöitä.

Uskriteikin ihanteena on runouden ja proosan ”puhtaus”. Tällöin poeettinen teksti on muusta maailmasta irrallinen omalakinen systeeminsä, joka hyödyntää erityistä kirjallista kieltä ja rakentuu tiettyjen kaunokirjallisuudelle ominaisten suurten ja yleispätevien teemojen varaan. Uskriteikin perinteeseen kuuluvassa temaattisessa tulkinnassa lähtökohtana on näkemys kirjallisuudesta erityisenä ja autonomisena kielenkäytön alueena, jolle on puolestaan ominaista rakentua monimerkityksisyyden, ironian, paradoksin ja hämäryyden välisille jännitteille. Näitä jännitteitä kirjallisuuden analyysissä ja tulkinnassa on sitten tarkoitus purkaa. Kertomus jaetaan toistuviksi motiiveiksi, kokoaviksi symboleiksi, binaarisiksi oppositioiksi sekä laajoiksi kulttuuriksi teemoiksi ja lukitaan tällä tavoin jonkin mahdollisimman laajan ja riittävän yleisen käsitteen alle (elämä, rakkaus, pahuus). Vaarana on, että kunkin kertomuksen yksilöllisyys katoaa, kun tekstuaaliset detaljit uhrataan kulttuuriselle koodistolle. Tällöin temaattinen tulkinta pyrkii ratkaisemaan tekstin arvoitukset ja ottamaan hallinnan siitä – jättäen samalla tulkinnan ulkopuolelle ne tekstin ainekset, jotka eivät ole palautettavissa kokonaisuvaan.

Sen sijaan, että uskriteikkiä ajateltaisiin jonakin yleispätevänä ja kaiken kattavana kirjallisuudenteorian – kuten menneinä vuosikymmeninä saatettiin ajatella – on se tarpeellista ymmärtää muiden kirjallisuudentutkimuksen suuntausten tavoin historiallisessa yhteydessään. Uskriteikki oli tietyn vaiheen, erityisesti 1920–1950-lukujen, angloamerikkalainen suuntaus, joka kaoottisena ja ahdistavana maailmansotien aikana pyrki irtaantumaan muusta maailmasta luokkahuoneiden turvaan ja runotekstien ääreen. Voisi jopa sanoa, että uskriteikin pyrkimys tulkinnan harmoniaan ja tekstin täydelliseen hallintaan heijastelee uskriteikin ideologiaa, pyrkimystä kauniiseen järjestykseen, josta on likainen ja ristiriitainen maailma suljettu pois.

Uskriteikki on vaikuttanut syvästi erityisesti yhdysvaltalaiseen kirjallisuudentutkimukseen ja kirjallisuudenopetukseen 1960-luvulle saakka, vaikka monet sen jälkeen tulleet tutkimussuuntaukset ovat olleet avoimen kriittisiä suhteessa uskriteikkiin (ks. esim. Lentricchia 1981). Esimerkiksi Paul De Manin edustamassa dekonstruktiossa

pyritään osoittamaan, kuinka tekstin näennäinen logiikka ja yhtenäisyys murtuvat kielten trooppien ja figuurien analyysin kautta, kun taas Stephen Greenblattin kehittämä uushistorismi pyrkii sijoittamaan analysoitavat tekstit osaksi tietyn historiallisen aikakauden materiaalista todellisuutta (ks. luvut Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio sekä Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka).

Lähilukeminen metodina

Uuskritiikki on yksi mahdollinen teoria ja selitysmalli kirjallisuudelle, ja yksi sen keskeisistä metodeista – työvälineistä – on lähilukeminen (*close reading*). *Lähilukeminen* on terminä varsin yleisesti käytössä, kun analysoidaan kaunokirjallisia tekstejä. Nimenomaan uuskritiikin käsitteenä ja menetelmänä sillä on kuitenkin teoreettinen perusta. Uuskritiikissä lähilukeminen ei tarkoita yksinomaan tai suoranaisesti sitä, että tekstiä luetaan tarkasti, vaan sitä, että analyysistä ja tulkinnasta redusoidaan – riisutaan ja poistetaan – kaikki uuskritiikin mielestä epäolennainen aines, kuten kirjailijan elämä ja muut oletettavasti tekstin ulkopuoliset seikat. Eagletonin (1997, 62) mukaan uuskriittisessä lähilukemisessa ”vaadittiin väistämättä huomion kiinnittämistä *tähän* eikä mihinkään muuhun, tekstisivulla oleviin sanoihin eikä ne tuottaneisiin ja niitä ympäröiviin konteksteihin”. Itse asiassa uuskriittinen lähilukeminen on se teoreettinen malli, jota Suomen kouluopetuksessa käytettiin pitkään, koska se tarjoaa ikään kuin tarkkoja ja selkeitä ohjeita lukemiseen: meillä on tämä teksti, jossa on tietyt sanat ja tietty rakenne, ja meidän on selvitettävä teksti kokonaisuutena ottamatta siihen mukaan mitään ulkopuolista tietoa. Toisin sanoen kaikki, mitä tarvitsemme analyysiin ja tulkintaan, löytyy tekstistä itsestään. Tällöin puhutaan ”tekstiautonomiasta”, kaunokirjallisesta tekstistä omana, puhtaana kokonaisuutenaan.

Uuskriittinen lähilukeminen kohdistuu melkein yksinomaan runoihin ja novelleihin, koska romaanin mittaisessa tekstissä on liikaa materiaalia, jotta siitä voisi muodostaa yhtenäistä kokonaistulkintaa. Lähilukeminen keskittyy analysoimaan esimerkiksi runon rakennetta, sen säkeistöjä, erillisiä säkeitä, niiden välisiä suhteita eli analogioita, runon monimerkityksisyyttä ja monitulkintaisuutta, ironisia vastakkainasetelmia sekä runon teemaa, joka löytyy, kun kaikki palaset on yhdistetty ja rakenne on selvitetty. Tässä mielessä Eliotin ”Autio maa” on uuskriittisen runoanalyysin ja lähiluvun mallikappale: päällisin puolin hämärä ja katkelmallinen teksti, jonka systeemi avautuu ja paljastuu, kun kaikki sen osat saadaan palapelin tavoin yhdistettyä toisiinsa ja tulkittua kattavan teeman kautta. Tällöin on löydetty runolle selitys, teema ja tulkinta. Sen merkitys on ikään kuin lukittu, minkä jälkeen runo voidaan siirtää sivuun ja siirtyä seuraavaan runoon. Niin ikään lyhyttä modernistista novellia ajatellaan uuskritiikissä eräänlaisena runon kaltaisena kuva-arvoituksena, joka on ratkaistavissa. Kotimainen oppikirjaesimerkki on Vilho Vikstenin (1974) analyysi ja tulkinta Antti Hyryn novellista ”Maantieltä hän lähti” (1958). Hyryn novellin kuvien ja motiivien analyysin pohjalta uuskritiikko pyrkii tulkitsemaan esiin novellin ilmaiseman maailmankuvan ja siihen sisältyvän käsityksen elämän tarkoituksesta. Laajamittaisempi uuskriittistä estetiikkaa edustava kirjallisuusanalyysi on esimerkiksi Aarne Kinnusen Kivi-tutkimus *Tuli, aurinko ja seitsemän veljestä* (1973).

Lähilukeminen liitetään usein juuri 1940-luvun yhdysvaltalaisen uuskritiikin normatiiviseen ohjeistukseen, jonka mukaan mitään ”tekstin ulkopuolista” ei saa tuoda

mukaan analyysiin ja tulkintaan. Kuitenkin mieskeskeisen angloamerikkalaisen uuskritiikin varjoon jäänyt – vaikka osin uuskritiikin historiaan kuuluva – Louise Rosenblatt on jo varhaisessa tutkimuksessaan *Literature as Exploration* (1938) korostanut lähilukemisen kokemuksellisia ja ruumiillisia kytköksiä. Kaisa Kortekallio ja Anna Ovaska (2020, 56) esittävät, että ”[k]irjallisuuden opetuksen – ja käytännössä lähilukemisen opetuksen – tarkoituksena on Rosenblattin mukaan ennen kaikkea kehittää lukijoiden kirjallisia kokemuksia ja ylläpitää lukijoiden luovaa ja aktiivista toimintaa”.

Uudemmassa suomalaisessa kirjallisuuden- ja taiteentutkimuksessa lähilukemista on pyritty hahmottamaan uuskritiikin tiukkoja raameja laajemmissa yhteyksissä. Kuten esimerkiksi Kortekallio ja Ovaska (2020) ovat esittäneet, uuskriittinen menetelmä on vain yksi tapa ymmärtää lähilukemista ja sen esiintymistä kirjallisuusteoriassa. Sen sijaan he korostavat lähilukemisen poliittisia, ruumiillisia ja ympäristöllisiä yhteyksiä. John Richardson (2017, 1) puolestaan väittää, että ”[l]ähiluku on yleisyydestään huolimatta väärinymmärretyimpiä ja väärin käsiteltyimpiä taiteentutkimuksen lähestymistapoja”. Tässä mielessä uuskritiikin pyrkimys tekstikeskeiseen lukemiseen, josta on irrotettu niin tekijä, lukija kuin muutkin kontekstuaaliset seikat, on omaan aikaansa sidottu, rajallinen käsitys siitä, mitä kaikkea lähilukeminen voisi olla.

Uuskritiikki suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa ja -opetuksessa

Suomessakin luettiin aikoinaan paljon René Wellekin ja Austin Warrenin oppikirjaa *Kirjallisuus ja sen teoria* (*A Theory of Literature*, 1942), joka on kirjoitettu yhdysvaltalaisen uuskritiikin kukoistuskautena ja joka suomennettiin vuonna 1969. Vaikka kirjasta löytyy edelleen paljon syvällistä tietoa kirjallisuudesta, voidaan huomata, että se ilmoittaa itsensä hieman suurieleisesti ”kirjallisuuden teoriaksi”, joka teoksen tapauksessa on hyvin pitkälle uuskriittistä teoriaa ja sen kaltaista estetiikkaa, joka sulkee ulkopuolelleen muun maailman. Teoksessa puolustetaankin ajatusta kirjallisuudesta omanlaisenaan kielenä ja autonomisena taiteen lajina. Toinen aikoinaan paljon käytetty – ja nyt ehkä osin unohdettu – suomennettu oppikirja oli norjalaisen Johan Fjord Jensenin *Kirjallisuudentutkimus* (*Den ny kritik*, 1962; suomennettu heti samana vuonna). Teoksen alkukielinen nimi tarkoittaa uutta kritiikkiä, mutta nimi suomennettiin *kirjallisuudentutkimukseksi*, ikään kuin uuskritiikki olisi sama asia kuin kirjallisuudentutkimus.

T. S. Eliotin runouden suomennosvalikoima *Autio maa. Neljä kvartettia ja muita runoja* (1949), jonka toimittivat Lauri Viljanen ja Kai Laitinen, vaikutti osaltaan suomenkielisen runouden modernismin syntyyn 1950-luvulle tultaessa. Kokoelmaan sisältyvä Viljasen (1988) essee, joka esitteli Eliotin merkitystä, sekä Laitisen (1988) essee ”Peilien viidakossa”, joka käsitteli Eliotin lyriikkaa, toivat osaltaan sekä angloamerikkalaista modernismia että uuskritiikkiä suomalaisten lukijoiden tietoisuuteen. Erityisesti sekä Turussa että Helsingissä kirjallisuuden professorina 1950–1960-luvuilla toimineen Viljasen edustama kirjallisuudentutkimus oli lähellä uuskritiikkiä (ks. Lapalainen 1993).

Varhaisessa suomalaisessa uuskriittisesti sävyttyneessä kirjallisuuden estetiikassa, kuten Alex Matsonin teoksessa *Romaanitaide* (1947), romaaneja ajatellaan enemmän kuvataiteen, musiikin ja arkkitehtuurin kuin kielellisten kertomusten näkökulmasta. Matsonille (1969, 174–178) romaani on etäältä tarkasteltava kuvallinen objekti, jonka

sisäisen muodon näkeminen asettuu lukijan tärkeimmäksi tehtäväksi – ei omien subjektiivisten tuntemusten tuominen mukaan lukukokemukseen tai romaanin aiheen ja sisällön pohtiminen. Materiaalisesta todellisuudesta, tekijän intentioista ja lukijan kokemuksista irrotettu esteettinen kirjallisuuskäsitys vallitsi pitkään suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa, esimerkiksi Aarne Kinnusen tutkimuksissa. Yrjö Sepänmaa (1986, 4, 10) toteaa, että ”kirjallisuuden käyttösääntöihin kuuluu teoksen irrottaminen välittömästä taustastaan, niin yhteiskunnallisesta kuin yksilöllisestääkin”. Jaottelu kirjallisuuden sisäisten ominaisuuksien ja kirjallisuuden ulkopuolisten tekijöiden välillä on niin uskriittikin kuin analyttisen estetiikan perinteessä jyrkkä ja normatiivinen, ja sitä perustellaan ”kirjallisuuden käyttösäännöillä”.

Historiallisesti on tärkeää huomata, että uskriittikki tekstianalyysin menetelmänä ja keskeisenä kirjallisuusteorian hallitsi myös Suomessa 1950-luvulta 1970-luvulle. Uskriittikin tullessa mukaan kouluopetukseen sen suurimpana antina nähtiin erityisesti lähiluku, ”tarkka ja huolellinen lukeminen”, kuten Aarne Salminen toteaa kirjallisuuden opetusta koulussa käsittelevässä artikkelissaan 1970-luvun alussa. Salmisen (1971, 103–104) mukaan kirjallisuuden opetusta oli rasittanut kirjallisuushistorian ja klassikoiden sisältöjen opetteleminen. Tällaisen *kirjallisuustietouden* sijaan lähiluku toi virkistävän vaihtoehdon korostaessaan itse tekstiä ja siihen liittyvää analyysia, erittelyä ja tulkintaa, johon tähän asti ei erityisesti ollut paneuduttu. Suomalaisessa ylioppilaskokeessa ”Analysoi ja tulkitse” -tyyppinen tehtävä onkin esiintynyt toistuvasti. Tehtävätyyppi tuli mukaan vuoden 1985 opetussuunnitelmasta lähtien (ks. Kirstinä 2011, 49) ja on ollut mukana 2020-luvulle asti. Esimerkiksi syksyn 2021 lukutaidon kokeessa yksi tehtävänanto oli seuraava: ”Analysoi ja tulkitse Anja Erämajan Imuri-romaanin lukua Haarukka.” Leena Kirstinä (2011, 50) on pitänyt tehtävää ”tekstilähtöisenä lähilukutehtävänä”, jonka lähtökohta on uskriittikissä.

Uskriittikki on kuitenkin menettänyt viimeistään 1990-luvun jälkeen merkitystään suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa, jossa on ryhdytty tarkastelemaan tekijyyttä, historiaa ja kirjallisuuden politiikkaa. 2020-luvulla uskriittikki saattaa tuntua elämälle vieraalta ajattelulta, jossa yksilöllisen tekijän pyrkimyksille tai yksilöllisen lukijan kokemuksille ei anneta merkitystä. Kuitenkin tietyt uskriittikin menetelmät ovat pitkään säilyneet suomalaisessa kirjallisuuden opetuksessa (ks. Mäkikalli 2019). Uskriittistä lähilukua voi pitää ”helppona” menetelmänä ja käyttökelpoisena työkaluna kirjallisuuden opettajille: tarkoitus on etsiä tekstistä sen hallitsevat kuvat, motiivit ja symbolit ja löytää tekstille jokin selkeä, tulkittavissa oleva teema. Lähilukeminen on parhaimmillaan keskittymisen ja oivaltamisen taidetta, mutta samalla se usein rajaa – erityisesti uskriittisen ideologian muotona – tekstin lukemisesta pois intentionaalisuuden ja affektiivisuuden sekä kirjallisuutta määrittävät historialliset ja kulttuuriset taustatekijät.

- Uuskritiikki on erityisesti angloamerikkalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa ja yliopisto-opetuksessa 1920-luvulta 1950-luvulle vallinnut suuntaus, joka keskittää kirjallisuuden analyysin ja tulkinnan ”tekstiin itseensä” ja redusoi analyysistä ja tulkinnasta tekijää ja historiaa koskevat kontekstuaaliset seikat.
- Uuskritikko suhtautuu kirjalliseen taideteokseen esteettisenä objektina, orgaanisena ykseytenä ja ”verbaalisena ikonina” ja uskoo, että hyvä runo on näennäisestä hajanaisuudestaan ja hämäryydestään huolimatta yhtenäinen taideteos.
- Tarkastelemalla lähiluvun keinoin runon mittaa, rytmiä, säerakennetta, kuvas-toa, kielikuvia ja analogioita uuskritikko pyrkii löytämään tekstin merkityk-sen sen muodosta sekä tulkitsemaan esiin runon teeman. Lähilukemista voi ajatella kuitenkin myös uuskritiikin rajattua menetelmää laajempänä käytän-tönä.

Lähteet

- Amiran, Minda Rae 2013: Some Paradoxes of New Criticism. Teoksessa Drake, Alfred J. – Armstrong, Rick – Steiner, Shep (toim.) *The New Criticism. Formalist Literary Theory in America*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 3–26.
- Booth, Wayne C. 1983: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press. Alkuteos 1961.
- Drake, Alfred J. – Armstrong, Rick – Steiner, Shep (toim.) 2013: *The New Criticism. Formalist Literary Theory in America*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Eagleton, Terry 1997: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Toinen, uudistettu painos. Suom. Yrjö Hosiaislouma ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Eliot, T. S. 1988: *Autio maa. Neljä kvartetttia ja muita runoja*. Viljanen, Lauri – Laitinen, Kai (toim.) Suom. Yrjö Kaijärvi ja muut. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1949.
- Eliot, T. S. 2015: *The Sacred Wood. Essays on Poetry and Criticism*. London: Methuen. Englanninkielinen alkuteos 1920.
- Kinnunen, Aarne 1973: *Tuli, aurinko ja seitsemän veljestä*. Helsinki: WSOY.
- Kirstinä, Leena 2011: Analysoi ja tulkitse – klassikkotehtävä. Teoksessa Kiiskinen, Satu – Koivisto, Päivi (toim.) *Kirjallisuus liikkeessä. Lajeja, käsitteitä, teorioita*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja 55. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto.
- Kortekallio, Kaisa – Ovaska, Anna 2020: Lähilukeminen ennen ja nyt. Ruumiillisia, ympäristöllisiä ja poliittisia näkökulmia. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 3/2020 s. 52–69. <https://doi.org/10.30665/av.95530>.
- Laitinen, Kai 1988: Peilien viidakossa. Teoksessa Viljanen, Lauri – Laitinen, Kai (toim.) *Autio maa. Neljä kvartetttia ja muita runoja*. Helsinki: Otava. 29–63. Alkuteos 1949.
- Lappalainen, Päivi 1993: *Elämä ja teokset. Lauri Viljasen kirjallisuuskäsityksen ääriviivoja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lentricchia, Frank 1981: *After the New Criticism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Matson, Alex 1969: *Romaanitaide*. Helsinki: Tammi. Alkuteos 1947.
- Mäkilä, Aino 2019: Kirjallisuusteorian mahdollisuudet nykykoulun kirjallisuudenopetuksessa. Uuskritiikin sinnikäs taival. Teoksessa Murto, Mervi (toim.) *Kiinni fiktion. Kirjallisuuden tutkimuksesta ja opetuksesta*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja 2019. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto. 31–40.
- Richards, I. A. 1956: *Practical Criticism. A Study of Literary Judgment*. San Diego: Harvest. Alkuteos 1929.
- Richardson, John 2017: Musiikin lähiluku digitaalisessa kulttuurissa. Pohdintoja musiikin kokemuspohjaisen kulttuurianalyysin lähtökohdista. – *Etnomusikologian vuosikirja* 29 s. 1–33. <https://doi.org/10.23985/evk.60949>.
- Salminen, Aarne 1971: Uuskritiikki kirjallisuudenopetuksessa. Teoksessa Rainio, R. (toim.) *Kirjallisuuskritiikki ja opetus*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XVIII. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto. 102–116.
- Sepänmaa, Yrjö 1986: *Kirjailijakuva*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Smith, Grover 1972: The Making of “The Waste Land.” – *Mosaic. An Interdisciplinary Critical Journal* 1/1972 s. 127–141.
- Tammi, Pekka 1991: Tekstistä, subtekstistä ja intertekstuaalisista kytkennöistä. Johdatusta Kiril Taranovskin analyysimetodiin. Teoksessa Viikari, Auli (toim.) *Intertekstuaalisuus. Suuntia ja sovelluksia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 59–103.
- Viksten, Vilho 1974: Tulkinta Antti Hyryn novellista ”Maantieltä hän lähti”. Teoksessa Polkunen, Mirjam – Tarkka, Pekka (toim.) *Novelli ja tulkinta*. Espoo: Weilin+Göös.
- Viljanen, Lauri 1988: T. S. Eliotin asema. Teoksessa Viljanen, Lauri – Laitinen, Kai (toim.) *Autio maa. Neljä kvartetttia ja muita runoja*. Helsinki: Otava. 7–28. Alkuteos 1949.
- Wimsatt, William K. 1982: *The Verbal Icon. Studies in the Meaning of Poetry*. Lexington: The University Press of Kentucky. Alkuteos 1954.
- Wimsatt, William K. – Beardsley, Monroe C. 1971: Intentioniharha. Teoksessa Rantavaara, Irma (toim.) *Nykyestetiikan ongelmia*. Suom. Irma Rantavaara. Helsinki: Otava. 53–67. Englanninkielinen alkuteos 1946.

Strukturalismi

Anna Helle

https://orcid.org/0000-0001-8504-849X

Markku Lehtimäki

https://orcid.org/0000-0002-3849-7783

Strukturalismi on monitieteinen teoreettinen suuntaus, joka muotoutui 1950–1960-luvun Ranskassa ja vaikutti kansainvälisesti voimakkaimmin 1960–1980-luvulla, mutta sen jälkeä näkyy yhä nykyaikaisessa kirjallisuudentutkimuksessakin. Strukturalismille on tyypillistä keskittyminen inhimillisen toiminnan eri alueita jäsentäviin rakenteisiin (ransk. *structure*) ja kielitieteestä peräisin olevien käsitteiden ja menetelmien soveltaminen muilla tieteenaloilla. Strukturalismia on kehitetty ja sovellettu monella eri alalla, kuten kielitieteessä, yhteiskuntatieteissä, antropologiassa, filosofiassa ja semiotiikassa.¹ Tässä luvussa esittelemme suuntausta kirjallisuudentutkimuksen näkökulmasta ja painotamme kirjallisuustieteen kannalta olennaisia ajattelijoita, käsitteitä ja teorioita.

Strukturalismin synnyn taustalla on monia tekijöitä. Yksi merkittävimmistä on venäläinen formalismi, johon ranskalaiset tutustuivat erityisesti kielitieteilijä Roman Jakobsonin välityksellä (Dosse 2011, 85–92). Toinen olennainen tausta on sveitsiläisen kielitieteilijän Ferdinand de Saussuren kehittämä yleinen kielitiede, jota myös Jakobson edusti. Koska venäläistä formalismia käsitellään tässä kirjassa omassa luvussaan (ks. luku Venäläinen formalismi), esittelemme seuraavaksi lyhyesti vain Saussuren ajattelua.

Ferdinand de Saussuren yleisen kielitieteen teoria syntyi 1900-luvun alussa, ja sen periaatteet julkaistiin vuonna 1914 opiskelijoiden muistiinpanojen pohjalta tehdyssä kirjassa *Yleisen kielitieteen kurssi* (*Cours de linguistique générale*). Tuohon aikaan kielitiede oli kiinnostunut kielten alkuperästä, sukulaissuhteista ja kielten kehittymisestä, ja tutkimusote oli sen vuoksi historiallis-vertaileva. Saussure sen sijaan halusi tutkia kieltä irrallaan yksittäisten kielten ajassa muuttuvista yksityiskohdista, abstraktina systeeminä – tähän viittaa nimityksessä sana *yleinen*. Hän jakoi kielen kahteen osaan, yksittäisiin ja muuttuvaisiin puhuntoihin (*parole*) ja kielisysteemiin (*langue*), jota hän piti ei-ajallisenä ja muuttumattomana. Hänen oma teoretisointinsa kohdistui jälkimmäiseen. Strukturalismissa sama pyrkimys näkyi myöhemmin keskittymisenä tiettyihin taustalla oleviin staattisiin rakenteisiin, joiden ajateltiin ohjaavan inhimillistä ajattelua ja toimintaa kielisysteemin mallin tavoin. (Culler 1994, 34–39; Scholes 1974, 13–15.)

1 Strukturalismin laaja-alaisuus tuodaan esiin esimerkiksi François Dossen *Strukturalismin historia I–II* -teoksessa (1991–1992, suom. 2011 ja 2018).

Strukturalismin kehittymisen kannalta keskeisiä ovat myös Saussuren kielelliseen merkkiin liittyvät näkemykset. Hän jakoi merkin kahteen osaan, merkitsijään (*signifiant*) ja merkittyn (*signifié*). Merkitsijä tarkoittaa merkin materiaalista asua, siis vaikkapa äänteitä tai kirjaimia (esim. k-a-h-v-i), kun taas merkitty tarkoittaa mielletä, johon merkitsijä viittaa. Kirjaimet k-a-h-v-i viittaavat kahvin mielikuvaan tai ideaan, eivät mihinkään konkreettiseen yksittäiseen juomaan tai reaali maailman raaka-aineseen. Merkkien merkitykset eivät siis synny suhteessa kielenulkoiseen viittauskohteeseen. Sen sijaan ne syntyvät eroamalla muista merkeistä, esimerkiksi k-a-h-v-i ei ole sama asia kuin p-a-h-v-i. Tämä selittää sen, miksi esimerkiksi koira voi olla englanniksi *a dog*, ruotsiksi *en hund* ja ranskaksi *un chien*. Kielten merkitykset ovat arbitraarisia ja sopimuksenvaraisia. (Culler 1994, 24–28; Scholes 1974, 15–16.)

Strukturalismissa kielitieteellinen malli kiteytyi oletukseen, että monet muutkin inhimilliset järjestelmät rakentuvat kielen tavoin. Esimerkiksi myytit noudattavat kielellisen rakentumisen mallia, samoin psykoanalyysin tutkima tiedostamaton. Monet strukturalistit kannattivat myös ajatusta siitä, että subjekti on kielen tuote, sillä kieli edeltää yksilöä. Esimerkiksi (jälki)strukturalistinen psykoanalytikko Jacques Lacan selitti tätä siten, että oppiessaan puhumaan jokainen yksilö sisäistää jo olemassa olevan kielen luokitteluineen ja hierarkioineen. Näin ollen kieli ”puhuu” ihmistä, ei päinvastoin. (Dosse 2011, 143; ks. luku Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus.) Strukturalistit eivät kuitenkaan väittäneet, ettei kielenulkoista todellisuutta ole olemassa. Sen sijaan todellisuus välittyy meille aina kielellisesti tai kielen kaltaisten järjestelmien läpi.

Strukturalismi ja sen myöhemmät sovellukset tarjoavat käytännön työkaluja kirjallisuuden lukemiseen ja tulkitsemiseen, mutta kyse on myös laajemmasta teoreettisesta ajattelutavasta, tutkimuksen taustaoletuksista. Kirjallisuudentutkija Jonathan Culler luonnehtii strukturalismin antia kirjallisuustieteelle vapaasti suomennettuna näin: ”Strukturalismin hahmottelema kirjallisuudentutkimus ei ole luonteeltaan ensisijaisesti tulkitsevaa. Se ei tarjoa menetelmää, joka kirjallisiin teoksiin sovellettuna tuottaisi uusia ja yllättäviä tulkintoja. Pikemmin kuin tutkimusta, joka löytää merkityksiä, se on poetiikkaa, joka pyrkii määrittelemään merkityksen edellytykset.” (Culler 1975, viii.) Tässä näkyy strukturalismin pyrkimys laaja-alaisuuteen ja yleistettävyyteen: se ei ole kiinnostunut niinkään yksittäisten teosten merkityksistä kuin siitä, mitä teokset voivat kertoa niiden taustalla olevista rakenteista, joita ne tavalla tai toisella ilmentävät.

Monitieteinen strukturalismi

Roland Barthes oli yksi tunnetuimmista strukturalisteista, ja hän on vaikuttanut paljon myöhempään kirjallisuudentutkimukseen (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Monitieteisestä näkökulmasta katsottuna Barthes tunnetaan erityisen hyvin moderneja myyttejä koskevasta tutkimuksestaan *Mytologioita* (1957). Teos koostuu muun muassa massakulttuuria ja mainoksia koskevista esseistä ja nykypäivän myyttejä käsittelevästä teoreettisesta osasta nimeltään ”Myytti tänään”. Aiheina ovat muun muassa Charlie Chaplin, Einsteinin aivot, kuningatar Elisabeth II:n kruunajaiset ja Greta Garbon kasvot. Teoksessaan Barthes nostaa näkyville kategorioita ja erotte-luja, joiden avulla käyttäytymiselle annetaan kulttuurisia merkityksiä. Yksi teoksen keskeisistä väitteistä on se, että myytti ”muuttaa historian luonnoksi” (Barthes 1994, 190), millä Barthes tarkoitti sitä, että myytit luonnollistavat ideologisia, historiallisesti

rakentuneita ilmiöitä, tekevät niistä itsestäänselvyksiä ikään kuin muita vaihtoehtoja ei olisi olemassakaan.

Toinen tunnettu myyttejä tutkinut strukturalisti oli ranskalainen antropologi Claude Lévi-Strauss, joka omaksui kielitieteellisen mallin ystävältään Roman Jakobsonilta (ks. luku Venäläinen formalismi). Barthesiin verrattuna Lévi-Straussin ote oli tieteellisempi ja systemaattisempi. Hän käsitteli myyttejä erityisesti neliosaisessa *Mythologiques*-tutkimuksessaan (1964–1971), jota pidetään hänen päätyönään. Lévi-Straussin tavoitteena oli löytää kaikille myyteille yhteinen rakenne tutkimalla niiden monimuotoisuutta. Myyttien pohjalla olevan yhteisen rakenteen hän ajatteli kertovan jotain perustavanlaatuisista ja universaalia ihmismielen toiminnasta. Lévi-Strauss keräsi laajan aineistonsa Pohjois- ja Etelä-Amerikan alkuperäiskansoilta. Hän käsitteli esimerkiksi sellaista lähdemyyttiä, joka liittyy raa'an ja kypsennetyn ruoan väliseen jakoon, joka taas on yhteydessä tuoreen ja pilaantuneen vastakkainasetteluun. (Dosse 2011, 300–314.) Tässä näkyy strukturalismille tyypillinen tapa tehdä kaksinapaisia vastakkainasetteluita, joiden mallina olivat Saussuren erottelut puhuntoihin ja kielijärjestelmään sekä merkitsijään ja merkittyyen. Tällaisia vastakohtapareja purki hieman myöhemmin jälkistrukturalismi.

Kolmas myöhemmän kirjallisuustieteen kannalta olennainen strukturalisti oli marxilainen filosofi Louis Althusser (ks. luku Marxilainen kirjallisuudentutkimus). Tässä yhteydessä esittelemme vain hänen subjektia ja ideologiaa koskevaa teoriaansa, joka on vaikuttanut huomattavasti humanistiseen ja yhteiskuntatieteelliseen tutkimukseen ja jota on hyödynnetty ja kehitetty edelleen monissa myöhemmissä teoretoinneissa. Althusserin *Ideologiset valtiokoneistot* -esseen (1970) mukaan yhteiskuntia pitävät koossa repressiiviset valtiokoneistot ja ideologiset valtiokoneistot. Ensin mainittuihin sisältyvät muun muassa poliisi ja armeija ja jälkimmäisiin taas esimerkiksi kirkko, koulujärjestelmä, media ja perheinstituutio. Erilaiset valtiokoneistot kantavat ja ylläpitävät ideologioita, esimerkiksi Kiinassa kommunistisen puolueen yksinvaltaa ja länsimaissa yhteiskunnissa taas vaikkapa liberalismia.

Yksilötasolle nämä ideologiat välittyvät Althusserin mukaan ideologisen kutsun eli interpellaation kautta: ideologiat kutsuvat yksilöitä subjekteiksi, siis ideologialle alisteisiksi toimijoiksi. Tässä Althusser nojaa *subjekti*-sanana kahteen eri merkitykseen, 'ajattelevaan ja toimivaan minään' ja 'jonkin alaisena olevaan'. Esimerkiksi kristillinen kasvatus voi kutsua yksilöitä uskonnollisen ideologian subjekteiksi tai heteronormatiivinen avioliittojärjestelmä heteroseksuaalisiksi mies- ja naissubjekteiksi. Althusserin ajattelua pidetään antihumanistisena muun muassa siksi, että hänen subjektikäsitteessään ei ole juurikaan tilaa vapaalle tahdolle – ideologiat määräävät sen, millaisiksi subjekteiksi yksilöt muotoutuvat.

Roland Barthes – taipuisa strukturalisti

Vaikka strukturalismia luonnehtii yleensä pyrkimys tieteelliseen täsmällisyyteen ja objektiivisuuteen, siinä oli myös vapaamuotoisempi haara, johon kuului esimerkiksi jo esillä ollut Roland Barthes. Hän kirjoitti usein subjektiivisesti, persoonallisella ja esseistisellä tyyllillä, ja hän saattoi määritellä keskeiset käsitteensä hieman ristiriitaisesti. Tämä johtuu osittain siitä, että Barthes siirtyi tuotannossaan strukturalismista jälkistrukturalismiin ja kirjoitti myös sellaisista aiheista, jotka kurottavat strukturalismin

ulkopuolelle, kuten tunteista. Joitain hänen analyysejaan on kuitenkin myös kehuttu niiden menetelmällisen tarkkuuden vuoksi (Culler 1975, 32).

Yksi Barthesin useimmin mainituista käsitteistä on *toden tuntu* (*l'effet de réel*), josta hän kirjoittaa samannimisessä esseessään.² Käsite liittyy kysymykseen kirjallisuuden mimeettisestä eli todellisuutta jäljittelevästä luonteesta. Barthes analysoi kertomusten näennäisen merkityksettömiä yksityiskohtia pohtien niiden tarkoitusta. Hän päätelee, että ne synnyttävät kertomuksiin toden tuntua ja todenvastaavuutta, jotka ovat olennaisia realistisessa kerronnassa. Barthes tarkastelee tätä kerronnan konventiota kriittisesti esseessään.

Barthesin kenties tunnetuin kirjallisuuden analyysi, tutkimus nimeltä *S/Z* (1970), käsittelee Honoré de Balzacin ”Sarrasine”-novellia (1831).³ *S/Z*-teos sijoittuu strukturalismin ja jälkistrukturalismin väliseen siirtymävaiheeseen, sillä siinä näkyy ajatus avoimesta merkityksenmuodostumisesta, joka tuntuu viittaavan jälkistrukturalismiin (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Tutkimusta voi kuitenkin luonnehtia myös strukturalistiseksi sen menetelmän vuoksi. Teoksen alussa Barthes (1970, 10) jakaa kaunokirjalliset tekstit luettaviin (*lisible*) ja kirjoitettaviin (*scriptible*). Luettava teksti on sellainen, jonka merkityksenmuodostumiseen lukija ei voi juuri vaikuttaa; hän voi vain passiivisesti joko hyväksyä tai hylätä lukemansa. Kirjoitettava teksti taas vaatii lukijaltaan aktiivista osallistumista merkityksenmuodostumiseen – lukija ikään kuin kirjoittaa itsekin lukiessaan, työstää tekstin merkityksiä. Jaon ei kuitenkaan tarvitse olla aivan näin mustavalkoinen. Teksti voi olla esimerkiksi enimmäkseen luettava mutta hetkittäin kirjoitettava. Barthesin mukaan ”Sarrasine” on juuri tällainen tapaus.

Harri Veivon (1995, 71–73) mukaan Barthes ei etsi ”Sarrasinea” analysoidessaan yhtä oikeaa merkitystä vaan tarkastelee, voiko siitä löytää monia erilaisia merkityksiä – *monikollisuutta*, kuten Barthes sitä nimittää. Tekstiä analysoidessaan hän jakaa ”Sarrasinen” itse kehittämiinsä lukemisen yksiköihin, joita hän nimittää sanalla *leksia*. Sen jälkeen hän tutkii merkityksen liikettä viiden eri koodin avulla. Hän jakaa niistä hermeneuttisen koodin alueelle kuuluvat merkitykset *denotaatioihin* ja *konnotaatioihin*, joka on kirjallisuudentutkimuksessa edelleen käytössä oleva jako.⁴ Denotaatio tarkoittaa merkin objektiivista, esiintymiskontekstista riippumatonta ja arvovapaata merkitystä, kun taas konnotaatio on kontekstiin sidottu ja arvolatautunut merkitys.

Mitä Barthes sitten saa monimutkaisella tutkimusapparaatillaan irti ”Sarrasinesta”? Hänen luentansa keskittyy novellin henkilöiden sukupuolien ympärille. Miespäähenkilö Sarrasine ihastuu Zambinellaan, jonka hän olettaa naiseksi. Hän pitää Zambinella poikkeuksellisen kauniina mutta ei tiedä, että tämä on todellisuudessa kastaatti. Balzacin novellissa sukupuoleen viitataan vihjaillen konnotaatioin niin, ettei lukijalla ole siitä selvää käsitystä ennen asiainlaidan paljastumista. Barthesin luennassa olen naiseksi nousee kysymys sukupuolikategorioista.

Barthesin päälle päin tieteelliseltä vaikuttava lukutapa ei ehkä sovellu nykykirjallisuudenopiskelijalle malliksi, sillä sitä on kritisoitu moneen otteeseen sisäisestä ristiriitaisuudesta (Veivo 1995, 78). *S/Z* olkoon tässä pikemminkin havainnollistamassa

2 Essee on ilmestynyt suomeksi teoksessa *Tekijän kuolema, tekstin syntymä* (1993).

3 Novelli on ilmestynyt Virpi Hämeen-Anttilan suomentamana teoksessa *Tuntematon mestari-teos ja muita novelleja* (2002).

4 Menetelmän yksityiskohdista ja soveltamisesta Jyrki Pellisen runon lukemiseen, ks. Veivo 1995.

luokittelevaa strukturalistista tutkimusta, jota Barthes sovelsi varsin vapaasti omalla tavallaan.

Strukturalistinen runoanalyysi

Klassinen esimerkki strukturalistisesta runoanalyysistä on kahden edellä mainitun tutkijan, kielitieteilijä Roman Jakobsonin ja kulttuuriantropologi Claude Lévi-Straussin vuonna 1962 yhdessä tekemä essee Charles Baudelairen runosta ”Kissat” (”Les chats”, 1857):

Yhdet rakastavat palavasti,
toiset tiedolle uhraavat kaiken,
mutta kun saapuu elon ehtoo,
pitävät molemmat

mahtavista, ihanista
kissoista – talon
uljaista valtiaista, jotka kuten he
viihtyvät kotona,
vilua välttävät.

Hurmion ja tietämyksen ystäviä
vetää puoleensa varjojen
kaikki hiljaisuus ja kauhu.
Erebos olisi värvännyt heidät
suruviestin viejiksi, jos
he ylpeyttään olisivat
vallan alle suostuneet.

Ylväinä kuin suuret sfinksit
he loikovat, haaveksivat
yksinäisyytensä perukoilla
kuin vaipuneina ainaiseen uneen.

Taikasäkeniä sinkoilee heidän runsailta
kupeiltaan, ja
kultamurskaa
kuin hienoa hiekkaa
tuikkii heidän
mystisissä silmissään. (Baudelaire 2011, 201.)⁵

- 5 Les amoureux fervents et les savants austères / Aiment également, dans leur mûre saison, / Les chats puissants et doux, orgueil de la maison, / Qui comme eux sont frileux et comme eux sédentaires. // Amis de la science et de la volupté, / Ils cherchent le silence et l'horreur des ténèbres; / L'Erèbe les eût pris pour ses coursiers funèbres, / S'ils pouvaient au servage incliner leur fierté. // Ils prennent en songeant les nobles attitudes / Des grands sphinx allongés au fond des solitudes, / Qui semblent s'endormir dans un rêve sans fin; // Leurs reins féconds sont pleins d'étincelles magiques, / Et des parcelles d'or, ainsi qu'un sable fin, / Etoilent vaguement leurs prunelles mystiques.

Strukturalistisen koulukunnan huippuaikoina suuntauksen johtavat edustajat ikään kuin yhdistivät voimansa osoittaakseen Baudelairin runon kielellisen rakenteen. Kuten mainittua, Lévi-Strauss oli kiinnostunut erilaisten kulttuurien merkkikäytännöistä, symboleista ja myyteistä, kun taas Jakobsonin lähestymistapa kirjallisuuteen oli ensisijaisesti kielitieteellinen ja semioottinen.

Jakobsonin ja Lévi-Straussin (1987) pyrkimyksenä on Baudelairin sonetin rakeneanalyysi foneettisella, syntaktisella ja semanttisella tasolla.⁶ Runossa puhutaan niistä, jotka ”rakastavat palavasti”, sekä niistä, jotka ”uhraavat tiedolle”, ja kuinka nämä molemmat pitävät ”ihanista kissoista”. Runon semioottinen ja strukturalistinen analyysi lähtee liikkeelle kielellisistä eroista, sillä kieli on strukturalistille nimenomaan erojen järjestelmä. Tutkijat erittelevätkin Baudelairin tekstin periaatteessa pienimpiin mahdollisiin yksikköihin eli foneemeihin (alkukielisessä runossa esimerkiksi sanoja *saison* ja *maison* erottaa yksi foneemi). Edelleen strukturalismille tyypilliseen tapaan tutkijat esittävät havaintonsa laatikkomaisena kaaviona, jonka mukaan runo jakautuu kahteen erilaiseen maailmankuvaan, tieteelliseen ja mystiseen, tai – niin kuin Jakobson ja Lévi-Strauss tuntuvat ajattelevan – maskuliiniseen ja feminiiniseen, jolloin tiede edustaa maskuliinisuutta ja mystiikka feminiinisyyttä (Jakobson & Lévi-Strauss 1987, 195). Lopuksi nämä miestutkijat nimittäin esittävät tulkinnan, jonka mukaan runossa kuvatut rakastajat ja oppineet ovat miehiä ja runon kissat ovat naisia: ”Baudelairelle kissan kuva on läheisesti kytkeytynyt naisen kuvaan” (Jakobson & Lévi-Strauss 1987, 197). Näin on varsinkin, koska kielioppi tukee tätä tulkintaa – he lukevat runosta esiin ranskankielisiä maskuliineja loppusointuja ja feminiinejä substantiiveja – mutta olisi ehkä liian suoraviivaista olettaa, että kirjallisen teoksen merkitys löytyy kieliopista.

Jakobson ja Lévi-Strauss ottavat tietyt kulttuuriset rakenteet ja myytit annettuina, jonkinlaisena pysyvänä syvärakenteena, joka selittää pintatason ilmiöitä, kuten yksittäisiä tekstejä. Jotkut kriitikot ovat esittäneet, että Jakobson ja Lévi-Strauss etsivät runosta liikaakin symmetriaa ja selkeää rakennetta, että he lukevat runoa kuin kerto-musta, joka etenee jostakin tilanteesta johonkin toiseen, ja että tutkijat eivät riittävästi ota huomioon juuri runon lukemiselle ominaista prosessia, joka on edestakaisin liikkuva, erilaisia toistoja ja analogioita etsivää ja runon tunnelmalle avointa (ks. Enckell 1974, 142–143). Jakobsonin ja Lévi-Straussin analyysi – ja samalla teoreettinen malli – Baudelairin runosta on klassinen ja siinä mielessä myös kiinnostava esimerkki strukturalistisesta runoanalyysistä. Mutta lukija – ei-strukturalistinen lukija – voisi olla kiinnostunut myös siitä, millä tavalla kyseinen runo sijoittuu Baudelairin muuhun tuotantoon, sen tyyliin ja tematiikkaan. Runon voi nähdä esimerkiksi edustavan Baudelairin 1800-luvun puolivälissä muodikkaaksi tekemää käsitystä modernin elämän joutilaisuudesta ja ikävystyneisyydestä. Runoutta voi toki tutkia strukturalistisen tieteellisesti, mutta siihen jää aina jotain avoimuutta ja salaperäisyyttä, jota ei voi vangita tietyllä rakenteella tai kaavalla.

6 Strukturalistisen poetiikan menetelmien soveltamisesta suomalaiseen runouteen ks. Lau-nonen 1984.

Strukturalistinen poetiikka

Poetiikassa pyritään luomaan systemaattinen kirjallisuuden teoria ja selvittämään niitä kirjallisen diskurssin muotoja ja kirjallisia konventioita, jotka rakentavat merkityksiä tekstissä.⁷ Erityisesti strukturalistisen poetiikan mukaan keskeistä on kirjallisen tekstin rakenteen selvittäminen, ei niinkään tekstin tulkinta. Kiinnostuksen kohteena ovat siis nimenomaan kirjallisuuden yleiset mallit ja säännöt. Tzvetan Todorovin (1981, 6–7) määritelmän mukaan poetiikka tutkii sitä, millä tavalla yksittäiset tapaukset, kuten kirjalliset teokset, ovat ainoastaan abstraktin ja yleisen rakenteen manifestaatioita. Strukturalistisesti ymmärrettynä poetiikka tutkiikin, mikä on mahdollista kirjallisuudessa ja mitkä ovat kirjallisuuden yleisiä sääntöjä. Kuten Saija Isomaa (2021, 57) huomauttaa, strukturalistit kuten Todorov jopa samastivat poetiikan ja kirjallisuustieteen toisiinsa – tällöin poetiikka on kirjallisuuden tieteellistä tutkimusta. Strukturalistinen poetiikka on kuitenkin vain yksi poetiikan historiallinen muoto (ks. luku Historiallinen poetiikka).

Myytit, sadut ja populaarikulttuuri toimivat varhaisille strukturalistisille kertomuksen tutkijoille lähtökohtana, jonka avulla voi tutkia myös korkeakirjallisia modernistisia kertomuksia. Esimerkiksi italialainen semiootikko, myöhemmin romaanikirjailijankin tunnettu Umberto Eco tutki varhaisessa tuotannossaan populaarikulttuuria. Econ essee ”Teräsmiehen myytti” (”Il mito di Superman”, 1962) edustaa strukturalismia puhtaimmillaan siinä, että hän pyrkii selvittämään yksittäisten Teräsmies-tarinoiden juonikuviot, keksinnöt ja erikoisuudet suhteessa siihen myyttirakenteeseen, joka kannattelee kaikkia näitä kertomuksia. Tällöin tyypilliseen strukturalistiseen tapaan yksittäinen Teräsmies-kertomus ei sinänsä ole kiinnostava, vaan se yleisempi malli ja rakenne, joka viime kädessä selvittää kaikki tarinat. Eco esimerkiksi kysyy, miksi Teräsmies ei varsinaisesti muutu, vanhene tai kuole; jos näin kävisi, varsinkin Teräsmiehen kuollessa koko myytti hajoaisi, samoin sarjakuvatuotanto, koska enää ei voitaisi tehdä näitä tarinoita. Tällöin Econ (1989, 10–11) mukaan Teräsmies-tarinoissa hallitsee jatkuva ja ikuinen nykyhetki. Eco huomauttaa, että taustalla oleva rakenne ei ole pelkästään taiteellinen motivaatio tai kulttuurinen myyttirakenne, vaan se voi olla myös tuotantoon ja kulutukseen liittyvä kaupallinen ja taloudellinen perusta. Useilla strukturalisteilla – erityisesti Barthesilla – kulttuuristen rakenteiden analyysiin yhdistyy porvarillisen kapitalismin kritiikki.

Myös liettualaissyntyisen A. J. Greimasin teos *Strukturaalista semantiikkaa* (*Sémantique structurale*, 1966) tarjoaa yhden esimerkin strukturalistisen menetelmän soveltamisesta kirjallisuuteen. Osittain venäläisen formalistin Vladimir Proppin tunnetun kansansatujen morfologian (*Morfologija skazki*, 1928) pohjalta Greimas (1980, 198–206) esittää, että kaikki kertomukset rakentuvat vastakohtaparien (binaaristen oppositioiden) ja muutaman keskeisen ”toimijan” varaan: keskeisiä ovat subjektit ja objektit sekä lähettäjät ja vastaanottajat. Tyypillisen strukturalistiseen tapaan Greimas esittää, että kaikki kertomukset voidaan selittää tällaisten takana piilevien syvärakenteiden avulla, mutta jälkistrukturalismin kohdalla nähdään, mitä ongelmia liittyy siihen, että kertomukset palautetaan kulttuuriin vastakohtapareihin, kuten sankari-roisto,

7 Myös Aristoteleen *Runousoppi* (n. 330 eaa.), josta poetiikan teoria periytyy, on pohjimmiltaan oppikirja siitä, millainen on ”hyvä tragedia” eli kyse on draaman yleisistä säännöistä, ei niinkään yksittäisistä näytelmistä teoksina.

mies–nainen, kulttuuri–luonto tai ihminen–eläin (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio).

Greimasin niin kutsutussa aktanttimallissa *aktantti* (ransk. *actant*) tarkoittaa toimivaa yksikköä, ja hän esittää kaikkien kertomusten perusrakenteeksi kuuden eri toimijan väliset suhteet: subjekti, objekti, lähettäjä, vastaanottaja, auttaja ja vastustaja. On kuitenkin selvää, että tämä malli auttaa kuvaamaan pikemminkin yksinkertaisia juonikertomuksia kuin sellaisia monimutkaisia romaaneja, joita Greimasin jälkeinen varsinainen narratologia on tutkinut (ks. luku Narratologia). Jotkut kaunokirjalliset kertomukset voivat olla toki hahmotettavissa aktanttimallin avulla – kunhan pidetään mielessä, että tuo malli ei aukottomasti selitä mitään yksilöllistä kertomusta. Greimas (1980, 203) itse käyttää lyhyenä esimerkkinä Pyhän Graalin etsinnän legenda, jossa subjekti (sankari) etsii objektia (Graalin maljaa) lähettäjän (Jumalan) ohjeesta tuodakseen objektin vastaanottajan (ihmiskunnan) tietoisuuteen.

J. R. R. Tolkienin *Taru sormusten herrasta* (*The Lord of the Rings*, 1954–1955) on sekin nähtävissä ”kaavana”, jossa velho Gandalf toimii lähettäjänä, sormus objektina ja Tuomiovuori vastaanottajana; sormuksen ritarit toimivat auttajina, Frodo subjektina, jolla on suora yhteys objektiin, ja Sauron (ja mustat ratsastajat) vastustajana. Aktantteja voi pitää yleisinä toimijoina, joita löytyy kaikista kertomuksista, kun taas *aktori* (ransk. *acteur*) on aktanttiroolin toteutuma yksittäisessä kertomuksessa (Greimas 1980, 199 ja 211). Tällöin tietty henkilöahmo (kuten Tolkienin Frodo) on aktantin yksilöllinen manifestaatio aktorin muodossa. Tällainen kertomuksen osatekijöiden luokittelu ei tietenkään kerro juuri mitään tarinan tunnevaikutuksista lukijaan. Strukturalismille tyyppillisesti Greimasin tavoitteena on kuitenkin kuvata pikemminkin kertomusten syvärakennetta kuin yksittäistapauksia. Aktanttimallia on sovellettu myös kirjallisuuden ulkopuolelle, kuten yhteiskunnallisten rakenteiden tai vaikkapa liike-elämän tutkimukseen, kuten Greimas (1980, 208–209) itsekin tekee teoksensa alaluvussa ”Sijoittaminen talouselämässä” analysoidessaan yritysten subjekteja, objekteja, lähettäjiä, vastaanottajia, auttajia ja vastustajia. Tämä kertoo osaltaan siitä, että strukturalismin mallit eivät rajoitu kaunokirjallisuuden analyysiin.

Strukturalistinen genreteoria

Strukturalistisen lajiteorian varhaisia muotoiluja on Northrop Fryen laajassa tutkimuksessaan *Anatomy of Criticism* (1957) esittämä käsitys, että kaikkien yksilöllisten kirjallisten teosten taustalla vallitsevat tietyt objektiivisesti nähtävissä olevat rakenteet. Fryen mukaan kaikkia teoksia strukturoivat tietyt tyyllilajit, arkkityypit, myytit ja genret, ja kaiken kirjallisuuden taustalla vaikuttaa neljä kerronnallista kategoriaa: koominen, romanttinen, traaginen ja ironinen (ks. Eagleton 1997, 118). Vaikka kanadalainen Frye ei kuulukaan ranskalaisen strukturalismin koulukuntaan, on hänen tutkimuksensa esimerkki pyrkimyksestä kirjallisten lajien ”objektiiviseen” luokitteluun.

Bulgaria-laissyntyisen Tzvetan Todorovin tutkimus fantasiasta (*Introduction à la littérature fantastique*, 1970) on malliesimerkki strukturalistisesta lajiteoriasta. Todorovin fantastista koskevan tutkimuksen kohteena eivät ole niinkään yksittäiset fantasiakirjallisuuden edustajat kuin ”fantastinen” kirjallisuuden lajina ja ilmiönä, johon yksilölliset tapauksetkin on palautettava. Todorov (1975, 4) rakentaa tutkimuksessaan ”tieteellistä metodia”, joka etenee genremäärittelyssään deduktiivisesti: hänen

fantasiateoriansa käsittelee suhteellisen pientä teosjoukkoa, josta vedetään yleisiä hypoteeseja. Tavoitteena on ”teorian looginen koherenssi” (Todorov 1975, 4), jota nimenomaan strukturalistinen metodi edustaa. Kiinnostavaa on, että teoria eri lajeista palautuu Todorovin mukaan luonnontieteisiin, ja strukturalismi pyrkiikin osoittamaan, mikä on kirjallisuuden yleinen, tieteellisesti määriteltävissä oleva ”kielioppi”.

Todorovin strukturalistiseen poetiikkaan kuuluu analysoida yksilöllisiä teoksia ainoastaan laajemman rakenteen tai lajityypin ilmentyminä sekä yleisen mallin toteutumina. Samalla on huomattava, että hän ei käsittele ”populaaria” fantasiakirjallisuutta (kuten Tolkienin kaltaista genrekirjallisuutta), vaan ennen kaikkea tarinan henkilöhahmon tai tekstin kuvitteellisen lukijan kokemaa epävarmuutta ”omituisen” (*l'étrange*) ja ”ihmeellisen” (*le merveilleux*) parissa (Todorov 1975, 31–42). Monille Todorovin käsittelemille klassikoille (Balzac, Gogol, Hoffmann, Kafka) onkin ominaista saattaa sekä henkilöhahmo että lukija hämmennyksen tilaan koskien kerrotun maailman ja sen tapahtumien todellisuutta tai epätodellisuutta. Ajateltakoon esimerkiksi Franz Kafkan novellin ”Muodonmuutos” (”Die Verwandlung”, 1915) kuuluisaa aloitusta: ”Kun Gregor Samsa eräänä aamuna heräsi levottomista unista, huomasi hän muuttuneensa vuoteessaan suunnattomaksi syöpäläiseksi” (Kafka 1999, 41). Näissä kertomuksissa arkisen ja luonnollisen maailman sekaan astuu mielikuvituksellisia ja yliluonnollisia elementtejä, ja ”fantastinen” vallitsee juuri tässä kokemuksen epävarmuudessa (Todorov 1975, 25). Tämän fantasiagenren häilyvän epävarmuuden Todorov kuitenkin esittää itsestään varmalla strukturalistisella teorialmallilla.

Kuten Tommi Nieminen (1996, 15) tiivistää, Todorovin strukturalistinen lajiteoria pyrkii loogisiin ja koherentteihin genremääritelmiin, joiden avulla koko kirjallisuuden kenttä voidaan luokitella osiin. Todorovin (1975, 17) mukaan ei ole tarpeellista tutkia tekstin ”pintaa”, vaan pikemminkin niitä perustavia *rakenteita*, joita tekstipinta ilmentää. Nieminen (1996, 15–16) kirjoittaa: ”Tutkimalla rakenteita päästäisiin irti yhden kulttuurin kirjallisuuden ilmiöistä niiden takana vaikuttaviin yleisinhimillisiin periaatteisiin, jolloin mahdollisesti kaikki kirjallisuus sen tuottaneesta kansasta, kielestä ja kulttuurista riippumatta alistuisi kauniisti samojen luokituskriteerien alle.” Niemisen (1996, 16) mukaan strukturalismi pyrkii irtautumaan tekstin yksilöllisyydestä ja historiallisuudesta kohti kaikkia kirjallisia ilmiöitä määrääviä syvärakenteita, ja Todorovin tutkimus ”fantastisesta” on kuvaava esimerkki tästä pyrkimyksestä.

Strukturalismin epähistoriallisuus

Kuten tässä luvussa on esitetty, strukturalismi on monialainen ja monitieteinen teoriasuuntaus, josta on erotettavissa erilaisia linjoja. Se on monella tapaa havainnollinen esimerkki 1900-luvun kielikeskeisestä kirjallisuustieteellisestä ajattelusta. Strukturalismin vaikutus uudempaan kirjallisuudentutkimukseen on ollut huomattava, sillä siinä todellisuus nähdään usein kielen ja kulttuurin tuottamina rakenteina. Vaikka strukturalismi ei tarjoa suoria tekstianalyysin välineitä, on sen avulla mahdollista hahmottaa, miten kirjallisuus toimii osana jotakin laajempaa systeemiä (ks. esim. Guillén 1971). Strukturalismissa mitä tahansa kulttuurin ilmiötä analysoidaan merkkijärjestelmänä, oli kyseessä sitten urheilutapahtuma, ravintolassa käynti tai teatteriesitys.

Strukturalistiseen tekstianalyysiin ei kuulu teoksen esteettinen arvottaminen tai lukijan tuntemusten ja kokemusten huomioiminen. Sen sijaan strukturalismi on eri

muodoissaan tuonut kirjallisuudentutkimukseen systemaattisia tutkimusmenetelmiä, tarkkarajaisia käsitteitä ja hienosyisiä analyysivälineitä, kuten strukturalistisessa runoanalyysissa ja narratologiassa. Strukturalismissa esitetään, että yksittäisillä merkeillä tai teksteillä ei ole mitään omia, niihin kuuluvia merkityksiä, vaan merkit ja tekstit saavat merkityksensä osana laajempaa kokonaisuutta. Kirjallisuus ei ole mitään mystistä, alkuvoimaista luovuutta, vaan ainoastaan yhteisten kulttuuristen sääntöjen noudattamista. Marxilaisen kirjallisuudentutkijan Terry Eagletonin (1997, 135) mukaan strukturalistit kritisoivat varhaisemman ”kirjallisuudentutkimuksen löyhää subjektivistista puhetapaa, sillä he ymmärsivät kirjallisen teoksen olevan kaikkien muiden kielellisten tuotteiden tavoin kielellinen *konstruktio*, jonka mekanismit voidaan luokitella ja analysoida muiden tieteiden objektien tavoin”.

Strukturalismissa pyrittiinkin rakentamaan ”universaalia” tai ”globaalia” selitysmallia kaikille kirjallisuuden ilmiöille, jolloin siitä ikään kuin siivottiin pois ilmiöiden historiallinen muutos ja kulttuurinen erityisyys. Semiotiikka ja strukturalismi kiinnittivät modernin kirjallisuustieteen huomion laajoihin kielen, myytin ja lajin syvärakenteisiin yksilöllisten puhuntojen ja tekstien sijaan. Samalla strukturalismi oli kuitenkin huomattavan epähistoriallista (Eagleton 1997, 138). Vaikka strukturalismia ei sellaisenaan juuri käytetä enää sen paremmin kirjallisuuden selitysmallina kuin tekstianalyyttisenä menetelmänäkään, sen teoreettinen perintö on kuitenkin ollut vaikutusvaltainen. Todellisuuden kielellistä rakentumista korostavana teoriana strukturalismi on antanut lähtökohtia niin narratologian ja dekonstruktion kaltaisille tekstuaalisille metodeille kuin jälkikolonialismin ja uushistorismin kaltaiselle poliittiselle kirjallisuudentutkimuksellekin.

- Strukturalismi tutkii inhimillisen toiminnan eri alueita jäsentäviä rakenteita ja soveltaa kielitieteestä peräisin olevia käsitteitä ja menetelmiä muihin tieteenaloihin.
- Strukturalismi ei ole kiinnostunut niinkään yksittäisten teosten merkityksistä kuin siitä, mitä teokset voivat kertoa taustalla olevista rakenteista, joita ne tavalla tai toisella ilmentävät.
- Strukturalistisessa poetiikassa pyritään luomaan systemaattinen kirjallisuuden teoria ja selvittämään niitä kirjallisen diskurssin muotoja ja erilaisia kirjallisia konventioita, jotka rakentavat merkityksiä tekstissä.
- Strukturalismin avulla pyrittiin rakentamaan yleispätevää selitysmallia kaikille kirjallisuuden ilmiöille, mutta samalla jätettiin huomioimatta ilmiöiden historiallinen muutos ja kulttuurinen erityisyys.

Lähteet

- Althusser, Louis 1984: *Ideologiset valtiokoneistot*. Suom. Leevi Lehto & Hannu Sivenius. Tampere: Kansankulttuuri & Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1970.
- Barthes, Roland 1970: *S/Z*. Paris: Éditions de Seuil.
- Barthes, Roland 1994: *Mytologioita*. Suom. Panu Minkkinen. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1957.
- Baudelaire, Charles 2011: *Pahan kukat*. Suomeksi tulkinut Antti Nylén. Turku: Sammakko. Ranskankielinen alkuteos 1861.
- Culler, Jonathan 1975: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Culler, Jonathan 1994: *Ferdinand de Saussure*. Suom. Risto Heiskala. Helsinki: Tutkijaliitto. Englanninkielinen alkuteos 1976.
- Dosse, François 2011: *Strukturalismin historia I*. Suom. Anna Helle. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1992.
- Dosse, François 2018: *Strukturalismin historia II*. Suom. Anna Helle. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1995.
- Eagleton, Terry 1997: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Toinen, uudistettu painos. Suom. Yrjö Hosiaisuus ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Eco, Umberto 1989: Teräsmiehen myytti. Suom. Putte Wilhelmsson. – *Filmihullu* 4/1989 s. 6–13. Italiankielinen alkuteos 1962.
- Enckell, Johanna 1974: Ranskalainen strukturalismi kirjallisuudentutkimuksessa (poetiikka). Teoksessa Apo, Satu – Enckell, Johanna – Kuusi, Osmo – Tarasti, Eero (toim.) *Strukturalismia, semiotiikkaa, poetiikkaa*. Helsinki: Gaudeamus. 129–156.
- Frye, Northrop 1957: *Anatomy of Criticism*. Princeton: Princeton University Press.
- Greimas, A. J. 1980: *Strukturaalista semantiikkaa*. Suom. Eero Tarasti. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1966.
- Guillén, Claudio 1971: *Literature as System. Essays toward the Theory of Literary History*. Princeton: Princeton University Press.
- Isomaa, Saija 2021: Poetiikka keskitason teoriana. Tieteenteoreettisia näkökulmia 1900-luvun poetiikkakeskusteluun. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2021 s. 56–73. <https://doi.org/10.30665/av.99602>.
- Jakobson, Roman – Lévi-Strauss, Claude 1987: Baudelaire's "Les Chats". Teoksessa Pomorska, Krystyna – Rudy, Stephen (toim.) *Roman Jakobson. Language in Literature*. Cambridge: Harvard University Press. 180–197. Ranskankielinen alkuteos 1962.
- Kafka, Franz 1999: Muodonmuutos. Suom. Aarno Peromies. Teoksessa Franz Kafka: *Nälkätaiteilija. Novelleja*. Jyväskylä: Gummerus. Saksankielinen alkuteos 1915.
- Launonen, Hannu 1984: *Suomalaisen runon struktuurianalyysia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nieminen, Tommi 1996: *Kohti lukijan genrejä. Johdatusta semioottiseen lajiteoriaan*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Saussure, Ferdinand de 2014: *Yleisen kielitieteen kurssi*. Suom. Tommi Nuopponen. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1916.
- Scholes, Robert 1974: *Structuralism in Literature. An Introduction*. New Haven & London: Yale University Press.
- Todorov, Tzvetan 1975: *The Fantastic. A Structural Approach to a Literary Genre*. Käänt. Richard Howard. Ithaca: Cornell University Press. Ranskankielinen alkuteos 1970.
- Todorov, Tzvetan 1981: *Introduction to Poetics*. Käänt. Richard Howard. Minneapolis: University of Minnesota Press. Ranskankielinen alkuteos 1973.
- Veivo, Harri 1995: Roland Barthes. Tutkijan vallattomuus. Teoksessa Kantokorpi, Mervi (toim.) *Kuin avointa kirjaa. Leikkivä teksti ja sen lukija*. Helsinki: Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus.

Narratologia

Markku Lehtimäki

https://orcid.org/0000-0002-3849-7783

Narratologia on 1960-luvun lopulla syntynyt ja 1970-luvulla eteenpäin kehitelty ranskalaiseen strukturalismiin liittyvä suuntaus, joka edustaa kertomuksen tieteellistä tutkimusta (ks. luku Strukturalismi). Narratologialla on täten strukturalistinen ja semioottinen perusta: yksittäistä teosta käsitellään suhteessa rakenteeseen, kielioppiin, tyyliin tai lajityyppiin. Erityisenä pyrkimyksenä on selvittää ne poetiikan yleiset lait, joiden avulla jokainen yksilöllinen kertomus olisi kuvattavissa. Narratologia on ollut perinteisesti pikemminkin kerronnan ilmiöitä luokitteleva menetelmä kuin tekstien sisällön tulkintaan keskittyvä tutkimussuuntaus. Se on tarjonnut teknisiä välineitä ja käsitteitä erityisesti kerronnan tasojen ja äänien, tarinan sisäisten näkökulmien sekä ajallisten rakenteiden analyysiin. Tämä luku käsittelee ennen kaikkea klassista strukturalistista narratologiaa, mutta luvun loppupuolella viitataan myös tämän tradition ”jälkiklassiseen” vaiheeseen sekä narratologiaa kohtaan esitettyyn kritiikkiin.

Kertovan diskurssin analyysi

Narratologia (ransk. *la narratologie*) on bulgariaalaissyntyisen Tzvetan Todorovin lanseeraama termi, joka esiintyy hänen vuonna 1969 ilmestyneessä tutkimuksessaan Boccaccion *Decameronen* ”kieliopista”. Todorovin (1969, 10) mukaan narratologia on uusi ”kertomuksen tiede”, jonka keinoin voidaan tutkia kertomusten yleisiä rakennepiirteitä. Pyrkimys rakentaa erityinen kertomuksen tiede, jonka avulla voidaan kuvata ja selittää kaikkien kertomusten taustalla oleva kielioppi, on selkeä esimerkki strukturalismin pyrkimyksestä ”globaaliin” ja ”universaaliin” kirjallisuustieteeseen.

Varhaiset strukturalistiset kertomuksen tutkijat esittivät, että tarinoita voi siirtää mediumista toiseen ilman, että ne menettävät olennaisia ominaisuuksiaan. Heidän mukaansa kertomus ei siis ole kieleen ja verbaaliseen esitykseen sidottu muoto, vaan se on aina myös mentaalinen konstruktio, jollaisen lukija tai katsoja voi tuottaa esimerkiksi sarjasta liikkumattomia kuvia. Tällöin kertomusmuotoa löytyy niin kirjallisuudesta, suullisesta keskustelusta, näytelmästä, elokuvasta, maalauksesta kuin tanssistaakin. Ranskalainen semiootikko Roland Barthes kirjoittaa vuonna 1966 ilmestyneessä, kertomusten struktuurianalyysiin johdattavassa esseessään ”Introduction à l’analyse structurale des récits” että kertomus, ”kuin elämä itse”, on universaalina rakenteena

läsnä ajattelussamme ”kansainvälisenä, ylihistoriallisena ja kulttuurien rajat ylittävänä” (Barthes 1975, 237). Käsitys universaalista rakenteesta, joka on ylihistoriallinen ja kulttuurien rajat ylittävä, on tietenkin hyvin strukturalistinen ajatus, joka esitetään lisäksi länsimaisesta, universalisoivasta näkökulmasta.

1960-luvun esinarratologian edustajista – kuten Roland Barthesista ja Tzvetan Todorovista – huolimatta kaikkein merkityksellisin narratologinen tutkimus on ranskalaisen Gérard Genetten *Discours du récit* (1972; engl. *Narrative Discourse*, 1980). Teoksen keskeisenä esimerkkitapauksena on Marcel Proustin modernistinen romaani-sarja *Kadonnutta aikaa etsimässä* (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1927), ja monet narratologian paljon käytetyt termit ovat peräisin juuri Genetten Proust-analyysistä. Proustin laaja ja rikas teos on siis antanut Genetelle virikkeitä rakentaa uusi, systemaattinen kertomusteoria. Genetten (1980, 117) mukaan Proust ”ravistelee perustavimpia kerronnan normeja ja ennakoi kaikkein hämmäntävimpiä modernin romaanin kehityskulkuja” (ks. myös Hägg 2009, 70). Kyse on tällöin sen kaltaisesta *deskriptiivisestä poetiikasta*, jossa kaunokirjallinen teos ja kirjallisuuden teoria laitetaan vuoropuheluun keskenään.

Teoksensa ”impressionistisesta”, ranskalaisen esseekirjoittamisen perinteisiin nojautuva vasta tutkimusotteesta huolimatta narratologisen teorian lukijalle voi tulla vaikutelma, että Genette viljelee teoksessaan teknisiä ja vaikean kuuloisia termejä (*analepsis*, *prolepsis*, *anakronia*, *akronia*, *metalepsis* ja niin edelleen). Nämä termit periytyvät kuitenkin antiikin kreikasta ja ne ovat samalla klassisia retoriikan käsitteitä. Onhan myös narratologian alkuperäinen perusta Aristoteleen poetiikassa ja retoriikassa (ks. myös luku Retorinen kertomusteoria). Samalla on kiinnostavaa huomata, että Genette on itse myöhemmissä tutkimuksissaan suhtautunut kriittisesti ja jopa ironisesti narratologian tapaan lanseerata yhä uusia teknisiä termejä kuvaamaan ilmiöitä, jotka ovat usein intuitiivisesti ymmärrettävissä (ks. Genette 1988, 78; vrt. Hägg 2009, 74). Onkin mahdollista väittää, että käsitteet ovat tärkeämpiä kuin niitä kuvaamaan kehitetyt termit. Tällöin tietty peruskysymys, kuten fiktiivisen tekstin jakaminen kertoviin ääniin ja kokeviin näkökulmiin, on olennaisempaa kuin Genetten jälkeiselle narratologialle ominainen jatkuva terminologinen tarkennus.

Fiktiivisen kertomuksen analyysin kannalta merkityksellisesti Genette (1980, 186–189) erottaa toisistaan kaksi keskeistä kysymystä: ”kuka näkee?” ja ”kuka puhuu?” Tekstianalyysissä tämä jaottelu on usein tarpeellinen: fiktiossa – toisin kuin informatiiviseen kommunikaatioon pyrkivässä diskurssissa – on usein monia erilaisia ääniä ja näkökulmia, jotka vaativat lukijalta tarkkaa havainnointia. Tarinan sisäisen henkilöhahmon mahdollisesti ideologisesti arveluttavia käsityksiä ei pidä lukea suoraan kertojan jakamiksi arvoiksi, puhumattakaan siitä, että ne edustaisivat koko teoksen ideaa. Genetten muotoileman klassisen narratologian eräs keskeinen käsite on *fokalisaatio*, jonka avulla voidaan erotella kaksi eritasoista tapaa hahmottaa kertomuksen maailmaa: 1) *ulkoinen fokalisaatio* (jossa kertoja esittää tarinan ”ulkoapäin” ja ”objektiivisesti”) ja 2) *sisäinen fokalisaatio* (jossa tarina esitetään henkilöhahmon näkökulmasta ja tajunnasta käsin) (Genette 1980, 189–194). Lanseeratessaan abstraktin fokalisaation käsitteen Genette halusi samalla välttää sanaan *näkökulma* liittyviä liiallisen visuaalisia sivumerkityksiä. Israelilainen kertomuksen tutkija Shlomith Rimmon-Kenan (1991, 92) tiivistää, että ”teksti esittää tarinan jonkin ’prisman’ kautta, jostakin ’perspektiivistä’”, mutta lisää, että fokalisoinnin ”puhtaasti visuaaliseen viittaava merkitys on syytä

laventaa käsittämään myös kognitiivinen, emotiivinen ja ideologinen suuntautuminen” (ks. myös Bal 1997, 142–164).

Genetten teos on lisäksi tutkimus kertomusten ajallisista rakenteista. Hän erottelee toisistaan 1) *järjestyksen* (missä järjestyksessä tarinan tapahtumat kerrotaan), 2) *kes-ton* (kuinka paljon aikaa käytetään tietyn tapahtuman kertomiseen) ja 3) *frekvenssin* (joka koskee toistoa ja tiheyttä: toistuvasta tapahtumasta voidaan kertoa vain kerran tai yhdestä tapahtumasta voidaan kertoa monta kertaa). Proustin *Kadonnutta aikaa etsimässä* alkaa seuraavasti:

Pitkät ajat menin varhain nukkumaan. Toisinaan silmäni kynttilän tuskin sammuttua painuivat kiinni niin nopeasti etten ehtinyt edes ajatella: ”Nyt minä nukahdan.” Ja puoli tuntia myöhemmin heräsin siihen ajatukseen, että piti yrittää nukkua; ajoin panna pois kirjan jota yhä luulin piteleväni, ajoin puhaltaa valon sammuksiin; nukkuessani oli koko ajan miettinyt sitä, mitä vastikään olin lukenut, mutta mietteeni olivat kääntyneet hieman kummallisiksi – tuntui että minä olin se mistä teoksessa puhuttiin: kirkko, kvartetto, Frans I:n ja Kaarle V:n valtataistelu. Vielä herättyä tämä uskomus viipyi minussa muutaman hetken; järkeäni vastaan se ei sotinut, mutta painoi suomuina silmiä ja esti niitä havaitsemasta että kynttilä ei enää palanut. (Proust 1968, 5.)

Proustin romaanisarjan kehämäiseen rakenteeseen liittyy olennaisesti se, että koko teos alkaa jostakin tarkentumattomasta hetkestä *autodiegeettisen* (Genette 1980, 245) päähenkilö-minäkertoja Marcelin elämässä ja samalla käynnistää kerronnan epämääräisestä ”nyt”-hetkestä alkavan menneisyyden muistelon. Koska romaanisarjan aloitus sijoittuu myöhempään ajankohtaan kuin monet kerrotun tarinan tapahtumat (kuten kertojan lapsuus), on kyseessä Genetten termien *prolepsis* eli ennakointi (Genette 1980, 40).¹ Menneisyyteen sijoittuvan tarinan on tällöin tarkoitus johdattaa lukija siihen hetkeen, josta teoksen kerronta alkaa. Näin syntyy *anakroninen* kerrontatilanne, joka antaa sävyn koko teokselle ja jossa kertovan diskurssin aloitus ei suinkaan ole diegeettisen tarinamaailman kannalta varhaisin hetki (ks. Genette 1980, 43). *Iteratiivin* keinoin Proust tiivistää samana lukuisia kertoja toistuvan tapahtuman yhteen mainintaan, jolla koko laaja teos alkaa: ”Pitkät ajat menin varhain nukkumaan” (ks. Genette 1980, 116–117). Teoksen aloitus johdattaa myös Proustin filosofiseen käsitykseen subjektiivisesta aikakokemuksesta sekä muistamisen ja unohtamisen läheisestä suhteesta. Klassisen narratologian mielenkiinto rajautuu kuitenkin luokiteltavissa olevien kerronnallisten keinojen ja niille annettujen teknisten termien (kuten *autodiegeettisyyden*, *anakronian* ja *iteratiivin*) analyysiin, ei niinkään teoksen ajatussisältöjen tulkintaan.²

- 1 On vielä tarkennettava, että romaanisarjan ensimmäisen osan jälkimmäinen puolisko *Swannin rakkaus* on poikkeuksellisesti ”heterodiegeettinen analepsis” (Rimmon-Kenan 1991, 62): kyseessä on ulkopuolisen kertojan takauma aikaan, jolloin minäkertoja Marcel ei ollut vielä edes syntynyt. Siihen verrattuna romaanisarjan aloitus on luonteeltaan ”homodiegeettinen prolepsis” eli minämuotoisen kertojan ennakointi tulevista tapahtumista.
- 2 Kuten Liisa Steinby (2009, 84) huomauttaa Genetten Proust-tutkimuksen kritiikissään, ”[p]uhtas narratologinen analyysi sulkee huomion ulkopuolelle teoksen sisällölliset aspektit”. Klassisen narratologian myöhempiin puolestapuhujiin kuuluva Dorrit Cohn (2006, 87–88) puolestaan esittää, että *Kadonnutta aikaa etsimässä* -romaanisarjan tarkastelu ”sen sisältämien ajatusten pohjalta” johtaa fiktiivisen kerronnan ääniä ja näkökulmia sivuuttaviin yleistyksiin, joissa teos tulkitaan helposti Proustin omaelämäkerraksi.

Kertovan tekstin rakenne

Genetten klassinen tutkimus kertomuksen diskurssista käsittelee ennen kaikkea kerronnan diegeettisiä tasoja ja ajallisia rakenteita. Hänen käsitteistöössään *diegeettinen* tarkoittaa tarinamaailmaa, johon kertojat ovat joko sisä- tai ulkopuolisessa suhteessa. Genetten (1980, 243–252) sittemmin paljon käytetyssä kertojatasojen typologiassa *ekstra-* ja *intradiegeettinen* liittyvät kerronnan tasoihin (ulko- ja sisäpuolisuuteen), kun taas *hetero-* ja *homodiegeettinen* kuvaavat kertojan persoonallisuutta (ei-osallisuutta tai osallisuutta tarinaan). Tällöin 1) *ekstradiegeettis-heterodiegeettinen kertoja* on kertomuksen varsinainen kertoja, joka ei osallistu henkilönä kertomaansa tarinaan; 2) *ekstradiegeettis-homodiegeettinen kertoja* on kertomuksen varsinainen kertoja, joka osallistuu henkilönä kertomaansa tarinaan; 3) *intradiegeettis-heterodiegeettinen kertoja* on varsinaisen kertomuksen sisällä kertova kertoja, joka ei osallistu henkilönä kertomaansa tarinaan; ja 4) *intradiegeettis-homodiegeettinen kertoja* on varsinaisen kertomuksen sisällä oleva kertoja, joka osallistuu henkilönä kertomaansa tarinaan. Esimerkiksi *Kadonnutta aikaa etsimässä* on suurelta osin ekstradiegeettis-homodiegeettisen Marcelin kertomaa omaelämäkerrallista fiktiota, mutta romaanisarja sisältää myös osia (*Swannin rakkaus*), jossa kerronta muuttuu ulkopuoliseksi ja ”kaikkitietäväksi”, genetteläisen terminologian mukaisesti ekstradiegeettis-heterodiegeettiseksi.

Joseph Conradin pienoisromaani *Pimeyden sydän* (*Heart of Darkness*, 1902) on kuvaava esimerkki diegeettisten tasojen välisistä suhteista, ja teos vaatii lukijaltaan tarkkuutta sen suhteen, kenen ääni tai näkökulma on kulloinkin vallitseva. Suurimman osan tarinasta, salamyhkäisestä Afrikan-matkastaan, kertoo merimies Marlow, mutta hän ei ole kuitenkaan kertomuksen ylin kertoja. Marlow on sisäkkäinen minäkertoja, Genetten termein intradiegeettis-homodiegeettinen kertoja, kun taas hänen tarinaansa kuunteleva kehyskertomuksen kertoja on ekstradiegeettis-homodiegeettinen kertoja: varsinainen kertoja, joka on kuitenkin henkilönä osa kerrottua maailmaa. Näitä Genetten kategorioita voi pitää teoreettisina lähtökohtina ja heuristisina malteina, joiden avulla voidaan katsoa, miten yksilölliset kertomukset toimivat. Strukturalistisen narratologian opinkappaleisiin kuuluu joka tapauksessa ajatus, että erilaisia poikkeamiakin voi ymmärtää vain suhteessa yleiseen malliin.

Narratologian mukaan fiktiivinen tarina on olemassa vain kerrontansa kautta, ja narratologia keskittyykin nimenomaan kertomiseen diskurssina ja rakenteena, ei niinkään kerrottuun tarinaan ja sen temaattiseen sisältöön. Yhdysvaltalaisen Seymour Chatmanin (1978, 204) oppikirjassaan *Story and Discourse* tarjoama analyysiesimerkki on James Joycen novelli ”Eveline” (1914), erityisesti sen aloitus: ”Hän istui ikkunassa ja katseli kun hämärä lankesi kadulle. Hän nojasi päätään ikkunaverhoihin, ja hänen sieraimissaan oli pölyisen kretongin tuoksu. Hän oli väsynyt.” (Joyce 1991, 34.) Joycen novelli kertoo nuoresta Evelinesta, joka pohtii illalla ikkunan ääressä lähtöä pois kotoaan Dublinista valtameren taakse poikaystävänsä Frankin kanssa, ja kertomus keskittyy hänen vaikeuteensa tehdä päätös lähtemisestä kodin, perheen, uskonnon ja Irlannin traditioiden keskeltä vieraaseen maailmaan. Chatman (1978, 204–206) väittää, että Joycen kertomuksen alusta asti rakentuu hierarkkinen erottelu kertojan esityksen ja henkilön kokemuksen välille. Heti ensimmäisessä lauseessa kertoja esittää tilanteen (”hän istui ikkunassa ja katseli”), jonka jälkeen siirrytään henkilön, Evelinen, näkemisen ja kokemuksen tasolle (”kun hämärä lankesi kadulle”). Kuitenkaan Chatman ei usko, että henkilön oma kieli olisi näin runollista, vaan se on kulttuurisesti

sivistyneemmän kertojan kieltä. Tällöin kertoja toimii diskurssin tasolla ja henkilö toimii tarinan tasolla. Strukturalismiin palautuvana teoreettisena taustaoletuksena on jyrkkä jaottelu tarinaan ja diskurssiin.

Klassisen narratologian malleissa näkyvät juuri hierarkkisuuteen liittyvät arvoasetelmat – esimerkiksi Evelinen ”alistettu” näkökulma miehiseksi oletetun kertojaäänänen sisällä (ks. myös Lehtimäki 2009, 37). Kuitenkin kun Joycen novelli etenee, lukija saattaa alkaa tuntea empaattista yhteyttä sen nuoreen päähenkilöön ja huomata, että Evelinella on sekä romanttisia haaveita että taiteellisia harrastuksia, jolloin poeettinen ilmaisu ei ole hänelle välttämättä vierasta, kuten Chatman uumoilee. Lisäksi novellin kerronta koostuu suureksi osaksi vapaasta epäsuorasta esityksestä (ks. McHale 1978) eli kertojan ja henkilön äänten ja näkökulmien yhteensulautumisesta, jolloin on hyvin tulkinnanvaraista, mitkä jaksot kuuluvat kertojalle ja mitkä henkilölle. Shlomith Rimmon-Kenanin (1991, 66) mukaan novellin kerronta ei ole täysin kertojalähtöistä, sillä ”suodattimena ovat henkilön muistot, pelot, toiveet”. Kertomuksen kokemuksellisuus korostuu heti novellin alussa Evelinen tuntemuksissa ja aistimuksissa, ikkunan takana olevan hämärän katselussa, pään nojaamisessa ikkunaverhoihin, pölyisen kretongin haistamisessa ja väsymyksen tunteessa.

Klassinen narratologia kohdistaa luokittelevan analyysinsa nimenomaan kertojiin, kertomiseen ja kerronnan rakenteeseen. Genette (1988, 139) kysyy retorisesti, ”onko implisiittinen tekijä välttämätön ja (siitä syystä) pätevä agentti kertojan ja todellisen tekijän välissä?” ja vähintäänkin implikoi, että narratologia tulee toimeen ilman tällaista välittävää (sisäis)tekijää. Suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa keskeinen narratologian edustaja Pekka Tammi esittää kuitenkin artikkelissaan ”Kertoja tekstin hierarkkisessa rakenteessa” (1983) systemaattisen kaavion kertovan tekstin rakentumisesta. Kyseisessä kaaviossa kertomus on virtuaalinen tila, jossa fiktiiviset agentit ovat hierarkkisessa vuorovaikutussuhteessa toisiinsa: 1) todellinen tekijä ja todellinen lukija, 2) sisäistekijä ja sisäislukija, 3) kertoja ja yleisö ja 4) sisäkkäinen kertoja ja sisäkkäinen yleisö (ks. Tammi 1992, 23–26).

Mallin mukaan todellinen tekijä ja todellinen lukija eivät kuulu kommunikaatiomalliin, koska näitä koskeva tutkimus ei ole kertovan fiktion tutkimusta vaan biografista tutkimusta ja reseptiotutkimusta. Sen sijaan narratologia keskittyy tutkimaan seuraavia kommunikaatiosuhteita: miten sisäistekijä (tai implisiittinen tekijä) kommunikoi epäsuorasti sisäislukijalle, miten kertoja kommunikoi suoraan yleisölle ja miten sisäkkäinen kertoja kommunikoi suoraan kuulijalleen. Klassisen narratologian yleisö-kuulija (*narratee*) on fiktion sisäinen rakenne, kertomuksen henkilöity tai hypoteettinen vastaanottaja, jolle fiktiivinen kertoja kohdistaa sanansa (ks. Prince 1982, 16–26). Kertoja–yleisö-rakenne on narratologialle tyypillisesti fiktiivisen tekstin sisäinen tapahtuma, joka ei heijastu tekstin ulkopuoliseen lukemistilanteeseen. Tällaisia rakenteita voi myös löytää romaanikirjallisuuden klassikoista, kuten Aleksis Kiven *Seitsemästä veljeksestä* (1870) – vaikka kaikki lukijat eivät olekaan halukkaita sijoittamaan Kiven romaania tämänkaltaisen kaavion sisään.

Klassinen strukturalistinen narratologia halusi puhdistaa kertomusten analyysin kokonaan tekstin ulkopuolisen maailman ”likaavasta” vaikutuksesta. Tammen (1992, 24) sanoin: ”Tekijää ja lukijakuntaa voidaan tutkia, mutta tätä tutkimista ei pidä sotkea kertomuksen analyysiin.” Myöskään Chatman (1978, 206) ei usko, että kirjallisuustieteen tulisi olla kiinnostunut todellisen (tai ”tavallisen”) lukijan kokemuksesta, vaan pikemminkin siitä, millaisen ideaalisen lukijan kertomus rakentaa. Narratologisessa

mallissa todellinen tekijä ei kuulu fiktiivisen kommunikaation kenttään, sillä elämäkerrallisia tietoja tai henkilökohtaisia ajatuksia ei ole tarpeellista sekoittaa siihen kuvitteelliseen ja fiktiiviseen kertomukseen, jonka tekijä on luonut. Todellisen lukijan poistaminen fiktiivisen kertomuksen kommunikaatiosta puolestaan tarkoittaa sitä narratologian väitettä, että kertomuksen rakenne pysyy suhteellisen samana riippumatta siitä, kuka kertomusta todella lukee (jolloin lukijan sukupuoli tai kulttuurisella taustalla ei ole merkitystä). Narratologiassa implisiittinen tekijä nähdäänkin ”tekstiin perustuvaksi konstruktioksi” (Rimmon-Kenan 1991, 111) tai sisäistekijäksi, ikään kuin tekstiin itseensä sisältyväksi merkitykselliseksi rakenneosaksi. Tammen muotoilema kommunikaatiomalli, jonka hän nimeää yhdysvaltalaisen retorisen suuntauksen edustajien mukaisesti Boothin–Chatmanin malliksi, kuvastaa kuitenkin enemmän klassisen narratologian kuin retorisen kertomusteorian käsityksiä (ks. luku Retorinen kertomusteoria). Kuten uuskritiikissä, klassisessa narratologiassa tekijän intentio ja lukijan kokemus redusoidaan tekstianalyysin ulkopuolelle.

Kertomuksen rakenteista kertomuksen tulkintaan

Narratologiaan ei ole perinteisesti kuulunut yksittäisten kertomusten temaattinen ja ideologinen tulkinta, vaan pikemminkin strukturalistinen oletus kaikkien kertomusten taustalla olevista rakenteellisista periaatteista. Klassinen narratologia on kehitelty metodejaan erityisesti modernistisen poetiikan pohjalta, on esimerkkitapauksena siten Proustin laaja romaanisarja tai Joycen ”Evelinen” kaltainen lyhyt novelli. Vuonna 1980 sekä kirjallisuudentutkijana että romaanikirjailijana tunnettu David Lodge kysyi artikkelissaan, onko mahdollista ja tarpeellista kohdistaa koko modernin formalismin ja strukturalismin arsenaali yhden ainoan kertovan tekstin analyysiin ja voidaanko osoittaa, että systemaattisesti käytetyllä metodilla saadaan tekstistä irti asioita, joita ei muuten kenties osattaisi kysyä (Lodge 1980, 6). Lodgen metanarratologinen analyysi julkaistiin tuolloin uudessa formalistisen ja strukturalistisen poetiikan lehdessä *Poetics Today*. Lodgen teoreettinen ja analyttinen esimerkki on Ernest Hemingwayn muuttaman sivun mittainen novelli ”Kissa sateessa” (”Cat in the Rain”, 1925), joka Lodgen mukaan voidaan nähdä sekä realistisen ”sulkeutuvana” että modernistisen ”avoimena” tekstinä.

Lodge (1980) mukaan novelli ikään kuin rohkaisee ”pluralistiseen” luentaan jo siksi, että sen alkukielisessä otsikossa ei *kissan* (*cat*) edessä ole sen enempää määräistä kuin epämääräistäkään artikkelia. Kysymykseksi tuleekin, mistä kissasta novellissa on kyse ja kuka kissan näkee tarinan tasolla sekä kuinka lukija näkee itse novellin. Novellin aloituksessa kuvataan amerikkalaisen turistipariskunnan hotellin ikkunasta avautuvaa näkymää, jota voidaan tulkita myös siirtymänä ulkoisesta fokalisoinnista sisäiseen fokalisointiin tai kertojan objektiivisesta kuvailusta henkilön sisäisiin tuntemuksiin:

Heidän huoneensa oli toisessa kerroksessa ja merelle päin. Sieltä oli myös näköala puistoon ja sotamuistomerkillle. Puistossa oli isoja palmuja ja vihreitä penkkejä. – – Satoi. Sadevesi tippui palmuista. Sorakäytävillä oli vesilammikoita. Aallot vyöryivät mereltä rantaan pitkänä viivana sateessa, vetäytyivät rannalta takaisin ja vyöryivät uudelleen rantaan pitkänä viivana sateessa.

Amerikkalaisen vaimo seisoi ikkunan luona ja katseli ulos. Ulkopuolella, aivan heidän ikkunansa alla kyyhötti vettätippuvan vihreän pöydän alla kissa. (Hemingway 1992, 178–179.)

Novellin alussa jatkuva sade ja samanlaisina rantaan vyöryvät meren aallot kuvastavat elämän harmautta, mitä toiston käyttö tyylikeinona myös korostaa. Tämän samana toistuvan arjen keskellä ”amerikkalaisen vaimo” (jolle ei anneta nimeä) unelmoi paremmasta elämästä ja heijastaa toiveensa ulkona sateessa näkemäänsä pieneen kissaan. Melankolisen kertomuksen lopussa nainen saa itselleen kissan, mutta tässä väärintunnistamisten ja väärinymmärrysten tarinassa – sadeveden peittämä ikkunahan voi tarjota vääristyneen mediumin, jonka kautta katsotaan maailmaa – kissa on mahdollisesti eri kissa kuin minkä nainen näki ikkunasta.

Artikkelissaan Lodge (1980, 6–9) jakaa fiktiivisen kertomuksen analyysin kolmeen kategoriaan: kerronnan kielioppi (*narrative grammar*), fiktion poetiikka (*poetics of fiction*) ja retorinen analyysi (*rhetorical analysis*). Semioottis-strukturalistisen kerronnan kieliopin mukaisesti ”Kissa sateessa” -novellista on osoitettavissa tietyt kulttuuri-set binariteetit, kuten kulttuuri–luonto, sisätila–ulkotila, mies–nainen, ihminen–eläin ja elämä–kuolema. Fiktion poetiikka puolestaan kiinnittää huomiota klassisen narratologian keskeisiin kysymyksiin: miten tarina on esitetty kertovan diskurssin keinoin, kuka kertomuksessa näkee ja kuka siinä puhuu? Novellin ratkaiseva kysymys liittyykin siihen, millaisen kissan nainen näkee sadeveden peittämän ikkunan läpi ja millaisen kissan hotellin palvelija hänelle lopulta tuo. Kolmas kategoria, retorinen analyysi, tarkoittaa Lodgella ennen kaikkea tekstin tyylillisten keinojen, motiivien, symboliikan ja kielikuvien analyysia. Lodge (Lodge 1980, 17) esimerkiksi väittää, ettei Hemingway käytä novellissaan lainkaan metaforaa, vertausta, metonymiaa ja synekdokeeta – mikä ei tietenkään estä lukijaa tulkitsemasta kertomuksen kuvastoa symbolisesti. Ylipäänsä ”Kissa sateessa” on kaikessa tiiviyydessäänkin monitulkintainen ja moninäkökulmainen novelli, jonka rikkautta Lodgen semioottis-poeettinen malli ei täysin tavoita.

Kuten yhdysvaltalainen kertomuksen teoreetikko David Herman toteaa toimittamansa, vuonna 1999 ilmestyneen *Narratologies*-kokoelman johdannossa, David Lodgen Hemingway-analyysi edustaa klassista strukturalistista narratologiaa ja ilmestyi tuon suuntauksen kukoistusvaiheessa. 1990-luvulle tultaessa klassiselle narratologialle alettiin kuitenkin Hermanin (1999, 1–2) mukaan esittää vakavia haasteita muun muassa dekonstruktion, feministisen teorian ja kulttuurintutkimuksen lähtökohdista. Hermanin (1999, 7) mukaan strukturalismin jälkeen kehitetyt ”jälkiklassisen” narratologian välineet laajentavat strukturalismin taksonomista eli systemaattisesti luokittelevaa lähestymistapaa ja auttavat esittämään teksteille – kuten Hemingwayn novellille – kysymyksiä, joita Lodgen klassinen, sekä hierarkkisuutta että binaarisuutta korostava malli ei kykene esittämään. Herman (1999, 7–8) toteaa, että narratologisen tutkimuksen muuttunutta maisemaa – uutta ”topografiaa” – voidaan kuvata siirtymällä tekstilähtöisistä tai muotokeskeisistä malleista sellaisiin malleihin, jotka ovat sekä formaalisia että funktionaalisia. Nämä ovat malleja, jotka ottavat huomioon sekä tekstin rakenteen ja tulkinnan konventiot että kertomusten historiallisuuden.

Erilaisiin hierarkkisiin jaotteluihin perustuvan klassisen narratologian opinkappaleita kohtaan on uudemman narratologian sisällä esitetty runsaasti rakentavaa kritiikkiä. Erityisesti 1980–1990-luvulla kehitelty feministinen narratologia pyrkii kyseenalaistamaan strukturalistisen narratologian yleiset mallit, jotka se kokee mieskeskeisinä, rajoittavina ja yksiiäänisinä (ks. Warhol 2012, 9–13). Susan Lanser (1992, 5) on

pyrkinyt yhdistämään ”narratologian *tekstuaalisesti* merkitykselliset erottelut” feministisen kritiikin ”*poliittisesti* merkityksellisiin erotteluihin” (kursiivit lisätty). Yksi feministisen narratologian analyysikohteista on ollut kerronnan moniäänisyys ja vapaa epäsuora esitys, esimerkiksi sellaiset tapaukset, joissa kertomuksen naispäähenkilöä kuvataan yhtäältä ulkoapäin, toisaalta hänen oman tajuntansa kautta. Kielen, tyylin ja kerrontarakenteen analyysista feministinen narratologia etenee tekemään myös ideologisia tulkintoja siitä, minkälaisen kuvan tietynlainen kerronta antaa omasta ajastaan, sekä oman aikansa romaanikerronnan keinoista että oman aikansa yhteiskuntakuvasta ja naiskuvasta.

Otollisia tutkimuskohteita feministiselle narratologialle ovat olleet esimerkiksi 1800-luvun klassisen realistisen romaanin englantilaiset edustajat, joissa nainen nähdään jonkin sosiaalisen ja kollektiivisen äänen kautta. George Eliotin (eli Mary Ann Evansin) romaanissa *Middlemarch* (1871–1872) älykäs ja aktiivinen naispäähenkilö Dorothea Brooke joutuu jatkuvasti arvioimaan ja peilaamaan itseään suhteessa niin kutsuttuun yleiseen mielipiteeseen: ”Naisilla odotettiin kyllä olevan jonkinlaisia mielipiteitä, mutta yhteiskunnan ja perhe-elämän rauhan vuoksi oli tärkeätä, että mielipiteet eivät johtaneet tekoihin” (Eliot 1966, 11–12). Vapaan epäsuoran esityksen keinoin yksilöllinen ajatus ja sosiaalinen ääni saattavat sulautua, mistä syntyy ironisia, moniäänisiä ja tulkinnanvaraisia tilanteita. Lanserin kehittämää feminististä narratologiaa voi myös pitää yhtenä esimerkkinä siirtymästä klassisesta jälkiklassiseen narratologiaan.

Klassisesta jälkiklassiseen narratologiaan

Kirjansa *Kertova teksti: Esseitä narratologiasta* (1992) lopussa Pekka Tammi päätyi jo ”esijälkinarratologisiin” huomautuksiin. Tammen kriittinen reflektio osoittaa, että 1990-luvulle tultaessa narratologisen metodin itsevarmuus oli päätynyt jokseenkin hataralle pohjalle. Lisäksi narratologia on avautunut ”maailmalle”: moninaisille lukutavoille, erilaisista taustoista tulevien lukijoiden tulkintapyrkimyksille sekä kertovien diskurssien mahdolliselle sukupuolittuneisuudelle – seikoille, joita klassinen narratologia ei nähnyt tarpeelliseksi kartoittaa. Myös tässä luvussa mainituissa fokalisaation ja ajallisen rakenteen tapauksissa ollaan toisinaan sellaisen ideologisen tulkinnan äärellä, joihin klassinen strukturalistinen narratologia ei liity tai joihin se ei ota kantaa.

Kenties merkittävin yksittäinen jälkiklassista narratologiaa edustava tutkimus on saksalaisen Monika Fludernikin *Towards a 'Natural' Narratology* (1996), jossa kertomuksia ei ajatella ajallisen ja juonellisen rakenteen kannalta kuten klassisessa narratologiassa tehtiin. Pikemminkin Fludernikin ”luonnollisessa” ja kognitiivisessa narratologiassa kokemuksellisuus – kerrottujen tilanteiden ja tapahtumien vaikutus kokevaan tietoisuuteen – määrittäyty kertomuksen ydinominaisuudeksi (ks. Fludernik 2010, 20). Toisaalta vaikka Fludernik on tutkimustyössään pyrkinyt kartoittamaan esimerkiksi tajunnankuvauksen historiallista kehitystä diakronisesti, on hänen mallinsa kytköksissä strukturalistisen narratologian synkroniseen tapaan eritellä tiettyjä pysyviä rakenteita. Niin ikään kognitiotieteen universalisoiva teoria ihmismielen toiminnasta on kyetty kognitiivisessa narratologiassa laajemminkin yhdistämään luontevasti narratologiseen käsitykseen kaikkien kertomusten taustalla piilevistä yleisistä malleista (ks. luku Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus).

2000-luvulla narratologia on laajentunut jonkinlaiseksi yleistermiksi, joka on huolletta voitu liittää myös moniin kulttuurisen ja poliittisen kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin: postkoloniaalinen narratologia, ekonarratologia, retorinen narratologia, sosionarratologia, kulttuurinen narratologia, eläinnarratologia ja niin edelleen. Kysymykseksi nousee kuitenkin, onko kaikki ”jälkiklassinen narratologia”, joksi David Herman näitä uusia suuntauksia kutsuu, enää narratologiaa käsitteen varsinaisessa merkityksessä. Narratologia on tarkkaan ottaen vain yksi kertomuksen tutkimuksen suuntaus, sillä suinkaan kaikki kertomuksen teoria ei ole lähtökohdiltaan strukturalistista. Tällöin onkin tarpeellista käyttää laajempaa ja väljempää nimitystä ”kertomuksen tutkimus” (ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus). Narratologia on joka tapauksessa säilyttänyt asemansa tekstianalyttisena menetelmänä kirjallisuudenopetuksessa, ja opiskelijat saattavat edelleen käyttää narratologian teknistä, erityisesti Genetten klassikotutkimuksesta periytyvää terminologiaa tutkielmissaan. Narratologian termit ja käsitteet eivät ole kuitenkaan yleispäteviä ja ylihistoriallisia, ja historiallisen kontekstualisoinnin näkökulmasta onkin tarpeellista ymmärtää suuntauksen teoreettinen tausta 1960-luvun ranskalaisessa strukturalismissa.

- 1960-lopulla kehittyneessä klassisessa narratologiassa analysoidaan yksilöllisiä kertomuksia strukturalistisesti laajempien kertovien rakenteiden ilmentyminä ja keskitytään tutkimaan ja luokittelemaan kertomusten yleisiä sääntöjä, joiden avulla jokainen yksittäistapaus on myös ymmärrettävissä.
- Klassisessa narratologiassa keskitytään kertomusten ajallisiin rakenteisiin, tarinan ja diskurssin erotteluun, tekstin äänten ja fokalisoinnin analyysiin sekä fiktion sisäisiin hierarkkisiin kommunikaatiosuhteisiin.
- Jälkiklassinen narratologia siirtyy tekstikeskeisistä malleista tarkastelemaan lukijan kokemusta, tulkinnan konventioita ja kertomusten ideologisuutta, mutta senkin teoreettiset taustaoletukset ovat edelleen osin strukturalismissa.

Lähteet

- Bal, Mieke 1997: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- Barthes, Roland 1975: An Introduction to the Structural Analysis of Narrative. Käänt. Lionel Duisit. – *New Literary History* 2/1975 s. 237–272. Ranskankielinen alkuteos 1966.
- Chatman, Seymour 1978: *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Cohn, Dorrit 2006: *Fiktio mieli*. Suom. Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen & Sanna Palomäki. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1999.
- Eliot, George 1966: *Middlemarch*. Suom. Aune Tuomikoski. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1871–1872.
- Fludernik, Monika 1996: *Towards a 'Natural' Narratology*. London: Routledge.
- Fludernik, Monika 2010: Luonnollinen narratologia ja kognitiiviset parametrit. Teoksessa Hatavara, Mari – Lehtimäki, Markku – Tammi, Pekka (toim.) *Luonnolliset ja luonnottomat kertomukset. Jälkiklassisen narratologian suuntia*. Suom. Sanna Katariina Bruun. Helsinki: Gaudeamus. 17–43. Englanninkielinen alkuteos 2003.
- Genette, Gérard 1980: *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Käänt. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press. Ranskankielinen alkuteos 1972.
- Genette, Gérard 1988: *Narrative Discourse Revisited*. Käänt. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press. Ranskankielinen alkuteos 1983.
- Hemingway, Ernest 1992: *Ensimmäiset 49 kertomusta*. Suom. Kalevi Nyytjä. Helsinki: Kustannus-osakeyhtiö Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1939.
- Herman, David 1999: Introduction. Narratologies. Teoksessa Herman, David (toim.) *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*. Columbus: Ohio State University Press. 1–30.
- Hägg, Samuli 2009: Kerronta ja historia. Venäläisestä formalismista diakroniseen narratologiaan. Teoksessa Hägg, Samuli – Lehtimäki, Markku – Steinby, Liisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 50–77.
- Joyce, James 1991: *Dublinilaisia*. Suom. Pentti Saarikoski. Helsinki: Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1914.
- Lanser, Susan S. 1992: *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lehtimäki, Markku 2009: Fiktiivisen kertomuksen analyysi ja tulkinta. Klassisen ja jälkiklassisen narratologian arviointia. Teoksessa Hägg, Samuli – Lehtimäki, Markku – Steinby, Liisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 28–49.
- Lodge, David 1980: Analysis and Interpretation of the Realist Text. A Pluralistic Approach to Ernest Hemingway's "Cat in the Rain". – *Poetics Today* 4/1980 s. 5–22.
- McHale, Brian 1978: Free Indirect Discourse. A Survey of Recent Accounts. – *PTL: Poetics and Theory of Literature* 3/1978 s. 249–287.
- Prince, Gerald 1982: *Narratology. The Form and Functioning of Narrative*. The Hague: Mouton.
- Proust, Marcel 1968: *Kadonnutta aikaa etsimässä. Swannin tie: "Combray"*. Suom. Pirkko Peltonen & Helvi Nurminen. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1913.
- Rimmon-Kenan, Shlomith 1991: *Kertomuksen poetiikka*. Suom. Auli Viikari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Steinby, Liisa 2009: Aika, paikka ja subjekti Genetten narratologiassa. Teoksessa Hägg, Samuli – Lehtimäki, Markku – Steinby, Liisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 78–110.
- Tammi, Pekka 1992: *Kertova teksti. Esseitä narratologiasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Todorov, Tzvetan 1969: *Grammaire du Décaméron*. The Hague: Mouton.
- Warhol, Robyn 2012: A Feminist Approach to Narrative. Teoksessa Herman, David – Phelan, James – Rabinowitz, Peter J – Richardson, Brian – Warhol, Robyn (toim.) *Narrative Theory. Core Concepts and Critical Debates*. Columbus: Ohio State University Press. 9–13.

Retorinen kertomusteoria

Markku Lehtimäki

https://orcid.org/0000-0002-3849-7783

Retorinen kertomusteoria on 1960-luvun alussa syntynyt yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, jota on kehitelty eteenpäin 1990-luvulta lähtien.¹ Kyseinen kertomuksen teorian suuntaus kehittyi alun perin irrallaan ranskalaisesta strukturalistisesta narratologiasta ja ajallisesti ennen sitä, mutta sen myöhemmät kehittelmät ovat keskustelleet myös narratologian kanssa. Retorisessa käsityksessä – toisin kuin narratologiassa – kertomusta ei ajatella niinkään *rakenteeksi* kuin *toiminnaksi*. Retorisen kertomusteorian johtoajatuksena on, että tekijä on sommitellut fiktiivisen kertomuksen tietyillä keinoilla, jotta se vaikuttaisi lukijoihinsa tietyillä tavoilla. Tällöin merkitystä on sillä, millaisen aiheen, kertojaäänän, fiktiivisen maailman, henkilöasetelmat, ajalliset rakenteet, symboliikan ja tematiikan tekijä on valinnut kulloiseenkin romaaniinsa tuodakseen esiin etiikkaansa ja estetiikkaansa. Vaikka retorinen kertomusteoria näin ollen analysoikin kertovia rakenteita narratologian tavoin, esittää se myös hypoteeseja ja tulkintoja teoksen intentionaalisesta kokonaissommitelmasta sekä siitä, millä tavalla kyseinen sommitelma saattaa vaikuttaa lukijan tunteisiin ja arvoihin.

Teoreettiset taustat ja lähtökohdat

Retorisen kertomusteorian edelläkävijöitä – niin kutsuttua Chicagon koulukuntaa 1900-luvun puolivälissä – on kutsuttu ennen kaikkea uusaristoteelikoiksi, sillä heidän käsityksensä ammentavat paljolti Aristoteleen poetiikasta eli *Runousopista* (n. 330 eaa.). On kiinnostavaa sinänsä huomata, että retorinen kertomusteoria perustuu perinteisesti enemmän Aristoteleen poetiikkaan kuin hänen retoriikkaansa. Mimeettinen toiminnan esittäminen ja draaman juonellinen kaari saa retorisisessa kertomusteoriassa usein enemmän painoarvoa kuin tekijän retoriset vaikutuskeinot, jotka kohdistuvat johonkin yleisöön. James Phelan (2017, 3–12, 34–37) kuitenkin käyttää menetelmän myöhemmistä kehitelmistään nimitystä retorinen poetiikka (*rhetorical poetics*), jossa

1 Retorisen kertomusteorian suomenkielisistä esittelyistä ks. Brax 2004; Karttunen 2009; Lehtimäki 2010. Systemaattisimmin retorista kertomusteoriaa juuri suomalaiseen kirjallisuuteen ovat soveltaneet Markku Lehtimäki (2022) ja Elise Nykänen (2022) monografioidaan.

Aristoteleen itsensä erillään pitämät tieteenalat tuodaan yhteen. Tällöin huomio keskittyy poetiikan – tietyille lajille (epiikka, draama) ominaisten rakenteellisten keinojen – lisäksi retoriikkaan, tekijän pyrkimykseen vaikuttaa yleisöönsä.

Retorista teoriaa yhdysvaltalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa edeltäneen 1930–1950-lukujen uskriteikin ihanteena oli asioiden *näyttäminen* draamallisesti ja visuaalisesti, kun taas Wayne C. Booth halusi 1960-luvun alussa palauttaa teoreettiseen keskusteluun *kertomisen* käsitteen – sen, että joku puhuu fiktiossa ja kommunikoi lukijalle (ks. Booth 1983, 92–93). Uskriteikin tutkimuskohteena on taideteos (ennen kaikkea runous) autonomisena yksilönä, jonka merkitys ja teema voidaan päätellä ja tulkita ”puhtaasti” kielellisistä ja rakenteellisista seikoista käsin (ks. luku Uskriteikki ja lähilukeminen). Booth (1983, 97; 1988, 17–19) kuitenkin puolustaa tekijän retorisia keinoja sekä kirjallisuuden ”epäpuhtautta”, joka näkyy esimerkiksi teoksen moraalisisissa kannanotoissa. Retorisen kertomusteorian mukaan kirjallisuus ei tarkoita jotakin itseensä käpertynyttä artefaktia, kuten uskriteikissä, vaan kulttuurisesti merkityksellistä tapaa puhua maailmasta.

Yksi olennainen lähtökohta kertomuksen retoriikalle on kertomakirjallisuuden näkeminen kommunikaatiotapahtumana, jossa tekijä sommittelee tekstin mielessään olevaa lukijaa varten. Tällöin analyysin huomio keskittyy sekä tekijän toimintaan, tekstin rakenteeseen että lukijan kokemukseen. Boothin (1983, xiii) klassisen määritelmän mukaan retorinen teoria näkee kaunokirjalliset kertomukset ”lukijoiden kanssa kommunikoinnin taiteena” ja keskittyy niihin ”retoriisiin keinoihin, jotka ovat eepoksen, romaanin tai novellin tekijän saatavilla, kun hän pyrkii tietoisesti tai tiedostamattaan tarjoamaan fiktiivisen maailmansa lukijalle”. Seymour Chatmanin (1990, 188–189) mukaan retorinen fiktio pyrkii ennen kaikkea vakuuttamaan lukijan omasta taiteellisesta muodostaan eli siitä, että tekijä on sommitellut teoksensa tietyllä ja erityisellä tavalla. Tässä mielessä, erityisesti Chatmanille, retoriikka fiktiossa ei ole vain sisällön kommunikointia lukijalle, vaan myös muoto on osa retoriikkaa, ja lukijan huomio kiinnittyy sisällön lisäksi tekijän valitsemiin tyylikeinoihin ja tekniikkoihin. Retorisen kertomusteorian kolmannen keskeisen edustajan James Phelanin (2017, 5) mukaan kertomukset rakentuvat siten, että ”joku kertoo jollekulle jostakin asiasta jollakin tavalla ja jotakin tarkoitusta varten”.

Boothin varhaisen ”fiktio retoriikan” ja Chatmanin retorisen narratologian sijaan tässä luvussa keskitytään ennen kaikkea Phelanin kehittämään retoriseen kertomusteoriaan. Phelanin (2005, 38) tiivistyksen mukaan retorisen kertomusteorian ytimessä on tekijän, tekstin ja lukijan välinen kommunikaatiotilanne, jota voi kuvata kolmitasoisena tapahtumana: 1) implisiittisen tekijän toiminta, 2) tekstin erityispiirteet sekä 3) lukukokemus ja lukijan tekemä tulkinta. Kysymys ei ole tällöin yksinomaan tekijän taiteesta, tekstin ominaisuuksista tai lukijan tulkintatavoista, vaan näiden kolmen osapuolen kiinteästä yhteenkuuluvuudesta. Retoriselle mallille olennaista onkin käsitys siitä kuvasta, jonka lukija muodostaa kertomuksen tekijästä sekä tämän etiikasta ja estetiikasta. Koska tekijäkuvan muodostaminen nähdään mallissa lukemisen keskeiseksi tavoitteeksi, mallin mukaan eri lukijat lukevat samaa tekstiä myös keskenään samalla tavoin, eivät pelkästään omilla yksilöllisillä tavoillaan. Vasta tällaista jaettua kokemusta vasten eettiset ja esteettiset arviot tulevat kiinnostaviksi. Phelanin (2007, 4) mallin mukaan lukija huomioi sen, että kaunokirjalliset tekstit on tehty tietyillä keinoilla, jotta ne vaikuttaisivat yleisöönsä erityisillä tavoilla.

Implisiittinen tekijä ja epäluotettava kertoja

Retorisen kertomusteorian keskeiseen termistöön kuuluvat *implisiittinen tekijä* ja *epäluotettava kertoja*, jotka on tapana usein myös määritellä suhteessa toisiinsa. Wayne C. Boothin (1983, 74–75) alkuperäisen muotoilun mukaan (vuonna 1961 ilmestyneessä teoksessa *The Rhetoric of Fiction*) implisiittinen tekijä on todellisen kirjailijan ”parempi minä”, eettisesti ja esteettisesti muotovalio versio tekijästä, jollaisen tekijä valitsee kulloistakin teosta varten. Boothille implisiittinen tekijä on teoksen käsitysten, uskomusten, normien, merkitysten ja tarkoitusten lähde, ja lukijan tehtäväksi tulee rekonstruoida tämä tekijä ja sen arvot. Historiallisesti katsoen Boothin käsite liittyy olennaisesti tekijyyden puolustukseen yleisemminkin, sillä uuskritiikin ”epäpersoonallisuuden estetiikassa” kaunokirjallinen teksti haluttiin puhdistaa kaikista tekijän persoonaan tai intentioon viittaavista aineksista (ks. luku Uuskritiikki ja lähilukeminen). James Phelanin (2005, 46 ja 97) muotoilun mukaan todelliset tekijät luovat versioita itsestään, kun he kirjoittavat, ja tällaisia versioita voi laajassa tuotannossa olla useitakin. Tällöin tietyn kirjailijan eri aikoina syntyneiden romaanien välillä on tapahtunut niin muodollisia kuin sisällöllisiä muutoksia, jolloin emme voi olettaa, että näitä romaaneja konstruoi tarkalleen sama tekijä.

Boothin käsitykseen implisiittisestä tekijästä kuuluu olennaisesti kysymys tekijän ja lukijan kohtaamisesta. Teoksessaan *A Rhetoric of Irony* (1974) Booth ensinnäkin määrittelee ironian retoriseksi ja kommunikatiiviseksi tapahtumaksi, jossa toiset lukijat tavoittavat tekijän tarkoittaman ironian ja toiset eivät. Boothin (1974, 205) mukaan ”on aina hyvä asia – jos kaksi tajuntaa kohtaa symbolisessa vaihdossa; on aina hyvä, jos ironia tavoitetaan silloin kun sitä tarkoitetaan ja on aina hyvä, jos lukijat ja tekijät saavuttavat yhteisymmärryksen”. Boothin retorisen tekijä–lukija-suhteen perustana on yhteisöllisyyden ihanne, mikä samalla johtaa hänet helposti hylkäämään sellaiset tekijät ja teokset, joiden kanssa hän itse ei lukijana pääse tällaiseen kohtaamisen tunteeseen. Myöhemmässä teoksessaan *The Company We Keep* Booth (1988, 89) käyttää tekijän ja lukijan välisestä yhteisöllisyydestä ystävyysmetafora. Tämän ajattelun taustalla näkyy liberaalihumanistinen käsitys kirjallisuudesta tiettyjen ”yleispätevien” ja ”yleisinhimillisten” hyveiden edustajana (ks. myös Nussbaum 1990, 140–141).

Retorinen kertomusteoria välttää tekemästä psykobiografisia oletuksia kirjailijan toiminnasta teoksissaan ja pikemminkin kiinnittää huomionsa kustakin teoksesta hahmotettavissa ja tulkittavissa olevaan tekijäkuvaan. Implisiittisen tekijän käsitteen painokkaimpia puolustajia ovat olleet juuri Boothin retorista linjaa jatkavat Seymour Chatman (1978, 148–151), joka korostaa implisiittistä tekijää tekstin idean ja rakentumisen metaforana, ja James Phelan (2005, 45), joka pitää sitä todellisen kirjailijan ”virtaviivaistettuna versiona”. Phelanin muotoilemassa implisiittisessä tekijässä on siis aina jotakin samaa kuin todellisessa tekijässä, joka on suodattanut teokseen omaa etiikkaansa ja estetiikkaansa. Phelanin (2005, 39) mukaan ajatus todellisen tekijän ja implisiittisen tekijän *jatkuvuudesta* – joskaan ei niiden identtisydestä – on mukana jo Boothin alkuperäisessä teoriassa. Boothin jossakin määrin ristiriitaiseen määritelmään sisältyy kuitenkin kaksinainen käsitys implisiittisestä tekijästä *sekä* tekstuaalisena funktiona *että* tekstin tuottavana toimijana. Käsitys implisiittisestä tekijästä tekstinsisäisenä rakenteena on sittemmin muodostunut pikemminkin narratologian

kuin retorisen kertomusteorian kannattamaksi määritelmäksi.² Richard Walsh (2007, 74–78) esittää, että narratologian keskittyminen pelkästään fiktion sisäisiin rakenteisiin on kuitenkin rikkonut käsitystä fiktiosta vakavana retorisen kommunikaation muotona, ja hänen mukaansa onkin palattava ajatukseen tekijästä tekstin perimmäisenä sommittelijana.

Retorisen kertomusteorian tekstianalyttinen perusajatus on, että kertovassa esi-tyksessä on usein muutakin kuin mitä kertoja meille välittää, jolloin lähdemme etsimään tekstin syvempää merkitystä jostakin muualta. Koska emme kuitenkaan tavoita suoraan todellista tekijää, rakennamme tulkinnassamme juuri tämän tekstin kokonaisuusommitelmasta vastaavan tekijäkuvan. Tällöin vältymme kahden ääripään tulkintamahdollisuuksilta: 1) *biografinen* tulkinta, jossa selvitämme teosta tekijän elämän ja tekojen kautta, ja 2) *tekstuaalinen* tulkinta, jossa teoksen merkitys on löydettävissä puhtaasti fiktion sisäisistä suhteista. Kuten Phelan (2005, 47) lisäksi esittää, tulkintoja tekijän intentiosta voidaan tehdä tekstuaalisten komponenttien perusteella: toisin sanoen, kertojan ääni, henkilön näkökulma, kertomuksen aikarakenteet sekä motiivit ja symbolit ovat osa tekijän tarkoituksellista sommitelmaa.

Implisiittisen tekijän käsitettä on usein perusteltu sillä, että toisinaan kertoja saattaa puhua ristiriitaisesti tai epäluotettavasti, jolloin hänen sanomansa ei ole koko kertomuksen ydin; sen takaa voi löytyä syvempi taso ja toisenlainen tarkoitus. Boothin (1983, 158–159) klassisen määritelmän mukaan ”kertoja on *luotettava*, kun hän puhuu tai toimii teoksen normien (eli implisiittisen tekijän normien) mukaan, ja *epäluotettava*, kun hän ei niin tee” (kursiivit alkuperäiset; ks. myös Cohn 2006, 45–46). Epäluotettavuudesta tulee Boothille moraalinen kysymys, sillä lukijan on arvioitava epäluotettavan kertojan puhetta ja toimintaa teoksen korkeampaa etiikkaa vasten. Boothin 1960-luvun alussa kehittämä malli on kuitenkin sikäli yksioikoinen, että siinä kertojan arvoja peilataan teoksen ylempiä arvoja vasten – onhan implisiittinen tekijä Boothille todellisen tekijän ”parempi minä”.

On silti huomattava, että epäluotettava kerrontakin on vaihtelevaa, ja suinkaan aina subjektiivisen minäkertojan vakaumusta ja rehellisyyttä ei käy epäileminen. Boothin epäluotettavan kerronnan teoriaa kehittäneen Phelanin (2005, 34–35) mukaan epäluotettava kerronta voi toisinaan ironisesti etäännyttää lukijan kertojasta, toisinaan luoda ymmärryksen siteen heidän välilleen. Phelan (2005, 53) haluaakin eroon binaarisesta rakennemallista, jossa kertoja on *joko* luotettava *tai* epäluotettava – vastakkainasetelma, joka on näkyvissä Boothin alkuperäisessä ideassa ja sen narratologisissa sovel-luksissa. Pikemminkin Phelanin korostamaan kertomuksen dynaamiseen progres-sioon ja lukukokemuksen affektiivisuuteen kuuluu käsitys, että kertoja voi olla kerto-muksen ajan vaihtelevasti *sekä* luotettava *että* epäluotettava.

Lukija voi myös kertomuksen aikana kokea kertoja ja henkilöitä kohtaan erilai-sia tuntemuksia sympatiasta antipatiaan (ks. Phelan 2017, 5). Esimerkiksi nuoren ja kokemattoman kertojan – kuten Mark Twainin *Huckleberry Finnin seikkailujen* (*The Adventures of Huckleberry Finn*, 1884) minäkertoja Huckin – naiivius tai tietämyksen

2 *Sisäistekijän* termin lanseerasi suomalaisessa tutkimuksessa alun perin 1980-luvun alussa Aarne Kinnunen, jonka terminologisessa valinnassa kaikuu uskriittinen käsitys implisiitti-sestä tekijästä puhtaasti tekstinsisäisenä ominaisuutena. Ks. Kinnunen 1989, 9–10; 226–227. Ks. myös Tammi 1992, 23–26. Myös klassisessa narratologiassa implisiittinen tekijä nähdään ”tekstiin perustuvaksi konstruktioksi” (Rimmon-Kenan 1991, 111). (Ks. luku Narratologia.)

rajoittuneisuus ei välttämättä saa lukijaa muodostamaan hänestä negatiivista kuvaa. Toisenlainen kertojatapaus saattaisi olla Vladimir Nabokovin romaanin *Lolita* (1955) minäkertoja Humbert Humbert, jonka korulauseisiin puettu pedofilia puolestaan vaikuttaa lukijan arviointiin hänen etiikastaan. Ylipäänsä tämänkaltaisissa kertojatapauksissa lukija lähtee etsimään teoksen laajempaa sommitelmaa kertovan esityksen takana. Esimerkiksi rasistisen minäkertojan (tai rasististen henkilöhahmojen) käyttäminen ei merkitse suoraan sitä, että itse teos on rasistinen.

Epäluotettavuuden tasot voivat vaihdella yhden kertomuksen ja yhden kertoja-äänän sisällä. Phelan (2005, 51) esittää, että lukija voi osittain ymmärtää sen kaltaista minäkertojaa, jonka epäluotettavuus näkyy naiivina tietämättömyytenä tai rajoittuneena perspektiivinä. Esimerkkinä tästä epäluotettavuuden muodosta hän käyttää Kazuo Ishiguron romaanin *Pitkän päivän ilta* (*The Remains of the Day*, 1989) minäkertojaa hovimestari Stevensia, joka vakuuttelee yleisölleen englantilaisen maiseman yliveraisuutta: ”Englannin maaseudussa on jokin ominaispiirre, joka käsittääkseni saa kenet tahansa objektiivisen havainnoitsijan pitämään sitä maailman kauneimpana” (Ishiguro 1990, 39). Stevensin vetoaminen ”objektiiviseen havainnoitsijaan” korostaa samalla hänen omaa hyvin subjektiivista perspektiiviään. Sama kertoja-päähenkilö saattaa kuitenkin paljastua lukijan silmissä epäluotettavaksi myös vakavammassa mielessä, jolloin epäluotettavuus ilmenee tietoisena valehteluna asioiden tilasta tai moraalilaisena itsepetoksena (ks. Phelan 2005, 51). Stevens pyrkii nimittäin kerronnassaan joko puolustelemaan entistä työnantajaansa, englantilaista aatelismiestä, joka 1930-luvulla teki yhteistyötä natsien kanssa, tai piilottelemaan tämän tekoja kuulijoiltaan: ”Sallikaa minun sanoa, että lordi Darlington oli herrasmies jolla oli korkea moraali” (Ishiguro 1990, 152). Hovimestarin ammattietiikka edellyttää Stevensilta hänen omien sanojensa mukaan ”arvokkuutta” (Ishiguro 1990, 45, 217), mutta lukija saattaa kyseenalaistaa hänen etiikkansa ja analysoida hänen kerrontaansa suhteessa romaanin implisiittisen tekijän välittämään arvomaailmaan. Phelanin (2017, 8) mukaan me pyrimme ymmärtämään implisiittisen tekijän keinot ja tarkoitukset ja tulemaan tällä tavoin ”retoriseksi lukijaksi”.

Kuten Liesbeth Korthals Altes (2014, 7) huomauttaa, kertojan luotettavuuden, petollisuuden tai ironisuuden hahmottaminen on aina kuulunut tarinankerronnan ytimeen, jolloin kysymys puhujan eetoksesta tulee olennaiseksi. Sen sijaan, että kertoja luokiteltaisiin teknisessä mielessä joko luotettavaksi tai epäluotettavaksi, on pohdittava tuon kerronnan taustalla olevia inhimillisiä vaikutteita. Narratologiassa epäluotettavuus määritellään usein negatiivisuuden kautta, jolloin sen ”tunnusmerkeiksi” diagnosoidaan tietämyksen rajoittuneisuus, asianosaisuus tapahtumiin ja ongelmallinen arvomaailma (ks. Rimmon-Kenan 1991, 128–129). Fiktiivisillä henkilökertojilla voi kuitenkin olla monenlaisia syitä olla kertomatta asioista niin kuin ne ovat: naiivi lapsenomainen viattomuus, traumaattinen kokemus, joka ei ole puettavissa sanoiksi, kehitysvammaisuus tai (osin edellisiin liittyen) mahdottomuus päästä käsiksi kieleen, jonka avulla tarinan voisi kommunikoida. Tässä mielessä retorinen kertomusteoria pohtii myös kerronnan inhimillisiä ja psykologisia motiiveja ja taustatekijöitä toisin kuin erilaisten keinojen ja rakenteiden luokitteluun ja määrittelyyn tyytyvä klassinen narratologia.

Kertomuksen ja lukemisen tasot

James Phelanin retorisessa mallissa juonen kehitys ja henkilöhahmon kehitys liittyvät olennaisesti yhteen. Hänen mukaansa kertomuksen sisäinen dynamiikka ohjaa lukijan huomion henkilöhahmojen mimeettisiin, temaattisiin ja synteettisiin ulottuvuuksiin:

Mimeettinen taso tarkoittaa yleisön kiinnostusta fiktiivisiin henkilöhahmoihin ihmisenkaltaisina olentoina ja fiktiiviseen maailmaan todellista maailmaa muistuttavana kokonaisuutena.

Temaattinen taso tarkoittaa yleisön kiinnostusta henkilöiden edustamiin näkemyksiin ja aatteisiin sekä laajemmin kertomuksen ilmaisemiin kulttuurisiin, ideologisiin, filosofisiin tai eettisiin kysymyksiin.

Synteettinen taso tarkoittaa yleisön kiinnostusta niin henkilöhahmoihin kuin kertomukseen laajemminkin keinoitekoisina konstruktioina, itsensä tiedostavan kirjallisen taiteen tuotteina. (Phelan 2007, 5–6.)

Phelan tekee käsitteellistä hienosäätöä, jonka mukaan henkilöillä on sekä ulottuvuuksia (*dimensions*) että tehtäviä (*functions*). Tämän erottelun mukaan henkilöön liittyvä potentiaalia olla jonkinlainen, mutta tuo potentiaali ”realisoidaan” eri tavoin yksilöllisten kertomusten juonellisessa kehityksessä, kuten Phelan (1989, 15; 2007, 6) aristoteelisesti asian määrittelee. Niin ikään henkilöhahmo voi kertomuksen aikana kehittyä abstraktin temaattisesta elävän mimeettiseksi, kuten Jane Austenin romaanissa *Ylpeys ja ennakkoluulo* (*Pride and Prejudice*, 1813), jonka päähenkilöt eivät jää ainoastaan ylpeyden ja ennakkoluulon allegorisiksi edustajiksi. Toisin sanoen Elizabeth Bennet ja Mr. Darcy tulevat juonen edetessä näkyviin uskottavina henkilöhahmoina sen sijaan, että he pysyisivät abstrakteina kuvina.

Retorisen kertomusteorian kirjallisuuskäsitys ei ole ensisijaisesti historiallisesti kontekstualisoiva, vaan siinä kartoitetaan mimeettisen, temaattisen ja synteettisen henkilöhahmon esiintymiä narratologiseen tyyliin pikemminkin synkronisesti kuin diakronisesti (ks. luku Narratologia). Teorian mukaan kertomuksen mimeettinen luenta keskittyy henkilö- ja tapahtumakuvausten ”realistiselle” tasolle, jossa henkilöihin suhtaudutaan todellisen kaltaisina ihmisinä. Temaattinen, jotakin ideaa edustava henkilöhahmo, esiintyy esimerkiksi allegorioissa ja faabeleissa, kuten George Orwellin pienoisoromaanissa *Eläinten vallankumous* (*Animal Farm*, 1945). Varsinkin nykylukijan näkökulmasta temaattinen hahmo, josta puuttuu täysin mimeettinen taso, tuntuu usein abstraktilta. Synteettinen henkilöhahmo on löydettävissä erityisesti postmodernistisesta metafiktiosta, mutta sekään ei yleensä esiinny sellaisenaan, vaan temaattisen hahmon tavoin se usein vaatii mimeettisen pohjan eli jonkin ihmisenkaltaisen persoonan.

Phelanille mimeettisyys on lähtökohta sille, että lukija voi suhtautua emotionaalisesti kerrottuun tarinaan. Joissakin kertomuksissa saattaa korostua joko mimeettinen, temaattinen tai synteettinen taso, mutta on myös kertomuksia, joissa nämä tasot selkeästi kietoutuvat samanarvoisina yhteen (ks. Phelan 1989, 2–3; 1996, 29–30). Esimerkiksi James Joycen romaani *Odyseus* (*Ulysses*, 1922) on henkilökuvaukseltaan samanaikaisesti voimakkaan mimeettinen, temaattinen ja synteettinen. Naturalistisen

tarkasti kuvattu päähenkilö Leopold Bloom (mimeettinen taso) on myös eräänlainen Jokamies ja Odysseus-hahmo (temaattinen taso), samalla kun lukija huomaa hänen olevan pitkälle viety kielellinen konstruktio (synteettinen taso).

Neuvostoliittolaisen prosaistin Daniil Harmsin lyhyessä kertomuksessa punatukkaisesta miehestä kokoelmassa *Sattumia* (*Slutšai*, 1936–1939) yhtä aikaa rakennetaan ja puretaan kuva henkilöahmosta:

Olipa kerran punatukkainen mies, jolla ei ollut silmiä eikä korvia.

Hänellä ei liioin ollut hiuksia, joten häntä sanottiin punatukkaiseksi tietysin varauksin.

Hän ei pystynyt puhumaan, koska hänellä ei ollut suuta. Edes nenää hänellä ei ollut.

Hänellä ei ollut käsiä tai jalkojakaan. Eikä vatsaa, selkää tai selkärankaa eikä edes sisälmyksiä. Hänellä ei ollut yhtään mitään!

Joten on epäselvää, kenestä on kysymys.

Taitaa olla parasta, ettemme puhu hänestä enempää. (Harms 1988, 27.)

Mahdollisesti sosialistisen realismin (1930-luvun Neuvostoliiton vallitsevan taidelinjauksen) parodiana Harmsin kertomus rakentaa ensin mimeettistä kuvaa henkilöahmosta: jopa punatukkaisuuden negaatio saattaa luoda lukijan mielessä voimakkaan visuaalisen kuvan miehestä, jolla on punaiset hiukset. Kertomus on myös eräänlainen käänteinen kehitystarina: sen sijaan, että henkilöahmo tulee tarinan edetessä täydemmäksi, hän tulee tyhjemmäksi. Samalla lukija kiinnittää huomiota kertomuksen synteettisiin keinoihin, kuten kielen kuvallisiin keinoihin (esimerkiksi mainitun negaation käyttöön) sekä tarinan ja kerronnan eroon (onko lopultakaan mitään tarinaa, jota kertoa?). Temaattisella ja allegorisella tasolla tämä lyhyt novelli voi olla tulkittavissa kuvaukseksi ihmisten poispyyhkimisestä ja katoamisesta aikakauden stalinistisissa ”puhdistuksissa”. Lukija voi analysoida ja tulkita tarinaa ja henkilöahmoa eri tasoilla, mutta hänen ei välttämättä tarvitse jäädä pelkästään tekstin sisälle, vaan hän voi pohtia myös kertomuksen historiallista syntykontekstia ja kirjailijan itsensä kohtaloa, joita koskeva tieto voi syventää hänen tulkintaansa ja kokemustaan kertomuksesta.

Lukiessaan jopa Harmsin tekstin kaltaista hyvin lyhyttä kertomusta lukija saattaa lukea sitä niin mimeettisellä, temaattisella kuin synteettisellä tasolla ja samalla asettua kolmen eri yleisön asemaan. *Kertojan yleisönä* lukija eläytyy tarinan tapahtumiin ja henkilön kohtaloon; *tekijän yleisönä* lukija analysoi kertomuksen käyttämiä keinoja ja sen välittämää maailmankuvaa; ja *todellisena yleisönä* lukija saattaa ottaa tulkintaansa mukaan käsityksensä kyseistä fiktiota ympäröivästä historiasta tai jopa löytää siitä yhtymäkohtia kokemuksiinsa nykymaailmasta. Teoksessaan *Before Reading* (1987) Peter J. Rabinowitz (1998, 21) kirjoittaa, että suunnitellessaan teoksiaan tekijät muodostavat mielikuvia lukijoidensa oletuksista, tiedoista ja hallussa olevista kirjallisuuden konventioista ja tässä mielessä ”sommittelevat teoksensa retorisesti jollekin enemmän tai vähemmän *hypoteettiselle* yleisölle” (kursiivi alkuperäinen). Rabinowitz kutsuu tätä ”tekijän yleisöksi” (*authorial audience*), jonka rooliin ”todellinen yleisö” (*actual audience*) asettuu lukemisen ajaksi.

Retorisen kertomusteorian mukaan lukija haluaa usein uppoutua fiktiiviseen maailmaan, sen tapahtumiin, juoneen ja henkilöiden kohtaloihin. Tällä mimeettisen lukemisen tasolla meistä tulee ”kertojan yleisö” (*narrative audience*), joka eläytyy tarinaan ja ottaa mielellään ”totena” sen mitä meille kerrotaan (ks. Phelan 1989, 5, 91, 139; Rabinowitz 1998, 93–96). Tunneperäinen suhtautuminen fiktioon nousee juuri tältä

mimeettisen eläytymisen tasolta.³ Kertojan yleisö toimii vain yhdellä (mimeettisellä) tasolla, kun taas tekijän yleisö toimii kolmella tasolla (mimeettinen, temaattinen ja synteettinen). Todellinen yleisö sen sijaan pyrkii osaksi noita molempia yleisöjä lukemisen ajaksi saadakseen tekijän tarjoamasta kertomuksesta jonkin kokemuksen ja elämyksen. Retorisen kertomusteorian viehätys kolmitasoisiiin malleihin (mimeettinen–temaattinen–synteettinen; todellinen yleisö – tekijän yleisö – kertojan yleisö) luo kuvan lohkoista, joihin lukija vuorollaan asettuu, vaikka tämä ei ole mallin idea. Ajatuksena on pikemminkin, että nämä kaikki tasot ovat jatkuvasti läsnä kertomuksen lukemisessa. Tällöin tekijän ja tekstin retoriset keinot synnyttävät monikerroksisen ja affektiivisen lukukokemuksen, joka koostuu tarinaan eläytymisestä, tematiikan tulkinnasta ja rakenteen analyysistä.

Lopuksi

Retorisen kertomusteorian korostama juonellinen eteneminen mukailee aristoteelista draaman rakennetta ja tarinan jatkumoa. Tässä luvussa esillä ollut Daniil Harmsin absurdi pienoiskertomus punatukkaisesta miehestä ei kuulu retorisen kertomusteorian tyypillisiin tutkimuskohteisiin toisin kuin realistiset juoni- ja henkilökeskeiset romaanit. Harmsin lyhyen kertomuksen avulla on kuitenkin mahdollista kuvata mimeettisen, temaattisen ja synteettisen henkilöhahmon käsitteitä sekä tarkastella lukijan asettumista erilaisiin yleisötasoihin. Lukija saattaa paitsi analysoida Harmsin kertomuksen retorisia keinoja myös pohtia sen retorisia pyrkimyksiä: tällöin kysymykseksi ei tule pelkästään se, *miten* tarina kerrotaan, vaan myös se, *miksi* se kerrotaan. James Phelanin muotoileman retorisen kommunikaatiotilanteen perusperiaatteen mukaan joku kertoo jonkin tarinan jollakin tavalla jollekin kuulijalle ja jossakin tarkoituksessa, ja tällöin lukijan tarkoituksena on tarkastella kaikkia näitä kertovan kommunikaation osapuolia.

Retorisen kertomusteorian käyttämänä ”retoriikka” on kuitenkin laeva, moniselitteinen ja metaforinen käsite, joka tarkoittaa pitkälti samaa kuin vuorovaikutus tai kommunikaatio. Tutkimussuuntaus onkin ollut vähemmän kiinnostunut retoriikasta kielen retoristen keinojen, kuten figuurien ja trooppien, analyysina (ks. esim. de Man 1979, 3–8). Retorinen tapa lukea fiktiivisiä kertomuksia muuttuu helposti pinnalliseksi ja yksisuuntaiseksi, mikäli se painottaa juonen etenemistä ja henkilöhahmojen kehittymistä häiritsevien yksityiskohtien ja poliittisten teemojen kustannuksella. Erityisesti jälkistrukturalistista etiikkaa on toisinaan pidetty vastakkaisena retoriselle kertomusteorialle, jossa on puolestaan nähty tietty normatiivisuuden vaatimus. Esimerkiksi Adam Zachary Newton (1995, 65) kyseenalaistaa teoksessaan *Narrative Ethics* Wayne C. Boothin ”liberaalihumanistisen” kertomuskäsityksen sekä näkemyksen kirjallisuudesta kommunikaationa. Tämän käsityksen mukaan retorinen kertomusteoria korostaa ”yhteisiä” humaaneja ja liberaaleja arvoja, kun taas dekonstruktioivinen etiikka

3 Kuten Matthew Clark esittää, kyseinen malli ei kiinnitä riittävästi huomiota ei-mimeettisiin kertomuksiin tai toisaalta realististen tekstien synteettisiin piirteisiin. Clarkin tiivistyksen mukaan synteettinen koskee kertomusta *konstruktiona*, mimeettinen koskee kertomusta *representaationa*, ja temaattinen koskee kertomusta *signifikaationa*. Ks. Clark ja Phelan 2020, 6–11.

pyrkii huomioimaan tekstin radikaalin toiseuden tai vierauden, jota ei voi palauttaa ykseyteen ja samuuteen.

Retorinen käsitys kertomuksesta suhtautuu joka tapauksessa kriittisesti formalismiin, strukturalismiin ja dekonstruktioon, joissa teksti elää jossakin ruumiittomassa ideaalisessa tilassa. Kuten Katherine Saunders Nash (2014, 11) esittää, jälkistrukturalistit puhuvat ”sommittelusta ilman sommittelijaa” ja ”kielestä ilman ilmaisijaa”, mutta hänen mukaansa tämä johtaa käsitykseen kirjallisuuden epävakaudesta, ja ”eettisesti vaikuttava fiktio ansaitsee tulla tarkoin kuvatuksi, ei pelkästään leimatuksi epävakaksi”. Nashin mukaan käsitys, että teksti on rakentunut tietyllä tavalla, *koska* joku sommitteli sen niin, tarjoaa voimallisen selitysmallin. Nash puolustaakin ajatusta, jonka mukaan jokin taho – kuten implisiittinen tekijä – on sommitellut teoskokonaisuuden, jolla puolestaan on tiettyjä retorisia pyrkimyksiä ja eettisiä ulottuvuuksia. Jälkistrukturalistinen kirjallisuuden lukeminen auttaa hänen mukaansa kiinnittämään huomiota kielen retorisiin muotoihin, mutta korostaessaan merkitysten määräytymätöntä luonnetta tuo lukutapa ei tarjoa riittävän rikasta ja hedelmällistä mallia tekijän, tekstin ja lukijan väliselle dialogille. Kun tekijä ajatellaan vastuulliseksi sommitelmasaan, tulee myös feministisen etiikan mukainen poliittinen ja vastustava lukeminen mahdolliseksi.

- Retorinen kertomusteoria on yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, joka eroaa ranskalaisesta strukturalistisesta narratologiasta siinä, että se korostaa kertomuksia tekijän, tekstin ja lukijan välisenä dialogisena toimintana, kun taas narratologia tutkii kertomuksia luokiteltavissa olevina rakenteina ja keinoina.
- Retorisessa kertomusteoriassa keskitytään henkilöhahmojen mimeettisiin, temaatisiin ja synteettisiin piirteisiin, juonen ja sen lukemisen dynaamiseen kehittymiseen, implisiittisen tekijän ja epäluotettavan kertojan suhteeseen sekä niihin eettisiin, esteettisiin ja emotionaalisiin tuntemuksiin, joita kertomus lukijassaan herättää.
- Retorinen kertomusteoria on perinteisesti keskittynyt realististen juoni- ja henkilökeskeisten romaanien analyysiin ja teoksista löytyvään intentionaaliseen taiteelliseen sommitelmaan. Sitä on sovellettu vähemmän kokeellisen ja antimimeettisen kirjallisuuden lukemiseen tai kertomusten poliittisten teemojen pohtimiseen.

Lähteet

- Booth, Wayne C. 1974: *A Rhetoric of Irony*. Chicago: University of Chicago Press.
- Booth, Wayne C. 1983: *The Rhetoric of Fiction*. Toinen painos. Chicago: University of Chicago Press. Alkuteos 1961.
- Booth, Wayne C. 1988: *The Company We Keep. An Ethics of Fiction*. Berkeley: University of California Press.
- Brax, Klaus 2004: Lukusalien tomu tahrii? Retoris-eettinen narratologia antiikin runousoppien jäljillä. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2004 s. 54–60. <https://doi.org/10.30665/av.74611>.
- Chatman, Seymour 1978: *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Chatman, Seymour 1990: *Coming to Terms. The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Clark, Matthew – Phelan, James 2020: *Debating Rhetorical Narratology. On the Synthetic, Mimetic, and Thematic Aspects of Narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- Cohn, Dorrit 2006: *Fiktio mieli*. Suom. Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen & Sanna Palomäki. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1999.
- de Man, Paul 1979: *Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven: Yale University Press.
- Harms, Daniil 1988: *Sattumia*. Suom. Katja Losowitch. Helsinki: WSOY. Venäjänkielinen alkuteos 1936–1939.
- Ishiguro, Kazuo 1990: *Pitkän päivän ilta*. Suom. Helene Bützow. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1989.
- Karttunen, Laura 2009: Kertomus ihmisten välisenä dialogina. Haastattelussa retoris-eettisen kertomusteorian kehittäjä James Phelan. – *Kulttuurintutkimus* 1/2009 s. 15–24.
- Kinnunen, Aarne 1989: *Kertomuksen opissa. Avoimen maailman hahmotuksesta*. Helsinki: WSOY.
- Korthals Altes, Liesbeth 2014: *Ethos and Narrative Interpretation. The Negotiation of Values in Fiction*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Lehtimäki, Markku 2010: Sofistikoitunut kertomus ja lukemisen etiikka. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2010 s. 40–49. <https://doi.org/10.30665/av.74793>.
- Lehtimäki, Markku 2022: *Sofi Oksasen romaanitaide. Kertomus, etiikka, retoriikka*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1482>.
- Nash, Katherine Saunders 2014: *Feminist Narrative Ethics. Tacit Persuasion in Modernist Form*. Columbus: Ohio State University Press.
- Newton, Adam Zachary 1995: *Narrative Ethics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha. 1990: *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Nykänen, Elise 2022: *Suomalaiset sivulliset. Eksistentiaalisten tunteiden kertominen 1950-luvun proosassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1479>.
- Phelan, James 1989: *Reading People, Reading Plots. Character, Progression, and the Interpretation of Narrative*. Chicago: University of Chicago Press.
- Phelan, James 1996: *Narrative as Rhetoric. Technique, Audiences, Ethics, Ideology*. Columbus: Ohio State University Press.
- Phelan, James 2005: *Living to Tell about It. A Rhetoric and Ethics of Character Narration*. Ithaca: Cornell University Press.
- Phelan, James 2007: *Experiencing Fiction. Judgments, Progressions, and the Rhetorical Theory of Narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- Phelan, James 2017: *Somebody Telling Somebody Else. A Rhetorical Poetics of Narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- Rabinowitz, Peter J. 1998: *Before Reading. Narrative Conventions and the Politics of Interpretation*. Columbus: Ohio State University Press.
- Rimmon-Kenan, Shlomith 1991: *Kertomuksen poetiikka*. Suom. Auli Viikari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Tammi, Pekka 1992: *Kertova teksti. Esseitä narratologiasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Walsh, Richard 2007: *The Rhetoric of Fictionality. Narrative Theory and the Idea of Fiction*. Columbus: Ohio State University Press.

Tyylintutkimus

Linda Nurmi

✉ <https://orcid.org/0000-0002-4538-3645>

Tyylintutkimus (myös stilistiikka) on monitieteinen tekstilähtöinen tutkimussuuntaus, jonka keskiössä on perinteisesti ollut kaunokirjallisten tekstien systemaattinen ja perusteellinen kielellinen kuvaus ja luenta (Toolan 2015; 1990; Burke 2014). Tekstit ja ilmaisut ovat aina aika- ja paikkasidonnaisia sekä kiinnittyneitä tiettyyn kulttuuriseen ja kognitiiviseen kontekstiin (Simpson 2004, 2–3). Kielen piirteiden tarkka kuvaus ei riitä, vaan sen lisäksi tyylintutkimuksen ytimessä on myös tekstien tulkinta.

Yksittäisten kielellisten piirteiden tarkastelu ei takaa tekstin kokonaisvaltaista tulkintaa tai merkityksenantoa, vaan kielellistä kuvausta täydentää aina kirjallisuustieteellinen, kaunokirjallisen teoksen esteettisyyttä tarkasteleva luenta. Tyylintutkimus pyrkii metodologiansa ja menetelmiensä avulla ”objektiiviseen” tulkintaan ja luentaan (Hall 2015, 87), ja tyylintutkija kysyykin tekstiä lukiessaan *miksi* ja *miten* (Leech & Short 2007, 11).

Kun tyylintutkija kertoo tarkastelevansa tietyn tekstin tyyliä, mitä hän itse asiassa tutkii? Tarkastelun kohteena voivat olla kielen eri osa-alueista ja kielen ilmiöistä kumpuavat tutkimusaiheet: sanastolliset eli leksikaaliset sisällöt ja niiden metaforisuus, semantiikka eli merkitysoppi, puheen ja ajatusten esittämisen eri muodot ja kielenkäytön pragmaattiset funktiot, dialogin ja monologin tarkastelu tai verbien tempuskategoriat kerronnassa.

Ranskalaista kirjallisuudentutkijaa Gérard Genetteä (1991, 151) mukaillen ”tyyli on hyvinkin yksityiskohdissa, siis *kaikissa* yksityiskohdissa ja niiden välisissä suhteissa. Tyyli itsessään on diskurssi.” Diskurssilla tarkoitetaan tässä kielen tapaa eli käytäntöä esittää jotakin tietystä kontekstissa. Michael Burke (2014, 2–3) puolestaan vertaa tyylintutkijaa ”rikostekniseen etsivään”, joka etsii kielestä todisteita kirjallisuustieteellisen tulkinnan tueksi. Geoffrey Leechin ja Mick Shortin mukaan tyylintutkimus on tyypillisesti pyrkinyt selvittämään tyylin (tietyn kielenkäytön) ja poettisen funktion suhteen.

Kuten Katie Wales (2015, 35) korostaa, tyylintutkimus on ytimeltään monitieteistä tekstien tulkintaa, joka ylittää kielen ja kirjallisuuden rajat ammentaen sekä lingvistikasta että kirjallisuustieteestä unohtamatta sosiokulttuurista kontekstia ja lukijan osallisuutta. Humanististen sisartieteiden sekä muiden ihmistieteiden (sosiologia, psykologia, kognitiiviset teoriat, neurotieteet) ja laskennallisten tieteiden vaikutus nykytyylintutkimukseen on kiistatonta.

Tyyli monitulkintaisena käsitteenä

Tyylintutkimukseen liittyy olennaisesti substantiivi *tyyli*, jolla on useita eri merkityksiä, konnotaatioita ja assosiaatioita kontekstista riippuen. Termi *tyyli* on kulkeutunut suomen kieleen ruotsin kautta (*stil*), ja sen etymologinen tausta on kynää ja kirjoituspuikkoa tarkoittavassa sanassa (latinan *stilus*, kreikan *stylos*). Antiikin roomalaisille, jotka käyttivät tyylistä sanaa *elocutio* ('kaunopuheisuus'), kuten antiikin kreikkalaisille, tyyli liittyi ennen kaikkea hyvään ja vaikuttavaan puheilmaisuun eli retoriikkaan (kreikan *rhetorike*, 'puhetaito') (Burke 2014).

*Kielitoimiston sanakirja*¹ antaa substantiiville *tyyli* kuusi eri määritelmää, joista ensimmäinen liittyy kirjallisuuden- ja tyylintutkimukseen: "taiteilijan, esittäjän, tietyn ajan, koulukunnan tms. omaleimainen ilmaisu- t. esitystapa; sellaiseen perustuva taidetuotteen t. -esityksen yhtenäinen omaleimaisuus; sellaisena ilmenevä maku-suunta, tyyliisuunta". Kirjallisuudentutkimuksessa saatetaan puhua tyyllilajeista (realistinen, modernistinen, postmodernistinen), tyylistä erityisenä kirjoitustapana (proosallinen, lyyrinen, lakoninen tyyli) sekä kirjailijoiden ominaisista ja persoonallisista tyyleistä, kuten Charles Dickensin ja Gustave Flaubertin tyyli, jolloin tyyli on synonyymi kirjoitukselle.

Kaunokirjallisuuden kieltä on perinteisesti pidetty malliesimerkkinä erinomaisesta tyylistä ja kauniista kirjoituksesta, kun taas arkielämän tekstilajien on ajateltu olevan yksinkertaisempia ja noudattavan tiettyä kaavaa (sähköposti, tekstiviesti, ilmoitus). Tämä ei tietenkään pidä paikkaansa, kaikki tekstilajit ovat alttiita variaatiolle ja muutoksille, mutta perinteisesti eri tekstilajeihin liittyy erilaisia tyyllillisiä sekä sosiokulttuurisia konventiota.

Tyyliä voi myös ajatella erityisenä poikkeavana rekisterinä, variaationa ja jopa erillisenä "kielenä". Proosatekstissä tosin kirjailija/kertoja voi leikitellä eri tyyleillä ja rekisterillä jäljitellessään romaanihenkilöiden puhetta ja ajatuksia (murteet, puhekieli, vieras kieli, idiolektit, puheen prosodiset piirteet). Tällöin kyse ei ole enää pelkästä "tyylistä" vaan tyylien ja rekisterien kirjosta, sosiolingvivistisestä variaatiosta, joka liittyy tiettyihin kielenkäyttötilanteisiin.

Tyylivalinnoilla rakennetaan ja luodaan myös merkityksiä ja ilmaistaan subjektivisia mielipiteitä, esimerkiksi *koira*-sanana synonyymiin *piski* liittyy usein negatiivinen ja välinpitämättömän suhtautuminen. *Tyylikeinoilla* viitataan erilaisiin kielen avulla toteutettaviin tekniikoihin tai muotoihin, jotka tuovat tekstiin kohosteisuutta eli omaleimaisuutta ja erityisyyttä. Lyriikassa käytettyjä tyylikeinoja ovat muun muassa toisteisuus, parallelismit, alku- ja loppusoinnut, allitteraatio ja kielikuvat.

Antiikin perintö – retoriikkaa ja runousoppia

Tyylintutkimuksen juuret ovat antiikin poetiikassa, erityisesti Aristoteleen filosofisessa *Runousopissa* sekä klassisessa retoriikassa, jonka didaktisen luonteen avulla pyrittiin vaikuttamaan kuulijoihin sekä kehittämään keskustelutaitoja (Burke 2014; Hamilton 2015; Wales 2011). Antiikin oppineiden parissa kehittynyt klassinen retoriikka

1 Kielitoimiston sanakirja: 'tyyli'. <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/#/tyyli?searchMode=all>

(500-luvulta eaa. alkaen) pohjautui viiteen pääkohtaan, jotka koostuivat aiheen löytämisestä (*inventio*), aineksen jäsentämisestä (*dispositio*), tyylistä eli puhetavasta (*elocutio*), mieleenpainamisesta (*memoria*) ja puheen esittämisestä (*actio, pronuntiatio*) (Hamilton 2015, 65; Burke 2014, 1).

Teoksessaan *Retoriikka*² Aristoteles kritisoi aikaisempaa kreikkalaista puhetaidon perinnettä ja korostaa puheilmaisun tärkeyttä myös jokapäiväisissä, todellisen elämän tilanteissa (Sihvola 1997, 196). Aristoteleen mukaan vaikuttavan puheilmaisun, joka kattaa sekä argumentaation että tyylin, muodostaa kolme tekijää: järkeen vetoaminen eli *logos*, tunteisiin vetoaminen eli *pathos* sekä puhujan luonteeseen liittyvä *ethos* (Burke 2014; Sihvola 1997, 196). Aristoteles käsittelee retoriikan kolmatta pääkohtaa *elocutiota* eli tyyliä ja puheilmaisua *Retoriikan* III:ssa kirjassa, jossa korostuvat hyvään puheilmaisuun liittyvät selkeys, luonnollisuus ja hyvän kielen käyttö sekä toisaalta lauseopilliset rakenteet (skeemat) ja semanttisen tason troopit eli kielikuvat (ks. Burke 2014). Lisäksi tyyli on kontekstisidonnaista, ja *Runousopissa* Aristoteles erottaa ylevän, arkipäiväisen ja alhaisen tyylin toisistaan. Aristoteles korostaa kohtuutta kaikissa tyyllilajeissa, mutta paras tyyli on selkeää ja ylevää. (1458a–b.)

Runousopissa Aristoteles määrittelee tyylin ”runomittojen muodostamaksi kokonaisuudeksi”, ”sanalliseksi ilmaisuksi”, jolla on ”sama tehtävä sekä runomittaisessa että suorasanaeisessa tekstissä” (1450b). Korostaessaan puheilmaisua ja kommunikaatiota Aristoteles (1456b) mainitsee tyylin tutkimuskohteena olevan ”puhutun kielen ilmaisulajit”, joita ovat muun muassa ”käsky, toivotus, kertomus, uhkaus, kysymys, vastaus tai joku muu sen tapainen” ja sivuaa näin ollen 1960-luvulla muotoutuneiden pragmatiikan ja puheaktiteorian keskeisimpiä sisältöjä.³

Troopit eli kielikuvat

Varhainen tyylintutkimus kohdisti kiinnostuksensa erityisesti figuratiiviseen eli metaforiseen kieleen ja sen poeettiseen funktioon. Sekä *Retoriikassa* että *Runousopissa* Aristoteles kirjoittaa metaforasta ja muista kielikuvista soveltaen niitä kirjallisuusesimerkkeihin. Aristoteles (1457b) määrittelee metaforan laaja-alaisesti siirtovaikutukseen perustuen: ”[M]etafora on jotakin tarkoittavan sanan käyttäminen tarkoittamaan toista asiaa. Siirtäminen voi tapahtua suvusta lajiin tai lajista sukuun tai lajista lajiin”. Metafora on oleellinen sekä runoudessa että proosassa ja sillä on Aristoteleen mukaan neljä tehtävää: ”1) esityksen elävöittäminen, 2) asioiden havainnollistaminen, 3) tunteiden ohjaaminen siirtämällä ilmauksen sisältämän emotionaalisen latauksen toiseen kohteeseen ja 4) sellaisten asioiden ilmaisu, joilla ei ole nimeä” (Sihvola 1997, 226).

Kreikan prepositiosta *meta* (’jälkeen’) ja infinitiivistä *pherein* (’kantaa, siirtää’) johdettu *metafora* tarkoittaa pääasiallisesti siirtymistä ja ylittämistä. Metafora käsitteenä voi olla yleistermi erilaiselle figuratiiviselle kielenkäytölle, jolloin se kattaa myös metonymian ja synekdokeen kuten antiikin Kreikassa (Csábi 2014, 207). Retoriikassa metafora on trooppi eli kielikuva, johon liittyy merkityksen tai nimen siirtyminen samankaltaisuuteen eli analogiaan perustuen, kuten Aristoteles (1457b) esitti. Metaforan

2 *Retoriikka* koostuu kolmesta kirjasta, joista kaksi ensimmäistä on todennäköisesti kirjoitettu ennen vuotta 347 eaa. ja kolmas kirja myöhemmin (Sihvola 1997, 196, 225).

3 Ks. Austin (1962) ja Searle (1969): puheaktiteoria ja kielen käytön pragmaattisuus.

yhteydessä ei käytetä vertailevaa *kuin*-ilmausta kuten siihen rinnastuvassa vertauksessa eli *simileissä*, vaan metaforan kaava kuuluu: *X on Y*. (Wales 2011, 265.)

Metonymia on metaforan kaltainen kielikuva, joka etymologialtaan viittaa nimityksen vaihtumiseen. Metonymialla voidaan korvata jokin konkreettinen tai abstrakti ilmaisu toisella asiaan merkityksen kannalta liittyvällä sanalla. Latinan sana *stilus* on esimerkki metonymiasta, alun perin kirjoitusvälinettä tarkoittanut sana on saanut merkityksen 'tyyli' (Wales 2011, 397). Metonymian alalajina pidetään *synekdokeeta*, jolla korvataan jokin tarkoite sen osaa ilmaisevalla sanalla, esimerkiksi *nelipyöräinen* tarkoittaa 'autoa'. (Wales 2011, 267–268.)

1980-luvulta lähtien, niin kutsutun kognitiivisen käänteen myötä, metaforaa on tarkasteltu ilmiönä, joka on vahvasti läsnä kaikenlaisessa kielenkäytössä. Teoksessaan *Metaphors We Live By* (1980) George Lakoff ja Mark Johnson korostavat, etteivät ihmiset pelkästään ilmaise itseään metaforien avulla, vaan pyrkivät niiden avulla käsitteellistämään abstraktit, vaikeaselkoisemmat asiat. Kuuluisin ja tunnetuin metafora kognitiivisessa metaforateoriassa lienee ELÄMÄ ON MATKA. (Wales 2011, 65.) Metaforinen eli figuratiivinen kieli ulottuu kaikenlaiseen puheeseen ja kirjoitukseen sekä ajatteluun (Steen 2015, 315; Gibbs 1994, 2). Kognitiivinen kielen- ja kirjallisuudentutkimus osoittavat, että tuntemamme ja käyttämämme metaforat ovat osa vakiintuneita sosio-kulttuurisia käytäntöjä (Steen 2015, 316). Kognitiivisen metaforateorian ja kognitiivisen stilistiikan ytimessä onkin ollut metafora ja metaforisuus, kun muut tyylintutkimuksen suuntaukset ovat jättäneet metaforan käsittelyn vähemmälle. (Lisää metaforasta, ks. Gibbs 2008.)

Modernin tyylintutkimuksen synty

Pitkälle ulottuvasta historiallisesta taustastaan huolimatta moderni tyylintutkimus alkoi kehittyä vasta 1900-luvun alussa ympäri Eurooppaa. Sveitsiläisen kielitieteilijän Ferdinand de Saussuren *Yleisen kielitieteen kurssin* (*Cours de linguistique générale*, 1916)⁴ innoittamana eri kielitieteelliset piirit ja koulukunnat alkoivat tarkastella kirjallisuuden kieltä. Geneven kielitieteellisessä koulukunnassa vaikuttanut Saussuren oppilas Charles Bally julkaisi vuonna 1909 teoksen *Traité de stylistique française* ("Tutkielma ranskankielisestä stilistiikasta"), jossa hän sanoutui irti kielen mekaanisesta, analyttisestä ja historiallisesta tarkastelusta (Shen 2014; Bally 1909, 1). Ballyn (mt., 1) mukaan kielen(käytön) kautta ihmiset ilmaisevat tunteitaan ja ajatuksiaan, unohtamatta kielenkäytön sosiaalista ulottuvuutta.

Ballyn ohella myös venäläiset formalistit saivat vaikutteita kielen merkkiteoriaa eli semiologiaa (strukturealistinen semiotiikka) kehittäneeltä Saussurelta. Roman Jakobson kehitti tyylintutkimusta poeettisen funktion teoreemallaan, johon vaikutti myös symbolistien ja avantgardistien estetiikka (Wales 2011, 169; Burke & Evers 2014, 32). (Ks. luku Venäläinen formalismi.) Venäläiset formalistit pyrkivät pääasiassa empiiristen tieteellisten metodien avulla tarkastelemaan kirjallisuuden kieltä ja sitä mikä tekee

4 Saussuren opiskelijat Charles Bally ja Albert Sechehaye julkaisivat teoksen postuumisti vuonna 1916. Saussure erotti kielen (*langue*) ja puheen/puhumisen/puhunnan (*parole*), josta oppositiopari kieliooppi (*grammaire*) / tyylitila (*style*) lienee myös syntynyt (Adam 1997, 32; Leech & Short 2007, 31).

tekstistä poeettisen. Tyylintutkimuksessa he keskittyivät sekä runouden että proosan systemaattiseen analyysiin tarkastelemalla muun muassa metriikkaa, rytmiä ja intonaation roolia runomitan rakenteen muodostuksessa (Todorov 1965, 17–18). Mitä tulee trooppeihin ja kielikuviin, Jakobsonin (1960, 375) mukaan metafora on tyypillisesti yhdistetty runouteen ja metonymia proosatekstiin. Tämän jaottelun myötä Jakobsonia on kritisoitu trooppien pelkistämisestä ja yksinkertaistamisesta. (Hamilton 2015, 69; Vickers 1988, 197–198.)

Venäläisten formalistien parissa muodostui myös *vieraannuttamisen* tai *outouttamisen* käsite, josta Prahan kielitieteen piirissä käytettiin termiä *kohosteisuus* (Leech & Short 2007, 23; Wales 2011, 166; Kantokorpi, Lyytikäinen & Viikari 1990, 42; ks. luku Venäläinen formalismi). Kohosteisuudella viitataan juuri tekstissä esiintyviin kielellisiin poikkeamiin, yllättäviin kielikuviin eli vieraannuttamiseen sekä toisteisuuteen (parallelismit), joiden tarkoituksena on herättää lukijan huomio (Leech 1969; Simpson 2004, 50).

Venäläisen formalismin hiipuessa 1930-luvulla Prahan piirin parissa syntynyt strukturalismi siirsi katseensa pikkuhiljaa kohti funktionalismia (ks. luku Strukturalismi). Siinä missä formalistit olivat ennen kaikkea kiinnostuneita semantiikasta eli merkityksestä, funktionalistit siirtyivät tarkastelemaan kielenkäyttöä osana systeemiä, jossa korostuu kontekstisidonnaisuus ja kielenkäytön tilanteisuus (Burke 2014).

Ranskankieliseen tyylintutkimukseen eli stilistiikkaan ovat sveitsiläisen Ballyn lisäksi vaikuttaneet itävaltalainen romanisti ja kirjallisuudentutkija Leo Spitzer (*Stilstudien*, 1928) sekä enonsiaatiokieliopistaan⁵ tunnettu strukturalisti Émile Benveniste (kaksiosainen *Problèmes de linguistique générale*, 1966–1974). 1960–70-luvuilla suosiota saaneen enonsiatiivisen kielentutkimuksen vaikutus on ollut merkittävä sekä ranskalaiselle tyylintutkimukselle että narratologialle. Leo Spitzer (1948, 19) sen sijaan tunnetaan filologisesta ympyrästään, joka kuvaa kielen ja kirjallisuuden muodostamaa muodon ja merkityksen kokonaisuutta. Spitzerin ajatuksena on, että kielelliset havainnot vaikuttavat kaunokirjalliseen tulkintaan ja päinvastoin. Lingvistisen kuvailun ja kieliopillisten tosiasioiden erittely kaunokirjallisessa tekstissä lisää myös ymmärrystä sen esteettisestä funktiosta (Leech & Short 2007, 12).

Akateemisena suuntauksena tyylintutkimus alkoi varsinaisesti muotoutua vasta 1960-luvulla sekä ranskan- että englanninkielisten tutkijoiden parissa (Shen 2014; Wales 2011). Ranskalaisten strukturalistien parissa kehittyneen narratologian synty ajoittuu samalle vuosikymmenelle, ja voidaankin sanoa, että tyylintutkimus ja narratologia ovat kehittyneet rinnakkain toisiaan täydentäen. Yksinkertaistaen voidaankin todeta, että kun narratologien huomio kiinnittyy ensisijaisesti tarinan (*histoire/story*) ja kerronnan (*discours/discourse*) tarkasteluun, tyylintutkijat keskittyvät *sisältöön* eli merkitykseen ja *muotoon* eli kielelliseen ulkoasuun. (Shen 2014; ks. luku Narratologia.)

Englanninkielisellä kielitieteen saralla tyylintutkimukseen ovat vaikuttaneet 1950–1970-luvuilla generatiivisen transformaatiokieliopin luoja, yhdysvaltalainen Noam Chomsky (1966), sekä brittiläinen systeemis-funktionaalisen kieliteorian kehittänyt Michael Halliday ja kriittisen lingvistiikan kehittäjä sekä stilistikko Roger Fowler (1975). 1970-luvulla kiinnostus alkoi kohdistua myös lukijaan, teosten vastaanottoon

5 Enonsiaation teoria rakentuu puheilmaisun eli lausuman (enonsiaatio) ympärille, ja tarkastelun kohteena ovat kielenkäyttöön liittyvät indeksikaaliset ilmaisut (puheaktipronomit, deiktiset eli puhehetkeen sidotut ajan- ja paikanilmaukset, kuten *minä*, *tässä* ja *nyt*).

ja affektiivisuuteen (ks. luku Reseptiotutkimus). Jonathan Culler otti teoksessaan *Structuralist Poetics* (1975) ensimmäistä kertaa lukijan roolin huomioon kirjallisen kompetenssin käsitteellään kulttuurisen ja historiallisen kontekstin jäädessä edelleen taka-alalle (Burke 2014, 42). 1970- ja 1980-lukujen kielitieteilijät suuntasivat katseensa kohti pragmatiikkaa ja kriittistä diskurssianalyysia. Funktionaalisen tyyliintutkimuksen kehittymiseen vaikutti osaltaan Hallidayn systeemis-funktionaalista teoriaa käsittelevä teos *An Introduction to Functional Grammar* (1985). Teoriassa korostuvat kielenkäytön pragmaattiset funktiot ja merkitykset sekä kielenkäytön sosiaalinen konteksti (Nørgaard, Busse & Montoro 2010, 26). 1990-luvulta eteenpäin tyyliintutkimus on saanut vaikutteita kognitiivisesta kielentutkimuksesta sekä korpuslingvistiikasta (Wales 2011, 400).

Kuten tyyliintutkimuksen historiallinen tausta, myös moderni tyyliintutkimus on vankasti monitieteistä. Ensin antiikin retoriikasta ja poetiikasta, sen jälkeen formalismista, strukturalismista ja funktionalismista ammentanut moderni tyyliintutkimus on vuosituhannen vaihteessa kohdistanut kiinnostuksensa uusiin tieteen paradigmatteihin. Nykyiset tyyliintutkijat soveltavat tutkimuksissaan muun muassa korpusstilistiikkaa (joka yhdistelee tyyliintutkimusta ja korpuslingvistiikan työkaluja korpuksen eli aineiston kielellisessä kuvauksessa), pedagogisia, pragmaattisia ja kognitiivisia lähestymistapoja sekä feministisiä suuntauksia, sukupuolentutkimusta, multimodaalisuutta ja neurotieteitä (Burke 2014, 2).

Tyyliintutkimuksen kielioppia

Englanninkielisen tyyliintutkimuksen klassikkona voidaan pitää Geoffrey Leechin ja Mick Shortin vuonna 1981 ilmestynyttä teosta *Style in Fiction*, jonka sisältöä tekijät päivittivät vuonna 2007 ilmestynyttä toista painosta varten. Teoksen keskiössä on kaunokirjallisten proosatekstien lingvistinen tarkastelu, jonka avulla pyritään ymmärtämään ja tulkitsemaan teosta sekä arvostamaan kirjailijan taiteellista tuotosta (Leech & Short 2007, 1). 2000-luvulta alkaen tyyliintutkimusta on sovellettu kaunokirjallisten tekstien lisäksi kaikenlaisten tekstien ja tekstilajien tulkintaan ja tarkasteluun (Wales 2015, 36).

Tyyliintutkimusta ja kriittistä lingvistiikkaa yhdistelleen Paul Simpsonin (2000, 3) mukaan tyyliintutkimus kohdistuu luovaan kielenkäyttöön. Tyyliintutkijat voivat tarkastella valikoidusti kielen eri osa-alueita: kielen foneettisia, fonologisia ja prosodisia⁶ ominaisuuksia sekä niiden luomaa rytmiä ja vaikutelmaa (erityisesti lyriikassa), sanastoja eli leksikaalisia valintoja, kielen muoto-oppia eli morfologiaa (esim. nominit, verbit, partikkelit, taivutuspäätteet), lausekkeiden rakenteita ja järjestystä virkkeissä eli lauseoppia (syntaksia), sanajärjestystä ja kompositiota sekä merkitystä eli semantiikkaa ja niin edelleen.

Kielellinen tarkastelu ei pelkästään rajoitu itse tekstiin vaan pyrkii myös tuomaan esiin, miten teksti rakentaa merkitystä. Kielitieteellisten metodien objektiivisuudesta tyyliintutkijoilla on hieman eri näkemyksiä. Simpsonin (1993, 3) mukaan tyyliintutkijat tai kielitieteilijät eivät korosta metodiensa objektiivisuutta vaan kontekstisidonnaisuutta ja tulkintaa hermeneutiikan tavoin. Spitzeriä (1948) hieman mukaillen Leech ja Short (2007, 4, 38) korostavat tyyliintutkimuksen olevan dialogia kaunokirjallisen

6 Prosodiset piirteet eli rytmi, sävelkulku eli intonaatio, puhenopeus, kesto ja äänensävy.

tekstin lukijan intuitiivisen tulkinnan tai vaikutelman sekä kielitieteellisen tarkastelun välillä. Tosin ranskankielisessä tyylintutkimuksessa Jean-Michel Adamin (1997, 18) mukaan objektiivisuuden takaa nimenomaan kielitieteellinen metodiikka.

Tyylintutkimuksen avainkäsite on *systemaattisuus*, joka koskee valittua metodia ja sen tarkastelun läpinäkyvyyttä, olipa kyseessä deduktiivinen (hypoteesilähtöinen) tai induktiivinen (tekstilähtöinen) päättelytapa (Wales 2014, 34). Metodologisesti tyylintutkimus voi olla laadullista tai määrällistä, mutta päämääränä on tarkastelun avoimuus, todistusvoima sekä tutkimustulosten toistettavuus (Carter 2010, 68).

Kuten Michael Toolan (2015, 18) sekä Leech ja Short (2007, 55) mainitsevat, ettei minkään tekstin tyhjentävä tyylintutkimuksellinen tarkastelu liene mahdollista. Tyylintutkijan täytyy rajata tutkimuskohde tiettyjen ominaispiirteiden tarkasteluun ja valita siihen sopivat lingvistiset käsitteet. Täytyy muistaa, ettei tekstin yksipuolinen kielitieteellinen tarkastelu riitä, vaan tyylintutkijan täytyy olla tietoinen tekstin sosio-kulttuurisesta ja kognitiivisesta kontekstista, tekstilajien konventioista sekä intertekstuaalisuudesta (Toolan 2015, 17).

Leech ja Short (2007, 12) erittelevät monistisen ja dualistisen tyylintutkimuksen. Monistista tyylintutkimusta – jossa muotoa ja sisältöä tarkastellaan kokonaisuutena – sovelletaan yleensä lyriikan tarkasteluun. Monistista näkemystä on perusteltu erityisesti vaikeudella ilmaista metaforia kirjaimellisesti toisin parafrasoin avulla (mt., 21). Monistisesta näkökulmastaan tunnetut uskriitikot pitivät kaunokirjallista tuotosta itsenäisenä verbaalisena artefaktina, jonka sisältö ja muoto ovat erottamattomat (mt., 21). Erottamattomuuden korostaminen johti kaunokirjallisen tekstin mystifiointiin (Toolan 1990, 3.)

Siinä missä monistien mukaan ilmaisuvalinnat ovat kiinteä osa sisältöä, dualistit erottavat sisältövalinnat ja ilmaisumuodot toisistaan (Leech & Short 2007, 16). Dualistisen käsityksen mukaan muoto (tyyli) ja sisältö ovat yhden kolikon kaksi eri puolta. Muodon ja sisällön erottaminen johtuu tavasta hahmottaa kaunokirjallinen ilmaisu (*choices of expression*). Tällä viitataan kirjailijan valintoihin, jolloin tietyn ilmaisun käyttäminen luo tietynlaista tyyliä. Dualistisen käsityksen mukaan sama sisältö voidaan välittää usealla eri muodolla, kun taas monistisen käsityksen mukaan vain yksi muoto vastaa tiukasti yhtä sisältöä. Vaihtoehdon monismille ja dualismille muodostaa pluralistinen käsitys, jonka mukaan kielen avulla ilmaistaan useita eri funktioita ja näin ollen valintojen motiivina voivat olla sekä muotoon että sisältöön liittyvät seikat, jotka rakentavat merkitystä (mt., 24–25).

Tyylin muotokielet

Kokeellisen kirjallisuuden Oulipo-seuraan kuulunut ranskalainen kirjailija Raymond Queneau leikittelee teoksessaan *Tyyliharjoituksia* (*Exercices de style*, 1947) eri tekstilajeilla ja niihin liittyvillä muotokonventioilla kertoen saman tarinan 99 eri tavalla. Tarinaa Queneau parodioi muun muassa runomuotojen avulla (mm. sonetti, aleksandriini, tanka, oodi), kielen prosodiaa ja fonetiikkaa jäljitellen sekä ei-kaunokirjallisia tekstilajeja ja tilanteita, kuten sähköttä ja kuulustelua, hyödyntäen. Nämä 99 pientä tekstiä osoittavat, miten tyyleillä leikittely vaikuttaa muotokieleen ja tulkintaan sekä sen, miten muotoon ja tekstilajeihin liittyvät konventiot vaikuttavat ilmaisuun eli

kielen rekisteriin. Tarkastellaan seuraavaksi kahta tarinaversiota, joista ensimmäinen on nimeltään ”Onomatopoeettisuuksia”:

Bussin, drn drn drn, takasillalla, ta ka ta ka
 ta ka, se oli linja S (surisee sihisee serpen-
 tiinireitillään), oli keskipäivä, pium paum
 pium paum, kun naurettava efebi, pier pier,
 yhtäkkiä käännähti (surrus), vihaisesti, hau
 hau, viereisen miehen puoleen ja sanoi, hm
 hm: ”Tönitte minua tahallanne, arvon her-
 ra.” Läiskis. Jonka jälkeen, huis, hän heittäy-
 tyi vapaalle paikalle ja istuutui, paiskis.
 samana päivänä, hieman myöhemmin,
 pium paum pium paum, näin hänet jälleen
 toisen efebini, pier pier, seurassa joka puhui
 päällystakinnapeista, (hrr hrr, ei ollut lain-
 kaan niin lämmin ...)
 Läiskis. (Queneau 1991, 57.)

Lukijan huomio kiinnittyy jo otsikon enteilemiin runsaisiin onomatopoeettisiin ilmaisiin, jotka pyrkivät jäljittelemään todellisen maailman äänteitä. Kreikan sana *onomatopeia* tarkoittaa ääntä jäljittelevää sanaa tai ilmausta (*onoma* ’nimi’, *poiein* ’tehdä’). Tekstin onomatopoeettiset ilmaisut ovat sekä leksikaalisia että ei-leksikaalisia. Leksikaalisina voidaan pitää ääntä imitoivia verbejä, kuten *surisee*, *sihisee*, ja substantiiveja *läiskis* ja *paiskis*. *Pium paum* sekä *hau hau* ovat myös vakiintuneet ilmauksiksi. Ei-leksikaalisia ovat bussin ajoääntä jäljittelevä *drn drn drn*, miettimistä ilmaiseva *hm hm* sekä *hrr hrr*. Äänien foneettinen jäljittely elävöittää tekstiä ja lisää sen affektiivista vaikutelmaa.

Onomatopoeettisen sisällön lisäksi tekstissä hyödynnetään toisteisuutta eli parallelismia ja liioitellaan puheen foneettisia ja prosodisia ominaisuuksia esimerkiksi rytmisiä jäljittelevillä komponenteilla (*ta ka ta ka ta ka*, *pium paum pium paum*). Poikkeavuuden vaikutelmaa tekstissä vahvistavat keksityt ja vieraat sanat, kuten *efebi* ja *pier pier*. Edellä mainitut kielelliset keinot luovat tekstiin kohosteisuutta vieraannuttavalla, poikkeavalla muotokielellään.

Toinen tekstiesimerkki, ”Tanka”, jäljittelee viisisäkeistä japanilaislähtöistä runo-tyyppiä:

S-bussi saapuu
 Hattumies nousee kyytiin
 Syntyy rähinää
 Myöhemmin asemalla
 Keskustellaan napista
 (Queneau 1991, 141.)

Latinalaisin kirjaimin kirjoitetuissa kielissä tankaruno jakautuu tavujen mukaan muotoon 5-7-5-7-7. Tässä tapauksessa vakiintunut tekstilaji ja konventiot määräävät muotokielen. Edelliseen tekstiin verrattuna tankaversio on hyvin pelkistetty ja lakoninen,

se tiivistää olennaiset tapahtumat viiteen lyhyeen säkeeseen, mutta säilyttää tarinan juonenkulun. Tiivistys vastaa tarinan kannalta olennaisiin kysymyksiin mitä, kuka, milloin ja missä. Säkeet ovat lauserakenteiltaan yksinkertaisia, säkeet 1 ja 2 noudattavat kaavaa subjekti + intransitiiviverbi (*saapuu, nousee*), säe 3 sisältää objektin (*rähinää*) ja transitiiviverbin (*syntyy*), säe 4 muodostuu kahdesta adverbialilausekkeesta – ajanmääreestä *myöhemmin* ja paikanmääreestä *asemalla* – ja 5. säe sisältää passiivimuotoisen verbin (*keskustellaan*). Kaikkien verbien tempuksena on presens, joka luo lukijalle vaikutelman hänen silmiensä edessä tapahtuvasta kohtauksesta. Queneaun *Tyyliharjoituksia* osoittaa, miten eri tyyllilajit, tekstilajit ja muotokieli nivoutuvat toisiinsa eri konteksteissa.

Tyylivariaatiot ja muuttuva tyyli

Jean-Marie Schaefferin (1997, 20) mukaan tyylivariaatioissa ei ole kyse niinkään ylätyylisestä, erityisellä tavalla ”korostetuista” ilmaisuista tai tyylin puutteesta (neutraali tyyli), vaan erilaisista tavoista ilmaista asioita. Tyylintutkijat Aristoteleesta lähtien ovat kuitenkin korostaneet juuri figuratiivisen eli metaforisen kielen ensisijaisuutta ja sen luomaa kohosteisuutta poikkeavien, kieltä uudistavien kielikuvien avulla. Romaanis-
saan *Vainajaiset* (2022) Marja Kyllönen haastaa lukijan merkitysneuvotteluun paikka paikoin runsaan metaforisen kielensä välityksellä:

Niin alkoi Laimi Inari Kylmä odottaa ensimmäistä kertaa. Lemmenpisto vihavoi hänen kupeillaan ja tanssahteli ihon alla kuin mettisparvi häälennollaan, haali hunajaa sydämen kennoon. Hänen poskillaan rusottivat vanamot, varpailla apilat ja katseessa kilkattelivat kissankellot. Sula kultainen mahla tulvehti Inarin rintaan ja makea hurmos huikaisi häntä, kun tyttö sulhoaan odotteli, kunnes ei malttanut enää, vaan meni, lepetti letti liekkuen arvaamattomiin askareisiinsa. (Kyllönen 2022, 37.)

Tässä lyhyehkössä tytön ulkoista olemusta ja sisäisiä tunnelmia kuvaavassa katkelmassa huomio kiinnittyy juuri runsaisiin ja poikkeavalla tavalla käytettyihin kielikuviin (metafora, vertaus). Jopa lyyrinen vaikutelma syntyy alkusointuja jäljittelevistä leksikaalisista valinnoista, joissa tietyt äänteet ja kirjaimet toistuvat (*haali hunajaa, lepetti letti liekun, arvaamattomiin askareisiinsa*). Huomiota herättävät myös kasvis-
toon, kukkiin (*vanamot, apilat, kissankellot*) ja puuhun (*mahla*) liittyvät konnotaatiot, jotka vahvistavat kuvauksen konkreettisuuden tuntua ja ilmaisuvoimaa.

On hyvä myös muistaa, että kaunokirjallinen tyyli on altis vaihteluille jopa saman kirjailijan tuotannossa. Syyt voivat kummuta sisäisistä tai ulkoisista tekijöistä tai olla luonteeltaan esteettisiä tai sosiaalisia (Philippe 2021). Yhtenä esimerkkinä tyylin vaihtelusta voidaan pitää 1880-lukua, kun kaunokirjallinen kieli alkoi siirtyä pikkuhiljaa impressionismin vaikutuksesta kohti symbolismia (mt., 93). Symbolistinen suuntaus sekä psykologian kehittyminen tieteenalana loivat otollisen maaperän muun muassa subjektiiviselle ajatusten esittämiselle tajunnanvirtatekniikkaa hyödyntäen, kuten Édouard Dujardinin romaanissa *Les lauriers sont coupés* (1887), joka vaikutti muun muassa James Joycen romaaniin *Odyseus* (*Ulysses*, 1922).

Vaikka tyylintutkijat nykyään puhuvat enemmän tyylivariaatiosta, myös neutraalin tyylin puolestapuhujia löytyy. Näistä kuuluisin lienee ollut ranskalaissemiootikko

Roland Barthes, jonka termi *écriture blanche* ('valkoinen, vaalea kirjoitus') pyrkii kuvaamaan riisuttua, minimalistista ja pelkistettyä ilmaisua (ks. Barthes 1953). Nykykirjailijoista vuoden 2022 kirjallisuuden nobelisti Annie Ernaux on yhdistetty pelkistettyyn, neutraaliin tyyliin, mutta eikö sekin ole erityinen, merkitsevä ilmaisutapa ja tyyli itsessään?

- Tyylintutkimuksen juuret ovat antiikin poetiikassa ja retoriikassa, jossa tyyllillä tarkoitettiin hyvää ja selkeää puheilmaisua ja kielenkäyttöä. Klassinen tyylintutkimus tarkoitti ennen kaikkea metaforan ja muiden kielikuvien analyysia.
- Moderni tyylintutkimus eli stilistiikka on luonteeltaan monitieteinen tekstilähtöinen tutkimussuuntaus, joka ammentaa laaja-alaisesti sekä kielitieteen että kirjallisuustieteen eri suuntauksista ja teorioista.
- Tyylintutkimuksen ytimessä ovat tekstit ja kielenkäyttöön liittyvät sosiokulttuuriset, pragmaattiset ja kognitiiviset kontekstit. Vaikka tyylintutkimukseen kuuluu osaltaan tarkka kielenkäytön analyysi, kirjallisuudentutkimuksen tuoman näkökulman takia kaunokirjallisen tekstin yksipuolinen kielitieteellinen tarkastelu ei ole yleensä riittävää.

Lähteet

- Adam, Jean-Michel 1997: *Le style dans la langue. Une reconception de la stylistique*. Lausanne: Delachaux et Niestlé.
- Aristoteles 1997: *Retoriikka. Runousoppi*. Suom. Paavo Hohti & Päivi Myllykoski. Helsinki: Gaudeamus. Kreikankielinen alkuteos 330–320-luku eaa.
- Austin, John Langshaw 1962: *How to do Things with Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bally, Charles 1909: *Traité de stylistique Française*. Heidelberg: Carl Winters.
- Barthes, Roland 1953: *Le degré zéro de l'écriture*. Paris: Éditions du Seuil.
- Benveniste, Émile 1966: *Problèmes de linguistique générale I*. Paris: Gallimard.
- Benveniste, Émile 1974 : *Problèmes de linguistique générale II*. Paris: Gallimard.
- Burke, Michael 2014: Functionalist stylistics. Teoksessa Burke, Michael (toim.) *The Routledge Handbook of Stylistics*. London: Routledge. 45–67.
- Burke, Michael – Evers, Kristy 2014: Formalist stylistics. Teoksessa Burke, Michael (toim.) *The Routledge Handbook of Stylistics*. London: Routledge. 31–44.
- Carter, Ron 2010: Methodologies for stylistic analysis. Practices and pedagogies. Teoksessa McIntyre, Dan – Busse, Beatrix (toim.) *Language and Style*. London: Palgrave. 55–68.
- Chomsky, Noam 1966: *Topics in the Theory of Generative Grammar*. The Hague: Mouton Publishers.
- Csábi, Szilvia 2014: Metaphor and stylistics. Teoksessa Burke, Michael (toim.) *The Routledge Handbook of Stylistics*. London: Routledge. 206–221.
- Culler, Jonathan 1975: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fowler, Roger 1975: *Style and Structure in Literature. Essays in New Stylistics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Genette, Gérard 1991: *Fiction et diction*. Paris: Éditions du Seuil.
- Gibbs, Raymond W. 1994: *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibbs, Raymond W. 2008: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, Geoff 2015: Stylistics as literary criticism. Teoksessa Stockwell, Paul – Whiteley, Sara (toim.) *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 87–100.
- Halliday, Michael A. K. 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Hamilton, Craig 2015: Stylistics as rhetoric. Teoksessa Stockwell, Paul – Whiteley, Sara (toim.) *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 63–76.
- Jakobson, Roman 1960: Closing statement. Linguistics and poetics. Teoksessa Sebeok, Thomas A. (toim.) *Style in Language*. Cambridge, MA: The MIT Press. 350–377.
- Kantokorpi, Mervi – Lyytikäinen, Pirjo – Viikari, Auli 1990: *Runousopin perusteet*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kyllönen, Marja 2022: *Vainajaiset*. Helsinki: Teos.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 2003: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press. Alkuteos 1980.
- Leech, Geoffrey N. 1969: *A Linguistic Guide to English Poetry*. London: Longmans, Green and Co.
- Leech, Geoffrey N. – Short, Mick 2007: *Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. Toinen laitos. London: Pearson Longman. Alkuteos 1981.
- Nørgaard, Nina – Busse, Beatrix – Montoro, Rocío 2010: *Key Terms in Stylistics*. London: Continuum International Pub. Group.
- Philippe, Gilles 2021: *Pourquoi le style change-t-il?*. Bruxelles: Les Impressions nouvelles.
- Queneau, Raymond 1991: *Tyyliharjoituksia*. Suom. Pentti Salmenranta. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1947.
- Schaeffer, Jean-Marie 1997: La stylistique littéraire et son objet. – *Littérature* no 105 s. 14–23.

- Searle, John Rogers 1969: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shen, Dan 2014: Stylistics and narratology. Teoksessa Burke, Michael (toim.) *The Routledge Handbook of Stylistics*. London: Routledge. 191–205.
- Sihvola, Juha 1997: Selitykset. Teoksessa Aristoteles: *Retoriikka. Runousoppi*. Helsinki: Gaudeamus. 193–261.
- Simpson, Paul 1993: *Language, Ideology and Point of View*. London: Routledge.
- Simpson, Paul 2000: Satirical humour and cultural context. With a note on the curious case of Father Todd Unctuous. Teoksessa Bex, Tony – Burke, Michael – Stockwell, Peter (toim.) *Contextualised Stylistics*. Amsterdam: Rodopi. 243–266.
- Simpson, Paul 2004: *Stylistics. A Resource Book for Students*. London: Routledge.
- Spitzer, Leo 1948: *Linguistics and Literary History*. Princeton: Princeton University Press.
- Steen, Gerard 2015: Metaphor and style. Teoksessa Stockwell, Paul – Whiteley, Sara (toim.) *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 315–328.
- Todorov, Tzvetan (toim.) 1965: *Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes*. Paris: Seuil.
- Toolan, Michael 1990: *The Stylistics of Fiction. A Literary-Linguistic Approach*. London: Routledge.
- Toolan, Michael 2015: The theory and philosophy of stylistics. Teoksessa Stockwell, Paul – Whiteley, Sara (toim.) *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 13–31.
- Vickers, Brian 1988: *In Defense of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.
- Wales, Katie 2011: *A Dictionary of Stylistics*. Kolmas laitos. London: Pearson Longman.
- Wales, Katie 2015: The stylistic tool-kit. Methods and sub-disciplines. Teoksessa Stockwell, Paul – Whiteley, Sara (toim.) *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 32–45.

Historiallinen poetiikka

Saija Isomaa

https://orcid.org/0000-0003-0313-383X

Historiallinen poetiikka on kattokäsite, joka sulkee sisäänsä kaiken kirjallisuuden ilmaisukeinojen historiallisen tutkimuksen.¹ Historiallisuus voi tarkoittaa joko ilmaisukeinoissa ajan kuluessa tapahtuvien muutosten tutkimusta eli *diakronista poetiikkaa* tai ilmaisukeinojen tarkastelua suhteessa aikakauteensa eli *kontekstoivaa poetiikkaa*. Lähestymistavat voi myös yhdistää *diakronis-kontekstoivaksi poetiikaksi*, joka tarkastelee ilmaisuvaramannon ajallista kehkeytymistä aikakauteen kontekstoiden. (Isomaa 2021a.) Käytännössä yksittäinen tutkimus ei välttämättä lausu julki suhdettaan näihin peruskategorioihin tai se saattaa yhdistää historiallista poetiikkaa muihin tieteenaloihin tai teorianäkökulmiin, mutta kolmijako havainnollistaa silti historiallisen poetiikan suuntautumisvaihtoehtoja. Aikakauteen kontekstoiminen tarkoittaa ensisijaisesti kirjallisen ilmiön suhteuttamista kirjallisuuden ulkopuolisiin historiallisiin yhteyksiin, vaikka joskus sillä saatetaan viitata ilmiön tarkasteluun suhteessa aikakauden muuhun kirjallisuuteen.

Historiallisen poetiikan tutkimus on yleensä empiiristä tutkimusta siinä mielessä, että kirjallisia ilmaisukeinoja etsitään ja tunnustetaan jostakin historiallisesta tekstiaineistosta. Tarkastelua ohjaavat luonnollisesti jossain määrin olemassa oleva tutkimus, käsitteet ja teoriat tarkasteltavista ilmiöistä, mutta tutkimus pyrkii kuitenkin ymmärtämään ja kuvailemaan ilmiöitä aineistolähtöisesti niiden omista lähtökohdista. Historiallista poetiikkaa 1960- ja 1970-luvuilla teoretisoinut Benjamin Hrusovski (sitten min Harshav) pitää historiallista poetiikkaa deskriptiivisen poetiikan alatyypinä. Deskriptiivinen poetiikka pyrkii antamaan konkreettisia, tarkkoja kuvauksia kirjallisuuden ilmiöistä, kuten lajeista, kerronnasta ja troopeista. Se ei pyri universaalien määritelmien tai spekulatiivisten teorioiden luomiseen – ne kuuluvat teoreettisen poetiikan alaan. (Harshav 2007, 228–232.) Tutkijan antama kuvaus on metatason deskriptiota ilmiöstä eikä samastu siihen, ja ilmiöstä voi olla mahdollista antaa yhtä perustelutuja vaihtoehtoisia kuvauksia eri käsitteillä. Historiallisen poetiikan luoma kuvaus on sitä perustellumpi, mitä tarkemmin se onnistuu vangitsemaan ilmiön ominaispiirteet.

Historiallisen poetiikan vastakohta on niin kutsuttu synkroninen poetiikka, jossa teksteistä löydettyjä kirjallisia keinoja tarkastellaan äärimuodossa ikään kuin ne olisivat

1 Teksti on kirjoitettu osana Koneen Säätiön rahoittamaa projektia *Suomen kirjallisuuden historiallinen poetiikka* (2022–2026).

ajattomia ja universaaleja kirjallisia ilmaisuvarantoja, jotka eivät ole kytkeytyneet tai rajautuneet tiettyihin historiallisiin aikakausiin ja konteksteihin. Lähestymistapaa on kutsuttu synkroniseksi, vaikka täsmällisempi ilmaus olisi pankroninen eli minkä tahansa aikakauden kirjallisuuteen kohdistuva. Esimerkiksi strukturalistinen narratologia on tyypillisesti ollut lähtökohdiltaan synkronista poetiikkaa, joka pyrkii inventoimaan ja luokittelemaan kirjallisuuden ilmaisumahdollisuuksia tekstikeskeisen tarkastelun tai teoreettisen spekulatiivisuuden pohjalta. Huomiota ei ole kohdistettu siihen, milloin ja missä keinot ovat syntyneet ja milloin niitä on käytetty kirjallisuudessa. (Ks. esim. Isomaa 2021b.)

Historiallisessa poetiikassa ollaan päinvastoin yleensä kiinnostuneita juuri siitä, millaisia poeettisia valintoja eri aikakausina tehtiin, mitä merkityksiä ne saivat aikalais-konteksteissaan ja miten ilmaisukeinot ovat muuttuneet ajan kuluessa. Huomiota voidaan kiinnittää myös kirjallisuuden materiaaliin muotoihin ja julkaisualustoihin. Kirjalliset ilmiöt ymmärretään historiallisiksi: ne ovat syntyneet ja kehittyneet yhteisöjen kulttuurisissa prosesseissa, ja jotkin voivat ajan myötä menettää merkityksensä ja jäädä pois käytöstä. Historiallisille ilmaisukeinoille pidetään kuitenkin tyypillisenä, että ne voivat jäädä elämään kirjallisena ilmaisesurssina myös sen jälkeen, kun ne synnyttäneet yhteiskunnalliset ja kulttuuriset olot ovat lakanneet olemasta historiallisen prosessin seurauksena. Keinoja kuitenkin usein muokataan, yhdistellään ja tulkitaan uusilla tavoilla ja uusissa yhteyksissä. Esimerkiksi eräs 1900- ja 2000-lukujen televisiogenreistä, saippuaooppera, hyödyntää ja kehittää edelleen 1700-luvun Ranskassa syntyneen näytelmägenren, melodraaman, lajirepertoaria. Ilmaisukeinojen tuntemus on tärkeä lähtökohta teosten syvälliselle ymmärtämiselle, sillä teokset rakentavat merkityksiä niiden avulla.

Historiallisen poetiikan käsitettä ei välttämättä käytetä lähestymistavan piiriin kuuluvissa tutkimuksissa, sillä kyse on kattokäsitteestä, jota on tarvittu erityisesti silloin, kun on haluttu käydä yleistä teoreettista keskustelua kirjallisuudentutkimuksen suuntauksista. Historiallisia ilmiöitä tarkastelevat tutkijat ovat usein suosineet kattokäsitteen alaisuuteen kuuluvien tutkimussuuntien nimityksiä, kuten historiallinen lajitutkimus tai diakroninen narratologia. Historiallisen poetiikan tutkimussuuntia on useita, koska kirjallisuudessa on runsaasti erityyppisiä ja eritasoisia ilmaisukeinoja ja niitä on perinteisesti tutkittu omissa tutkimussuunnissaan: esimerkiksi lajeja lajitutkimuksessa, tyyliä stilistiikassa ja tekstienvälisiä viittauksia intertekstuaalisuuden tutkimuksessa. Kattokäsite on kuitenkin tärkeä, koska se tekee näkyväksi tutkimussuuntien väliset periaatteelliset ja metodiset kytkökset. Koska kattokäsitettä voidaan käyttää eri merkityksissä, on syytä aina tarkistaa tai tämentää, miten käsitettä kulloinkin käytetään.

Historiallisuuden idea historiallisessa poetiikassa

Historiallista poetiikkaa motivoi näkemys, että kirjallisuus on historiallinen ilmiö ja se muuttuu jatkuvasti: esimerkiksi uusia lajeja syntyy ja vanhoja jää pois käytöstä, ja eri aikoina ja paikoissa saatetaan suosia erilaisia kerronnan keinoja, tyylipiirteitä, runomittoja tai vaikkapa kuvan ja sanan suhdetta sarjakuvissa tai lastenkirjoissa. Kaikki kirjallisuuden ilmaisukeinot ovat syntyneet jonakin historian hetkenä jossakin paikassa, tai samankaltainen keino on voitu keksiä eri paikoissa eri aikoina, mutta joka tapauksessa kaikki kirjallisen ilmaisun tavat ovat syntyneet tietyissä ajallisissa ja

historiallisissa konteksteissa ja tulevat yleensä myös ymmärrettäviksi suhteessa niihin. Kun kirjallinen ilmaisukeino syntyy ja tulee tekstin kautta yhteisön tietoisuuteen, se on sen jälkeen periaatteessa ilmaisesurssina olemassa kenelle tahansa myöhemmälle kirjailijalle missä tahansa kontekstissa, kunhan kirjailija vain saa tietää siitä joko itse tekstin lukemalla tai välikäsien kautta. Historiallisesti katsoen kirjailijat voivat omaksumaa ilmaisukeinoja myös paljon varhaisemmasta kirjallisuudesta ja yhdistellä eri aikoina syntyneitä ilmaisuvarantoja yksilöllisillä tavoilla teoksissaan sekä luoda uusia.

Kirjallisuuden historiallisuutta voi yrittää ymmärtää esimerkiksi etsimällä analogioita pukeutumisen tai arkkitehtuurin historiasta. Eri aikakaudet ovat suosineet erilaisia pukeutumis- ja rakennustyyliä, ja alan historioitsija tai harrastaja pystyy todennäköisesti paikantamaan pukeutumistyylin tai rakennuksen sen syntyajakauteen tarkastelemalla piirteitä ja tapoja, joilla piirteet on yhdistetty toisiinsa. Vastaavasti myös kirjallisuushistoriaan perehtynyt saattaa tunnistaa lukemastaan tekstistä tietylle aikakaudelle tai kirjallisuuden perinteelle tyypillisiä ilmaisukeinoja sekä onnistua niiden pohjalta paikantamaan teosta kirjallisuushistoriaan. Tämä perustuu siihen, että vaikka kirjailijat voivatkin kirjoittaa pastisseja eli tyylimukaelmia aiempien kausien kirjallista tyylistä, kunkin aikakauden kirjallisuudessa on kuitenkin yleensä omaleimaisia piirteitä ja piirteiden yhdistelmiä, joiden pohjalta jokin teksti on mahdollista tunnistaa siihen kuuluvaksi. Esimerkiksi se, millaisia kertomuksia kerrotaan ja mitä kirjallisuudenlajeja hyödynnetään, voi muuttua kirjallisuushistoriassa nopeastikin, kuten realismin ja naturalismin periodia (n. 1885–1894) Suomen kirjallisuudessa seurannut symbolismin ja dekadenssin kausi (n. 1898–1910) osoittaa. Koska historiallinen poetiikka painottaa kirjallisuuden historiallisuutta ja tarkastelee kirjallisia ilmiöitä diakronisesti tai kontekstoiden, se on käytännössä aina kirjallisuushistoriallista tutkimusta.

Historiallinen poetiikka ei välttämättä edellytä teosten tekijöiden eli kirjailijoiden (ja mahdollisesti myös kuvittajien tai muiden tekijöiden) huomioimista. Esimerkiksi diakronista tutkimusta kirjallisten ilmiöiden kehkeytymisestä, kuten lajin tai kerronnan keinon tai sen käyttötavan ajallisesta muuttumisesta, voi tehdä tekstikeskeisesti ja kirjailijoita sen kummemmin noteeraamatta. Tutkimussuuntaus kuitenkin mahdollistaa teosten tutkimisen myös tietyn kirjailijan luomina poeettisina kokonaisuuksina ja tuotantona, joskin tarkastelun painopiste on tällöinkin poetiikassa eli teosten piirteissä. Kontekstoivassa ja diakronis-kontekstoivassa poetiikassa kirjallisuus kiinnitetään historiallisiin konteksteihin, ja tekstien tekijät ovat keskeinen osa näitä konteksteja.

Historiallisen poetiikan tutkimussuuntia

Historiallinen poetiikka jakautuu useisiin tutkimussuuntiin. Tutkimussuunnilla on tyypillisesti omat tutkimuskohteensa sekä niiden tarkasteluun kehitettyjä metodiikkoja. Koska poetiikan ilmiöitä voi tutkia sekä diakronisesti että synkronisesti, monilla historiallisen poetiikan tutkimussuunnilla on synkroninen vastineensa. Esimerkiksi 1960–1970-luvun klassinen narratologia (ks. luku Narratologia) oli pääasiassa synkronista narratologiaa, ja historiallisen kertomuksen tutkimuksen variantit ovat alkaneet muotoutua vasta 1980-luvulla ja voimistua 2000-luvulla (ks. esim. Mikkonen 2021, 137). Vastaavasti esimerkiksi tyyliintutkimusta on tehty niin synkronisesti kuin historiallisesti. Jotkin poetiikan alat, kuten lajitutkimus, voivat kuitenkin olla mielekkäimmin tutkittavissa juuri historiallisessa kehyksessä. Esimerkiksi kirjallisuudenlajit

muuttuvat jatkuvasti kirjallisten ihanteiden vaihtuessa ja kirjailijoiden muokatessa lajien repertoaareja omiin tarkoituksiinsa. Synkroninen tarkastelu saattaa ajautua ongelmiin yrittäessään luoda koherenttia määritelmää, joka sulkisi sisäänsä lajin historiallisen muuttumisen myötä syntyneet muodot. Siksi lajitutkimus on useimmiten historiallista ja pyrkii lajin kategorisen määrittelyn sijasta sen eri aikoina saamien muotojen deskriptioon eli kuvaamiseen. Tässä alaluvussa esitellään joitakin historiallisen poetiikan tutkimussuuntia.

Historiallinen lajitutkimus tutkii kirjallisuudenlajeja ajan kuluessa muuttuvina normijärjestelminä tai lajiipiirteiden repertoaareina, jotka voivat ilmetä eri tavoin samaan lajiin kuuluvissa teoksissa. Suomeen vakiintuneimman historiallisen lajiteorian on esittänyt Alastair Fowler teoksessaan *Kinds of Literature* (1982). Siinä lajit ymmärretään historiallisesti muuttuvina piirrepertoaareina ja esittämiskonventioina, jotka ohjaavat kirjailijan kirjoitustyötä ja lukijan tulkintaa. Lajeja ei Fowlerin mukaan tutkita teosten luokitteluksi vaan niiden ymmärtämiseksi, sillä teoksen lukeminen ”väärin” lajiodotuksista käsin voi johtaa muun muassa väärintulkintoihin sekä kielteisiin käsityksiin sen onnistuneisuudesta ja kirjallisesta arvosta. Näin voi käydä lajia uudistavalle tai uuden lajimallin luovalle nykykirjallisuuden teokselle mutta myös vanhemmalle teokselle, jonka lajia myöhemmät lukijat eivät enää tunnista vaan lukevat teosta tuntehiensa lajien kautta.

Fowler erottaa kirjallisuudenlajit muista kirjallisista repertoaareista, kuten suuntauksista ja kirjallisten ryhmien repertoaareista, sekä tarjoaa genren, historiallisen lajin, alalajin ja tyylilajin käsitteet lajin erilaisten ilmenemismuotojen ja lajiyhdistelmien tarkasteluun. Keskeisin teoreettinen käsite on lajirepertoaari, joka viittaa samaan lajiin kuuluvien teosten samankaltaisiin piirteisiin. Kun laji ilmenee teoksessa tyyli-lajina, läsnä on vain lajin sisällöllisiä piirteitä. Kun teoksessa ilmenee lajin sisällöllisiä ja rakenteellisia piirteitä, laji ilmenee historiallisena lajina. Kun repertoaariin lisätään uusia sisällöllisiä piirteitä, syntyy uusi alalaji. Genre sisältää kaikki mainitut kategoriat. Kaikki lajirepertoaaria tavalla tai toisella hyödyntävät teokset kuuluvat genreen. (Fowlerista tarkemmin myös Isomaa 2009, 14–34; 2010.)

Historiallisen lajiteorian mukaan yksittäinen teos kuuluu harvoin vain yhteen genreen. Yleensä teokset ovat lajien yhdistelmiä. Teos voi esimerkiksi saada muotonsa romaanilajilta mutta keskeisen sisältönsä tragedialta, jolloin tuloksena on lajirepertoaareja yhdistävä traaginen romaani. Teos kuuluu tällöin eri suhteissa siinä yhdistyviin lajeihin. Teoksen luonne lajeja yhdistävänä kokonaisuutena on huomioitava, kun sen pohjalta tehdään lajia koskevia havaintoja ja päätelmiä.

Myös David Fishelov esittelee historiallisen lajiteorian teoksessaan *Metaphors of Genre* (1993), mutta hänen esittämänsä teoria ei ole yhtä vakiintunut suomalaisessa tutkimuksessa mahdollisesti siksi, ettei se tarjoa yhtä yksityiskohtaista analyysikäsitteistöä lajin erittelemiseen kuin Fowlerin teoria vaan keskittyy lajiteorioiden arvioimiseen. Fishelov korostaa lajien voivan rakentua toisistaan poikkeavilla tavoilla – lajit eivät ole rakentumiseltaan yhteismitallisia, ja niitä voi yrittää ymmärtää erilaisten metaforien avulla. Esimerkiksi romaanilajien kuvaukseen sopii perheen metafora, kun taas yleisöön vaikuttamiseen pyrkivät lajit muistuttavat puheaktia.

Historiallinen lajitutkimus voi kohdistua esimerkiksi yksittäiseen teokseen, lajiin tai lajien välisiin suhteisiin jossakin aineistossa tai ajankohtana. Myös lajien kansainvälisyyden tutkimus on tavanomaista, sillä kirjallisuudenlajit leviävät yleensä kulttuurista ja kielestä toiseen, joskin kulttuurien väliset valtasuhteet vaikuttavat lajien

migraatioon (ks. Isomaa 2017). Lajitutkija pyrkii yleensä tunnistamaan aineistossaan ilmenevät lajit ja hahmottamaan, mitä muita teoksia lajiin kuuluu. Käytännön päämäärä on tyypillisesti hahmottaa lajirepertoaari eli teosten väliset samankaltaisuudet, joiden pohjalta niiden voi katsoa kuuluvan samaan lajiin. Tutkija voi hyödyntää lajin hahmottamisessa myös historiallisia dokumentteja, kuten aikalaisarvosteluja tai kirjailijan esittämiä väitteitä oman teoksensa luonteesta, mutta niihin on suhtauduttava kriittisesti – laji muodostuu viime kädessä tradition kautta toisiinsa kytkeytyvistä samankaltaisista teoksista.

Fowlerin esittämässä tulkintamallissa lajianalyysi on osa alkuperäisen teoksen konstruointia, jonka ensimmäisenä päämääränä on tunnistaa, millainen kommunikaatiivinen kokonaisuus teos oli alkuperäisessä julkaisukontekstissaan – mikä oli sen ”silloin-merkitys”. Tulkinnan toinen vaihe on teoksen anakronistinen tulkinta ja kiinnostavaksi tekeminen tulkitsijan oman aikakauden näkökulmasta eli sen ”nyt-merkityksen” hahmottelu. Tulkintamallin kolmas vaihe on teoksen evaluaatio eli sen kirjallisen arvon arviointi. Poetiikka ja hermeneutiikka on 1900-luvun tutkimuksessa erotettu jyrkästikin toisistaan, mutta Fowlerilla historiallinen poetiikan tutkimus palvelee teosten alkuperäisen merkityspotentialin kartoitusta.

Historiallinen suuntausten tutkimus muistuttaa lajitutkimusta mutta kohdistuu kirjallisuudenlajeja abstraktimman tason repertoaareihin eli kirjallisiin suuntauksiin, esimerkiksi realismi, romantiikka ja modernismi. Koska sillä ei yleensä ole selvää omaa metodiikkaansa, sitä esitellään tarkemmin seuraavassa alaluvussa aineiston rajaukseen perustuvien poetiikan tutkimussuuntien kohdalla.

Historiallinen kertomuksen tutkimus tarkastelee kertomuksia yleensä diakronisesti tai ilmestymisajankohtaan kontekstoiden. Tutkimussuuntaa alettiin kehittää systematisemmin 1980-luvulla, mutta se on noussut laajemmin keskusteluun 2000-luvulla jälkiklassisessa narratologiassa (ks. esim. Mikkonen 2021, 137; Hühn, Pier & Schmid 2023). Jotkut tutkijat, kuten Eva von Contzen (2014, 2), ovat nähneet lähes koko jälkiklassisen narratologian yrityksenä historiallistaa kertomuksen tutkimus joko diakronisen tarkastelun tai kontekstualisoinnin kautta. Esimerkiksi kognitiivinen narratologia pyrkii tuomaan tulkitsijan kognition osaksi tutkimusasetelmaa tarkastelemalla kertomuksen tulkitsemiseen liittyviä kognitiivisia prosesseja. Sitä on kuitenkin myös kritisoitu abstraktien kognitiivisten kehysten ja konteksteista irrotetun tulkitsevan mielen konstruoinnista – käytännössä tulkitsijat elävät kuitenkin tietyssä merkitysympäristössä ja tekevät tulkintoja sen kehyksessä eli heidän mielensä ovat historiallisia (ks. ja vrt. esim. Fludernik 2010, 927; Eiranen, Hatavara, Kivimäki, Mäkelä & Toivo 2022, 1).

Historiallisen kertomuksen tutkimuksen kenttää on jäsennetty eri tavoin. Monika Fludernik (2003) on luonut diakronisen narratologian käsitteen, jossa keskeistä on kertomusten diakronisen kehkeytymisen tarkastelu eli kertovan muodon suhteuttaminen sitä edeltäviin ja seuraaviin muotoihin. Suuntauksesta julkaistiin vuonna 2023 Peter Hühnin, John Pierin ja Wolf Schmidin toimittama käsikirja *Handbook of Diachronic Narratology*. Eva von Contzen (2017, 79) hahmottelee historiallista narratologiaa, joka tarkastelee tietyn historiallisen ajankohdan kerronnallisia käytänteitä; siitä julkaistiin vuonna 2019 von Contzenin ja Stefan Tilgin toimittama käsikirja *Handbuch Historische Narratologie*. Edellistä voi pitää diakronisena ja jälkimmäistä kontekstoivana poetiikkana. Diakroninen narratologia soveltaa nykynarratologian käsitteitä melko suoraan historiallisiin aineistoihin siinä missä historiallinen narratologia pohtii käsitteiden anakronistisuutta ja pyrkii historiallisten ilmiöiden kuvaukseen kunkin aikakauden

lähtökohdista (von Contzen ja Tilg 2023). Dorothee Birke, Eva von Contzen ja Karin Kukkonen (2022) ovat puolestaan luoneet krononarratologian (*chrononarratology*) käsitteen kattokäsitteeksi kertomuksen tutkimukselle, joka pyrkii huomioimaan kertomusten kontekstit sekä kerronnan diakroniset muutokset. Lähestymistavan voi hahmottaa diakronis-kontekstoivaksi poetiikaksi. On kuitenkin hyvä huomata, että kertomuksen tutkimuksessa on lukuisia eri suuntia ja niitä kaikkia voi pyrkiä historiallistamaan eri tavoin.

Historiallisen kertomuksen tutkimuksen suuntiin tarttuva voi pohtia Kai Mikkosen (2021, 153–156) avustuksella tutkimussuuntaan sisältyvää ristivetoa kertomusteorian ja kirjallisuushistorian välillä: pyrkiikö tutkimus ensisijaisesti kehittämään kertomusteoriaa vai tekemään kirjallisuushistoriallista tutkimusta – kumpi palvelee kumpaa? Historiallisten aineistojen avulla voi toisinaan haastaa kertomusteorian vakiintuneita käsitteitä ja uskomuksia mutta kertomusteorian avulla voi myös tehdä tarkempaa kirjallisuushistoriallista tutkimusta.

Historiallinen stilistiikka eli tyylintutkimus tutkii tyyliä diakronisesti tai kontekstoiden. Sen piiriin on perinteisesti laskettu myös vanhempaan kaunokirjallisuuteen kohdistuva metodiltaan synkroninen tyylintutkimus. (Nørgaard, Montoro & Busse 2010, 26–27.) Stilistiikka ammentaa muun muassa retoriikan, poetiikan ja lingvistiikan perinteestä mutta se on nykyään monitieteinen ja -metodinen tutkimuskenttä tai oppiala, joka tutkii tyyliä multimodaalisesti ja moninaisissa aineistoissa. Tutkiessaan kirjallisuudessa ilmeneviä tyylejä, kielellisiä käytänteitä ja merkityksen rakentumista se on usein myös poetiikan tutkimusta, joskin kytkös poetiikan perinteeseen voi vaihdella tutkimuskohtaisesti. (Ks. luku Tyylintutkimus.)

Historiallinen tyylintutkimus on perinteisesti kohdistunut vanhempaan kaunokirjallisuuteen ja tarkastellut siinä ilmeneviä tyylejä muun muassa kielen piirteiden ja kielellisten käytänteiden näkökulmasta. Historiallisten aineistojen avulla on voitu testata teorioita ja metodeja sekä tutkia merkityspotentiaalın rakentumista aiemmissa teksteissä. (Esim. Busse 2014, 102–103.) 2010-luvulla historiallisen tyylintutkimuksen tarpeesta ja metodiikasta on kuitenkin alettu käydä tieteellistä keskustelua. Esimerkiksi Beatrix Busse (2010, 2014) on hahmotellut ”uutta historiallista stilistiikkaa” (*new historical stylistics*), joka tutkisi merkitysten rakentumista kaikenlaisissa historiallisissa aineistoissa. Busse (2014, 101–102) näkee tutkimuksen ja aineistojen digitalisoitumisen avanneen uusia mahdollisuuksia historiallisten aineistojen tutkimukselle ja ehdottaa, että historiallinen stilistiikka omaksuisi alalla tapahtuneen metodisen kehityksen ja multimodaaliset kysymyksenasettelut vastatakseen aiempaa tarkemmin perinteisiin ja uusiin kysymyksiin esimerkiksi tekstuaalisen merkityksen tilanteesta, lokalisoidusta, dynaamisesta ja lajisidonnaisesta rakentumisesta sekä tyylipiirteiden diakronisesta kehkeytymisestä. Bussen (mt.) visiossa historiallinen stilistiikka yhdistyy muun muassa historialliseen pragmatiikkaan, joka tutkii kielenkäyttöä menneisyyden konteksteissa ja tarkastelee, miten merkitys niissä rakentuu (ks. Taavitsainen & Fritzmaurice 2007, 13).

Historiallinen kirjallisuuden tunteiden tutkimus on uudehko tutkimussuunta, joka on alkanut muotoutua Suomessa affektiivisen käänteen jälkeen 2010-luvulla. Tutkimuksessa on usein tarkasteltu Sianne Ngain (2005) jalanjäljissä henkilöhahmojen tunteita, teoksen tunnelmaa tai teoksen tai lajin keinoja yrittää synnyttää tunnevaikutuksia lukijassa. Ngain lähestymistapa ei ole historiallinen, mutta sen voi historiallistaa tarkastelemalla kirjallisuuden tunteita diakronisesti tai kontekstoiden, kuten suhteessa

teosten ilmestymisajankohdan tunnekulttuureihin. Näin tekee Anna Hollsten (2020) tarkastellessaan toisen maailmansodan aikaisen suomalaisen sotarunouden tunteita suhteessa aikakauden vaatimuksiin tiukasta tunteiden sääntelystä.

Henkilöhahmojen tunteiden kontekstoivan tai diakronisen tutkimuksen voi ajatella kuuluvan *historiallisen henkilöhahmotutkimuksen* alaan, joskin tällaista tutkimusta on tehty vasta vähän. Henkilöhahmotutkimus ei ole perinteisesti ollut erityisen suosittu poetiikan tutkimusalue, sillä strukturalistinen poetiikka näki kirjallisuuden henkilöt tekstin rakennepiirteinä, joita ei ole syytä tarkastella ihmisen kaltaisina yksilöinä (ks. Culler 2002/1975, 270–274). Kiinnostus henkilöhahmoihin on kuitenkin selvästi lisääntynyt affektiivisen käänteen myötä. Historiallisen henkilöhahmotutkimuksen lähtökohdaksi on mahdollista ottaa esimerkiksi James Phelanin (2005) analyysimalli, jossa henkilöhahmoja tarkastellaan mimeettisen, synteettisen ja temaattisen ulottuvuuden ja funktion yhdistelmänä (ks. luku Retorinen kertomusteoria). Tarkastelun voi historiallistaa suhteuttamalla henkilöhahmojen ulottuvuudet teoksen ilmestymisajankohtaan ja tutkimalla hahmojen mimeettisyyttä suhteessa aikakauden uskomuksiin, käytäntöihin ja ilmiöihin, synteettistä konstruktioaluonnetta aikakauden poetiikan kannalta ja temaattista ulottuvuutta aikakauden realiteettien näkökulmasta. Henkilöhahmojen tunteiden kontekstoivassa tutkimuksessa hahmojen tunteet suhteutetaan aikakauden tunnekulttuureihin ja -käytäntöihin.

Runoutta voi tutkia useista mainituista tutkimussuunnista käsin, mutta sen piirissä on myös pitkälti siihen rajautuneita tutkimussuuntia, kuten *historiallinen metriikka*, joka tutkii runomittoja diakronisesti tai kontekstoiden. Kotimaisessa tutkimuksessa esimerkiksi Auli Viikarin väitöskirja *Ääneen kirjoitettu* (1987) tarkastelee vapaan rytmin historiallista kehkeytymistä 1800–1900-lukujen taitteen kotimaisessa kirjallisuudessa ja kuuluu siten *diakronisen metriikan* tutkimussuuntaan.

Kaikista poetiikan tutkimussuunnista ei ole vielä syntynyt vahvaa historiallisen tutkimuksen perinnettä. Esimerkiksi *spesifin intertekstuaalisuuden tutkimus* on ollut Suomessa suosittu poetiikan tutkimussuunta, mutta siitä ei kuitenkaan ole tehty juurikaan historiallista tutkimusta, jossa pyrittäisiin tunnistamaan jollekin aikakaudelle tyypillisiä intertekstuaalisuuden konventioita tai keinojen ajallista muuttumista. Esimerkiksi Tuomas Juntunen pohtii kuitenkin Juha Seppälän tuotantoa käsittelevässä väitöskirjassaan (2012) teosten intertekstuaalisten strategioiden suhdetta modernismin ja postmodernismin poetiikkoihin. Kansainvälisessä tutkimuksessa intertekstuaalisuuden historiaa ja poetiikkaa on hahmotellut Marko Juvan teoksessaan *History and Poetics of Intertextuality* (2008).

Komposition tutkimus erittelee teoksen tai teoskokonaisuuden, kuten runokokoelman tai romaanisarjan, rakennetta. Siitäkin on vain rajallisesti historiallisesti orientoitunutta tutkimusta. Composition tutkimus voi yhdistyä vaikkapa teospoetiikan, kirjailijapoetiikan, lajipoetiikan tai suuntausten tutkimukseen. Esimerkiksi Vesa Haapala (2005, 2012, 2015) on tehnyt Suomessa historiallista runokokoelmien composition tutkimusta, mutta yleisesti ottaen tutkimusta on vähän. Uusia avauksia kaipaavat muutkin tutkimussuunnat, kuten historiallinen *kuvan ja sanan tutkimus* ja historiallinen *kirjallisuuden tilojen ja paikkojen tutkimus*, jonka piiriin voi laskea esimerkiksi kirjallisuuden kaupunkitutkimuksen diakroniset lähestymistavat (ks. esim. Ameel 2013).

Aineiston rajaukseen perustuvia lähestymistapoja

Historiallinen poetiikka voi kohdistua mihin tahansa kirjalliseen aineistoon, mutta sen puitteissa on myös varsin vakiintuneita (joskaan ei aina tutkijoiden julkilausumia) lähestymistapoja, jotka perustuvat tietynlaiseen aineiston rajaukseen. Tässä alaluvussa käsitellään niistä muutamia.

Teospoetiikka rajautuu tutkimaan yksittäisen teoksen poetiikkaa esimerkiksi tiettyyn ilmaisukeinoon rajautuen tai teoksessa yhdistyviä keinoja laajemmin tarkastellen. Historiallisen poetiikan kehityksessä tehty teospoetiikan tutkimus on usein kontekstioivaa tutkimusta, jossa teos kytketään joko kirjalliseen tai muuhun historialliseen kontekstiin. Esimerkiksi Vesa Haapala tutkii väitöskirjassaan (2005) Edith Södergranin *Dikter*-kokoelman (1916) teospoetiikkaa suhteuttaen sitä nietzscheläiseen filosofiaan ja kirjallisiin perinteisiin.

Kirjailijapoetiikka rajautuu tutkimaan kirjailijan tuotantoa tai sen osaa poetiikan lähtökohdista. Se hyödyntää yleensä teospoetiikan tutkimusta poimiessaan analyysin ja vertailun kohteeksi useita saman tekijätahon teoksia. Tutkimussuunta on Suomessa varsin vakiintunut, sillä jo esimerkiksi Unto Kupiaisen tutkimukset (1937, 1946) Juhani Ahon ja Unto Seppäsen huumorista rajaavat poettisen tarkastelun kirjailijan tuotantoon, mutta tuotantokeskeinen raja on yleinen myös uudemmassa poetiikan tutkimuksessa. Esimerkiksi Anna Hollsten tutkii väitöskirjassaan (2004) Bo Carpelanin tuotannon poetiikkaa muun muassa kirjailijan julkilausumaan poetiikkaan suhteuttaen, kun taas Maria Laakso (2014) erittelee huumorin rakentumista Kari Hotakaisen lastenkirjoissa.

Kirjailijapoetiikka on lähes väistämättä historiallista poetiikkaa siinä mielessä, että tarkastellessaan useampaa kuin yhtä kirjailijan teosta se tulee hahmottaneeksi teosten poeettista rakentumista ajallisen kehityksen kannalta eli diakronisesti. Diakroninen kirjailijapoetiikka pyrkii nostamaan esiin kirjailijalle tyypilliset poeettiset valinnat ja niissä tuotannon edetessä mahdollisesti tapahtuneet muutokset ja vaiheet. Kontekstoiva kirjailijapoetiikka tarkastelee aineistoaan suhteessa kirjallisiin tai historiallisiin konteksteihin. Sen puitteissa on mahdollista huomioida myös esimerkiksi kirjailijan elämä tai vaikkapa hänen esittämänsä käsitykset omasta poetiikastaan (julkilausuttu kirjailijapoetiikka), jolloin näkökulma yhdistyy muihin tutkimusnäkökulmiin (ks. tarkemmin Isomaa, Björninen, Hatavara ja Jolma 2024). Kirjailijapoetiikalla viitataan kuitenkin kirjailijan teosten poeettiseen rakentumiseen eli teoksista abstrahoituvaan poetiikkaan, joka ei välttämättä ole yhdenmukainen julkilausutun poetiikan kanssa.

Lajipoetiikka tarkastelee genrejen, historiallisten lajien, alalajien tai tyylilajien poetiikkaa. Diakronisessa tarkastelussa keskitytään pääasiassa yhden tai useamman lajin ajallisen kehkeytymisen tarkasteluun jollakin aikavälillä. Esimerkiksi Sari Kivistö ja H. K. Riikonen (2012) kartoittavat satiirin historiaa Suomessa 1600-luvun herjoista 2000-luvun mediasatiireihin. Diakronis-kontekstoiva tarkastelu tutkii lajin muutoksen lisäksi sen suhdetta aikakauteensa. Tällainen tutkimus on esimerkiksi Isomaan (2013) analyysi 1800-luvun pohjoismaisen aviorikosromaanin traditiosta ja kytkeytymisestä aikalaisyhteiskunnan moraalikäsityksiin. Kontekstoiva lajipoetiikka tarkastelee jonkin ajankohdan lajirepertoareja suhteessa aikakauteen. Esimerkiksi jo mainittu Hollsten (2020) erittelee talvi- ja jatkosota-ajan sankarikuolemaa käsittelevää runoutta sota-ajan nationalistisen tunnehallinnon näkökulmasta tehden huomioita muun muassa siitä, miten lajityypin valinta vaikuttaa runojen tunteiden esitykseen ja tunnevaikutuksiin.

Tutkimukset voivat sekoittaa lähestymistapoja esimerkiksi siten, että diakronisen lajitarkastelun alussa on lajia aikakauteen kontekstoiva jakso.

Suuntauksen poetiikka muistuttaa lajipoetiikan tutkimusta ja hyödyntää usein lajitutkimuksen perusajatuksia mutta keskittyy lajia yleisemmän tason repertoaariin eli kirjalliseen suuntaukseen (kuten romantiikka, realismi ja modernismi). Suuntausten tutkimuksessa ei ole juurikaan vakiintuneita teorioita, ja Suomessa tutkimusta on tehty muun muassa historiallista lajitutkimusta muihin näkökulmiin yhdistämällä. Kirjallisuudelle suuntauksille on ominaista joko ohjelmanjulistuksessa julkilausuttu tai teksteistä implikoituva käsitys siitä, millaista kirjallisuuden pitäisi olla, ja niitä voi sikäli pitää historiallisina kirjallisuuskäsityksinä (ks. ja vrt. Lyytikäinen 1995). Esimerkiksi realismi ohjaa kirjoittamaan toisenlaisia teoksia kuin symbolismi. Aikakautta hallitsevan suuntauksen nimestä muodostetaan usein myös aikakauden periodinimitys.

Kirjallisuuden suuntaukset eivät ole keskenään yhteismitallisia, ja kutakin on tutkittava sen omista lähtökohdista. Suuntauksen tutkimus pyrkii usein tunnistamaan keskeiset ihanteet ja taustan sekä lajit ja muut ilmaisukeinot, joiden kautta suuntauksen ytimessä oleva taidekäsitys pyritään teoksissa muuttamaan tekstuaaliseksi käytännöksi. Usein kartoitetaan keskeiset teokset, kirjailijat ja teoreetikot (sikäli kuin heitä on) sekä etsitään mahdollisia ulkomaisia esikuvia ja suuntauksessa eri syistä tapahtuvia muutoksia. Tutkimus yhdistää siis yleensä kontekstuaalisten ja tekstuaalisten piirteiden tarkastelua. Kirjallinen suuntaus voi saada erilaisia ilmaisuja tai tulkintoja eri kirjailijoiden teoksissa, ja tutkimus voi myös hahmotella suuntauksen sisäisiä linjoja tai haaroja. Kirjallinen suuntaus on joskus erotettu kirjallisuudessa ilmenevistä yhteiskunnallisista tai poliittisista liikkeistä muun muassa sen perusteella, että sillä on kirjallisuuden päämääriä ja tarkoitusta koskeva taiteellinen ohjelma. (Ks. Isomaa 2024.)

Kirjallinen suuntaus ilmenee yleensä useamman kuin yhden kirjailijan teoksissa sekä useammassa kuin yhdessä kirjallisuudenlajissa. Suuntauksen ilmaisurepertoaaria etsitään yleensä teosten vertailun, aikakauden kirjallisuuskeskustelun sekä aiemman tutkimuksen kehityksessä. Suuntauksen tutkimus on sen seurauksena yleensä luonnostaan historiallista tutkimusta, mutta senkin kohdalla voidaan erottaa suuntausta ajallisesti eli diakronisesti, kontekstoiden eli aikakauteen suhteuttaen tai näitä yhdistäen eli diakronis-kontekstoivasti tarkasteleva tutkimus.

Kirjailijaryhmän poetiikka keskittyy tarkastelemaan kirjallisen ryhmän poetiikkaa diakronisesti, diakronis-kontekstoivasti tai kontekstoivasti. Kirjailijaryhmä muodostuu usein kirjailijoista, jotka tuntevat toisensa ja toimivat yhdessä joko yksityisesti tai julkisuudessa esimerkiksi yhteisjulkaisuja julkaistessaan. Ryhmään voi kuulua myös muita kuin kirjailijoita. Kirjailijaryhmän jäsenillä voi olla omia poetiikkojaan, eikä heitä tarkastella ryhmänä teksteistä löydetyn poeettisen samankaltaisuuden takia (vaikka sellaisia usein on) vaan siksi, että heidän tiedetään toimineen ryhmänä. Suomen kirjallisuudessa kirjailijaryhminä voi pitää esimerkiksi Järnefeltien piiriä, Tulenkantajia ja Mäkelän piiriä.

Myös koko kirjallisuuden historian voi kirjoittaa historiallisen poetiikan näkökulmasta, jolloin tuloksena on kyseisen kirjallisuuden historiallinen poetiikka, esimerkiksi Suomen kirjallisuuden historiallinen poetiikka. On myös mahdollista vertailla eri kirjallisuuksien poeettisia ratkaisuja tai tutkia ilmaisukeinojen historiallista siirtymistä kirjallisuudesta toiseen eli tehdä *vertailevaa poetiikan tutkimusta*.

Historiallisen poetiikan kehityksessä voi siis tehdä monenlaista ilmaisukeinojen tutkimusta, eikä edellä esitetty listaus tyhjennä kenttää vaan nostaa esiin muutamia

suuntautumisvaihtoehtoja. Historiallisen poetiikan tutkimus keskittyy perusmuodossaan ilmaisuvärien historialliseen tarkasteluun, mutta varsin usein sen kehityksessä pyritään myös tulkitsemaan yksittäisiä teoksia, jolloin poetiikasta siirrytään hermeneutiikkaan (ks. Isomaa 2021b; ks. luku Hermeneutiikka). Jos tekstianalyysi on rajautunut vain osaan tekstin piirteistä, myös tulkinta rajautuu yleensä koskemaan vain niitä. Kuten Caroline Levine (2015, xi) on esittänyt, parhaat tekstianalyttikot huomioivat ne lukuisat erilaajuiset muodot, jotka vaikuttavat teoksessa yhtäaikaaisesti.

Historiallisen poetiikan vaihteita

Poetiikka eli kirjallisuuden rakentumisen ja keinovärien tutkimus on yksi vanhimmista kirjallisuudentutkimuksen lähestymistavoista, sillä länsimaisen kirjallisuuden tutkimuksen aloittavana teoksena nähty Aristoteleen *Runousoppi* tarkastelee tragedian lajipoetiikkaa ja yleisösuhtetta. Aristoteles ei kuitenkaan tee selvästi historiallista tutkimusta, ja poetiikan perinteessä elivät pitkään rinnakkain Aristoteleen *Runousoppia* muistuttavat analyttiset kuvaukset kirjallisuudesta (deskriptiivinen poetiikka) ja hyvän runouden kriteerejä määrittävät kannanotot (preskriptiivinen poetiikka). Historiallista poetiikkaa alettiin käsitteellistää oikeastaan vasta 1700-luvun lopun Saksassa samoihin aikoihin, kun modernin historiankirjoituksen periaatteita luotiin Saksassa, Ranskassa ja Englannissa. Venäläinen filologi ja kirjallisuushistorioitsija Alexander Veselovski loi termin *historiallinen poetiikka* vasta 1800-luvun lopussa. (Ks. Isomaa 2021a.) 1900-luvun alkupuolen ja puolivälin teoriakeskustelua hallitsi kuitenkin synkroninen poetiikka.

Historiallisen poetiikan asema alkoi vahvistua kansainvälisesti vasta 1960-luvun jälkeen, jolloin kontekstualisoivat metodit ja merkitysteoriat alkoivat vähitellen vallata teoriakenttää. Erityisesti 2000-luvulla myös kertomuksen tutkimus on alkanut historiallistua, mikä kuvastaa historiallisen tutkimusotteen edelleen vahvistuvaa asemaa teoriakentällä. Historiallisesti orientoituneen tutkimuksen rinnalla on myös ohuemmin kontekstioivaa kirjallisten muotojen tutkimusta, kuten Leinen (2015) huomiota herättänyt ”uusi formalismi”, joka kytkee kirjallisuuden sisällölliset ja rakenteelliset muodot maailmamme sosiaalisiin muodostelmiin. Lähestymistapa ei kuitenkaan ole kiinnostunut muotojen historiallisesta olemisesta tai kehkeytymisestä keskeisenä tutkimuskysymyksenä vaan keskittyy muotojen tarjoamiin toiminnan ja ilmaisun mahdollisuuksiin eli affordansseihin.

Historiallisen poetiikan kenttää voi pitää teoreettisesti hieman hajanaisena ja sekalaisena, mikä johtunee osaltaan siitä, ettei poetiikan tutkimusta ole jostain syystä noteerattu omana lähestymistapanaan kirjallisuuden teorian yleisesityksissä. Historiallinen poetiikka on myös ymmärretty 2000-luvulla eri tavoin eri puolilla maailmaa. Käytännössä historiallista poetiikan tutkimusta on kuitenkin tehty läpi 1900-luvun kirjallisuustieteessä ja eri kielten filologioissa irrallaan kirjallisuusteorian yleisestä kehityksestä ja trendeistä. Monet poetiikan tutkimussuunnista ovat sisällöllisesti laajoja, ja niiden piirissä on esitetty vaihtoehtoisia teorioita keskeisistä ilmiöistä. Esimerkiksi lajitutkimuksessa esiintyy rinnakkain teorioita, jotka ymmärtävät lajit tiukkarajaisiksi kategorioiksi tai historiallisesti muuttuviksi repertoaareiksi, ja eri käsitykset ohjaavat erilaiseen tutkimuskäytäntöön ja lajiantalyysiin. Kaikki tämä voi hankaloittaa poetiikan kentällä suunnistamista.

Kontekstoivan poetiikan tutkimukseen voi avautua vastaisuudessa uudenlaisia näkökulmia esimerkiksi kirjallisuuden pragmatiikan avulla, jos tarkastelu kohdistetaan kirjallisuuden ilmaisukeinojen kommunikoivuuteen historiallisissa konteksteissaan (ks. ja vrt. Taavitsainen & Fritzmaurice 2007). Kehittyvät digitaalisen tutkimuksen menetelmät ja aineistot ovat puolestaan luoneet uudenlaista kiinnostusta historialliseen poetiikan tutkimukseen, sillä tietokonealgoritmin voi ehkä opettaa tunnistamaan tekstin piirteinä ilmeneviä poeettisia ilmiöitä. Esimerkiksi digitaalista kirjallisuudentutkimusta tekevä Stanford Literary Lab -tutkimusyhteisö (Allison ja muut 2011) väittää luoneensa algoritmin, joka kykenee tunnistamaan kirjallisuudenlajeja. Digitaalinen poetiikan tutkimus edellyttää kuitenkin usein, että tutkijat tietävät etukäteen, mitä algoritmin odotetaan löytävän aineistoista. Perustutkimus vaatii edelleen empiiristä poetiikan tutkimusta.

- Historiallisessa poetiikassa ymmärretään kirjallisuuden olevan historiallinen ja kulttuurinen ilmiö, joka on kehkeytnyt eri paikoissa ja eri aikoina eri tavoilla ja muuttuu edelleen jatkuvasti ihmisten toiminnan vaikutuksesta. Historiallisen poetiikan tutkija pyrkii tunnistamaan ja kuvailemaan eri aikakausille tyypillisiä kirjallisia ilmiöitä, jotka hän löytää tutkimistaan aineistoista.
- Historiallinen poetiikka tutkii kirjallisia ilmiöitä tyypillisesti syntykontekstiin suhteuttaen tai ajallista kehitystä tarkastellen tai yhdistämällä näitä lähestymistapoja. Tutkimus voi hyödyntää eri metodiikkoja tai rajautua erilaisiin ilmiöihin tai aineistoihin, mutta olennaista on historiallisen tiedon tuottaminen tutkitusta kirjallisesta ilmiöstä.
- Historiallinen poetiikka lähtee usein liikkeelle tutkijayhteisön kirjallisuushistoriaa ja poetiikkaa koskevista käsityksistä mutta pyrkii jatkuvasti uudelleenarvioimaan ja täsmentämään niitä historiallisten aineistojen empiirisen tarkastelun ja kuvailun kautta.
- Historiallisen poetiikan tutkija saattaa hyvinkin löytää kirjallisia ilmiöitä, joita aiempi tutkimus ei ole vielä kuvannut. Tällöin tehtävänä on luoda mielekäs kuvaus havaitusta ilmiöstä. Jos muista kirjallisuuksista löytyy vastaavia ilmiöitä, hän voi tutkia traditioyhteyden mahdollisuutta. Hän tuottaa lisäksi kirjallisuushistoriallista tietoa tutkimistaan ilmiöistä.

Lähteet

- Allison, Sarah – Heuser, Ryan – Jockers, Matthew – Moretti, Franco – Witmore, Michael 2011: Quantitative Formalism. An Experiment. – *Literary Lab* 1/2011 s. 1–26. <https://litlab.stanford.edu/LiteraryLabPamphlet1.pdf>.
- Ameel, Lieven 2013: *Moved by the City. Experiences of Helsinki in Finnish Prose Fiction 1889–1941*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8862-9>.
- Birke, Dorothee – Contzen, Eva von – Kukkonen, Karin 2022: Chrononarratology. Modelling Historical Change for Narratology. – *Narrative* 1/2022 s. 26–46. <https://doi.org/10.1353/nar.2022.0001>.
- Busse, Beatrix 2010: Recent trends in new historical stylistics. Teoksessa Busse, Beatrix – McIntyre, Dan (toim.) *Language and Style. In Honour of Mick Short*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 32–54.
- Busse, Beatrix 2014: (New) Historical Stylistics. Teoksessa Burke, Michael (toim.) *The Routledge Handbook of Stylistics*. Abingdon: Routledge.
- Contzen, Eva von 2014: Why We Need a Medieval Narratology. A Manifesto. *Diegesis* 2/2014 s. 1–21.
- Contzen, Eva von 2017: Dido's Words. Representing Speech and Consciousness in Ancient and Medieval Narrative. Teoksessa Alber, Jan – Olson, Greta (toim.) *How to Do Things with Narrative. Cognitive and Diachronic Perspectives*. Berlin: De Gruyter. 79–92.
- Contzen, Eva von – Tilg, Stefan (toim.) 2019: *Handbuch Historische Narratologie*. Stuttgart: Metzler.
- Contzen, Eva von – Tilg, Stefan 2023: Two Handbooks – Two Concepts? On “Diachronic” and “Historical” Narratology. Teoksessa Hühn, Peter – John, Pier – Schmid, Wolf (toim.) *Handbook of Diachronic Narratology*. Vol. 86. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. 5–15.
- Culler, Jonathan 2002: *Structuralist Poetics. Structuralism, Linguistics and the Study of Literature*. London: Routledge & Kegan Paul. Alkuteos 1975.
- Eiranen, Reetta – Hatavara, Mari – Kivimäki, Ville – Mäkelä, Maria – Toivo, Raisa Maria 2022: Narrative and experience. Interdisciplinary methodologies between history and narratology. – *Scandinavian Journal of History* 1/2022 s. 1–15. <https://doi.org/10.1080/03468755.2021.2019107>.
- Fishelov, David 1993: *Metaphors of Genre. The Role of Analogies in Genre Theory*. Philadelphia: The Pennsylvania State University Press.
- Fludernik, Monika 2003: The Diachronization of Narratology. – *Narrative* 3/2003 s. 331–48. <https://dx.doi.org/10.1353/nar.2003.0014>.
- Fludernik, Monika 2010: Narratology in the Twenty-First Century. The Cognitive Approach to Narrative. – *PMLA: Publications of the Modern Language Association of America* 4/2010 s. 924–930. <https://doi.org/10.1632/pmla.2010.125.4.924>.
- Fowler, Alastair 1982: *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Oxford University Press.
- Haapala, Vesa 2005: *Kaupaus ja kielto. Edith Södergranin Dikter-kokoelman poetiikkaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Haapala, Vesa 2012: Teoskokonaisuuden runousoppia. Esimerkkinä Katri Valan Kaukainen puutarha. Teoksessa Kainulainen, Siru – Lummaa, Karoliina – Seutu, Katja (toim.) *Työmaana runous. Runoudentutkimuksen nykysuuntauksia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 159–185.
- Haapala, Vesa 2015: Kokoelmakokonaisuuden analyysi tutkimuksen testaajana. Tapausesimerkkinä Edith Södergranin *Framtidens skugga* (1920). – *Joutsen / Svanen* 2015 s. 34–65. <https://doi.org/10.33346/joutsensvanen.114247>.
- Harshav, Benjamin 2007: The Elusive Science of Literature. Remarks on the Fields and Responsibilities of the Study of Literature. *Explorations in Poetics*. Stanford: Stanford University Press. 215–249. Alkuteos 1968.
- Hollsten, Anna 2004: *Ei kattoa, ei seiniä. Näkökulmia Bo Carpelanin kirjallisuuskäsitteeseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hollsten, Anna 2020: ”Kuin pätsissä mä seisaisin”. Sankarikuolema ja ristiriitaiset tunteet talvi- ja jatkosotarunoudessa. – *Joutsen / Svanen* Erikoisjulkaisuja 3 s. 67–83. <https://doi.org/10.33347/jses.86813>.
- Hühn, Peter – Pier, John – Schmid, Wolf (toim.) 2023: *Handbook of Diachronic Narratology*. Vol. 86.

- Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. <https://doi.org/10.1515/9783110617481>.
- Isomaa, Saija 2009: *Heräämisten poetiikkaa. Lajeja ja intertekstejä Arvid Järnefeltin romaaneissa Isänmaa, Maaemon lapsia ja Venehöjalaiset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Isomaa, Saija 2010: Genre Theory after the Linguistic Turn. An Anti-essentialist, Hermeneutic Approach to Literary Genres. Teoksessa Lyytikäinen, Pirjo – Maijala, Minna – Klapuri, Tintti (toim.) *Genre and Interpretation*. Helsinki: Helsingin yliopisto. 122–139.
- Isomaa, Saija 2013: Moraalin ja tunteiden ristivedossa. 1800-luvun pohjoismaisen aviorikosromaanin naiset. Teoksessa Rossi, Riikka – Isomaa, Saija (toim.) *Kirjallisuuden naiset. Naisten esityksiä 1840-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 55–86.
- Isomaa, Saija 2017: Lajitutkimus keskus–periferia-mallin äärellä. Yhden sukupuolen dystopia periferian lajina. Teoksessa Polvinen, Merja – Salenius, Maria – Sklar, Howard (toim.) *Mielikuvituksen maailmat. Tieteidenvälisiä tutkimuksia kirjallisuudesta. / Fantasins världar. Tvärvetenskaplig litteratureforskning. / Worlds of Imagination. Explorations in Interdisciplinary Literary Research*. Essays in honor of Prof. Bo Pettersson. Turku: Eetos. 62–86. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:tuni-201909113253>.
- Isomaa, Saija 2021a: Historiallinen poetiikka tutkimussuuntauksena. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 3/2021 s. 24–41. <https://doi.org/10.30665/av.100038>.
- Isomaa, Saija 2021b: Poetiikka keskitason teoriana. Tieteenteoreettisia näkökulmia 1900-luvun poetiikkakeskusteluun. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2021 s. 58–75. <https://doi.org/10.30665/av.99602>.
- Isomaa, Saija 2024: Suuntauksat kirjallisuudessa. Teoreettisia huomioita. – *AVAIN – Kirjallisuuden tutkimuksen aikakauslehti* 3/2024 s. 6–21. <https://doi.org/10.30665/av.144751>.
- Isomaa, Saija – Björninen, Samuli – Hatavara, Mari – Jolma, Nanny 2024: Kirjailijapoetiikan keskeiset tutkimuslinjat. Teoksessa Isomaa, Saija – Björninen, Samuli – Hatavara, Mari – Jolma, Nanny (toim.) *Kirjailijapoetiikat. Poetiikan näkökulmia kirjailijoiden tuotantoon*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 16–51. <https://doi.org/10.21435/skst.1492>.
- Juntunen, Tuomas 2012: *Virsta väärää, vaaksa vaaraa. Intertekstuaalinen moniäänisyys Juha Seppälän proosassa*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8388-4>.
- Juvan, Marko 2008: *History and Poetics of Intertextuality*. Käänt. Timothy Pogačar. West Lafayette: Purdue University Press.
- Kivistö, Sari – Riikonen, H. K. 2012: *Satiiri Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kupiainen, Unto 1937: *Juhani Ahon huumori*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kupiainen, Unto 1946: *Unto Seppäsen huumori*. Helsinki: Otava.
- Laakso, Maria 2014: *Nonsensesta parodiaan, ironiasta kielipeleihin. Monitasoinen huumori ja kaksoisyleisön puhuttelu Kari Hotakaisen Lastenkirjassa, Ritvassa ja Satukirjassa*. Tampere: Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-44-9347-8>.
- Levine, Caroline 2015: *Forms. Whole, Rhythm, Hierarchy, Network*. Princeton: Princeton University Press.
- Lyytikäinen, Pirjo 1995: Kirjallisuuskäsitys kirjallisuushistorian käsitteenä Michel Foucault’n arkeologian valossa. Teoksessa Sipilä, Juhani (toim.) *Ajan taitteita. Kirjallisuuskäsitys ja periodin murros suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Helsingin yliopiston kotimaisen kirjallisuuden laitokset. 11–23.
- Mikkonen, Kai 2021: Diachronic Narratology and Historical Inquiry. Principles, Strategies and Metaphors. – *Literary Research / Recherche littéraire* Autumn/2021 s. 137–161.
- Ngai, Sianne 2005: *Ugly Feelings*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nørgaard, Nina – Montoro, Rocío – Busse, Beatrix 2010: *Key Terms in Stylistics*. London: Continuum International Publishing Group.
- Phelan, James 2005: *Living to Tell about It. A Rhetoric and Ethics of Character Narration*. Ithaca: Cornell University Press.
- Taavitsainen, Irma – Fritzmaurice, Susan 2007: Historical pragmatics. What it is and how to do it. Teoksessa Fitzmaurice, Susan M. – Taavitsainen, Irma (toim.) *Methods in Historical Pragmatics*. Berlin: Mouton De Gruyter. 11–36.
- Viikari, Auli 1987: Ääneen kirjoitettu. *Vapautuvien mittojen varhaisvaiheet suomenkielisessä lyriikassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Adaptaatiotutkimus ja intermediaalisuus

Kaisa Kurikka

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8424-5416>

Laura Piippo

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8226-8689>

Kirjallisuuden siirtyminen toiseen taidemuotoon tai toiseen teknologiseen mediaan, välineeseen, on ominaista nykykulttuurille. Esimerkiksi Jane Austenin romaanit ovat monelle tuttuja niiden televisio- tai elokuvaversioiden kautta eivätkä ehkä niinkään kirjallisina teoksina. Moni bestseller-romaanin päätyykin elokuvaksi, useimmiten taloudellisista syistä, sillä suositusta romaanista tehdystä elokuvasta voi tulla suuri kaupallinen menestys. Yhdysvaltalainen elokuva- ja televisiotutkija, professori Jim Collins (2010) on jopa esittänyt, että kirjallisuus pitäisi ymmärtää aiempaan nähden toisin: kirjallisuus on visuaalista populaarikulttuuria, eikä sitä pitäisi mieltää printtikulttuurille ominaisesti painettuna kirjana vaan myös elokuvana, televisiona, digitaalisina teksteinä, videopeleinä, lukupiireinä ja blogeina.

J. K. Rowlingin Harry Potter -teossarjasta on luotu niin ikään erilaisia audiovisuaalisia versioita, ja Harry Potter -hahmoihin voi eläytyä myös erilaisten videopelien kautta tai vaikkapa rakentaa legoista Tylypahkan koulua. Kirjasarjan maailma ja hahmot ovat myös suosittu fanifiktioinnoittaja. Suomalainen esimerkki siitä, miten kirjallinen teos muuntuu mitä moninaisimpiin muotoihin, on Väinö Linnan *Tuntematon sotilas* -romaanin (1954). Romaanista on tehty lukuisia elokuva- ja televisioversioita (1955, 1985, 2017, 2019) sekä teatteriversioita, joista tunnetuimmat lienevät Pyynikin kesäteatterissa vuosina 1961–1969 toteutetut esitykset tai Kristian Smedsin Suomen kansallisteatteriin ohjaama versio vuodelta 2007. Linnan romaanista on liikuttu niinkin kauas kuin *Tuntematon sotilas* -pelikortteihin, johtamisoppaisiin ja jopa siivousvälineisiin.

Collinsin näkemykset ovat kärjistettyjä ja provosoivia, mutta niissä tulee esiin 2000-luvulle ominainen ilmiö eli se, miten kirjallisesta teoksesta saatetaan tehdä lukuisia erilaisia versioita. Ne ilmestyvät toisessa taidemuodossa tai teknologisessa välineessä. Tutkittaessa kirjallisesta teoksesta tehtyjä erilaisia versioita keskitytään siis kirjallisuuden ja muiden taiteiden ja medioiden väliseen suhteeseen. Tällaista tutkimusta nimitetään adaptaatiotutkimukseksi. Kirjallisuudentutkija paneutuu adaptaatiotutkimusta tehdessään siihen, minkälaisia muutoksia tapahtuu kirjallisen teoksen muuttuessa toiseksi versioiksi.

Käsitteenä adaptaatio (lat. *adaptare*: 'sovittaa', 'sopeutua', 'mukautua') liittyy varsinaisesti biologiaan viitattaessaan olion rakenteessa tai toiminnassa tapahtuneeseen muutokseen, jonka avulla olio sopeutuu paremmin ympäristöönsä (ks. Kurikka & Sihvonen 2019, 246). Adaptaatiotutkimusta ei tehdä pelkästään taiteiden tutkimuksen alueella, sillä sopeutumiseen viittaavaa termiä *adaptaatio* käytetään myös sosiologiassa ja kulttuuriantropologiassa, joissa pohditaan, miten yksilö tai yhteisö sopeutuu toisen kulttuurin elämäntapaan. Tässä luvussa painopiste on kuitenkin taiteiden tutkimuksessa.

Adaptaatioita voi tarkastella yhtenä *intermediaalisuuden* alakategoriana. Laajasti ymmärrettyinä intermediaalisuus tarkoittaa sellaisia ilmiöitä, joihin tavalla tai toisella liittyy useampi kuin yksi media – sitä miten eri taidemuodoissa tai medioissa ilmestyneet teokset sisältävät toisen ilmaisumuodon piirteitä ja elementtejä. Tarkemmin intermediaalisuudessa on kyse siirtymästä erilaisten ilmaisukanavien välillä saman taideteoksen tai kulttuurisen ilmiön toiminnassa ja merkityksellistymisessä (ks. Wolf 1999, 37). Konkreettisena esimerkkinä voi mainita visuaalisen runouden, joka yhdistää kuvaa ja sanaa, ja tämä yhdistelmä tekee vastaanottajasta korostetusti sekä lukijan että katsojan. Runouden intermediaalinen yhteys musiikkiin rakentuu esimerkiksi rytmin toiminnan kautta, mutta myös romaanit voivat noudattaa rakenteessaan musiikinomaista kompositiota (ks. Steinby, Välimäki & Kainulainen 2018, 20). Kirjallisuus voi hyödyntää myös audiovisuaaliselle medialle ominaisia piirteitä, ja esimerkiksi Väinö Linnan romaaneja, niin edellä mainittua *Tuntematonta sotilasta* kuin *Mustaa rakkautta* (1948), on tarkasteltu niiden elokuvallisten piirteiden kautta.

Adaptaatiotutkimus ja intermediaalisten suhteitten tarkastelu ovat lähtökohtaisesti taiteiden välistä tutkimusta, mutta tässä luvussa niitä lähestytään ensisijaisesti kirjallisuuden kautta. Tutkimusalueena adaptaatiotutkimus on vanhempaa kuin intermediaalisuuden tutkimus, ja siksi luku lähtee liikkeelle käsittelemällä ensin lyhyesti adaptaatiotutkimuksen historiallisia vaiheita. Sen jälkeen luvussa esitellään keskeisiä teoreettisia ja käsitteellisiä näkemyksiä, jotka ovat ominaisia adaptaatiotutkimukselle. Luvun loppuosa keskittyy intermediaalisuuden käsitteeseen ja tutkimukseen.

Adaptaatiotutkimuksen historialliset vaiheet 1900-luvun alusta nykyaikaan

Vaikka adaptaatioita julkaistaan nykyään erityisen paljon, on adaptaatio sekä taidemuotona että tutkimusalueena vanha. Tutkimusalueesta laajasti julkaisseen Thomas Leitchin (2017, 2–9) mukaan adaptaatiotutkimusta voi hahmottaa erilaisten vaiheitten kautta. Näissä ajallisesti etenevissä vaiheissa tutkimusmenetelmät muuttuvat ja myös adaptaatioiksi määritellyt taideteokset moninaistuvat. Varhaisvaiheena Leitch pitää 1900-luvun alkupuolta. Jo varhaisen elokuvan aikakaudella, 1800–1900-lukujen vaihteessa, moni tunnettu näytelmä tai romaani tehtiin elokuvaksi. Tässä varhaisessa vaiheessa ei niinkään keskitytty analysoimaan teoksia, vaan enemmän kyse oli taidemuotoja koskevasta kirjoittelusta tai ylipäättään adaptaation mahdollisuudesta tai kannattavuudesta. Kirjallisuus, romaanit ja draama, nostettiin arvokkaammaksi taidemuodoksi kuin elokuva. Esimerkiksi ”The Cinema” -esseessään (1927) Virginia Woolf piti täydellisenä hulluutena sitä, että vaikkapa Tolstoin kunnianhimoisesta ja vaikuttavasta *Anna Karenina* -romaanista tehtäisiin elokuvaversio. Elokuvaohjaaja Sergei Eisensteinin vuonna 1944 ilmestynyt kirjoitus ”Dickens, Griffith, ja me” ja Alexandre

Astrucin vuonna 1948 julkaisema ”Caméra-stylo: elokuvan uusi avantgarde” olivat ratkaisevia muuttaessaan suhtautumista elokuvan ja kirjallisuuden väliseen suhteeseen sekä niissä käytettyihin keinoihin. Eisensteinin mukaan Dickens itse käytti elokuvalisia keinoja teoksissaan ja Astrucille elokuvaohjaaja on tekijä, *Auteur*, siinä missä romaanikirjailijakin.

Erillisenä tutkimusalueena adaptaatiotutkimus alkoi hahmottua 1950-luvun lopusta lähtien, jolloin sille alkoi kehittyä oma metodologia. Klassikkoteos, George Bluestonen *Novels into Films* (1957), on innostanut myöhempiäkin adaptaatiotutkijoita. Bluestonen teoksen alussa on teoreettisesti painottunut osio, mutta sen jälkeen tutkimus keskittyy tapaustutkimuksiin. Adaptaatiotutkimukselle onkin yleistä juuri tiettyyn teokseen keskittyminen. Tässä vaiheessa nousi esiin niin sanottu välineen erityisyys (engl. *media-specificity*), jolloin alku- ja lopputeosta verrattiin toisiinsa painottaen molempien taidemuotojen erityisiä piirteitä. Toisaalta tässä vaiheessa pohdittiin myös sitä, miten elokuvallinen ilmaisu on vaikuttanut moderniin kirjallisuuteen – esimerkiksi Bluestone (2003 [1957], 46–61) sanoo modernin kirjallisuuden väistämättä kääntyneen henkilöhahmojen sisäisten tunteiden kuvaamiseen, sillä elokuva tallioivine kuvineen ja äänineen toimi paremmin ulkoisen ympäristön ja todellisuuden kuvaajana.

Tälle vaiheelle olivat ominaisia myös erilaiset luokittelut, joilla kuvattiin alku- ja lopputeoksen välistä suhdetta. Bluestonen teoksen ohella klassikoksi on noussut Geoffrey Wagnerin *The Novel and the Cinema* (1975), jossa Wagner hahmottelee kolme adaptaation muunnelmää eli transposition, kommentaarin ja analogian. Ne eroavat toisistaan uskollisuuden perusteella niin, että transpositio on uskollisin kääntäessään kirjallisuuden kielen kuviksi ja ääniksi, kun taas analogiassa on enää aavistus tai muistuma alkuteoksesta. *Suomen nykykirjallisuus* -teoksessa Sanna Karkulehdon, Pietari Käävän ja Kimmo Laineen (2013, 331–332) muodostama luokittelu on samantapainen kuin Wagnerin: he sijoittavat suomalaisia kirjallisuusfilmatisointeja kolmeen kategoriaan eli uskolliseen, vapaaseen ja analogiseen. Jaottelu kolmeen adaptaation muotoon on ollut tyyppillistä adaptaatiotutkimukselle aina Bluestonen klassikosta alkaen, ja vielä 1980-luvulla esimerkiksi Dudley Andrew (1984, 96–106) hahmotteli kenttää käsitteillä lainaus (*borrowing*), risteytys (*intersecting*) ja muuntelu (*transforming*). Tosin 2000-luvulla taksonomisesta jaottelusta on osittain alettu luopua, sillä sen katsotaan päätyvän nostamaan alkuteokselle läheisiä versioita muita versioita paremmiksi (ks. Cartmell & Whelehan 2010, 6).

Leitchin (2017, 3) mukaan adaptaatiotutkimuksen toiselle vaiheelle oli siis ominaista erityisesti taidemuotojen erityisyys. Toisaalta tässä vaiheessa uskollisuuden (engl. *fidelity*) ja uskottomuuden pohtiminen oli keskeistä, kun luokitteluissa painotettiin sitä, miten uskollinen adaptaatio on alkuteokselle (ks. Stam 2000). Tästä oli seurauksena, että niin lehtikritiikeissä kuin tutkimuksessa päädyttiin usein toteamaan: ”Kirja oli parempi!” (Ks. McFarlane 2007, 6). Toisaalta adaptaatiotutkimusta on kritisoitu juuri siitä, että siinä on keskitytty liikaa uskollisuuden tai uskottomuuden kysymykseen.

Seuraavalle adaptaatiotutkimuksen vaiheelle, 1990-luvusta eteenpäin, on ominaista luopua aiemmin hallitsevana olleen kirjallisuuden ja sen elokuvaversioiden tutkimisesta. Tässä vaiheessa tutkittiin esimerkiksi sitä, miten kirjallisuus muuntuu televisiosarjoiksi, sarjakuvat elokuviksi tai elokuvasta muotoutuu romaani. Ominaista oli myös se, että ajatus intertekstuaalisuudesta, laajasti ymmärretystä erilaisten ”tekstien”

kääntymisestä toisenlaisiksi ”teksteiksi” nousi keskeiseksi. Vaikutusvaltaisimmin se nousi esiin erityisesti Robert Stamin kirjoittamissa tai yhteistoimittamissa teoksissa (Stam 2005; Stam & Raengo 2004 ja 2005). Mihail Bahtinin ja Gérard Genetten esittämistä intertekstuaalisuutta koskevista näkemyksistä ammentavan Stamin väittämäksi voi kiteyttää sen, ettei adaptaatio ole niinkään erillinen tai poikkeuksellinen ilmiö, vaan osa laajempaa intertekstuaalisuuden kenttää. Toinen tämän vaiheen vaikutusvaltainen tutkija on Linda Hutcheon, joka teoksessaan *A Theory of Adaptation* (2006) rakentaa systemaattista metodologiaa adaptaation tutkimiseen. Viimeistään Hutcheonin teoksen myötä adaptaatiotutkimus luopui keskittymisestä kirjallisuuteen ja sen elokuva-filmatisointeihin: Hutcheonin teoksessa nousevat esiin niiden lisäksi ooppera, näytämötaide ja jopa teemahuvipuistot.

Vaikka adaptaatiotutkimuksen eri vaiheet ovat keskittyneet pitkälti kirjallisuuden ja elokuvan väliseen versiointiin, on kirjallisuutta adaptoitu myös oopperaksi, tanssiksi, teatteriksi ja päin vastoin – nykyisin tutkitaan myös näitä suhteita. Suunta romaanista elokuvaksi on kuitenkin nykykulttuurissa hallitseva, ja yllättävän moni nykyelokuva on kirjallisuusadaptaatio. Suunta toisin päin eli elokuvasta kirjallisuudeksi on ilmiönä paljon harvinaisempi. Jan Baetensin tutkimus *Novelization: From Film to Book* (2018) on kuitenkin löytänyt jo mykkäelokuvan ajalta romaanisaatioita (engl. *novelization*) vaikka ilmiö on modernille ja jälkimodernille ajalle ominainen. Baetens nimeää romaanisaatiot genreksi, joka perustuu joko elokuvaan tai sen käsikirjoitukseen. Tekijänä voi olla haamukirjoittaja tai salanimi, mutta omalla tekijänimellä julkaistut romaanisaatiot ovat esteettisesti kunnianhimoisia. Baetens ei laske romaanisaatioiksi fanifiktia tai Hollywoodille ominaista teollista tuotantoa, joka julkaisee menestyselokuvasta nopeasti kirjaversioon taloudellista voittoa tavoitellessaan.

Suomalaiset romaanisaatiot ovat harvinaisia. Sofi Oksasen teos *Baby Jane* (2005) on kuitenkin tulkittavissa romaanisaatioksi Robert Aldrichin ohjaamasta *Whatever Happened to Baby Jane* -elokuvasta (1962). Vaikka Oksasen romaanissa kuvattu aika ja paikka sekä keskeisten henkilöhahmojen suhde toisiinsa poikkeavat elokuvan tapahtumapaikasta, 1950-luvun Hollywoodista, ja kahden sisaruksen, Baby Janen ja Blanchen raastavasta sisaruudesta, noudattaa romaani elokuvan asetelmia. Romaani myös viittaa konkreettisesti elokuvaan kohtauksessa, jossa toinen sen keskushenkilöistä katsoo sitä. Aldrichin elokuva puolestaan on adaptaatio yhdysvaltalaisen Henry Farrellin samanimisestä romaanista (1960). Sofi Oksasen romaani siis versioi uudelleen sekä elokuvaa että romaania – Baby Jane -ketju täydentyy vielä Katja Gauriloffin ohjaamalla, Oksasen romaanista tehdyllä elokuvaversiolla *Baby Jane* (2019). (Ks. Kurikka 2020.)

Erilaisia tarkastelutapoja ja määritelmiä

Adaptaatiotutkimus on lähtökohtaisesti vertailevaa tutkimusta, jossa alkuteosta ja sen eri osasia ja puolia suhteutetaan teoksesta tehtyyn versioon. Perinteisessä tutkimuksessa nojattiin sisältö–muoto-jaotteluun niin, että vertailun kohteena oli sisältö eli tapahtumat ja henkilöhahmot, ja niitä pohdittiin uskollisuuden näkökulmasta: tarkasteltiin, miten uskollinen uusi versio oli ”alkuperäisen” teoksen tarinalle eli tapahtumille ja henkilöhahmoille. Vasta 1980-luvulla adaptaatiotutkimus kehittyi kerrontamuotoja eritteleväksi (ks. Sihvonen 2011, 8–9). Nykytutkijat eivät niinkään pohdi uskollisuutta tai erota sisältöä ja muotoa toisistaan, sillä se mitä kerrotaan (sisältö) on yhteydessä

siihen, miten ja minkälaisin keinoin (muoto) se kerrotaan. Esimerkiksi kirjallisuuden elokuvafilmtisoinneissa pohditaan sitä, miten tietty tapa kertoa sanoilla (kirjallisuus) siirtyy tai ei siirry tavaksi näyttää kuvilla ja äänillä (elokuva) tai miten tietty sanoilla hahmotettu näkökulma ja perspektiivi siirtyvät tai eivät siirry elokuvaan. (Ks. Kurikka & Sihvonen 2019, 248.) Miten esimerkiksi yksikön ensimmäisessä persoonassa kerrottu proosaateos siirtyy elokuvaan: niin sanotun *voice-over*-kertojan ääneksi tai tietyn henkilön näkemäksi rajatuksi kamerakulmaksi? Hutcheon (2006, 23) onkin todennut, että tarinan kertominen sanoilla, joko suullisesti tai paperilla, ei ole koskaan samaa kuin sen näyttäminen visuaalisesti ja äänellisesti.

Kuten kirjallisuudentutkimuksessa yleisesti, adaptaatiotutkija rajaa vertailunsa näkökulmat tai lähtökohdat. Mahdollisuuksia rajauksiin on lukuisia, sillä ne voivat liittyä vaikkapa tilojen ja paikkojen kuvaukseen, henkilöhahmojen affekteihin, sukupuolittuneisiin käytäntöihin tai juuri kertomisen tapoihin. Tai adaptaatiotutkija voi rajata näkökulmaksi alku- ja lopputeoksen vastaanoton tutkimisen, historiallisen ja kulttuurisen kontekstin tai tekstuaalisen lähiluvun. Esimerkiksi satuadaptaatioita voidaan tutkia juuri satujen kulttuuristen kontekstien kautta, sillä niillä on läpi historian ollut erilaisia käyttötarkoituksia niin viihdykkeenä kuin kulttuuristen arvojen ja normien välittäjinäkin. Tämän korostuneen kontekstisidonnaisuuden vuoksi sadut ovatkin käyneet lävitse useita erilaisia ja eriaikaisia adaptaatioita, joissa ne sopeutetaan uuteen ympäristöönsä siinä vallitsevine ajatus- ja arvomaailmoineen. Satuadaptaatioita edustavat esimerkiksi niin Charles Perrault'n hovielämään suunnatut, Grimmin veljesten tunnetuksi tekemät kuin Disneynkin selvästi kaupallisemmat versioinnit. (Zipes 2006, 8, 20, 56, 69, 206–207.)

Laajasti ajateltuna adaptaation ilmiössä onkin kyse *toistosta*, mutta kuten Hutcheon (2006, 7; suomennos kirjoittajien) painottaa: ”Adaptaatio on toistoa, mutta toistoa ilman vastinetta.” Alkuteoksen ja lopputeoksen välinen suhde sisältää toistoa, mutta toisto poikkeaa väistämättä siitä, mitä toistetaan. Hutcheonin (2006) mukaan adaptaatiotutkimuksessa tutkitaan sekä muutosprosessia, sitä miten siirtymä ja toisto tapahtuvat, että lopputeosta. Ensisijaista on, että teoksen vastaanottaja tunnistaa kyseessä olevan teoksen adaptaatioksi – Hutcheon painottaa adaptaation tuottamaa nautintoa, vastaanottajan aktiivista affektiivista osallistumista.

Nykyiset adaptaatiotutkijat ovat yhtä mieltä siitä, että adaptaatiossa on kyse intertekstuaalisuudesta, jolloin *teksti* ymmärretään laajemmin kuin ”kirjoituksena”. Erimielisyyttä syntyy kuitenkin siitä, vaatiiko adaptaatio taidemuodon tai median muuttumisen tyystin toiseksi. Hutcheon (2006) ja Julie Sanders (2006) esimerkiksi eivät edellytä taidemuodon muuttumista toiseksi, vaan heille adaptaatio voi tapahtua myös saman taidelajin sisällä, eli adaptaatiossa voi olla kyse esimerkiksi tietyn romaanin uudelleenkirjoituksesta toiseksi romaaniksi. Teoksessaan *Adaptation and Appropriation* (2006) Sanders ei ota lopulta selvää kantaa siihen, onko ilmaisuvälineen muutos välttämätöntä. Sen sijaan Sanders (2006, 26) tekee laadullisen eron adaptaation ja appropriatian välille: adaptaatio on ”uskollinen” alkuteokselle, jopa melkein mekaanisesti alkuteosta toistava, ja adaptaatiossa suhde alkuteoksen ja lopputeoksen välillä näyttyy selkeänä. Sen sijaan appropriatio on uudistava muoto, ja se muokkaa alkuteoksen uudellaiseksi. Suhde alkuteoksen ja appropriatian välillä voi olla vaikeasti havaittavissa, sillä appropriatio voi kulkea alkuteoksesta kauaksi niin tapahtumisissaan, teemoissaan, lajissaan kuin henkilöhahmoissaan. Appropriatiot voivat näyttäytyä vaikkapa

vastakirjoituksena, päällekirjoituksena, uudelleen kirjoituksena, parodiana tai kunnianosoituksena. (Ks. luku Appropriaatio.)

Useat tutkijat kuitenkin määrittelevät adaptaation toisin kuin Hutcheon ja Sanders. Robert Stam (2005, 16–18), Lars Elleström (2017, 512; 2014, 26–27) ja Thomas Leitch (2017) painottavat, että adaptaatiossa on aina kyse median, taidemuodon vaihdosta, kuten romaanin muuntumisesta elokuvaksi tai runon siirtymisestä nykytanssiksi. Näin ollen adaptaatio on *transmediaalista*. Transmediaalisuutta tutkinut Elleström (2014, 20–27) määrittelee transmediaation informaation uudelleen siirtymäksi eli remediaatioksi yhdestä mediasta toiseen mediaan. Timothy Corrigan (2017, 32–33) painottaa, että transmediaalisuus on nykyisin yksi keskeinen adaptaation määrittelyyn liittyvä käsite.

Erityisesti narratologit ovat paneutuneet transmediaaliseen tarinankerrontaan. Henry Jenkins (2009) nostaa keskeiseksi tarinamaailman (engl. *storyworld*), jolla hän tarkoittaa sitä, miten transmediaalisessa tarinankerronnassa, siirtymässä mediasta toiseen, ei niinkään toisteta tarinaa (kuten adaptaatioissa), vaan kyse on kokonaisen tarinamaailman siirtymisestä laajennettuna ja uudistuneena. Jan-Noël Thon (2016) puolestaan paneutuu *Transmedial Narratology and Contemporary Media Culture* -teoksessaan erityisesti elokuvaan (ja TV-sarjoihin), sarjakuvaan ja videopeleihin. Thonin transmediaalinen narratologia yhdistää välineen erityisyyden narratologisiin termeihin tavoitteenaan luoda metodia transmediakerronnan tarkasteluun. Thon keskittyy erityisesti tarinamaailmaan, joka koostuu henkilöistä, ajasta ja tilasta sekä niiden välisistä kausaalisista suhteista. Tarinamaailma on Thonin mukaan intersubjektiivinen, sillä se rakentuu teoksen tekijän ja teoksen kokija-vastaanottajan välisessä toiminnassa. Tarinamaailman lisäksi Thon nostaa keskeiseksi kertojan sekä fokalisoinnin ja perspektiivien kautta rakentuvan subjektiivisuuden tarkastelun.

Eri mediat käyttävät tarinamaailmaa, kertojaa ja subjektiivisuuden rakentamista omilla tavoillaan. Transmediaalisuutta tutkiville narratologeille erilaiset tarinankerrontaan liittyvät ilmiöt liikkuvat mediasta toiseen, ja sitä voi pitää myös yhtenä intermediaalisuuden lähikäsitteenä.

Intermediaalisuus ja kirjallisuus

Intermediaalisuudessa on siis kyse kahden tai useamman median yhtäaikaisesta läsnäolosta eli siitä, miten tietyn välineen, ilmaisumuodon, piirteet siirtyvät toiseen välineeseen tai miten tietty media hyödyntää toiselle medialle ominaisia piirteitä. Toisin kuin intertekstuaalisuuden käsite, joka myös liittyy tekstienvälisyyteen, intermediaalisuus huomioi erilaisia teknologioita välineitä, julkaisumuotoja ja esimerkiksi digitalisoitumisen vaikutuksia. Vaikka intermediaalisuus on ilmiönä vanha, on itse käsite suhteellisen nuori. Käsitettä intermediaalisuus (saks. *Intermedialität*) käytti ensimmäistä kertaa saksalainen tutkija Aage A. Hansen-Löwe vuonna 1983, tosin *intermedia*-sanan voi palauttaa vuoteen 1812 ja runoilija Samuel Taylor Coleridgeen (Schröter 2012, 15). Varsinaisesti intermediaalisuuden tutkimus alkoi 1990-luvulla, jolloin audiovisuaalisen ja digitaalisen median kasvu kiihtyi (ks. Steinby, Välimäki & Kainulainen 2018, 14). Intermediaalisuudesta puhutaan yhä enemmän osana 2000-luvun taide- kulttuuri- ja mediamaisemaa, mutta intermediaalisuus ei kuitenkaan rajoitu digitaalisuuteen (ks. Piippo & Kilpiö 2022, 7).

Vaikka kutakin mediaa voi pitää lähtökohtaisesti sekoituksena, hybridinä, intermediaalisuutta tutkittaessa joudutaan kohtelevaan eri medioita jossain määrin erillisinä. Medioiden erottaminen toisistaan edes hypoteettisella tasolla on intermediaalisuuden tutkimuksen edellytys: jotta voitaisiin tutkia medioiden suhdetta toisiinsa, täytyy niille tutkimusasetelmassa antaa toisistaan eroavia piirteitä. Esimerkiksi Lars Elleströmin (2017, 510–511) mukaan intermediaalisuuden tarkastelu on nimenomaisesti lähestymistapa, joka tuo esiin erot eri medioiden välillä.

Claus Clüverin (2017, 459) mukaan intermediaalisuutta teoretisoineet tutkijat yleensä kuvaavat medioiden välistä suhdetta kolmella tavalla. Tällaisia typologioita ovat esittäneet esimerkiksi Werner Wolf ja Irina Rajewsky. Luokittelut koostuvat 1) mediayhdistelmän, 2) intermediaalisen viittauksen ja 3) intermediaalisen siirtymän tai transformaation (median muutos) kategorioista. Rajewskyn (2005) luokittelut nojaavat teoksen tai median synkroniseen tarkasteluun, ja ne auttavat erottamaan ja kuvaamaan erilaisia intermediaalisuuden ilmentymiä.

Mediayhdistelmä kuvaa Rajewskylle (2010, 55–56) sitä, miten tietty media tai taide muoto sisältää eri medioille ominaisia piirteitä. Esimerkkeinä toimivat ooppera, elokuva, esitystaide, teatteri ja sarjakuva. Mediayhdistelmässä yhdistyy vähintään kahden erilaisen ilmaisuvälineen piirteitä toisiinsa, ja niiden molempien erityiset materiaaliset ominaisuudet rakentavat komposition kokonaisuutta. *Intermediaalisessa viittauksessa* esimerkiksi jokin kirjallinen teksti viittaa elokuvalliseen ilmaukseen hyödyntämällä elokuvalle ominaisia tekniikoita, kuten häilytystä tai montaaasia. Intermediaaliset viittaukset ovat merkityksen muodostamisen strategia, jolla tähdätään kokonaisuuden merkityksellistämiseen tietynlaiseksi. Teos siis rakentuu joko osittain tai kokonaan suhteessa siihen ilmaisuvälineeseen, johon se viittaa. Konkreettisesti ”läsnä” on vain yksi teos tai ilmaisuväline, kun taas intermediaalisessa transformaatiossa alkuteos on läsnä myös lopputuloksessa. Rajewsky (2010, 55–56) pitää intermediaalista siirtymää ”geneettisenä” kategoriana: muutosprosessin tuloksena syntyy uusi mediarakenne, joka kuuluu tiettyyn mediaan mutta joka sisältää muistumia alkulähteenä olevasta mediasta. Rajewskylle (2005) *intermediaalisessa transformaatiossa* on siis kyse transmediaalisesta adaptaatiosta, siitä että toisen median merkkijärjestelmät siirretään toiseen merkkijärjestelmään.

Vaikka Rajewsky erottaa kolme eri intermediaalisuuden kategoriaa, voi myös olla tapauksia, joissa ne kaikki toteutuvat. Lars Elleström (2014, 4, 14–15) puolestaan jakaa intermediaalisuuden kahteen pääluokkaan. *Transmediaatiossa*, esimerkiksi adaptaatiossa, jonkin median sisältöjä tai keinoja medioidaan uudelleen toisessa mediassa. *Mediarepresentaatio* taas viittaa jonkin tietyn median tai yksittäisen teoksen esittämiseen jossain toisessa mediassa.

Rajewsky (2005) nimeää intermediaalisen viittauksen yhdeksi esimerkiksi *ekfrasiksen*. Termiä käytettiin jo antiikin aikana (100–200 jaa.) retoriikan harjoitusmateriaalien yhteydessä merkitsemään kuvailua, joka elävöittää kuvauksen kohteen lukijalle tai kuulijalle, mutta nykyään *ekfrasis* määritellään ”visuaalisen representaation sanalliseksi esittämiseksi ” (ks. Heffernan 1993, 3; Mitchell 1994, 152; Mikkonen 2005). Claus Clüver (2017, 462) on viime vuosikymmenellä tarkentanut termin määritelmäksi seuraavan: ”Ekfrasis on ei-kineettisissä visuaalisissa medioissa esitettyjen todellisten tai fiktiivisten muodostelmien sanallinen representaatio.” Clüver siis sulkee elokuvan ja television pois määritelmästä. Kineettinen media puolestaan tulee esiin ekfrasiksesta juontuvissa uusissa termeissä. Esimerkiksi Asbjørn Grønstad (2009) on käyttänyt

termiä *cinekphrasis* kuvaamaan sitä, miten staattiset kuvat animoidaan uudelleen liikkuviksi kuviksi. Suomessa Juha-Pekka Kilpiö (2016; 2022) käyttää *kinekfrasiksen* käsitettä hieman eri tavalla: Kilpiöllä se tarkoittaa elokuvan sanallista representaatiota.

Usein ekfrasiksella viitataan juuri sanataiteellisiin kuvauksiin kuvataiteesta, maalauksista tai veistoksista, kuten John Keatsin runo ”Oodi kreikkalaiselle uurnalle” (1820) tai klassisen epiikkaan kuuluvana esimerkkinä Akilleen kilven kuvaus *Iliassa*. Suomalaisessa nykykirjallisuudessa esimerkki ekfrasiksesta on Harry Salmenniemen ”Maalauksia”-osio *Asiakaskoralli ja muita novelleja* -kokoelmassa (2021). Novelleissa kuuluisien barokki- ja renessanssimaalausten kuvien rinnalle asetetaan maalauksia kuvaileva teksti, joka kuitenkin esittää maalausten esittämät tilanteet ja tapahtumat totutusta poikkeavalla tavalla uusliberalistisen eetoksen ja diskurssin kautta. Salmenniemen novellit osoittavat sen, miten ekfrasista voi käyttää itsereflektiivisen parodian ja koomisen vaikutelman luomisen keinona. Salmenniemen novellit tuovat esiin myös ekfrasiksen yhdenlaisen mahdollisuuden. Tunnetussa ekfrasista käsittelevässä kirjoituksessaan Michel Foucault (2010, 29) kirjoittaa Diego Velázquezin *Las Meninas* -maalauksesta (1656; ”Hovinaiset”) ja vaikeudesta kuvata sanoin kuvaa tai maalausta: ”Näkyvä ja kieli eivät koskaan palaudu toisikseen: sanomme turhaan, mitä näemme, eikä näkemämme koskaan palaudu siksi, mitä sanomme.”

Intermediaalisuuden käsite ja tutkimusalue nostavat ilmaisuvälineen ja sen tarkastelun keskeiseksi osaksi erilaisten teosten merkityksenmuodostusta. Laura Piippo ja Juha-Pekka Kilpiö (2022, 7) huomauttavat, että pidämme medioiden jatkuvaa läsnäoloa yhdenlaisena itsestäänselvyytenä, pahimmillaan historiattomana ilmiönä. Painetun kirjallisuuden kohdalla harvemmin kiinnitetään huomiota sellaisiin asioihin kuin paperi, ladonta ja taitto, eli kirjaesineen materiaalisuus jää usein huomaamatta. Viimeistään intermediaalisuuden käsitteen myötä myös painetun kirjallisuuden materiaalin olomuoto on noussut tarkasteltavaksi ilmiöksi (ks. myös luku Uusmaterialismi). Kirjallisuuden digitalisoitumisen myötä, äänikirjojen, digitaalisen runouden ja netissä julkaistujen tekstien kautta niiden erityiset välineet ja toimintamuodot ovat tulleet osaksi tutkimusta. Hanna-Riikka Roine ja Laura Piippo (2021) painottavat sitä, miten kirjallisuudentutkimus sekä analogisen kirjallisuuden pohjalta muotoutuneet kirjallisuustieteelliset käsitteet ja analyysitavat kaipaavat päivittämistä. Piippo ja Roine puhuvat digitaalisesta ympäristöllisyydestä ja sen ymmärtämisen tarpeellisuudesta: jotta digitaalista kirjallisuutta voisi pätevästi tutkia, tulee huomioida digitaalisen teknologian tuottamia muotoja ja ympäristöjä sekä ottaa huomioon myös koneisuus, erilaiset käyttöliittymät ja alustat. Jotta voisimme ymmärtää niitä tapoja, joilla erilaiset tekstit ovat arjessamme ja ajatuksissamme läsnä erilaisten sähköisten ja muiden välineiden kautta, on meidän kyettävä erittelemään sitä, millaisia merkityskerrostumia nämä välineet tuottavat, mahdollistavat ja toisaalta rajoittavat.

Kun esimerkiksi tulkitaan sosiaalisen median alustoilta löydetystä materiaalista koostettuja teoksia, jollaisia 2010-luvulla on ilmestynyt runsaastikin, on huomioitava myös tavat, joilla alustojen algoritmit, käyttöliittymät ja muu teknologia ovat vaikuttaneet niillä tuotetun materiaalin syntyyn. Roineen ja Piipon lähestymistavassa digitaalinen ja analoginen kirjallisuus näyttäytyvät erilaisina ilmaisuvälineinä – toisin sanoen intermediaalisina. Heidän lähestymistapansa on hyvä esimerkki nykyhetken digitaalisen kirjallisuuden intermediaalisuuden tutkimuksesta.

- Adaptaatiossa kirjallisuus siirtyy toiseen taidemuotoon tai toiseen teknologiseen mediaan, esimerkiksi elokuvaksi. Intermediaalisuudessa on kyse siitä, miten tietyn ilmaisumuodon piirteet siirtyvät toiseen välineeseen tai miten tietty media hyödyntää toiselle medialle ominaisia piirteitä. Adaptaatioita voi tarkastella yhtenä intermediaalisuuden alakategoriana.
- Kirjallisuudentutkija paneutuu adaptaatiotutkimusta tehdessään siihen, minkälaisia muutoksia tapahtuu kirjallisen teoksen muuttuessa toiseksi versioiksi. Varhaisemmalle adaptaatiotutkimukselle oli tyypillistä luoda versioille erilaisia joskus arvottaviakin luokitteluja, joilla vertailtiin alku- ja lopputeosta. Nykyään tutkimus keskittyy adaptaatioon osana laajempaa tekstienvälisyyden kenttää. Intermediaalisuuden tutkimus tarkastelee erilaisia teknologisia välineitä, julkaisumuotoja ja esimerkiksi digitalisoitumisen vaikutuksia.
- Vaikka kutakin mediaa voi pitää lähtökohtaisesti eri medioiden sekoituksena, intermediaalisuutta tutkiessaan kirjallisuudentutkija joutuu rajaamaan medioille toisistaan eroavia piirteitä. Näin voidaan tutkia eri medioiden ja niiden ilmaisukeinojen suhdetta toisiinsa. Sekä adaptaatiot että intermediaalisuus ovat nykykulttuurissa yleisiä, mutta ilmiöinä ne ovat hyvin vanhoja.

Lähteet

- Andrew, Dudley 1984: *Concepts in Film Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Baetens, Jan 2018: *Novelization. From Film to Novel*. Käänt. Mary Feeney. Columbus: The Ohio State University Press.
- Bluestone, George 2003: *Novels into Film*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Alkuteos 1957.
- Cartmell, Deborah – Whelehan, Imelda 2010: *Screen Adaptation. Impure Cinema*. Houndsmill: Palgrave Macmillan.
- Clüver, Claus 2017: Ekphrasis and Adaptation. Teoksessa Leitch, Thomas (toim.) *The Oxford Handbook of Adaptation Studies*. Oxford: Oxford University Press. 460–476. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199331000.013.26>.
- Collins, Jim 2010: *Bring on the Books for Everybody. How Literary Culture Became Popular Culture*. Durham & London: Duke University Press.
- Corrigan, Timothy 2017: Defining Adaptation. Teoksessa Leitch, Thomas (toim.) *The Oxford Handbook of Adaptation Studies*. Oxford: Oxford University Press. 23–35. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199331000.013.1>.
- Elleström, Lars 2014: *Media Transformation. The Transfer of Media Characteristics Among Media*. Houndsmill: Palgrave MacMillan.
- Elleström, Lars 2017: Adpatation and Intermediality. Teoksessa Leitch, Thomas (toim.) *The Oxford Handbook of Adaptation Studies*. Oxford: Oxford University Press. 509–526. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199331000.013.29>.
- Foucault, Michel 2010: *Sanat ja asiat. Eräs ihmistieteiden arkeologia*. Suom. Mika Määttänen. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1966.
- Grønstad, Asbjørn 2009: Nighthawks at the Diner. Wong Kar-Wai's *My Blueberry Nights*. – *American, British and Canadian Studies Journal* 12/2009 s. 106–112.
- Heffernan, James A. W. 1993: *Museum of Words. The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*. Chicago: Chicago University Press.
- Hutcheon, Linda 2006: *A Theory of Adaptation*. Routledge: New York.
- Jenkins, Henry 2009: The Aesthetics of Transmedia. In Response to David Bordwell. *Pop Junctions* -blogi. [Verkkoaineisto] http://henryjenkins.org/blog/2009/09/the_aesthetics_of_transmedia_i.html. Viitattu 8.8.2022.
- Karkulehto, Sanna – Kääpä, Pietari – Laine, Kimmo 2013: Kansalliset kertomukset elokuvina. Teoksessa Hallila, Mika – Hosiaislouma, Yrjö – Karkulehto, Sanna – Kirstinä, Leena – Ojajarvi, Jussi (toim.) *Suomen nykykirjallisuus I. Lajeja, poetiikkaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 327–334.
- Kilpiö, Juha-Pekka 2016: Kolmas merkitys toiseen. Kinekfrasis suomalaisessa nykyrunoudessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2016 s. 6–22. <https://doi.org/10.30665/av.66176>.
- Kilpiö, Juha-Pekka 2022: Medioiden ja maailmojen välissä. Robert Cooverin kinekfrastiset novellit. Teoksessa Piippo, Laura – Kilpiö, Juha-Pekka (toim.) *Intermediaalinen kirjallisuus*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 132. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. 197–218.
- Kurikka, Kaisa 2020: In-between *Baby Janes*. From book to film to book to film. – *Journal of Scandinavian Cinema* 1/2020 s. 75–87. https://doi.org/10.1386/jscs_00039_1.
- Kurikka, Kaisa – Sihvonen, Jukka 2019: Matti Ijäs, Joni Skiftesvik ja Jari Tervo köydenpunojan perillisinä. Kirjallisuuden ja elokuvan suhteista. – *Sananjalka* 61/2019 s. 243–261. <https://doi.org/10.30673/sja.70047>.
- Leitch, Thomas 2017: Introduction. Teoksessa Leitch, Thomas (toim.) *The Oxford Handbook of Adaptation Studies*. Oxford: Oxford University Press. 1–20. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199331000.013.41>.
- McFarlane, Brian 2007: It Wasn't Like That in the Book... Teoksessa Welsh, James M. – Lev, Peter (toim.) *The Literature/Film Reader. Issues of Adaptation*. Lanham: The Scarecrow Press, Inc. 3–14.
- Mikkonen, Kai 2005: *Kuva ja sana. Kuvan ja sanan vuorovaikutus kirjallisuudessa, kuvataiteessa ja ikonoteksteissä*. Helsinki: Gaudeamus.

- Mitchell, W. T. J. 1994: *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: Chicago University Press.
- Piippo, Laura – Kilpiö, Juha-Pekka 2022: Intermediaalinen kirjallisuus, kirjallinen intermediaalisuus. Taustaa, käsitteitä, tulokulmia. Teoksessa Piippo, Laura – Kilpiö, Juha-Pekka (toim.) *Intermediaalinen kirjallisuus*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 132. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. 7–30.
- Rajewsky, Irina O. 2005: Intermediality, Intertextuality, and Remediation. A Literary Perspective on Intermediality. – *Intermedialités / Intermediality* 6/2005 s. 43–64. <https://doi.org/10.7202/1005505ar>.
- Rajewsky, Irina O. 2010: Border talks. The problematic status of media borders in the current debate about intermediality. Teoksessa Elleström, Lars (toim.) *Media borders, multimodality and intermediality*. Houndsmill: Palgrave Macmillan. 51–68.
- Roine, Hanna-Riikka – Piippo, Laura 2021: Kirjallisuus ja sen tutkimus digitaalisissa ympäristöissä. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2021 s. 6–27. <https://doi.org/10.30665/av.102654>.
- Sanders, Julie 2006: *Adaptation and Appropriation. The New Critical Idiom*. London: Routledge.
- Schröter, Jens 2012: Four Models of Intermediality. Teoksessa Herzogenrath, Bernd (toim.) *Travels in Intermediality. ReBlurring the Boundaries*. Hanover, Dartmouth College Press. 15–36.
- Sihvonen, Jukka 2011: David Cronenbergin ekspressionistinen biologia. – *Lähikuva* 3/2011 s. 7–25. <https://doi.org/10.23994/lk.121111>.
- Stam, Robert 2000: Beyond Fidelity. The Dialogics of Adaptation. Teoksessa Naremore, James (toim.) *Film Adaptation*. New Brunswick: Rutgers University Press. 54–76.
- Stam, Robert 2005: *Literature through Film. Realism, Magic, and the Art of Adaptation*. Oxford: Blackwell.
- Stam, Robert – Raengo, Alessandra (toim.) 2004: *A Companion to Literature and Film*. Malden: Blackwell.
- Stam, Robert – Raengo, Alessandra (toim.) 2005: *Literature and Film. A Guide to the Theory and Practice of Film Adaptation*. Malden: Blackwell.
- Steinby, Liisa – Välimäki, Susanna – Kainulainen, Siru 2018: Johdanto: Kirjallisuuden ja musiikin leikkauspintoja. Teoksessa Steinby, Liisa – Välimäki, Susanna – Kainulainen, Siru (toim.) *Kirjallisuuden ja musiikin leikkauspintoja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–30.
- Thon, Jan-Noël 2016: *Transmedial Narratology and Contemporary Media Culture*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Wagner, Geoffrey 1975: *The Novel and the Cinema*. Vancouver: Fairleigh Dickinson University Press.
- Wolf, Werner 1999: *The Musicalization of Fiction. A Study in the Theory and History of Intermediality*. Amsterdam: Rodopi.
- Zippe, Jack 2006: *Fairy tales and the art of subversion. The classical genre for children and the process of civilization*. Toinen painos. New York: Routledge.

III

LUKIJALÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittanut Hanna Meretoja

Johdanto lukijälähtöisiin suuntauksiin

Hanna Meretoja

 <https://orcid.org/0000-0002-8243-6371>

Lukijakeskeisten lähestymistapojen ytimessä on ajatus siitä, että kirjallisuuden merkitykset syntyvät vasta lukemisen prosessissa. Tämä oli vallankumouksellinen ajatus tilanteessa, jossa kirjallisuuden merkitysten oli ajateltu määräytyvän joko tekijän intentionista tai tekstistä itsestään (tekijästä ja lukijasta riippumatta). Lukijakeskeisten suuntausten nousu sijoittuu 1960-luvulle, mutta niiden juuret voidaan jäljittää 1900-luvun alun fenomenologiaan. Esittelen tässä yleiskatsauksessa lukijälähtöisten suuntausten kirjoa fenomenologis-hermeneuttisesta ja jälkistrukturalistisesta kirjallisuudentutkimuksesta empiiriseen lukemisen tutkimukseen.

Fenomenologis-hermeneuttinen näkökulma lukemiseen

Lukeminen on fenomenologisen hermeneutiikan ydinkysymyksiä. Fenomenologis-hermeneuttisesta näkökulmasta sanataideteos ei ole ensisijaisesti esteettinen objekti, joka saa aikaan muusta kokemusmaailmasta irrallisen esteettisen elämyksen, kuten formalistisessa estetiikan perinteessä ajatellaan, vaan sanataideteos on olennaisesti kiinnittynyt maailmaan ja maailmassa tapahtuvaan lukemisen tapahtumaan. Se kumpuaa tietynlaisesta maailmassa olemisen kokemuksesta, ja se todellistuu, kun sen lukee maailmassa elävä, ruumiillinen ja kokeva subjekti. Se voi muovata lukijoiden maailmassa olemisen kokemusta ja avata heille uusia olemisen, kokemisen, ajattelun ja toiminnan mahdollisuuksia. (Meretoja 2022, 70.)

Fenomenologis-hermeneuttisessa perinteessä kokeva subjekti nähdään maailmaa tulkitsevana olentona, joka antaa asioille jatkuvasti merkityksiä omasta kokemusmaailmastaan käsin. Jo fenomenologi Edmund Husserl (2006, 250) korosti, että olemistamme luonnehtii suuntautuneisuus maailmaan ja tälle suuntautumisen liikkeelle on keskeistä jatkuva merkityksellistämisen prosessi: näemme aina ”jonkin jonakin” (*etwas als etwas*). Filosofi Martin Heidegger (2000) puolestaan painotti, että ymmärtäminen on maailmassa olemisen tapamme ja että tulkitsemme näkemäämme ja kokemaamme suhteessa olemisen ja toiminnan mahdollisuuksiimme. Heideggerin (1995) mukaan taideteokset avaavat maailman tavoilla, jotka voivat tuoda näköpiiriimme uusia olemisen mahdollisuuksia.

Hans-Georg Gadamerin filosofinen hermeneutiikka korostaa, että kirjallisuuden merkitys rakentuu aina lukemisen prosessissa. Sen mukaan taiteen olemisen tapaan kuuluu tulkituksi tuleminen: taideteos elää vasta tulkinnoissaan. Pianisti tulkitsee sävellystä soittamalla sen, ja teatteriesitys on tulkinta draamatekstistä. Myös sanataide eli pitkään ääneen luettuna ja yhdessä luettuna. Gadamer (1990, 165) väittää, että ääneen lukemisella ja yksin lukemisella ei ole mitään jyrkkää eroa: ”Lukeminen ymmärryksellä ilmenee aina jo tietynlaisena reproduktiona ja tulkintana.” Gadamer näkee lukemisen tekstin dialogisena kohtaamisena, joka rinnastuu toisen ihmisen kohtaamiseen. Sanataideteos ei ole mykkä objekti vaan subjektin kaltainen, koska se pystyy puhuttelemaan meitä kuin toinen ihminen. Tämä kuitenkin edellyttää, että olemme avoimia tekstin toiseudelle ja valmiita muuttamaan omia ennakkokäsityksiämme. Avoin mielin lukemaan heittäytyvä lukija voi kokea lukemisen transformatiivisen vaikutuksen: lukeminen voi muuttaa meitä perustavalla tavalla (Gadamer 1990, 106).

Filosofi Paul Ricœurin (1985) fenomenologis-hermeneuttisesta perinteestä ammentava kertomusteoreettinen ajattelu jatkaa Heideggerin ja Gadamerin jalanjäljissä näkemällä lukemisen lukijan maailman ja tekstin maailman kohtaamisena. Lukiesamme olemme vuorovaikutuksessa ”minän imaginatiivisten variaatioiden” (Ricœur 1986, 131) kanssa ja voimme pohtia, keitä olemme ja keitä voisimme olla. Sittenmin Ricœurin aloittaman hermeneuttisen kertomuksen tutkimuksen pohjalta on kehitetty narratiivista hermeneutiikkaa, joka on kiinnostunut kertomuksista maailmassa olemisen hahmottamisen tapoina (ks. Brockmeier & Meretoja 2014; Meretoja 2018). Sitä kiinnostaa, miten kertomukset voivat avata lukijoille uusia olemisen, kokemisen ja toiminnan mahdollisuuksia ja siten laajentaa *mahdollisen tajuamme* (Meretoja 2018, 90–97). Tämän ajattelutavan lähtökohtana on ajatus siitä, että lukeminen muovaa meitä kokevina, tuntevina, ajattelevina ja maailmassa toimivina olentoina. Se muokkaa mahdollisuustilaa, joka meillä on toimijoina: tilaa, jossa meidän on mahdollista tehdä tiettyjä tekoja, ajatella tiettyjä ajatuksia ja tuntea tiettyjä tunteita.

Lukiessamme olemme vuorovaikutuksessa kulttuuristen kertomusten kanssa, jotka esittävät asiat tiettyssä valossa, luovat merkitysyhteyksiä tapahtumien ja kokemusten välille ja samalla tarjoavat merkityksenannonmalleja elämän erilaisiin tilanteisiin, arkeen, käännekohtiin, kriiseihin. Kaunokirjallisuus voi haastaa kulttuurisesti hallitsevia kertomuksia ja avata meille uudenlaisia ajattelun, kokemisen ja toiminnan mahdollisuuksia. Nämä ovat narratiivisen hermeneutiikan ydinkysymyksiä: miten lukijoina toimimme suhteessa kulttuuriin tarinamalleihin, minkälainen merkityksenmuodostumisen prosessi lukeminen on ja miten se muovaa mahdollisuustilaamme ja toimijuuttamme.

Fenomenologian ja hermeneutiikan pohjalta kehittyi 1960-luvulta lähtien reseptio-tutkimuksen eri suuntauksia, joissa tarkastellaan merkitysten muodostumista vastaanoton prosessissa. Wolfgang Iser (1972, 1976) teoretisoi lukijan tapaa täydentää luke- maansa, sen epämääräisyyskohtia, ja Gadamerin oppilas Hans Robert Jauss (1989) kehitti vastaanoton historiallista tutkimusta, jossa tarkastellaan, miten teksteistä nousee esiin eri puolia eri aikoina.

Fenomenologis-hermeneuttista lukemisen tutkimusta on kehitetty eteenpäin 2000-luvulla muun muassa Rita Felskin lukemista käsittelevissä tutkimuksissa *Kirjallisuuden hyödyllisyys* (*Uses of Literature*, 2008), *The Limits of Critique* (2015) ja *Hooked* (2020). Ne tuovat yhteen hermeneutiikkaa, feminististä kirjallisuudentutkimusta ja toimijaverkkoteoriaa (*actor-network theory*) ja paneutuvat erilaisiin tapoihin, joilla

kirjallisuus vaikuttaa lukijaan. Felski (2024) erittelee esimerkiksi tunnistamista, lumoutumista, tietoa ja sokkia tapoina, joilla kirjallisuus vaikuttaa meihin lukijoina. Hän tutkii myös erilaisia tekstiin kiinnittymisen tapoja, kuten samaistumista (Felski 2020). Lukemisen affektiivisen ulottuvuuden huomioiva fenomenologis-hermeneuttisesti orientoitunut kirjallisuudentutkimus pyrkii rakentamaan kriittisten lukutapojen rinnalle myös muunlaisia kirjallisuudesta puhumisen tapoja, jotka tarjoavat välineitä eritellä hienosyisesti erilaisia lukemisen tapoja ja kirjallisuudesta vaikuttumisen muotoja.

Tekijän kuolema, lukijan syntymä

Lukijan aiempaa keskeisempi rooli kirjallisuudentutkimuksessa kumpuaa paitsi fenomenologis-hermeneuttisesta perinteestä myös ranskalaisesta jälkistrukturalismista, joka kyseenalaisti 1960-luvulla strukturalismin ajatukset kirjallisuudesta järjestelmänä, jota voi tutkia tieteellisellä objektiivisuudella. Strukturalismi näki merkitysten syntyvän kielijärjestelmän sisäisistä eroista (ks. luku Strukturalismi), kun taas jälkistrukturalismi korostaa, että erojen liike on loputon, se ei pysähdy, ja lukemisen prosessissa teksti saa yhä uusia merkityksiä. Tässä lukijakeskeisiä lähestymistapoja käsittelevässä osiossa jälkistrukturalistinen lähestymistapa on esillä paitsi omassa luvussaan myös psykoanalyttista kirjallisuudentutkimusta esittelevässä luvussa. Eri-tyisesti Jacques Lacanin psykoanalyttinen ajattelu oli tärkeää monille jälkistrukturalisteille, jotka olivat kiinnostuneita lukemisesta prosessina, jossa olemme tekemisissä imaginaarisen ja symbolisen hankauskohtien kanssa.

Jälkistrukturalistisessa ajattelussa lukijan roolin korostumisen kannalta tärkeä kirjoitus on Roland Barthesin essee ”Tekijän kuolema” (”La mort de l’auteur”, 1968), joka kyseenalaistaa ajatuksen tekijästä merkityksen alkuperänä ja auktoriteettina (ks. luku Johdanto kirjailija- ja tekijälähtöisiin suuntauksiin). Essee kritisoi biografistisia lukutapoja, joissa kirjailijan hahmoon vetoaminen on tapa pysäyttää teksti ja varustaa se ”lopullisella merkityksellä” (Barthes 1993, 116). Barthesin mukaan ”Kirjailijan kuolema on lukijan syntymän väistämätön hinta” (mt., 117). Lukijan syntymä merkitsee lukijan vapautumista kirjailijan määräysvallasta siten, että lukija saa vapauden tulkita tekstiä lukuisilla eri tavoilla.

Myös narratologiassa lukijan rooli korostuu, kun se irtautuu strukturalistisesta narratologiasta ja kääntyy kohti kognitiivista narratologiaa. Tällöin painopiste siirtyy siihen, miten lukijat hahmottavat kertomuksia universaaleiksi käsitettyjen kognitiivisten skeemojen tai tosielämän kokemuksia luonnehtivien ”parametrien” (Fludernik 2003) välityksellä. Kognitiivisia suuntauksia ylipäätään hallitsee varsin universalisoiva, epähistoriallinen lähestymistapa: niissä lukijaa ei yleensä nähdä maailmassa toimivana tulkitsijana, joka toisi omat yhteiskunnalliset, historialliset ja kulttuuriset kontekstinsa osaksi lukemisen prosessia.

Empiirinen lukemisen tutkimus

Sen lisäksi, että 1900-luvun jälkipuoliskolla herää teoreettinen kiinnostus lukemiseen merkityksenannon prosessina, lukemista aletaan tutkia yhä enemmän myös empiirisesti. Vastaanoton tutkimus voi olla esimerkiksi haastattelututkimusta tai kritiikkien

tutkimusta. 2000-luvulla suosituksi tutkimushaaraksi on noussut lukupiiritutkimus, joka sisältää monenlaisia lähestymistapoja yhdessä lukemisen tutkimiseen (ks. luvut Empiirinen lukemisen tutkimus ja Kirjallisuus ja hyvinvointi). Erilaisilla empiirisillä menetelmillä voidaan tutkia myös muunlaisia kirjallisuuden kokemisen ja vastaanoton muotoja, kuten eroja lukemisen ja äänikirjojen kuuntelemisen välillä (Haven & Stougaard Pedersen 2016; Järvenpää 2024). Kun tässä osiossa puhutaan lukijalähtöisistä suuntauksista, on hyvä pitää mielessä, että usein niiden lukijoita koskevat pohdinnat pätevät myös äänikirjojen kuuntelijoihin mutta eivät välttämättä kaikilta osin.

Kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen piirissä tutkitaan lukemista paitsi teoreettisin välinein myös psykologisten kokeiden pohjalta. Kognitiiviset suuntaukset tarkastelevat kirjallisuutta lähtökohtaisesti universaaleiksi käsittämiensä ihmismielen toimintamekanismien näkökulmasta ja usein tuovat yhteen empiiristä tutkimusta, neurotieteellisiä näkökulmia ja mielenfilosofiaa. Esimerkkinä empiiriseen psykologiaan nojaavasta lukemisen tutkimuksesta voidaan mainita myös silmänliiketutkimus, jolla voidaan selvittää esimerkiksi, mihin lukija kiinnittää huomion tekstissä, sekä tunteiden roolia tekstin prosessoinnissa (ks. Lüdtke, Kaakinen & Jakobs 2021).

Yksi suosituksi muodostunut lukijalähtöisten suuntausten tutkimuskenttä on lukemisen hyvinvointivaikutusten tutkimus. Sen kautta kirjallisuudentutkimus vastaa omalta osaltaan huoleen lukemisharrastuksen vähenemisestä, lukutaidon heikkeneemisestä ja laajemmasta kirjallisuuden ja kirjallisen kulttuurin murroksesta. Kirjallisuudentutkijat joutuvat myös puolustamaan oman alansa merkitystä maailmassa, jossa humanistinen tutkimus ylipäättään on joutunut puolustuskannalle, kun sen ”hyötyä” ja tarpeellisuutta kyseenalaistetaan. Niin kirjallisuudentutkijat kuin esimerkiksi filosofit ovat puolustaneet kirjallisuuden hyvää tekevää voimaa, kuten Martha Nussbaum (2011) sen merkitystä kerronnalliselle mielikuvitukselle, empatiakyvylle ja valmiuksille toimia demokraattisen yhteiskunnan kansalaisina. Tässä tilanteessa empiirisellä tutkimuksella on toisinaan haluttu osoittaa, että kirjallisuus todella tekee hyvää: esimerkiksi David Comer Kiddin ja Emanuele Castanon (2013) kiistelty tutkimus esittää, että kaunokirjallisuuden lukeminen edistää tutkittavien kykyä tunnistaa tunteita (ks. luku Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus).

Tällaiset yritykset todistaa kirjallisuuden höytyvaikutuksia ovat kuitenkin kohdanneet myös voimakasta kritiikkiä. Kirjallisuuden tavat vaikuttaa meihin ovat niin monisyisiä, että niiden tutkiminen empiirisin menetelmin on vaikeaa ja kohtaa monimutkaisia haasteita. Lukijoina rakennamme vuoropuhelussa lukemamme kanssa, mutta tämä vuoropuhelu ei antaudu yksinkertaisiksi kausaalisuhteiksi. Joskus jokin lukemamme voi jättää meihin jäljen, avata jonkin uuden näkökulman, joka jää itämään meissä ja ikään kuin aktualisoituu vasta vuosia myöhemmin tietyssä elämäntilanteessa. Saamme kirjallisuudesta tunteiden sanallistamisen ja ajattelun välineitä, ja siten kirjallisuus muovaa meitä tuntevina ja ajattelevina olentoina, mutta on hyvin vaikeaa osoittaa jonkin tietyn teoksen vaikuttaneen meihin tietyllä täsmällisellä tavalla. Silti kokemus kirjallisuuden rikastavasta vaikutuksesta – siitä, että lukuharrastus voi muovata meitä ihmisinä moniulotteisemmiksi – on laajasti jaettu, ja empiirinen lukemisen tutkimus tarjoaa monipuolisia välineitä paneutua esimerkiksi juuri lukemisen kokemuksiin.

Lähteet

- Barthes, Roland 1993: Tekijän kuolema. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 109–117. Ranskankielinen alkuteos 1968.
- Brockmeier, Jens – Meretoja, Hanna 2014: Understanding Narrative Hermeneutics. – *Storyworlds* 2/2014 s. 1–27.
- Felski, Rita 2015: *The Limits of Critique*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2020: *Hooked*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2024: *Kirjallisuuden hyödyllisyys*. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 2008.
- Fludernik, Monika 2003: Natural Narratology and Cognitive Parameters. Teoksessa Herman, David (toim.) *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*. Stanford: CSLI Publications. 243–267.
- Gadamer, Hans-Georg 1990: *Gesammelte Werke. Band 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode*. Mohr: Tübingen. Alkuteos 1960.
- Have, Iben – Stougaard Pedersen, Birgitte 2016: *Digital Audiobooks. New Media, Users, and Experiences*. New York & Lontoo: Routledge.
- Heidegger, Martin 2000: *Oleminen ja aika*. Suom. Reijo Kupiainen. Tampere: Vastapaino. Saksankielinen alkuteos 1927.
- Heidegger, Martin 1995: *Taideteoksen alkuperä*. Suom. Hannu Sivenius. Helsinki: Taide. Saksankielinen alkuperäisteksti 1935–1936.
- Husserl, Edmund 2006: *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934). Die C-Manuskripte*. Dordrecht: Springer. Saksankielinen alkuteos 1929–1934.
- Iser, Wolfgang 1972: *Der implizite Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett*. München: Fink.
- Iser, Wolfgang 1976: *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*. München: Fink.
- Jauss, Hans Robert 1989: Kirjallisuushistoria kirjallisuustieteen haasteena. Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Suom. Marja-Liisa Nevala. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 197–235. Saksankielinen alkuperäisteksti 1970.
- Järvenpää, Hanna 2024: Äänikirja ja nuoret lukijat – mitä kirjallisuuden kuunteleminen on? Teoksessa Mäkilä, Aino – Heikkonen, Elias – Ilmonen, Kaisa – Koponen, Päivi (toim.) *Miten luemme? Kirjallisuuden kouluopetuksen mahdollisuuksia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kidd, David Comer – Castano, Emanuele 2013: Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science* 342 (6156) s. 377–380.
- Lüdtke, Jana – Kaakinen, Johanna K. – Jacobs, Arthur M. 2021: Contextual Meaning-Making in Reading: The Role of Affect. Teoksessa Kuiken, Donald – Jacobs, Arthur M. (toim.) *Handbook of Empirical Literary Studies*. Berlin: De Gruyter. 39–62. <https://doi.org/10.1515/9783110645958-003>.
- Meretoja, Hanna 2018: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Meretoja, Hanna 2022: Kerronnallista toimijuutta vahvistamassa. Narratiivisen hermeneutiikan näkökulma lukemiseen. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 69–84.
- Nussbaum, Martha 2011: Talouskasvua tärkeämpää. Miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä. Suom. Timo Soukola. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 2010.
- Ricoeur, Paul 1985: *Temps et récit 3. Le temps raconté*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1986: *Du texte à l'action. Essais d'herméneutique II*. Paris: Seuil.

Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus

Hanna Meretoja

https://orcid.org/0000-0002-8243-6371

Hermeneutiikka tarkoittaa tulkinnan ja ymmärtämisen teoriaa. Käsite itsessään ei sisällä mitään tiettyä käsitystä tulkinnan ja ymmärtämisen luonteesta vaan viittaa tutkimuskenttään, joka keskittyy sen tutkimiseen, mitä tulkinta ja ymmärtäminen ovat – näiden ilmiöiden teoretisointiin ja käsitteellistämiseen. Hermeneutiikka ei ole varsinainen tutkimussuuntaus, mutta hermeneuttisilla lähestymistavoilla, kuten filosofisella hermeneutiikalla, on metodologisia implikaatioita, ja ne kannustavat tietynlaiseen tutkimusotteeseen. Filosofinen hermeneutiikka tarjoaa tietyn kirjallisuusfilosofisen käsityksen kirjallisuuden ja kirjallisuudentutkimuksen luonteesta ja välineitä kirjallisuudentutkijoiden itserefleksioon.

Etymologisesti termi *hermeneutiikka* tulee kreikan sanasta *hermēneúein*, joka tarkoittaa 'tulkita', 'selittää', 'kääntää'. Usein hermeneutiikan yhteydessä viitataan antiikin Kreikan Hermes-jumalaan, kujeilijahahmoon, joka jumalten viestien välittäjänä ja tulkitsijana saattoi pilailla vastaanottajien kustannuksella muuttamalla viestejä tai tulkitsemalla niitä omalla tavallaan, vaikka ei olekaan selvää, onko Hermes-nimellä etymologista yhteyttä hermeneutiikkaan. Hermeneutiikan tausta on pyhien tekstien ja lain tulkinnassa. Pitkään tulkinnan ongelman ajateltiin koskevan vain erityisiä tekstejä, joiden merkitys ei ole ilmeinen vaan vaatii tulkintatoiminnaksi käsitteellistettyä ponnistelua.¹

Hermeneutiikan käsite syntyi 1600-luvun alussa saksankielisessä maailmassa, ja englanninkielinen termi *hermeneutics* esiintyy ensi kertaa painettuna vuonna 1737. Usein englanniksi ja ranskaksi käytettynä se voi tarkoittaa tulkintaan liittyvää ilman, että viitataan hermeneuttiseen teoriaperinteeseen. Toisin sanoen *hermeneuttisella* voidaan tarkoittaa *tulkinnallista* ilman erityistä filosofista tai kirjallisuustieteellistä merkitystä. Esimerkiksi Paul Ricœurin lanseeraamaa *epäilyn hermeneutiikan* käsitettä käytetään tarkoittamaan ylipäätään epäilevää tapaa tulkita tekstejä, lukea niitä symptomatisesti eli oireena jostakin pinnan alla vaikuttavasta voimasta tai rakenteesta.²

1 Aristoteleella on teos nimeltään *Tulkinnasta (Peri hermeneias)*, mutta se tarkastelee pikemminkin kielen ja logiikan suhteita kuin varsinaisesti tulkinnan ilmiötä.

2 Ricœur ei kuitenkaan itse edusta epäilyn hermeneutiikkaa vaan käyttää termiä kuvaamaan esimerkiksi Marxin, Freudin ja Nietzschen (kolmen ”epäilyn mestarin”) tapaa harjoittaa tulkintaa. Ks. Davis 2024, 35–38.

Moderni hermeneutiikka syntyi 1700-luvun lopulla. Se ei ole niinkään tulkintaa kuin teoreettista keskustelua tulkinnan ja ymmärtämisen ilmiöistä. Olennaista modernissa hermeneutiikassa on ajatus siitä, että tulkinnan problematiikka koskee kaikkia tekstejä eikä siis vain erityisen vaativia tai vaikeatulkintaisia tekstejä.

Keskiajalla raamatuntulkinnan yhteydessä syntynyt *hermeneuttisen kehän* käsite tarkoitti alun perin kehää osan ja kokonaisuuden välillä: ensin luetaan koko teksti kokonaiskuvan saamiseksi, sitten yksityiskohtia tulkitaan suhteuttamalla ne kokonaisuuteen ja samalla kuva kokonaisuudesta täsmentyy ja syvenyy. Moderni hermeneutiikka puolestaan lähtee siitä, että kokonaisuuteen kuuluu myös tekstin historiallinen maailma. Modernille hermeneutiikalle on keskeistä historiallinen ajattelu-tapa: ajatus siitä, että merkitykset muotoutuvat aina jossakin historiallisessa maailmassa. Tässä luvussa painopiste on 1900-luvun filosofisessa hermeneutiikassa, joka näkee merkitysten syntyvän aina tekstin ja lukijan välisessä vuoropuhelussa, mutta historialliseksi taustaksi esittelen lyhyesti romanttisen hermeneutiikan, josta modernin hermeneutiikan katsotaan alkavan.

Romanttinen hermeneutiikka

1700- ja 1800-lukujen vaihteessa vaikuttanut saksalaista Friedrich Schleiermacheria pidetään yleisen tulkinnan teorian isänä. Hän tarkoitti hermeneutiikalla ”taitoa ymmärtää oikein toisen puhetta, ennen kaikkea kirjoitetussa muodossa” (Schleiermacher 1995, 71). Romanttisessa hermeneutiikassa teksti nähdään kytköksissä sen tekijään ja tämän maailmaan. Schleiermacher erotti toisistaan lingvistisen ja psykologisen ymmärtämisen. Lingvistinen tarkoittaa historiallisen maailman ja sen kielen ja merkitysjärjestelmän ymmärtämistä, psykologinen puolestaan tekijän psyyken ymmärtämistä kaikessa erityisyydessään. (Mt., 77–80.) Hermeneuttinen kehä merkitsee tällöin tekstin ymmärtämistä osana historiallisen maailman ja tekijän elämän kokonaisuutta ja kokonaisuuden ymmärtämistä osiensa, kuten tietyn kaunokirjallisen teoksen, kautta. Romanttisessa hermeneutiikassa kokonaisuus on viime kädessä koko ihmiskunta: tulkitsija liikkuu partikulaarisen ja yleisen välisessä kehässä kohti suurempaa ymmärrystä ihmisenä olemisesta sen kaikessa moninaisuudessa (Schleiermacher 2002).

Wilhelm Dilthey laajensi entisestään hermeneutiikan aluetta esittämällä, että ymmärtäminen koskee kaikkea merkitystodellisuutta, myös toimintaa ja eleitä. Hänelle teos on tekijän psyykkisen todellisuuden ilmaus, sen objektivaatio, ja tulkinnassa yritetään rekonstruoida alkuperäinen psyykkinen kokemus, joka saa teoksessa ilmauksensa. Myöhäisfilosofiassaan Dilthey (1927) korostaa, että olennaista on elämänilmaus, jolla on yleisempää merkitystä ihmiselämän ymmärtämisen kannalta, ei niinkään alkuperäinen kokemus. Romanttinen hermeneutiikka painottaa ymmärtämisen rajallisuutta: Schleiermacher (1995, 80–81) toteaa, että ymmärrettävä kokonaisuus on aina ”ääretön”, ja Dilthey (1922, 29) käyttää romantikkojen suosimaa ilmausta ”*individuum est ineffabile*” viitatakseen siihen, ettei yksilön ainutkertaista olemista voi koskaan tavoittaa kattavasti – siinä on aina jotakin, mikä pakenee kaikkia tulkintoja.

1900-luvun filosofinen hermeneutiikka suhtautuu kriittisesti romanttiseen hermeneutiikkaan. Ensinnäkin se kyseenalaistaa romanttisen hermeneutiikan psykologismia, joka ongelmallisesti palauttaa merkityksen tekijän intentioihin tai kokemuksiin.

Se irrottautuu romanttisen hermeneutiikan ajatuksesta, että tekstien tulkinta vaatii empatiaa (*Einfühlung*), ymmärrettynä eläytymisenä tekijän kokemusmaailmaan. Toiseksi se korostaa, että ymmärtämisen ja tulkinnan kysymykset eivät koske vain tekstejä, vaan ihmisen maailmassa olemista ylipäätään. 1900-luvun hermeneutiikassa ymmärtäminen nähdään ihmisen maailmassa olemisen tapana.³

Fenomenologinen hermeneutiikka

Fenomenologiassa kokeva subjekti näyttäytyy maailmaa jäsentävänä olentona. Se kyseenalaistaa kartesiolaisen subjekti–objekti–vastakkainasettelun korostamalla, että olemistamme luonnehtii jatkuva todellisuuden merkityksellistämisen prosessi. Tietoisuuden *suuntautuneisuus* (*intentionaalisuus*) merkitsee sitä, että se on olemassa maailmaan suuntautumisen liikkeenä, joka sisältää aina merkityksenantoa ja luo suhteen subjektin ja maailman välille. Se on merkityksenannon liikettä, joka on luonteeltaan tulkitsevaa. Näemme aina ”jonkin jonakin” (*etwas als etwas*) (Husserl 2006, 250). Tämä koskee jo yksinkertaista havaintokokemusta. Näemme esimerkiksi omenapuun omenapuuna, emme irrallisina, abstrakteina viivoina ja väreinä, vaan omenapuun käsitteellä annamme havainnolle merkityksen. Subjekti on merkitysten konstituoiija, maailman merkityksellistäjä. Fenomenologia korostaa myös merkityksenannon ajallisuutta: liitämme menneen, nykyisen ja tulevan yhteen siten, että emme näe irrallisia puolia puusta, jota kierrämme, vaan liitämme ne havaitsemisprosessissa synteettisesti yhdeksi omenapuun havainnoksi. Samoin kuulemme melodian melodiana emmekä erillisinä sävelinä.

Hermeneutiikassa merkityksenannon prosessit ymmärretään ”maailmallisempina” kuin fenomenologiassa: ne ovat historiallisesti ja kulttuurisesti määrittyneitä ja kielellisesti välittyneitä. Subjekti–objekti–vastakkainasettelun kyseenalaistaminen tapahtuu näissä perinteissä eri tavoin. Fenomenologiassa ensisijaista on tietoisuuden liike, hermeneutiikassa taas intersubjektiivinen merkitysmaailma ja maailmassa toimiminen. Palataksemme omenapuu-esimerkkiin: hermeneutiikka huomioi havainnon ajallisen ja syntetisoivan luonteen lisäksi sen, että taustamme määrittämästä näkökulmasta riippuen havaintomme sisältää erilaista tulkitsevaa merkityksenantoa. Esimerkiksi kulinaristi voi katsoa omenapuuta siitä näkökulmasta, millaista ruokaa omenista saisi, biologi on kiinnostunut lajikkeen biologisista ominaisuuksista, matemaatikko voi katsoa puuta geometrisena kappaleena, esteetikko ihaila sen esteettisiä ominaisuuksia, kirjallisuudentutkijan havaintoon saattaa vaikuttaa hänen tietoisuutensa omenoiden symbolisista merkityksistä ja niin edelleen. Havainnossa on sekä historiallisesti määrittyneitä ja kulttuurisesti välittyneitä että yksilön henkilöhistoriaan kytkeytyviä kerroksia. Maurice Merleau-Pontyn (1945) ruumiinfenomenologia korostaa hermeneutiikan tavoin maailmassa toimimista ja erittelee erityisesti ruumiillisuuden roolia eletyssä kokemuksessa: ruumiin muisti (kuten lihaskuisti ja tunnemuisti) vaikuttaa siihen, miten suuntaudumme maailmaan ja luovimme siinä.

Martin Heidegger on 1900-luvun hermeneutiikan isä, joka loi fenomenologisen hermeneutiikan teoksessaan *Oleminen ja aika* (*Sein und Zeit*, 1927). Hänen ajattelusaan tapahtuu hermeneutiikan ontologinen käänne, jonka myötä ymmärtämistä ei

3 Ks. Meretoja 2004 ja 2018b, joihin tämä luku osin perustuu.

enää nähdä vain tekstien tulkintaa koskevana ilmiönä vaan ihmisen maailmassa olemisen tapana. Olemme maailmassa siten, että jatkuvasti tulkitsemme ympäröivää todellisuutta, ja ymmärrämme sitä, kun osaamme toimia siinä. Ymmärrämme esimerkiksi, mikä vasara on, kun osaamme käyttää sitä. Tässä ymmärtäminen on laajasti ymmärretty käsite: se ei ole vain kognitiivista ymmärtämistä, vaan sillä on yhtä lailla affektiivinen puoli. Heidegger (2000, 174–181) puhuu *virittyneisyydestä*, joka on olennainen maailmassa olemisen ulottuvuus. Hän myös erottelee erilaisia olemisen tapoja. Käyttöesineiden (kuten vasaran) olemisen tapa on *käsilläolevuus*, eli ne ovat olemassa käyttöyhteydessään, kun taas pysähtyessämme tarkkailemaan jotakin asetamme sen havainnon kohteeksi, tarkkailtavaksi objektiksi, jonka olemisen tapa on *esilläoleminen* (mt., 66–70, 97). Näistä eroaa ihmisen olemisen tapa, jota Heidegger kutsuu *täälläoloksi* (*Dasein*). Sille on erityistä *olemisymmärrys*: olemme olentoja, jotka voivat pohdita omaa olemistaan (mt., 32). Toisin sanoen emme vain elä vaan reflektoidemme elämän merkitystä, toimintamme mielekkyyttä ja erilaisia olemisen mahdollisuuksia.

Fenomenologisen hermeneutiikan keskeisiin käsitteisiin kuuluu *esiymmärrys*. Meillä on aina jo alustava ymmärrys asioista ja sen pohjalta suuntaudumme maailmaan. Esiymmärrys voi muuttua, kun huomaamme, että asiat eivät olekaan siten kuin luulimme. Kun hermeneuttinen kehä ymmärrettiin aiemmin kehänä tekstin osan ja kokonaisuuden välillä, Heideggerilla (2000, 191–197) se on ylipäättään kokemuksen rakennetta luonnehtiva: uusi tilanne kohdataan aina aiempien kokemusten pohjalta, ja uudet kokemukset voivat puolestaan muuttaa esiymmärrystä. Myös tutkimus perustuu tällaiseen kehään, jossa uusi ymmärrys syventää, kyseenalaistaa ja muovaa vanhaa.

Heideggerin taidekäsitteiden mukaan taideteokset avaavat maailman tietyllä tavoin, tutkivat erilaisia maailmassa olemisen mahdollisuuksia ja voivat samalla laajentaa niitä. Hän käyttää esimerkkinä Vincent Van Goghin kenkämaalausta. Heidegger tulkitsee jalkineet teoksessa maalaisnaisen kengiksi, joiden ”kuluneen sisäpuolen hämärästä aukosta tuijottaa työhönsä askeleen raskaus” (1995, 31). Hän näkee teoksen avaavan maalaisnaisen elämismaailman: kenkien kautta tunnemme hänen työnsä raskauden, maan painon hänen jalkojensa alla. Heidegger puhuu taiteesta ”maan ja maailman kiistana” (mt., 49–50), joka tekee näkyväksi sekä taiteen materiaalisuuden että maailman, jonka se avaa. Esimerkiksi kreikkalainen temppeli voi saada meidät uudella tavalla tietoisiksi kiven kivisyydestä ja pyhän pyhydestä. Usein materiaallinen todellisuus kätkeytyy näköpiiristämme, mutta ”temppeliteos ei anna aineen kadota vaan antaa sen ennen kaikkea tulla esiin ja nimenomaan teoksen maailman avoimessa” (mt., 46). Avatessaan maailman teos ”antaa ihmiselle näköalan itseensä” (mt., 42). Heidegger näkee taiteen itseymmärryksen välineenä, maailmassa olemisen hahmottamisen välineenä, mutta myös ”sysäyksenä ei-tuttuun” (mt., 71), jonakin mikä nyrjäyttää ajattelumme sijoiltaan ja siten mahdollistaa muutoksen sekä neuvottelun asioiden merkityksistä:

Tragediassa ei näytellä eikä esitetä mitään vaan siinä käydään uusien jumalien kamppailua vanhoja vastaan. – – [Se] ei kerro jumalten kamppailusta vaan muuttaa kansan sanontaa siten, että nyt jokainen olennainen sana käy tuota kamppailua ja asettaa ratkaistavaksi mikä on pyhää ja mikä epäpyhää, suurta ja pientä, urhoollista ja pelkurimaista, mikä jaloa ja mikä pinnallista. (Mt., 43.)

1930-luvulla taideteoriaansa muotoillessaan Heideggerilla oli kytköksiä kansallissosialismiin, ja *Taideteoksen alkuperässä* on kohtia, joissa voi nähdä yhtymäkohtia

natsi-ideologiaan – ennen kaikkea hänen (pitkälti hegeliläisessä) historiakäsityksensä, jonka mukaan historia on ”tietyn kansan tempautumista sille määrättyyn tehtävään” (mt., 80). Heideggerin taiteenfilosofiaa pitää lukea kriittisesti, mutta samalla on syytä tunnustaa sen merkitys sellaisen estetiikan perinteen muotoutumisessa, jossa taide nähdään kytköksissä erilaisten maailmassa olemisen mahdollisuuksien tutkimiseen. Fenomenologis-hermeneuttinen perinne on tärkeä vastavoima formalistisen estetiikan perinteelle, jossa taide käsitetään omalakisena todellisuuden alueenaan, irrallaan maailmassa olemisen ja kokemusten hahmottamisen (eksistentiaalisista) kysymyksistä.

Filosofinen hermeneutiikka

Hans-Georg Gadamer kehitti, ennen kaikkea pääteoksessaan *Wahrheit und Methode* (1960, engl. *Truth and Method*), Heideggerin fenomenologisen hermeneutiikan pohjalta *filosofiseksi hermeneutiikaksi* kutsumansa lähestymistavan, joka pyrkii toimimaan eräänlaisena ihmistieteiden filosofiana ja edistämään ihmistieteiden itseyymmärrystä. Tulkinna ja ymmärtämisen ehtoja pohtiva filosofinen hermeneutiikka ei ole metodi vaan ihmistieteiden itsereflektiota ja etenkin sen filosofisten perusteiden reflektiota. Gadamer lähtee siitä, että tulkinta on ensisijainen, perustavin todellisuussuhdetamme koskeva ilmiö. Hän viittaa Friedrich Nietzscheen (1968, 267) ajatukseen siitä, että ”ei ole tosiasioita, on vain tulkintoja” (Gadamer 1993, 339). Luonnontieteetkin tulkitsevat maailmaa: niilläkin on aina jokin näkökulma, maailmaan suuntautumisen tapa, joka toimii sen edellytyksenä, että maailmassa voidaan nähdä tosiasioita. Ajattelutapa on positivismin kritiikkiä, eli se kritisoi ajatusta siitä, että maailma olisi valmiiksi jakautunut faktoihin, ja tuo esiin sen, miten ihmiset luovat jäsennyksen maailmaan ja merkityksellistävät sitä jostakin näkökulmasta. Gadamerin (1993, 8) mukaan perustavin ilmiö on ”hermeneuttinen jonkin-ymmärtäminen-jonakin”. Sen sijaan että pyrittäisiin eliminoimaan subjektin vaikutus, on perustellumpaa reflektoida, miten subjekti kulloinkin vaikuttaa tutkimuskohteeseen. Tällaista kriittistä itsereflektiota sisältävä tiede on vankemmalla pohjalla kuin objektiivisuuden harhaan uskova tiede.

Filosofisen hermeneutiikan näkökulmasta eri tieteet ja metodit ovat erilaisia kysymisen tapoja: ne tulkitsevat todellisuutta esittämällä sille erilaisia kysymyksiä ja nämä kysymykset avaavat tilan, jossa asiat ja ilmiöt voivat näyttäytyä tietynlaisina ja tietyt vastaamisen tavat tulevat mahdollisiksi. Siksi kysymykset ovat Gadamerin mukaan ensisijaisia suhteessa vastauksiin: ”on hermeneuttinen perusilmiö, ettei voi olla mitään sellaista väitettä (*Aussage*), jota ei voitaisi ymmärtää vastauksena kysymykseen ja joka ei tulisi ymmärretyksi ainoastaan näin” (Gadamer 1993, 226). Gadamer puhuu ”hermeneuttisesta mielikuvituksesta” (mt., 227), taidosta asettaa hedelmällisiä kysymyksiä. Aito kysymys jättää vastauksen auki; muuten on kyse retorisesta kysymyksestä (Gadamer 1990, 368–384). Kirjallisuudentutkimuksessa myös tutkimuskohde esittää kysymyksiä ja on subjektin tai toimijan kaltainen, sillä kaunokirjallinen teos on merkitystodellisuutta, joka avaa maailman tietyllä tavoin ja tarjoaa siitä tulkintoja. Toisin sanoen kirjallisuus itse on maailmaa tulkitsevaa, ei vain tulkinna kohde (Meretoja 2018a, 44, 132). Tämän kirjallisuuskäsityksen pohjalta kirjallisuudentutkijan keskeinen tehtävä on artikuloida kaunokirjallisten teosten tarjoamia todellisuustulkintoja.

Kirjallisuuden tulkinnassa olennaista on herkkyys kohteen toiseudelle ja ainutkertaisuudelle. Se edellyttää tutkijalta valmiutta muuttaa ennakkokäsityksiään ja käsitteellistä viitekehystään. Hyvä tutkimus ei ole sabluunatiedettä, jossa vastaukset tiedetään jo etukäteen, vaan tutkimusprosessissa tutkija on valmis muovaamaan käsitteitään vuorovaikutuksessa tutkimuskohteensa kanssa (ks. Gadamer 1990, 432–433).

Kun romanttisessa hermeneutiikassa ajallinen etäisyys nähtiin jonakin, mikä pitää ylittää, jotta voidaan eläytyä siihen mitä tekijä tarkoitti, filosofinen hermeneutiikka pitää ajallista ja kulttuurista välimatkaa tutkijan ja kohteen välillä hedelmällisenä tutkimuksen lähtökohtana. Tulkintaprosessissa omasta ajastamme nousevat kysymykset kohtaavat kohteen esittämät kysymykset. Ajallinen etäisyys nähdään produktiivisena eli tuottavana, sillä tekstin kysymysten ja omien kysymystemme kohtaamisessa voi syntyä uusia merkityksiä ja etäisyys voi auttaa meitä näkemään kohteesta sellaista, mitä aikalaiset eivät nähneet. (Gadamer 1990, 296–305.)

Filosofisen hermeneutiikan mukaan tekijä ei ole auktoriteetti, joka määrittää teoksensa merkityksen, vaan merkitykset rakentuvat aina lukemisen prosessissa. Kirjallisuuden olemiseen kuuluu tulkituksi tuleminen, lukemisen tapahtuma, jossa merkitykset muuttuvat eläviksi: Gadamerin (1990, 169) mukaan ”sanataideteokset aktualisoituvat vasta tullessaan luetuiksi” ja ”lukutaidossa, kyvyssä ymmärtää kirjoitettua tekstiä” on jotakin lähes taianomaista, sillä sen myötä toinen maailma tulee läsnä olevaksi nykyhetkessä. Samalla teoksen tulkinta omasta tulkintahorisontistamme voi paljastaa omasta maailmastamme jotakin sellaista, mikä on ollut meille näkymättömissä ennen teoksen kohtaamista.

Ymmärtämisen historiallisuus ja dialogisuus

Filosofinen hermeneutiikka korostaa, että ymmärtäminen tapahtuu tietyssä historiallisessa tilanteessa. Se on aina tilanteista, eikä siten ole ymmärtämistä, joka tapahtuisi ei-mistään, ajan ja paikan ulkopuolelta. *Tilanteen* ja *horisontin* käsitteet ovat keskeisiä filosofisessa hermeneutiikassa. Tilannetta rajaa horisontti, joka rakentuu pitkälti tiedostamattomista ennakko-oletuksista. Ne sekä mahdollistavat että rajoittavat sitä, mitä voimme nähdä ja ymmärtää (Gadamer 1990, 270–290).

Ymmärtämisen historiallisuudesta seuraa, että kaikki ymmärtäminen on *toisin ymmärtämistä*: ”Sikäli kun ylipäätään ymmärrämme, ymmärrämme toisin” (Gadamer 1990, 303). Historiallisuus merkitsee myös sitä, että itseymmärryksemme on aina väistämättä rajallista. Emme voi tulla itsellemme läpinäkyviksi, vaan ymmärryshorisonttiamme määrittävät aina tietyt ajastamme nousevat ennakko-oletukset, joita emme näe, koska ne ovat meille itsestään selviä. Gadamer kritisoi tästä syystä valistusajattelua, sillä jos uskomme puhtaaseen järkeen ja mahdollisuuteen vapautua kaikista ennakko-oletuksista, jäämme vielä todennäköisemmin niiden vangiksi kuin jos tunnustamme sen, että meillä on väistämättä ennakko-oletuksia (mt., 276–289).

Vaikutushistoriallinen tietoisuus merkitsee tietoisuutta siitä, miten historia vaikuttaa meissä (Gadamer 1990, 305–307). Tulemme aina jo tulkittuun ja merkityksellistettyyn maailmaan, eikä todellisuuden tulkinnan horisonttimme voi koskaan tulla meille täysin läpinäkyväksi, mutta voimme silti pyrkiä reflektoimaan sitä, miten esimerkiksi aiemmat tulkinnat ja tulkintatraditiot vaikuttavat tapoihimme lukea. Vaikutushistoriallinen tietoisuus on tietoisuutta siitä, että kohtaamme maailman aina tietystä

historiallisesti rakentuneesta tulkintahorisontista käsin ja tuon tulkintahorisontin reflektointi on tärkeä osa tulkintaprosessia.

Historiallisuuden reflektiolla on emansipatorinen merkitys: hermeneutiikan perustava ajatus on, että ”symboliset järjestykset, toisin kuin luonnonlait, perustuvat tulkintoihin; siten – ne ovat aina muutettavissa ja ylitettävissä uusilla merkitysrakenteilla” (Frank 1984, 10). Toisin sanoen se, mikä on historiallisesti rakentunutta, ei ole luonnollista ja välttämätöntä vaan on muutettavissa. Tämä on keskeistä hermeneutiikan kriittiselle potentiaalille. Myös Michel Foucault’n (2001, 1392–1396) *historiallisen ontologian* ja *nykyhetken ontologian* lähtökohtana on samantapainen ajatus siitä, että nykyaikaa muovanneiden historiallisten prosessien analysoiminen mahdollistaa niiden kritiikin ja avaa mahdollisuuksia ajatella ja toimia toisin.

Filosofinen hermeneutiikka korostaa ymmärtämisen historiallisuuden lisäksi sen *dialogisuutta*. Dialogisuus luonnehtii olemistamme jo siksi, että ihmiset ovat kielellisiä olentoja, jotka muotoutuvat aina suhteessa toisiin ihmisiin ja kulttuurisiin merkitysjärjestelmiin. Lisäksi dialogisuus on tulkintaprosessia ohjaava ihanne. Voidaankin erotella toisistaan ontologinen dialogisuus ja eettinen tai normatiivinen dialogisuus (Meretoja 2018a, 255; 2023).

Dialogisuus ontologisena määreenä viittaa siihen, että olemisemme on kielellistä ja kielellisyydessään dialogista. Filosofinen hermeneutiikka käsittää dialogisuuden perustavana kielelliselle olemisen tavallemme. Gadamerin (1990, 449) mukaan ”kieli saa todellisen olemisensa vasta keskustelussa”. Tämä ajattelutapa on lähellä Mihail Bahtinin (1986) ajatusta siitä, miten kielen käyttö koostuu sosiaalisista akteista, jotka ovat vastauksia aiempiin kielenkäytön akteihin. Bahtinin mukaan kieli toimii dialogina, jossa eri ideologiat, maailmankuvat ja valtapositiot kiistelevät ja neuvottelevat merkityksistä. Gadamerin filosofisella hermeneutiikalla on tärkeitä yhtymäkohtia myös jälki-strukturalismiin. Molemmat irrottautuvat strukturalismin ajatuksesta kielestä omalakisena järjestelmänä ja näkevät merkitysten muodostuvan kielenkäytön ajallisissa prosesseissa. Gadamer (1993, 370–371) kuitenkin näkee hermeneutiikan menevän tässä kritiikissä Jacques Derridaa pidemmälle painottamalla sitä, miten kieli ”on olemassa vain keskustelussa”, joka etenee kysymysten ja vastausten dialektiikan kautta. Korostamalla kielenkäyttäjien roolia kielen tulkitsijoina ja soveltajina filosofinen hermeneutiikka välttää kielen *reifikaation* eli sen näyttäytymisen inhimillisistä toimijoista erillisenä, omalakisesti toimivana järjestelmänä. Filosofinen hermeneutiikka ymmärtää kielenkäyttäjien ja kulttuuristen merkitysjärjestelmien suhteen dialogisena siten, että kulttuuriset merkitysjärjestelmät tarjoavat merkityksenannon malleja, joita tulkitsemme ja sovellamme eri tilanteissa, ja samalla nämä mallit muuttuvat käytössä. Merkitysjärjestelmät sekä niihin kuuluvat käsitteet ja tarinamallit ovat olemassa vain jatkuvan uudelleentulkinnan ajallisen prosessin kautta (Meretoja 2014, 167–170; 2018a, 11, 74–83).

Hermeneuttisesta näkökulmasta kielten moneus ei johda relativismiin, vaan ihmis-ten universaali kielellisyys eli se, että kaikilla ihmisillä on jokin kieli, merkitsee päinvastoin kykyä oppia lukemattomia uusia kieliä, ”ylittää minkä tahansa yksittäisen kielen rajat” ja käydä ”lopputonta keskustelua” vieraiden merkitysmailmojen kanssa (Gadamer 1990, 406, ks. myös 1993, 230). Jürgen Habermas korostaa Gadamerin ajattelun pohjalta sitä, miten kielellisyys tuo mukanaan kyvyn asettua toisen asemaan: kun opimme persoonapronominit, opimme, että on toisia näkökulmia, ja tämä avaa

meille mahdollisuuden loputtomaan vuoropuheluun erilaisten näkökantojen kanssa (Borradori 2003, 37).

Dialogin onnistuminen edellyttää kuitenkin perustavaa avoimuutta tekstin toiselle. Tällöin kyse on dialogisuudesta eettisenä tai normatiivisena ohjenuorana. Aidon dialogin edellytyksenä on epädogmaattisuus, valmius ja kyky muuttaa omia ennakkokäsityksiä. Aito toisen kohtaaminen myös mahdollistaa oman ajan itsestäänselvyyksinä pidettyjen oletusten kriittisen reflektoinnin. Toisenlaiset ajattelutavat ja merkityksenannon tavat haastavat omamme, jos antaudumme vuoropuheluun, jossa olemme valmiita kyseenalaistamaan omat käsityksemme. Siksi toisen kohtaamisella on paitsi eettistä merkitystä – sen kautta voi tehdä oikeutta toisen ainutkertaisuudelle – myös emansipatorista potentiaalia: erilaisten merkitysmailmojen kohtaaminen voi avata uusia ajattelun, olemisen, kokemisen ja toiminnan mahdollisuuksia sekä havahduttaa meidät siihen, että omat ajattelutapamme eivät ole luonnollisia ja välttämättömiä.

Filosofisessa hermeneutiikassa teoksen näkeminen toisena merkitsee, että tulkintaprosessissa emme käy dialogia tekijän vaan teoksen kanssa. Hermeneutiikan mukaan teos on subjektin kaltainen kyvyssään avata maailma tietyllä tavalla. Sanataideteos ei ole mykkä objekti, vaan se pystyy puhuttelemaan meitä tietyssä mielessä kuin toinen ihminen. Avoimesti tekstiin suhtautuva lukija voi kokea lukemisen transformatiivisen vaikutuksen: lukeminen voi muuttaa meitä perustavalla tavalla. Tällöin lukeminen on kokemus sanan vahvassa, muutosvoimaisessa mielessä, johon myös saksankielisen kokemusta merkitsevän *Erfahrung*-sanon etymologia viittaa. Se sisältää matkan (*fahren*, matkustaa) merkityksen: se on kokemus, joka ”ei jätä kokijaa ennalleen” (Gadamer 1990, 106).

Tulkintaprosessi etenee Gadamerin lähestymistavassa kysymyksen ja vastauksen dialektiikkana, jonka tuloksena avautuu ymmärryshorisontti, joka on laajempi kuin kummankaan osapuolen alkuperäinen horisontti (Gadamer 1990, 311, 375–384). Filosofisen hermeneutiikan mukaan sivistys, *Bildung*, on kykyä tarkastella maailmaa eri näkökulmista ja käydä aitoa dialogia erilaisten ajattelutapojen kanssa (mt., 22–23). Hermeneuttisesta näkökulmasta kirjallisuuden lukeminen ja muut taiteet voivat edistää tietoisuutta niistä moninaisista näkökulmista, joista käsin erilaiset kokijat tulkitsevat maailmaa. Tällaista *näkökulmatietoisuutta* (Meretoja 2018a, 125–132) voi pitää yhtenä tärkeänä toimivan demokratian ja rakentavan yhteiskunnallisen keskustelun edellytyksenä.

Hermeneuttinen kertomuksen tutkimus

1900-luvun keskeisiin hermeneutikkoihin kuuluu myös ranskalainen Paul Ricœur, joka yhdistää toisiinsa fenomenologis-hermeneuttista ajatteluperinnettä ja kertomuksen tutkimusta. Hän näkee lukemisen tekstin maailman ja lukijan maailman kohtauksena: ”Tekstin ymmärtäminen – ei merkitse tekstin sisältämän elottoman merkityksen löytämistä vaan tekstin osoittaman olemismahdollisuuden avaamista.” (Ricœur 1986, 101.) Ricœurin kolmiosainen pääteos *Temps et récit 1–3* (1983, 1984, 1985, engl. *Time and Narrative 1–3*) esittää, että kerronnallisuus on keskeistä inhimilliselle ajan kokemiselle. Hän käsittää kertomuksen Aristoteleen *mythos*-käsitteen pohjalta toiminnan jäljittelyä mutta korostaa, että jo Aristoteleella kertomuksen mimeettisyys ei ole pelkkää jäljittelyä vaan sisältää luovan, poeettisen ulottuvuuden, sillä kertomus on

samalla inhimillisestä toiminnasta kertovan esityksen rakentamista. Ricœurin (1983, 105–162) *mimesis*-mallissa erotellaan kolmen tason mimesistä:

- Mimesis I eli prefiguraatio koskee esiymmärrystä toiminnasta ja kokemuksista jonakin sellaisena, mikä on symbolisesti välittyntä ja kerrottavissa; se voi näkyä esimerkiksi kokemusten kerronnallistamisessa arjessa.
- Mimesis II eli konfiguraatio koskee kerronnallisen komposition rakentamista, esimerkiksi kun fiktio ja historiankirjoitus jäljittelevät toimintaa juonellistamalla sitä.
- Mimesis III eli refiguraatio koskee kokemusten uudelleentulkintaa kertomusten (kuten fiktion ja historiankirjoituksen) valossa, kun esimerkiksi lukiessamme löydämme kokemuksiimme uusia näkökulmia; kerronnallinen identiteetti rakentuu tällaisessa jatkuvan uudelleentulkinnan prosessissa.

Kun huomioidaan se, että kertomus itsessään on tulkinnallisesti jäsentyneiden kokemusten ja tekojen tulkintaa, kokemusten uudelleentulkinta kertomusten valossa sisältää kolmen eri tason tulkintaa, ja siksi olen kutsunut sen noudattamaa logiikkaa *kolmoishermeneutiikaksi* (Meretoja 2014, 149; 2018a, 62).

Ricœurin jälkeen hermeneuttista kertomusten tutkimusta on kehitelty eteenpäin. Viimeisen kymmenen vuoden aikana *narratiivinen hermeneutiikka* on muodostunut omaksi lähestymistavakseen kertomuksen tutkimukseen (ks. Brockmeier & Meretoja 2014; Meretoja 2014; 2018a; Meretoja & Freeman 2023). Se korostaa, että kertomukset eivät ole vain tulkinnan kohteita vaan ne itsessään tulkitsevat maailmaa (Meretoja 2018a, 44). Kokemusten kerronnallistaminen merkitsee niiden suhteuttamista toisiinsa ajassa. Kertomukset ovat kulttuurisesti välittyneitä merkityksenannon käytäntöjä. Narratiivinen hermeneutiikka on historiallinen ja kulttuurinen lähestymistapa, joka korostaa kertomusten eksistentiaalista merkitystä – kertomusten relevanssia sille, miten hahmotamme maailmassa olemistamme (ks. Meretoja 2018a ja luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus).

Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus

Hermeneuttisen kirjallisuudentutkimuksen keskeinen lähtökohta on hermeneuttinen eetos, jota luonnehtii valmius jatkuvaan itsereflektioon ja samalla tietoisuus itse-reflektion rajallisuudesta. Sille on ominaista perustava avoimuus tekstin toiseudelle. Ihanteena on herkkyyys tekstillä ja kyky antaa sen haastaa omia oletuksia: teoreettisten lähtökohtien, kuten teoreettisten käsitteiden, nähdään tarjoavan kysymyksiä, ja tavoitteena on, että ne muovautuvat tulkintaprosessin kuluessa. Toisin sanoen käsitteet eivät ole valmiita sabluunoja, joihin tutkimuskohde pakotetaan, vaan ne toimivat osana dialogia tekstin kanssa. Ne auttavat näkemään tekstistä jotakin, mitä olisi muuten vaikeaa nähdä, mutta samalla ne altistetaan tekstistä nouseville kysymyksille.

Hermeneutiikan pohjalta kirjallisuudentutkimus näyttäytyy tekstien tulkintana, jossa olennaista on tekstin ja lukijan kohtaaminen. Lukeminen on tekstin ja sen maailman kanssa käytävää vuoropuhelua, jossa tekstin maailma ja lukijan maailma kohtaavat. Tekijän intentiot eivät määritä tekstin merkitystä, vaan se saa eri merkityksiä, kun sitä luetaan uusissa historiallisissa konteksteissa. Tekstin ja lukijan dialoginen

kohtaaminen voidaan nähdä merkitysten yhdessä tuottamisena, jossa tekstin merkitykset hahmottuvat yhä uusista näkökulmista tyhjentyvät mihinkään yhteen tulkintaan (Felski 2015; Meretoja 2018a; Davis 2024).

Hermeneuttisesti orientoitunutta kirjallisuudentutkijaa ohjaa ajatus siitä, että kirjallisuus on kulttuurisen itseymmärryksen muoto ja keskustelua ihmisen maailmassa olemisesta. Se avaa lukijoille tiettyjä olemisen, kokemisen, ajattelun ja toiminnan mahdollisuuksia. Tutkijan tärkeä tehtävä on artikuloida näitä tekstin avaamia mahdollisuuksia oman aikansa ihmisille. Hermeneuttisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohdaksi on performatiivinen käsitys siitä, että tulkinnot (sekä kirjallisuuden että lukijan) osallistuvat todellisuuden tuottamiseen ja muokkaamiseen. Tässä on tärkeä ero formalistiseen kirjallisuuskäsitykseen: hermeneutiikan mukaan kirjallisuus tuottaa ymmärrystä erilaisista historiallisesti ja kulttuurisesti paikantuneista kokemisen ja olemisen tavoista ja samalla luo maailmaan uusia merkityksiä ja mahdollisuuksia.

Hermeneuttisesti orientoitunut kirjallisuudentutkija voi esimerkiksi tutkia teosten tapoja avata maailma, esittää tietty ihmiskäsitys, maailmankuva tai historia-käsitys. Hän voi tutkia, miten teos esittää tietyn historiallisen tai kulttuurisen maailman mahdollisuustilana, jossa tietynlaiset kokemukset, ajatukset, tunteet ja teot ovat mahdollisia ja toiset hankalia tai mahdottomia.⁴ Hän on kiinnostunut dialogista teoksen kanssa ja pyrkii itsekriittisyyteen ja omien ennakkokäsitystensä haastamiseen.

Hermeneutiikka lähestymistapana merkitsee, että tutkimusta ohjaa tietty kirjallisuuskäsitys – ajatus kirjallisuudesta maailmassa olemisen hahmottamisen tapana – ja dialogisen tulkintaprosessin ihanne – ajatus siitä, että tutkijan on tärkeää reflektoida omia ennako-oletuksiaan ja pohtia, miten merkitykset muodostuvat tekstin ja lukijan kohtaamisessa.

Hermeneutiikka on vaikuttanut moniin myöhempiin tutkimussuuntauksiin. Filosofinen hermeneutiikka on muovannut esimerkiksi fenomenologisen reseptioestetiikan ajatusta siitä, että tekstin merkitys syntyy lukijan ja tekstin vuorovaikutuksessa. Gadamerin oppilas Hans Robert Jauss (1989) on kehittänyt vastaanoton historiallista tutkimusta, jonka ajatuksena on, että teos paljastaa itsestään eri puolia eri aikoina. Hänen *odotushorisontin* käsitteensä tekee näkyväksi sen, että meillä on aina tiettyjä oletuksia, joiden avulla tuotetaan tietynlaisia tulkintoja. Tällöin kirjallisuushistoria voidaan nähdä kirjallisuuskäsitysten (odotushorisonttien) historiana. (Ks. luku Reseptiotutkimus)

Rita Felskin lukemista käsittelevät tutkimukset, *Kirjallisuuden hyödyllisyys* (*Uses of Literature*, 2008), *The Limits of Critique* (2015) ja *Hooked* (2020), edustavat hermeneutiikan soveltamista tulkinnan ilmiön pohtimiseen tavalla, joka tuo yhteen hermeneutiikkaa, feminististä kirjallisuudentutkimusta ja toimijaverkkoteoriaa (*actor-network theory*). Hän argumentoi, että ”kriittisen” lukutavan lisäksi myös muut lukemisen tavat ovat tärkeitä: erilaiset affektiivisuuden ja vaikuttumisen muodot (mm. tunnistaminen, lumoutuminen ja järkytys) sekä erilaiset tiedon, ymmärtämisen ja kuvittelun muodot. Hän problematisoi formalististen ja ideologikriittisten suuntausten

4 Tästä lähtökohdasta olen esimerkiksi tutkinut sitä, miten tekijöiden näkökulmaan keskittyvä ns. *perpetrator fiction*, kuten SS-upseerin näkökulmasta holokaustista kertova Jonathan Littellin *Hyväntahtoiset* (*Les Bienveillantes*, 2006) käsittelee kysymystä siitä, miten oli mahdollista, että holokausti tapahtui, ja millainen mahdollisuustila tuo historiallinen maailma, natsi-Saksa, oli eri ihmisryhmille (ks. Meretoja 2018a, 217–254).

vastakkainasettelun ja esittää, että *uusfenomenologia* (*neo-phenomenology*) yhdistää historiallisen ja fenomenologisen lähestymistavan. Hän hahmottelee *postkriittistä lukemista*, joka ei etsi (romanttisen hermeneutiikan tavoin) salattuja merkityksiä ”tekstin takaa” vaan jossa lukija asettuu ”tekstin eteen” (ks. myös Ricœur 1986, 130) ja pohtii, mitä mahdollisuuksia teksti avaa (Felski 2015, 12). Tällainen fenomenologis-hermeneuttisesti orientoitunut postkriittinen lähestymistapa ei merkitse epäkriittistä lukemista, mutta se ei rajoitu pelkkään kriittisyyteen vaan on kiinnostunut myös siitä, mitä tekstiltä voi oppia.

Hermeneuttinen lähestymistapa kirjallisuuteen ei ole aina kiinnittänyt kovinkaan yksityiskohtaisesti huomiota erilaisiin konkreettisiin epäoikeudenmukaisuuden rakenteisiin, jotka määrittävät erilaisten olentojen maailmassa olemista. Se on myös ollut varsin ihmiskeskeistä, vaikka hermeneuttisia näkökulmia voidaankin soveltaa myös ei-inhimillisten toimijoiden tapoihin tulkita todellisuutta sekä kriittiseen itsereflektioon siitä, miten yrityksemme kuvitella ei-inhimillistä tapahtuu aina inhimillisen mielikuvituksen lähtökohdista (ks. Meretoja 2018a, 39 n19). Viime vuosikymmeninä hermeneutiikkaa on kuitenkin yhdistetty eri tavoin niin valtasuhteiden analyysiin kuin feministisiin ja intersektionaalisiin tapoihin eritellä erilaisia maailmassa olemisen kokemuksia ja mahdollisuuksia (ks. esim. Code 2003; Meretoja 2004; 2018a; Mangone 2022; Schwanck 2023). Toisinaan tällaista valtasensitiivistä hermeneuttista tutkimusta kutsutaan *kriittiseksi hermeneutiikaksi* (ks. Kögler 1999; Ritivoi 2006; Mootz & Taylor 2011; Meretoja 2014). On kuitenkin tärkeää huomata myös kriittinen potentiaali, joka sisältyy filosofiseen hermeneutiikkaan itsessään ”kysymisen taitona” (Gadamer 1990, 372), joka painottaa kysymisen merkitystä kaiken tutkimuksen lähtökohtana ja kannustaa meitä kääntämään kriittisen, kysyvän katseemme yhä uudelleen myös omiin tutkimusentekemisen lähtökohtiimme. Samalla hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus näyttää yksisuuntaisen kriittisen analyysin rajoitukset: se tuo esiin tekstin herkin, tarkkaavaisen kuuntelemisen merkityksen – sen, mitä kaikkea kirjallisuus voi avata meille, jos olemme sille vastaanottavaisia.

- Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus näkee kirjallisuuden tutkivan erilaisia maailmassa olemisen mahdollisuuksia. Se käsittää kirjallisuuden luonteeltaan tulkitsevana: kirjallisuus tarjoaa tulkintoja maailmasta ja erilaisista maailmassa olemisen tavoista.
- Hermeneuttisesti orientoitunut kirjallisuudentutkija voi esimerkiksi tutkia teosten tapoja avata maailma, välittää tietty ihmiskäsitys, maailmankuva tai historiakäsitys, tai sitä, miten teos esittää tietyn maailman mahdollisuustilana, jossa tietyt olemisen, kokemisen ja toiminnan tavat ovat mahdollisia ja toiset hankalia tai mahdottomia.
- Hermeneuttiselle kirjallisuudentutkimukselle on ominaista pyrkimys dialogiseen tekstin kohtaamiseen, avoimuuteen ja herkkyyteen sen toiseudelle sekä itsekriittiseen omien ennakkokäsitysten haastamiseen. Siihen kuuluu tutkijan valmius muovata omia teoreettisia käsitteitään vuorovaikutuksessa tutkimuskohteensa kanssa.

Lähteet

- Bahtin, Mihail 1986: *Speech Genres and Other Late Essays*. Käänt. Vern McGee. Austin: University of Texas Press.
- Borradori, Giovanna 2003: *Philosophy in a Time of Terror. Dialogues with Habermas and Derrida*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brockmeier, Jens, & Hanna Meretoja 2014: Understanding Narrative Hermeneutics. – *Storyworlds* 2/2014 s. 1–27.
- Code, Lorraine (toim.) 2003: *Feminist Interpretations of Hans Georg Gadamer*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Davis, Colin 2024: *Literature, Interpretation and Ethics*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003369714>.
- Dilthey, Wilhelm 1922: *Gesammelte Schriften I. Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Leipzig & Berlin: B. G. Teubner.
- Dilthey, Wilhelm 1927: *Gesammelte Schriften VII. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Leipzig & Berlin: B. G. Teubner.
- Felski, Rita 2015: *The Limits of Critique*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2020: *Hooked*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2024: *Kirjallisuuden hyödyllisyys*. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 2008.
- Foucault, Michel 2001: *Dits et écrits II, 1976–1988*. Paris: Gallimard.
- Frank, Manfred 1984: *Was ist Neostukturalismus?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gadamer, Hans-Georg 1990: *Gesammelte Werke. Band 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode*. Mohr: Tübingen. Alkuteos 1960.
- Gadamer, Hans-Georg 1993: *Gesammelte Werke. Band 2. Hermeneutik II*. Mohr: Tübingen.
- Heidegger, Martin 2000: *Oleminen ja aika*. Suom. Reijo Kupiainen. Tampere: Vastapaino. Saksankielinen alkuteos 1927.
- Heidegger, Martin 1995: *Taideteoksen alkuperä*. Suom. Hannu Sivenius. Helsinki: Taide. Saksankielinen alkuteos 1950.
- Husserl, Edmund 2006: *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934). Die C-Manuskripte*. Dordrecht: Springer.
- Jauss, Hans Robert 1989: Kirjallisuushistoria kirjallisuustieteen haasteena. Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Suom. Marja-Liisa Nevala. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 197–235. Saksankielinen alkuperäisteksti 1970.
- Kögler, Hans Herbert 1999: *The Power of Dialogue. Critical Hermeneutics after Gadamer and Foucault*. Käänt. Paul Hendrickson. Cambridge: MIT Press. Saksankielinen alkuteos 1992.
- Mangone, Emiliana 2022: *Narratives and Social Change. Social Reality in Contemporary Society*. Cham: Springer.
- Meretoja, Hanna 2004: Kysymisen taito. Hermeneutiikka kriittisen kulttuurintutkimuksen lähtökohtana. – *Kulttuurintutkimus* 3/2004 s. 3–9.
- Meretoja, Hanna 2014: *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137401069>.
- Meretoja, Hanna 2018a: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Meretoja, Hanna 2018b: Hermeneutics. Teoksessa Stocker, Barry – Mack, Michael (toim.) *The Palgrave Handbook of Philosophy and Literature*. London: Palgrave. 341–364.
- Meretoja, Hanna 2023: A Hermeneutics of Dialogical Understanding in the ‘Post-Truth’ Era: Ontology, Epistemology, and Ethics. Teoksessa Meijer, Michiel (toim.) *Updating the Interpretive Turn. New Arguments in Hermeneutics*. London: Routledge. 53–75.
- Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) 2023: *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.001.0001>.

- Merleau-Ponty, Maurice 1945: *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard.
- Mootz, Francis – Taylor, George 2011: *Gadamer and Ricœur. Critical Horizons for Contemporary Hermeneutics*. London: Bloomsbury.
- Nietzsche, Friedrich 1968: *The Will to Power*. Walter Kaufmann (toim.) Käänt. Walter Kaufmann & R. J. Hollingdale. New York: Vintage.
- Ricoeur, Paul 1983: *Temps et récit 1. L'intrigue et le récit historique*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1984: *Temps et récit 2. La configuration dans le récit de fiction*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1985: *Temps et récit 3. Le temps raconté*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1986: *Du texte à l'action. Essais d'herméneutique II*. Paris: Seuil.
- Ritvoi, Andreea Deciu 2006: *Paul Ricœur. Tradition and Innovation in Rhetorical Theory*. Albany: State Univerisity of New York Press.
- Schleiermacher, Friedrich 2002: Über den Begriff der Hermeneutik. Teoksessa *Kritische Gesamtausgabe. Band 11. Akademievorträge*. Toim. Martin Rößler. Berlin: De Gruyter. 599–641. Alkuperäisteksti 1829.
- Schleiermacher, Friedrich 1995: *Hermeneutik und Kritik*. Toim. Manfred Frank. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schwanck, Ada 2023: Queer Perspectives on Narrative Practices in Asylum Politics. Teoksessa Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. Oxford: Oxford University Press. 286–304. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.003.0014>.

Reseptiotutkimus

Kaisa Kaakinen

 <https://orcid.org/0009-0003-7262-1877>

Reseptiotutkimuksella tarkoitetaan kirjallisuuden tai muun taiteen vastaanottoa ja sen ehtoja tarkastelevaa tutkimusta. Reseptiosta kiinnostunut kirjallisuudentutkija voi tutkia empiirisesti kirjallisten tekstien vastaanottoa ja sen historiaa, mutta reseptiotutkimukseksi kutsutussa lähestymistavassa kysytään myös yleisempiä teoreettisia kysymyksiä siitä, mitä kirjallisuuden lukemisen ja vastaanoton prosesseissa oikeastaan tapahtuu. Kirjallisuustieteellistä reseptiotutkimusta on tehty hyvin erilaisista teoriaperinteistä käsin. Niinpä reseption kannalta olennaisia seikkoja, kuten lukevan subjektin toimijuutta, tekstin rakenteiden roolia tulkinnassa tai lukemisen historiallisuutta ja kontekstisidonnaisuutta, on lähestytty hyvin eri tavoin tutkijan laajemmasta teoriakehyksestä riippuen. Esittelen tässä luvussa reseptiotutkimuksen keskeisiä kysymyksiä ja käsitteitä erityisesti saksalaiseen reseptioestetiikan perinteeseen keskittyen.

Reseptioestetiikka ja sen syntytausta

Reseptiotutkimuksesta puhuttaessa käytetään usein termiä *reseptioestetiikka*, jolla viitataan Konstanzin yliopistossa 1960- ja 1970-luvuilla syntyneeseen tutkimussuuntaan ja sen keskeisiin teoreetikoihin Hans Robert Jaussiin ja Wolfgang Iseriin. Reseptioestetiikan keskeinen tavoite tulee ilmi jo Konstanzissa julkaistun aikakauskirjan nimestä *Poetik und Hermeneutik* ("Poetiikka ja hermeneutiikka"): reseptioestetikot pyrkivät yhdistämään kirjallisuuden muotoon ja tyylikeinoiniin keskittyvän poetiikan sekä tekstien tulkintaa ja tulkinnan historiallisuutta tutkivan hermeneutiikan lähestymistapoja. Reseptioestetiikalle on tyypillistä ymmärtää kirjallisuus tekstin ja lukijan väliseksi *vuorovaikutukseksi*, jossa tekstin merkitys aktualisoituu vasta erityisessä kommunikaatiotilanteessa eli silloin, kun teksti luetaan. Reseptioesteettisen lähestymistavan mukaan kaunokirjallisen tekstin kirjalliset keinot ja sen viittaukset kulttuuriin konventioihin luovat merkityspotentialin, jonka lukija realisoi omassa konkreettisessa vastaanottokehityksessään. On siis analysoitava sekä kaunokirjallisen tekstin ominaisuuksia että vastaanoton vuorovaikutteista ja historiallisesti paikantuvaa luonnetta.

Reseptioestetiikan voi nähdä reaktioksi toisaalta 1900-luvun alkupuolen formalistiseen ja uskriittiseen kirjallisuudentutkimukseen, jotka korostivat kaunokirjallisten tekstien autonomisuutta, ja toisaalta tuon ajan marxilaisten ja muiden yhteis-

kuntaorientoituneiden lähestymistapojen taipumukseen korostaa historiallisen kontekstin determinoivaa roolia. Ja jos ajatellaan reseptioestetiikan syntykontekstia, sen voi nähdä reagoineen myös 1960-luvun yhteiskunnallisiin muutoksiin, jotka ilmenivät tuon ajan kaunokirjallisuudessa esimerkiksi siten, että kirjallisuudessa pohdittiin enemmän poliittista vaikuttamista ja siten myös lukijan roolia.

Tekstin aukkoisuus ja implisiittinen lukija

Hans Robert Jauss sai vaikutteita eritoten Hans-Georg Gadamerin hermeneuttisesta filosofiasta ja pyrki ymmärtämään vastaanoton historiallista dynamiikkaa. Fenomenologisesta filosofiasta ammentanut Wolfgang Iser puolestaan halusi ymmärtää tekstin ja lukijan vuorovaikutusta ylipäätään, joten hänen kuvauksissaan lukuprosessista korostuu vähemmän lukemisen asettaminen historialliseen kontekstiin. Sekä Jauss että Iser halusivat hälventää epäilyt siitä, että fokuksen siirtäminen tai laajentaminen reseptioon veisi tutkimuksen liikaa lukijan psykologian tai subjektiivisen kokemuksen alueelle.

Wolfgang Iser halusi sulkeistaa lukuprosessin kuvauksesta empiiriset ja psykologiset sisällöt pystyäkseen hahmottamaan tekstin ja lukijan vuorovaikutuksen yleistä rakennetta. Iser kutsui omaa lähestymistapaansa ”vaikutusestetiikaksi” (*Wirkungsästhetik*). Hän kuvasi lukutapahtumaa systemaattisesti vuorovaikutusprosessina tekstin rakenteiden ja aktiivisen lukijan välillä (Iser 1974 ja 1978). Iserin mukaan kaunokirjallisen tekstin rakenteet jäsentävät tekstin vastaanottoa, mutta kaunokirjallisuuden monitulkintaisuus toisaalta antaa lukijalle aktiivisen roolin merkitysten tuottajana. Kaunokirjallisuudelle on Iserin mukaan tyypillistä operoida aukkokohtilla, jotka avaa- vat lukijoille mahdollisuuden täydentää ne tulkinnessa monin eri tavoin. Iser (1978, 169) ymmärtää aukkoisuuden laajasti: kaunokirjalliset tekstit tapaavat jättää yhteydet tekstin hyödyntämien merkitys- ja rakenne-elementtien välillä (enemmän tai vähemmän) avoimiksi, mikä aktivoi lukijan mielikuvituksen ja kutsuu tätä pohtimaan tekstin eri elementtien välisiä suhteita. Teksti tarjoaa eräänlaisen lukutapahtumaa ohjaavan partituurin, joka tulee eläväksi lukijan kokemuksessa.

Ajatus aukoista muistuttaa Iseriä aiemmin kirjoittaneen ja niin ikään fenomenologiasta ammentaneen Roman Ingardenin (1931 ja 1968) ajatusta tekstin ”epämääräisyyskohdista”, joita lukija ”konkretisoi” tulkinnessaan. Lukija esimerkiksi saattaa kuvitella, miltä jokin henkilöahmo näyttää, vaikka sitä ei ole tekstissä sanottu. Iser (1978, 173–179) kuitenkin kritisoi Ingardenia siitä, että tämä ei antanut lukijalle järkevää vapautta vaan ymmärsi tekstin ja lukijan suhteen tekstiin koodattujen potentiaalisten toimintojen varsin yksisuuntaiseksi toteuttamiseksi ja harmonisen merkityskokonaisuuden luomiseksi. Iser itse halusi sisällyttää teoriaansa mahdollisuuden siihen, että tekstin ja lukijan kohtaaminen synnyttää maailmaan jotakin uutta, ja hänen teoriansa on avoimempi sille, ettei taideteos aina synnytä harmonista tulkintaa.

Iser tunnetaan eritoten *implisiittisen lukijan* (*impliziter Leser, implied reader*) käsitteestä, jonka suomenkielisenä vastineena käytetään usein termiä *sisäislukija*. Iserin mukaan jokainen taideteos sisältää oletuksia vastaanottajasta, jolle se on kohdistettu. Sisäislukijan käsitteen avulla näitä tekstissä ilmeneviä oletuksia voidaan analysoida siten, että todelliset, empiiriset lukijat rajataan pois analyysistä. Todellinen lukija voi hahmottaa tekstistä eräänlaisen tyypillisen lukijan pohtimalla, millaisia oletuksia teksti herättää lukijansa kompetenssista ja arvostuksista. Toisin sanoen sisäislukija on

mielikuva lukijasta, joka kykenee ottamaan vastaan tekstin erityisten rakennepiirteiden mahdollistamat lukupositiot. Jos teksti esimerkiksi operoi ironialla, voidaan sanoa, että se olettaa lukijan, joka kykenee havaitsemaan ironisen sävyn ja analysoimaan sitä suhteessa tekstin ilmitasoon. Sisäislukijan käsitteen yhteydessä puhutaan usein myös *sisäistekijästä* tai *implisiittisestä tekijästä*, jonka esitteli kirjallisuustieteelliseen keskusteluun retorisen kertomusteorian perinnettä edustanut kirjallisuudentutkija Wayne C. Booth (1961). Sisäistekijä on todellisesta tekijästä ja toisaalta tekstin kertojaäänestä erilliseksi hahmotettava hypoteettinen tekijätaho, tekstin merkitystasojen ja sen maailmankuvan luoja. Sekä sisäislukija että sisäistekijä ovat tekstin lukemisen prosessissa rakentuvia mielikuvia ja tekstianalyysin välineitä.

Iserin avaamat näkökulmat tekstiin vuorovaikutuksena lukijan kanssa mahdollistavat myös analyysin, jossa pohditaan lukijapositioita kontekstuaalisemmin. Vaikka Iser ei itse korostanut sisäislukijan hahmottamista suhteessa esimerkiksi jonkin aikakauden sosiaalisiin erotteluihin, tekstin olettaman lukijan hahmottaminen saattaa myös paljastaa oletuksia vaikkapa lukijan sukupuolesta, etnisestä taustasta tai yhteiskuntaluokasta. Sisäislukijan käsite on Iserille itselleen kuitenkin enemmän heuristinen tekstianalyysin väline kuin historiallisesti määräytynyt lukijapositio. Iser (1978, 34 ja 38) luonnehtii sisäislukijaa ”reaktioita houkuttelevien rakenteiden verkostoksi” (englanninnoksessa *a network of response-inviting structures*) ja toteaa, että se ”luo yhteyden tekstin kaikkien historiallisten ja yksilöllisten toteutumien välille ja mahdollistaa niiden analyysin”. Iseriä siis kiinnostavat pikemminkin tekstiin itseensä sisällytetyt rakenteet ja niiden toiminta vastaanotto-prosessissa kuin tekstin tuottamat konkreettiset (empiiriset) luennat historian saatossa.

Odotushorisontti ja vastaanoton kirjallisuushistoria

Iser viittaa kirjoituksissaan myös lukemisen yhteiskunnallisia ja kulttuurisia normeja muokkaavaan rooliin. Kaunokirjalliset tekstit kutsuvat lukijat työstämään kulttuurista aineistoaan, jota Iser (1978, 69) kutsuu *repertuaariksi* (*repertoire*). Iser tarkoittaa repertuaarilla sekä tekstin (implisiittisiä tai eksplisiittisiä) viittauksia sosiaalisiin tai kulttuuriin normeihin että viittauksia aiempiin kaunokirjallisiin teoksiin. Iser esittää, että kirjallisuus usein kiinnittää huomiota jonkin aikakauden vallitsevien ajatusrakennelmien rajoihin, ja tämä saattaa innostaa lukijaa muokkaamaan kulttuurisia normeja uusiin suuntiin (mt., 73–85).

Iseriä seikkaperäisemmin kaunokirjallisuuden ja tulkinnan suhdetta historialliseen kontekstiin pohti kuitenkin toinen konstanzilainen reseptiteoreetikko Hans Robert Jauss. Jauss pyrki huomioimaan sekä kirjallisuuden esteettisen että historiallisen ulottuvuuden kumpaakaan tyypistämättä. Jauss hyödynsi Hans-Georg Gadamerin hermeneutiikan ajatuksia siitä, että tekstin merkitys syntyy tekstin ja lukijan merkityshorisonttien vuorovaikutuksessa. Jaussin (1982, 19, 24 ja 29–32) mukaan Gadamerin kuvaus kysymyksen ja vastauksen logiikasta tulkinnassa auttaa ymmärtämään yhteyksiä kirjallisuuden historian ja laajemman historian välillä. Tämä dialoginen kysymyksen ja vastauksen logiikka pohjaa ajatukseen siitä, että tekstiä tulkitessaan lukija ymmärtää tekstin eräänlaiseksi vastaukseksi kysymyksiin, joita hän esittää tekstille sitä tulkitessaan ja jotka ovat kontekstisidonnaisia eli muuttuvat ajan myötä. Tulkitsija saattaa pohtia ensinnäkin sellaisia kysymyksiä, jotka hän mieltää olennaisiksi tekstin

syntykontekstin ihmisille. Siten hän voi pohtia, millaisiin aikalaiskysymyksiin teksti omalla tavallaan vastaa ja miten aikalaiset ehkä ymmärsivät sen. Tutkija voi tässä käyttää hyväksi sekä tekstin lähilukua että sen vastaanotosta kertovia lähteitä kuten arvosteluja ja muita saatavilla olevia historiallisia dokumentteja.

Tekstin ensimmäiset luennat eivät kuitenkaan ole Jaussille tekstin lopullinen merkitys, sillä kaunokirjallinen teksti tuottaa uusia merkityksiä pitkään sen syntyajankohdan jälkeen. Jokainen lukija lähestyy tekstiä oman aikansa kysymysten näkökulmasta, ja niinpä vanhempien tekstien aikalaisvastaanottoa rikkaampi merkityspotentiaali aktualisoituu historian kuluessa uusin tavoin. Tulevat lukijat tuovat tekstin tulkintaan omasta kontekstistaan kumpuavia kysymyksiä, joita tekstin syntykontekstissa ei ole kyetty ennakoimaan. Tekstin konteksti on siis ymmärrettävä diakroniseksi, eli sillä on ajallinen ulottuvuus. Tekstin merkityspotentiaali hahmottuu paremmin, kun tutkitaan, millaisia merkityksiä se on tuottanut historian saatossa.

Tämän dynamiikan hahmottamisessa auttaa Jaussin (1982, 22–28) käsite *odotushorizontti*. Jauss viittaa sillä tietyn aikakauden lukijoiden odotuksiin, joiden perusteella he arvioivat lukemaansa tekstiä. Jaussin (mt., 23) mukaan kysymys tulkinnan subjektiivisuudesta ja eri lukijoiden mieltymyksistä voidaan esittää mielekkäästi vasta, kun on ensin selvitetty, millainen ”transsubjektiivinen ymmärtyshorizontti” määrittää tekstin vaikutusta kullakin aikakaudella, eli millaiset kollektiiviset rakenteet kehystävät yksittäisten lukijoiden lukukokemusta. Lukijoiden odotukset liittyvät ensinnäkin kirjallisuuteen systeeminä, jonka konventioista lukijat ovat muodostaneet käsityksensä aiemmin lukemiensa tekstien perusteella. Lukijat suhteuttavat tekstiä tuntemiensa kirjallisuudenlajien konventioihin. Tätä Jauss kutsuu vertikaaliseksi perspektiiviksi kirjallisuuden systeemiin. Horisontaalinen perspektiivi taas muodostuu tekstin suhteuttamisesta sen edustaman aikakauden muihin kaunokirjallisiin teksteihin. Kirjallisuudenlajiin liittyviä odotuksia Jauss (mt., 24) havainnollistaa viittaamalla esimerkiksi Cervantesin *Don Quijoteen* (1605), joka ensin kutsuu esiin odotuksia vanhemmista ritarromaaneista mutta alkaakin sitten parodioida niitä. Toisaalta odotushorizonttiin kuuluvat myös lukijoiden oletukset kaunokirjallisen ja käytännöllisen kielenkäytön suhteesta, jotka vaikuttavat siihen, miten lukijat suhteuttavat fiktiivistä tekstiä ympäröivään todellisuuteen ja omaan elämäkokemukseensa.

Jauss (1982, 18) esittää, että kirjallisuushistorian tulisi tutkia odotushorizonttien muutosta, mikä hahmottaisi myös yhteyksiä kirjallisuushistorian ja laajempien historiallisten prosessien välillä. Kaunokirjalliset tekstit ammentavat aiemmista kirjallisista muodoista ja sosiaalisista rakenteista, mutta ne myös tuottavat uusia muotoja, jotka saattavat aikanaan vakiintua uusiksi konventioiksi. Aikalaisyleisö ei aina osaa käsitellä uusia ilmaisumuotoja tekstin syntykontekstissa, ja silloin voidaan sanoa, että teksti ylittää lukijoiden odotushorizontin tai on ristiriidassa sen kanssa. Toisinaan vasta jälkipolvet huomaavat, että jokin kaunokirjallinen teksti on ollut jollakin tapaa ”edellä aikaansa”, ja toisinaan taas aikoinaan huomiota saanut teksti lakkaa kiinnostamasta seuraavien aikakausien lukijoita.

Jauss korostaa, että vastaanoton historiallisen dynamiikan analyysi tulisi ulottaa myös klassikoihin. Hän kritisoi oppi-isäänsä Gadameria siitä, että tällä on taipumus asettaa klassinen taide eräällä tapaa historiallisen muutoksen ulkopuolelle. Tämä näkyy Jaussin (1982, 30; 1983, 211–212) mukaan esimerkiksi Gadamerin ajatuksessa siitä, että ”se mikä on ’klassista’, ei vaadi historiallisen välimatkan voittamista – sillä

se itse jatkuvasti voittaa tuon välimatkan”.¹ Jauss (1982, 32; 1983, 213) korostaa, että ”myös taiteen traditio edellyttää menneisyyden ja nykyisyyden välistä dialogia”, eli myös klassikon aseman saanutta taidetta tulisi lähestyä odotushorisonttien historiallisen muutoksen näkökulmasta.

Ristiriitaa aikalaislukijoiden odotushorisontin kanssa havainnollistaa hyvin Jaus- sin esimerkki Gustave Flaubertin romaanista *Rouva Bovary* (*Madame Bovary*, 1857), jonka tapa hyödyntää vapaata epäsuoraa esitystä hämmensi useita aikalaislukijoita. Heidän oli vaikea hahmottaa, ettei kirjailija välttämättä jakanut henkilöhahmon aja- tusmaailmaa, jota teksti välitti lukijoille ilman moralisoivaa kertojaa. Tämän uuden- laisen esitystavan voi nähdä vaikuttaneen siihen, että kirjailija jopa joutui oikeuteen syytettynä aviorikkomukseen yllyttävän tekstin kirjoittamisesta. Jauss (1982, 27–28) vertaa Flaubertin romaania myös toiseen saman aikakauden tekstiin, Ernest-Aimé Feydeau’n romaaniin *Fanny* (1858), joka sekin käsitteli uskottomuutta. Tämä havain- nollistaa odotushorisontin muutosta: Feydeau’n romaani oli ensin suosituampi, koska sen tyyli vastasi suuremmin aikalaislukijoiden odotuksia. Lukijoiden odotushorisontin myöhemmästä muuttumisesta kielii kuitenkin se, että *Fanny* vaipui vähitellen unoh- duksiin, kun taas Flaubertin romaania alettiin pitää merkittävänä.

Esimerkki *Rouva Bovaryn* vastaanotosta havainnollistaa myös sitä, että odotushori- sontin käsite kattaa lukijoiden odotukset sekä kaunokirjallisista keinoista (tässä esi- merkissä vapaa epäsuora esitys) että kulttuurisista normeista (tässä suhtautuminen avioliittoon ja sukupuolisuhteisiin). Jaussin lähestymistapa tähdentää sitä, että tyyli- keinojen vaikutukset koetaan aina jossakin kontekstissa, eikä keinolla itsellään ole mitään objektiivista sisältöä, eikä se aina vaikuta samalla tavoin. Voi kuitenkin olla kiinnostavaa pohtia kirjallisten keinojen ja eri lukukontekstien kulttuuristen normien vuorovaikutuksen historiaa. Kaunokirjallisten keinojen vakiintumisella on oma histo- riansa; esimerkiksi 2000-luvun lukijat lienevät varsin tottuneita vapaaseen epäsuoraan esitykseen. Toisaalta myös kulttuurisessa normistossa on tapahtunut muutoksia sitten Flaubertin päivien, ja nykylukijat saattavat aktualisoida 2000-luvun todellisuudesta nousevin kysymyksin uudenlaisia tasoja vaikkapa siitä, millaisen naiskuvan romaani omalla esitystavallaan synnyttää.

Odotushorisontin käsite avaa Jaussille mahdollisuuden hahmottaa yksittäiset luki- jat sekä sidoksissa historialliseen kontekstiinsa että toimijoina, joita konteksti ei täy- sin määritä ja jotka vaikuttavat toiminnallaan historialliseen muutokseen. Jauss (1982, 40–41) huomauttaa, että odotushorisontin käsite esiintyy myös sosiologi Karl Mann- heimin ja filosofi Karl Popperin kirjoituksissa, ja tämä käsite tarjoaakin mahdollisuu- den yhdistää kapeampi kirjallisuushistorian tarkastelu laajempaan pohdintaan koke- muksen historiallisista ehdoista. Lukeminen voi muuttaa lukijan odotushorisonttia, jolloin kokemus kirjallisuudesta voi vaikuttaa hänen elämänsä odotushorisonttiin ja sitä kautta hänen sosiaaliseen toimintaansa. Tällä tavoin odotushorisontin käsite mah- dollistaa Jaussille kirjallisuuden yhteiskuntaa muokkaavan voiman kuvaamisen siten, että subjektiivinen kokemus ja kollektiiviset rakenteet asettuvat dynaamiseen vuoro- vaikutussuhteeseen.

1 Jauss siis pohjasi reseptioesteettisen analyysinsa Gadamerin hermeneuttiseen metodiin, mutta kritisoi tämän klassismin käsitettä, jossa hänen mukaansa näkyy Hegelin vaikutus (ks. Jauss 1982, 31).

2000-luvun näkökulmia reseptioesteettiseen analyysiin

Odotushorisontin käsite herättää kysymyksen siitä, missä määrin on mahdollista ymmärtää eri aikakausien lukijakunnat jollakin tapaa yhtenäiseksi joukoksi, jonka oletuksissa tapahtuvia siirtymiä voidaan hahmottaa historiallisen jatkumon muodossa. Jaussin lähestymistavassa kirjallisuudenhistoriaan kuultaa taustalla hänen aikansa kirjallisuustieteen taipumus tarkastella kirjallisuutta selkeästi rajattujen kansalliskirjallisuuksien kautta, jolloin on myös helpompaa rajata selkeämmin yleisöjä ja heidän odotushorisonttejaan. Kirjallisuuden ja lukemisen entistä globaalimpi konteksti on 1900-luvun lopulta lähtien haastanut tutkijoita pohtimaan, missä määrin kirjallisuustieteen lähestymistapoja on syytä muokata, kun analysoidaan kirjallisuutta monikulttuurisissa yhteiskunnissa tai kun tutkitaan kirjallisuutta maailmanlaajuisena systeeminä. Reseptiotutkimuksen näkökulmasta tämä tarkoittaa muun muassa sen huomioimista, että sekä globaalissa että paikallisemmassa reseption tarkastelussa lukijayhteisöt saattavat hahmottua varsin heterogeenisiksi.²

Maaailmanlaajuisempi näkökulma kirjallisuuteen on myös ohjannut kiinnostusta siihen, miten kaunokirjalliset teokset liikkuvat omasta syntykontekstistaan uusiin luku-konteksteihin. Tätä on toki tapahtunut aiempinakin aikakausina, mutta 2000-luvulla se on joiltain osin entistä intensiivisempää ja nopeampaa. Varsinkin silloin, kun teoksilla on maailmanlaajuinen levikki, ne saattavat saavuttaa jo julkaisuhetkellään useita erilaisia ja samassa nykyhetkessä eläviä yleisöjä, joiden odotushorisontit eroavat toisistaan. Niinpä on esitetty (Walkowitz 2015), että myös kirjailijat saattavat jo lähtökohdaisesti ottaa huomioon lukijoiden moninaiset kielelliset, kulttuuriset ja kokemukselliset taustat, ja tietoisuus useista samanaikaisista yleisöistä voi vaikuttaa teosten esteettisiin piirteisiin.

Jaussin ja Iserin teosten julkaisun jälkeen kirjallisuustieteessä on vahvistunut hierarkioita ja valtasuhteita tutkivien lähestymistapojen, kuten feministisen ja jälkikolonialisen tutkimuksen, vaikutus. Nämä tutkimussuunnat korostavat usein kontekstuaalista ja paikantunutta lukemista (*situated reading*) ja tarvetta pohtia tarkemmin erilaisten sosiaalisesti määräytyneiden lukijapositionien vaikutusta taideteosten vastaanottoon (ks. Kaakinen 2017). Jos rodullistettu lukija lukee tekstiä, joka määrittelee oletuslukijansa valkoiseksi, hänen vuorovaikutuksensa tekstin kanssa on hyvin erilaista kuin silloin, jos lukija voi vaikkapa eri kulttuuripiiristäkin käsin kuvitella itsensä tekstin olettamaksi vastaanottajaksi. Jos teksti sulkee tietynlaiset lukijat sen ensisijaisen vastaanottajien piiristä, tekstin ja sen ei-oletettujen lukijoiden välistä suhdetta ei välttämättä ole osuvaa kuvailla dialogiksi, ainakaan harmoniseksi sellaiseksi. Toisinaan lukijat asettuvat vastustamaan tekstin ehdottamaa vuorovaikutusrakennetta ja lukevat tekstiä subversiivisesti, ja toisinaan teksti itse vaikeuttaa dialogisen suhteen luomista vaikkapa valtakulttuuria edustavien lukijoiden kanssa (ks. esim. Sommer 1999).

2 Globalisaatiota ja vertailevan kirjallisuustieteen metodeja koskevista keskusteluista saa käsityksen muun muassa seuraavista teoksista: Cheah 2016; Helgesson & Rosendahl Thomsen 2019; Kaakinen 2017 ja Saussy 2006. Saussy'n julkaisu kuuluu American Comparative Literature Associationin (ACLA) State of the Discipline -raporttien sarjaan, joista viimeisin (2014–2015) löytyy verkosta osoitteesta <https://stateofthedisipline.acla.org/list-view>. Seuraava raportti julkaistaan vuonna 2024.

Muita reseptiotutkimuksen suuntauksia

Olen edellä keskittynyt saksalaisen reseptioestetiikan perinteeseen, mutta reseptiotutkimuksen kenttä on paljon laajempi ja vaikeasti tiivistettävissä lyhyeen esitykseen. Outi Alanko (2001, 209) toteaa hyödyllisesti omassa lukijaorientoituneiden kirjallisuusteorioiden katsauksessaan, että lukemista ja lukijoita korostavien lähestymistapojen kenttää voidaan jäsentää pohtimalla, kiinnittävätkö eri teoriat merkityksen 1) lukevaan subjektiin, 2) objektiksi rajattuun tekstiin vai 3) tekstin ja lukijan vuorovaikutukseen. Sekä Wolfgang Iser että Hans Robert Jauss asettuvat tässä hahmotuksessa vuorovaikutusta korostavaan ryhmään, vaikka heilläkin on tässä painotuseroja.

Reseptiotutkimusta on tehty myös kulttuurintutkimuksen piirissä, jossa vallan analyysi on ollut alusta saakka keskeistä (ks. luku Kulttuurintutkimus). Tässä yhteydessä nostetaan usein esiin birminghamilaisen kulttuurintutkimuksen tärkeimpiin kehittäjiin kuuluva Stuart Hall ja hänen artikkelinsa ”Encoding and Decoding in the Television Discourse” (1973). Kulttuurintutkimukselle on tyypillistä analysoida taideteoksia kontekstuaalisesti suhteessa nykykulttuurissa vaikuttaviin hegemonisiin kollektiivisiin diskursseihin ja niiden kanssa kilpaileviin ilmiöihin ja näkemyksiin. Kulttuurintutkimuksessa konteksti hahmottuu moninaiseksi erilaisten yhteiskunnallisten ristiriitojen vyyhdiksi (ks. Lehtonen 2021, 7–23). Onkin mielenkiintoista pohtia, miten hermeneuttisen perinteen usein harmonisempi tapa käsitellä taideteoksen ja vastaanottajan vuorovaikutusta suhteutuu kulttuurintutkimuksen tapaan hahmottaa kontekstia ristiriitojen kautta.

Reseptiotutkimus oli 1900-luvun jälkipuoliskolla Saksan lisäksi suosittua myös Yhdysvalloissa, jossa siitä on käytetty nimitystä *reader-response criticism*. Nimitys ei viittaa yhtenäiseen koulukuntaan, vaan sen alle voi sijoittaa monenlaisia lähestymistapoja. Mainittakoon tässä pragmatistisesta filosofiasta vaikutteita saanut Louise Rosenblatt, joka julkaisi ensimmäiset kirjoituksensa reseptiosta jo 1930-luvulla ja haastoi ”transaktionaalisella” eli vuorovaikutusta korostavalla teoriallaan uskriittisen tekstikeskeisen tutkimuksen ajattelutapoja kirjallisuudesta ja sen opettamisesta (Rosenblatt 1938 ja 1978). Norman Holland puolestaan ammensi psykoanalyttisesta perinteestä teoriassaan, jota voidaan luonnehtia subjektikeskeiseksi lukemisen teoriaksi. Hollandin (1975) mukaan lukijat suhteuttavat kaunokirjallisia tekstejä omaan *identiteetti-teemaansa*, jolla hän viittaa kunkin yksilön oman elämänsä myötä syntyneeseen tapaan jäsentää todellisuutta. Stanley Fishin nimi taas liitetään usein postmodernismiin, sillä hän kiisti tekijän tai tekstin intention ja korosti vahvasti yksittäisen lukijan vapautta konstruoida tekstin merkitys. Fish (1970) keskittyi ”affektiivisessä stilistikassaan” (*affective stylistics*) ensin kuvaamaan lausetasolla sitä, miten teksti muokkaa lukijan odotuksia. Myöhemmin hän kuitenkin kiinnostui konkreettisista lukijoista ja esitti, että lukijan tulkinta perustuu hänen *tulkintayhteisössään* (*interpretive community*) päteviin konventioihin (Fish 1980).

Oma linjansa lukemisen ja vastaanoton tutkimuksessa on empiirinen lukijatutkimus, joka usein hyödyntää yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen metodeja, kuten haastatteluja ja kyselyitä tai nykyisin myös erilaisia laboratoriossa suoritettavia mittauksia, joissa lainataan metodeja psykologisesta tai luonnontieteellisestä tutkimuksesta.³

3 Ks. esim. aikakauskirja *Scientific Study of Literature* (John Benjamins Publishing Company). Ks. myös luku Empiirinen lukemisen tutkimus.

Empiiriset lähestymistavat voidaan nähdä luonnollisena jatkona muulle reseptiotutkimuksen perinteelle, sillä fokuksen siirtäminen lukemiseen herättää helposti kysymyksen (kaunokirjallisuuden, kritiikkien ja muiden tekstien) tekstianalyysin pohjalta esitettyjen väitteiden empiirisestä testaamisesta lukijoilla. Kyselytutkimukset ja muut empiiriset metodit voivat myös auttaa laajentamaan reseptiotutkimusta ammattilukijoiden piirin ulkopuolelle. Ja koska digitaaliset mediat ja alustat ovat entistä tärkeämpiä sekä kirjallisten tekstien tuotannon ja levityksen että kirjallisuuskeskustelun kannalta, kirjallisuuden vastaanottoa saatetaan tutkia myös digitaalisten välineiden avulla.

On myös syytä mainita, että empiirisiä metodeja saatetaan käyttää avuksi tutkimuksessa, jota ei suoraan kutsuta empiiriseksi lukijatutkimukseksi. Esimerkiksi historiallisen ja kulttuurisen muistitutkimuksen (*memory studies*) piirissä on havaittavissa lisääntyvää kiinnostusta hyödyntää haastatteluja ja kyselyjä, joilla voidaan vaikeasta selvittää, miten erilaiset yleisöt ottavat vastaan jonkin kulttuurisen muistin kannalta kiinnostavan kaunokirjallisen teoksen (ks. esim. Ortner, Andersen & Borčak 2022). Tämä voi tuottaa mielenkiintoista tietoa esimerkiksi silloin, kun teos tuo yhteen monen kulttuurisen kontekstin historiaa ja kokemusaineistoa.

- Reseptiotutkimuksella tarkoitetaan kirjallisuuden vastaanoton tutkimusta ja erityisesti tutkimussuuntauksia, jotka tarkastelevat teoreettisesti kirjallisuuden lukemisen ja vastaanoton prosesseja. Näille suuntauksille on tyypillistä korostaa kirjallisuuden vuorovaikutteista luonnetta ja sitä, että lukijat aktualisoivat tekstin merkityspotentiaalia eri tavoin omassa vastaanottokehityksessään.
- Kirjallisuuden vastaanoton tutkiminen herättää kysymyksiä yksittäisten lukijoiden kokemuksen nivoutumisesta kollektiivisiin lukutapoihin ja niiden muutokseen. Esimerkiksi saksalaisen reseptioestetiikan perinteessä kirjallisuuden historiaa on tarkasteltu lukijoiden muuttuvien odotushorisonttien näkökulmasta. Jokainen lukija lähestyy tekstiä lähtökohtanaan oman aikansa kysymykset, joten tekstejä tulkitaan historian kuluessa uusin tavoin.
- Reseptiotutkija voi kysyä, miten kirjallisten tekstien rakenteet ohjaavat lukutapahtumaa, millaiselle lukijalle tai yleisölle teksti on suunnattu ja millaisia muutoksia lukutavoissa on tapahtunut historian saatossa. Hän voi analysoida tekstejä suhteessa erilaisiin lukijaryhmiin ja lukukonteksteissa vaikuttaviin valtasuhteisiin.

Lähteet

- Alanko, Outi 2001: Lukijasta lukemiseen, tulkinnasta elämykseen. Lukijan käsite kirjallisuuden-tutkimuksessa. Teoksessa Alanko, Outi & Käkelä-Puumala, Tiina (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 206–239.
- Booth, Wayne C. 1961: *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cheah, Pheng 2016: *What is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*. Durham: Duke University Press.
- Fish, Stanley 1970: Literature in the Reader. *Affective Stylistics – New Literary History* 1/1970 s. 123–162.
- Fish, Stanley 1980: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretative Communities*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hall, Stuart 1973: *Encoding and Decoding in the Television Discourse. Paper for the Council of Europe Colloquy on “Training the Critical Reading of Televisual Language”*. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.
- Helgesson, Stefan – Rosendahl Thomsen, Mads 2019: *Literature and the World*. London: Routledge.
- Holland, Norman 1975: *5 Readers Reading*. New Haven: Yale University Press.
- Ingarden, Roman 1931: *Das literarische Kunstwerk*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Ingarden, Roman 1968: *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. Puolankielinen alkuteos 1937.
- Iser, Wolfgang 1974: *The Implied Reader. Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Iser, Wolfgang 1978: *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*. London: Routledge.
- Jauss, Hans Robert 1982: *Toward an Aesthetic of Reception*. Käänt. Timothy Bahti. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jauss, Hans Robert 1983: Kirjallisuushistoria kirjallisuustieteen haasteena. Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Suom. Maria-Liisa Nevala. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 197–235. Saksankielinen alkuperäisteksti 1970.
- Kaakinen, Kaisa 2017: *Comparative Literature and the Historical Imaginary. Reading Conrad, Weiss, Sebald*. New York: Palgrave.
- Lehtonen, Mikko 2021: Johdatus teokseen *Kulttuuri ja yhteiskunta*. Teoksessa Lehtonen, Mikko (toim.) *Kulttuuri & yhteiskunta. Kulttuurintutkimuksen klassikkotekstejä*. Tampere: Vastapaino. 7–25.
- Ortner, Jessica – Andersen, Tea Sindbæk – Borčak, Fedja Wierød 2022: ‘Fiction keeps memory about the war alive’. Mnemonic migration and literary representations of the war in Bosnia. – *Memory Studies* 4/2022 s. 918–934.
- Rosenblatt, Louise 1938: *Literature as Exploration*. New York: Appleton-Century.
- Rosenblatt, Louise 1978: *The Reader, The Text, The Poem. The Transactional Theory of the Literary Work*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Saussy, Haun 2006: *Comparative Literature in an Age of Globalization*. American Comparative Literature Association. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Sommer, Doris 1999: *Proceed with Caution, When Engaged by Minority Writing in the Americas*. Cambridge: Harvard University Press.
- The 2014–2015 Report on the State of the Discipline of Comparative Literature. – *American Comparative Literature Association (ACLA)*. State of the Discipline -raportti. [Verkkoaineisto] <https://stateofthediscipline.acla.org/list-view>. Viitattu 11.4.2023.
- Walkowitz, Rebecca 2015: *Born Translated. The Contemporary Novel in an Age of World Literature*. New York: Columbia University Press.

Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio

Anna Helle

© <https://orcid.org/0000-0001-8504-849X>

Jälkistrukturalismi on ranskalaisen strukturalismin piirissä 1960-luvulla muotoutunut suuntaus, joka syntyi reaktion strukturalistien objektiivisuus- ja laaja-alaisuusvaatimuksia vastaan (ks. luku Strukturalismi). Jälkistrukturalismi on kattokäsite, jonka alle kuuluu sellaisia lähinnä ranskalaisia teorioita, jotka kuuluvat saussurelaisen semiologian jatkumoon mutta jotka pyrkivät kuitenkin haastamaan strukturalismin projektin. Kansainväliseen tietoisuuteen jälkistrukturalismi levisi erityisesti Yhdysvaltojen kautta, sillä suuntauksesta tuli USA:ssa jo varhain suosittu ja vaikutusvaltainen. Jälkistrukturalismi ei kuitenkaan ole kiistaton käsite. Ensinnäkin nimi *post-structuralism* on yhdysvaltalaisen antama (Derrida 2003a, 33; Dosse 2018, 31), eivätkä nimilapun alle niputetut teoreetikot välttämättä itse pitäneet itseään jälkistrukturalisteina. Ei myöskään ole täyttä yksimielisyyttä siitä, ketkä kaikki voidaan lukea jälkistrukturalisteiksi (ks. esim. Culler 2007, 25–30).

Nimitys on kuitenkin vakiintunut ja siinä mielessä käyttökelpoinen, että sillä voidaan nimittää yhteisesti niitä ranskalaisia semiologiaa eli merkkioppia hyödyntäviä teorioita, joiden kukoistuskausi ajoittuu strukturalismin kultakauden jälkeen. Mukaan voidaan laskea ainakin seuraavat teoreetikot: filosofi Jacques Derrida seuraajineen, kieli- ja kirjallisuustieteilijä ja semiologi Roland Barthes myöhäistuotannossaan, psykoanalyytikko Jacques Lacan, kirjallisuudentutkija, semiologi ja psykoanalyytikko Julia Kristeva sekä filosofi Michel Foucault myöhemmissä vaiheissaan. Joskus jälkistrukturalisteihin sisällytetään myös muun muassa filosofi Jean-François Lyotard sekä filosofi Gilles Deleuze yhdessä psykoanalyytikko Félix Guattarin kanssa.

Strukturalismista jälkistrukturalismiin

Strukturalismin ja jälkistrukturalismin välisen eron tekeminen ei ole aivan yksiselitteistä, sillä moni tutkija aloitti strukturalistina mutta muovasi ajatteluaan myöhemmin jälkistrukturalismin suuntaan. Usein on vaikea sanoa, missä strukturalismi loppuu ja jälkistrukturalismi alkaa. Esimerkiksi Roland Barthesin tuotannossa strukturalistiset ja jälkistrukturalistiset käsitykset elävät monesti rinnakkain, vaikka usein esitetäänkin, että hänen kohdallaan siirtyminen jälkistrukturalismiin olisi tapahtunut teoksen *S/Z* (1970) kohdalla (ks. Korsisaari 2003, 300; Manghani 2020, 5–6; luku Strukturalismi).

Yksi selkeä ero strukturalismin ja jälkistrukturalismin välillä kiteytyy niiden merkikäsityksissä. Molempien merkkikäsityksen taustalla on Ferdinand de Saussuren yleinen kielitiede. Sen mukaan kieli on merkkijärjestelmä, jossa merkitykset syntyvät eroamalla toisista merkeistä, eivät suhteessa viittauskohteeseen. Koska asia on esitelty tämän kirjan Strukturalismi-luvussa, esitän tässä vain lyhyen kertauksen.

Saussuren mukaan kielellisessä merkissä on kaksi osaa, merkitsijä (*signifiant*) ja merkitty (*signifié*), eikä niitä voi erottaa toisistaan. Merkitsijä tarkoittaa merkin materiaalista osaa (esim. kirjaimet k-u-k-k-a sanassa *kukka*), kun taas merkitty tarkoittaa mielikuvaa, jonka merkitsijä ”kukka” meissä herättää. Merkin osien välinen suhde on arbitraarinen eli mielivaltainen ja sopimukseen perustuva, minkä vuoksi samaan ideaan voidaan viitata eri kielissä eri nimityksin (*kukka*, *a flower*, *une fleur*, *en blomma*...). Merkillä ja sen viittauskohteella, kuten ikkunalaudalla olevalla kukalla, ei ole luonnollista yhteyttä. Sen sijaan merkin merkityksen määrää sen suhde muihin merkkeihin, ja merkitys syntyy näin ollen eron ja poissaolon kautta. (Culler 1994, 24–28; Saussure 2014; Korsisaari 2003, 300.)

Suuntauksia yhdistää myös nojaaminen Saussuren tekemään jakoon *parolen* ja *languen* välillä. Ensin mainittu tarkoittaa muuttuvaista kielenkäytön tasoa ja jälkimmäinen taas abstraktia kielisysteemiä. Kuitenkin, vaikka sekä strukturalismin että jälkistrukturalismin taustalla on Saussuren käsitys kielisysteemistä, niiden tulkinnat siitä eroavat toisistaan. Strukturalistit tulkitsivat Saussurea siten, että kielijärjestelmä (*langue*) nähtiin liikkumattomana ja muuttumattomana, kun taas jälkistrukturalistit esittivät – niin ikään Saussureen vedoten – että kielijärjestelmä muodostuu eroista, joita voidaan jatkaa loputtomiin. Toisin sanoen jälkistrukturalistien tulkinnan mukaan kielelliset merkitykset ovat jatkuvassa liikkeessä: sanojen merkitykset syntyvät viittaus-suhteissa toisiin sanoihin, jotka taas viittaavat joihinkin muihin sanoihin. Kirjallisuudentutkimuksen kannalta tämä tarkoittaa sitä, että millään tekstillä ei ole yhtä oikeaa merkitystä eikä tutkijan tule sellaista tavoitella.

Kuten strukturalismissa, myös jälkistrukturalismissa lisäksi oletetaan, että inhimillinen ajattelu ja toiminta noudattavat kielellisen rakentumisen mallia. Kielen merkitykset rakentuvat esimerkiksi erilaisten vastakohtaparien avulla, ja samalla tavalla muodostuvat myös muun muassa myytit, identiteetit ja muut inhimillisen kulttuurin rakenteet. Teoreettisia suuntauksia yhdistääkin oletus, että kieli edeltää yksilöä ja subjekti on kielen tuote. Tämä tarkoittaa sitä, että oppiessaan kielen ihmislapsi omaksuu kielessä jo olemassa olevat merkityssuhteet ja hierarkiat ja muodostaa minuutensa suhteessa niihin.

Tämän tapainen käsitys kielen ja yksilön suhteesta liittyy olennaisesti myös jälkistrukturalistiseen subjektikäsitykseen, jota on hyödynnetty ja kehitetty edelleen monissa myöhemmissä kirjallisuudentutkimuksen teorioissa. Siinä missä subjekti oli varhaisemmassa länsimaisessa filosofiassa mielletty yhtenäiseksi ajattelevaksi, havaitsevaksi ja toimivaksi minäksi, jälkistrukturalistit näkivät subjektin hajautuneena tai hajakeskittyneenä (*decentré*). Kuten kielen merkitykset syntyvät vain merkkien välisistä eroista ja ovat jatkuvasti liikkeessä, niin myös subjekti on keskukseton ja muuttuva. (Foucault 2005, 24–25; Dosse 2018, 56–59; Helle 2009, 32–33.) Tällaista subjekti-käsitystä nimitetään usein myös postmoderniksi.

Intertekstuaalisuus ja Tekijän kuolema

Kirjallisuustieteessä siirtymää strukturalismista jälkistrukturalismiin voidaan luonnehtia Barthesia, Kristevaa ja Derridaa seuraten siirtymäksi teoksesta tekstiin. Siinä missä strukturalistit käsittivät *teoksen* olevan suljettu kokonaisuus, jälkistrukturalistit näkivät *tekstin* avoimena ja merkityksillä leikittelevänä liikkeenä (ks. Korsisaari 2003, 200). Selvennän tätä käsitystä Kristevan intertekstuaalisuuden käsitteen avulla.

Intertekstuaalisuus tarkoittaa tekstienvälisyyttä, ja käsite on jo pitkään ollut hyvin keskeinen kirjallisuudentutkimuksessa. Kristeva (1993) kehitti käsitteen kuuluisassa esseessään ”Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman” (”Sana, dialogi ja romaani”, 1967). Käsitteen lähtökohtana on ajatus tekstuaalisesta tilasta, jossa erilaiset merkkijaksot toimivat prosessinomaisesti. Siihen kuuluvat teksti, kirjoittava subjekti, vastaanottaja sekä ulkopuoliset tekstit.

Kristevan käsitys tekstuaalisesta tilasta perustuu Mihail Bahtinin ajatukseen *dialogisuudesta*, jonka tämä oli esittänyt teoksessaan *Dostojevskin poetiikan ongelmia* (*Problemy poetiki Dostojevskogo*, 1963). Dialogisuus tarkoittaa sitä, että kieli on dynaaminen, alati muuttuva ja uutta luova prosessi, jossa vallitsee dialektinen suhde sanojen ja niiden lukemattomien eri kontekstien välillä. Bahtinin käsityksen mukaan mikään sana ei ole ymmärrettävissä sinänsä, vaan sitä on tarkasteltava suhteessa niin käyttötilanteeseen kuin historialliseen ja yleiseen kulttuuritaustaan. Sanalla ei voi olla vain yhtä merkitystä, vaan merkityksiä on aina niin monta kuin mahdollisia käyttötilanteitakin. Jokainen sana kietoutuu sosiaaliseen tilanteeseen ja sosiaalisten suhteiden verkoon. (Dosse 2018, 74–87.)

Nykyään käsitys intertekstuaalisuudesta läpäisee kirjallisuustieteellisen ajattelun, mutta syntyessään käsite ravisteli oman aikansa kirjallisuustieteellisiä ajattelutapoja. Kristevan käsitys intertekstuaalisuudesta haastoi nimittäin aikaisemmin vallinnutta vaikutustutkimusta (Makkonen 2006, 13). Vaikutustutkimus on kiinnostunut vaikutussuhteista kirjailijoiden ja teosten välillä, ja sen mukaan on esimerkiksi olennaista pohtia, miten Väinö Linna on vaikuttanut Antti Tuuriin, tai onko ”liiallinen” kahden teoksen samankaltaisuus toisen osapuolen plagiointia. Kristevalainen intertekstuaalisuus sitä vastoin tarkoittaa, että kaikki tekstit koostuvat muiden tekstien sitaateista, mutta nämä sitaatit ovat anonyymejä eli niiden lähdettä ei voida tunnistaa. Kaikki kielen elementit – ja siis myös kirjallisuuden elementit – ovat läpeensä intertekstuaalisia, koska kieltä on ja on aina ollut ennen tekstiä ja tekstin ympärillä. (Barthes 1993, 164.)

Vaikka ajatus intertekstuaalisuudesta on osoittautunut elinvoimaiseksi, juuri Kristevan hahmottelemaa intertekstuaalisuuden käsitettä on kuitenkin kritisoitu muun muassa siitä, että se on rannattomuudessaan vaikeasti sovellettavissa. Puhuessaan intertekstuaalisuudesta yleisesti tekstin ymmärrettävyyden mahdollistajana Kristeva päätyy esittelemään varsin perinteisiä allusioita eli viittauksia tarkoin määriteltäisiin lähteisiin. Intertekstuaalisuuden käsitettä onkin Kristevan jälkeen määriteltä tarkemmin, ja esimerkiksi Gérard Genetten (1982) teoreettinen malli transtekstuaalisuudesta on laajalti tunnettu (ks. myös Viikari 2006).

Myös jälkistrukturalistinen Tekijän kuoleman käsite liittyy osin intertekstuaalisuuteen. Tekijän kuolema viittaa siihen, että tekijä ei omista tekstinsä merkityksiä eikä tutkijan myöskään pidä etsiä sitä, mitä kirjailija on halunnut kirjallaan sanoa. Tekijän kuolema on peräisin Roland Barthesin samannimisestä esseestä vuodelta 1968, ja myös Michel Foucault kyseenalaisti tekijän roolia esseessään ”Mikä tekijä on?” (”Qu'est-ce

qu'un auteur?", 1969), jonka hän kirjoitti vastineeksi tai täydennykseksi Barthesin esseelle. Ajatus Tekijän kuolemasta on kriittinen reaktio romanttiseen tekijäkäsitykseen, jossa kirjailija nähdään luovana nerona ja teostensa merkitysten lähteenä (ks. luku Historiallinen näkökulma tekijäkäsityksiin). Jälkistrukturalistien mukaan merkitykset syntyvät sen sijaan tekstien verkostossa, kuten Barthes kirjoittaa: "Kirjailija voi vain sekoittaa kirjoituksia, saattaa ne keskenään ristiriitaan tukeutumatta mihinkään niistä. Jos kirjailija haluaisi *ilmaista itseään*, hänen täytyisi vähintään tietää, että se sisäinen 'asia', jota hän väittää 'tulkitsevana', on sekin vain valmis sanakirja, jossa sanat voivat selittyä ainoastaan toisten sanojen kautta loputtomiin." (Barthes 1993, 115.) Tekijän kuoleman käsitteen avulla jälkistrukturalistit myös korostivat lukijan olennaista roolia merkityksen muodostamisessa.

Tässä kirjassa haluammekin painottaa jälkistrukturalismiin olennaisesti kuuluvaa ajatusta *kriittisestä lukemisesta*. Siksi olemme sijoittaneet jälkistrukturalismin lukijalähtöisiin suuntauksiin toisin kuin useimmissa oppikirjoissa, joissa se esitellään tekstilähtöisten suuntausten yhteydessä strukturalismin perässä. Toivomme tämän nostavan näkyviin sen, että jälkistrukturalismi on vaikuttanut huomattavasti myöhemmän kirjallisuudentutkimuksen lukutapoihin. Lukija nostetaan keskeiseen rooliin myös jälkistrukturalistissa teorioissa: esimerkiksi Barthes (1993) kirjoitti Tekijän kuoleman tarkoittavan lukijan syntymää.

Jacques Derrida ja kirjallisuustieteellinen dekonstruktionismi

Jacques Derridan kehittämä *dekonstruktio* on yksi jälkistrukturalismin tunnetuimmista käsitteistä. Derrida oli algerialaistaustainen ja sittemmin pariisilaistunut filosofi. Dekonstruktioista tuli jo 1960-luvun lopulla erittäin suosittua yhdysvaltalaisen kirjallisuudentutkijoiden parissa. USA:han muodostuikin jo varhain dekonstruktionistinen Yalen koulukunta, johon kuuluivat muun muassa Harold Bloom, Paul de Man, Geoffrey Hartman ja J. Hillis Miller.

Derridan käsitteitä tai "epäkäsitteitä" – kuten hän itse niitä luonnehti – ovat muun muassa dekonstruktio, *différance* ja logosentrismi. Dekonstruomalla voidaan purkaa binaaristen eli kaksinaapaisten oppositioiden vastakohtaisuuksia ja osoittaa, että vastakkaiset käsitteet edellyttävät aina vastakohtansa – tässä näkyy suora kritiikki strukturalismin tyypillisiä kaksinapaisia vastakkainasetteluita kohtaan. Dekonstruktioon mukaan vastakohtien osapuolet ovat riippuvaisia toisistaan. Esimerkiksi järki määrittyy hulluuden kautta ja siksi hulluus on välttämätöntä järjelle: järki on olemassa vain oman poissaolonsa eli hulluuden kautta. Tekstiä dekonstruoitaessa nostetaan pintaan ne oppositiot, joiden varaan teksti rakentuu, ja osoitetaan näiden oppositioiden hierarkia. Hierarkian lisäksi pyritään purkamaan myös se järjestelmä, joka tuottaa hierarkian.

Logosentrismi taas tarkoittaa kaikkia niitä ajatusmuotoja, jotka perustuvat oletukseen, että on olemassa jokin keskus, perimmäinen merkki, johon kaikki muut merkit voidaan palauttaa. Tällainen ajatus on hyvin tyypillinen ainakin länsimaisen ajattelun perinteessä, jossa perimmäisenä merkinä – syynä, alkuperänä tai merkityksen takeena – on usein ollut esimerkiksi Jumala, tietoisuus tai ihminen. (Derrida 1997; Korsisaari 2003, 301.)

Perimmäistä merkkiä pidetään koko ajattelun perustana ja sen ajatellaan olevan ajattelujärjestelmän ulkopuolella. Dekonstruktiivisen käsityksen mukaan myös nämä

perimmäiset merkit, ”periaatteet”, ovat kuitenkin tietyn merkitysjärjestelmän tuotteita, siis merkkien välisten erojen tuotteita. Erilaiset yhteiskunnalliset ideologiat antavat joillekin merkityksille etuoikeutetun aseman nostamalla ne keskuksiksi, joiden ympärille muut merkitykset asetetaan ja joihin suhteutettuna muut merkit saavat merkityksensä. Esimerkiksi valistuksen projektissa ihminen ja tiede nostettiin etualalle, kun taas Jumala syrjäytettiin aikaisemmasta asemastaan. Derrida vastusti logosentrismia ja kannatti sen sijaan *différance*, joka viittaa loputtomaan merkityksenmuodostumisen prosessiin ilman keskuksena toimivaa perimmäistä merkkiä. Tarkoituksena oli päästä eroon haitallisista hierarkioista. *Différance*-käsitteen Derrida muotoili ranskan ’eroa’ ja ’lykkäämistä’ tarkoittavan *différence*-sanan pohjalta (huomaa e:n muuttuminen a:ksi). Ääneen lausuttuna näiden kahden sanan välistä eroa ei voi kuulla, se ilmenee vain kirjoitusasuissa. Tämä havainnollistaa sitä, miten merkitykset syntyvät eron ja poissaolon kautta. (Derrida 1997; Korsisaari 2003, 301.)

Strukturalismissa logosentrismia olivat edustaneet sen käyttämät binaariset oppositiot, vastakohta-asetelmat, kuten jo esillä olleet jaot *langueen* ja *paroleen* ja merkitsijään ja merkittyyn. Strukturalistit nojasivat myös moniin muihin vastakohtapareihin, kuten mies/nainen ja kypsennetty/raaka. Näissä vastakohtapareissa on jälkistrukturalismin mukaan se huono puoli, että ne asettuvat hierarkkisesti: toista osaa arvostetaan enemmän kuin toista. Esimerkiksi strukturalismissa kielisysteemi on ”arvokkaampi” kuin yksittäinen puhunta, ja patriarkalisessa yhteiskunnassa mies on naista arvokkaampi. Myös jälkistrukturalismille leimallinen esseistisyys ja toisinaan vaikeaselkoisenakin pidetty tyyli haastavat logosentrististä ajattelua ja tiedon tuottamisen ehtoja tieteellisen muodon keinoin. Nykyaikaisessa kirjallisuudentutkimuksessa logosentrismista irti pyrkivä ajattelutapa taas voi näkyä esimerkiksi käsityksenä sukupuolten moninaisuudesta, inhimillinen/ei-inhimillinen-jaon purkamisena tai kriittisenä suhtautumisena rodullistamiseen, vaikka *logosentrismi*-sanaa ei käytettäisikään.

Derridan ajattelun soveltamista kirjallisuudentutkimukseen on usein pidetty vaikeana ja jopa kiistanalaisena, koska Derrida ei ollut kirjallisuustieteilijä vaan filosofi, jonka päämäärät olivat osin toiset kuin useimpien kirjallisuudentutkijoiden (esim. Gasché 2006, 37–38). Derrida on kuitenkin kiistatta vaikuttanut paljon kirjallisuudentutkimukseen, ja tämä vaikutus on tullut etenkin yhdysvaltalaisen *dekonstruktio-nismin* kautta. Dekonstruktioismi on kirjallisuustieteellinen dekonstruktion sovellus, jota kehitti erityisesti jo esillä ollut Yalen koulukunta (ks. Bloom, de Man, Derrida, Hartman & Miller 2004; Redfield 2016).

Mitä dekonstruktioistinen ote sitten voi tarkoittaa kirjallisuudentutkimuksessa? Ensinnäkin dekonstruktioistit kannustavat ”väärinlukemiseen”, koska kaikki lukemiset ovat väistämättä epätäydellisiä eikä siis ole syytä tavoitellakaan tulkintoja, niitä kun ei ole olemassa. Dekonstruktio vapauttaa näin ollen oikeiden tai alkuperäisten merkitysten etsimisestä. Dekonstruktioistit puhuvatkin mieluummin lukemisesta kuin tulkitsemisesta, sillä sana *tulkitseminen* kantaa Derridan (2003b, 369–370) mukaan *oikeaoppiseen* tulkitsemiseen liittyviä sivumerkityksiä.

Toinen olennainen seikka on, että dekonstruktioistit nostavat esiin tekstin paradoksit ja ristiriidat, ja paljastavat, että teksti sanoo toista kuin mitä se näyttää sanovan. Tässä mielessä dekonstruktion tavoite on päinvastainen kuin esimerkiksi uuskritiikoilla, jotka pyrkivät löytämään tekstin yhtenäisyyden sen näennäisten ristiriitojen alta (ks. luku Uuskritiikki ja lähilukeminen). Dekonstruktioismin suhde uuskritiikkiin

on sikäläkin mainitsemisen arvoinen, että moni Yalen koulukunnan edustaja oli saanut uskriittisen koulutuksen ennen kuin he omaksuivat dekonstruktionistisia käytäntöjä.

Michel Foucault, diskurssi ja valta

Filosofi Michel Foucault on ollut hyvin vaikutusvaltainen ajattelija humanistisissa ja yhteiskuntatieteissä, myös kirjallisuudentutkimuksessa. Foucault keskittyi erityisesti ajattelujärjestelmien historiaan, mutta hän ei ollut historioitsija sanan varsinaisessa merkityksessä. Hän tuli historian tieteenalan ulkopuolelta, filosofiasta, ja pikemminkin haastoi oman aikansa historian tutkimuksen lähtökohtia (Dosse 2018, 302). Ajattelujärjestelmiä tutkiessaan hän kiinnitti erityistä huomiota siihen, miten historialliset olosuhteet vaikuttavat eri aikojen tietojärjestelmiin. Yksi hänen keskeisistä tavoitteistaan oli paljastaa virallisen historian kirjoituksen alta ”toisia” historioita ja ”pieniä” historioita. Hän tutki esimerkiksi hulluuden historiaa ja seksuaalisuuden historiaa, jotka oli jätetty virallisessa historian tutkimuksessa marginaaliin (Foucault 1961 ja 1998). Ajattelutapoihin ja tietomuotoihin kytkeytyvä poliittisuus oli hänen tutkimuksensa keskiössä.

Foucault haastoi myös käsitystä historiasta lineaarisena ja jatkuvana. Hän siirsi tutkimuksellisen huomion laajoista jatkuvuuksista katkoksiin ja yksilöllisiin tapauksiin, joiden kautta katsottuna historia alkoi näyttäytyä uudenlaisessa valossa, kun esiin nousi myös vaihtoehtoisia historioita. (Dosse 2018, 289 ja 308–309.) Kirjallisuuden tutkimuksessa Foucault’n vaikutus näkyikin esimerkiksi kirjallisuushistorian kirjoituksessa: perinteisten kansalliskirjallisuuksiin keskittyvien, suurta kansallista kertomusta kertovien kirjallisuushistorioiden lisäksi on tehty erilaisia vähemmistöjen ja reuna-alueiden kirjallisuuksien historioita, joissa saatetaan pitää esillä perinnön katkonaisuutta.

Kirjallisuustieteen kannalta yksi Foucault’n keskeisistä käsitteistä on *diskurssi*. Diskurssilla on monia määritelmiä, mutta Foucault’n ajattelussa diskurssit ovat verrattain säännönmukaisten merkityssuhteiden järjestelmiä, jotka rakentuvat sosiaalisissa käytännöissä ja samalla rakentavat sosiaalista todellisuutta. Diskurssit ovat kielellisiä tapoja jäsentää todellisuutta, mutta ne ovat olennaisesti myös osa sosiaalista todellisuutta, ja ne ilmenevät paitsi puhetavoissa myös käytännön toiminnassa. (Foucault 2005, 142–143.) Diskurssin käsitettä käytetään valtasuhteiden, institutionaalisten käytäntöjen ja ilmiöiden historiallisuuden tutkimisessa.

Foucault’n mukaan diskurssissa kieli ja sosiaaliset käytännöt kietoutuvat yhteen. Diskurssit ovat läpeensä historiallisia ja siis muuttuvia (Foucault 2005, 154–155). Esimerkiksi kolonialistisessa diskurssissa eurooppalainen ihminen pitää itseään normaalin ihmisyyden mittana, ja esimerkiksi ihonväriltään, uskonnoiltaan tai kulttuuriltaan toisenlaisia ihmisiä pidetään paitsi erilaisina myös mahdollisesti epänormaaleina tai alempiarvoisina. Tällainen ajattelutapa on ollut vallitseva eurooppalaisessa kolonialismissa, mutta postkolonialismin myötä vääristyneistä valtahierarkioista on alettu pyrkiä eroon. Diskurssien muuttuessa muuttuvat niin puhutavat kuin eriarvoistavat käytännötkin. Esimerkiksi kirjallisuustiede voi pyrkiä muovaamaan diskursseja nostamalla esiin eriarvoistavia puhetapoja, kritisoimalla niitä ja tarjoamalla tilalle tasa-arvoa edistäviä kielenkäytön tapoja.

Tähän liittyy toinen Foucault'n ajattelun keskeinen käsite, *valta*. Hänen ajattelusaan valta ei tarkoita sellaista yksisuuntaista voimasuhdetta, jossa esimerkiksi suvereeni kuningas voisi yksinvaltaisesti päättää alaisensa elämän kohtalosta. Foucault'n mukaan valta ei ole valmiiksi olemassa oleva olosuhde, vaan valta on olemassa siten, että sitä harjoitetaan kaiken aikaa. Valta on olemassa vain toiminnassa. Lisäksi valtaa harjoitetaan verkkomaisessa järjestelmässä. Jokainen yksilö on tässä verkossa asemassa eli subjektipositiossa, jossa hän yhtä aikaa sekä harjoittaa valtaa että on sen kohteena, ja tässä mielessä valta tuottaa toimijuutta. Tällaiseen valtakäsitykseen sisältyy siis mahdollisuus myös vastarintaan. Voimasuhteet eivät kuitenkaan ole välttämättä tasaväiset. (Foucault 1986, 89 ja 98; Pyykkönen 2015, 206–207.)

Foucault tutki etenkin myöhäistuotannossaan myös sitä, miten ihmiset muodostuvat tietynlaisiksi subjekteiksi historiallisesti erityisissä olosuhteissa. Foucault ajatteli, että subjektit ovat olennaisesti heitä edeltäneiden historiallisten käytäntöjen muovamia. Tämä kytkeytyy tutkimusotteeseen, josta Foucault käytti nimitystä *genealogia*. Termi on peräisin Friedrich Nietzscheltä, ja Foucault viittaa sillä siihen, miten asiat muotoutuvat historiallisesti. Genealogia etsii nykyisyydessä vallitsevien normien alkuperää historiasta ja näkee historian muodostuvan lukemattomista tapahtumista, jotka liittyvät toisiinsa erilaisten sattumien ja vastakkaisten voimien kamppailujen seurauksena. Kuten edellä mainittiin, Foucault itse tutki muun muassa hulluuden ja seksuaalisuuden historiaa ja pyrki osoittamaan, miten käsitykset normaalista ja epänormaalista ovat vaihdelleet historiallisesti erilaisissa valtasuhteissa. Foucault'n ajatuksia vallasta ja genealogiasta on hyödynnetty ja kehitetty eteenpäin kirjallisuustieteessä muun muassa sukupuolentutkimuksen ja queer-tutkimuksen näkökulmista.

Jälkistrukturalismi ei tarjoa yhtä yhtenäistä teoriaa ja menetelmää vaan joukon keskenään jossain määrin toisiaan muistuttavia teorioita ja käsitteitä. Vaikka niitä käytetään yhä myös sellaisinaan kirjallisuudentutkimuksessa, nykytutkimuksessa törmää sitäkin useammin niiden pohjalta edelleen kehitettyihin teorioihin ja käsitteisiin. Jälkistrukturalismin ideat näkyvät esimerkiksi kulttuurintutkimuksellisessa, feministisessä, postkolonialistisessa ja posthumanistisessa tutkimuksessa erilaisten valta-asemien purkamisena, tiedon tuottamisen ehtojen kriittisenä tarkastelemisena ja huomion kiinnittämisenä kielenkäytön, ajattelun ja vallan välisiin kytköksiin. Jälkistrukturalismin perusteet onkin hyvä tuntee siksi, että suuntaus jatkaa elämäänsä muuntu-neena monessa uudemmassa kirjallisuudentutkimuksen suuntauksessa.

- Jälkistrukturalismi on suuntaus, jonka periaatteita ovat muun muassa intertekstuaalisuus, tekstien sisäisten ristiriitaisuuksien paljastaminen ja teksteissä ilmenvien valtasuhteiden analyysi. Dekonstruktio on keskeinen osa jälkistrukturalismia, ja se tarkoittaa tekstinsisäisten hierarkioiden purkamista.
- Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio syntyivät 1960-luvulla, ja ne vaikuttavat edelleen ihmistieteiden näkökulmiin, käsitteisiin ja kirjallisuustieteen tapoihin tehdä tutkimusta.
- Jälkistrukturalistisia teorioita hyödyntävä kirjallisuudentutkija suhtautuu avoimesti tekstin moniin merkityksiin eikä pakota tekstiä yhteen ainoaan tulkintaan. Hän näkee yksittäisen kaunokirjallisen teoksen osana laajaa tekstien verkkoa ja ymmärtää merkitysten syntyvän tekstien välisessä vuoropuhelussa.
- Dekonstruktioistinen lukija etsii tekstistä sisäisiä ristiriitoja, jotka mahdollistavat tekstin sisäisten valta-asetelmien purkamisen.
- Jälkistrukturalismiin nojaava lukija ei ole kiinnostunut siitä, mitä tekijä haluaa teoksellaan sanoa, vaan hän korostaa lukijan olennaista roolia merkitysten muodostamisessa.

Lähteet

- Bahtin, Mihail 1991: *Dostojevskin poetiikan ongelmia*. Suom. Paula Nieminen & Tapani Laine. Helsinki: Orient Express. Venäjänkielinen alkuteos 1963.
- Barthes, Roland 1993: Tekijän kuolema. Teoksessa Rojola, Lea (toim.) *Tekijän kuolema, tekstin syntymä*. Suom. Lea Rojola & Pirjo Thorel. Tampere: Vastapaino. 109–117. Ranskankielinen alkuteos 1968.
- Bloom, Harold – de Man, Paul – Derrida, Jacques – Hartman, Geoffrey H. – Miller, J. Hillis 2004: *Deconstruction and Criticism*. London: Continuum. Alkuteos 1979.
- Culler, Jonathan 1994: *Ferdinand de Saussure*. Suom. Risto Heiskala. Helsinki: Tutkijaliitto. Englanninkielinen alkuteos 1976.
- Culler, Jonathan 2007: *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca: Cornell University Press. Alkuteos 1982.
- Derrida, Jacques 1997: Rakenne, merkki ja leikki ihmistieteiden diskurssissa. Suom. Ismo Nikander. – *niin & näin* 1/1997 s. 37–44. <https://netn.fi/fi/artikkeli/rakenne-merkki-ja-leikki-ihmistieteiden-diskurssissa>. Ranskankielinen alkuteos 1966.
- Derrida, Jacques 2003a: *Platonin apteekki ja muita kirjoituksia*. Ikonen, Teemu – Porttikivi, Janne (toim.) Suom. Tiina Arppe ja muut. Helsinki: Gaudeamus.
- Derrida, Jacques 2003b: *Writing and Difference*. Käänt. Alan Bass. London: Routledge. Ranskankielinen alkuteos 1967.
- Dosse, François 2018: *Strukturalismin historia II*. Suom. Anna Helle. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1995.
- Foucault, Michel 1961: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Plon.
- Foucault, Michel 1986: *Power / Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: Harvester Press.
- Foucault, Michel 1998: *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1976–1984.
- Foucault, Michel 2005: *Tiedon arkeologia*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1969.
- Gasché, Rodolphe 2006: *Views and Interviews. On Deconstruction in America*. Aurora: The Davies Group Publishers.
- Genette, Gérard 1982: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris: Éditions du Seuil.
- Helle, Anna 2009: *Jäljet sanoissa. Jälkistrukturalistisen kirjallisuuskäsityksen tulo 1980-luvun Suomeen*. Jyväskylän Studies in Humanities 123. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-3672-3>.
- Korsisaari, Eva Maria 2003: Keskeisiä kirjallisuudentutkimuksen suuntauksia. Teoksessa Alanko, Outi – Käkälä-Puumala, Tiina (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 290–309.
- Kristeva, Julia 1993: *Puhuva subjekti – tekstejä 1967–1993*. Suom. Pia Sivenius, Tiina Arppe ja Kirsi Saarikangas. Helsinki: Gaudeamus.
- Makkonen, Anna 2006: Onko intertekstuaalisuudella mitään rajaa? Teoksessa Viikari, Auli (toim.) *Intertekstuaalisuus. Suuntia ja sovelluksia*. Toinen painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 9–30.
- Manghani, Sunil 2020: Neutral Life: Roland Barthes' Late Work – An Introduction. – *Theory, Culture & Society* 4/2020 s. 3–34. <https://doi.org/10.1177/0263276420911425>.
- Pyykkönen, Miikka 2015: Michel Foucault – vallan, tiedon ja subjektiuden tutkija. Teoksessa Pyykkönen, Miikka – Kauppinen, Ilkka (toim.) *1900-luvun ranskalainen yhteiskuntateoria*. Helsinki: Gaudeamus.
- Redfield, Marc 2016: *Theory at Yale. The Strange Case of Deconstruction in America*. New York: Fordham University Press.
- Saussure, Ferdinand de 2014: *Yleisen kielitieteen kurssi*. Suom. Tommi Nuopponen. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1916.
- Viikari, Auli 2006 (toim.): *Intertekstuaalisuus. Suuntia ja sovelluksia*. Toinen painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus

Susanna Välimäki

 <https://orcid.org/0000-0003-0073-8075>

Aura Sevón

 <https://orcid.org/0009-0007-1056-9830>

Psykoanalyysi on psykiatrian ja psykologian piiriin kuuluva psykoterapeuttinen hoitomuoto ja sitä koskeva tutkimusala. Toisaalta se on tiedostamattoman merkitystä ihmisen elämässä ja kulttuurissa tarkasteleva teoria ja tutkimussuuntaus. Jälkimmäisessä mielessä se on yksi humanististen ja yhteiskuntatieteiden piirissä vaikuttavista tieteidenvälisistä teoriaperinteistä.

Psykoanalyttinen teoria koskee ihmisen tiedostamatonta: torjuttuja mielensisäl-töjä, viettiperäisiä haluja ja seksuaalisuutta, estoja, pelkoja, toiveita ynnä muita sisäis-ten ristiriitojen lähteitä. Kuten osuva sanonta kuuluu, psykoanalyysi kertoo sen, mitä emme halua tietää itsestämme. Torjuntaan liittyvien ilmiöiden ohella psykoanalyysi tuottaa tietoa myös mielen kehityksestä ja niin sanotusta varhaisesta vuorovaikutuk-sesta, joka edeltää ja mahdollistaa kielen oppimisen ja joka vaikuttaa ihmisessä ja kult-tuurissa huomaamattamme, eräänlaisena viestinnän alataajuutena ja luovuuden läh-teenä.

Itävaltalainen neurologi Sigmund Freud kehitti 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa psykoanalyysin hoitomenetelmäksi, joka pohjautuu analysoitavan vapaaseen assosiaa-tioon, analyytikon siihen kohdistamaan tarkkaavaiseen kuunteluun sekä heidän vuoro-puheluunsa. Psykoanalyttista ajattelua on kuitenkin sovellettu kirjallisuudenkin tar-kasteluun aivan sen alkuvaiheista lähtien.

Kirjallisuus on myös innoittanut psykoanalyysia, jonka monien käsitteiden synty-prosessissa kaunokirjallisuus ja myytit ovat olleet tärkeässä roolissa. Freud (esim. 1992, 223–228) kehitti käsitystään oidipuskompleksista pohtimalla Hamletin hahmoa William Shakespearen samannimisessä näytelmässä ja nimesi sen Sofokleen *Kunin-gas Oidipus* -murhenäytelmän päähenkilön mukaan. Tapausselostuksiaan hän vertasi salapoliisikertomuksiin (ks. esim. Pyrhönen 2020) ja transferenssia, eli tunteensiirtoa, vanhasta tekstistä tehtyyn uuteen versioon, jossa menneisyys on ”uudelleentoimitettu” sijoittamalla se nykyhetkeen (ks. Earlie 2017, 381). Monet muutkin psykoanalytti-set ajattelijat, kuten Jacques Lacan, Julia Kristeva, Hélène Cixous ja Jacques Derrida, ovat soveltaneet kirjallisuutta psykoanalyysiin ja psykoanalyysia kirjallisuuteen sekä korostaneet kirjallisuutta tiedostamattoman toiminnan valaisijana ja tiedostamatonta avaimena kirjallisuuden ymmärtämiseen (ks. esim. Kurki 2004). Tähän perustuu

psykoanalyttisen kirjallisuudentutkimuksen menetelmällinen voima: Kohtaamme kirjallisuudessa niin kummallisia merkitysvirtoja, ettei niitä voi järjellä ymmärtää ilman tiedostamatonta koskevaa tietämystä. Psykoanalyttinen tarkastelu paljastaa hämärien tapahtumaketjujen piilevän – tiedostamattoman – logiikan.

Mielen tiedostamattomat ulottuvuudet tarjoavat kirjallisuudentutkimukseen loputtoman laajat sovellusmahdollisuudet. Melkeinpä mitä tahansa psykoanalyttista käsitettä on mahdollista hyödyntää kirjallisuudentutkimuksessa. Peruslähtökohta on aina sama: kirjallisen tekstin (tai ilmiön) ja psyykkisen prosessin väliltä etsitään vastavuuksia (esim. Brooks 1994, 24–25; Wright 1998). Toisin sanoen kirjallisuutta lähestytään ihmismielen kuvaajana ja tiedostamattoman näyttämönä. Mistä tahansa tekstin ulottuvuudesta, kuten tarinasta, tyylistä tai kielestä, haetaan yhteneväisyyksiä psyyken toimintaperiaatteille. Kirjallisuutta tarkastellaan minuuden tai subjektiuden ”teatterina” (vrt. McDougall 1999), jossa ihmisen kokemus itseystensä, sen hallinnasta ja mielekkästä maailmasuhteesta on jatkuvasti koetteilla sisäisten ylläkkeiden, toiveiden, ihmissuhteiden ja ulkoisten tosiasioiden ristivedossa. Tätä minuuden muotoutumisen prosessia kirjallisuudessa voidaan lähestyä esimerkiksi teoksen hahmojen, tematiikan tai tekstuaalisten ja kielellisten ilmiöiden tasolla.

Tutkimuskohteita ja tutkimustyyppejä

Psykoanalyttisen kirjallisuudentutkimuksen yli sata vuotta pitkä perinne on moninainen. Tavallisimpia tutkimustyyppejä voidaan erotella esimerkiksi seuraavasti:

1) *Teosanalyysit*. Kirjallisten teosten psykoanalyttiset tarkastelut voivat keskittyä yhtä hyvin sisältöön kuin rakenteeseen tai tekstinteon tapaan. Psykoanalyttisten käsitteiden avulla voidaan tulkita muun muassa tematiikkaa, symboliikkaa, juonta ja henkilöahmoja. Esimerkiksi Toni Morrisonin romaaneja on tarkasteltu kuvauksena orjuuden ylisukupolvisen trauman vaurioittamasta varhaisesta äitisuhteesta ja äidillisen hoidon korjaavasta uudelleenluomisesta (Wang 2011). Yhtä lailla voidaan tutkia tekstin muotoa, kieltä ja tyyliä. Thomas Bernhardin proosalle ovat tyyppillisiä jopa sivun mitaisiksi paisuneet virkkeet, ylenmääräinen toisteisuus, kehämäisyys ja tunne päättymättömästä yksinpuh(utt)elusta. Tätä on verrattu psykoanalyttiseen ”puhekuuriin” eli parantavaan puheeseen (engl. *talking cure*), jossa torjuttu, epämiellyttävä totuus hiljalleen avautuu (Dierick 2015).

Psykoanalyysi on myös vaikuttanut kirjallisuuteen, sen tyyliin, tekniikoihin ja aiheistoon. Tunnettuja esimerkkejä ovat surrealistinen automaattikirjoitus, tajunnanvirtatekniikka, syvyyopsykologiset aiheet ja *écriture féminine* eli naiskirjoitus.

2) *Elämäkerrat*. Kirjailijoista laaditut psykoanalyttiset elämäkerrat eli psykobiografiat keskittyvät kirjailijan psyykkiseen kehitykseen ja taiteellisen luovuuden tiedostamattomiin vaikuttimiin, joiden valossa tarkastellaan kirjailijan tuotantoa. Huomiota saavat lapsuuden kokemukset, perhesuhteet ja -ristiriidat (erityisesti suhde vanhempiin), varhaiset menetykset (läheisten kuolemat) ynnä muut traumaattiset tapahtumat. Marie Bonaparten (1949) elämäkerta Edgar Allan Poesta yhdistää kirjailijan lapsuuden menetykset tämän kauhutarinoissaan suosimiin ”eläviin kuolleisiin”. John Cody (2013) tulkitsee Emily Dickinsonin erakkomaista elämää varhaisen äitisuhteen ja hylätyksi tulemisen näkökulmasta.

Psykobiografista lähestymistapaa on kritisoitu runsaasti (esim. Wright 1998, 34–35), sillä se on tuottanut välillä sairauskertomuksia muistuttavia patografioita, jotka ovat ongelmallisia niin elämäkerrallisen kuin psykoanalyttisen tutkimusetiikan kannalta. Parhaimmillaan psykobiografiat kuitenkin valaisevat kirjailijan elämää ja teoksia, aikakautta ja kirjallisuudenhistoriaa oleellisista psykologisista näkökulmista, joita ei muilla menetelmillä tavoiteta.

3) *Kirjallisuuden psykologia*. Psykoanalyttinen kirjallisuusteoria tarkastelee kirjallisuuden, kirjoittamisen ja lukemisen psykologisia merkityksiä ihmiselle, kulttuurille ja yhteiskunnalle. Lisäksi se tutkii kirjallisuuden ja kielen suhdetta tiedostamattomaan ja tunteisiin.

Tärkeä periaate on kirjallisuuden terapeutin vaikutus (esim. Brooks 1994; Charles 2015). Kirjallisuuden avulla ihminen tai yhteisö voi hahmottaa, tavoittaa ja kanavoida torjuttuja, ahdistavia ja kielletyiksi koettuja mielensisältöjä. Se toimii minuuden ymmärtämisen ja identiteetin työstämisen välineenä. Koska kirjallisuus saattaa minuuden rakenteet liikkeeseen, se voi ravistella kivettyneitä normeja ja identiteetin muotoja, idealisaatioita ja kulttuurisia harhoja niin yksilöllisellä kuin yhteisöllisellä tasolla. Se voi paljastaa kätkeytyä totuuksia myös politiikan kentällä ja purkaa kulttuurista torjuttua tuoden sen näkyväksi.

Kirjallisuuden kyky koskettaa minuuden syvärakenteita kertoo siitä, miksi ihminen kiintyy voimakkaasti tiettyyn teokseen, miksi eri elämäntilanteissa erilaiset kirjallisuuden lajit puhuttelevat ja miksi sama kirja koskettaa eri tavoin elämän eri vaiheissa. Grimmin veljesten satuja tutkineen psykoanalyttikon Bruno Bettelheimin (1992) mukaan lastensadut heijastavat lapsen kehitysvaiheisiin liittyviä piilotajuisia tunteita ja ongelmia, kuten narsistisia pettymyksiä, sisarkateutta ja oidipaalisia ristiriitoja, sekä niiden ratkaisumahdollisuuksia. Sadut tarjoavat psykologista tietoutta, joka auttaa lasta itsenäistymään ja ymmärtämään itseään sekä muita. Rikoskirjallisuudessa taas nautimme rikollisen mielen murhanhimoisesta ajattelusta, joka tyydyttää tiedostamattomia aggressioitamme ja kaikkivoipaisuuden fantasioitamme (esim. Pyrhönen 2020; Žižek 1991, 48–66). Ylipäättään viehätymme tarinoista, koska ne tarjoavat kanavan torjutuille affekteille ja ylykkeille.

Psykoanalyttisen kirjallisuudentutkimuksen mukaan lukeminen muokkaa minuuttamme, koska pyrkissemme ymmärtämään kertomuksia heijastamme niihin itsemme tunteensiirron tapaan (esim. Brooks 1994). Valitsemme luettavaksemme omaa mielen näyttämöämme vastaavaa kirjallisuutta, sijoitamme siihen tiedostamattomat tarpeemme ja teemme siitä ”omaamme”. Lukijan ja tekstin suhteeseen keskittyvä psykoanalyttinen lukemisen ja vastaanoton tutkimus analysoi teoksia tästä näkökulmasta (esim. Holland 1975). Tällöin kirjallisuus oikeastaan ”analysoi” lukijaa siinä missä lukija kirjallisuutta (Wright 1998, 193).

4) *Kirjallisuusterapia*. Psykoanalyttisen kirjallisuusterapian lähtökohtana on kirjallisuuden kyky tuoda tiedostamattomia mielensisältöjä tietoisuuden piiriin ja auttaa ratkaisemaan psyykensisäisiä ristiriitoja. Terapia voi perustua lukemiseen tai kirjoittamiseen. Esimerkiksi sanataiteen menetelmiä soveltaen voidaan kirjallisuusterapiassa tutkia omia tunteita, ajatuksia ja muistoja sekä verrata niitä muiden kokemuksiin. ”Kirjoituskuuri” (engl. *writing cure*) työstää omaan elämäntilanteeseen kytkeytyviä psyykkisiä prosesseja sekä tietoisella että tiedostamattomalla tasolla. (Esim. Suvilehto 2008; Kosonen & Ihanus 2022.) Kirjallisuusterapian tutkimus on usein toiminnallista (ks. luku Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus).

Teorioita ja suuntauksia

Psykoanalyttista kirjallisuudentutkimusta voidaan jaotella myös psykoanalyttisten suuntausten mukaan (vrt. Wright 1998). Myöhemmät suuntauksiset eivät kuitenkaan korvaa aiempia vaan uudistavat ja laajentavat niitä.

Klassinen freudilaisuus tutkii viettipohjaista halua, seksuaalisuutta, unia, melankoliaa, torjuntaa ja muita puolustusmekanismeja. Esimerkiksi Peter Brooks (1994) mukaan kirjalliset tarinat antavat kirjaimellisesti muodon lukijassa jyllääville elämän- ja kuolemanviesteille. Harold Bloom (1997) vaikutusahdistuksen teorian *anxiety of influence* mukaan kehittäessään yksilöllistä tyyliään kirjailijat kamppailevat piilotajuisesti edeltäjiensä eli ”kirjallisten vanhempiansa” kanssa; miehisessä kaanonissa tämä pelkistyy oidipaaliseksi isä–poika-problematiikaksi.

Egopsykologia korostaa tiedostamattoman tuomista minän kognitiiviseen hallintaan. Kirjallisuutta luetaan omista psykologisista tarpeista ja elämäntilanteista käsin identiteettityön ja sosiaalisen integraation välineenä. Suuntaus siirsi psykoanalyttisen kirjallisuudentutkimuksen painopistettä tekijästä lukijaan.

Objektisuhdeteoriat laajensivat psykoanalyttista teoriaa ja kirjallisuudentutkimusta niin sanotulle maternaalisen eli äidillisen alueelle: varhaiseen vuorovaikutukseen ja esikielellisiin toimintoihin. Primaariobjektiin (äiti/hoitaja/rinta) liittyviä käsitteitä ovat esimerkiksi Melanie Kleinin esittelemä paranoidis-skitsoidinen ja depressiivinen positio sekä Donald W. Winnicottin esittelemä siirtymäobjekti. Ilmiöt liittyvät eriytymiskehitykseen ja sijoittuvat minän ja toisen, sisäisen ja ulkoisen väliseen siirtymätilaan. Catherinen ja Heathcliffen suhdetta Emily Brontën romaanissa *Humiseva harju* (*Wuthering Heights*, 1847) on tulkittu eriytymisvaiheeseen kuuluvan ahdistuksen ja suremisen näkökulmasta (Schapiro 1995). Lukemisen kokemus ylipäättään voidaan ymmärtää siirtymätilaksi, jossa tekstit ovat sekä osa sisäistä maailmaamme että ulkoisen maailman objekteja (Schwarz 1975).

Nykyisin valtavirtaa edustava *relaationaalinen psykoanalyysi* ammentaa kaikista näistä suuntauksista sekä kehitypsykologisesta vauvatutkimuksesta ja sosiaalisesta konstruktionismista. Se korostaa minuuden intersubjektiivista rakentumista. Psykyen peruspyrkimykseksi nähdään vietillisen halun tyydyttymisen sijaan tai ohella suhteen luominen toisiin ihmisiin: tarvetta ei voida erottaa siitä relaationaalisesta yhteydestä, jossa se kehittyy. Kirjallisuutta tutkitaan minuuden jatkuvana muotoutumisena, jossa ihminen pyrkii sekä säilyttämään itse(näisy)ytensä että olemaan suhteessa muihin. Esimerkiksi Barbara Ann Schapiro (1995) on tutkinut Jean Rhysin *Siintää Sargassomeri* -romaanin (*Wide Sargasso Sea*, 1966) tematiikassa ja tyyliä itsen ja toisen relaationaalista kaavaa, joka toistaa varhaisessa vuorovaikutussuhteessa koettua menetystä eikä tunnista minuuden rajoja tai itsen ulkopuolista todellisuutta.

Kirjallisuudentutkimuksessa huomattavan suuntauksen on muodostanut *jälki/strukturealistinen psykoanalyysi*, joka painottaa kielen ja tiedostamattoman yhteyttä. Psykoanalyttikko ja psykiatri Jacques Lacan havaitsi Freudin löytämien unityön perustoimintojen, tiivistymän ja siirtymän, vastaavan metaforaa ja metonymiaa. Lacanin (esim. 1973) teoriassa subjekti jakautuu psyykkisiin rekistereihin, jotka heijastelevat erilaisia suhteita kieleen, tiedostamattomaan ja ulkomaailmaan. Kieli (symbolinen) vieraannuttaa välittömän kokemuksen täyteydestä (reaalinen) eli jäsentymättömästä todellisuudesta, jossa minä ja maailma eivät eriydy toisistaan. Kuvitelma täyteydestä elää subjektissa rakenteellisena puutteena ja haluna (imaginaarinen), jonka kohdetta

on mahdotonta saavuttaa. Kirjallisuudessa voidaan analysoida jakautuneen subjektuuden merkkejä tekstin murtuma- ja aukkokohdissa, kielen merkityisleikeissä ja kaikessa ”epäluettavassa” aineksessa (esim. Felman 1982).

Psykoanalyttikko, kielitieteilijä, kirjallisuudentutkija ja kirjailija Julia Kristeva (esim. 1993) yhdistää tutkimuksissaan lacanilaista perinnettä objektisuhdeteorioihin ja relationaaliseen ajatteluun. Hän on tutkinut kirjallisuudessa erityisesti esikielellistä ja maternaalista ainesta, jota hän kutsuu semioottiseksi. Se ilmenee tekstin tai kielen rytmissä, soinnissa ja kehollisissa ulottuvuuksissa sekä ylipäättään runollisuudessa ja kokeilevuudessa, jotka vastustavat merkityksen lukkoon lyömistä. Kirjallisuudessa voidaan analysoida myös *abjektin* kuvastoon liittyviä inhon ja kauhun tunteita, jotka horjuttavat minän rajoja ja juontuvat eriytymisvaiheen ahdistuksesta. Susanne Böhmsch (2000; ks. myös Wahlfors 2008) on eritellyt tästä näkökulmasta Elfriede Jelinekin romaania *Pianonsoittaja* (*Die Klavierspielerin*, 1983). Jälkistrukturalismin myötä psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus kiinnostui tekstuaalisuudesta, kielellisten mekanismien ja tyylin tarkastelusta.

Feministinen psykoanalyysi on korjannut klassisen psykoanalyysin patriarkaalisia vinoumia kehittäen sitä sukupuolisensitiiviseen suuntaan. Hélène Cixous, Luce Irigaray, Nancy Chodorow, Julia Kristeva ja Barbara Johnson ovat suuntauksen tunnettuja nimiä. Sandra M. Gilbert ja Susan Gubar (1979) ovat muokanneet feministisesti vaikutusahdistuksen teoriaa tutkimuksessaan 1800-luvun kirjailijanaisista, joiden romaaneissa esiintyviä, patriarkaalisen yhteiskunnan normeista poikkeavia, ”ullakolle teljettyjä hullun naisen hahmoja” he tulkitsevat kirjailijoiden (tiedostamattomina) kaksoisolentoina. Feministinen psykoanalyysi on painottanut maternaalisen aluetta sekä äiti–tytär-suhdetta. Niin ikään queer-teoria on päivittänyt psykoanalyttista tutkimusta huomioimaan seksuaalisen suuntautumisen ja sukupuolen moninaisuuden (esim. Hekanaho 2006; Rabaté 2020). Toisaalta juuri psykoanalyysi on ratkaisevasti vaikuttanut ymmärrykseen sukupuolen ja seksuaalisuuden historiallisesta ja kulttuurisesta luonteesta.

Psykoanalyttinen kulttuurikritiikki yhdistelee psykoanalyttiseen ajatteluun kriittistä yhteiskuntateoriaa analysoiden kulttuuristen ideologioiden ja poliittisten järjestelmien tiedostamattomia vaikuttimia ja ulottuvuuksia muun muassa kirjallisuudessa tai kirjallisuuden avulla (esim. Deleuze & Guattari 1972; Žižek 1991). Esimerkiksi Jussi Ojajärvi (2006) on tutkinut marxilaisen psykoanalyysin näkökulmasta kapitalistista kulutushalua ja supermarketteihin hajonnutta subjektia Mari Mörön pienoisoromaanissa *Kiltin yön lahjat* (1998).

Sigmund Freud kirjailijana ja kirjallisuuden tulkitsijana

Kehittämänsä psykoanalyttisen hoitomenetelmän lisäksi Freud kirjoitti useita kirjallisuusesseitä esimerkiksi kauhuromanttisesta kirjallisuudesta, Shakespearen näytelmistä ja Fjodor Dostojevskin romaaneista. Freud olikin paitsi länsimaiseen kulttuuriin syvästi vaikuttanut tietentekijä myös huomattava esseisti.

Taiteiden tutkimuksessa yksi paljon kiinnostusta herättänyt freudilainen käsite on *kammottava* (saks. *Das Unheimliche*). Käsitteen avulla voidaan ymmärtää kauhun ja ahdistuksen esteettistä kuvastoa sekä valaista tilanteita ja ilmiöitä, joissa kieli ja

järkiajattelu menevät sijoiltaan eli joita ei voi älyllisesti hallita (Välimäki 2009, 197; Royle 2014).

Freud muotoili käsitteensä kauhuromanttisen kirjailijan E. T. A. Hoffmannin (2011) *Nukuttaja*-fantasiatarinan (*Der Sandmann*, 1817) pohjalta. Freudin mukaan kammottavassa on kyse siitä, kun jostakin vanhasta ja tutusta tulee yllättäen vierasta: tuttuun yhdistyy jotakin, jonka seurauksena se muuttuu omituiseksi ja kaameaksi, mikä herättää kauhua, pelkoa, ahdistusta tai vastenmielisyyttä. Kotoisa muuttuu ei-kotoisaksi, *heimlich unheimlicheksi*. Kammottavan kokemus herää helposti, jos törmää vaikka kuolleeseen ruumiiseen tai ihmistä muistuttavaan vahanukkeeseen. Kammottava koskee elävän ja kuolleen välisen rajan hämärtymistä sekä oman toimintakyvyn lamaan-tumista. (Freud 2003; Välimäki 2009, 197–200.) Kauhutarina Nukuttajasta hyödyntää Freudin (2003) mukaan onnistuneesti tätä psykologista keinoa kaunokirjallisuudessa.

Hoffmannin kauhufantasiatarina alkaa Nathanael-nimisen opiskelijan lapsuusmuistelulla: kun Nathanael oli pieni, hänen äitinsä sai lapset ajoissa nukkumaan varoittamalla heitä kylään tulevasta Nukuttajasta. Hoitaja väritti tarinaa väittämällä, että Nukuttaja on ilkeä mies, joka tulee kylään, kun lapset eivät suostu käymään yöpuulle. Nukuttaja heittää hiekkaa lasten silmiin, jolloin ne irtoavat verta vuotaen. Sitten Nukuttaja panee silmät säkkiin ja kantaa ne kuuhun ruoaksi lapsilleen.

Eräänä iltana, kun Nukuttajaa odotetaan kylään, Nathanael piiloutuu isänsä työhuoneeseen. Hän tunnistaa vierailijan lasten pelkäämäksi lakimies Coppeliukseksi ja samastaa Coppeliuksen Nukuttajaan. Hän kuulee Coppeliuksen sanovan: ”Tässä ovat sinun silmäsi”, ja kauhusta kiljahtaessaan hän paljastaa piilopaikkansa. Coppelius on ollut aikeissa napata Nathanaelin ja heittää tulenkekäleitä hänen silmiinsä, mutta isä saa vedettyä pojan turvaan ja pelastettua hänen näkönsä. Nukuttajan seuraavalla visiitillä isä kuolee mystisesti työhuoneessaan, ja Coppelius katoaa paikan päältä kuin tuhkana tuuleen.

Myöhemmin Nathanael uskoo tunnistavansa Coppola-nimisen vaeltavan optikon lapsuutensa kauhua herättäneeksi hahmoksi. Hän ostaa Coppolalta teleskoopin, jolla vakoilee vastapäisessä talossa asuvan professorin kaunista mutta kumman hiljaista ja liikkumatonta tytärtä Olimpiaa. Nathanael rakastuu Olimpiaan, joka kuitenkin osoittautuu professorin tekemäksi nukeksi, jonka päähän Coppola-Nukuttaja on upottanut silmät.

Hoffmannin kauhufantasia herättää Freudin mukaan tunteen, että jotakin kammottavaa yhdistyy Nukuttajan hahmoon ja ajatukseen siitä, että joku vie toiselta silmät päästä. Monista myyteistäkin tuttu pelko silmien menettämisestä tai vammautumisesta kuuluu Freudin mukaan tavallisiin lapsuuden pelkoihin ja liittyy huoleen hallinnan menettämisestä ja minuuden tuhoutumisesta (”kastaatiosta”). (Freud 2003.) Kammottavaa on myös ihmisen ja mekaanisen nukun välisen eron hämärtyminen.

Luennassaan Nukuttajasta Freud tuo esiin muitakin keskeisiä teemojaan, kuten kaksoisolennon teeman. Nicholas Royle (2014, 122) mukaan tämä teema on kirjallisuuden ydinainesta: se osoittaa kuolemaan elämän väistämättömänä varjopuolena, kuolemanjälkeiseen elämään, kielen peilinkaltaiseen maailmaan, maailmassaolon outouteen sekä merkityksen vastustamiseen. Patricia S. Warwick (1987; vrt. Välimäki 2009, 202–203) on tutkinut kaksoisolentoteemaa Philip K. Dickin tietesisromaanissa *Palkkionmetsästäjä* (*Do Androids dream of Electric Sheep?*, 1968). Romaanissa ihmisen ja koneen sekä elävän ja kuolleen välinen raja murtuu, mikä synnyttää kammottavan kokemuksen, jossa minuus ja koko maailma kyseenalaistuvat.

Freudin (2003) mukaan kaunokirjallisuus tarjoaa mahdollisuuden kammottavien tuntemusten käsittelyyn, koska fiktion avulla niitä voi luoda enemmän kuin tosielämässä. *Das Unheimliche* -essee käsitteleekin paitsi kirjallisuuden ja psykoanalyysin, myös fiktion ja tosielämän kummallista toisiinsa kietoutuneisuutta. Psykoanalyysi on ollut vahva vaikuttaja ylipäättään kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksessa. Freudia on kritisoitu paljon, mutta psykoanalyysille alusta asti keskeinen kehollisuuden ja affektiivisuuden korostaminen tuli moniin muihin tutkimussuuntauksiin vasta 2000-luvun puolella.

Hélène Cixous: lukea tekstin toiseutta rakastaen

Hélène Cixous on vuonna 1937 Algeriassa syntynyt ranskalainen kirjallisuudentutkija, kokeileva kirjailija sekä jälkistrukturalistisen feminismen ja erityisesti sukupuolieron ajattelun kehittäjä. Hänen tapansa tulkita kirjallisuutta ammentaa freudilaisesta psykoanalyysista, ja siinä korostuu rakastava ja eettinen suhde luettuun tekstiin. Cixous valaisee ajatustaan kertomalla eräässä haastattelussa, kuinka tekstien parissa työskennellään hänen jo vuosikymmeniä pitämässään, kaikille avoimessa kirjallisuusseminaarissa (ks. Sellers 1988). Seminaarissa on luettu esimerkiksi Franz Kafkan, Clarice Lispectorin ja Jean Genet'n teoksia, joita yhdistää kielellinen tai sisällöllinen vieraus ja se, että ne käsittelevät ihmiskokemuksen ytimessä olevaa suhdetta toiseen. Cixous kuvailee luettujen tekstien äärellä tehtyä työtä rakkauden työksi, joka on verrattavissa ihmisten väliseen rakkauteen:

Ymmärtääkseen toista on mentävä hänen kieleensä, tehtävä matka toisen imaginaarisen kautta. Sillä sinä olet minulle vieras. Kun pyrin ymmärtämään, tuon sinut takaisin itse(II) eni, vertaan sinua itseeni. Käännän sinut itseeni/itsessäni. Ja se, mitä havaitsen, ovat sinun erosi, sinun vierautesi. Sillä hetkellä – kenties tunnistaessani omat eroni – voin ymmärtää sinusta jotakin. Tuo liike on kuin matka. (Ks. Sellers 1988, 146.)

Cixous on tutkinut sukupuolen, toiseuden, kielen ja erojen toisiinsa kietoutuvia kysymyksiä kokeilevan poeettisissa teoksissaan ja tekstuaalisissa kokeiluissaan, jotka purkavat kulttuurissa, filosofiassa, kirjallisuudessa ja kirjoittamisessa vallitsevia normeja ja arvohierarkioita. Näin hän on myös avannut akateemista ilmaisua kaunokirjallisempaan suuntaan. Cixous'n laajasta tuotannosta tunnetaan parhaiten 1970- ja 1980-luvuilla ilmestyneet teokset, joissa hän luo niin sanottua naiskirjoitusta eli feminiinistä kirjoittamista (esim. Cixous 2013 ja 2022). Sille ominaista on unista, tiedostamattomasta ja ruumiillisuudesta ammentava poeettinen tulvinta ja ratkeamattomat merkityisleikit (ks. esim. Sevón 2021).

Kirjallisuudentutkimusta Cixous on kritisoinut liiallisesta teoreettisuudesta:

Viime aikoina on ollut muodikasta etsiä teoreettisia välineitä, lukutekniikka, joka vangitsee tekstin, hallitsee sitä kuin villihevosta orjuuttamalla sen suitsin ja satuloin. Suhtaudun varauksellisesti formalistisiin lähestymistapoihin. – – On täysin mahdollista tehdä tekstistä kone, kohdella sitä kuin konetta ja tulla sen kohtelemaksi koneena. (Ks. Sellers 1988, 147.)

Objektivoivan ja mestaroivan otteen sijaan Cixous korostaa lukemisen ja kirjoittamisen nautintoa ja vapauttavuutta. Feminiininen kirjoittaminen on mahdollistanut tavan tutkia ja ilmaista länsimaisen kulttuurin torjumaa naisruumista, naishalua ja naissubjektuutta. Sekä tutkijana että kirjailijana Cixous työskentelee niin lähellä ”tekstinruumista” kuin mahdollista. Tärkeää on kuunnella tekstiä, sen äänteellisiä ulottuvuuksia, assosiaatioketjuja, ruumiillisia metaforia ja monitulkintaisuutta.

Psykoanalyysi ja 2000-luvun haasteet

Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus laajentaa ymmärrystä kirjallisuuden ilmiöistä, ihmisestä, kulttuurista ja maailmasta tiedostamattoman näkökulmasta. Yhteistä kaikelle psykoanalyttiselle kirjallisuudentutkimukselle on psykoanalyttisten teorioiden ja käsitteiden käyttö kirjallisuuden ilmiöiden tarkastelussa sekä sitoutuminen ihmis- ja kulttuurikäsitteeseen, joka perustuu tiedostamattoman läsnäoloon.

Monissa kirjallisuudentutkimuksen suuntauksissa, kuten trauman ja kulttuurisen muistin tutkimuksessa sekä identiteettikysymyksiä tarkastelevassa feministisessä, intersektionaalisessa ja queer-tutkimuksessa, psykoanalyttinen ajattelu yhdistyy muihin kriittisiin näkökulmiin (esim. Abel, Christian & Moglen 1997; Spillers 2018; Rabaté 2020). Psykoanalyttisen tutkimuksen juonteet ovat usein myös keskeinen osa humanististen ja yhteiskuntatieteiden ihmis- ja kulttuurikuvaa, ja uudet psykoanalyttiset suuntaukset löytävät nopeasti tiensä kirjallisuudentutkimukseen, kuten psykoanalyysia ja kognitiotiedettä yhdistävä neuropsykoanalyysi (esim. Fox 2016). Psykoanalyttiset, kuten muutkin psykologisia teorioita soveltavat tutkimukset, voivat kuitenkin erota suurestikin esimerkiksi sen suhteen, miten historiatietoinen niiden tutkimusote, ihmiskuva ja kirjallisuuskäsitys on.

Tärkeiksi kysymyksiksi psykoanalyttisessa kirjallisuudentutkimuksessa 2000-luvulla ovat nousseet ympäristökriisin ja ilmastonmuutoksen, sotien ja konfliktien, kolonisaation prosessien ja ylipäätään yhteisöllisten traumojen ymmärtäminen tiedostamattoman kannalta (esim. Marcus & Mukherjee 2014; Zimmerman 2020) sekä luovien ja kokeilevien kirjallisuudentutkimuksen muotojen kehittäminen (ks. esim. Sevón 2021). Psykoanalyysin, kirjallisuuden ja kirjallisuudentutkimuksen vuoropuhelut muuntuvat jatkuvasti uusiin suuntiin kuten myös ihmisen minuuden muovautumisen kirjalliset näyttämöt.

- Psykoanalyttisessa kirjallisuudentutkimuksessa tekstiä lähestytään subjektiuden eli minuuden muotoutumisena. Tarinan, tekstin ja kielen prosesseja verrataan psyyken toimintoihin ja tiedostamattoman mekanismeihin.
- Tutkija kiinnittää huomiota tekstin murtumiin, lipsahduksiin ja normien ylityksiin. Hän tarkastelee tekstin materiaalisuutta, kuten äänteellisyyttä, rytmiä, toistoa ja sitä, mikä pakenee merkitystä. Havainnoimalla merkitysten leikkiä ja assosiaatioketjuja tutkija osoittaa tekstin monitulkintaisuuden.
- Tärkeitä tarkastelun kohteita ovat kehon, sukupuolen ja seksuaalisuuden esitykset. Tutkija tarkkailee kehollisuutta ja affektiivisuutta myös omassa lukukokemuksessaan.
- Tutkija pohtii sitä, mikä tekstissä ilmenee torjuttuna ja mistä ei puhuta. Näin voidaan analysoida sitä, miten teksti kuvaa trauman prosessia ja subjektin jakautuneisuutta.

Lähteet

- Abel, Elizabeth – Christian, Barbara – Moglen, Helene (toim.) 1997: *Female Subjects in Black and White. Race, Psychoanalysis, Feminism*. Berkeley: University of California Press.
- Bettelheim, Bruno 1992: *Satujen lumous: Merkitys ja arvo*. Suom. Mirja Rutanen. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1975.
- Bloom, Harold 1997: *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*. Toinen laitos. Oxford: Oxford University Press. Alkuteos 1973.
- Bonaparte, Marie 1949: *The Life and Works of Edgar Allan Poe. A Psycho-Analytic Interpretation*. Käänt. John Rodker. London: Imago. Ranskankielinen alkuteos 1933.
- Brooks, Peter 1994: *Psychoanalysis and Storytelling*. Oxford: Blackwell.
- Böhmisch, Susanne 2000: Le sujet de l'abjection. Étude sur l'instance narrative dans Die Klavierspielerin d'Elfriede Jelinek. – *Cahiers d'études germaniques* 1/2000 s. 135–146.
- Charles, Marilyn 2015: *Psychoanalysis and Literature. The Stories We Live*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Cixous, Hélène 2013: *Medusan nauru ja muita ironisia kirjoituksia*. Suom. Heta Rundgren & Aura Sevón. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1975.
- Cixous, Hélène 2022: *Sisään kirjoittamiseen*. Suom. Aura Sevón. Helsinki: Aporia. Ranskankielinen alkuteos 1976.
- Cody, John 2013: *After Great Pain. The Inner Life of Emily Dickinson*. Boston: Harvard University Press. Alkuteos 1971.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 1972: *L'Anti-Oedipe I. Capitalisme et schizophrénie*. Paris: Viking Press.
- Dierick, Augustinus P. 2015: The Teller from the Tale. Monologues, Dialogues and Protocols in Thomas Bernhard's Major Novels. – *Oxford German Studies* 4/2015 s. 416–427. <https://doi.org/10.1179/0078719115Z.00000000095>.
- Earlie, Paul 2017: Introduction. Psychoanalysis and Literature: The Challenge of Cliché. – *Revue internationale de philosophie* 4/2017 s. 381–384.
- Felman, Shoshana 1982: *Literature and Psychoanalysis. The Question of Reading Otherwise*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Fox, Alistair 2016: *Speaking Pictures. Neuropsychanalysis and Authorship in Film and Literature*. Bloomington: Indiana University Press.
- Freud, Sigmund 1992: *Unien tulkinta*. Suom. Erkki Puranen. Helsinki: Gummerus. Saksankielinen alkuteos 1900.
- Freud, Sigmund 2003: Kammottava. Suom. Mirja Rutanen. – *Nuori Voima* 5–6/2003 s. 25–37. Saksankielinen alkuteos 1919.
- Gilbert, Sandra M. – Gubar, Susan 1979: *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Hekanaho, Livia 2006: *Yhden äänen muotokuvia. Queer-luentoja Marguerite Yourcenarin teoksista*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Hoffmann, E. T. A. 2011: *Yökappaleita*. Suom. Markku Mannila. Helsinki: Teos. Saksankielinen alkuteos 1817.
- Holland, Norman M. 1975: *The Nature of Literary Response. Five Readers Reading*. New Haven: Yale University Press.
- Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) 2022: *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino.
- Kristeva, Julia 1993: *Puhuva subjekti. Tekstjä 1967–1993*. Suom. Pia Sivenius, Tiina Arppe & Kirsi Saarikangas. Helsinki: Gaudeamus.
- Kurki, Janne 2004: *Lacan ja kirjallisuus. Poe, Shakespeare, Sofokles, Claudel, Duras ja Joyce*. Helsinki: Apeiron.
- Lacan, Jacques 1973: *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse. Le Séminaire de Jacques Lacan XI*. Paris: Seuil.

- Marcus, Laura – Mukherjee, Ankhi (toim.) 2014: *A Concise Companion to Psychoanalysis, Literature, and Culture*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- McDougall, Joyce 1999: *Mielen teatterit*. Suom. Heljä Lankinen. Helsinki: Helsinki University Press. Englanninkielinen alkuteos 1982.
- Ojajarvi, Jussi 2006: *Supermarketin valossa. Kapitalismi, subjekti ja minuus Mari Mörön romaanissa Kiltin yön lahjat ja Juha Seppälän novellissa "Supermarket"*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pyrhönen, Heta 2020: Psychoanalysis. Teoksessa Allan, Janice – Gulddal, Jesper – King, Stewart – Pepper, Andrew (toim.) *The Routledge Companion to Crime Fiction*. Milton Park: Routledge. 129–136.
- Rabaté, Jean-Michel (toim.) 2020: *Knots. Post-Lacanian Psychoanalysis, Literature and Film*. New York: Routledge.
- Royle, Nicholas 2014: Freud's double. Teoksessa Marcus, Laura – Mukherjee, Ankhi (toim.) *Concise Companion to Psychoanalysis, Literature and Culture*. Chichester: Wiley Blackwell. 122–136.
- Schapiro, Barbara Ann 1995: *Literature and the Relational Self*. New York: New York University Press.
- Schwartz, Murray M. 1975: Where is literature? – *College English* 36. 756–765.
- Sellers, Susan 1988: Conversations. Teoksessa Sellers, Susan (toim.) *Writing Differences. Readings from the Seminar of Hélène Cixous*. Milton Keynes: Open University Press. 141–154.
- Sevón, Aura 2021: TransGynesis Hélène Cixous'n teoksessa *Souffles*. – *Sukupuolentutkimus – Genusforskning* 1/2021 s. 19–34.
- Spillers, Hortense 2018: Time and Crisis. Questions for Psychoanalysis and Race. – *Journal of French and Francophone Philosophy – Revue de la philosophie française et de langue française* 2/2018 s. 25–31. <https://doi.org/10.5195/jffp.2018.855>.
- Suvilehto, Pirjo 2008: *Lasten luova kirjoittaminen psyykkisen tulpan avaajana. Tapaustutkimus pohjoissuomalaisen sairaalakoulun ja Päättalo-instituutin 8–13-vuotiaiden lasten kirjoituksista*. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 83. Oulu: Oulun yliopisto.
- Välimäki, Susanna 2009: Kammottavaa! Psykoanalyttinen näkökulma kulttuurin kauhukuvaan. Teoksessa Juutilainen, Minna – Takalo, Ari (toim.) *Freudin jalanjäljillä*. Helsinki: Teos. 195–220.
- Wahlfors, Laura 2008: Schubertin hauta. Intermediaalinen luenta Elfride Jelinekin romaanista Pianonsoittaja suhteessa Franz Schubertin laulusarjaan Winterreise. – *AVAIN – Kirjallisuuden tutkimuksen aikakauslehti* 1/2008 s. 26–44. <https://doi.org/10.30665/av.74721>.
- Wang, Lei 2011: *The Uncanny objet a in Toni Morrison's Fiction*. Acta Wasaensia No 246; Literary and Cultural Studies 6. Vaasa: Universitas Wasaensis.
- Warwick, Patricia S. 1987: *Mind in Motion. The Fiction of Philip K. Dick*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Wright, Elizabeth 1998: *Psychoanalytic Criticism. A Reappraisal*. Cambridge: Polity Press.
- Zimmerman, Lee 2020: *Trauma and the Discourse of Climate Change. Literature, Psychoanalysis and Denial*. London: Routledge.
- Žižek, Slavoj 1991: *Looking-Awry. An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*. Cambridge: The MIT Press.

Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus

Maria Mäkelä

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9679-6856>

Merja Polvinen

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4976-8104>

Kirjallisuudentutkimus pääsee harvemmin klikkiotsikoihin. Poikkeuksen muodostavat kokeelliset lukututkimukset, jotka tarkastelevat kirjallisen tekstin sijasta sen vaikutusta lukevaan ihmismieleen. Yhden tällaisen mediaseksikkään tutkimuksen julkaisivat vuonna 2013 psykologian professori Emmanuele Castano ja hänen väitöskirjaohjattavansa David Comer Kidd. He vertailivat neljää ryhmää, joista ensimmäinen luki niin kutsuttua korkeakirjallisuutta, toinen viihdekirjallisuutta, kolmas asiatekstiä ja neljäs ei mitään. Muutaman minuutin kuluttua kaikille neljälle ryhmälle näytettiin valokuvia, jotka oli rajattu esittämään ihmisten silmiä. Tehtävänä oli tulkita mielentiloja näiden silmäkuvien perusteella, ja tässä tehtävässä korkeakirjallisuutta – tarkemmin sanottuna Anton Tšehovia ja Don DeLilloa – pienen hetken lukeneet pärjäsivät paremmin kuin verrokkiryhmät. Tästä tutkijat päättelivät, että hyvän kirjallisuuden lukeminen saattaa vahvistaa kykyämme hahmottaa toisten ihmisten tunnetiloja ja aikomuksia.

Kognitiotieteellä on pitkät juuret. Sen tarkastelemat ilmiöt palautuvat mielenfilosofian esimuotoihin, kuten antiikin filosofien Platonin ja Aristoteleen oppeihin sielusta. Mutta 1970-luvun kognitiivisesta kielitieteestä, tekoälytutkimuksesta ja mielenfilosofiasta kehittynyt tieteenala on myös aikansa lapsi. Sen voi nähdä osana evoluutionäkökulmaa painottavaa ajattelua, johon kuuluu taipumus selittää kaikki yleisinhimillisillä universaaleilla. Vaikka humanistien näkökulma kognitioon on tuonut lääketieteessä ja psykologiassa lisävalaistusta vaikkapa neurokirjoon ja masennukseen, kulttuurin ja yhteiskunnan kognitiivisessa tutkimuksessa korostetaan joskus liiaksi yksilön suoriutumista ja biologista määräytyneisyyttä yhteiskunnallisten rakenteiden sijaan. Kun kognitiivisesta kulttuurintutkimuksesta uutisoidaan, sävy voikin olla melko uusliberalistinen. Toimittajat esimerkiksi riemastuivat Kiddin ja Castanon tutkimustuloksesta: vihdoinkin tieteellistä näyttöä kirjallisuuden hyödyistä! Lievästä tilastollisesta korrelaatiosta hypättiin itseapuvinkkeihin: ”For better social skills, scientists recommend a little Chekhov” (*New York Times* 3.10.2013). Tämä ilosanoma jäi kiertämään journalismiin ja lukukampanjoihin, vaikka tutkijat kyseenalaistivat Kiddin ja Castanon tuloksia ja niistä vedettyjä päätelmiä (ks. Mikkonen 2021).

Tässä luvussa kuvaamme kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohtia ja näytämme, miten sen avulla voi analysoida lukijan ja tekstin suhdetta. Lähestymistapa

tuottaa uutta teoriaa lukemisesta ja synnyttää uudenlaisia empiirisiä ja suuria tietomas-soja käsitteleviä tutkimuksia. Sen piirissä myös suhtaudutaan jo kriittisesti liialliseen tieteidenvälisyysintoiluun, ja moni kirjallisuudentutkija sanoutuu irti niin kutsutusta kognitivismista, eli kaiken, kuten kirjallisuuden, palauttamisesta aivojen kemiaan ja fyysiikkaan (Zunshine 2015).

Mieli tekstissä, teksti mielessä

Kognitiivinen lähestymistapa kirjallisuuteen keskittyy ihmismielen ja tekstin yhteis-työhön. Se analysoi kaunokirjallisia tekstejä ihmisen havaintokyvyn, tiedon proses-soinnin, tunteiden ja mielikuvituksen ilmentyminä. Kognitiotieteestä ammennetaan ymmärrystä ihmismielen toiminnasta, ja sen avulla pyritään hahmottamaan, miksi tietyt tekstit luetaan niin kuin ne luetaan. Toisaalta kirjallisuudentutkimuksen perin-teeseen ja tarkkoihin analyysihin tukeutuen viedään eteenpäin käsitystämme siitä, mitä mielikuvitus ja tekstin esteettinen kokemus ovat.

Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus on lähtökohtaisesti tieteiden välistä, mikä asettaa sille omat haasteensa. Kuinka paljon empiiristä neurotiedettä tulisi hallita? Täytyykö pystyä erottamaan aivolisäke kurkiaisesta ja Brocan alue limbisestä järjes-telmästä? Vastaus riippuu siitä, mikä on empirian ja teorian suhde aiotussa tutkimuk-sessa. Jos tarkoituksena on sitoa kirjallisuuden vaikutus lukijan tiettyihin aivotoinin-toihin, tarvitaan neurotiedettä enemmän (ks. Altmann, Bohrn, Lubrich, Menninghaus & Jacobs 2014). Jos tarkoituksena on haastatella suurempia lukijajoukkoja, tarvitaan kyselytutkimuksen metodien ja tilastotieteen hallintaa (ks. Kuijpers, Hakemulder, Tan & Doicaru 2014). Jos tutkija suuntautuu kirjallisuuden ja mielen filosofian alueelle, ei neurotiede tai tilastotiede ole olennaista, vaan keskusteluun tarvitaan juuri filoso-fian ja havainnon teorian käsitteitä (ks. Cave 2016). Tyylin yksityiskohtiin keskittyvä kognitiivinen poetiikka taas pohjaa kielitieteen tuntemukseen ja suuria tekstimääriä käsiteltäessä myös tietokoneavusteiseen kielentutkimukseen (ks. Stockwell & Mahlberg 2015). Kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen jatkumo ylittää siis kovasta empiriasta mielenfilosofiaan, ja kognitiotieteen käsitteitä ja metodeja yhdistellään kirjallisuuden teoriaan ja tekstin tulkinnan perinteeseen.

Varhaisemman kognitiivisen kirjallisuudentutkimuksen näkökulmasta kirjallisuus on ihmismielen toiminnan yksi laajentuma. Eli päinvastoin kuin formalistisessa perin-teessä, kirjallisuudella ei nähdä olevan omaa evoluutiota, vaan kyky tuottaa ja tulkita kirjallisuutta on osa vuosituhansien saatossa kehittynyttä yleisinhimillistä työkalupak-kiamme (Richardson 2004). Toisaalta kognitiivista kirjallisuudentutkimusta on myös ajateltu uudenlaisena, tieteidenvälisenä formalismina: jos kirjalliset merkitykset palau-tetaan yleisinhimillisiin ihmismielen rakenteisiin, saattavat kulttuurien ja aikakausien merkittävät erot häipyä näkyvistä (Spolsky 2015, xxiii).

Uuden aallon kognitiivinen kirjallisuudentutkimus (niin sanotut 4E-teoriat) pohjaa universaalien havaintojen sijaan yksittäisen teoksen kontekstin analyysiin sekä käsityk-seen lukijan ja tekstin muotoutumisesta yhdessä ja toisiinsa vaikuttaen. Vuonna 2019 suomennetussa teoksessaan *Omituisia työkaluja* filosofi Alva Noë esittää venäläisten formalistien tapaan, että taide on ihmiselle keino päästä itsestäänselvyyksien tuolle puolen. Aistihavainnossa ihminen muodostaa ympäristönsä kanssa jatkumon, ja virit-täytyminen kohti tiettyjä ympäristön ominaisuuksia mahdollistaa niiden läsnäolon

kokemuksessa. Taiteen kohdalla on kyse sellaisesta aistihavainnosta, jonka kohteena on sekä ihmisenä oleminen että tuon olemisen oudoksi ja näkyväksi tekevä taideobjekti. Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus näkee tekstissä mahdollisuuden luoda uusia merkityksiä aistikokemuksista, pohtia omaa ihmisenä olemista ja ymmärtää, miten kykymme aistia ja tuntea on riippuvainen niistä ajatuksen ja toiminnan malleista, joita ympäristömme meille tarjoaa. Kaunokirjallisuus ympäristönä tarjoaa oman valikoidun mansa malleja, joista jotkin mukailevat arkitodellisuutta, toiset eivät (Polvinen 2023).

Kognitiivinen runoutentutkimus

Kognitiivinen runoutentutkimus kulkee yleensä *kognitiivisen poetiikan* nimellä (ks. esim. Tsur 2002). Se yhdistelee muita runouden- ja tyyli tutkimuksen suuntauksia metaforan tutkimukseen ja kognitiiviseen kielitieteeseen. Esittelemme seuraavaksi muutaman runoanalyysiin soveltuvan kognitiivisen tutkimuksen käsitteen: (1) etu- ja taka-ala; (2) skeemat, skriptit ja prototyypit; sekä (3) käsittemetäfora ja metaforinen yhdistely. Otamme esimerkikikatkelmia Stina Saaren runokokoelmasta *Änimling* (2018). Tekstianalyysin metodeiksi muutettuna etu- ja taka-alan välinen dynamiikka, skemaattisuus ja kognitiivinen lähestymistapa metaforisuuteen soveltuvat minkä tahansa – myös vähemmän kokeellisen – kielenkäytön tarkasteluun. Saaren runokieli kuitenkin kutsuu pohtimaan näiden arkikielestä tuttujen ilmiöiden runollisia mahdollisuuksia. *Änimling* on oivallinen analyysikohde kognitiiviselle kirjallisuudentutkijalle, koska se punoo teemoissaan kieltä ja ihmisruumista yhteen. Runokokoelma käsittelee seksuaalista väkivaltaa ja viittaa 2010-luvun #metoo-solidarisuuskampanjan esiin nostamiin tunnettuihin tapauksiin. Kognitiivinen poetiikka auttaa hahmottamaan, miten Saaren runoissa kokeellinen kieli ”viipaloi” ihmisruumista tavoilla, jotka rinnastuvat sukupuolittuneeseen väkivaltaan ja traumaattiseen ruumiilliseen kokemukseen.

Etu- ja taka-ala runoanalyysin käsitteinä perustuvat arkihavainnon logiikkaan ja keinoihin, joilla kaikessa kielenkäytössä etualaistetaan olennaisia asioita ja pyritään vangitsemaan kuulijan huomio. Aistihavainnossa etualaistuvat elolliset, selvärajaiset, yllättävät tai liikkuvat oliot, kun taas eloton, rajoiltaan epämääräinen, tuttu ja liikkumaton liudentuu taka-alaksi. Kielenkäyttö puolestaan etualaistaa subjektia enemmän kuin objektia, aktiivisia verbejä enemmän kuin passiivisia. Kognitiivisen poetiikan näkökulmasta havainnon ja kielenkäytön etu- ja taka-alaistamisen mekanismit ovat pohjimmiltaan samoja. (Stockwell 2002, 13–25.) Runokielen analyysi kuitenkin paljastaa, että juuri etualan ja taka-alan manipulointi ja vaihtelu ovat runoudelle tyypillisiä kirjallisia keinoja, jotka vieraannuttavat sekä aistihavaintoa että kielellistä hahmotusta. Runossa etu- ja taka-ala ovat myös osa rytmistä sommittelua (Stockwell 2009, 68–78).

Änimling-kokoelman runojen puhetilanteiden hahmottaminen on usein mahdollonta, ja lukija joutuu hakemaan kokemuksellista sisäänpääsyä runon maailmaan hajanaisista ruumiinosien kuvauksista:

Niskanikamat muljuvat ihon alla
killuvien loisteliäiden
päiden juurissa. (Saari 2018, 52.)

Arkihavainnossa ihmisen ruumiista etualaistuu tietenkin pää: vuorovaikutus ja tunnistaminen perustuvat kasvoihin. Pelkkä pää toimii tyypillisesti kokonaisen ihmisen synekdokeena. Tässä katkelmassa säkeiden lauserakenne etualaistaa kuitenkin niskanikamat ja tekee päistä alisteisen, virkkeen loppuun lykätyn partisiipin subjektin. Säjeko ja rytmi asettavat pään ”alimmaksi”, vaikka arkisessa, ruumiillisessa havainnossa pää on ylhäällä. Säkeenylitys (*ihon alla / killuvien loistelioiden*) sotkee pään ”loisteliasta” roolia ihmisruumiin kruununa entisestään. Säerakenne on lopulta kiasmaattinen: ihon alaisia ovat samaan aikaan nikamat ja päät, ja lopulta jää epäselväksi kummat kiinnittyvät kumpiin ja miten. Kognitiivinen näkökulma etu- ja taka-alaistumisen dynamiikkaan selittää sekä runon luomaa hämmennystä että aktivoituvia tulkintoja. Kieli ja arki-kokemus ovat ristiriidassa, mikä synnyttää vaikutelman umpimähkäisesti kootuista ruumiinosista, jotka eivät asetu luonnollisesti elinympäristöönsä. Jokin yhteys kielen ja ruumiin välillä on mennyt rikki. *Änimling*-kokoelma kokonaisuutena vihjaa, että katkos liittyisi seksuaaliseen traumaan ja ympäristöön, joka on saanut trauman aikaan.

Mutta mikä on tämä kokoelman runojen ympäristö? Fragmentaariset ruumiilliset kokemukset sijoittuvat runoissa sosiaalisiin tilanteisiin, joissa voisi kuvitella kokoontuvan esimerkiksi kulttuuriväkeä: on illanistujaisia, gaaloja ja palkintojenjakvoja. Tämän voimme päätellä vain hajanaisista sanatason vihjeistä. Päätelyn apuna käytämme arkihavaintojen jäsentämistä *skeemojen*, *skriptien* ja *prototyyppien* avulla: ne ovat alati kehittyviä mentaalisia malleja, jotka perustuvat aiemmin kokemaamme ja joita uudet kokemuksemme edelleen muokkaavat (ks. esim. Gibbons & Whiteley 2018, 175–188). Kokeneella lukijalla on vähintään mediaesityksiin perustuvia oletuksia siitä, miten gaalassa tai palkintojenjaossa käyttäytytään (skripti) ja millaisia elementtejä tilaisuuteen kuuluu (skeema). Meillä on mielessämme malli tyypilliselle gaalalle, gaalan prototyyppi, jota laiskahko ihmismieli soveltaa myös uuteen kokemukseen. Vastaavasti gaalaan kuuluvien tapahtumien skripti aktivoituu pienestäkin vihjeestä inferentiaalisesti: runon ei tarvitse kuvailla meille punaisella matolla kävelyä, välkkyviä salamavalvoja ja vieraiden huoliteltuja olemuksia. Mieleemme täydentää nämä yksityiskohdat ennako-oletustemme perusteella.

Änimlingissä nämä mielen ja kehon hallintaa vaativien sosiaalisten tilanteiden skeemat ja skriptit kuitenkin sekoittuvat pikkulasten maailmaan, joka on runokokoelmassa muutenkin läsnä lorumaisina tavuleikkeinä: ”Meidän tulee olla varovaisia. / Joku voi taapertaa gaalassa.” (Saari 2018, 60.) Gaalan skeema on leimallisesti aikuinen, ja skriptiin kuuluu taaperruksen sijaan paremminkin juhlava askellus arvioivien katseiden kohteena. Sosiaalista edustavuutta vaativat tilanteet ovat lapsuuden maailman vasta-kohta; gaalan punaista mattoako varten olemme oppineet kävelemään? Näihin kahteen skeemaan sekoittuvat vielä kokoelmaa hallitsevat paljastumisen uhan ja väkivallan pelon skeemat. Erityisen runolliseksi skeemojen sekoittumisen tekee voimakas a-sisä-sointu, joka kytkee ristiriitaiset inferenssit yhteen: varovaisia – taapertaa – gaalassa.

Mitä lukijan kognitiivista toimintaa korostava näkökulma tuo tähän analyysiin? Vastaavan analyysin olisi voinut tehdä puhumalla strukturalisti Benjamin Hrushovskia (1984) seuraten *viitekehyksistä*: runot sekoittavat poeettisesti lapsuuden, aikuisen maailman sosiaalisten tilanteiden ja seksuaalisen väkivallan viitekehyksiä, jolloin ne alkavat värittää toisiaan yksittäisten kielikuvien sijaan laajan temaattisesti. Samansuuntaista analyysia olisi tuottanut myös fenomenologis-hermeneuttinen näkökulma, joka korostaa lukijan arki-kokemuksellisten ja kulttuuristen odotusten roolia tekstin aukkojen täyttäjänä ja tekstiä edelleen näiden odotusten muokkaajana. Kognitiivinen

näkökulma auttaa kuitenkin näkemään kirjallisuuden tulkinnan ja arkihavainnon eroja ja yhtäläisyyksiä. Parhaassa tapauksessa kirjallisen ilmaisun potentiaali aivan omanlaisenaan ihmismielen hahmotuskyvyn muovaajana tulee paremmin esiin. Kun tätä erityisyyttä kuvataan kognitiotieteiden jakamalla kielellä, tietoisuus kirjallisista keinoista leviää yli tieteenalarajojen.

Kaunokirjallisen kielen erityispiirteet on siis hyvä suhteuttaa muihin kognition alueisiin, mutta kognitiivinen lähestymistapa runoon voi olla muutakin kuin puhtaan kielitieteellinen. Kognitiivinen näkökulma on esimerkiksi onnistunut laajentamaan tutkijoiden ymmärrystä metaforasta siirtämällä tarkastelun painopistettä yksittäisestä kielikuvasta koko ajattelumme metaforiseen luonteeseen. Perinteisessä retoriikan ja tyylin tutkimuksessa metafora määritellään matemaattisena kaavana: asia x vertautuu asiaan y jossakin tiettyssä suhteessa z. Tällöin metaforaa tarkastellaan kielen erityistapauksena. Kognitiivisen poetiikan *käsittemetafora* sen sijaan perustuu ajatukseen, että metafora on kognitiomme perusrakenne, joka toisaalta toimii automaattisesti, toisaalta mahdollistaa kahden käsitteellistämisen tavan luovan sekoittumisen. Metaforisen hahmottamisen perusta on ihmisruumiissa. Aiemmin käsitellyssä runokatkelmassa esimerkiksi perustavanlaatuinen kuvaskeema ylhäällä-alhaalla sekoitetaan, kun niskanikat etualaistuvat pään sijasta. George Lakoff ja Mark Johnson vakiinnuttivat teoksessaan *Metaphors We Live By* (1980) tavan kirjoittaa mentaalisina malleina toimivat käsittemetaforat kapiteeleilla, erotuksena kielellisen tason metaforista – käsittemetafora on siis mielen rakenne, jonka heijastumia voimme tulkita tekstistä. Kirjallisten tekstien tapauksessa on kuitenkin mielekkäämpää etsiä perusrakenteiden sijasta niiden murtumia ja uudenlaisia yhdistelmiä. (Päivärinta 2010.)

Arkikielessä metaforat ovat usein jähmettyneitä, ja sellaisenaan lähellä käsittemetaforaa: esimerkiksi *ELÄMÄ ON MATKA* -käsittemetafora ilmenee arkikielessä huomaamattomin tavoin. Runokielessä metaforisuus on etualaistunutta, vaikka pohjautuikin samoihin mielen malleihin ja käsittemetaforiin. Kognitiivinen metaforatutkimus ohjaa kuitenkin huomaamaan myös runoista yksittäisen kielikuvan ylittäviä käsitteellisiä mallinnuksia, joissa kaksi ”käsittekarttaa” liukuvat päällekkäin ja värittävät toisiaan (ks. Turunen 2011). *Änimling*-kokoelmassa näin tapahtuu esimerkiksi ruumiin ja kirjoituksen suhteen:

Aivan kuin joku pilkuttaisi
jostain
hyvältä (Saari 2018, 70).

Missään kohtaa kokoelmaa ei kirjoiteta auki sellaista käsittemetaforaa kuin *KOSKETUS ON KIRJOITTAMISTA* – tai toisin päin *KIRJOITUS ON KOSKETTAMISTA* – mutta sitä kuitenkin varioidaan monin tavoin kielen tasolla. Siteeratussa esimerkissä ei ole perinteisessä mielessä yhtään metaforaa, mutta kognitiivisen poetiikan näkökulmasta kielen kuvallisuus silti rakentuu metaforiselle kognitiolle. Runoilijan kekseliäisyys ilmenee siinä, miten sinänsä helposti ymmärrettävä ja jopa konventionaalinenkin käsittemetafora sallii sanojen lainautumisen käsitteelliseltä alueelta toiselle: ei esimerkiksi *kutittaa* vaan *pilkuttaa*, ei *syvältä* vaan *hyvältä*. Toisaalta mahdollisuus mallintaa käsittemetaforaa kummin päin tahansa havainnollistaa, miten Saaren runojen maailmassa kirjoitus ja kosketus ovat yhtä konkreettisia – ruumiillisia – tekoja.

Kognitiivinen kertomustutkimus

Samoin kuin metaforaa voidaan pitää yksittäistä kielikuvaa laajempana ihmismielen hahmotustapana, myöskään kertomus ei ole kognitiivisesta näkökulmasta ainoastaan suullinen tai kirjallinen esitys vaan kognitiivinen viitekehys, jonka avulla hahmotamme aikaa, prosesseja ja muutosta (Herman 2005). Tämä näkökulma sopii yhteen hermeneuttisen kertomuskäsityksen ja narratiivisten identiteettiteorioiden kanssa, mutta kulttuurisen kompetenssin ja minäkuvan sijasta kognitiivinen näkökulma korostaa yleisinhimillisiä maailmassa navigoimisen taitoja. Ensimmäisen aallon kognitiiviset kertomustutkijat Monika Fludernik, David Herman ja Marie-Laure Ryan uudistivat kertomuksen määritelmää 1990- ja 2000-luvuilla. Siinä missä klassinen narratologia määritteli kertomuksen keinoksi järjestää tapahtumia ajallisesti syy-seuraussuhteisiin (ks. luku Narratologia), kognitiivinen narratologia nosti keskiöön ihmisruumiin ja kokemuksen (Fludernik 1996, 13).

Edellä kuvasimme, miten runon kognitiiviset kehykset rakentuvat prototyyppisyydelle. Myös kognitiivisessa narratologiassa on pyritty määrittelemään kertomuksen prototyyppi ja tarjoamaan välineitä prototyyppiirteiden tunnistamiseen ja erittelyyn. Hermanin mukaan tunnistamme kertomukseksi herkimmin esityksen, jossa on tarinamaailmaa rakentavia yksityiskohtia ja jossa inhimillinen kokija käy läpi jollakin tapaa mullistavan tapahtuman. Kertomuksen tärkein tehtävä on välittää, millaista on olla tämä kokeva henkilö. (Herman 2009, 21–22.) Kognitiivisesta näkökulmasta pelkät esityksen piirteet eivät kuitenkaan riitä kertomuksen määrittelyyn, sillä mikään esitys ei ole kertomus ennen kuin mieli kerronnallistaa sen. Periaatteessa minkä tahansa kokemuksen ja ilmiön voi kerronnallistaa, mutta se käy enemmän tai vähemmän automaattisesti riippuen kerronnallistettavan asian ominaisuuksista.

Onko romaani tai novelli sitten tyypillinen kertomus? Fiktiivisen kertomakirjallisuuden konventioiden ytimen muodostavat kyllä tajunnan ja kokemuksen kuvaus, mutta kertomuksen kognitiivista prototyyppiä noudatetaan nykyään paljon orjallisuuden journalismin ja viestinnän tarinankerronnassa kuin kirjallisuudessa. Voimme kuitenkin ajatella, että moderni proosa on laboratorio, jossa kognitiivista kehystä nimeltään *kertomus* tutkitaan, väännellään ja käännellään uusiin asentoihin. Seuraavaksi havainnollistamme tätä prosessia brittikirjailija William Goldingin klassikkoromaanissa *Perilliset* (*The Inheritors*, 1955), joka kuvaa ihmislajin kognitiivista kehitystä pelaamalla sitä neandertalaisheimoon. Golding esittää Neandertalin ihmisen *Homo sapiensia* herkempänä ja välittömämpänä ihmisyyden versiona, jonka kokemuksia lukija myötäelää vahvasti. Päähenkilö Lok ja muut neandertalaiset kokevat yhteisönsä ja ympäristönsä niin vahvasti, että romaani herättää kysymyksen: onko nykyihmisen evoluutio painottanut kylmää strategisuutta ja analyttisyyttä yhteisöllisyyden ja kokemuksellisuuden kustannuksella?

Goldingin neandertalaisilla on kyky muodostaa yhteinen, heimon jakama tajunta ja viestiä telepaattisesti: ”Kaikki kolme seisoivat ja katsoivat toisiinsa. Sitten heidän välilleen tuli tuntemuksia, kuten heimon keskuudessa usein tapahtui. Fa ja Nil saivat kumpikin kuvan, että Ha ajatteli.” (Golding 1985, 10.) Romaania voi lukea allegorianä klassisen ja kognitiivisen narratologian törmäyksestä. Neandertalaisilla on kaikkitietävän kertojan asemaa muistuttava kyky nähdä toistensa mieliin, juuri sellainen, jota klassiset narratologit pitivät merkinä kirjallisen fiktion erityisyydestä. Toisaalta mieltenvälinen yhteys on kuitenkin sanatonta, ruumiillista. Siten se muistuttaa

kognitiivisen narratologian korostamaa arkipäiväistä, ei-kirjallista päättelyä, jonka avulla hahmotamme toistemme tunteita ja aikomuksia. (Ks. Mäkelä 2009.)

Siinä missä klassinen narratologia keskittyi fiktiivisen tajunnankuvauksen kielellisiin muotoihin – kuten vaikkapa vapaaseen epäsuoraan esitykseen – kognitiivinen narratologia on laajentanut fiktiivisten mielten analyysia kohti sanatonta mieltenvälisyyttä. Kirjallisuuden tarjoamaa näkymää henkilöiden sisäisiin maailmoihin ei kohdella erityisenä fiktiivisyyden merkinä (vrt. Cohn 2006). Sen sijaan kirjallisuudessa nähdään sosiaalisen lukemisen tilanteita, joissa henkilöhahmojen tunteet ja aikomukset tulkitaan ilmeistä ja teoista, samaan tapaan kuin tosielämän inhimillisissä kohtaamisissa (Palmer 2004). Modernin romaanin juonta kannattelevat usein monikerrokset mieltenväliset suhteet: X luulee Y:n kuvittelevan, että Z pelkää ja niin edelleen. Lisa Zunshine (2006) on esittänyt, että luemme fiktiota juuri siksi, että se mahdollistaa äärimmilleen viedyn mieltenvälisyyden ja puhuttelee siten perusimpulssejamme. Tästä on helppo päästä lukemiseen liitettyihin empatiaväitteisiin: kirjallisten henkilöiden tunteiden tulkitseminen harjoittaa meitä samastumaan empaattisesti todellisten kanssaihminen näkökulmaan. *Perilliset* kuitenkin ehdottaa, että Homo sapiens pysyy vain lukiessaan samaan telepatiaan kuin Goldingin neandertalilainen (Mäkelä & Polvinen 2018).

Toinen kognitiivinen erikoisuus *Perillisissä* on neandertalilaisten poikkeuksellisen ruumiillinen kokemusmaailma, joka vetää lukijan kehoa mukaansa. Fiktion maailmojen rakentuminen on yleisimpiä kognitiivisen narratologian analyysikohteita. Monet tutkimukset pohjaavat analyttisen filosofian ajatuksiin mahdollisista maailmoista kuvitteellisina objekteina, jotka rakentuvat niihin tehtyjen viittausten avulla. Kertomus kokonaisuudessaan voidaan silloin nähdä joukkona ohjeita ja sääntöjä, joiden kautta lukijan mieli rakentaa maailman (Roine 2012, 22). Mitä onnistuneemmat nuo ohjeet ovat, sitä tenhoavamman ja uskottavamman virtuaalimaailman lukija kokee (ks. Ryan 2001).

Goldingin romaanin maailma rakentuu yhtäältä niiden päätelmien varaan, joita lukija tekee täyttäessään päähenkilön näkökulman sokeita pisteitä, toisaalta Lokin vahvasti ruumiilliselle kokemukselle: ”Lokin jalat olivat viisaat. Ne näkivät. Ne heittivät hänet pyökkien paljastuneiden juurien yli ja hyppäsivät kun polulla oli vesilätäkkö.” (Golding 1985, 7.) Päätelmien ja ruumiillisuuden erottaminen toisistaan tuo esiin jakolinjan puhtaammin informaation prosessointiin keskittyvän laskennallisen tutkimusperinteen ja kognition laajemmin käsittävien 4E-teorioiden välillä. 4E-teorioiden fokus on ihmismielessä ruumiillisena ja maailmaan kietoutuneena ilmiönä, ja niiden kollektiiviseksi nimeksi tullut lyhenne johtaa englannin kielen termeistä *embodied* (’ruumiillinen’), *embedded* (’maailmaan uppoutuva’), *enactive* (’toiminnassa muotoutuva’) ja *extended* (’maailmaan laajentuva’).

Kun ihmismieli upotetaan ruumiillisuuteen ja ympäröivään aistimaailmaan, siirtyvät kognitiotieteet askeleen kauemmas analyttisen filosofian perinteestä ja lähemmäs fenomenologiaa (Haanila, Salminen & Telakivi 2017). 4E-teorioiden kautta katsottuna fiktion maailmanrakennus ei ole loogista käsitteiden peliä vaan aisteihin, tunteisiin ja ympäristöön kietoutunutta ja niiden kanssa merkityksiä muovaavaa toimintaa (Caracciolo & Kukkonen 2021). Esimerkiksi Wolfgang Iserin ja Paul Ricœurin ajatukset kertomuksen roolista ihmisen ajattelussa sopivat hyvin yhteen 4E-kognition kanssa (Armstrong 2020, 1–5).

Kaunokirjallisuuden maailmojen kokeminen riippuu sekä arkitodellisuudessa opituista että kirjallisuuden konventioiden koulumista havainnoista (Kortekallio & Ovaska 2020, 60). Uuden kognitiivisen kirjallisuusteorian näkökulmasta kaunokirjallinen teos ei siis ole vain todellisuuden jatke tai korvike, vaan omalakinen kognitiivinen ympäristö, joka hyödyntää arkitodellisuuden aistihavaintoja mutta myös tarjoaa mahdollisuuden käyttää niitä tavoilla, jotka nyrjäyttävät totuttuja käsityksiä. Goldingin romaanissa Lokin kokemusmaailma on vieras – hänen tapansa hahmottaa jalkansa omasta itsestä erillisinä toimijoina ja kykenemättömyytensä ymmärtää paikalle saapuvan Homo sapiens -heimon tekoja vaatii lukijalta poikkeuksellisen paljon inferentiaalista päättelyä.

Romaanin voikin lukea tekstinä, joka pyrkii tekemään meille oudon neandertalilaiskokemuksen läheiseksi, mutta joka myös alleviivaa kaunokirjallisen tekstin omaa keinovalikoimaa tuon efektin aikaansaamisessa. Esimerkiksi kertojan läsnäolo on selvää niissäkin tilanteissa, jossa ollaan syvimmällä Lokin ”pään sisällä” ja aistitaan maailman ääniä hahmon kautta: ”Lokin korvat puhuivat Lokille. ’?’ Mutta Lok nukkui.” (Golding 1985, 38.) Kertoja välittää Lokin korvien viestin pelkällä välimerkillä ja on läsnä toteamassa kuinka se jää Lokilta itseltään huomaamatta. Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus näkee kaunokirjallisen tekstin ihmismielen kuvana, mutta on tärkeää huomioida, miten teksti tuon kuvan rakentaa ja miten ilmaisukeinot muuttuvat ajan myötä.

Kriittistä kognitiivista tutkimusta?

Vaikka varhainen kognitiivinen kirjallisuustiede painotti kirjallisuuden aktivoivan aivoja samalla tavalla kuin tosielämäkin, uudempi tutkimus korostaa enemmän kirjallisuuden omalakisuuutta kognitiivisena ympäristönä. Tästä näkökulmasta kirjallisuudentutkimuksen eri perinteet ovat yhtä tärkeitä selitysmalleja kuin ennenkin, mutta niiden lisäksi hahmotetaan kognitiotieteen avulla ihmismielen kykyä kokea kaunokirjallisuuden poikkeavia ympäristöjä. Toisaalta kognitiiviselle universalismille löytyy edelleen puolustajia kirjallisuudentutkimuksessa: esimerkiksi Patrick Colm Hoganin tutkimukset kertomusten taustalla vaikuttavista universaaleista tunnerakenteista (esim. Hogan 2020) ovat vaikutusvaltaisia ja voivat parhaassa tapauksessa sekä selittää kulttuurisia eroja että havainnollistaa niitä piirteitä, jotka tekevät kirjallisuudesta ihmiskunnan yhteisen asian.

Kognitiivisesti suuntautuneille kirjallisuudentutkijoille on kuitenkin yhä tärkeää tehdä pesäeroa koviin aivotieteisiin: taidetta ja kulttuuria ei voi palauttaa aivojen fysiikkaan ja kemiaan (Zunshine 2015, 2). Kognitiivista näkökulmaa voi haastaa esimerkiksi kysymällä, kuinka kattavasti arkiset hahmottamis-, navigointi- ja prosessointitaitomme lopulta selittävät kirjallista tulkintaa (Easterlin 2012, 6). Vaikka nykyajan populaaritiede suosii kaiken inhimillisen toiminnan hahmottamista evoluution kanalta, taiteen tulkinta ei kuitenkaan ole luonnonvalinnassa selviytymistä.

- Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus on monitieteinen tutkimussuuntaus, joka katsoo kirjallisuutta osana ihmisen havainnon, tiedon ja tunteiden toimintoja. Siihen ovat vaikuttaneet kielitieteelliset, mielenfilosofiset ja neurotieteelliset lähestymistavat. Sen piirissä tehdään sekä teoreettista ja tulkinnallista että empiiristä, esimerkiksi psykologisiin kokeisiin pohjaavaa tutkimusta.
- Kognitiivinen kirjallisuudentutkija lukee tekstejä inhimillisen kokemuksen simulaationa ja maailmanrakennuksen välineinä. Samalla teksti nähdään omalakisena kognitiivisena ympäristönä, jonka retoriset ominaisuudet pyrkivät vaikuttamaan lukijaan eri tavoin.
- Kognitiivinen kirjallisuudentutkija etsii vastauksia siihen, miten ihmismielen ominaisuudet ja historialliset käsitykset niistä näkyvät kaunokirjallisissa teksteissä, sekä siihen, miten kaunokirjallisuuden ominaisuudet auttavat meitä ymmärtämään ihmismielen toimintaa.

Lähteet

- Altmann, Ulrike – Bohrn, Isabel C. – Lubrich, Oliver – Menninghaus, Winfried – Jacobs, Arthur M. 2014: Fact vs Fiction. How Paratextual Information Shapes Our Reading Processes. – *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 9/2014 s. 22–29. <https://doi.org/10.1093/scan/nss098>.
- Armstrong, Paul B. 2020: *Stories and the Brain. The Neuroscience of Narrative*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Belluck, Pam 2013: For Better Social Skills, Scientists Recommend a Little Chekhov. – *The New York Times* 3.10.2013. [Verkkoaineisto]. <https://archive.nytimes.com/well.blogs.nytimes.com/2013/10/03/i-know-how-youre-feeling-i-read-chekhov/>. Viitattu 10.4.2023.
- Caracciolo, Marco – Kukkonen, Karin 2021: *With Bodies. Narrative Theory and Embodied Cognition*. Columbus: Ohio State University Press.
- Cave, Terence 2016: *Thinking with Literature. Towards a Cognitive Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohn, Dorrit 2006: *Fiktio mieli*. Suom. Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen & Sanna Palomäki. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1999.
- Easterlin, Nancy 2012: *A Biocultural Approach to Literary Theory and Interpretation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gibbons, Alison – Whiteley, Sara 2018: *Contemporary Stylistics. Language, Cognition, Interpretation*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Golding, William 1985: *Perilliset*. Suom. Eila Pennanen. Helsinki: Weilin+Göös. Englanninkielinen alkuteos 1955.
- Fludernik, Monika 1996: *Towards a 'Natural' Narratology*. London: Routledge.
- Haanila, Heidi – Salminen, Anne – Telakivi, Pii 2017: Maailmaan ulottuva minuus. – *niin & näin* 2/2012 s. 35–39.
- Herman, David 2005: Narrative as Cognitive Instrument. Teoksessa Herman, David – Jahn, Manfred – Ryan, Marie-Laure (toim.) *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. New York: Routledge. 349–350.
- Herman, David 2009: *Basic Elements of Narrative*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hogan, Patrick Colm 2020: Narrative Universals, Emotion, and Ethics. *Poetics Today* 2/2020, 187–204. <https://doi.org/10.1215/03335372-8172514>.
- Hrushovski, Benjamin 1984: Poetic Metaphor and Frames of Reference. With Examples from Eliot, Rilke, Mayakovsky, Mandelstam, Pound, Creeley, Amichai, and the New York Times. – *Poetics Today* 1/1984 s. 5–43. <https://doi.org/10.1215/03335372-22-1-253>.
- Kidd, David Comer – Castano, Emanuele 2013: Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. – *Science* 6156 /2013 s. 377–380. <https://doi.org/10.1126/science.1239918>.
- Kortekallio, Kaisa – Ovaska, Anna 2020: Lähilukeminen ennen ja nyt. Ruumiillisia, ympäristöllisiä ja poliittisia näkökulmia. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 3/2020 s. 52–69. <https://doi.org/10.30665/av.95530>.
- Kuijpers, Moniek M. – Hakemulder, Frank – Tan, Ed S. – Doicaru, Miruna 2014: Exploring Absorbing Reading Experiences. Developing and Validating a Self Report Scale to Measure Story World Absorption. – *Scientific Study of Literature* 1/2014 s. 89–122. <https://doi.org/10.1075/ssol.4.1.05kui>.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mikkonen, Jukka 2021: *Philosophy, Literature, and Understanding. On Reading and Cognition*. London: Bloomsbury.
- Mäkelä, Maria 2009: Välttämättömyyden kehä ja muita kerrotun mielen oireita. Kirjallisen tajunnan kuvauksen haasteet kognitiiviselle narratologialle. Teoksessa Hägg, Samuli – Lehtimäki, Markku – Steinby, Liisa (toim.) *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 111–139.
- Mäkelä, Maria – Polvinen, Merja 2018: Narration and Focalization. A Cognitivist and an Unnaturalist, Made Strange. – *Poetics Today* 3/2018 s. 495–521. <https://doi.org/10.1215/03335372-7032718>.

- Noë, Alva 2019: *Omituisia työkaluja. Taide ja ihmisluonto*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: Eurooppalaisen filosofian seura. Englanninkielinen alkuteos 2015.
- Palmer, Alan 2004: *Fictional Minds*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Polvinen, Merja 2023: *Self-Reflective Fiction and 4E Cognition. An Enactive Approach to Literary Artifice*. London: Routledge.
- Päivärinta, Anne 2010: Kognitiivinen metafora runoanalyysin selkärankana? Dylan Thomasin 'After the funeral' -runon ruumiilliset kielikuvat ja koherenttiuden haaste. – *AVAIN – Kirjallisuuden tutkimuksen aikakauslehti* 4/2010 s. 5–23. <https://doi.org/10.30665/av.74817>.
- Richardson, Alan 2004: *Studies in Literature and Cognition: A Field Map*. Teoksessa Richardson, Alan – Spolsky, Ellen (toim.) *The Work of Fiction. Literature, Culture, and Complexity*. Aldershot: Ashgate. 1–29.
- Roine, Hanna-Riikka 2012: Mahdollistavat maailmat. Näkökulmia China Miévilin *Embassytown*-romaanin outouteen. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2012 s. 21–36. <https://doi.org/10.30665/av.74888>.
- Ryan, Marie-Laure 2001: *Narrative as Virtual Reality. Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Saari, Stina 2018: *Änimling*. Helsinki: Teos.
- Spolsky, Ellen 2015: *The Contracts of Fiction. Cognition, Culture, Community*. Oxford: Oxford University Press.
- Stockwell, Peter 2002: *Cognitive Poetics. An Introduction*. London: Routledge.
- Stockwell, Peter 2009: *Texture. A Cognitive Aesthetics of Reading*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stockwell, Peter – Mahlberg, Michaela 2015: Mind-modelling with Corpus Stylistics in *David Copperfield*. – *Language and Literature* 2/2015 s. 129–147. <https://doi.org/10.1177/0963947015576168>.
- Tsur, Reuven 2002: Aspects of Cognitive Poetics. Teoksessa Culpeper, Jonathan – Semino, Elena (toim.) *Cognitive Stylistics. Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam: John Benjamins. 279–318.
- Turunen, Mikko 2011: Semanttinen yhteisalue kielikuvien analyysin apuna. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2011 s. 24–37. <https://doi.org/10.30665/av.74824>.
- Zunshine, Lisa 2006: *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*. Columbus: Ohio State University Press.
- Zunshine, Lisa 2015: Introduction to Cognitive Literary Studies. Teoksessa Zunshine, Lisa (toim.) *The Oxford Handbook of Cognitive Literary Studies*. Oxford: Oxford University Press. 1–9.

Empiirinen lukemisen tutkimus

Kati Launis

 <https://orcid.org/0000-0002-8498-7361>

Aino Mäkikalli

 <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

Viola Parente-Čapková

 <https://orcid.org/0000-0002-0629-1182>

Foinikialainen nuolenpääkirjoitus ja egyptiläiset hieroglyfit syntyivät yhdessä lukutaidon kanssa. Kirjoitus- ja lukutaito ovat saman kolikon puoliskoja, jotka ovat muotoutuneet vuorovaikutuksen ja kommunikaation tarpeesta. Länsimaisessa kulttuurissa nämä taidot olivat pitkään vain harvain oikeuksia, mutta viimeistään kirjapainotaidon kehittyminen 1400-luvulla ja sen myötä kirjojen vähittäinen leviäminen lisäsivät lukutaidon tarpeellisuutta myös rahvaan keskuudessa. Suomessa luku- ja kirjoitustaito yleistyivät koko kansan keskuudessa vasta 1900-luvun mittaan. Aluksi lukeminen suuntautui lähinnä uskonnollisiin teksteihin mutta vähitellen sekä tietokirjallisuus että fiktiivinen kirjallisuus saivat yhä enemmän lukijakuntaa, vaikka eri genret eivät olleetkaan vielä vakiintuneet. Viimeistään romantiikan jälkeen kaunokirjallisuuden lukemisesta saatettiin puhua omana kulttuurin alueenaan.

Tässä luvussa käsitellään sitä, miten kirjallisuudentutkimuksessa on lähestytty kaunokirjallisuuden lukemista ja lukijuutta empiirisesti. Empiirisellä kirjallisuudentutkimuksella tarkoitamme tutkimusta, joka perustuu ainakin osittain havaintoon, kokeemukseen ja/tai laskennallisuuteen keskittymällä muun muassa lukemisen konteksteihin ja lukijoiden kokemuksiin. Tarkastelemme aihetta ensin historian kannalta kysymällä, ketkä ovat olleet lukijoita, millaista kirjallisuutta on luettu sekä millaista lukemista suosittiin ja miten siihen reagoitiin. Toisessa osiossa otamme esille tämänhetkisiä näkökulmia ”historiallisten” tai ”todellisten” lukijoiden tutkimukseen (Willis 2018, 85; ks. myös Jyttilä, Parente-Čapková & Kekki, tulossa) ja pohdimme, mitä lukemisella tarkoitetaan nykyajassa, minkälaisia haasteita lukemiseen liittyy ja minkälaista empiiristä tutkimusta lukemisesta nykyaikana tehdään. Lähtökohtanamme on kaunokirjallisuuden lukeminen, joskin tietopohjaisen ja fiktiivisen kirjallisuuden rajat ovat kautta aikojen olleet osin toisiinsa liukenevia.

Lukemisen historia

Lukijuus ja lukemiseen liittyvät käytännöt ovat historiallisesti muuttuvia ja niiden taustalla on moninaisia sosiaalisia, kulttuurisia sekä tekniikkaan ja teknologiaan liittyviä käsityksiä. Tutkimuksessa on tuotu esiin, miten eri tavalla lukutaito ja sen myötä myös lukijuus kehittyivät eri uskontokuntien hallitsemisissa kulttuureissa, kuten esimerkiksi protestanttisissa ja katolisissa maissa (ks. esim. Mosher 2016). 1400-luvulla kehitetyn kirjapainotaidon yhteydessä puhutaan puolestaan vallankumouksesta: paitsi että kirjojen tuotanto ja saatavuus laajenivat ennennäkemättömästi ja lukutaito kasvoi, lukevasta kansasta tuli myös tietävämpää ja tiedostavampaa, kun mikään auktoriteetti, kuten kirkko, ei asettunut tiedon ja lukevan kansan väliin. Modernin ajan alussa syntyi myös humanismi, joka ensi vaiheissaan korosti juuri antiikin tekstien lukemista, tutkimista ja tallentamista. Kirjat ja lukeminen ovat olleet avain tiedon levitykseen, siitä keskustelemiseen ja neuvottelemiseen sekä edelleen uuden tiedon ja ideoiden luomiseen.

Antiikin ajasta aina 1600-luvulle kirjallisuuden käyttömuodot olivat pääsääntöisesti yhteisöllisiä (Korhonen 2013, 266–267). Teatteri toimi näytelmien kollektiivisena esityspaikkana, ja runouden ja proosankin ”käyttäminen” perustui pitkälti joko yleisön edessä resitoimiseen tai ääneen lukemiseen. Samalla kirjallisuuden käyttäjät koostuivat erityyppisistä ihmisryhmistä: kun esimerkiksi antiikin aikana teatteriyhteisönä oli vain vapaita miehiä, keskiajan kaupunkien toreilla esitetyt liturgiset näytelmät oli suunnattu kaikelle kansalle – näin lukutaidoton kansa pääsi osaksi raamatullisesta sanomasta. Elisabeth I:n ajan Englannissa teatteria kulutti niin ikään koko kaupungissa – lähinnä Lontoossa – asuva kansa, sillä näytökset olivat avoimia kaikille kuningatarta krouvinpitäjään. 1600-luvun lukemiskulttuuria leimasivat sekä hovikulttuuri että uskonnollisten liikkeiden, kuten puritanismin, rajoitukset. Toisaalta ilmiöt, kuten ranskalaisen ylimystön salongeissa kokoontuneet lukupiirit, loivat maallisempaa ja tunteisiin vetoavaa lukemisen kulttuuria. Salongeissa luettiin ääneen oman ajan kirjallisuutta, kuten sentimentaalisia rakkauskertomuksia.

Keskeinen muutos eurooppalaisessa lukemiskulttuurissa alkoi 1700-luvulla, jolloin kirjallisuuden muodoista romaani alkoi kehkeytyä yhä suosituimmaksi lukemisen kohteeksi aluksi Englannissa ja Ranskassa ja vähitellen yhä laajemmin (Watt 1957). Osasyynä lukemiskulttuurin kehittymiselle oli eurooppalaisen keskiluokan ja varallisuuden kasvu, mikä merkitsi ajankäytön muutoksia: keskiluokkaan kuuluville naisille, perheenäideille, vapautui aikaa, kun kodin arjesta huolehtimisesta vastasi yhä enemmän palvelusväki. Tätä vapautunutta aikaa alettiin käyttää lukemiseen, ja nyt kysymys ei ollut enää niinkään yhteisöllisestä, esimerkiksi salongeissa, lukemisesta, vaan erityisesti yksin lukemisesta. (Armstrong 1987; Mäkinen 1997, 261.) Kaunokirjallisuuden lukija saattoi vetäytyä kirjansa kanssa omaan rauhaansa ja uppoutua kertomuksen tai runouden vietäväksi.

1800-luvulle tultaessa länsimainen kirjallisuusinstituutio oli vakiinnuttanut sen keskeiset modernit muotonsa. Kirjamarkkinat olivat syntyneet, samoin kirjastolaitos, ja esimerkiksi Turun akatemian ja koulutuslaitosten ympärille muodostui erilaisia lukijaverkostoja (Rantala ja muut 2024). Kyseessä oli elinvoimainen kirjallisen kulttuurin periodi. Romantiikan myötä kaunokirjallisuuden sisällöt ja tekemisen tapat saivat uusia muotoja, kun luovuus ja yksilöllinen mielikuvituksen voima tuottivat sisällöt eri romaanin alalajeihin, kuten historialliseen tai goottilaiseen romaaniin, matkakertomuksiin tai luonnon ylevyydestä ammentaneeseen runouteen. Syntyi moderni

lukuhalu (*Leselust, Lesesucht*): lukemiseen uppouduttiin, siitä haltioiduttiin tai vihas-tuttiin. Laajentuvat kaunokirjallisuuden muodot ja laajentuva lukijuus herättivät mie-lipiteitä, ihastusta ja vastustusta (ks. Mäkinen 2013; Rantala ja muut 2024, 175–176). Säätyläiset ja keskiluokka ihmettelivät, kun naiset ja palvelusväkikin kokivat kirjalli-suuden omakseen. Pohdittiin sitä, kuka saa lukea ja mitä.

Laajasti lukuhulun historiaa tutkineen Ilkka Mäkisen mukaan 1800-luvun puoli-välissä suomalaisessa lehdistössä virisi keskustelu lukuhalusta, sen mahdollisuuksis-ta ja vaaroista, sillä ei ollut aivan selvää, että kaunokirjallisuuden lukeminen olisi vain hyväksi kaikelle kansalle (Mäkinen 2023). Lukemisen yksityistyminen oli tuonut mah-dollisuuden lukea lähes mitä tahansa, vaikka sensuuri vaikutti kirjallisuuteen Suo-messa 1800-luvulla (esim. Rantala ja muut 2024, 29–30) ja myöhemminkin eri aikoina kuten monessa muussakin maassa. Lukemisto oli kuitenkin varsin monipuolista jo 1800-luvulla sekä viihde- että taidekirjallisuuden tarjontoineen. Esimerkiksi viih-teellisten romanssien lukemisen traditio oli voimistunut Ranskassa ja Englannissa jo 1600–1700-lukujen taitteessa. (Jeans 2019.) Myös lasten- ja nuortenkirjallisuus moni-puolistui 1800-luvulla, ja sen eri alalajit alkoivat kehittyä. Suomessa tämä tapahtui usein ulkomaalaisten teosten käännösten ja adaptaatioiden tai niiden ”kotouttamisen” avulla (ks. esim. Lappalainen, tulossa).

1800-lukua pidetään länsimaisen kirjallisuuden historiassa romaanin vuosisatana, ja kirjallisuuden asema lukevan kansan parissa oli keskeinen. 1900-luvulle tultaessa radio, televisio ja elokuvateatterit muuttivat vapaa-ajanviettotapoja merkittävästi. Kau-nokirjallisuuden lukemiseen käytetty aika sai rinnalleen yhä uusia vapaa-ajan käyttö-tapoja. Viimeisin murros lukemiskulttuurissa on tullut internetin ja digitaalisten väli-neiden myötä. Kaunokirjallisuuden lukeminen on paitsi vähentynyt myös fyysisesti muuttunut, sillä digitalisoitumisen myötä ensin sähköiset kirjat ja myöhemmin ääni-kirjat ovat tulleet näkyvästi painetun kirjan rinnalle (ks. esim. Kajander 2015 ja 2020). 2010-luvulta lähtien on keskusteltu myös siitä, miten ylipäättään käy painetulle kirjalle (ks. Mäkinen 2013 ja 2023).

Miten lukemista tutkitaan empiirisesti?

Lukijasta kiinnostuttiin 1960–1970-luvun myötä niin saksalaisessa reseptioestetiikassa kuin pääosin angloamerikkalaisessa, fenomenologiasta lähtevässä *reader-response*-tut-kimuksessakin vastareaktionä tekstikeskeiselle uskriteiikille (ks. esim. Holub 1984). Innostus läikkyi myös Suomeen. Kirjallisuussosiologinen, empiirisiin lukijoihin kes-kittyyvä tutkimus on käyttänyt aineistonaan muun muassa lomakekyselyjä, haastatte-luja, lukupäiväkirjoja ja myyntitilastoja. Suomessa tällaista empiiristä lukijatutki-musta ovat tehneet muun muassa Juhani Niemi (1997), Kimmo Jokinen (1997), Yrjö Varpio (1979) ja Katarina Eskola (1979, 1990). Eskolan tutkimusten *Suomalaiset kir-janlukijoina* (1979) ja *Lukijoiden kirjallisuus Sinuhesta Sonja O:hon* (1990) mukaan 1970–1980-luvuilla Suomessa vallitseva lukutapa oli kansallinen ja yhtenäinen (Eskola 1979, 228–229; 1990, 93–96, 290; ks. myös Eskola ja Linko 1986, 92, 172). Niin Eskolaa kuin esimerkiksi Minna Canthin lukumalleja tutkinutta Leeni Tiirakaria (1997) inspi-roi saksalaisen Hans Robert Jaussin (1989, 201–204) odotushorisontin käsite: mikä on se historiallinen odotushorisontti eli kirjallinen ja historiallinen tietämys, josta käsin luetaan? Esimerkiksi Kalle Päätalon ja Väinö Linnan suurta suosiota 1970-luvun

Suomessa on selitetty juuri historiallisen kontekstin ja sukupolven sekä sille ominaisen odotushorisontin avulla. Tuolloin lukijat hakeutuivat kovan työnteon ja agraarin Suomen kuvausten pariin etsimään kirjoista menneeseen liittyviä arvoja ja rakenteita. (Eskola 1990, 96–102; Eskola ja Linko 1986, 178.)

Nykypäivään tultaessa digitaaliset aineistot ja menetelmät muuttavat humanistisen tutkimuksen ja sen myötä myös lukemisen tutkimuksen kenttää (ks. esim. Moretti 2005, 2013; Bode 2012, 2018; Parente-Čapková 2022). Tietokoneavusteinen laajan digitaalisen aineiston analysointi mahdollistaa eräänlaisen lukemisen ”kaukoluvun” eli maailmankirjallisuuden lukemisen laajana systeiminä (Moretti 2013) ja muuttaa metodisesti empiiristä lukijatutkimusta. Tällaista tutkimusta tehdään hankkeessa ”Digital history for literature in Finland”, jossa tutkitaan Suomen 1800-luvun kirjallisuushistoriaa Fennica-tietokannan metadatat hyödyntämällä.¹ Lukemista voidaan tutkia vastaanottona eri aikakausina ja saada digitaalisten menetelmien avulla selville, kuinka paljon luettiin tiettyjä kirjoja, kirjallisuudenlajeja tai kirjailijoita käyttämällä aineistoina muun muassa aikalaislehdistöä, kirjastoluetteloita, huutokauppakamareiden arkistoja ja perunkirjoja.

Visualisointien avulla on mahdollista nähdä paljon selkeämmin kirjallisen kentän toimijoiden välisiä suhteita (esim. Parente-Čapková, Launis & Westerlund 2023). Tällaista tutkimusta on tehty esimerkiksi ”Tekstit liikkeessä” -hankkeessa, jossa on tutkittu Suomen ja Venäjän välistä kulttuurista vaihtoa naistoimijuuden ja erityyppisten välittäjyyksien näkökulmasta vuosina 1840–2020.² Lukemisen ja lukemisen kulttuurien tutkiminen on tässä osana laajemman kirjallisen vastaanoton, kirjallisen kentän ja kirjallisen instituution tarkastelua, kuten näkyy muissakin vastaavissa tutkimuksissa.³ Nykyistä lukemiskulttuuria on tutkittu puolestaan hankkeessa ”LibDat: Towards a More Advanced Loaning and Reading Culture”⁴, jossa aineistona oli Vantaan kaupunginkirjaston lainausdata, noin 1,5 miljoonaa lainaa puolentoista vuoden aikavälillä (20.7.2016–22.10.2017). Hankkeen tulokset todentavat naisten huomattavaa ylivaltaa lainaajina, sarjamaisen kirjatutannon, adaptaatioiden ja medianäkyvyyden vaikutusta kirjan suosioon (Launis ja muut 2018), nuorten kiinnostusta uuteen, angloamerikkalaiseen *young adult* -kirjallisuuteen ja kirjailijoiden somenäkyvyyden vaikutusta nuorten lukuintoon (Launis & Mälikalli 2020). Lisäksi hankkeen tuloksissa näkyy vanhempien klassikoiden kato, kirjasarjojen suosio ja lukukulttuuri, jossa pääkerrostumina ovat viihdesarjat, jännitys ja kriitikoiden arvostamat kotimaiset nykyromaanit (Sevänen, Launis & Nurmi 2023).

Empiirisen lukemistutkimuksen keinoin voidaan siis tutkia sekä sitä, mitä luetaan, että lukukokemusta – avainasemassa on aineisto ja menetelmä, joita käytetään, sekä kysymykset, joita lukijoille asetetaan. Esimerkiksi kirjaston lainausdata kertoo

1 ”Digitaaliset menetelmät kotimaisen kirjallisuushistorian uudistajana”, Suomen Akatemian rahoittama hanke (Turun yliopisto, Itä-Suomen yliopisto ja Kansalliskirjasto, PI Leo Lahti).

2 ”Tekstit liikkeessä: Naiskirjailijoiden tuotannon vastaanotto Suomessa ja Venäjällä”, Emil Aaltosen rahoittama hanke (Turun yliopisto ja Tampereen yliopisto, PI Viola Parente-Čapková).

3 Esimerkiksi HERA:n rahoittama hanke ”Travelling Texts 1790–1914: The Transnational Reception of Women’s Writing at the Fringes on Europe” tai 1800-luvun kirjallista kulttuuria kartoittava ERC-hanke ”MEDIATE: Understanding the Literacy System of the 19th Century”.

4 ”Reading Cultures and Libraries in Change”, Suomen Akatemian rahoittama konsortiohanke (Itä-Suomen yliopisto, PI Erkki Sevänen).

kirjojen lainaussuosioista ja kirjallisesta mausta mutta ei avaa lukijoiden kokemuksia lukemastaan eikä edes sitä, onko kirjoja lopulta luettu. Englannissa on kehitetty laaja lukukokemustietokanta, Reading Experience Database 1450–1945 (RED),⁵ johon on kerätty yli 30 000 englanninkielisen lukijan kokemukset. Lukukokemuksella tässä tarkoitetaan tallennettua vuorovaikutusta kirjoitetun tai painetun tekstin kanssa – vuorovaikutusta, joka ei tarkoita pelkkää kirjan omistamista. Tietokannan avulla voi tutkia esimerkiksi sitä, miten lukijoiden kokemukset ovat muuttuneet vuosisatojen saatossa tai onko sukupuolella ollut tärkeä rooli lukukokemuksissa. Tietokanta on kehittyneessä kansainväliseen, ylijarjaiseen suuntaan, kun sen yhteyteen lisätään jatkuvasti muiden (kieli)alueiden lukijoiden kokemuksia.

Jotta päästään käsiksi lukukokemuksen tarkasteluun, voidaan hyödyntää RED-tietokannan tyyppisten aineistojen lisäksi erilaisia muita keruita sekä kyselyjä ja haastatteluja. Esimerkiksi Siru Kainulainen (2019 ja 2020) on tutkinut nykyrunouden vastaanottoa sekä yläkoululaisten lukutaitoa koskevia käsityksiä ”Elämää lukijana” -lukukeruuun (SKS ja Suomen kirjahistoriallinen seura, 2014) aineistoin. Empiirisen ekokritiikin piiriin kuuluvassa hankkeessa ”Kirjallisuus ja lukeminen ilmastokriisin aikakaudella”⁶ taas selvitetään kouluissa toteutettavien essein, kyselyin ja haastatteluin sitä, miten nykykirjallisuus käsittelee ympäristöongelmia, miten nuoret lukevat ilmastokirjallisuutta (*climate fiction*) ja miten kirjallisuutta voi käyttää osana ilmastokasvatusta. Empiirinen ekokritiikki on suhteellisen nuori ekokritiikin osa-alue, jossa sovelletaan yhteiskuntatieteiden empiirisiä menetelmiä. Kiinnostuksen kohteena on muun muassa se, miten ympäristöä ja sen tilaa käsittelevät kertomukset vaikuttavat lukijoiden tietoisuuteen, asenteisiin ja mahdollisesti myös käyttäytymiseen aikana, jota leimaa nopea ympäristöllinen muutos. (Lahtinen & Löytty 2022; ks. myös luku Ekokritiikki.)

Empiirisessä tutkimuksessa on tarkasteltu lukemista myös yhteisöllisenä ja yhteiskunnallisena toimintana, mikä tarkoittaa muun muassa erityyppisiä lukuseuroja ja lukupiirejä (Willis 2018, 98–102). Euroopan 1700- ja 1800-lukujen lukuseuroja on yleensä pidetty yleisten kirjastojen esimuotona (ks. esim. Närhi 1963). Ensimmäinen lukuseura Suomessa perustettiin Vaasaan 1700-luvun loppupuolella (Mäkinen 1997). Vaikka samaan aikaan kehittyi aiemmin mainittu lukemisen yksityistyminen, yhteisöllisyys on jäänyt tärkeään rooliin lukemisen historiassa. Lukuseurat, kuten Kansanvalistusseura (ks. Mäkinen 1997, 388–399), ja lukupiirit ovat olleet olennainen osa kansansivistystä.

Yhteisöllinen lukeminen on aina ollut yhteiskunnallisesti tärkeää, ja sillä on ollut voimaannuttavia piirteitä myös vastarinnan muotona. Esimerkiksi naiset, työläiset sekä erilaiset kielelliset ja etniset vähemmistöt ovat ammentaneet ajatuksia ja voimaa jae-tusta kauno- sekä tietokirjallisuuden lukemisesta. Sorrettujen uskonnollisten vähemmistöjen keskuudessa on luettu yhteisöllisesti kyseiselle uskonnolle keskeisiä tekstejä tai esimerkiksi uskonnon historiaa käsittelevää kaunokirjallisuutta. Lukeminen kielellä, jota on väheksytty tai jonka puhuminen on jopa kielletty, on tärkeää kyseistä kieltä puhuvalle ryhmälle. Lukuseura- ja lukupiirit toiminta kuului länsimaiseen feministiseen toimintaan feminismien ensimmäisestä aallosta eli 1800-luvun loppupuolelta lähtien. Tärkeä kulttuuripoliittinen ulottuvuus on myös kokemuskokemismillä (*sensitivity*

5 <http://www.open.ac.uk/Arts/RED/index.html>.

6 ”Kirjallisuus ja lukeminen ilmastokriisin aikakaudella”, Koneen Säätiön rahoittama hanke, Helsingin yliopisto (PI Toni Lahtinen).

reading), joka tarkoittaa tekstien tarkistamista (esim. kirjailijan pyynnöstä tai kustantajan toimesta) siltä kannalta, onko niissä käytetty erilaisia vähemmistöjä loukkaavaa tai vääristelevää kieltä tai luonnehdintoja. Kokemuslukeminen on Euroopassa suhteellisen uusi ilmiö, joten sen tutkimus on vasta kehittymässä (esim. Lawrence 2020).

Yhteisöllistä lukemista on siis käytetty sekä laajasti että kapeammin ymmärrettyä poliittisessa merkityksessä monimuotoisen aktivismin paikkana niin demokratioissa kuin erityyppisissä totalitaristisissa valtioissakin (esim. Juutila-Purokoski 2010; Hapuli & Almgren 2010; Zitzewitz 2022). Lukemisen ja siihen liittyvän keskustelun avulla voidaan saada uutta tietoa, jakaa sekä lukuhalua että lukemisen herättämiä tunteita tai harjoitella esiintymistä ja erilaisia performansseja esimerkiksi lausumalla runoja (esim. Hapuli 2010; Tunturi 2010; Ihanus 2022a; Kaakinen 2022). Lukupiiritoiminnan avulla on pystytty tutkimaan myös lukemisen empaattisia vaikutuksia (Rossi 2023).

Lukupiiritoiminta voi olla luovaa monella eri tavalla, ja siihen voi liittyä myös luovaa kirjoittamista ja jaettuja sanataidekokemuksia (Kinnunen 2022; ks. luku Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus). Proosan lukemiseen keskittyvissä lukupiireissä on kehitetty kerronnallisen toimijuuden (*narrative agency*) menetelmä osana hankkeita ”Kertomukset, lukeminen ja hyvinvointi” sekä ”Syövän vastakertomukset: muovaa massa kerronnallista toimijuutta”.⁷ Kerronnallinen toimijuus koostuu kyvystä ”käyttää, tulkita ja uudelleentulkita kulttuurisesti tarjolla olevia kertomuksia, eritellä ja haastaa niitä” sekä tehdä valintoja sen suhteen, miten kerronnallistaa elämää ja ympäröivää maailmaa (Meretoja, Kosonen & Kinnunen 2022, 185).

Luovaa yhteisöllistä lukemista, luovaa lukupiiritoimintaa on tutkittu myös ”hoitavana lukemisena” ja terapeuttisena toimintana. Kirjallisuusterapiaa eli hoitomuotoa, jossa käytetään hyväksi kirjallisuutta ja sen lukemista, voi toteuttaa monella eri tavalla (Ihanus 2022a). Sitä voi myös tutkia eri näkökulmista, muun muassa psykologisista, kognitiivisista tai filosofisista näkökulmista, fenomenologiasta eksistentiaalisiin (Ihanus & Kosonen 2022). Kirjallisuusterapialla on ollut myös ”vaihtuvia sidoksia tieteiden kenttään, aina lääketieteestä ja psykologiasta humanistisiin tieteisiin (*medical and health humanities*)” (Ihanus 2022a, 41). Vuorovaikutuksellisuutta lukupiireissä ja jaetussa lukemisessa (*Shared Reading*) voi kutsua myös dialogisuudeksi (esim. Jytilä & Kekki 2022; Kinnunen 2022, 21), vaikka dialogisuus voidaan toki ymmärtää myös paljon laajemmin, monipuolisena tulkinnallisena strategiana (Ihanus 2022b, 95–99).

Dialogisuus saa uusia ulottuvuuksia, kun sitä sovelletaan ja tutkitaan lukupiireissä, joissa luetaan kaunokirjallisuutta kielellä, jota osallistujat ovat vasta oppimassa. Silloin kieli on toiminnan ja tutkimuksen keskiössä ja se ymmärretään konkreettisenä ilmiönä, joka tapahtuu sosiaalisessa vuorovaikutuksessa, kuten ”Tuntemattomalla päähän? Kaunokirjallisuus aikuisten maahan muuttaneiden suomen kielen edistäjänä”-hankkeen järjestämissä ja tutkimissa lukupiireissä.⁸ Näiden lukupiirien yhteydessä

7 ”Kertomukset, lukeminen ja hyvinvointi” (Turun yliopisto, PI Hanna Meretoja) oli osa tutkimuskonsortiota ”Välineelliset kertomukset: tarinankerronnan rajat ja aika-iskriittinen kertomusteoria” (Suomen Akatemian rahoittama hanke), jossa olivat mukana myös Tampereen yliopisto (PI Maria Mäkelä) ja Helsingin yliopisto (PI Merja Polvinen). ”Syövän vastakertomukset” on Suomen Akatemian rahoittama hanke (Turun yliopisto, PI Hanna Meretoja).

8 ”Tuntemattomalla päähän? Kaunokirjallisuus aikuisten maahan muuttaneiden suomen kielen edistäjänä”, Koneen Säätiön rahoittama hanke (Turun yliopisto, PI Viola Parente-Čapková).

on tutkittu, miten kaunokirjallisuuden lukeminen, siitä keskusteleminen ja lukemisen ja keskustelun pohjalta kirjoittaminen voi edistää kielen kulttuurista oppimista sekä osallistujien perehdyttämistä yhteiskuntaan, johon he ovat muuttaneet.

Lähtökohtina ja menetelminä kielenoppijoiden lukupiireissä toimivat dialogisen oppimisen lisäksi yllirajainen lukeminen ja filologinen lähilukemisen menetelmä. Yllirajaisuudella tarkoitetaan ennen kaikkea transnationaalisuutta, mutta myös kielellisten, kulttuuristen, etnisten, ”rodullisten” tai uskonnollisten rajojen ylittämistä (vrt. Grönstrand ja muut 2016; Vertovec 2009; Jytälä & Kekki 2022): lukupiirissä se tarkoittaa sitäkin, että yhdessä lukevat sekä kyseisen kielen syntyperäiset että ei-syntyperäiset puhujat. Filologisen lähilukemisen menetelmä on taas ”lukutapa, jossa pureudutaan sekä tekstin kielellisiin ja kirjallisuudellisiin aspekteihin että kontekstualisoidaan niitä historiallisesti” (Parente-Čapková, Jytälä & Kekki 2023, 46). Tärkeässä roolissa on yhteiskunnallinen kriittisyys ja erilaisten kansallisten myyttien tarkastelu ja purkaminen. Kirjallisuus on tunnetusti aina ollut kriittistä kuvaamaansa yhteiskuntaa kohtaan, joten kirjallisten tekstien yhdessä lukeminen ja teksteistä keskusteleminen edistävät maahan muuttaneiden kielenoppijoiden osallistamista uuteen yhteiskuntaan.

Kirjallisuudentutkijat ovat itserefleksiivisesti kiinnostuneita myös siitä, miten kirjallisuuden lukemista opetetaan eri oppilaitoksissa alakoulusta yliopistoon. Kyse on sen tutkimisesta, millaisiksi lukijoiksi meidät kasvatetaan ja koulutetaan. On selvää, että kirjallisuudenopetuksen lähtökohtana ovat kirjallisuuden teoriat, ne käsitykset, joilla kirjallisuus ymmärretään, ja ne tavat, joilla kirjallisuutta lähestytään. Suomalaisissa lukioissa tapahtuvaa kirjallisuuden lukemista tarkastelevassa hankkeessa ”Miten luemme? Kaunokirjallisuuden lukemisen muodot kirjallisuudenopetuksessa”⁹ on tutkittu niitä tapoja, joilla kirjallisuuteen ja sen lukemiseen suhtaudutaan nykykoulussa. Viime vuosikymmenet ovat pääsääntöisesti juurruttaneet kouluun formalistisista ja uskriittisistä teorioista lähtökohtansa saavan analyttisen ja kokonaistulkintoihin pohjaavan lukutavan, mutta viime aikoina on vahvistunut myös näkemys, että opetukseen voisi tuoda laajemmin esimerkiksi kokemuksellisuuteen ja elämyksellisyyteen perustuvia lukemisen tapoja. (Ks. Heikkonen 2019; Mäkilä 2019.) Opetuksen kirjallisuuskäsitykset ja lukemisen tavat ovat tärkeä osa kirjallisuuskasvatusta ja -pedagogiaa, joka turvaa tulevaisuuden lukijasukupolvet.

*

Edellä esitetyt esimerkit osoittavat, että lukemisen empiirinen tutkimus on tällä hetkellä aktiivista ja elinvoimaista. Koska erityisesti pitkien tekstien lukemisen ja niihin keskittymisen uskotaan olevan uhattuna, on tutkimus pyrkinyt osaltaan vastamaan kysymykseen siitä, miksi edelleen, audiovisuaalisen tekniikan ja kulttuurin aikakaudella, olisi tärkeää keskittyä lukemisen perusteisiin (esim. Grünthal, Hiidenmaa & Tainio 2022). Toisaalta se pyrkii tarkastelemaan juuri kirjallisuuden lukemiskulttuurissa tapahtuvia muutoksia. Tutkimus tuottaa uusia käsityksiä kaunokirjallisuuden lukemisen monimuotoisuudesta ja erilaisista käyttötarkoituksista.

9 ”Miten luemme? Kaunokirjallisuuden lukemisen muotoja kirjallisuudenopetuksessa” Koneen Säätiön rahoittama hanke (Turun yliopisto, PI Aino Mäkilä).

- Empiirinen lukemisen tutkimus on monimuotoista: sen kohteena ovat todelliset lukijat, lukemisto ja lukumielitymykset, lukupiirit, kirjallisuudenopetus, kielellinen kompetenssi lukemisen yhteydessä, lukukokemukset, kirjallisuuden vastaanotto, lukemisen terapeutti ulottuvuus, lukemisen tavat ja käytänteet.
- Lukemisen empiirisen tutkimuksen taustalla on 1960–1970-lukujen reseptiteorioiden kiinnostus tutkia lukijaa kirjallisuuden viestintäprosessissa (tekijä – teos – lukija).
- Tutkimusta voidaan tehdä moninaisilla aineistoilla ja menetelmillä, kuten haastatteluilla, kyselytutkimuksilla, lukupiirien havainnoinnilla tai digitaalisia menetelmiä hyödyntäen.

Lähteet

- Armstrong, Nancy 1987: *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel*. Oxford: Oxford University Press.
- Bode, Katherine 2012: *Reading by Numbers. Recalibrating Literary Field*. London: Anthem Press.
- Bode, Katherine 2018: *A World of Fiction. Digital Collections and the Future of Literary History*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Eskola, Katarina 1979: *Suomalaiset kirjanlukijoina*. Helsinki: Tammi.
- Eskola, Katarina 1990: *Lukijoiden kirjallisuus Sinuhesta Sonja O:hon*. Helsinki: Tammi.
- Eskola, Katarina – Maaria Linko 1986: *Lukijan onni. Poliitikkojen, kulttuurieliitin ja kirjastonkäyttäjien kirjallisista mieltymyksistä*. Helsinki: Tammi.
- Grönstrand, Heidi – Kauranen, Ralf – Löytty, Olli – Melkas, Kukku – Nissilä, Hanna-Leena – Pollari, Mikko (toim.) 2016: *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden yllirajaisuudesta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Grünthal, Satu – Hiidenmaa, Pirjo – Tainio, Liisa. 2022: Powerful Reading and Epistemic Quality in First Language and Literature Education. Teoksessa Hudson, Brian – Gericke, Nicklas – Olin-Scheller, Christina – Stolare, Martin (toim.) *International Perspective on Knowledge and Curriculum. Epistemic Quality across School Subjects*. Bloomsbury Publishing Plc. 99–116. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350167124.ch-006>.
- Hapuli, Ritva 2010: Lukeminen – tietoa ja tunteita. Teoksessa Matero, Johanna – Hapuli, Ritva – Koskivaara, Nina (toim.) *Lukupiirikirja*. Helsinki: BTJ Kustannus. 16–25.
- Hapuli, Ritva – Almgren, Päivi 2010: Lukijoita poikkeusoloissa. Teoksessa Matero, Johanna – Hapuli, Ritva – Koskivaara, Nina (toim.) *Lukupiirikirja*. Helsinki: BTJ Kustannus. 104–118.
- Heikkonen, Elias 2019: Kaunokirjallisuuden lukutaito äidinkielen ylioppilaskokeessa. Teoksessa Murto, Mervi (toim.) *Kiinni Fiktioon. Kirjallisuuden tutkimuksesta ja opetuksesta*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja 2019. Helsinki: Äidinkielen Opettajain Liitto. 41–58.
- Holub, Robert C. 1984: *Reception Theory. A Critical Introduction*. London: Methuen.
- Ihanus, Juhani 2022a: Biblioterapian historiaa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 35–46.
- Ihanus, Juhani 2022b: Lukemisen psykologiaa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 85–110.
- Ihanus, Juhani – Kosonen, Päivi 2022: Hoitavan lukemisen varhaista historiaa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 19–34.
- Jauss, Hans Robert 1989: Kirjallisuushistoria kirjallisuustieteen haasteena. Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Suom. Maria-Liisa Nevala. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 197–235. Saksankielinen alkuperäisteksti 1970.
- Jeans, Hannah 2019: *Women's Reading Habits and Gendered Genres, c. 1600–1700*. Unpublished PhD-dissertation. University of York. https://etheses.whiterose.ac.uk/26181/7/Thesis%20full_corrected_redacted.pdf.
- Jokinen, Kimmo 1997: *Suomalaisen lukemisen maisemaihanteet*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Juutila-Purokoski, Ulla-Maija 2010: Oppimisen intoa ja lukemisen himoa romaanien työläis- ja opiskelijakuvauksissa. Teoksessa Matero, Johanna – Hapuli, Ritva – Koskivaara, Nina (toim.) *Lukupiirikirja*. Helsinki: BTJ Kustannus. 85–102.
- Jytilä, Riitta – Kekki, Niina 2022: Kohti yllirajasta lukemista. Lukupiiri aikuisten maahanmuuttaneiden yhteisöllisen oppimisen menetelmänä. – *Aikuiskasvatus* 2/2022 s. 119–132. <https://doi.org/10.33336/aik.120034>.
- Jytilä, Riitta – Parente-Čapková, Viola – Kekki, Niina tulossa: Fokusryhmähaastattelu lukupiiritutkimuksessa. Teoksessa Harinen, Kaiju – Kinnunen, Eevastiina – Lahtinen, Toni – Löytty, Olli

- Ovaska, Anna – Suomalainen, Roosa (toim.) *Kirjallisuuden- ja lukemisentutkimus: Empiiriset menetelmät* [työnimi]. Vertaisarvioitavana.
- Kaakinen, Johanna 2022: Lukemisen vaikutukset. Emootiot, uppoutuminen ja sosiaalinen kognitio. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen*. Tampere: Vastapaino. 111–126.
- Kainulainen, Siru 2019: Lukemisesta on paljon hyötyä, mutta se on myös elämys. Yläkoululaisten lukutaitoa koskevista käsityksistä. Teoksessa Murto, Mervi (toim.) *Kiinni fiktion. Kirjallisuuden tutkimuksesta ja opetuksesta*. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto. 59–66.
- Kainulainen, Siru 2020: Lavarunon lumo ja lukemisen mahdollisuudet. Näkymiä nykyrunouden vastaanottoon. Teoksessa Arminen, Elina – Logrén, Anna – Sevänen, Erkki (toim.) *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino. 385–408.
- Kajander, Anna 2015: Studying E-books and Reading Experiences in Ethnology. – *Ethnologia Fennica* 42 s. 70–78.
- Kajander, Anna 2020: *Kirja ja lukija digitalisoituvassa arjessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kinnunen, Eevastiina 2022: Jaetut sanataidekokemukset luovan lukemisen lukupiireissä. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen*. Tampere: Vastapaino. 211–230.
- Korhonen, Kuisma 2013: Romaani ja yhteisö. Teoksessa Meretoja, Hanna – Mälikalli, Aino (toim.) *Romaanin historian ja teorian kytköksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 255–279.
- Lahtinen, Toni – Löytty, Olli 2022: Kirjallisuus ilmastonmuutoksen aikakautena. Näkökulmia empiriseen ekokritiikkiin. – *Joutsen / Svanen* 2022: Empiirinen ekokritiikki s. 12–30. <https://journal.fi/joutsen-svanen/article/view/120467>.
- Lappalainen, Päivi, tulossa: How the girls' literature found its way to Finland. Teoksessa Partzsch, Henriette – Parente-Čapková, Viola (toim.) *Redrawing Europe's Literary Map. The Transnational Circulation of Women's Writing 1850–1920*. Leiden & Boston: Brill.
- Launis, Kati – työryhmä Eugene Cherny, Mats Neovius, Olli Nurmi ja Mikko Vainio 2018: Mitä naiset lukevat? Vantaan kaupunginkirjaston digitaalisen lainausdatan tulkintaa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2018 s. 4–21. <https://doi.org/10.30665/av.76461>.
- Launis, Kati – Mälikalli, Aino 2020: Mitä tehdä, kun Shakespeare ei vloggaa eikä Waltari twiittaa? Kirjasto, koulu ja nuorten uudistuvat lukemiskulttuurit. Teoksessa Arminen, Elina – Logrén, Anna – Sevänen, Erkki (toim.) *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino. 333–360.
- Lawrence, E. E. 2020: Is Sensitivity Reading a Form of Censorship? *Journal of Information Ethics* 1/2020 s. 30–44.
- Meretoja, Hanna – Kosonen, Päivi – Kinnunen, Eevastiina 2022: Metanarratiivinen luovan lukemisen lukupiiri ja kerronnallinen toimijuus. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön* Tampere: Vastapaino. 183–209.
- Moretti, Franco 2005: *Graphs, Maps and Trees. Abstract Models for Literary History*. London: Verso.
- Moretti, Franco 2013: *Distant Reading*. London: Verso. Alkuteos 2000.
- Mosher, James S. 2016: The Protestant Reading Ethic and Variation in Its Effects. *Sociological Forum* 2/2016 s. 397–418. <https://www.jstor.org/stable/24878731>.
- Mälikalli, Aino 2019: Kirjallisuusteorian mahdollisuudet nykykoulun kirjallisuudenopetuksessa: uuskritiikin sitkeä taival. Teoksessa Murto, Mervi (toim.) *Kiinni Fiktioon. Kirjallisuuden tutkimuksesta ja opetuksesta*. Helsinki: Äidinkielen opettajain liitto. 31–40.
- Mäkinen, Ilkka 1997: "Nödvändighet af LainaKirjasto". *Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäkinen, Ilkka 2013: Luemmeiko kuin munkit: mistä lukuhalu tuli ja mihin se menee? *Informaatio-tutkimus* 3–4 /2013 s. 1–10.
- Mäkinen, Ilkka 2023: *Lukuhalun historia*. Tampere: Mediapinta.
- Niemi, Juhani 1997: *Suomalaisten suosikkikirjat*. Hämeenlinna: Karisto.
- Närhi, Mauri K. 1963: *Lukuseurasta kansankirjastoon. Helsingin kirjastotoiminta 1800-luvulla*. Helsinki: Helsingin kaupungin julkaisuja N:o 18.

- Parente-Čapková, Viola 2022: Digitaaliset ihmistieteet kirjallisuudentutkimuksessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2022 s. 86–95. <https://doi.org/10.30665/av.111973>.
- Parente-Čapková, Viola – Launis, Kati – Westerlund, Jasmine 2023: Digitaaliset metadata-arkistot ja mesoanalyysi kulttuurisen vaihdon kartoittamisessa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2023 s. 100–111. <https://doi.org/10.30665/av.127486>.
- Parente-Čapková, Viola – Jyttilä, Riitta – Kekki, Niina 2023: Filologinen lähilukeminen aikuisten maahan muuttaneiden lukupiireissä. Teoksessa Hiidenmaa, Pirjo – Lindh, Ilona – Sintonen, Sara – Suomalainen, Roosa (toim.) *Lukemisen kulttuurit*. Helsinki: Gaudeamus. 41–53.
- Rantala, Heli – Sarjala, Jukka – Tunturi, Janne – Ijäs, Ulla – Hakkarainen, Heidi 2024: *Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa*. Helsinki: Gaudeamus
- Rossi, Riikka 2023: Kaunokirjallisuuden lukeminen ja yhteisöllinen empatia. Teoksessa Hiidenmaa, Pirjo – Lindh, Ilona – Sintonen, Sara – Suomalainen, Roosa (toim.) *Lukemisen kulttuurit*. Helsinki: Gaudeamus. 23–40.
- Sevänen, Erkki – Launis, Kati – Nurmi, Olli 2023: Lainaajien kaunokirjalliset suosikit pääkaupunkiseudun kirjastoissa. Teoksessa Hiidenmaa, Pirjo – Lindh, Ilona – Sintonen, Sara – Suomalainen, Roosa (toim.) *Lukemisen kulttuurit*. Helsinki: Gaudeamus. 181–206.
- Tiirakari, Leeni 1997: *Taistelevat lukumallit. Minna Canthin teosten vastaanotto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tunturi, Janne 2010: Lukuseurat ja lukuhalu. Teoksessa Matero, Johanna – Hapuli, Ritva – Koskivaa-ra, Nina (toim.) *Lukupiirikirja*. Helsinki: BTJ Kustannus. 62–73.
- Varpio, Yrjö 1979: *Pentinkulma ja maailma: Tutkimus Väinö Linnan teosten kääntämisestä, julkaisemisesta ja vastaanotosta ulkomailla*. Helsinki: WSOY.
- Vertovec, Steven 2009: *Transnationalism*. London: Routledge.
- Watt, Ian 1957: *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson, and Fielding*. London: Penguin Press.
- Willis, Ika 2018: *Reception*. London: Routledge.
- Zitzewitz, Josephine von 2022: *The Culture of Samizdat: Literature and Underground Networks in the Late Soviet Union*. London: Bloomsbury Publishing.

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus

Eevastiina Kinnunen

© <https://orcid.org/0000-0001-7497-4228>

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin kytköksiä tutkitaan monista eri näkökulmista (ks. esim. Kosonen & Ihanus 2022; Billington 2019; Billington & Steenberg 2021). Usein tutkimuksissa on lähtökohtana, että kirjallisuudella on mahdollisuus vaikuttaa hyvinvointiin tai että kertomuksilla on merkitystä sille, miten hahmotamme hyvinvointia, terveyttä ja sairautta. Kuitenkin tutkimuksissa on eroja siinä, miten niissä määritellään ja rajataan hyvinvointi, terveys tai sairaus, sekä siinä, mitä kohdetta kirjallisuuden kentältä tarkastellaan. Tässä luvussa ei keskitytä käsittelemään, mikä merkitys kirjallisuudella ja lukemisella voi olla hyvinvoinnille, vaan tarkastellaan, millä eri tutkimuskentillä ja mistä erilaisista tulokulmista kirjallisuuden hyvinvointimerkityksiä ja -kytköksiä voidaan tutkia.

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksessa ei ole kyse teoreettisesti ja menetelmällisesti yhtenäisestä tutkimussuunnasta. Nimitystä *kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus* ei ole yleisesti käytetty, mutta sitä käytetään tässä luvussa kattokäsitteenä kuvaamaan tätä monille eri tutkimuskentille paikantuvaa lähestymistapaa.¹ Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin suhdetta tarkastellaan monitieteisillä tutkimusaloilla ja erilaisiin teoreettis-menetelmällisiin lähtökohtiin nojaten. Lähestymistavassa erilaiset tutkimuskentät eivät kuitenkaan aina asetu vaihtoehtoisiksi suhteessa toisiinsa, ja sama tutkimus voi paikantua useammalle eri kentälle. Tutkimuksessa tarkastellaan monia erilaisia tutkimuskohteita, esimerkiksi hyvinvointiin, terveyteen ja sairauteen liittyviä kirjallisuuden kuvauksia ja kulttuurisia kertomuksia, erilaisia kaunokirjallisuuden soveltamisen tapoja terveydenhuollon eri aloilla, lukemisen vaikutuksia hyvinvoinnille, lukemismenetelmiä ja kirjallisuusterapeuttista työskentelyä. Tässä luvussa esitellään lähestymistavan moninaisuutta, siihen liittyviä tutkimusaloja, muutamia esimerkkejä alalla tehtävästä tutkimuksesta sekä tutkimuksen aineistollisia ja menetelmällisiä lähtökohtia.

1 Nimityksessä on heikkoutensa, koska siinä ei esimerkiksi tule eksplisiittisesti esille sairauden ja terveyden tutkimisen ulottuvuudet, jotka kuitenkin kuuluvat tämän kattokäsitteen alle. Koska luvun kirjoitushetkellä tutkimusalasta käytetään monia eri nimityksiä, olisi luvun voinut nimetä ja rajata myös monella muulla tavalla, esimerkiksi painottamalla enemmän *kulttuurisen terveyden tutkimuksen* käsitettä ja näkökulmaa.

Lähestymistavan historiaa ja monitieteisiä kehityskulkuja

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksen taustalla on pitkä perinne. Läpi historian kirjallisuudessa on ollut terveyden ja sairauden kuvauksia ja lukeminen on saanut erilaisia hyvinvointiin kytkeytyviä merkityksiä. Antiikissa filosofit, kuten Platon ja Aristoteles, käsitelivät teoksissaan taiteen merkitystä, ja osa nykyäänkin alalla keskeisistä käsitteistä, kuten *katharsis*, on peräisin antiikin kreikasta. Myös roomalaiset kirjoittajat pohtivat lukemista, esimerkiksi Senecan ja myöhäisantiikissa Augustinuksen kirjoituksissa painottui ajatus lukemisesta itsetuntemuksen kehittämisen keinona. Keskiajalla lukemisen tarkoitus, erityisesti lukemista paljon harjoittavissa luostareissa, oli sidoksissa kristillisiin ihanteisiin ja henkisiin harjoituksiin. Myöhäiskeskiajalla sekä renessanssin ja valistuksen aikana katse kääntyi lukemisesta taas enemmän itseän. Esimerkiksi Petrarca korosti ihmisen sisällä olevaa totuutta sekä Montaigne ja Rousseau keskittyneen lukemisen intiimiä ja yksilöllistä merkitystä. (Ihanus & Kosonen 2022, 19–31.)²

1800-luvun kuluessa ja 1900-luvun alussa psykiatrian ja psykoanalyysin kehittymisen vaikutti kirjallisuuden kuvauksiin ja käytötapoihin. Esimerkiksi Sigmund Freud ja myöhemmin Jacques Lacan sovelsivat kirjallisuutta psykoanalyysin kehittämiseen ja psykoanalyttista näkökulmaa kirjallisuuden tulkitsemiseen (ks. luku Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus). Kirjallisuudella nähtiin olevan myös terapeuttisia vaikutuksia. 1900-luvun alkuun mennessä lukemisesta oli tullut suosittu hoitomuoto ja 1930–1940-luvuilla aihetta alettiin tutkia tarkemmin (Ihanus 2022a, 36, 39). Tämän lisäksi alkoi kehittyä laaja, monitieteinen tutkimusala, josta nykyään käytetään kokoaavasti esimerkiksi nimitystä *medical and health humanities*. Alalla huomio kiinnittyi humanististen lähestymistapojen monipuolisiin merkityksiin lääketieteelle, ja 1900-luvun edetessä kirjallisuuden merkitys ja sen moninaiset käytötavat yleistyivät kiinnostuksen kohteena.

Medical humanities -tutkimusala (suomeksi *humanistinen lääketiede* sekä *lääketieteellinen humanismi*) on kehittynyt ennen kaikkea Yhdysvalloissa ja Isossa-Britanniassa. Ensimmäisen kerran käsitettä käytettiin jo 1940-luvulla ja seuraavina vuosikymmeninä ala alkoi vakiintua. 1970-luvulla avattiin ensimmäinen *medical humanities* -instituutti Yhdysvalloissa Texasin yliopiston lääketieteellisessä tiedekunnassa ja perustettiin alan merkittävä tieteellinen julkaisu *Journal of Medical Humanities*. (Hurwitz 2013, 672–673.) Alan vakiintuminen Isoon-Britanniaan on ajoitettu 1990-luvulle. 2000-luvun alussa siellä perustettiin julkaisu *Medical Humanities* ja julkaistiin alaa kokoavaa kirjallisuutta (Evans & Finlay 2001). Humanistinen lääketiede on painottunut alusta asti taiteiden, kuten kirjallisuuden, ja humanististen tieteiden soveltamiseen lääketieteen opetukseen, sairauden kokemuksen ymmärtämiseen sekä eettisiin kysymyksiin. 2000-luvun aikana ala on jatkanut laajentumistaan, tutkimuskeskuksia on ympäri maailmaa ja alalla tehdään monipuolista tutkimusta (ks. esim. Bates, Bleakley & Goodman 2014). Tutkimus on saanut kuitenkin myös kritiikkiä sen rajoituksista.

2010-luvulla alan rinnalle alkoikin nousta Isossa-Britanniassa *health humanities* -tutkimusala (suom. *humanistiset terveystieteet*, myös *humanistinen terveyden tutkimus*). Tuolloin Paul Crawford, Brian Brown, Victoria Tischler ja Charley Baker

2 Hoitavan lukemisen varhaisesta historiasta tarkemmin, ks. Ihanus & Kosonen 2022.

määrittelivät artikkelissaan humanististen terveystieteiden ottavan humanistista lääketiedettä laajemmin huomioon eri ammattialoja, kuten sairaanhoitoa ja luovia taide-terapioita, sekä myös potilaita ja huoltajia (Crawford, Brown, Tischler & Baker 2010). Myöhemmin ala on laajentunut kattamaan vielä monipuolisemmin terveydenhuollon ja kulttuurialan yhteistyön mahdollisuuksia edistää hyvinvointia. Humanistisissa terveystieteissä tarkastellaan esimerkiksi kirjallisuuden – kuten runouden, lukupiirien, teatterin ja elämäkirjoittamisen – soveltamista käytännön työhön eri kohderyhmien kanssa. (Crawford, Brown & Charise 2020.)

Lisäksi 2010-luvun puolivälistä alkaen on yleistynyt *critical medical humanities* (suom. esim. *kriittinen humanistinen lääketiede*), joka on myös lähtöisin Isosta-Britanniasta. Vuonna 2015 William Viney, Felicity Callard ja Angela Woods määrittelivät alan keskeisiä lähtökohtia. Kriittisen humanistisen lääketieteen lähestymistavassa laajennetaan näkökulmaa vielä aiempaa enemmän terveydenhuollon opettamiskäytäntöjen ulkopuolelle. Tutkimuksessa huomioidaan aikaisempaa vahvemmin valtakysymykset ja yhteiskunnalliset rakenteet sekä käydään vuoropuhelua esimerkiksi kriittisen teorian, queer-tutkimuksen ja kriittisen vammaistutkimuksen kanssa. (Viney, Callard & Woods 2015; ks. myös Ovaska 2021.) Alalla tarkastellaan monin eri tavoin kulttuurin, terveyden ja sairauden suhteita, ja kirjallisuustieteen näkökulmasta yhtenä keskeisenä keskustelunaiheena alalla on erilaisten ilmaisumuotojen, ei pelkästään perinteisen kertomusmuodon, mahdollisuudet (ks. esim. Whitehead ja muut 2016).

Humanistiseen lääketieteeseen kuuluu Yhdysvalloista lähtöisin oleva, 2000-luvun alussa vakiintunut *narrative medicine* (kerronnallinen lääketiede, myös *narratiivinen lääketiede*). Kerronnallisen lääketieteen alalla Rita Charon on kehittänyt kollegoidensa kanssa lääkärin ja muun terveydenhuollon ammattilaisten koulutukseen tarkoitettua, lähilukemista soveltavan opetusmenetelmän. Menetelmän tavoitteena on vahvistaa kerronnallista kompetenssia (*narrative competence*) ja täten kykyä tunnistaa, tarkastella, tulkita ja virittäytyä kohti toisten, ennen kaikkea potilaiden, kertomuksia. (Charon 2006; Charon ja muut 2017.) Kerronnallisen lääketieteen tutkimuksessa tarkastellaan esimerkiksi menetelmän erilaisia sovellusmahdollisuuksia sekä sitä, miten lukeminen ja kirjoittaminen voivat vaikuttaa kerronnalliseen kompetenssiin. Lisäksi tutkimuksessa yhdistetään entistä enemmän kerronnallisen lääketieteen ja kriittisen humanistisen lääketieteen näkökulmia.

Medical and health humanities -ala on siis historiallisesti keskittynyt ennen kaikkea terveydenhuollon henkilökunnan koulutukseen ja käytäntöön, mutta nykyään alaa kuvaavien kattokäsitteiden on alettu katsoa kattavan myös laajemmin monenlaista kulttuuriin, terveyteen ja sairauteen kytkeytyvää tutkimusta. 2020-luvulla käsitteitä *medical humanities*, *health humanities* ja *critical medical humanities* käytetään sekä erikseen että mainittuna yhdistelmäkäsitteenä *medical and health humanities*.

Tutkimusalan käsitteitä ja näkökulmia Suomessa

Suomessa alasta käytetään monia eri nimityksiä, kuten englanninkielistä yhdistelmä-nimitystä *medical and health humanities* ja sen käännöksiä eri muodoissa, esimerkiksi *humanistinen lääke- ja terveystieteellinen tutkimus*. Tämän lisäksi alasta on puhuttu nimityksellä *humanistinen terveyden ja sairauden tutkimus*, jolla toisinaan viitataan synonyymisesti *medical and health humanities* -alaan ja toisinaan tarkoitetaan vielä

laajemmin kaikkea terveyden ja sairauden ilmiöihin kytkeytyvää ja humanistisia lähtökohtia hyödyntävää tutkimusta. Lisäksi laajasta tutkimusalasta käytetään myös termejä *kulttuurinen terveyden tutkimus*, *kulttuurinen terveystutkimus* sekä *kulttuurinen terveyden ja sairauden tutkimus*.³ Vaikka alasta ja alalla käytetään eri käsitteitä, tutkimuksia yhdistää tavoite lähestyä hyvinvointia, terveyttä ja sairautta kokonaisvaltaisesti ymmärtäen niiden kulttuuriset, kontekstuaaliset ja kielelliset ulottuvuudet.

Suomessa on 2000-luvulla tehty kulttuurista terveystutkimusta monitieteisistä näkökulmista (Honkasalo & Salmi 2012). Tutkimuksessa on esimerkiksi analysoitu sairauksien kuvauksia ja kulttuurisia kytköksiä (ks. esim. Karttunen, Niemi & Pasternack 2007; Ahlbeck ja muut 2015). Alalla voidaan hahmottaa omiksi tutkimusalueikseen eri tutkimuskohteiden mukaan esimerkiksi sairauskertomusten tai kivun tutkimus. Kulttuurisen terveystutkimuksen alalle kuuluvat myös kulttuurinen mielenterveystutkimus ja hulluustutkimus, joissa tarkastellaan, miten käsityksiä mielenterveydestä ja mielen terveyden häiriöistä tuotetaan taiteissa ja kulttuurisissa käytänteissä (Jäntti ja muut 2019). Kirjallisuuden näkökulmasta on tutkittu esimerkiksi hulluuden nimeämistä kaunokirjallisuudessa (Tanskanen 2019), mielen sairauden kuvauksia, kuten skitsofrenian poetiikkaa (Piippo 2019), sekä psyykkistä sairastamista ja melankoliaa omaelämäkerrallisissa teksteissä (Tuohela 2008). Tutkimusotteessa on usein läsnä kriittinen suhtautuminen yksinkertaistavia terveyteen ja sairauteen liittyviä kertomuksia tai käytäntöjä kohtaan.

Myös 2020-luvulla tehdään paljon alalle paikantuvaa kirjallisuustieteellistä tutkimusta ja tutkimusotteissa yhdistetään eri näkökulmia. Esimerkiksi Anna Ovaska on tutkinut mielen särkymisen kuvauksia kaunokirjallisuudessa ja yhdistää analyysissaan kertomuksen tutkimusta, feminististä teoriaa sekä ruumiillisia ja fenomenologisia näkökulmia sairauden kuvausten tutkimiseen (Ovaska 2023). Kerronnallisen lääketieteen alalla Laura Karttunen on soveltanut kertomusteoriaa lääketieteen opiskelijoille pitämillään kirjallisuuskursseilla (Karttunen 2022). Viola Parente-Čapková'n johtamassa hankkeessa ”Sanoja terveyden tekijöille: Kaunokirjallisuus, terveydenhuolto ja demokratia” (Koneen Säätiö, 2024–2027) yhdistetään kerronnallista lääketiedettä ja kulttuurista kielenoppimista ja kehitetään uutta kerronnallisen lääketieteen lukupiiri-menetelmää. Hanna Meretojan johtamassa hankkeessa ”Syövän vastakertomukset: muovaamassa kerronnallista toimijuutta” (Suomen Akatemia, 2023–2027) tutkitaan erilaisia kulttuurisia tapoja kerronnallistaa syöpää kaunokirjallisuudessa, mediateksteissä ja elämäkirjoituksessa. Lisäksi hankkeessa kehitetään syöpäkertomuksiin keskittyvää kirjallisuuspiirityöskentelyä sekä syöpäpotilaille että terveydenhuollon ammattihenkilökunnalle. Alalla tehdään paljon muutakin tutkimusta suomeksi, ruotsiksi ja englanniksi, ja tavoitteena on ottaa tutkimuksessa enemmän huomioon näiden kolmen ohella myös muita kieliä (ks. Tynan, Ovaska & Slotte 2024). Voidaankin puhua alan merkittävästä vilkastumisesta myös Suomessa.

3 Näiden lisäksi on käytetty myös muita termejä, kuten *humanistinen ja yhteiskuntatieteellinen lääketieteen tutkimus* sekä laajaa termiä *kulttuurin ja terveyden tutkimus*. Alasta ja sen käsitteistä Suomessa tarkemmin, ks. Mäkilä & Pietilä 2021; Tynan, Ovaska & Slotte 2024.

Kirjallisuuden hyvinvointivaikutusten tutkimista

Yksi keskeinen tutkimuskohde kulttuurisen terveyden tutkimuksen alalla on kirjallisuuden hyvinvointivaikutukset, joita tutkitaan useilla alalle kuuluvilla kentillä. Taiteen hyvinvointivaikutuksia tutkitaan esimerkiksi *arts and health* -kentällä, jota kutsutaan suomeksi esimerkiksi *kulttuurihyvinvointialaksi*. Kulttuurihyvinvoinnin käsite (*cultural wellbeing*, myös *creative wellbeing*) on monimerkityksinen. Sillä tarkoitetaan muun muassa ihmisen omaa tai yhteisöllisesti jaettua kokemusta siitä, että taide ja kulttuuri lisäävät hyvinvointia tai ovat yhteydessä siihen (Lilja-Viherlampi & Rosenlöf 2019). Kentällä tutkitaan taiteiden, terveyden ja hyvinvoinnin yksilöllisiä ja rakenteellisia kytköksiä. Tutkimuksissa tarkastellaan muun muassa eri näkökulmista sitä, millaisia vaikutuksia ja merkityksiä kulttuurilla, taiteella ja esimerkiksi luovilla taideterapioilla voi olla hyvinvoinnille. Yhtenä keskeisenä kokoavana julkaisuna taiteen hyvinvointivaikutuksista on pidetty vuonna 2019 julkaistua WHO:n raporttia (Fancourt & Finn 2019), ja raportin julkaisemisen jälkeen kentällä on käyty entistä enemmän keskustelua hyvinvointivaikutusten tutkimisen kehittämisestä.

Omaksi kentäkseen hahmottuu myös nimenomaan lukemiseen keskittyvä *literary reading and health*, jota käsitellään esimerkiksi Josie Billingtonin ja Mette Steenbergin kokoavassa artikkelissa (Billington & Steenberg 2021). Lukemisen ja lukupiirien tutkimus hyvinvoinnin näkökulmasta on lisääntynyt 2000-luvulla. Yhtenä keskeisenä esimerkkinä lukupiirien hyvinvointivaikutuksia tarkastelevasta tutkimuksesta on Isosta-Britanniasta lähtöisin oleva *Shared Reading* -tutkimus, jossa tarkastellaan *Shared Reading* -menetelmän mukaisesti ohjattuja ryhmiä ja niiden vaikutusta hyvinvoinnille (ks. esim. Billington & Steenberg 2021; Billington 2019). *Shared Reading* -tutkimus on aktiivista monessa maassa, ja vaikka Suomessa ei ole toistaiseksi tutkittu juuri kyseistä menetelmää, on myös täällä tutkittu sekä lukupiirien että laajemmin lukemisen merkitystä hyvinvoinnille.

Päivi Kosonen ja Juhani Ihanus ovat käyttäneet toimittamassaan teoksessa myös termiä *hoitava lukeminen*. Hoitavaan lukemiseen liittyvässä tutkimuksessa tarkastellaan monin eri tavoin lukemisen merkityksiä hyvinvoinnille, lukemisprosesseja, yksin ja yhdessä lukemista, erilaisia lukemis- ja sanataidetyön menetelmiä sekä kirjallisuusterapeuttista työskentelyä. (Kosonen & Ihanus 2022.) Esimerkiksi lukupiiritutkimuksessa on tarkastelu luovan lukupiiritöskentelyn mahdollisuutta vahvistaa osallistujien kerronnallista toimijuutta. Kyseisessä Hanna Meretojan johtajamassa tutkimushankkeessa kysymys hyvinvoinnista hahmottuu nimenomaan suhteessa kertomuksiin, kerronnallisuuteen ja lukupiirien mahdollisuuteen tukea osallistujien kerronnallista toimijuutta heidän hyvinvointiaan vahvistavalla tavalla (Meretoja, Kinnunen & Kosonen 2022; Meretoja, Kosonen & Kinnunen 2022).

Yhdeksi omaksi kentäkseen voidaan erottaa myös kirjallisuusterapiatutkimus. Kirjallisuusterapialla (*biblio/poetry therapy*) tarkoitetaan lyhyesti määriteltynä terapeutista vuorovaikutusprosessia, jossa hyödynnetään joko valmista kirjallista aineistoa tai itse tuotettua tekstiä (ks. Hynes & Hynes-Berry 2012; Mazza 2022; Mäki & Linnainmaa 2022; Ihanus 2022b; Kosonen & Ihanus 2022). Ensimmäistä kertaa termiä *biblioterapia* käytettiin 1910-luvulla, jolloin se viittasi ennen kaikkea lukemiseen, ja kirjoittamiseen painottuvaa terapiaa tarkoittavaa termiä *poetry therapy* alettiin käyttää laajemmin 1960-luvulla (Ihanus 2022a, 36–37, 42). Myöhemmin on otettu käyttöön termi *biblio/poetry therapy*, joka viittaa lukemis- ja kirjoittamisterapian yhdistelmään. Suomessa

käytettiin termiä *biblioterapia* ensimmäisen kerran 1940-luvulla, ja kun vuorovaikutuksellinen, lukemista ja kirjoittamista yhdistävä työskentely käynnistyi 1970-luvun lopulla, yleistyi nykyään vakiintunut termi *kirjallisuusterapia* (Ihanus 2022a, 42–43).

Ensimmäisen kirjallisuusterapiaa koskevan väitöskirjan kirjoitti jo 1940-luvulla Caroline Shrodes (1949) ja 1980-luvulla perustettiin *Journal of Poetry Therapy*. Kirjallisuusterapian keskeisiä perusteoksia ovat kirjoittaneet Arleen McCarty Hynes ja Mary Hynes-Berry (2012) sekä Nicholas Mazza (2022). Suomessa kirjallisuusterapiatutkimusta on pitkään kehittänyt Juhani Ihanus (ks. esim. Ihanus 2022b). Tämän lisäksi esimerkiksi Karoliina Kähmi (nyk. Maanmieli) on tutkinut väitöskirjassaan kirjallisuusterapeuttisten menetelmien ja erityisesti metaforien merkitystä psykoosia sairastavien kirjallisuusterapeuttisen ryhmän osallistujille (Kähmi 2015). 2020-luvulla kirjallisuusterapiatutkimusta tehdään enemmän kuin koskaan aikaisemmin sekä Suomessa, muissa Pohjoismaissa että ympäri maailmaa (ks. esim. Alfrey ja muut 2021).⁴ Kirjallisuusterapiatutkimuksessa tutkimuskohteena voi olla varsinaisen terapian lisäksi kirjallisuusterapeuttisen ryhmätyöskentelyn mahdollisuudet, laveammin erilaiset lukemisen ja kirjoittamisen terapeuttiset tai hyvinvointia lisäävät vaikutukset sekä laajemmin alalle kuuluvien käsitteiden ja ilmiöiden tarkastelu. Lisäksi tutkimuksessa voidaan kehittää kirjallisuusterapeuttisia menetelmiä käytännön työhön. Sekä kirjallisuusterapian että laajemmin kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksessa painottuukin usein aktiivinen tutkimuksen ja käytännön vuoropuhelu.

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksen aineistollisia ja menetelmällisiä lähtökohtia

Teoreettis-menetelmällisestä näkökulmasta kirjallisuuden ja hyvinvoinnin kytköksiä tarkasteleva tutkimus voi ammentaa laajalta lukemisen tutkimuksen ja empiirisen kirjallisuudentutkimuksen kentältä (ks. luku Empiirinen lukemisen tutkimus). Tutkimuksessa on mahdollista hyödyntää myös luovan kirjoittamisen tutkimusta. Lisäksi kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimukseen voidaan soveltaa monia muita tässä teoksessa esiteltyjä lähestymistapoja, kuten esimerkiksi tunteiden tutkimusta, traumatutkimusta sekä hermeneuttista, intersektionaalista tai psykoanalyttista kirjallisuudentutkimusta.

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksessa erilaiset tutkimuskohteet ja kysymykset edellyttävät erilaisia tutkimusaineistoja ja -menetelmiä. Tutkimusaineisto voi olla jo olemassa olevaa tekstiä, kuten kaunokirjallisuutta, mediatekstejä tai elämäkirjoitusta, tai tutkimuksessa tuotettavaa aineistoa, kuten tutkimuksen osallistujilta kerättyjä tekstejä, kyselyjä, haastatteluaineistoa, mittauksia, lukupiirin tai kirjallisuusterapeuttisen ryhmän äänityksiä tai videointia sekä havainnointimuistiinpanoja.

Tutkimuksessa voidaan käyttää sekä laadullisia että määrällisiä menetelmiä. Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin kytköksiä on tutkittu sekä hyödyntäen vakiintuneempia menetelmiä että kehittäen uusia menetelmiä (ks. esim. Billington 2019). Kirjallisuustieteellisessä tutkimuksessa huomattavasti yleisempää on ollut laadullisten menetelmien käyttö, ja lisäksi menetelmiä yhdistettäessä laadulliset menetelmät usein

4 Tarkemmin Suomessa tehtävästä kirjallisuusterapiatutkimuksesta, ks. Suomen Kirjallisuusterapiayhdistyksen verkkosivut.

täydentävät määrällisin menetelmin kerättyä aineistoa. Tutkimuksessa voidaan yhdistää myös erilaisten laadullisten aineistojen, esimerkiksi kirjoitettujen tekstien ja haastattelujen, analyysia. Lisäksi tutkimuksessa on mahdollista soveltaa kirjallisuustieteellistä teoriaa ja käsitteistöä empiiriseen tutkimukseen (ks. esim. Kinnunen, Meretoja & Kosonen 2024). Tutkimusmenetelmien valinta riippuu aina siitä, mikä on tutkimuksen kohde ja tavoite.

Silloin kun tutkitaan lukemisen merkitystä hyvinvoinnille ja mahdollisia hyvinvointivaikutuksia, tutkimus lähtee liikkeelle siitä, miten lukeminen ja hyvinvointi määritellään kyseisen tutkimuksen lähtökohdista käsin: Tarkoittaako lukeminen yksin lukemista vai lukupiiriä tai jonkin tietyn lukemismenetelmän testaamista? Minkälaisia tekstejä luetaan, onko kyseessä kertalukeminen vai pidempi interventio? Entä miten hyvinvointi määritellään ja rajataan? Kulttuurisia näkökulmia painottava tutkimus voi myös laajentaa ymmärrystä hyvinvoinnista, esimerkiksi hyvinvoinnin kytköksistä eettiseen ja kerronnalliseen toimijuuteen, mahdollisen tajun avartumiseen sekä kokeemukseen nähdyksi ja kuulluksi tulemisesta (ks. esim. Meretoja, Kinnunen & Kosonen 2022). Tutkimuksessa painottuu entistä enemmän hyvinvoinnin ymmärrys kulttuurisena ja yhteiskunnallisena, ei pelkästään yksilöllisenä, kysymyksenä.

Koska hyvinvoinnin tutkimuskentällä on paljon eroavia käsityksiä taiteen hyvinvointivaikutusten määritelmästä (ks. esim. Laitinen 2017), on jokaisessa tutkimuksessa tarpeen tarkentaa, miten juuri siinä hahmotetaan vaikutukset. Lisäksi tutkimukseen kuuluu yksioikoisten hyvinvointivaikutusväittämien kriittinen tarkastelu sekä tutkimustulosten kriittinen itsereflektio. Esimerkiksi lukupiiri- ja kirjallisuusterapiatutkimuksessa reflektoidaan, onko tutkimuksessa todella havaittavissa nimenomaan lukupiirin tai kirjallisuusterapian vaikutuksia. Lisäksi tutkimuksessa voidaan tarkastella sitä, mitkä eri tekijät työskentelyssä voivat myötävaikuttaa mahdollisiin hyvinvointivaikutuksiin (ks. esim. Alfrey ja muut 2021).

Kaikessa tutkimuksessa tutkimuseettisyyden pohtiminen ja noudattaminen on tärkeää, ja tämä pätee myös kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimukseen. Empiirisessä ihmiseen kohdistuvassa tutkimuksessa tutkijan tulee huolehtia muun muassa tutkimukseen osallistuvien informoinnista, suostumuksen pyytämisestä ja aineistohallinnasta asianmukaisilla tavoilla. Tämän lisäksi jotkut tutkimusaiheet edellyttävät, että tutkimuksille tehdään eettinen ennakoarviointi. Koska hyvinvoinnin, terveyden ja sairauden tutkimiseen liittyy usein monia eettisiä kysymyksiä, on eettisten näkökohtien huomioiminen olennainen osa koko tutkimusprosessia.

Lopuksi

Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus paikantuu lähestymistapana monitieteisille tutkimusaloille ja -kentille. Tutkimuksessa voidaan tarkastella kirjallisuuden, kertomusten ja hyvinvointiin liittyvien ilmiöiden moniulotteisia kytköksiä eri näkökulmista. Luvussa on esitelty monipuolista kulttuurisen terveyden tutkimuksen alaa, esimerkkejä alalla tehtävästä tutkimuksesta sekä tutkimuksen menetelmällisiä lähtökohtia. Tutkimusala kehittyy jatkuvasti, ja sillä käydään aktiivista keskustelua käsitteistä ja menetelmistä. Poikki- ja monitieteisyys sekä rikastaa että välillä haastaa tutkimusta erilaisten tulokulmien kohdatessa. Tutkimusalalla tarvitaan vielä entistä tiiviimpää vuoropuhelua ja esimerkiksi yhtenäisyyttä käytettyihin käsitteisiin. Lisäksi historiallisesti

tutkimusalalla on korostunut Yhdysvalloissa, Isossa-Britanniassa ja muutenkin Euroopassa tehty tutkimus, joten alalla on kaivattu ja alettu huomioida entistä enemmän myös globaalia näkökulmaa.

Tutkimus kirjallisuuden ja hyvinvoinnin kytköksistä nivoutuu laajempiin yhteiskunnallisiin keskusteluihin lukemisen merkityksestä ja taiteen itseisarvosta. Vaikka kentällä tutkitaan hyvinvointikytköksiä ja -vaikutuksia, ei kyse ole silti siitä, että hyvinvointivaikutuksilla olisi tavoitteena perustella kirjallisuuden arvo. Toisaalta kirjallisuuden itseisarvon tunnustaminen ei tarkoita sitä, etteikö sillä voisi olla myös merkitystä hyvinvoinnille. Vaikka kirjallisuuden arvo ei palaudu siihen, onko sillä hyvinvointia vahvistavia vaikutuksia, on kirjallisuudella silti erityinen mahdollisuus käsitellä hyvinvointiin kytkeytyviä ilmiöitä ja vaikuttaa hyvinvointiin eri tavoilla – ja juuri näitä moniulotteisia kytköksiä ja mahdollisuuksia alan tutkija pyrkii erittelemään ja analysoimaan.

- Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus paikantuu monitieteiselle ja laajalle kulttuurisen terveyden tutkimuksen alalle. Tutkimuksessa käsitellään monesta eri näkökulmasta kirjallisuuden ja hyvinvoinnin kytköksiä.
- Tutkimuskohteena voivat olla niin tekstit, lukijat, lukemisen prosessit, kirjallisuuden käyttötavat kuin erilaiset lukemis-, sanataide- tai kirjallisuusterapeuttiset menetelmätkin.
- Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimuksessa tarkastellaan esimerkiksi terveyteen, sairauteen ja hyvinvointiin liittyviä kirjallisuuden kuvauksia, kirjallisuuden käyttötapoja terveydenhuolto- ja kulttuurihyvinvointialalla, lukemisen merkitystä hyvinvoinnille sekä kirjallisuusterapeuttisen työskentelyn vaikutuksia.
- Kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkija voi ammentaa monista kirjallisuustieteellisistä lähestymistavoista tai empiirisen lukemisen tutkimuksen menetelmistä sekä soveltaa näitä myös yhdessä.

Lähteet

- Ahlbeck, Jutta – Lappalainen, Päivi – Launis, Kati – Tuohela, Kirsi – Westerlund, Jasmine (toim.) 2015: *Kipupisteissä. Sairaus, kulttuuri ja modernisoituva Suomi*. Utukirjat 8. Turku: Turun yliopisto.
- Alfrey, Abigail – Field, Victoria – Xenophontes, Ioanna – Holttum, Sue 2021: Identifying the Mechanisms of Poetry Therapy and Associated Effects of Participants. A Synthesised Review of Empirical Literature. – *The Arts in Psychotherapy*, 75/2021. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2021.101832>.
- Bates, Victoria – Bleakley, Alan – Goodman, Sam (toim.) 2014: *Medicine, Health and the Arts. Approaches to the Medical Humanities*. London: Routledge.
- Billington, Josie (toim.) 2019: *Reading and Mental Health*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Billington, Josie – Steenberg, Mette 2021: Literary Reading and Mental Wellbeing. Teoksessa Kuiken, Donald – Jacobs, Arthur M. (toim.) *Handbook of Empirical Literary Studies*. Berlin/Boston: De Gruyter. 393–420. <https://doi.org/10.1515/9783110645958-016>.
- Charon, Rita 2006: *Narrative Medicine. Honoring the Stories of Illness*. Oxford: Oxford University Press.
- Charon, Rita – DasGupta, Sayantani – Hermann, Nellie – Irvine, Craig – Marcus, Eric R. – Colón, Edgar Rivera – Spencer, Danielle – Spiegel, Maura 2017: *The Principles and Practice of Narrative Medicine*. Oxford: Oxford University Press.
- Crawford, Paul – Brown, Brian – Tischler, Victoria – Baker, Charley 2010: Health Humanities. The Future of Medical Humanities? – *Mental Health Review Journal*, 3/2010–11 s. 4–10. <http://dx.doi.org/10.5042/mhrj.2010.0654>.
- Crawford, Paul – Brown, Brian – Charise, Andrea (toim.) 2020: *The Routledge Companion to Health Humanities*. London: Routledge.
- Evans, Martyn – Finlay, Ilora G. (toim.) 2001: *Medical Humanities*. London: BMJ Books.
- Fancourt, Daisy – Finn, Saoirse 2019: *What Is the Evidence on the Role of the Arts in Improving Health and Well-Being? A Scoping Review*. Health Evidence Network Synthesis Report, No. 67. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Honkasalo, Marja-Liisa – Salmi, Hannu (toim.) 2012: *Terveyttä kulttuurin ehdoilla. Näkökulmia kulttuuriseen terveystutkimukseen*. Turku: Turun yliopisto.
- Hurwitz, Brian 2013: Medical Humanities: Lineage, Excursionary Sketch and Rationale. *Journal of Medical Ethics* 11/2013 s. 672–674. <https://doi.org/10.1136/medethics-2013-101815>.
- Hynes, Arleen McCarty – Hynes-Berry, Mary 2012: *Biblio/Poetry Therapy. The Interactive Process. A Handbook*. Kolmas laitos. St. Cloud: North Star Press. Ensimmäinen laitos 1986.
- Ihanus, Juhani 2022a: Biblioterapian historiaa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 35–46.
- Ihanus, Juhani (toim.) 2022b: *Terapeuttinen kirjoittaminen*. Helsinki: Basam Books.
- Ihanus, Juhani – Kosonen, Päivi 2022: Hoitavan lukemisen varhaista historiaa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 19–34.
- Jäntti, Saara – Heimonen, Kirsi – Kuuva, Sari – Mäkilä, Annastiina (toim.) 2019: *Hulluus ja kulttuurinen mielenterveystutkimus*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karttunen, Laura 2022: Fiktio lukeminen lääkäriopinnoissa. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 243–258.
- Karttunen, Laura – Niemi, Juhani – Pasternack, Amos (toim.) 2007: *Taide ja taudit. Tutkimusretkiä sairauden ja kulttuurin kosketuspinnolla*. Tampere: Tampere University Press.
- Kinnunen, Eevastiina – Meretoja, Hanna – Kosonen, Päivi 2024: Applying the Approach of Narrative Agency. A Dialogue Between Theory, Reading Group Practices, and Analysis of Participants' Experiences. *Narrative Inquiry* 2024. <https://doi.org/10.1075/ni.22029.kin>.

- Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) 2022: *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino.
- Kähmi, Karoliina 2015: ”Kirjoittaminen on tie minuun, minusta sinuun”. *Ryhmämuotoinen kirjoittaminen ja metaforien merkitys psykoosia sairastavien kirjallisuusterapiassa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Laitinen, Liisa 2017: *Vaikuttavaa? Taiteen hyvinvointivaikutusten tarkastelua*. Turku: Turun ammattikorkeakoulu.
- Lilja-Viherlampi, Liisa-Maria – Rosenlöf, Anna-Mari 2019: Moninäkökulmainen kulttuurihyvinvointi. Teoksessa Tanskanen, Ilona (toim.) *Taide töissä. Näkökulmia taiteen opetukseen sekä taiteilijan rooliin yhteisöissä*. Turun ammattikorkeakoulun raportteja 256. Turku: Turun ammattikorkeakoulu. 20–39.
- Mazza, Nicholas 2022: *Poetry Therapy. Theory and Practice*. Kolmas laitos. New York: Routledge. Ensimmäinen laitos 2003.
- Meretoja, Hanna – Kinnunen, Eevastiina – Kosonen, Päivi 2022: Narrative Agency and the Critical Potential of Metanarrative Reading Groups. – *Poetics Today* 2/2022 s. 387–414. <https://doi.org/10.1215/03335372-9642679>.
- Meretoja, Hanna – Kosonen, Päivi – Kinnunen, Eevastiina 2022: Metanarratiivinen luovan lukemisen lukupiiri ja kerronnallinen toimijuus. Teoksessa Kosonen, Päivi – Ihanus, Juhani (toim.) *Hoitava lukeminen. Teoreettisia ja käytännöllisiä näkökulmia lukemistyöhön*. Tampere: Vastapaino. 183–209.
- Mäkilä, Annastiina – Pietilä, Pekka 2021: Katsaus kulttuuriseen mielenterveystutkimukseen Suomessa. – *J@rgonia* 37/2021 s. 114–142. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-202108304705>.
- Mäki, Silja – Linnainmaa, Terhikki (toim.) 2022: *Omia sanoja etsimässä: Johdatus vuorovaikutteeseen kirjallisuusterapiaan*. Helsinki: Basam Books.
- Ovaska, Anna 2021: Näkymättömät kokemukset ja rakenteet. Kriittisiä näkökulmia terveyteen, sairauteen ja lääketieteeseen. – *niin & näin* 2/2021 s. 32–34.
- Ovaska, Anna 2023: *Shattering Minds. Experiences of Mental Illness in Modernist Finnish Literature*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Piippo, Laura 2019: Ääni on meissä, joka olemme, kun meitä ei ole. Skitsofrenian muotoja ja poetiikkaa *Neuromaanissa*. Teoksessa Jäntti, Saara – Heimonen, Kirsi – Kuuva, Sari – Mäkilä, Annastiina (toim.) *Hulluus ja kulttuurinen mielenterveystutkimus*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. 305–328.
- Shrodes, Caroline 1949: *Bibliotherapy. A Theoretical and Clinical-Experimental Study*. Berkeley, CA: University of California.
- Tanskanen, Jani 2019: Sanovat minua hulluksi. Hulluuden nimeämisestä ja nimeämisen syistä Arto Paasilinnan *Ulvovassa myllärissä*. Teoksessa Jäntti, Saara – Heimonen, Kirsi – Kuuva, Sari – Mäkilä, Annastiina (toim.) *Hulluus ja kulttuurinen mielenterveystutkimus*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja. 233–253.
- Tuohela, Kirsi 2008: *Huhtikuun tekstit. Kolmen naisen koettu ja kirjoitettu melankolia 1870–1900*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tynan, Avril – Ovaska, Anna – Slotte, Åsa 2024: Humanistinen lääketiede, lääketieteellinen humanismi, medicinsk humaniora. Medical Humanities in Finland. *The Polyphony. Conversations Across the Medical Humanities* 23.1.2024. [Verkkoaineisto] <https://thepolyphony.org/2024/01/23/medical-humanities-finland/>. Viitattu 27.9.2024.
- Viney, William – Callard, Felicity – Woods, Angela 2015: Critical Medical Humanities. Embracing Entanglement, Taking Risks. – *Medical Humanities* 1/2015 s. 2–7. <https://doi.org/10.1136/medhum-2015-010692>.
- Whitehead, Anne – Woods, Angela – Atkinson, Sarah – Macnaughton, Jane – Richards, Jennifer (toim.) 2016: *The Edinburgh Companion to the Critical Medical Humanities*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

IV

MAAILMALÄHTÖISET SUUNTAUKSET

Toimittaneet Anna Helle ja Kaisa Ilmonen

Johdanto maailmalähtöisiin suuntauksiin

Anna Helle

 <https://orcid.org/0000-0001-8504-849X>

Kaisa Ilmonen

 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Kirjallisuus käsittelee ympäröivän maailman asioita, olipa kyse ihmisten välisistä suhteista, luonnosta, kulttuureista, politiikasta tai planeetastamme. Kirjallisuutta myös kirjoitetaan, julkaistaan, välitetään ja vastaanotetaan maailmassa. Tämä osio esittelee sellaisia lähestymistapoja kirjallisuuteen, joissa kirjallisuutta tutkitaan suhteessa ympäröivään todellisuuteen. Osa suuntauksista kiinnittää huomion ihmisiin, yhteisöihin ja valtaan, toiset taas keskittyvät ihmisen ja ympäristön muuttuviin suhteisiin. Kolmannen tässä osiossa esitellyn ryhmän muodostavat sellaiset lähestymistavat, joissa kirjallisuutta tutkitaan jonkin toisen tieteenalan näkökulmasta tai sen avulla. Osion tutkimussuuntauksia yhdistää ajatus kirjallisuuden konteksteista: kirjat syntyvät ja niitä luetaan joissain historiallisissa, yhteiskunnallisissa ja kulttuurisissa yhteyksissä ja olosuhteissa eli toisin sanoen maailmassa.

Tässä osiossa keskitytään lähestymistapoihin, jotka ottavat kannan maailmaan. Ne pyrkivät tarkastelemaan sitä, missä suhteessa maailma ja teksti, maailma ja lukija tai maailma ja tekijä ovat toisiinsa. Monen lähestymistavan taustalla on ajatus siitä, että kirjallisuudella on merkittäviä yhteiskunnallisia, poliittisia ja kulttuurisia vaikutuksia. Viime vuosina on keskusteltu esimerkiksi paljon empatian roolista ja merkityksestä kirjallisuudessa ja lukemisessa. Joidenkuiden mukaan korkeatasoisen kaunokirjallisuuden lukeminen voi kasvattaa lukijoista empaattisempia, minkä taas oletetaan johtavan eettisempään toimintaan maailmassa. Toiset suhtautuvat sen sijaan kirjallisuuden ja lukemisen jalostavaan vaikutukseen hieman varauksellisemmin.

Kirjallisuudentutkimuksen monet maailmat

Viittaamme tämän osion otsikon *maailma*-sanalla moniin eri asioihin. Maailma tarkoittaa ensinnäkin ihmisyhteisöjä ja yhteiskuntia, ja sanaa on käytetty tässä merkityksessä esimerkiksi kirjallisuustieteellisessä teoksessa *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa* (2011). Tässä mielessä maailmalähtöisiä lähestymistapoja ovat erityisesti sosiologinen kirjallisuudentutkimus, marxilainen kirjallisuudentutkimus,

kulttuurintutkimus, feministinen ja queer-teoreettinen tutkimus, postkoloniaalinen tutkimus ja intersektionaalinen tutkimus. Näitä lähestymistapoja yhdistää niin sanottu emansipatorinen eli vapauttava tiedonintressi, joka tarkoittaa huomion kiinnittämistä valtarakenteisiin ja hallinnasta vapautumiseen.

Sosiologinen kirjallisuudentutkimus on moniulotteinen alue. Se tutkii yhtäältä kirjallisuusinstituutioita ja niiden valtamekanismeja ja toisaalta tulkitsee kirjallisuuden yhteiskunnallisia merkityksiä. Tutkimuskohteena voi olla yhtä hyvin esimerkiksi kirjailijoiden toimeentulo (Jokinen 2010) kuin vaikkapa jonkin teoksen esittämä tulkinta globalisaatiosta. Marxilaisen kirjallisuudentutkimuksen juuret taas ovat filosofi Karl Marxin ajattelussa. Marxilaisessa traditiossa tutkitaan sitä, miten kirjallisuus kuvaa luokkasuhteiden rakentamaa todellisuutta ja kytkeytyy yhteiskunnallisiin mekanismeihin.

Kulttuurintutkimus on puolestaan monitieteinen lähestymistapa, joka on kiinnostunut vallan muokkaamista merkitysjärjestelmistä ja niiden esityksistä sekä toimijuuteen, identiteetteihin ja eroihin liittyvistä kysymyksistä. Kulttuurintutkimukselle on tyypillistä huomion kiinnittäminen paitsi korkeakulttuuriin myös populaarikulttuuriin, ja teoksia tutkitaan sosiaalisissa, poliittisissa, taloudellisissa ja kulttuurisissa konteksteissaan. Feministinen ja queer-tutkimus tarkastelevat kriittisesti sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyviä kysymyksiä. Tällainen tutkimus voi kysyä esimerkiksi, onko kaikilla sukupuolilla yhtäläinen pääsy kirjailijan asemaan tai miten kirjallisuus kuvaa eri sukupuolia ja erilaisia seksuaalisuuksia.

Postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus tutkii kirjallisuudessa esiintyviä koloniaalisia valtasuhteita ja kiinnittää huomiota siirtomaa-aikana syntyneisiin valtarakenteisiin, jotka vaikuttavat edelleen ihmisyyhteisöissä. Tarkastelun kohteena ovat muun muassa toiseus, rodullistaminen sekä etniset ja kulttuuriset identiteetit. Intersektionaalinen lähestymistapa taas tarkastelee moniperustaista syrjintää. Se tutkii, millaisia yhteisvaikutuksia esimerkiksi ihonvärin, sukupuolen, iän, seksuaalisen suuntautumisen, yhteiskuntaluokan ja uskonnon kaltaiset tekijät muodostavat risteämiskohdissaan joko sosiaalisissa rakenteissa tai yksilön elämässä. Intersektionaalisen tutkimuksen tehtävänä on kysyä, millaista eriarvoisuutta syntyy useiden syrjintäperusteiden kohdatessa.

Toinen tapa ymmärtää sana *maailma* on tulkita sen viittaavaan luontoon, ympäristöön ja planeettaamme. Tässä mielessä maailmalähtöisiä lähestymistapoja ovat ekokriittinen kirjallisuudentutkimus, posthumanistinen tutkimus ja uusmaterialistinen tutkimus, joita voi luonnehtia myös humanistiseksi ympäristötutkimukseksi. Tässä merkityksessä kirjallisuuden maailmalähtöisyyteen on viitattu esimerkiksi teoksessa *Sotkuiset maailmat. Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus* (2020). Ekokriittinen tutkimus kiinnittää huomion siihen, miten kirjallisuudessa kuvataan ihmisen ja luonnon välistä suhdetta. Tavoitteena on lisätä tietoisuutta luonnosta ja ihmisen siihen kohdistaman toiminnan vaikutuksista. Perimmäisenä eetoksena on luonnon suojeleminen. Posthumanismi taas pyrkii eroon ihmiskeskeisestä maailmankuvasta, joka on johtanut ihmiskunnan ja planeettamme kriisien partaalle. Se tutkii ihmisen lisäksi myös ei-inhimillisiä tai muunlajisia olentoja. Uusmaterialismi kiinnittää huomiota materiaaliin, toimijuuteen ja siihen, miten elollinen ja eloton materiaali vaikuttavat toisiinsa. Tutkimuskohteena voi olla niin kirja materiaalisena objektina kuin kirjallisuudessa kuvattu materiaaliin toiminta ja vuorovaikutus.

Emansipatorisia lähestymistapoja yhdistää ajatus kirjallisuudesta osana maailmaa, ei jonakin siitä erillisenä autonomisena alueenaan. Useimpia yhdistää myös ajatus representaatioiden voimasta eli siitä, että kuvatessaan ihmisten, ihmisyyhteisöjen ja ihmisen ja planeetan välisiä suhteita kirjallisuus myös tuottaa niitä. Sillä, miten erilaisia ihmisiä, ihmisyyhteisöjä tai luontoa ja eläimiä kuvataan, on väliä, sillä kirjalliset esitykset paitsi kertovat maailmastamme myös tuottavat tai uusintavat sitä koskevia käsityksiä. Kirjallisuudentutkimuksen avulla voidaan tutkia erilaisia representaatioita, purkaa niihin sisältyviä hierarkioita ja nostaa esiin erilaisia maailmankuvia ja elämäntapoja. Tutkimussuuntaukset, jotka käsittelevät maailmaa ympäristönä, luontona ja konkreettisena materiana, kysyvät kirjallisuudelta erilaisia kysymyksiä aineellisen maailman läsnäolosta taiteessa ja eri lajien elämässä. Esimerkiksi uusmaterialismi pitää olennaisena materian toimijuutta ja korostaa materian ja merkityksien erottamattomuutta, niin sanottua materiaalis-diskursiivisuutta.

Maailma kontekstina, muistina ja risteyksinä

Kirjallisuudentutkimuksessa on useita monitieteisiä lähestymistapoja, jotka ovat kukin omalla tavallaan kiinni maailmassa ja tuottavat maailmaa koskevaa ymmärrystä. Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus pitää kertomusta maailmassa olemisen jäsentämisen tapana ja korostaa kontekstien olennaista merkitystä kertomusten ymmärtämisessä. Tarkastelussa on esimerkiksi kertomusten suhde kokemukseen, elämään ja identiteettiin, samoin kuin erilaiset valta- ja vastakertomukset. Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus taas hyödyntää esimerkiksi psykologian, filosofian ja estetiikan näkökulmia ja käsitteitä selvittäessään kirjallisuuteen ja lukemiseen liittyviä tunneilmiöitä, emootioita ja affekteja. Lähtökohtana on usein käsitys lukemisesta kehollisena toimintana, jossa lukijat käsittelevät itseensä ja ympäröivään maailmaan liittyviä kokemuksia kirjallisuuden avulla. Lähestymistavalle ominaiset kielen materiaalisuuteen ja affektiivisuuteen liittyvät kysymyksetkin kytkeytyvät maailmaan.

Myös kulttuurinen muistitutkimus on vahvasti kytköksissä ympäröivään todellisuuteen. Se tutkii menneisyyden esityksiä siitä näkökulmasta, mitä nuo esitykset kertovat paitsi menneisyydestä myös nykyajasta. Taustalla on ajatus siitä, että kaunokirjalliset teokset voivat muovata muistamisen tapaa eli yksilöiden ja yhteisöjen jäsennyksiä menneisyyden tapahtumista ja samalla vaikuttaa siihen, millaiseksi nykytodellisuus ja tulevaisuus muovautuvat. Esimerkiksi Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -romaanitrilogia (1959–1962) toi näkyvästi esille aiemmin julkisuudesta ulos suljettuja punaisten muistoja sisällissodasta ja sen syistä. Romaanien ansiosta suomalaisen on sanottu ymmärtäneen paremmin myös sisällissodan hävinnyttä osapuolta, mikä puolestaan auttoi kansakuntaa pääsemään yli tuon sodan jättämistä traumaista. (Esim. Nummi 1999, 99–102.) Traumatutkimusta hyödyntävä kirjallisuudentutkimus tulee lähelle kulttuurisen muistin tutkimusta. Kirjallisuus käsittelee usein kollektiivisia menneisyyden traumoja, kuten holokaustia, sotia, suuronnettomuuksia ja ympäristökatastrofeja. Tällaista kirjallisuutta tutkimalla voidaan ymmärtää, miten menneisyyden traumat voivat näkyä myös seuraavissa sukupolvissa, ja pohtia sitä, miten menneisyyden virheitä voitaisiin välttää nyt ja tulevaisuudessa.

Kirjallisuutta tutkitaan myös kirjallisuustieteen ja muiden tieteenalojen risteyskohdissa. Näistä lähestymistavoista tunnetuin lienee kirjallisuushistoria,

jossa tutkitaan kirjallisuuksissa tapahtuneita muutoksia erilaisista näkökulmista. Kirjallisuushistoriallinen tutkimus voi avartaa menneisyyttä koskevaa ymmärrystä kirjallisuutta laajemminkin, sillä se kysyy miksi ja millaisena versiona kirjallisuuden historia kerrotaan niin kuin se kerrotaan. Ajaako se kenties tiettyä intressiä, kuten esimerkiksi nationalismia, tai keitä siitä on jätetty pois? Kirjallisuushistoriallisia kysymyksiä tarkastelee myös uushistorismi, jonka mukaan historiallinen menneisyys voidaan tavoittaa vain tutkitulta aikakaudelta peräisin olevan tekstimateriaalin avulla. Uushistorismi korostaa tutkittujen tekstien asettamista kulttuurisiin, yhteiskunnallisiin, poliittisiin ja taloudellisiin konteksteihin.

Jo esillä ollut sosiologinen kirjallisuudentutkimus taas voi tutkia kirjallisuuden institutionaalisia ehtoja, kuten kustannustoimintaa tai lukijoiden suosikkikirjoja, mutta se voi keskittyä myös siihen, miten kirjallisuus käsittelee yhteiskunnallisia kysymyksiä. Filosofinen kirjallisuudentutkimus analysoi nimensä mukaisesti kaunokirjallisuuden käsittelemiä filosofisia kysymyksiä kiinnittäen huomiota esimerkiksi ontologisiin, epistemologisiin ja eettisiin näkökulmiin. Lisäksi kirjallisuutta voi tutkia myös kulttuurihistorian ja folkloristiikan näkökulmista ja välinein. Kirjallisuudentutkimuksella ei ole yksinoikeutta kirjallisuuden tai kertomusten tutkimiseen, vaan niitä tarkastellaan myös muilla tieteenaloilla, kuten historiantutkimuksessa, folkloristiikassa, kielentutkimuksessa, filosofiassa, sukupuolentutkimuksessa ja sosiologiassa. Muiden tieteenalojen näkökulmasta kirjallisuuteen saatetaan kuitenkin suhtautua hieman eri tavoin kuin kirjallisuustieteessä, sillä eri alojen perinteet, tavoitteet, menetelmät ja tutkimusotteet poikkeavat toisistaan.

Maailma moninaistaa tutkimusta

Laajimmillaan lähestymistapa määrittelee, mitä on kirjallisuus, miten sitä tulisi tutkia, miten teos kytkeytyy muihin teksteihin, tekijään ja lukijaan sekä erilaisiin konteksteihin ja mikä on fiktion suhde todellisuuteen. Samalla kaikilla lähestymistavoilla on ”laahuksia” eli kytköksiä filosofiaan, historiaan ja aiempiin tutkimussuuntauksiin. Mikään tutkimussuuntaus ei synny tyhjiössä vaan suhteessa historialliseen ja kulttuuriseen tilanteeseen, muuhun yhteiskuntaan, politiikkaan, tietoteorioihin sekä tapaan käsittää ihminen ja luonto.

Yksi tämän osion kysymyksistä on se, miten ja kenen ehdoilla kirjallisuus ja maailma ovat suhteessa toisiinsa. Entä millaista tietoa tutkimus voi tuottaa kirjallisuuden ja maailman suhteista niin kirjallisuudentutkimuksessa kuin risteyskohdissa muiden tieteenalojen kanssa? Kyse ei ole vain siitä, miten todellisuus tulee kuvatuksi teoksessa. Teos on myös maailmassa. Lukija lukee kirjallisuutta suhteessa ympäröivään maailmaan, tekijä on kytköksissä ympäristönsä, kulttuurinsa, kielensä ja historiallisen hetkensä realiteetteihin, ja tutkija on tulkinnoissaan riippuvainen kirjallisuudentutkimukseksi nimetyn tieteenalan paradigmoista ja epistemologisista ehdoista.

Maailmalähtöiset lähestymistavat ovat usein kiinnostuneita siitä, mitä kirjallisuus kertoo ihmisten ja yhteisöjen ajatuksista ja asenteista. Tällöin tutkimus olettaa kirjallisuuden tarjoavan lukijoille olennaista tietoa esimerkiksi erilaisista kulttuureista ja identiteeteistä ja lisäävän näin keskinäistä ymmärrystä. Kaunokirjallisuutta tutkimalla voidaankin saada käsitys esimerkiksi jonkin tietyn aikakauden yhteiskuntaluokkiin liittyvistä asenteista tai vaikkapa erilaisista arkipäivän rasismien muodoista jossakin

tietyssä yhteisössä. Jotkut suuntauksista pitävät tärkeänä myös sitä, miten kirjallisuus vaikuttaa ihmisten ja yhteisöjen ajatteluun ja toimintaan. Kirjallisuuden ja maailman suhde kytkeytyy myös ajatukseen kirjallisuuden ja laajemmin taiteen voimasta. Kirjallisuudella on poliittisia ja yhteiskunnallisia vaikutuksia, ja kirjallisuus voi muuttaa ihmisen toimintaa: esimerkiksi Harriet Beecher Stowen *Setä Tuomon tupa* -romaanin (*Uncle Tom's Cabin*, 1852) ajatellaan vaikuttaneen voimakkaasti Yhdysvaltain pohjoisvaltioiden päätökseen lakkauttaa orjuus. Sekä tekijä, lukija että tutkija voivat myös tietoisesti ottaa aktiivisen maailmasuhteen ja suunnata toimintansa kohti maailmaa.

Suomessa paljon käytetyt kirjallisuustieteellisten tutkimussuuntien oppikirjat ovat olleet aikaisemmin yhden tai kahden kirjoittajan tulkintoja kirjallisuustieteen kentästä, ja niissä on usein näkynyt jokin tietty painotus, kuten marxilainen kirjallisuudentutkimus tai formalistinen lähestymistapa (ks. esim. Jefferson & Robey 1982; Eagleton 1991; Culler 2011; Koskela & Rojola 1997). Käsillä oleva teos eroaa aikaisemmista oppikirjoista paitsi lukuisten kirjoittajien teokseen tuoman moniäänisyyden osalta myös siksi, että maailmalähtöisiä lähestymistapoja on esillä paljon aikaisempaa enemmän. Tämä kertoo kirjallisuudentutkimuksessa tapahtuneista maailmaa kohti suuntautuvista kehityskuluista ja siitä, että kirjallisuudentutkimus on tiukasti kiinni ajassaan ja muuttuvassa maailmassa.

Lähteet

- Culler, Jonathan 2011: *Literary Theory. A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Eagleton, Terry 1991: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Suom. Yrjö Hosiaislouma ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Jefferson, Ann – Robey, David (toim.) 1989: *Modern Literary Theory. A Comparative Introduction. Second edition*. London: B.T. Batsford Ltd. Alkuteos 1982.
- Jokinen, Elina 2010: *Vallan kirjailijat. Valtion apurahoituksen merkitys kirjailijoille vuosituhaten vaihteen Suomessa*. Helsinki: Avain.
- Koskela, Lasse – Rojola, Lea 1997: *Lukijan ABC-kirja. Johdatus kirjallisuuden nykäteorioihin ja kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nummi, Jyrki 1999: Väinö Linnan klassikot. Teoksessa Pertti Lassila (toim.): *Suomen kirjallisuus-historia 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 99–102.
- Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) 2011: *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sosiologinen kirjallisuudentutkimus

Elina Arminen

https://orcid.org/0000-0002-2810-4560

Mitä tapahtuu ennen kuin kirja ylittää julkaisukynnyksen? Entä sen jälkeen? Kuinka kirjallisuus osallistuu yhteiskunnalliseen keskusteluun? Millaista on kirjailijan toimijuus? Jos olet pohtinut tällaisia kysymyksiä, olet ajatellut kuin kirjallisuussosiologi.

Sosiologisessa kirjallisuudentutkimuksessa kirjallisuutta tarkastellaan sosiaalisesti määrittyneenä ilmiönä. Sosiologisia lähestymistapoja yhdistää pyrkimys tutkia kirjallisuutta yhteydessä niihin kulttuuriin ja yhteiskunnallisiin ehtoihin, jotka mahdollistavat kirjallisuuden olemassaolon ja määrittävät sen muutosta (Sevänen 2011, 12). Kirjallisuudentutkimus asettuu keskusteluun yhteiskuntatieteiden tarjoamien teoreettisten ja metodologisten näkökulmien kanssa. Sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen kohteena voivat olla sekä kaunokirjalliset teokset että erilaiset kirjalliseen kulttuuriin liittyvät ilmiöt kustantamoiden toiminnasta kirjallisuuspalkintojen ja lukupiireistä kirjallisuuspalkintoihin. Huomio kohdistuu toisin sanoen koko *kirjallisuusinstituiotioon*, siihen rakenteiden, käsitteiden ja teorioiden järjestelmään, jonka sisällä kirjallisuus sanataiteena tulee mahdolliseksi. (Niemi 1991, 13.) Kirjallisuussosiologi tutkii, millaisia toimijuuksia ja vuorovaikutus- ja valtasuhteita kirjalliseen kulttuuriin liittyy. Hän on kiinnostunut siitä, kuinka kirjallisen elämän muutos niveltyy muutoksiin yhteiskunnan rakenteissa.¹

Sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen alaa on usein kuvattu kommunikaatioketjulla, jossa seurataan viestin kulkua lähettäjältä vastaanottajalle. Esimerkiksi saksalainen kirjallisuussosiologi Siegfried J. Schmidt esittää kirjallisuuden erilaisten toimijoiden viestiketjuna, johon kuuluu kirjallisuuden tuotanto, välitys, vastaanotto ja jälkikäsitteily. (Niemi 1991, 13–15.) Tuotantoa edustavat kirjailijan kirjoitustyö, kustannustoimittajan työ ja kaikki se, mikä tapahtuu ennen julkaisukynnyksen ylittämistä. Välitykseen voidaan ajatella kuuluvaksi markkinointi, kirjakauppa, kirjastot ja nykyään suoratoistopalvelut. Vastaanotto voi olla keskustelua kirjallisuuskritiikeissä, radiossa, televisiossa ja verkossa. Jälkikäsitteilyllä tarkoitetaan sitä prosessia, joka määrittää klassikot

1 Toisinaan (esim. Niemi 1991 ja 2000) on ollut tapana puhua sosiologisesta kirjallisuudentutkimuksesta silloin, kun tutkimuksen kohteena ovat kaunokirjalliset tekstit, ja kirjallisuussosiologiasta silloin, kun tarkastelun kohteena ovat olleet kirjallisen elämän muut ilmiöt. Jako on siinä mielessä keinotekoinen, että tekstien merkitykset syntyvät suhteessa muuhun yhteiskuntaan ja ympäröivä kulttuuri vaikuttaa kirjallisuuden olemassaolon tapoihin.

– esimerkiksi kirjallisuushistoria, kirjallisuuden opetus ja elämäkerrat sekä teosten elokuva-, teatteri- ja sarjakuva-adaptaatiot ja niitä käsittelevät keskustelut.

Viestintämalli on ollut lähtökohtana Juhani Niemen kirjallisuussosiologiaa ja kirjallisuusinstituution toimintaa käsittelevissä oppikirjoissa *Kirjallisuus instituutiona* (1991) ja *Kirjallinen elämä* (2000). Viestintämalli on kuitenkin melko kaavamainen esittäessään erilaisten kirjallisen elämän toimijoiden roolit staattisina ja erillisinä. Tämänhetkisen kirjallisen kulttuurin tekee kiinnostavaksi roolien monipuolisuus ja joustavuus. Kirjailijat tuovat näkökulmiaan esiin yhtä aikaa monenlaisissa medioissa ja erilaisilla alustoilla. Internet ja sosiaalinen media tarjoavat kritiikille vaihtoehtoisia kanavia. (Murray 2018, 30.) Kirjallisuus toimii koko ajan suhteessa markkinoiden ja julkisuuden asettamiin reunaehtoihin sekä taiteen kulttuuripoliittiseen sääntelyyn (Arminen, Logrén ja Sevänen 2020, 24–35).

Kirjallisuussosiologia ei ole yhtenäinen tutkimussuuntaus, vaan siihen sisältyy monenlaisia traditioita. Lähtökohdiltaan se on monitieteistä. (English 2010.) Kirjallisuussosiologian empiirisellä traditiolla on kirjallisuussosiologian yleisesityksissä tarkoitettu sitä, että kirjallisuusinstituutiota tarkastellaan rakenteiden näkökulmasta ja soveltaen yhteiskuntatieteiden teorioita ja lähestymistapoja (ks. Niemi 1991 ja 2000; Ruohonen 2011; Sevänen 2011).² Empiirisen tradition rinnalla kirjallisuussosiologiassa on vaikuttanut tulkinnallisempi dialektinen traditio, joka on ammentanut sekä hermeneutiikan että marxilaisen yhteiskuntateorian perinteestä (ks. luvut Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus ja Marxilainen kirjallisuudentutkimus). Tässä traditiossa kiinnostuksen kohteena ovat olleet sekä teosten että kirjallisen elämän toimijoiden suhteet yhteiskunnan arvojen, normien ja sosiaalisten käytäntöjen järjestelmään (Ruohonen 2011, 77). Nykyisellään sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen lähestymistavat liukuvat usein kohti kulttuurintutkimusta ja kulttuuripoliittikan tutkimusta. Niitä yhdistää kiinnostus yhteiskunnan valtarakenteita ja merkitysjärjestelmiä kohtaan sekä pyrkimys ymmärtää erilaisten kulttuurituotteiden paikkaa niiden rakentumisessa. (English 2010.)

Tässä luvussa avataan aluksi tapoja hahmottaa kirjallisuusinstituution *rakenteita* esittelemällä kirjallisuuden järjestelmäteorioita erityisesti Niklas Luhmannin ja Jürgen Habermasin ajattelun avulla. Tämän jälkeen katse suuntautuu kirjallisuuden kentän *toimijoihin* ja valtasuhteisiin Pierre Bourdieun kenttäteorian näkökulmasta. Kolmanneksi luvussa käsitellään kaunokirjallisten *tekstien* sosiologiaa ja sen yhteyksiä kulttuurintutkimukseen. Samalla hahmotellaan sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen paikkaa nykyisen kirjallisuudentutkimuksen kentällä.

2 Alan klassikkoteoksista rakennesosiologia oli lähtökohtana ranskalaisen Robert Escarpitin teoksessa *Sociologie de la Littérature* (1958) ja saksalaisen Hans Robert Fügenin teoksessa *Die Hauptrichtungen der Literatursoziologie und ihre Methoden* (1971) sekä ruotsalaisten Lars Furulandin ja Johan Svedjedahlin teoksessa *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle* (1997). Suomessa empiiristä kirjallisuussosiologian traditiota edustavat esimerkiksi Katariina Eskolan lukijatutkimukset, kuten *Lukijoiden kirjallisuus Sinuhesta Sonja O'hon* (1990).

Rakenteet: kirjallisuus järjestelmänä ja instituutiona

Kirjallisuus voidaan ymmärtää yhdeksi (länsimaisen) yhteiskunnan *järjestelmistä*, jolla on oma tunnistettava tehtävänsä yhteiskunnassa. Tällöin se rinnastuu muihin yhteiskunnan järjestelmiin, kuten oikeus- ja koulutusjärjestelmään sekä poliittiseen järjestelmään. Järjestelmäteoria on sosiologisen tutkimuksen suuntaus, joka tutkii yhteiskunnan eri järjestelmien muodostumisen periaatteita ja toimintatapoja.³ Sen lähtöoletuksena on, että sosiaalinen todellisuus on eriytynyt tunnistettaviin muodostelmiin, joilla on kullakin omat suhteellisen erilliset tehtävänsä. Tällöin voidaan kysyä, millainen sosiaalinen ja diskursiivinen muodostelma kirjallinen elämä on, millaisia osajärjestelmiä siihen sisältyy ja mikä on sen suhde yhteiskunnan muihin järjestelmiin.

Järjestelmäteoriat, esimerkiksi Niklas Luhmannin (2000 ja 2013) ja Jürgen Habermasin (1994 ja 2004) taiteen ja julkisuuden järjestelmiä koskevat tutkimukset, korostavat eriytymistä. Ne näkevät järjestelmien erillisten tehtävien kehittymisen osana modernin yhteiskunnan monimutkaistumista ja rationalisaatiota. 1700-luvulta alkaneen modernisaatioprosessin myötä yhteiskunnan eri osa-alueet, kuten talous, politiikka, oikeuslaitos, koulu, tiede, kasvatusta ja uskonto, omaksuivat vähitellen muista yhteiskunnan osa-alueista suhteellisen riippumattomia tehtäviä (Sevänen 1998, 23–25). Järjestelmän sisällä toimijat tarkastelevat maailmaa kyseisen tehtävän näkökulmasta. Kussakin järjestelmässä on omaleimainen, mutta alan näkökulmasta tarkoituksenmukainen säännöstö. Tämä näkyy työnjaossa ja arvottamisessa: modernisaation myötä kirjallisuuden kustantamisesta, markkinoinnista ja julkisesta arvioinnista ovat vastanneet erikoistuneet ammattilaiset. Tämä on merkinnyt osajärjestelmien syntyä. Kirjallisuusjärjestelmän osajärjestelmiä ovat esimerkiksi kirjasto, kustannustoiminta, opetus ja kritiikki.

Myös autonomian käsite on taiteen järjestelmäteorioissa keskeinen. Moderni, eriytynyt taidejärjestelmä on suhteellisen itsenäinen sosiaalinen muodostelma, jonka toiminta perustuu sisäiseen itsesäätelyyn, ei ulkoisiin määräyksiin. Taiteen ja kirjallisuuden toimijoiden on mukauduttava järjestelmän muiden osatekijöiden toimintaan. Niklas Luhmann (2013, 70–83) käyttää autonomiasta termiä *autopoiesis*, jolla hän viittaa siihen, että järjestelmä tuottaa itse uusiutumisen mekanismit. Habermasin ja Luhmannin ajattelua edelleen kehitellyt Erkki Sevänen kuitenkin korostaa taide- ja kirjallisuusjärjestelmän autonomian suhteellisuutta. Ympäröivä yhteiskunta normeineen, arvoineen ja lainsäädäntöineen vaikuttaa koko ajan taiteen järjestelmien toimintaan, ja modernin kirjallisuus- ja taidejärjestelmän kehitys on kytkeytynyt alusta asti kasvavaan markkinaperustaisuuteen. (Sevänen 1998, 24–25.)

Taiteen järjestelmäteorioiden monet näkökulmat on haastettu 1990-luvulta alkaen. Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden keskustelu postmodernismista nosti esiin väittämän, että modernin projektiin liittyvä eriytymiskehitys olisi päättynyt. Sosiaalinen todellisuus ei olisi enää jäsennettävissä järjestelmänkaltaisiin muodostumiin. Huomio kiinnittyi siihen, että globaalin kapitalismin myötä yhteiskunnan järjestelmät pikemmin lähenevät toisiaan ja yhdentyvät tehtäviltään. Kuten Jeremy Rifkin (2000, 98 ja 114) ja Jim McGuigan (2010, 116 ja 149) ovat esittäneet, kulttuurilaitokset ovat omaksuneet

3 Järjestelmäteorioiden juuret ovat klassisessa sosiologiassa, erityisesti Talcot Parsonin, Max Weberin ja Émile Durkheimin ajattelussa (ks. Sevänen 1998).

yhä enemmän liikeyritysten toimintatapoja, kulutustuotteet hyödyntävät taiteen diskursseille ominaista estetiikkaa ja jako taiteeseen ja viihteeseen on monilta osin purkautunut. Postmodernin teoriat ovatkin luoneet uudenlaisia taide-elämän yhteiskuntasuhteita koskevia mallinnuksia, joissa järjestelmien välinen joustavuus, itsereflektion lisääntyminen ja suhde markkinoihin ovat olleet keskeisiä.⁴ Samanaikaisesti klassisten järjestelmäteorioiden todellisuuskäsitys alkoi näyttäytyä ongelmallisena. Kuten Sevänen (1998) on todennut, niihin ei sisälly käsitystä todellisuuden diskursiivisesta muodostumisesta, vaan järjestelmät ymmärretään olemuksellisia ja konkreettisia. Ideologiat ja diskurssit eivät kuitenkaan ole vain mentaalisia ilmiöitä, vaan ne saavat ilmenemismuotoja sosiaalisissa käytännöissä ja instituutioiden toiminnassa.

Sevänen (1998, 240–246) onkin ehdottanut, että taide- ja kirjallisuusjärjestelmät voitaisiin ymmärtää metodologisina apuvälineinä, joiden avulla voidaan mallintaa taiteen ja kirjallisuuden toimintaperiaatteisiin ja yhteiskuntasuhteisiin liittyviä muutoksia. Järjestelmiä ei tarvitse nähdä olemuksellisia ja reaalityodellisuutta kuvaavina kuten monissa klassisissa yhteiskuntatieteellisissä malleissa. Suomessa järjestelmäteoriaa on sovellettu tarkasteltaessa kirjallisen elämän toimintatapojen modernisoitumista ja vakiintumista. Esimerkiksi Risto Turusen (2003) tutkimus *Uhon ja armon aika. Suomalainen kirjallisuusjärjestelmä, sen yhteiskuntasuhteet ja rakenteistuminen vuosina 1944–1952* täydentää klassista sosiologista teoriaa näkemyksellä kirjallisuusjärjestelmästä instituutioiden, käytäntöjen ja diskurssien yhteenkietoutumina.

Toimijat: kamppailuja kirjallisuuden kentällä

Ranskalaisen kulttuurisosiologin Pierre Bourdieun ajattelu on antanut käsitteellisiä välineitä kirjallisen elämän toimijuuksien ja symbolisten rakenteiden hahmottamiseen. Bourdieun yhteiskunta-analyysi ulottui laajalti erilaisten kulttuuri-ilmiöiden piiriin: hän asetti kirjallisuuden samalle viivalle muodin, urheilun, koulutuksen, taiteen ja politiikan kanssa ja tarkasteli niitä samojen käsitteellisten välineiden avulla. Huomion kohteena eivät ole ainoastaan taide- ja kirjallisuuselämän rakenteet, vaan se miten niitä tuotetaan sosiaalisessa toiminnassa ja kuinka ne tulevat siinä merkityksellisiksi. Bourdieun teoksista kirjallisen elämän kannalta keskeisin on *Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field* (1996), jossa hän kuvaa ”kirjallisen kentän” syntymekanismeja ja toimintatapoja.

Bourdieu kuvaa kirjallisuuden, kuten muutkin sosiaalisen toiminnan alueet, *kenttänä*, jolla on omat pelisääntönsä. Kirjallisuuden alan toimijat, kuten kirjailijat, kriitikot ja tutkijat, kamppailevat pääsystä kentälle ja vaikutusvallasta siellä. Pelaajan pääsyä kentälle vartioivat portinvartijat, esimerkiksi jo vaikutusvaltaisen aseman saavuttaneet kriitikot, professorit ja kustantajat. (Bourdieu 1985, 106.) Toimijat pyrkivät vahvistamaan niitä ominaisuuksia, eli pääomaa, jota kyseisellä kentällä pidetään arvokkaimpana (Roos 1985, 11). Pääomaa on monta lajia, esimerkiksi taloudellista, kulttuurista ja sosiaalista. Kirjallisuuden kentällä tätä pääomaa on esimerkiksi kyky ja valta määrittellä, mikä on milloinkin hyvää kirjallisuutta. Bourdieun kenttäteoriassa pääoma on siis ennen kaikkea ihmisen hankittavia ominaisuuksia, joita koetellaan kamppailussa

4 Yhdentyminen on ollut keskeinen käsite mm. Scott Lashin, John Urryn, Zygmunt Baumanin ja Fredric Jamesonin postmodernia käsittelevissä teorioissa (Sevänen 1998, 201–202).

muiden toimijoiden kanssa. (Bourdieu 1985, 66–70.) Kamppailu tapahtuu aina kyseisen kentän sääntöjen puitteissa, mikä merkitsee kirjallisuuden kentän suhteellista autonomiaa muihin kenttiin nähden.

Bourdieu hahmottaa sosiaalisten hierarkioiden ja kulttuurin kuluttamisen suhdetta tavalla, joka koskee myös tavallisia kulttuurinharrastajia. Pelikenttien hallintaa koskevassa kamppailussa avainasemassa ovat *distinktio* ja *luokka*. Kenttäteorian mukaan yhteiskuntaluokat ovat ensisijaisesti symbolisia rakenteita, mutta niiden taustalla on todellisten ihmisten joukko, joka katsoo voivansa puhua luokan puolesta. Luokkia merkitään ja pidetään yllä symbolisesti elämäntyylien, kulutusvalintojen, harrastusten ja taidemieltymysten kautta, toisin sanoen *makujen* eroina. (Roos 1985, 19–20.) Tässä neuvottelussa yläluokka määrää hyvän maun ja pelin säännöt, jolloin muiden tehtäväksi jää kamppailla kohti yläluokkaa omaksumalla sen makumielityksiä – tai yrittää murtaa yläluokkaista makua.⁵ Hyvän maun merkitsijät muuttuvat: kun jokainen kulttuuriharrastaja alkaa kuunnella valikoitujen piirien musiikkia tai lukea haasteellisenä pidettyä kirjaa, kulttuurisnobien on siirryttävä johonkin eksklusiivisempaan.

Bourdieu (1993, 145–211 ja 1996, 3–43; ks. myös Hägg 2011) käyttää esimerkkinä kirjallisen kentän toiminnasta Gustave Flaubertia ja sitä, kuinka kirjailija toiminnassaan ja tuotannossaan rakensi asemiaan suhteessa 1800-luvun puolivälin kirjalliseen kenttään ja sen toimijoihin. Bourdieu tarkastelee kirjallisen kentän valtarakenteita: nuorten taiteilijoiden oli solmittava suhteita erilaisissa kirjallisissa salongeissa, ja pääoma muodostui siitä, kenet tunsu ja millaisia suosijoita löysi. Hän kiinnittää huomiota erilaisten taidemakujen kamppailuun osoittamalla vastakkaisuuksia porvariston suosiman realistisen taidemaun, Ranskan akatemian vanhoillisen, romantiikan ihanteisiin kangistuneen taidemaun ja radikaalina näyttäytyneen ”taidetta taiteen vuoksi” -asenteen välillä. (Bourdieu 1993, 194–195.) Analyysin mukaan Flaubertille oli ominaista olla sitoutumatta näistä ryhmistä ja taidemauista mihinkään ja pikemminkin asettaa ne ironian avulla samalle viivalle. Saman asenteen Bourdieu löytää myös kirjailijan tunnetuimmasta teoksesta, *Rouva Bovarysta* (*Madame Bovary*, 1857). Vaikka teos yhdistettiinkin ilmestymisensä aikoihin realistiseen koulukuntaan, teos pikemminkin kiellettyy yksittäisistä määrittlevistä tekijöistä. Teos ei ota moraalista positiota kuvattuihin elämäntyyliin tai arvoihin, vaan pyrkii kliseiden, ironian ja vapaan epäsuoran kerronnan avulla ottamaan etäisyyttä niihin. (Bourdieu 1993, 210.)

Kirjallisuudentutkimuksessa Bourdieun ajattelu merkitsi radikaalia kontekstualismia. Tullakseen ymmärretyksi teos tulee asettaa siihen sosiaalisten ja symbolisten suhteiden verkostoon, joka kirjallisuutta pitää yllä ja jossa se saa asemansa. Bourdieun kirjoitukset ottavat huomioon kirjallisuuden tuottajien työn ja strategiat, jotka perustuvat heidän edustamaansa kulttuuriseen pääomaan ja heidän positiionsa suhteessa muihin kirjallisuuden alan toimijoihin. Tarkastelun kohteeksi nousee myös kenttä itsessään: kyse ei ole vain toimintojen ja toimijoiden analyysistä, vaan huomio kohdistuu kirjallisten teosten, kentän toimijoiden ja vallan rakenteiden kompleksisiin suhteisiin ja symbolisten rakenteiden merkityksiin.

Vaikka Bourdieun omat kirjallisuusesimerkit, kuten Flaubertia koskeva analyysi, ovat varsin korkeakirjallisia, hänen ajatteluaan on sovellettu hyvin monenlaisiin

5 Distinktio tarkoittaa Bourdieun ajattelussa kulttuurisen kompetenssin osoittamista esteettisten valintojen avulla ja siihen perustuvaa erottautumista alemmista luomista (Roos 1985, 20).

konteksteihin. Kenttäteoria on antanut esimerkiksi välineitä erilaisten marginaaliryhmien toimijuuksien tarkasteluun kirjallisuuden kentällä (ks. esim. Hyttinen 2012 ja Talaskivi 2019). Bourdieun keskeisiä ideoita on kehitetty edelleen kuvaamaan kirjallisen kentän kamppailuja myös digitalisaation aikakaudella. Esimerkiksi Simone Murray (2018) on soveltanut hänen ajatteluaan analysoidessaan internetin aiheuttamia muutoksia kirjailijoiden, lukijoiden, kritiikin ja kirjamyynnin suhteisiin ja toimijoiden väliin vuorovaikutukseen.

Teokset: kirjallisten tekstien sosiologiaa

Silloin kun sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen kohteena ovat kaunokirjalliset teokset, on puhuttu kirjallisuussosiologiasta (Niemi 2000) ja kirjallisten tekstien sosiologiasta (Ruohonen, Sevänen & Turunen 2011). Sosiologisesti suuntautunut tekstientutkija on kiinnostunut siitä, mitä tekstit sanovat kulttuuris-yhteiskunnallisesta todellisuudesta ja kuinka ne silloin hyödyntävät kulttuurista ja kirjallista traditiota. Kontekstoiva tulkintatapa on yksi sen keskeisistä lähtökohdista. Huomio kohdistuu – kuten kirjallisuudentutkimuksessa yleensäkin – kirjallisuuteen erityislaatuisena maailmaa koskevan tiedon muotona (Sevänen 2011, 38). Kirjallisuussosiologiassa maailmasuhde on tärkeä muutenkin kuin vain referentiaalisena suhteena fiktiivisen maailman ja todellisuuden välillä. Huomio kohdistuu myös teosten kirjoittamisen ehtoihin sekä siihen, kuinka teokset vaikuttavat ympäröivään maailmaan – toisin sanoen kirjallisuuteen osana diskursiivisesti muotoutuvaa todellisuutta.

Kaunokirjallisuuden sosiologisen analyysin teoreettisia lähtökohtia voidaan etsiä lähtökohdiltaan marxilaisesta kriittisestä kulttuuriteoriasta. Tähän traditioon voidaan liittää esimerkiksi Georg Lukácsin, Theodor Adornon, Max Horkheimerin, Walter Benjaminin ja Lucien Goldmannin klassikotutkimukset liittyen kirjallisuuteen, elokuvaan, musiikkiin, taiteen sosiaalishistoriaan ja massakulttuuriin 1930-luvulta alkaen (Ruohonen 2011, 77). Sosiologista tekstientutkimuksen teoriaa edustaa myös Fredric Jamesonin (1991) näkemys taiteesta ja kirjallisuudesta kognitiivisena kartoittamisena: vaikka nykytodellisuus olisikin globaalin kapitalismin herpaannuttama, kirjallisuus voi edelleen tarjota välineitä maailmasuhteen jäsentämiseen. (Ks. luku Marxilainen kirjallisuudentutkimus)

1990-luvun alusta asti sosiologiseen tekstintutkimukseen ovat vaikuttaneet erityisesti kulttuurintutkimuksen teoriat. Kirjallisuuden yhteiskuntasuhteita luotaavaa kirjallisuudentutkimusta voidaan ajatella yhtä hyvin kulttuurintutkimuksen osa-alueena kuin taiteensosiologian osa-alueena (ks. luku Kulttuurintutkimus). Tämä palautuu kulttuuri- ja yhteiskuntatieteissä tuolloin vaikuttaneeseen kulttuuriseen ja kielelliseen käänteeseen. Se siirsi huomion instituutioiden rakenteista diskursseihin ja representaatioihin noiden rakenteiden takana, minkä seurauksena tutkijoiden kiinnostus kohdistui erityisesti identiteetteihin ja kulttuurituotteiden, myös kirjallisuuden, merkityksiä tuottavaan luonteeseen. Tämä on luonut yhteiskuntatieteille ja kirjallisuuden ja kulttuurintutkimukselle paljon yhteistä keskustelupohjaa ja lähestymistapoja. Samalla se on häivyttänyt eroa rakenteiden ja kulttuurituotteiden tarkastelun väliltä. Kulttuurin käännös merkitsi myös populaarikirjallisuuden hyväksymistä lopullisesti tutkimuskohteeksi. (Ruohonen 2011.)

Sosiologista tekstin tutkimusta ja kulttuurintutkimusta yhdistävät kysymykset kaunokirjallisuuden tavoista käsitellä yhteiskunnan valtasuhteita ja niiden vaikutuksia ihmisten kokemustodellisuuteen. Kiinnostuksen kohteena ovat usein tekstien esiin nostamat arvot ja ideologiat, jolloin lähestymistapa on usein ideologiakriittinen (Turunen 2011, 298). Valtasuhteiden analyysiin välineitä ovat tarjonneet Antonio Gramscin käsitykset ideologioiden, vallan ja hegemonioiden suhteista, Michel Foucault'n valta-analyysi, jossa valta ymmärretään kaikkialla läsnä olevaksi ja tuottavaksi (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio) sekä Raymond Williamsin kulttuuria, kirjallisuutta ja joukkoviestintää käsittelevät tekstit (ks. luku Kulttuurintutkimus). Käsitys tuottavasta vallasta on keskeinen myös tekstintutkimuksessa, joka kohdistuu kaunokirjallisuuden identiteettien, sukupuolen ja ihonvärin representaatioina. Näihin lähestymistapoihin ovat vaikuttaneet varsinkin Stuart Hallin (1999) ja Edward Saidin (2011/1978) kulttuurista identiteettiä koskevat analyysit. Niissä irtaudutaan psykologisista ja perinteisistä sosiaalista vuorovaikutusta koskevista identiteetin määritelmistä ja siirrytään pohtimaan identiteettien kulttuurisesti tuotettua luonnetta, identiteettejä toistotekoina ja representaatioina. Niin ikään sosiologinen tekstintutkimus on kiinnostunut globalisaatiosta, liikkuvuudesta ja markkinatalouden merkityksistä. Millaisin kerronnallisin keinoin kirjallisuus keskustelee talouden rakenteiden vaikutuksista ihmisen elämänvalintoihin? Entä kuinka markkinat määrittelevät toimintaamme lukijoina?

Pohtiessaan, kuinka sosiologisen tekstintutkimuksen itsenäistä identiteettiä voisi määritellä, Erkki Sevänen (2011, 38–41) ehdottaa, että kontekstit tulisi ymmärtää Fredric Jamesonin luonnostelemalla tavalla rajatusti. Kaikkia mahdollisia (historiallinen, yhteiskunnallinen, kielten, sukupuolen, talouden, politiikan, uskonnon, kirjailijan elämän jne.) konteksteja ei voida ottaa yhtä aikaa huomioon, vaan on tehtävä rajauksia, joiden perusteet löytyvät sosiologisen tutkimuksen tavoitteista ja ydinsisällöistä. Kirjallisten tekstien sosiologia voisi ottaa huomioon talouden ja poliittisten valtarakenteiden tason, yhteiskunnan rakenteiden tason sekä kapitalismin ja globalisaation mekanismit. Niiden ymmärtämisessä tärkeitä ovat erityisesti niin klassisesta kuin nykysosiologiastakin nousevat valtasuhteita jäsentävät käsitteet.

Kustannustoimintaa ja somekohuja

Sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen lähestymistapoja havainnollistaa tapausesimerkki, joka liittyy WSOY:n järjestämään kirjoittajakoulutukseen vuonna 2022. Koulutukseen kutsuttiin mukaan yksitoista sosiaalisen median vaikuttajaa, ja kurssi oli osallistujille maksuton. Kustantamon mukaan kyseessä oli kokeilu, jonka avulla oli tarkoitus etsiä uusia kirjailijoita, mutta lupausta kustannussopimuksesta koulutukseen ei liittynyt (Riihin 18.8.2022). Koulutus herätti runsasta keskustelua sekä sosiaalisessa että perinteisessä mediassa. Keskustelu käynnistyi, kun kirjailija ja somevaikuttaja Koko Hubara kritisoi Instagramissa koulutuksen tarkoituksiperiä. Keskustelun pääargumentit olivat seuraavat: 1. Auttamalla sosiaalisen median vaikuttajia työstämään käsikirjoituksiaan kustantamo pyrkii vaivattomiin taloudellisiin voittoihin. Somevaikuttajilla on valmiiksi laaja yleisö, joten kustantamo säästää markkinointityöhön liittyviä resursseja. 2. On epäoikeudenmukaista, että kalliita kirjoittajakoulutuksia tarjotaan ilmaiseksi somevaikuttajille. Vastaavaa tukea kirjallisuuden kentälle pyrkimiseen ei ole tarjolla tuhansille muille esikoiskirjaansa työstäville tai suunnitteleville. 3. On väärin,

jos etabloituneet kirjailijat yrittävät estää kritiikillään ja asenteellisilla kommentaillaan somevaikuttajien pääsyn kirjallisuuden kentälle. (Ks. Riihinen 24.8.2022; Hämäläinen 29.8.2022.)

Keskustelua voidaan analysoida useista sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen tarjoamista näkökulmista. Esinnäkin keskustelussa itsessään nousi esiin Bourdieun ajattelusta ponnistava tapa hahmottaa kirjallisuus kenttänä, jossa vakiintuneet toimijat pyrkivät määrittelemään alan toimintaperiaatteita. Tässä keskustelussa somevaikuttajat näyttäytyvät uusina toimijoina, jotka haastavat kentän vakiintuneita toimintatapoja vakiintuneen toimijan, WSOY:n, tukemana. Fiktiivisen tekstin kirjoittamiseen suunnattu koulutus näyttäytyy kulttuurisena pääomana, josta kirjailijan positiota tavoittelevat hyötyvät. Myös somevaikuttajien mediaosaaminen ja heidän suhteensa seuraajiin voidaan nähdä pääomana, jota sekä he että kustantamot haluavat hyödyntää. Keskustelu toimii esimerkkinä siitä, kuinka kirjallisuuden kenttä muotoutuu myös internetin ajalla uudelleen tällaisten jatkuvien kamppailujen myötä (ks. myös Murray 2018, 31–35).

Kapitalismikriittisestä, kirjallisuuden kentän markkinallistumista tarkastelevasta näkökulmasta somevaikuttajille tarjottua kirjoittajakoulutusta voidaan pitää esimerkkinä kustannusalan arvopohjan muutoksesta (ks. Turunen 2009, 93). Perinteisesti suuret kustantamot ovat pyrkineet pitkän tähtäimen rationaaliseen toimintaan tukemalla nuoria lahjakkaita kirjailijoita sillä oletuksella, että jotkut heistä päätyvät kirjallisen taivaan kiintotähdiksi, joiden teokset toisivat taloudellista menestystä vuosikymmeniä (Bourdieu 1993, 97). Somevaikuttajien tukeminen edustaa lyhyen tähtäimen rationaalista toimintaa, jossa tavoitteena ovat nopeat voitot. Toisaalta tällainen toimintatapa on ollut yleinen aiemminkin: julkkisten elämäkerroilla on mahdollistettu kokeellisen mutta vähän myyvän kirjallisuuden kustantaminen.

Kirjoittajakoulutukseen liittyvää keskustelua voidaan käyttää myös esimerkkinä yhteiskunnan eri osajärjestelmien lähentymisestä ja niiden toimintaan liittyvän refleksiivisyyden lisääntymisestä digitalisaation ja markkinallistumisen myötä. Sosiaalinen media ja digitaaliset alustat tarjoavat uusia kanavia luovalle kirjoittamiselle. Kirjailijoiden ja somevaikuttajien roolit limittyvät toisiinsa, ja kustannusala etsii yhteistyömahdollisuuksia suhteessa uusiin toimijoihin ja yleisöihin. Roolit ovat vaihtuvia ja tilanteisia. Kirjallisen kulttuurin limittymisestä mediakulttuuriin kertoo myös kirjoittajakoulutukseen liittyvän debatin dynamiikka: keskeisimmät argumentit esitetään sosiaalisessa mediassa. ”Kohuksi” keskustelu nimetään lehdistössä, joka nostaa herkullisimpia väittämiä klikkiotsikoihin. Kulttuurilehdet ja tutkijat tuottavat pienellä viiveellä maltillisen analyysin taustalla olevasta ilmiöstä. Järjestelmien limittymiseen liittyvästä refleksiivisyydestä kertoo se, että tieteellinen terminologia, esimerkiksi ”kulttuurinen pääoma” ei ole pelkästään tutkijoiden kieltä, vaan termejä käyttävät myös somevaikuttajat peilattaessaan omaa toimijuuttaan.

Kaikkialla eikä missään?

2020-luvulla keskustelu kirjallisuuden yhteiskuntasuhteista näyttäytyy moninaisena: Tekijyyden tutkimuksessa huomio on kiinnittynyt kirjailijoiden toimijuuksiin suhteessa julkisuuden muuttuviin muotoihin, esimerkiksi sosiaaliseen mediaan (ks. Heynders 2016). Äänikirja, digitaalinen kirjallisuus ja internetin tekstikäytäntöjen

vaikutus kaunokirjallisuuteen ovat vieneet huomion kirjallisuuden materiaalisuuteen (ks. esim. Ahvenjärvi ja muut 2020; Kajander 2020). Lukijatutkimuksessa on hyödynnetty datatieteiden menetelmiä, jotka mahdollistavat pääsyn laajoihin tietoaaineistoihin ja joukkoistettuun tiedon keräämiseen (esim. Launis 2018). Toisaalta lukijalähtöisiä menetelmiä on otettu käyttöön sellaisilla kirjallisuudentutkimuksen aloilla, joilla lähestymistapa on ollut perinteisesti tekstilähtöinen. Esimerkiksi empiirinen ekokritiikki selvittää todellisten lukijoiden reaktioita ympäristöteksteihin (ks. Schneider-Mayerson, Weik von Mossner & Małeki 2020). Kirjallisen kentän toimijuuksien hahmottamiseen on tarjonnut välineitä esimerkiksi toimijaverkkoteoria (Latour 1993; ks. myös Felski & Muecke 2020), joka ottaa keskiöön yhdenvertaisesti sekä inhimilliset että ei-inhimilliset toimijat ja materiaaliset objektit ja niiden keskinäiset suhteet.

Viimeaikaista kirjallisuuden yhteiskuntasuhteita luotaavaa tutkimusta yhdistää joustava monitieteisyys: yhteiskuntatieteelliset teoriat, käsitteet ja menetelmät näyttäytyvät yhtenä monista keskustelukumppaneista mediatutkimuksen, datatieteiden ja vaikkapa tekijänoikeuksiin keskittyvän juridiikan rinnalla. Samaan ilmiöön on kiinnittänyt huomiota James F. English (2010) toteamalla, että sosiologinen kirjallisuudentutkimus on ”kaikkialla eikä missään”. Tällä hän viittaa yhteiskunnallisen ja kontekstuaalisen lukutavan valtavirtaistumiseen kirjallisuudentutkimuksessa. Hänen mukaansa tutkijoiden kiinnostus tarkastella kirjallisten muotojen ja yhteiskunnan vaikutusten suhdetta on suurempi kuin 1980- ja 1990-luvuilla, jolloin kirjallisuussosiologia eli voimakasta kehittämisen kautta. Tutkimuksesta ei kuitenkaan puhuta enää välttämättä sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen nimekkeen alla. (English 2010.) Voidaankin ajatella, että kysymykset siitä, kuinka yhteiskunnalliset ja sosiaaliset rakenteet vaikuttavat tekstien tuottamiseen ja ilmaisutapoihin sekä kysymykset kirjallisuuden vaikutuksista lukijoidensa arvomaailmaan, ovat itsestään selvä osa queer-tutkimuksen, kirjallisuuden yllirajaisuuden tutkimuksen, uushistorismin ja kirjallisuuden materiaalisuuksien tutkimuksen työkalupakkia. Pikemminkin kuin koulukuntina, näitä voisi Englishin (2010) tapaan hahmottaa friktioina, eri tutkimusparadigmojen muodostamina kitkapintoina, joiden ei ole tarkoitus luoda kestävää synteesiä vaan vaihtuvia kohtaamisia.

- Sosiologisessa kirjallisuudentutkimuksessa kirjallisuutta tutkitaan yhteydessä niihin kulttuurisiin ja yhteiskunnallisiin ehtoihin, jotka mahdollistavat kirjallisuuden olemassaolon ja määrittävät sen muutosta.
- Tutkimuksen kohteena voivat olla sekä tekstit että erilaiset kirjalliseen elämään liittyvät ilmiöt, kuten kustantamoiden toiminta, apuraha- ja palkintojärjestelmät ja kirjallisuuden ja julkisuuden suhde.
- Kirjallisuus voidaan ymmärtää yhdeksi yhteiskunnan järjestelmistä, jolla on omat toimintaperiaatteensa ja tunnistettava tehtävänsä yhteiskunnassa.
- Sosiologisesti suuntautunut tekstientutkija on kiinnostunut teosten vaikutuksesta ja niiden merkityksen muodostumisesta suhteessa ympäröivään todellisuuteen.

Lähteet

- Ahvenjärvi, Kaisa – Joensuu, Juri – Helle, Anna – Karkulehto, Sanna (toim.) 2020: *Paperinen avaruus. Näkökulmia kirjaesineen ja kirjallisuuden materiaalisuuksiin*. Jyväskylä: Nykykulttuuri. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8137-2>.
- Arminen, Elina – Logrén, Anna – Sevänen, Erkki 2020: Johdanto: Kirjallisen elämän muutos. Teoksessa Arminen, Elina – Logrén, Anna – Sevänen, Erkki (toim.) *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino. 13–46.
- Bourdieu, Pierre 1985: *Sociologian kysymyksiä*. Suom. J. P. Roos. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1980.
- Bourdieu, Pierre 1996: *The Rules of Art. Genesis and Structure of Literary Field*. Käänt. Susan Emanuel. Cambridge: Polity Press. Ranskankielinen alkuteos 1992.
- Bourdieu, Pierre 1993: *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Johnson, Randal (toim.). Cambridge: Polity Press.
- English, James F. 2010: Everywhere and Nowhere. The Sociology of Literature after “the Sociology of Literature”. – *New Literary History* 2/2010 s. v–xxiii. <http://dx.doi.org/10.1353/nlh.2010.0005>.
- Escarpit, Robert 1958: *Sociologie de la littérature*. Paris: Presses universitaires de France.
- Eskola, Katarina 1990: *Lukijoiden kirjallisuus Sinuhesta Sonja O:hon*. Helsinki: Tammi.
- Felski, Rita – Muecke, Stephen 2020 (toim.): *Latour and the humanities*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Furuland, Lars – Svedjedal, Johan 1997: *Litteratursociologi. Texter om Samhälle*. Lund: Studentlitteratur.
- Fügen, Hans Norbert 1971: *Die Haupttrichtungen der Literatursoziologie und Ihre Methoden*. Bonn: Bouvier.
- Habermas, Jürgen 1994: *Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981–1989*. Valinnut ja suomentanut Jussi Kotkavirta. 2. uudistettu painos. Helsinki: Gaudeamus.
- Habermas, Jürgen 2004: *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Suom. Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino. Saksankielinen alkuteos 1962.
- Hall, Stuart 1999: *Identiteetti*. Toim. ja suom. Mikko Lehtonen & Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.
- Heynders, Odile 2016: *Writers as Public Intellectuals. Literature, Celebrity, Democracy*. London: Palgrave MacMillan.
- Hyttinen, Elsi 2012: *Kovaa työtä ja kohtalon oikkuja. Elviira Willmanin kamppailu työläiskirjallisuuden tekijyydestä vuosisadanvaihteen Suomessa*. Turku: Turun yliopisto.
- Hägg, Samuli 2011: Kerrontakeinojen sosiologiaa. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 428–456.
- Hämäläinen, Ville 29.8.2022: Eikö enää saa edes kirjoja kirjoittaa? *Kiiltomato-Lysmasken* -verkkolehden blogi. [Verkkoaineisto] <https://kiiltomato.net/eiko-ena-saa-edes-kirjoja-kirjoittaa/>. Viitattu 28.9.2024.
- Jameson, Fredric 1991: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- Kajander, Anna 2020: *Kirja ja lukija digitalisoituvassa arjessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Latour, Bruno 1993: *Emme koskaan ole olleet moderneja*. Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1991.
- Launis, Kati 2018: Mitä naiset lukevat? Vantaan kaupunginkirjaston digitaalisen lainausdatan tulkintaa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2018 s. 4–21. <https://doi.org/10.30665/av.76461>.
- Luhmann, Niklas 2000: *Art as a Social System*. Stanford: Stanford University Press. Saksankielinen alkuteos 1995.
- Luhmann, Niklas 2013: *Introduction to Systems Theory*. Cambridge: Polity Press.
- McGuigan, Jim 2010: *Cool Capitalism*. London: Pluto Press.
- Murray, Simone 2018: *The Digital Literary Sphere. Reading, Writing, and Selling Books in the Internet Era*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Niemi, Juhani 1991: *Kirjallisuus instituutiona. Johdatus sosiologiseen kirjallisuudentutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Niemi, Juhani 2000: *Kirjallinen elämä. Kirjallisuuden yhteiskuntasuhteiden kartoitusta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rifkin, Jeremy 2000: *The Age of Access. How the Shift from Ownership to Access is Transforming Capitalism*. Harmondsworth: Penquin.
- Riihinen, Eleonoora 18.8.2022: WSOY aloittaa maksuttoman kirjoittajakoulun sosiaalisen median vaikuttajille. *Helsingin Sanomat*. [Verkkoaineisto] <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000009011963.html>. Viitattu 28.9.2024.
- Riihinen, Eleonoora 24.8.2022: Somevaikuttajat keskusteleivat Instagramissa nyt siitä, kuka saa kirjoittaa kirjoja, vaikka löytyisi paljon olennaisempikin kysymys. *Helsingin Sanomat*. [Verkkoaineisto] <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000009023088.html>. Viitattu 28.9.2024.
- Roos, J. P. 1985: Pelin säännöt: Intellektuellit, luokat, kieli. Teoksessa Bourdieu, Pierre: *Sosiologian kysymyksiä*. Tampere: Vastapaino. 7–28.
- Ruohonen, Voitto 2011: Sosiologisen tekstintutkimuksen lähtökohtia. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 76–101.
- Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) 2011: *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Said, Edward 2011: *Orientalismi*. Suom. Kati Pitkänen. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1978.
- Schneider-Mayerson, Matthew – Weik von Mossner, Alexa – Malecki, W.P. 2020: Empirical Ecocriticism: Environmental Texts and Empirical Methods. – *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 2/2020 s. 327–336. <https://doi.org/10.1093/isle/isaa022>.
- Sevänen, Erkki 1998: *Taide instituutiona ja järjestelmänä. Modernin taide-elämän historiallis-sosiologiset mallit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sevänen, Erkki 2011: Kohti kirjallisten tekstien sosiologiaa. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 11–48.
- Talaskivi, Katri 2019: *Kieli-ideologia ja kirjailijakäsitys 2010-luvun Suomessa. Muunkielisten kirjailijoiden kokemuksia suomalaisessa kirjallisuusinstituutiossa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8912-5>.
- Turunen, Risto 2003: *Uhon ja armon aika. Suomalainen kirjallisuusjärjestelmä, sen yhteiskuntasuhteet ja rakenteistuminen vuosina 1944–1952*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Turunen, Risto 2009: Kirjatuotanto ja kulttuurinen murros. Teoksessa Grahns, Maarit – Häyrynen, Maunu (toim.) *Kulttuurituotanto. Kehykset, käytäntö, prosessit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 82–104.
- Turunen, Risto 2011: Ideologia, diskurssi ja representaatio. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 298–336.

Kirjallisuushistorian kirjoittaminen ja tutkiminen

Kukku Melkas

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1721-7199>

Aino Mäkikalli

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

Kuka päättää tai miten määritellään, mistä kirjallisuushistoria muodostuu? Millä perusteilla valitsemme juuri tiettyjä teoksia tai tekijöitä? Mitä merkityksiä jokin teksti, teos tai kirjallinen ilmiö saa, jos sitä tarkastellaan sen kirjallisuushistoriallisessa kontekstissa? Miten jokin tietty kirjallisuuden laji tai muu ilmiö on muotoutunut historian kuluessa?

Näitä kysymyksiä pohtii tutkija, joka on kiinnostunut kirjallisuushistoriasta, sen muotoutumisen tavoista ja kirjallisuudessa tapahtuvista muutoksista. Kirjoitettuja kirjallisuushistorioita voi ajatella pysäytyskuvina: niiden sisältö on aina sidoksissa siihen tiettyyn hetkeen, jolloin ne on muovattu, ja niihin kirjallisuudentutkimuksellisiin traditioihin tai keksintöihin, jotka niiden kirjoittamista ohjaavat. Kirjallisuushistoriat siis muokkaavat omasta ajastaan käsin kuvaa kirjallisesta menneisyydestä – ja menneisyydestä laajemminkin.

Historian tutkimuksessa on tapana erottaa menneisyyden ja historian käsite toisistaan. Menneisyyteen kuuluvat kaikki menneessä ajassa tapahtuneet asiat, kun taas historiallinen menneisyys on yhdenlainen, rajattu kertomus, jossa vain osa menneiden aikojen tapahtumista muodostaa kokonaisuuden (ks. White 2014). Kirjallisuushistoriatkin ovat tällaisia rajattuja kertomuksia. Ne esittävät meille valikoidun koosteen kirjallisuuden vaiheista ja ilmenemismuodoista.

Kirjallisuushistoriaa teoretisoinut David Perkins (1992, 13) on esittänyt, että ainoa täydellinen kirjallisuushistoria olisi tuo menneisyys itse, mutta tämä ei taas olisi historiaa, koska se ei olisi tulkitsevaa ja selittävää. Yhden, yhtenäisen kirjallisuushistorian laatiminen on teoreettisesti mahdoton tehtävä syistä, joihin palaamme tarkemmin alla. Menneisyydessä syntynyt kirjallisuus on niin monimuotoista ja laajuudeltaan hallitsematonta, että yritys koota tämä kaikki yhdeksi kokonaiseksi kirjallisuuden historiaksi näyttäytyy useimpien kirjallisuushistorian tutkijoiden mielestä utopistisena tehtävänä (ks. Perkins 1992, 11–17). Meillä on kuitenkin edelleen aktiivisessa käytössä sellaisia teoksia kuten Kai Laitisen kirjoittama *Suomen kirjallisuuden historia* (1981), Bernt Olssonin ja Ingemar Algulinin *Litteraturens historia i världen* (1990) tai Pekka Vartiaisen *Länsimaisen kirjallisuuden historia* (2009). Tässä piilee kirjallisuushistorioitten paradoksi: vaikka emme pysty kirjoittamaan aukottomia historioita, tarvitsemme

niitä (vrt. Perkins 1992, 17). Löydämme yhä uusia menneiden aikojen kirjailijoita, ja huomaamme, miten kirjallisia ilmiöitä voidaan tulkita toisin kuin aiemmin. Kirjoittaja on kytköksissä omaan aikaansa ja valitsee näkökulman, josta käsin hän menneisyyden kirjallisuutta tarkastelee. Tätäkin kautta kirjallisuushistoria on jatkuvassa liikkeessä, samoin kuvamme menneisyydestä.

Kirjallisuushistoria kirjallisuuden tarkastelun lähtökohtana

Kirjallisuushistoriallinen ajattelu ja kirjallisuushistorioitten kirjoittaminen ovat kytköksissä romantiikan aikana syntyneeseen modernin historiallisen ajattelutavan syntymiseen ja kansalliseen heräämiseen. Aiemmin oli vallinnut käsitys, jonka mukaan kirjallisuus syntyi laajasti ajateltuna pyrkimyksenä noudattaa yleispäteviä sääntöjä, kirjallisia konventioita, joiden lähtökohta oli antiikin klassisessa kirjallisuudessa, mutta 1700-luvun lopussa alkoi myöhemmän kehityksen kannalta olennainen muutos. Silloin kirjallisuus alettiin ymmärtää ainutlaatuisten yksilöiden ainutlaatuisen luomistyön tuloksena, jolloin kirjallisuuden ei katsottu alistuvan millekään ylihistoriallisille säännöille. Keskeiseksi tuli nyt kunkin kansakunnan kirjallisuuden oma historia.

Kirjallisuushistoriat rakentuivat 1800-luvulla lähinnä kahden peruskiven varaan: yhtäältä kirjallisuus kytkettiin kansakunnan historiaan, toisaalta kirjailijayksilöiden nerokkuuden korostamiseen. 1800-luvulla muotoutuneen uuden tieteenalan, kirjallisuustieteen, lähtökohtana olikin kansallisten kirjallisuuksien vertaileminen ja niiden pohjalta maailmankirjallisuuden käsitteen ja kaanonin muodostaminen. (Saariluoma 1989, 14.) Kirjallisuushistoria oli näin ollen elimellisesti kytköksissä kirjallisuuden tutkimuksen menetelmiin, vertailevaan ja biografiseen kirjallisuudentutkimukseen.

Maailmankirjallisuuden käsitteen lanseeraaja J. W. von Goethe toi esille useissa myöhäistuotantonsa esseissä ajatuksen kansalliskirjallisuudet ylittävästä laatukirjallisuudesta, joka ymmärrettiin kunkin kansan parhaimmasta kirjallisuudesta koostuvaksi kaanoniksi (ks. Goethe 2014; Damrosch 2014). Herman Hesse kirjoitti 1920-luvulla *Maailmankirjallisuuden kirjasto* -nimisessä tekstissään, kuinka “[aitoon] sivistykseen johtavista teistä yksi tärkeimmistä on maailmankirjallisuuden opiskelu, vähittäinen perehtyminen siihen ajatusten, kokemusten, symbolien, fantasioiden ja toivekuvien suunnattomaan aarreaitaan, jonka olemme monien kansojen kirjailijoiden ja ajattelijoiden teoksissa menneisyydessä perineet” (Hesse 2000, 14). Kirjallisuushistorian tunteminen ja kaanon nähtiin paitsi kirjallisuustieteilijöiden tutkimisen lähtökohtana myös Hessen sanoin ”aidosti” sivistyneen ihmisen mittana.

Uuskritiikin ja formalististen teorioiden muutettua radikaalisti tapaa ymmärtää kirjallisuus 1920-luvulta lähtien muuttui myös tapa ymmärtää kirjallisuushistoriaa. René Wellekin ja Austen Warrenin teoksessa *Kirjallisuus ja sen teoria* (*Theory of Literature*, 1949) painotettu teoskeskeinen kirjallisuuden ymmärtäminen ja lukutapa vastusti tekijän, teoksen ilmestymisajankohdan ja -paikan huomioimista. Siksi kirjallisuuden historiinkin tuli keskittyä itse kirjallisuuteen, teosten sisäisiin konventioihin ja piirteisiin, kirjallisuuden sisäisiin yhteyksiin. (Wellek & Warren 1969, 41; Saariluoma 1989, 18.) Uuskritiikin kirjallisuushistoriakäsitys aiheutti sen, että kirjallisuushistoria ei enää muodostanut lähtökohtaa kirjallisuuden ymmärtämiselle, vaan siitä tuli enemminkin oma alueensa erillään itse teoksiin keskittyvästä tarkastelusta. Kirjallisuushistoriat, yksittäisiä maita ja kielialueita sekä laajemmin esimerkiksi maailmankirjallisuutta

koskevat yleisesitykset, alkoivat muodostaa kirjallisuudelle taustan, jota ei välttämättä tarvittu teosten tutkimisessa.

1970-luvulla esiin tulleet reseptiteoriat korostivat lukijan merkitystä teosten vastaanotossa, jolloin kirjallisuushistorian kirjoituksessakin alettiin huomioida yhä enemmän lukijuutta ja vastaanottoa. Hans Robert Jauss (1983, 201–202) esittääkin, että “[k]irjallisuuden historiallisuus ei riipu ainoastaan post festum asetetusta kirjallisten faktojen jatkumosta, vaan siitä, miten lukija on kirjallisen teoksen aikaisemmin kokenut. Tämä dialoginen suhde on ensisijainen ehto myös kirjallisuushistorialle.” Feministiset, jälkikolonialistiset ja jälkistrukturalistiset painotukset ovat puolestaan nostaneet esille sen, kuka kirjallisuushistoriaa kirjoittaa ja kenen näkökulma siinä pääsee esille. 1900-luvun loppupuoliskon aikana tultiin yhä tietoisemmaksi kirjallisuushistorian luomista vääristymistä sikäli, että kaanon oli muodostettu kapeasti unohtaen tai suorastaan syrjien esimerkiksi naisten kirjoittamaa kirjallisuutta, erilaisten populaarien kirjallisuuden lajien huomioimista tai pienempien kansojen, kuten Suomessa saamelaiden, tuottamaa kirjallisuutta. 1900-luvun loppupuolella tuotiin näkyviin kirjallisuushistorian ja kaanonin muodostamiseen liittyvät valtakysymykset.

Kai Laitinen (1989, 42–45) on esittänyt, että kirjallisuushistorioiden kirjoittamiseen liittyvien muutosten taustalla voidaan nähdä historiallis-yhteiskunnallisia murroksia, sukupolvenvaihdoksia, taiteellisia murroksia, paradigmamuutoksia, uusia teoslöytöjä ja aikaperspektiivin mukanaan tuomia uudelleentarkasteluita. Murroksia voivat aiheuttaa kirjallisuuden ulkopuolelta tulevat muutokset, kuten sodat, erilaiset ideologiset ristiriidat, tieteellisten paradigmojen muutokset tai kirjallisuuden sisäiset murrokset, kuten esimerkiksi kirjallisen modernismin myötä herännyt kiinnostus kirjallisuuden estetiikkaan ja muotoon. Ekokriittisen ja posthumanistisen teorian myötä – ilmastokriisin aikakaudella – kirjallisuushistoriaakaan tuskin enää kirjoitetaan huomioimatta ihmisen ja ympäristön välisen suhteen tarkastelua.

Myös maailmankirjallisuuden ymmärtäminen ja koko käsite on osoittautunut haasteelliseksi. Vaikka Goethe (2014, 19) oli omien sanojensa mukaan inspiroitunut pohtimaan maailmankirjallisuuden käsitettä luettuaan kiinalaista kirjallisuutta, vielä 1900-luvun loppupuolelle asti kirjallisuushistoriat fokuosoituivat yleensä yhden valtion, kielialueen, kansallisuuden, maanosan tai kulttuuripiirin kirjallisuuteen. Maailmankirjallisuuden tai länsimaisen kirjallisuuden tarinat keskittyivät käytännössä laajalti eurooppalaisperäiseen, valkoisten miesten kirjoittaman kirjallisuuden jatkumoon. Vaikka koko planeettamme kirjallisuudet tasapuolisesti kattava historia lieneekin käytännössä mahdoton toteuttaa, on 2000-luvulla kuitenkin palattu maailmankirjallisuuden ideaan ja laadittu esimerkiksi antologioita, joissa tulee esille länsimaista kirjallisuutta laajemmin eri kulttuuripiirien ja kielialueiden kirjallisuushistorioitten keskeisiä teoksia. Yksi esimerkki viimeaikaisista ponnistuksista on neliosainen, kymmeneen kirjoittajien tuottama maailmankirjallisuuden historia *Literature: A World History* (Damrosch & Lindberg-Wada 2022).

Toisaalta maailmankirjallisuuden ideaa on lähestytty myös rajatumminkin. Pascale Casanovan kirjoittaman *La République mondiale des lettres* -teoksen (1999, myös engl. *The World Republic of Letters* 2004) keskeinen ajatus on, että kirjallisuutta ei pitäisi enää ajatella suhteessa kansallisiin konteksteihin, vaan sen laatua ja menestystä tulee mitata osana globaalia ja ylirajaista kirjallisuuden kenttää. Casanova keskittyy lähinnä 1900-lukuun, jonka aikana kirjailijat kansainvälistyivät ja alkoivat luoda verkostoja ympäri maailmaa. Tällaista kansallisten rajojen yli käyvää verkostoitumista ja

liikkuvuutta esiintyy myös italialaisen kirjallisuudentutkijan Franco Morettin esittämissä käsityksissä maailmankirjallisuudesta. Kirjallisuushistoriaa käsittelevissä tutkimuksissaan Moretti on käyttänyt tietokoneavusteisia kvantitatiivisia menetelmiä, joilla hän on hahmottanut niin kutsumaansa ”maailmankarttaa” osoittamaan teosten ja kirjallisten ilmiöiden liikkumista ja vaikutusta eri alueilla ja eri kulttuureissa. (Ks. Moretti 2005.) Keskustelu maailmankirjallisuudesta nykykirjallisuudessa on edelleen vilkasta (ks. D’Haen 2012; Küpper 2013; Damrosch 2003 ja 2014; Etherington & Zimble 2018).

Näiden kirjallisuudentutkimuksen suuntausten ja historiallisten muutosten myötä valottuu se, miten kirjallisuushistorian muodostumiseen vaikuttavat hyvin monenlaiset käsitykset kirjallisuudesta, sen syntymekanismeista ja jopa vastaanottotavoista. Viime vuosikymmenien teoreettiset suuntaukset ovat osoittaneet, että kirjallisuushistorian yleisesitysten laatiminen vaatii tekijöiltään erittäin paljon tiedostamista, rajamista ja reflektiota. Toisin sanoen lukevalle yleisölle on kirjoitettava auki ja näkyville se, miten valinnat ja rajaukset on tehty. (Ks. Steinby 2024, 14–18.)

Käännös maailmaan päin: Suomen kirjallisuuden historioita rakentamassa

Konkreettinen esimerkki kirjallisuushistoriallisen otteen ja kirjoittamista ohjaavien näkemysten muutoksista ovat erot Laitisen *Suomen kirjallisuuden historian* (1981) ja Yrjö Varpion päätoimittaman *Suomen kirjallisuushistoria 1–3:n* (1999) välillä. Laitisen historiaa jäsentävät vaihtuvat tyylikaudet ja suomalaiset kirjailijat, jotka muodostavat niin sanotun kansallisen kaanonin. Historiallinen konteksti käsitetään lähinnä kansallisena historiiana. Sen sijaan vuoden 1999 suurella joukolla kirjoitetussa historiassa keskeisenä jäsenänsperiaatteena on laaja yhteiskunnallinen ja kulttuurihistoriallinen muutos, modernisaatio monine ulottuvuuksineen. Kirjallisuuden lajeja tai tyylejä ei nähdä enää ensisijaisesti osana suomalaisuuden rakentumista, vaan tutkijoita kiinnostaa nyt se, mitä lajit tai tyylit kertovat yleisemmistä liikahtuksista maailman kokemisessa tai yksilön ja yhteiskunnan suhteessa. (Ojajarvi & Työlähti 2017, 7–8.) Tämä on esimerkki myös siitä David Perkinsin (1992, 9–10) tekemästä huomiosta, että uuskritiikin aiheuttaman uinumisen jälkeen kiinnostus kirjallisuushistoriaan heräsi uudelleen, ja lähtökohdaksi otettiin kirjallisuuden merkitys yhteiskunnassa ja maailmassa. Näin ollen myös suomalaisen kirjallisuuden historiaa oli syytä katsoa uusista näkökulmista ja entistä useampien lajien puitteissa.¹ *Suomen kirjallisuushistoria 1–3:ssa* korostuivat Laitisen vuoden 1981 kirjallisuushistoriaan verrattuna merkittävästi paitsi kysymykset nykyaikaistumisesta ja modernista yksilöstä yleensä, myös naisten ääni ja yhteiskunnan eri ryhmien suhteet ja osakulttuurit.

Aina 1980-luvulle saakka kirjallisuuden kaanon muodostui voittopuolisesti miesten kirjoittamasta kirjallisuudesta ja kirjallisuushistorioissa rakennettiin mielellään mieskirjailijoiden välisiä jatkumia. Naiskirjailijoita alettiin kaivaa – arkistoista ja historiasta – esiin vähitellen vuosituhannen lopun lähestyessä. Suomessa julkaistiin

1 Perusteellisen kartoituksen suomalaisten kirjallisuushistorioiden kirjoittamisen tavoista ja tyypillisistä jäsenyksistä eri aikoina antaa teoksen *Kansallisen katveesta – Suomen kirjallisuuden yllirajaisuus* johdanto. Johdannon kirjoittajat esittelevät myös suomalaisten kirjallisuushistorioiden moninaistumisen 2000-luvulla vuoteen 2015 saakka. (Grönstrand ja muut 2016, 7–37.)

vuonna 1989 Maria-Liisa Nevalan toimittama ensimmäinen kattava ja uraauurtava naiskirjallisuuden historia *“Sain roolin johon en mahdu”*. *Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*, kun feministinen kirjallisuudentutkimus oli rantautunut Suomen yliopistoihin. Samaan aikaan alettiin tehdä yhteispohjoismaisena hankkeena moniosaista *Nordisk Kvindelitteraturhistorie* -teosta (Elisabeth Møller Jensen 1993–1998), joka kokosi naiskirjailijoiden pitkän historian keskiajalta 1900-luvun loppuun.²

Teosten yhtenä alkusysäyksenä voidaan pitää Sandra Gilbertin ja Susan Gubarin klassikkoteosta *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* vuodelta 1979. Tämä angloamerikkalaisen feministisen kirjallisuudentutkimuksen pioneerityö aloitti pitkälle kantaneen keskustelun traditioiden ja kaanonin vinoutumista. Se esitteli lukijoilleen aivan toisenlaisen näkymän 1800-luvun brittiläiseen ja yhdysvaltalaiseen kirjallisuuteen kuin siihen saakka oli tehty. Tekijät nostivat esiin ajan naiskirjailijoita, kuten Jane Austenin, Charlotte Brontën ja Emily Dickinsonin, ja purkivat samalla aikansa kirjailijakäsitykseen liittyviä myyttejä, jotka olivat estäneet hahmottamasta naisten kirjailijuutta. Vaikka myöhemmin teosta on kritisoitu sen rajauksista ja essentialismista (naisten käsitteleminen liian yhtenäisenä joukkona), sen arvoa traditioiden uudelleenarvioijana ja kirjallisuushistorian uudelleenkirjoittajana ei voi kiistää. Kirjallisuuden historian uudelleenkirjoittaminen toimii osana identiteettipolitiikkaa. Historian uudelleenkirjoitus on ollut tärkeä askel erilaisten vähemmistöjen tai alistettujen ryhmien etsiessä oikeutusta omalle kokemukselleen, ”meille”.

Feministinen tutkimus havahdutti kirjallisuudentutkijat tarkastelemaan omaa tieteenalaansa kriittisesti ja näkemään monenlaisia puutteita kirjallisuuden historian esityksissä. Sen lisäksi että naiskirjailijat näyttävät häviävän helpommin kirjallisuuden historiasta, myös naisten suosimat lajit, aiheet ja tarkastelutavat on nähty usein vähempiarvoisina. Kun naiskirjailijat alkoivat 1800-luvun alun Suomessa ja Ruotsissa kirjoittaa romaaneja, ei romaania pidetty kovinkaan arvokkaana, vaan pikemminkin hie-man heppoisena, uutena ja vasta muotoutuvana lajina. Yhtäältä juuri sen vuoksi naisilla oli mahdollisuus ottaa laji omakseen ja kirjoittaa sitä uusiin, kiinnostaviin suuntiin (ks. Grönstrand 2005; Launis 2005). Arvostettu ja vallitseva laji romaanista – sel-laisena kuin me sen tänä päivänä tunnemme – tuli Suomessa vasta vähitellen siirryttäessä 1900-luvulle. Samalla ruotsinkielisten naiskirjailijoiden panos ”unohdettiin” yli sadaksi vuodeksi kirjallisuushistorioista. Unohduksen syy ei kuitenkaan ollut ainoastaan sukupuoli, vaan myös kieli.

Nimittäin kun kirjallisuushistorioita on koostettu ja kirjoitettu, on erojen häivyttämällä ja yhtenäisyyksien esittämällä ollut vankka sija. Yksi tällainen samuuskien rakentaja on pitkään ollut nationalismi eli kansallinen kehys. Suomen kohdalla se on tarkoittanut yksikielisyyden ja yksimielisyyden tarkoituksellista alleviivaamista. Kun kansallista ajattelua historioiden koostamisen kehyksenä on alettu purkaa, Suomi ja suomalainen kirjallinen kulttuuri ovatkin näyttäneet osana laajempaa globaalia kulttuuria, jossa vaikutteet ovat kulkeneet moneen suuntaan ja ristiin rastiin. (Grönstrand ja muut 2016.) Niin Minna Canth kuin Aleksis Kivikin kirjoittivat myös ruotsin kielellä, vaikka kirjallisuushistoriat eivät suomalaisten kirjailijoiden monikielisyyttä olekaan juhlistaneet. (Ks. tarkemmin Grönstrand 2016, 44–50.)

2 Nykyään teos löytyy myös verkkoversiona (<https://nordicwomensliterature.net>).

Samalla tavalla katveisiin tai kaanonin ulkopuolelle on suljettu erilaisia vähemmistöjä, jotka eivät ole istuneet kansallisen yhtenäisyyden kehykseen tai kansakunta-ajattelun normatiiviseen sukupuolioletukseen. Vasta 2000-luvun puolella on kirjallisuuden tutkimuksessa äänensä ja paikkansa vakiinnuttanut queer-tutkimus (Kekki & Ilmonen 2004; Karkulehto 2007; Carlson 2013; Hyttinen 2014). Sen myötä heteronormista poikkeavat seksuaalisuudet – yhtäältä noista positioista kirjoittaneet tekijät ja toisaalta asiaan liittyvät, usein piiloiset merkitykset myös muussa kirjallisuudessa – ovat saaneet sijansa kirjallisuushistoriassa. Suomen kolonialistinen menneisyys on puolestaan paljastunut saamelaisuuden ja saamelaisten kirjallisten äänten kartoittamisen myötä, etenkin Vuokko Hirvosen (1999) ja Veli-Pekka Lehtolan (1997) tutkimusten ansiosta. On nähty myös alueellista kirjallisuushistoriointia (Sinikka Carlsson ja muut (toim.) *Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria*, 2010), pelkästään suomenkieliseen proosaan keskittyvä historia (Markku Eskelinen *Raukoilla rajoilla*, 2016), lasten- ja nuortenkirjallisuuden lajiin keskittyvä historia (Maria Laukka ja muut (toim.) *Pieni, suuri maailma*, 2003), suomenruotsalaisen kirjallisuuden laaja erillisteos (Rainer Knapas, Johan Wrede & Clas Zilliacus (toim.) *Finlands svenska litteraturhistoria I–II*, 1999–2000) ja suomenoksien kirjallisuushistoriaa (Riikonen ja muut (toim.) *Suomennoskirjallisuuden historia 1–2*, 2007; Outi Paloposki & Hannu Riikonen (toim.) *Suomennetun tietokirjallisuuden historia 1800-luvulta 2000-luvulle*, 2013).

Kirjallisuushistoria liikkeessä

Voidaan siis sanoa, että vähitellen erilaisten äänten ja lajienkin kirjo on laventunut ja kirjallisen kentän moninaiset toimijat ovat nousseet esiin. Seurauksena tästä vuonna 2013 ilmestynyt *Suomen nykykirjallisuus 1–2* purki aiemmin vallinneita rajalinjoja ja vastakkainasetteluja (Hallila ja muut 2013a; 2013b). Se otti kohteekseen samanaikaisesti vakavan ja viihteellisen, kävi läpi myös kirjallisuushistorioissa usein marginaaleihin jääneitä lajeja – lastenkirjallisuudesta poplyriikkaan ja sarjakuvaan – sekä tarkasteli suomen- ja ruotsinkielisten kirjailijoiden ohella myös saamenkielistä kirjallisuutta. Teospari huomioi myös, kuten itse asiassa jo vuoden 1999 kirjallisuushistoria, kirjallisuusinstituution merkityksen muun muassa erityisenä säätelevänä vallankäyttönä kirjallisella kentällä. Pikkuhiljaa on siis tultu tyylikausi- ja tekijäkeskeisestä otteesta yhä selvemmin kontekstuaaliseen jäsennostapaan, jossa kirjallisuus on elävä ja aktiivinen osa yhteiskuntaa.

Kirjallisuushistorioiden laatimisen yksi suuri murros on koettu viimeisen kymmenen vuoden aikana, kun teknologian tuomat mahdollisuudet on otettu käyttöön humanistisissa tieteissä: digitaalisuus on avannut kirjallisuushistorian aivan uudella tavalla. Laajat digitaaliset tietokannat mahdollistavat esimerkiksi yhä uusien teosten ja nimikkeiden löytämisen sekä julkaisumäärien ja lajimääreiden uudelleenarvioinnin (vrt. Bode 2018). Nämä mullistukset laventavat edelleen käsitystämme kirjallisuushistoriasta, mutta myös itse kirjallisuudesta. Kirjallisuus oli esimerkiksi 1800-luvulla paljolti sanoma- ja aikakauslehdissä ilmestyviä kertomuksia ja kirjoituksia. Tällaisen materiaalin haravoiminen ja koostaminen saattaa avata hyvinkin yllättäviä näkymiä niin tekijöihin kuin teksteihin.

Uusimpia avauksia kirjallisuushistorian kirjoittamisessa on myös kirjallisuuden ja kontekstien lukeminen eräänlaisia solmukohtia etsimällä. Ne ovat jollekin ajalle

ominaisia tai nousevia kirjallisia ilmiöitä, jotka alkavat näkyä toistuvina hahmotustapoina, henkilöhahmotustyyppinä, aiheina tai muina sellaisina. Kirjallisuus nähdään tuolloin suhteiden verkostona, jonka tarkastelun apuna voivat toimia myös tilastollinen data, vastaanotto, palkinnot tai kirjallisuusdebatit. (Ks. Kirstinä 2012, 9–23.) Solmu-kohtia avaamalla pyritään saamaan historiallista näkymää kirjallisiin, kulttuurisiin tai yhteiskunnallisiin säikeisiin (Ojajärvi & Työlähti 2017, 8).

Muodostettaessa kuvaa siitä, mitä kirjallisuushistoriointi on, ei ole syytä tuijottaa vain järeitä historioita vaan muistaa perustutkimuksen rooli. Kaikki se, mitä tutkijoina teemme ja mistä metodeista ja aineistoista kiinnostumme, vaikuttaa siihen, mitä historioihin suodattuu. Se, mitä ja miten on tutkittu parin edellisen vuosikymmenen aikana, näkyy lopulta kirjoitetuissa historioissa. Esimerkiksi tästä sopii hyvin jo vuoden 1999 *Suomen kirjallisuushistoria*. Sen kontekstuaalisia painotuksia ei olisi ilman perustutkimusta ja esimerkiksi feministisen tutkimuksen läpimurtoa. Nykyaikaistumisen teemastaan teos voi kiittää myös hieman aiemmin ilmestynyttä Pertti Karkaman (1994) tutkimusta *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Kulttuurintutkimuksen ja kirjallisuusinstituution tutkimuksen ansiosta vuoden 1999 historiassa käsitellään myös esimerkiksi lukemisen historiaa ja työväen kirjallista kulttuuria.

Itse asiassa hyvin suuri osa kirjallisuudentutkimuksesta on kirjallisuushistorian tutkimista ja uudelleen kirjoittamista. Kaikkia kirjallisuushistoriaa tarkastelevia teoksia ja artikkelikokoelmia ei suinkaan nimetä kirjallisuushistorioiksi, vaikka oikeastaan on kyse samasta projektista: kirjallisuushistorian liikuttamisesta.

Kirjallisuushistoria on erilaisten jatkumoiden kautta elävä ja eloisa osa kirjallisuuden nykypäivää, ei koskaan ”valmis” kertomus. Kirjallisuushistoria muotoutuu kaiken aikaa. Se, mitä ja miten siitä kirjoitetaan, kytkeytyy aina tavalla tai toisella erilaisiin valta-asetelmiin ja kirjoittamishetken kontekstiin. Ja kun pohdimme kirjallisuushistoriaa, pohdimme samalla nykyhetkeä: jotkin asiat nykyhetkessä tarvitsevat historiallisia vastauksia, ja siten ne nousevat esiin myös kirjallisuushistoriaa tarkastellessa. Samalla nykykirjallisuuden aiheet, lajit tai ilmiöt nähdään vasten kirjallisuuden jatkumoa ja historiaa.

- Kirjallisuushistoria on yhden henkilön tai laajemman kirjoittajajoukon näkemys, valikoitu kooste kirjallisuuden vaiheista ja ilmenemismuodoista. Kirjallisuushistorioita on kirjoitettava aina uudelleen, koska käsitys menneisyydestä muuttuu alati kulloisenkin nykyhetken ohjaamana.
- Kirjallisuushistoriasta kiinnostunut kirjallisuudentutkija näkee teoksen synty- ja vastaanottokontekstit elimellisenä osana tutkittavaa kohdetta.
- Kirjallisuushistorioiden tarjoama tieto toimii nykykirjallisuuden muistina ja kirjallisten jatkumoiden ja katkosten tallentajana. Tietokoneavusteisilla menetelmillä on mahdollista tutkia laajasti esimerkiksi teosten ja kirjallisten ilmiöiden liikkuvuutta yli kansallisten rajojen.
- Viime vuosikymmenien aikana menneisyydestä on nostettu esille aiemmin vähälle huomiolle jäänyttä kirjallisuutta, kuten naisten tai erilaisten vähemmistöryhmien kirjoittamaa kirjallisuutta tai erilaisia seksuaalisuuksia käsitteleviä teoksia.

Lähteet

- Bode, Katherine 2018: *A World of Fiction. Digital Collections and the Future of Literary History*. Ann Arbor: University of Michigan Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctvdtjp1d>.
- Carlson, Mikko 2013: *Paikantuneita haluja. Seksuaalisuus ja tila Christer Kihlmanin tuotannossa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Casanova, Pascale 1999: *La République mondiale des lettres*. Paris: Seuil.
- Damrosch, David 2003: *What Is World Literature?* Princeton: Princeton University Press.
- Damrosch, David 2014: Introduction. Teoksessa Damrosch, David (toim.) *World Literature in Theory*. Chichester: Wiley Blackwell. 1–12.
- Damrosch, David – Lindberg-Wada, Gunilla (toim.) 2022: *Literature. A World History*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Etherington, Ben – Zimler, Jarad 2018: *The Cambridge Companion to World Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108613354>.
- Gilbert, Sandra M. – Gubar, Susan 1979: *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Goethe, J. W. von 2014: Conversations with Eckermann on *Weltliteratur*. Käänt. John Oxenford. Teoksessa Damrosch, David (toim.) *World Literature in Theory*. Chichester: Wiley Blackwell. 15–21. Saksankielinen alkuteos 1827.
- D’Haen, Theo 2012: *The Routledge Concise History of World Literature*. Abingdon: Routledge.
- Grönstrand, Heidi 2005: *Naiskirjailija, romaani ja kirjallisuuden merkitys 1840-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Grönstrand, Heidi 2016: Kirjallisuushistoria, kansakunta ja kieli. Monikielisyys metodologisen nationalismien haasteena. Teoksessa Grönstrand, Heidi – Kauranen, Ralf – Löytty, Olli – Melkas, Kukku – Nissilä, Hanna-Leena – Pollari, Mikko (toim.) 2016: *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden ylläpidosta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 38–59.
- Grönstrand, Heidi – Kauranen, Ralf – Löytty, Olli – Melkas, Kukku – Nissilä, Hanna-Leena – Pollari, Mikko (toim.) 2016: *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden ylläpidosta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hallila, Mika – Hosiaislouma, Yrjö – Karkulehto, Sanna – Kirstinä, Leena – Ojajarvi, Jussi (toim.) 2013a: *Suomen nykykirjallisuus 1. Lajeja, poetiikkaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hallila, Mika – Hosiaislouma, Yrjö – Karkulehto, Sanna – Kirstinä, Leena – Ojajarvi, Jussi (toim.) 2013b: *Suomen nykykirjallisuus 2. Kirjallinen elämä ja yhteiskunta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hesse, Hermann 2000: *Maailmankirjallisuuden kirjasto*. Suom. Teppo Kulmala. Lahti: Imprimitur. Saksankielinen alkuteos 1929.
- Hirvonen, Vuokko 1999: *Saamenmaan ääniä. Saamelaisnaisen tie kirjailijaksi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hyttinen, Elsi 2014: Naurawat kummitukset ja muita vastenmielisiä figuureita, eli kuinka kirjoittaa queeria kirjallisuudenhistoriaa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2014 s. 34–45. <https://doi.org/10.30665/av.74944>.
- Jauss, Hans Robert 1983: Kirjallisuushistoria kirjallisuustieteen haasteena. Teoksessa Nevala, Maria-Liisa (toim.) *Kirjallisuudentutkimuksen menetelmiä*. Suom. Marja-Liisa Nevala. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 197–235. Saksankielinen alkuteos 1970.
- Karkama, Pertti 1994: *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karkulehto, Sanna 2007: *Kaapista kaanoniin – ja takaisin. Johanna Sinisalon, Pirkko Saision ja Helena Sinervon teosten queer-poliittisia luentoja*. Acta Universitatis Ouluensis. Series. B. Humaniora (81). Oulu: Oulun yliopisto.
- Kekki, Lasse – Ilmonen, Kaisa (toim.) 2004: *Pervot pidot. Homo-, lesbo-, ja queer-näkökulmia kirjallisuudentutkimukseen*. Helsinki: Like.

- Kirstinä, Leena (toim.) 2012: *Nodes of Contemporary Finnish Literature*. Studia Fennica Litteraria. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Küpper, Joachim (toim.) 2013: *Approaches to World Literature*. Berlin: Akademie Verlag. <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30690>.
- Laitinen, Kai 1989: *Suomen kirjallisuuden historia*. Helsinki: Otava. Alkuteos 1981.
- Launis, Kati 2005: *Kerrotut naiset. Suomen ensimmäiset naisten kirjoittamat romaanit naiseuden määrittelijöinä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtola, Veli-Pekka 1997: *Rajamaan identiteetti. Lappilaisuuden rakentuminen 1920- ja 1930-luvun kirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Moretti, Franco 2005: *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London: Verso.
- Nevala, Maria-Liisa (toim.) 1989: "Sain roolin johon en mahdu". *Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*. Helsinki: Otava.
- Ojajarvi, Jussi – Työlähti, Nina (toim.) 2017: *Maamme romaani. Esseitä kirjallisuuden vuosikymmenistä*. Jyväskylä: Jyväskylän nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7306-3>.
- Perkins, David 1992: *Is Literary History Possible?* Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Saariluoma, Liisa 1989: Johdanto: Kirjallisuushistoria eilen ja tänään. Teoksessa Saariluoma, Liisa (toim.) *Kirjallisuushistoria tänään*. Kirjallisuudentutkijain vuosikirja 43. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 11–36.
- Steinby, Liisa 2024: Introduction. Teoksessa Steinby, Liisa – Kalnačs, Benedikts – Oshukov, Mikhail – Parente-Čapková, Viola (toim.) *The Politics of Literary History. Literary Historiography in Russia, Latvia, the Czech Republic and Finland after 1900*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. 1–44.
- Varpio, Yrjö ja muut 1999: *Suomen kirjallisuushistoria 1–3*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Wellek, René – Warren, Austin 1969: *Kirjallisuus ja sen teoria*. Suom. Vilho Viksten ja Matti Suurpää. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1949.
- White, Hayden 2014: *Practical Past*. Northwestern University Press, Evanston.

Marxilainen kirjallisuudentutkimus

Jussi Ojajärvi

https://orcid.org/0000-0001-6437-9011

Millaisia käsitteellisiä välineitä marxilainen traditio antaa kirjallisuuden- ja kulttuurintutkimukselle? Kyse voi olla ensinnäkin kapitalismin ilmiöiden ja valta-asetelmien kriittisestä hahmottamisesta. Miten yhteiskuntaluokka, pääoma, työ, markkinat ja kulutus jäsentävät todellisuutta, ja miten niitä kirjallisuudessa koetaan ja kerrotaan? Toiseksi voidaan kysyä, miten ideologinen valta yleisesti ottaen toimii ja millaisessa suhteessa kirjallisuus siihen on. Kolmantena pääseikkana marxilaiset tutkijat ovat pohjineet kirjallisen tyylin ja yhteiskunnallisen kehityksen suhdetta.

Usein johdannot marxilaiseen kirjallisuudentutkimukseen puhuvat lähinnä jälkimmäisistä aihepiireistä: ideologiasta ja kirjallisuuden kompleksisesta suhteesta siihen; kirjallisen otteen, muodon tai tyylin yhteiskunnallisesta ulottuvuudesta. Mutta myös teemakeskeisemmällä kapitalismin kritiikillä on ollut tutkimuksessa paikkansa – vanhastaan esimerkiksi työväenkirjallisuuden yhteydessä ja nytemmin tulkittaessa sellaisia 2000-luvun vaihteen teoksia, joissa tuodaan näkyviin luokkasuhteet ja markkinoiden otteen voimistuminen yhteiskunnassa.

Karl Marxin ajattelussa keskeisintä oli historiallisuus: ”Ihmiset tekevät historiansa itse mutta eivät mielensä mukaisista palasista, eivät itse valitsemissaan vaan käsillä olevissa, heille annetuissa, perintönä kulkeutuneissa oloissa.” (Marx 1978, 148.) Ihmisen toiminta – muun muassa kirjallisuus – on sekä historian tekemistä että mitä suurimmin sen tuottamaa. Taustatekijöistä keskeisimmässä roolissa marxilaisille ovat taloudelliset materiaaliset tuotantovoimat: millaisia ne ovat ja millaisiksi ihmisten asemat, tajuunat ja tavat niiden keskellä muodostuvat?

Usein ne, jotka eivät tunne Marxin ajattelua, muodostavat kuvan siitä vain hänen nimissään luotujen totalitarististen, yksilönvapautta tukahduttaneiden hirmuvaltojen perusteella. Mutta oliko hän 1900-luvun Stalin ja Mao vai 1800-luvun yhteiskuntafilosofi, joka tavoitteli vapaan yksilöllisyyden toteutumista kaikkien eikä vain osan kohdalla (ks. Eagleton 2000 ja 2012)?

Marx katsoi yhtäältä, että kapitalistinen tuotantotapa on historiallinen keino materiaalistien tuotantovoimien kehittämiseksi ja siten tavallaan myös modernin yksilöllisyyden mahdollistamiseksi (ks. Berman 1988, 90–98). Toisaalta hänelle oli selvääkin selvempää, että pääoman logiikka alistaa yhteiskuntaa ja yksilöitä omille arvonlisäyksen periaatteilleen. Tällaisiin ideologisiin pakkoihin marxilainen kritiikki kohdistuu.

Käsitteitä kapitalismin kriittiseen tarkasteluun

Kapitalismikriittisiä perusteemoja ovat luokkasuhteet ja, kuten Erkki Sevänen (2021) sanallistaa, kapitalistinen rationalisaatio eli se, miten kapitalismin logiikka ylipäättään järjestää todellisuutta. Kapitalismi on marxilaisille pääoman arvonlisäykseen ja tuotantovälineiden yksityisomistukseen perustuva järjestelmä, jossa on väistämätön ristiriita pääoman (*capital*) ja työvoiman (*labour*) välillä. Pääoma – sen personifikaationa kapitalisti – pyrkii kasaamaan arvoa. Siihen se tarvitsee työvoimaa, joka tuottaa arvoa enemmän kuin saa palkakseen. Työvoima puolestaan ei halua tulla kohdelluksi kohtuuttomasti. Eroavat intressit tuottavat luokkakamppailua. Erilaisissa kapitalistisissa yhteiskunnissa (ks. Sevänen 2018) kamppailu toteutuu eriasteisena: lievempänä tai jyrkempänä, piiloisempana tai avoimempana. Pääoman ja työvoiman ristiriita halkoo luokkaa elävien todellisuutta, toimijuutta ja minuuksia.

Marx erotti *luokassa* kaksi aspektia, luokan ”sinänsä” ja luokan ”itselleen”. Edellinen viittaa objektiiviseen luokka-asemaan ja jälkimmäinen luokkatietoisuuteen, käsitykseen omasta asemasta ja sitä säätelevistä tekijöistä. Luokka-asemassa elämisestä ei automaattisesti seuraa, että ihmisillä olisi asiasta erityisen jäsentynyttä käsitystä. (Ks. Lahikainen & Kauranen 2016, 48–49; Ojajärvi 2016, 98–102.) Luokkasuhteet eletään ja tietoisuus niistä kehkeytyy, jos kehkeytyy, muuallakin kuin vain talouden alueella: käsitellen luokkasuhteita kulttuurisesti, eläen luokkaa osana ”sosiaalisten suhteiden kokonaisuutta” (Thompson 1978, 150) ja organisoituen poliittisesti.

Marxilainen kapitalismin tarkastelu on siis yhtäältä luokkatutkimusta: luokkajärjestyksen eleyksi tulemisen ja luokkakamppailun tarkastelua. Kaikki luokkatutkimus ei kuitenkaan ole marxilaista, vaan sitä on eri tieteenaloilla, kuten sosiologiassa, historiassa ja sukupuolentutkimuksessa, etenkin 2000-luvulla tehty myös laajennetulta tai muulta teoreettiselta pohjalta.¹ Kun nykyään tutkitaan luokan merkityksiä teksteissä, pyritään näkemään luokan rakentumisen eri tasoja: miten luokka rakentuu paitsi taloudellisena erona, myös kulttuurisina eroina, merkkeinä, oletamuksina ja arvostuksina. Esimerkiksi sosiologit Pierre Bourdieu ja Beverley Skeggs ovat tutkineet näitä aiheita omista, vain joiltain osin marxilaisista näkökulmistaan. Bourdieulta on peräisin käsitys erilaisista ”pääomista” eli varannoista eli siitä, miten taloudellisten resursien ohella epätasa-arvoa luovat myös kulttuuriset ja sosiaaliset resurssit ja se, miten niitä arvotetaan yhteiskunnassa.² Skeggs (2014) ja intersektionaaliset feministit taas ovat tutkineet luokan ja sukupuolen yhteenkietoutumia.

Paitsi luokkaan, moni tärkeä marxilaisten kehittämä tai omaksuma käsite liittyy kapitalistisen rationalisaation kritiikkiin. Näitä ovat tavara, tavarautuminen, reifikaatio ja vieraantuminen sekä ideologia. *Tavara* on tuote, joka tehdään markkinoille voiton välikappaleeksi. Se on siis sellainen tuote, jossa sisältö (käyttöarvo) on enemmän tai vähemmän alisteinen taloudellisen hyödyn (vaihto- ja lisäarvon) periaatteille. Tavara voi olla konkreettinen tai myös abstrakti esine tai asia, niin vaate, brändi kuin vaikkapa elämys. *Tavaraistaminen* (*commodification*, suom. myös *tavaraistuminen* tai

1 Monitieteellisestä luokkatutkimuksesta termein *luokkajärjestys* ja *luokkakamppailu* ks. Anttila, Kauranen, Launis & Ojajärvi (toim.) 2016. Luokkatutkimuksen eri tavoista ks. saman teoksen liite 1. Käsillä olevassa teoksessa ks. luku Sosiologinen kirjallisuudentutkimus.

2 Varantojen, elämäntyylien ja rakenteistuneiden olemusten (habitusten) arvottamista Bourdieu (1996) kutsui ”distinktioksi”.

tavaroituminen) on vastaavasti sitä, että yhteiskunnan eri osa-alueita ja ihmisten rooleja organisoidaan tavarantuotannon, voitontavoittelun ja myyjä–ostaja-ajattelun pohjalta.

Sanna Karlströmin runo kokoelmassa *Alepala* (2019) tematisoi aihepiiriä näin:

Iltayhdeksän jälkeen
maisema vähenee
kolmellakymmenellä prosentilla.
Kun tulee pimeää, kaikki myydään pois.

Kerran seisoin meren rannalla.
Horisontissa saari mureni kuin valtava voisarvi,
mutta paljon hitaammin.
Minun teki mieli soutaa sinne,
jos se vielä olisi kaupan.
Eihän minulla ollut venettä.
Eikä rahaa, sen suotuisaa tuulta.

Runossa nykykapitalistinen todellisuus hahmottuu ”maisemana”, joka lopulta ”myydään pois”. Tavarantuotanto rajaa runon puhujan näkökenttää, tekee siitä ideologista. Se vaikuttaa ehkä myös hänen tapaansa hahmottaa menneisyyttään: muistossa saari on kuin tuote tuotteiden joukossa, ollut ”kaupan” kenties ”vielä”. Samalla puhuja havahtuu luokka-asemaansa: ei ole ollut rahan ”suotuisaa tuulta” eli resursseja päästä kiinni saareen.

Entä miten tulkita avauksen personifikaatiota: alennusmyynnissä ”maisema vähenee”? On kuin tavaramuotoinen maisema toimisi itsestään ja kuin sen takana ei olisi nähtävissä inhimillistä toimijapersoonaa. Tällainen vaikutelma kielii *reifikaatiosta*, joka sekin on marxilaisten kirjallisuudentutkijoiden käyttämä, joskaan ei vain marxilainen käsite. George Lukács ja sittemmin etenkin Fredric Jameson käyttävät termiä reifikaatio puhuessaan esinemäisestä todellisuuskuvasta, joka on häiriö ”meidän ja koko sosiaalisen kognitiivisessa suhteessa” (Jameson 2008, 447). Sosiologisena yleiskäsitteenä reifikaatio viittaaakin siihen, miten ihmisen tuottama todellisuus – Karlströmin tematisoima ”maisema” – voi näyttää paradoksaalisesti ihmisestä riippumattomalta maailmalta ja oman toimintansa lähteeltä. Tällaisessa esinemäisessä todellisuuskuvassa inhimillisen toiminnan tuotteet tulevat koetuksi ”ikään kuin ne olisivat jotakin muuta kuin ihmisen aikaansaannoksia – esimerkiksi luonnonlakeja, kosmisten lainalaisuuksien seurauksia tai jumalallisen tahdon ilmenemismuotoja” (Berger & Luckmann 2000, 103–104).

Jos siis pääoman, markkinoiden ja kulutuksen edellyttämät suhteet rajaavat todellisuuskuvan eli ”maiseman”, voidaan puhua juuri reifikaatiosta. Voidaan myös pohtia, miten tai missä määrin ihminen tällöin on alistettu pääomalogiikan välineeksi ja vieraantunut työnsä tuotteista, ihmisyyden mahdollisuuksista ja historiallisesta ymmärryksestä. Marxilainen *vieraantumisen* (*alienation*) käsite viittaa toimijuuteen ja luokkapolitiittisesti erityisesti työhön. Vieraantumisessa ”työläisten yhteys työhönsä, tuotteisiinsa, kanssatyöläisiinsä” ja viime kädessä olemukseensa inhimillisen todellisuuden tuottajana katkeaa. (Jameson 2008, 447.) Näin vieraantuminen on osa todellisuuden reifikaatiota.

Pähkinänkuoressa: kapitalismissa pääomalle tavoitellaan lisäarvoa, rakenteellisesti tuo tavoite ajaa tavaramuotoa ja luokkasuhteita, ja tällöin maailmankuva voi yksipuolistua ratkaisevasti – reifioitua – ja ihminen vieraantua. Tällaista kapitalistista logiikkaa kirjallisuuden- ja kulttuurintutkimuksessa voidaan pitää marxilaisittain silmällä. Ei kuitenkaan pidä olettaa ainakaan ennalta, että logiikan toteutuma olisi suoraviivainen, kontekstuaalisesti varioitumaton tai vailla käänteitä. On oltava herkkyyttä nähdä niin omassa aineistossa kuin historiassa ja nykypäivässä erisuuntaisia säikeitä, vastavoimia, jännitteitä, murtumia ja dialektiikkaa, asioiden kääntymistä toisikseen. Yleisesti on myös muistettava, että tulkinnalliset peruskäsitteet, varsinkaan marxilaiset, eivät ole ydinluonteeltaan hypoteeseja, joita pitäisi asettua ”todistamaan” ja sitten todeta tulkin- kinta tehdyksi, vaan ne ovat käsitteellistyskäsitteiksi kiteytettyjä kysymyksiä ja ongelmia, ”yhä ratkeamattomia historiallisia prosesseja” (Williams 1988, 23), joiden sisältöjä, suuntia ja käänteitä on tarkasteltava.

Marxilaisen tutkimuksen tiedonintressi on tieteellinen, mutta taustaltaan selvästi myös emansipatorinen. Niin sanottuun Frankfurtin koulukuntaan kuulunut marxilainen humanisti Erich Fromm (1971, 240) jäseni emansipatorisia periaatteita seuraavaan tapaan: Materiaalisen tuotannon pitäisi olla ihmistä varten, ei päinvastoin. Ihmistä ei saa typistää välineeksi. Historian tarkoituksena on ihmisen luovien kykyjen toteuttaminen ja oikeudenmukaisen yhteiskunnan luominen.

Frankfurtin koulukunta syntyi harjoittamaan kriittistä kulttuuriteoriaa. Keskushahmoina toimivat Theodor Adorno ja Max Horkheimer (lisäksi muun muassa Walter Benjamin ja Herbert Marcuse). *Valistuksen dialektiikassa* (*Dialektik der Aufklärung*, 1944) Adorno ja Horkheimer kritisoivat teknis-taloudellisen rationalisaation valtaa: valistus oli suuntautunut myyttejä vastaan, mutta teknis-taloudellisesta rationaalisuudesta tuli sen omaa mytologisoitumista. Tämä modernisaatiokritiikki oli myös kapitalismin ja siihen sisältyvän ideologisen hallinnan kritiikkiä. Kuuluisassa ”kulttuuriteollisuutta” koskevassa osuudessa Adorno ja Horkheimer tarkastelivat tavaratuotettua kulttuuria ideologisenä riittinä. Kulttuuriteollisuus on sellaista massa- ja korkeakulttuurin tuotantoa, jossa teoksia pyritään standardisoimaan ja niiden vaikutus yleisöön laskelmoimaan. Toistettavat piirteet ja tyylit valikoidaan, jotta saadaan aikaan tunnistettava tuote. Kulttuuriteollisuus tarjoaa variaatiota jokaisen makuun, mutta sen yksilöllisyys on standardisoitua (esimerkiksi tähtikulttuurissa ”omaperäistä” on ollut hiuskihara tähden silmillä tai kapellimestarin ”lennokas” johtamistyyli). Yleisö taas osallistuu kulttuuriteollisuuteen ymmärtäen, että sen tuotteiden kuluttamatta jättäminen tarkoittaisi ulkopuolisuutta yhteisöstä. (Ks. Hautamäki 1999.) Tätä voimme miettiä joskus Netflix-maratoniemme tauolla?

Ideologiakriittisiä käsitteellistyskäsitteitä

Taloustieteilijä Thomas Piketty toteaa tutkimuksensa *Pääoma ja ideologia* (*Capital et idéologie*, 2019) aluksi: ”Jokaisen yhteiskunnan on pystyttävä perustelemaan siinä ilmevä eriarvoisuus, tai muuten koko yhteiskunnan poliittinen ja sosiaalinen rakenne horjuu.” Marxilaisittain ajatellen ideologista yhteiskunnassa onkin ennen muuta se, miten se perustelee oman eriarvoisuutensa. *Ideologia* esittää tietyn ryhmän edun tai maailmankuvan yleisenä, ”luonnollistaa” sen, näyttää sen itsestäänselväksi.

Ideologia sosiaalistaa meitä paljolti tiedostamattamme. Ideologinen johtoasema tai hallinta eli hegemonia toteutuu usein epäsuorasti. Se ei perustu niinkään pakkoihin ja rajoihin kuin huomaamattomasti suuntaaviin paineisiin, kutsuihin ja suostumuksiin. Tätä hegemoniasta kirjoittaneet marxilaiset Antonio Gramsci ja Raymond Williams ovat tähdentäneet. Toisaalta hegemoniaan voi liittyä vastustusta ja jopa vastahegemoniaa, murtumia ja ristiriitoja. (Ks. luku Kulttuurintutkimus.)

Ideologian teoretisoinnissa vaikutusvaltainen on ollut Louis Althusserin vuoden 1970 essee ”ideologisista valtiokoneistoista”, joita ovat koulu, kirkko, media ja muut vastaavat instituutiot. Ne tuottavat suostumusta yhteiskunnallisiin oloihin, siinä missä ”pakottavat valtiokoneistot”, kuten armeija ja poliisi, hallitsevat ulkoisen puuttumisen uhalla. Ideologia omaksutaan, koska se tarjoutuu eräänlaiseksi selitykseksi yksilön paikasta yhteiskunnassa, luo siitä ymmärrettävän kuvan – vaikkakin hämärtää samalla näkyvistä sen luonnetta (Koskela & Rojola 2000, 126–129). Ideologia on mielekäs peilatussa yksilölle hänen tarvettaan olla subjekti, eheä minä. Tätä Althusser (1984, 118–137) kutsuu *interpellaatioksi*: ideologia avaa eteemme subjektiposition, jossa ”värintunnistamme” omakuvamme ja jossa koemme toteuttavamme itseämme. (Ks. myös luku Strukturalismi.)

Miniatyyri kutsumekanismista on L’Oréalin vanha mainoslause: ”Koska olet sen arvoinen.” L’Oréal tunnistaa arvon minussa, tarjoutuu peiliksi, josta ihailla itseäni. Samalla puhuttelu kääntää minut ikään kuin merkitysten ja tavoitteiden ainoaksi *lähteeksi*, vaikka tosiasiallisemmin ottaen omakuvani on paljolti *tulosta* yhteiskunnan ja kulttuurin prosesseista (ks. Hall 1999, 256). Tämäntapaista nurinkurista mekanismeista interpellaation käsite kuvaa. Ideologinen interpellaatio – kutsu ja suostumus – voi näyttäytyä myös sokeutena omalle luokkapositiolle. Ajatellaanpa menestynyttä kirjailijaa, joka puhuu sunnuntaihaastattelussa lapsien saamisesta ja kehottaa sitä miettiä olemaan huolettu: ei arki niin raskasta ole, voihan aina tilata kotiin siivoojan. Millaiseen luokkapositioon puhuja tällöin on tullut kutsutuksi, ja mitä hän ei peiliin tuijottaessaan näe?

Geneeristen mediatekstien analyysiin ideologiateoria voi antaa avaimia jo yksinkertaisten yhteiskunnallisten perusasetelmien tasolla, varsinkin, jos tekstit, kuten mainokset, on lähtökohtaisesti muotoiltu tukemaan kapitalistista tuotantoa. Kirjallisuuden ja taiteen asema suhteessa ideologiaan taas on marxilaisille teoreetikoille jännitteinen. He ovatkin usein moittineet ”vulgaarimarxilaiseksi” sellaista mekanistista käsitystä taloudellisen ”perustan” ja kulttuurisen ”päälysrakenteen” suhteesta, jossa kirjallisuus tulee käsitetyksi lähinnä perustan ”heijastuksena”.³ Asia on paljon monimutkaisempi. Kulttuuri ei ole ydinluonteeltaan peilimäistä heijastusta vaan historian keskellä tapahtuvaa toimintaa. Siinä voivat edustua kulloistenkin tuotantovoimien ja luokkasuhteiden ohella myös talouden ja kulttuurin dynaaminen jännite ja historialliset eriaikaisuudet.

3 Marxin tietyssä analyttisessä kontekstissa esittämässä käsiteparissa ”perusta” viittasi taloudellisiin materiaaliin tuotantovoimiin ja ”päälysrakenne” kulttuurisiin ilmiöihin osana koko historiallista prosessia. Marx ei esittänyt näitä toisistaan erillisinä vakioina, mutta myöhemmässä yleiskäytössä erottelu tuotti helposti yksioikoisen ja -aikaisen käsityksen talouden ja kulttuurin suhteesta ja siitä, mikä voi onnistua määrittämään mitään (Williams 1988, 191–199). Osa ongelmaa oli juuri ”heijastuksen” käsite. Williamsin (1988, 112–117) mukaan se ei ole tarpeeksi materialistinen, sillä se sivuuttaa todellisen ”materiaalia käyttäen tehtävän työn”, joka ei niinkään heijasta kuin *välittää* yhteiskunnan voimia epäsuorana yhteytenä tai vaikutuksena.

Williamsin (1988, 139–153) termein kulttuurissa elää paitsi vallitsevia (*dominant*), myös orastavia (*emergent*) ja jäänteenomaisia (*residual*) virtauksia ja tuntemusten kudoksia (tuntemusrakenne, *structure of feeling*).

Näin marxilainen tutkimus on pyrkinyt teoretisoimaan ja tulkitsemaan sitä, miten kirjallisuus sekä on sidoksissa aikansa ideologiaan että etäännyty siitä. Kirjallista teosta tarkastellaan suhteessa sellaiseen ideologiseen rakenteeseen, ”jonka osa se on mutta jota se kuitenkin taiteessaan muuntaa” (Eagleton 2002, 18). Selkeä esimerkki tekstistä, joka marxilaisessa analyysissä sekä asettuu ideologian keskelle että ottaa siitä sana-taiteellista etäisyyttä, on Juha Seppälän lyhyt novelli ”Supermarket” teoksesta *Super Market* vuodelta 1991. Teksti kuvaa market-todellisuutta, jossa kaikki on tuotettu ja kirjaimellisesti pysäytetty kulutettavaksi. ”Tavaroita voi ottaa hyllystä mielin määrin ja viskoa niitä pitkin käytäviä. Leivoksesta saa haukata ja viskata loput lattialle.” ”Kun naiset ovat seisaaltaan, niitä on helppo riisua.” (Seppälä 1991, 71–72.) Pääoma tekee maailmasta esineen ja antaa lupauksia rajattomasta kuluttamisesta, myös ihmisten kuluttamisesta. Yliampuvedellaan novelli kuitenkin nimenomaan satirisoi markkina-lupauksia, kapitalistista tavaraimistamista ja reifioitunutta maailmankuvaa. Osuvasti myös muotoratkaisu on mitä painavin osa tematiikkaa, sillä kertoja kutsuu puhutelta-vaansa – kuin ideologia. (Ojajärvi 2006, 39–75.)

Novelli tuskin olisi syntynyt ilman 1980-luvun nousukautta ja tuolloin vallinnutta kulutuskeskeisyyttä. Samalla Seppälän kerronnan satiirinen ote ikään kuin kantaa mukanaan toista historiallista aikaa, sellaista, jolle kulutus ei vielä ole 80-lukulaisten kiihtynyttä ja itsestään selvää (ks. Ojajärvi 2018a, 128–129). Mikään ei kuitenkaan takaa, että kirjallisuus olisi aina ideologiakriittinen media. Teos tuntemusrakenteineen voi saada otettua etäisyyttä ideologiaan, mutta se voi olla myös myötäsukainen tai yhdessä suhteessa analyttinen ja toisessa ideologinen. Esimerkkinä tekstistä, jolla on Seppälän novellia epäselvempi suhde kapitalismin ilmiöihin ja aikansa ideologiseen (brittiläiseen) kontekstiin, olkoon tässä J. K. Rowlingin *Harry Potter* -sarja (1997–2007).⁴

Tylypahkan koulussa oppilaat jaetaan tupiin, jotka selvästikin viestivät yhteiskunnallisesta luokkajärjestyksestä. Sarjan lukijaa kutsutaan samastumaan etenkin Rohkelikko-tuvan asukkaisiin. Rohkelikko edustaa resurssiltaan ja tavoiltaan lähinnä keski-luokkaa (kuten Korpinkynsikin). Sillä on hyvin epäluuloinen suhde yläluokkaan, Luihuiseen, ja hallitsemattomaksi riistäytyneeseen luhisvoimaan Voldemortiin. Keski-luokka pärjää opiskelun, nokkeluuden, sinnikkyiden ja vertaisavun turvin, mutta se on jostain syystä joutunut tilanteeseen, jossa se tuntee olonsa orvoksi (kuin Harry) ja maailmansa järjestyksen uhatuksi. Marxilaisittain tulkiten tämä teoksen esittämä kokemuksellinen kamppailutilanne on thatcherismista alkaneen uusliberalistisen murroksen – tuloerojen kasvun, toimeentulon epävarmuuden ja yksilön omillaan vastuut-tamisen – tunnustelua fantasian kaavussa.

Oireellista ja tuohon orastavaan tilanneanalyttisyyteen nähden ristiriitaistakin on se, että Tylypahkassa vallitsee kyseenalaistamaton kilpailu: tupien välinen pistelasku-systeemi. Kilpailun määrittävää asemaa voi lukea tekstin poliittisesti tiedostamatto-mana (vrt. Jameson 1981) merkinä siitä, että tupien välillä on *kapitalistista* kamppai-lua. Mutta merkki on nimenomaan alitajuinen ja verhoutunut. Tupien luokka-allego-risuus on tekstissä vain tarinallinen perusjännite eikä kapitalismikriittisen analyysin

4 Inspiraatiota jamesonilaiseen luentaani ovat osin antaneet mm. Blake 2004 ja Park 2003.

kohde, ja kilpailu on Tylypahkassa annettu fakta. Siihen mukaudutaan ja sitä juhlietaan ”huispauksen” muodossa. Huispaus taas on säännöiltään olevinaan joukkuepeli, mutta lujatahtoinen yksilösuoritus tapaa äkkinäisesti kääntää ja lopettaa kamppailun. Yksilön menestykseks teko esiintyy ratkaisuna ja ylikorostuu muiden työn kustannuksella, kuten uusliberalistisessa vahvan yksilön ideologiassa on tapana. Huispaukseen liittyy pelivälineiden kautta myös voimakasta kulutus- ja brändikeskeisyyttä.

Työväenluokka on Tylypahkan luokka-allegoriassa mukana näkyvimmin metsänvartija Hagridin muodossa (könsikäs saa osakseen sympatiaa tullessaan vallanpitäjien kaltainkohtelemaksi), näkymättömämmin taas Puuskupuh-tuvassa, joka on keskiluokan kannalta hyväntahtoista ja urheaa joukkoa, mutta ei niin nokkelaa ja joka tapauksessa sivuosassa. Dursleyn perhe (Harryn kasvattiperhe) liioitellun groteskeine ahmatipoikineen taas edustaa opiskelevan keskiluokan inhokki-omakuvaa: kulutuskeskeisyyteen ja apaattiseen sohvaperunatylyyyteen vajonnutta, epäilyttävän rahvaanomaista perhettä.⁵

Kirjallinen ote ja yhteiskunta – esimerkkinä kysymys realismista

Yksi 1900-luvun marxilaisen kirjallisuusteorian päävirtauksia oli pohtia kirjallisen otteen, muodon tai tyylin yhteiskunnallisuutta ja implisiittistä poliittisuutta. Poetiikka ja sen muutokset voivat olla osa yhteiskunnallis-kulttuurista tuntemusrakennetta tai -kudosta, kuten Raymond Williams (1988, 146–153) ehdottaa. Marxilaisen otteen varhainen, tärkeä edustaja Georg Lukács taas katsoi, että merkittävä kirjallisuus voi toimia vastavoimana kapitalistiselle rationalisaatiolle (reifikaatiolle). Se oli hänen lähtökohtansa realismia koskevassa keskustelussa.

Lukács näki kapitalismin aiheuttavan todellisuuskuvan reifioitumista: sen myötä ei nähdä yleisen ja erityisen tosiasiallista yhteyttä, sitä, miten historia tekee ihmistä ja ihminen historiaa. Lukácsista merkittävä taide voi kuitenkin korjata näkymää, kun se antaa oivalluksen tuosta perusasiasta. Tällaista kirjallista otetta Lukács nimitti juuri realismiksi. (Koskela & Rojola 2000, 122.) Realisti, kuten Thomas Mann, tietää Lukácsin (2001, 1039) mukaan omalla luovalla tavallaan, kuinka ”ajatukset ja tuntemukset kasvavat yhteiskunnan elämästä” ja ovat osa sitä. Tärkeä realisti Lukácsille (1978) oli Honoré de Balzac, sillä tämä kuvasi ranskalaisen yhteiskunnan vaiheen, jossa raha oli vasta noussut porvarilliseksi hyveeksi, toimintaa ja mieltä suuresti ohjaavaksi voimaksi. Esimerkiksi *Inhimillinen komedia* -sarjan (*La Comédie humaine*, 1829–1848) romaanissa *Ukko Goriot* (*Le Père Goriot*, 1835) uuden sukupolven hahmot ja sosiaaliset suhteet, myös perhesuhteet, ovat raha- ja statusajattelun korruptoimia. Uusi yhteiskunnallinen vaihe tematisoituu yhtäältä traagisena, toisaalta ravisuttavuudessaan eteenpäin työntävänä.

Kriittisen realistinen kirjallisuus havainnollistaa todellisuutta *tyypillisyyden* kautta, Lukács teoretisoi. Tyypillisen käsitteellä hän ei tarkoittanut stereotyyppisyyttä tai keskivertoilmiötä, vaan juuri realistisesti oivaltavaa henkilökuva tai tilannetta (vrt. yllä rahan korruptoima suhde perheeseen). Tyypillisessä ”historiallinen kehitys ja yksittäinen konkreettinen seikka yhtyvät tehokkaaksi kokonaiskuvaksi”, Lasse Koskela ja Lea

5 Brittisosiologit (esim. Skeggs 2014) eivät 2000-luvulla suotta ole tutkineet sitä, miten keskiluokka yrittää säilyttää asemaansa erilaisilla projektiolla työväenluokkaa kohtaan.

Rojola tiivistävät. ”Tyypillisyyden piiriin kuuluvat siis ne pinnan alla olevat voimat, jotka marxilaisesta näkökulmasta – – paljastavat yhteiskunnan sisäisen struktuurin ja sen dynamiikan.” (Koskela & Rojola 2000, 122.)

Siinä missä realismi, ideaalisesti ottaen, pystyy tyypillisyyden hahmottamiseen selventäessään objektiivisen ja subjektiivisen suhdetta, eivät kapitalismin ”imperialistisen kauden” kirjalliset koulukunnat Lukácsin mielestä kykene vastaavaan. Ne ”jämähättävät välittömyyteensä” eri tavoin. (Lukács 2001, 1040; 2005.) Naturalismissa annetaan objektiivinen mutta sirpaloitunut kuva maailmasta: tarkkaan kuvatut yksityiskohdat korvaavat yleisen ja erityisen välisen dialektiikan. Modernismi taas ei subjektiivisuutta painottaessaan Lukácsin mielestä sekään riitä selventämään ulkoisemman ja sisäisemmän todellisuuden suhdetta. (Ks. Leslie 2007.)

Lukácsin käsitys realismista muodosti tärkeän lähtökohdan 1900-luvun marxilaisessa kirjallisuusteoriassa – varsinkin, kun sitä lähdettiin haastamaan.⁶ 1930-luvulla Bertolt Brecht (1974) argumentoi Lukácsia vastaan, että kirjoittaminen oman ajan yleisölle kopioimalla Balzacin (osin melodramaattista) tyyliä tarkoittaisi realismin potentiaalin mitätöimistä. Realismia ei voi sitoa tiettyyn ajattomaan muotoon.⁷ Pikemminkin on siis kyse otteesta tai eetoksesta, joka voi saada erilaisia muotoja. Myöhemmin Williams määrittelikin realismia juuri sen marxilaisittain tärkeän hengen kautta:

On nimenomaan tämän [realistisen] tradition ominaispiirre tarkastella luomuksissaan koko elämäntapaa eli yhteiskuntaa, joka on suurempi kuin yksikään sitä koostavista yksilöistä, ja yksilöllisiä ihmishahmoja, jotka kuuluessaan tuohon elämäntapaan, tullessaan sen vaikuttamiksi ja auttaessaan muotoilemaan sitä ovat tavallansa myös kiistattomia päämääriä itsessään.⁸

Mitä Brechtiin tulee, hänen oma versionsa realistisesta eetoksesta on vieraannuttamiseksi outouttama näytelmä – tavallaan modernistinen realismi. Vieraannuttamiseksi funktio on estää katsojan yksinkertainen tunteellinen samastuminen näytelmään ja täten pakottaa häntä aktiiviseen yhteiskunnallisen tulkitsijan ja arvioijan rooliin (ks. Steinby & Tanskanen 2013, 284–285).

Theodor Adornokin arvosti taiteen epäidenttisyttä kapitalismin välineellistetyssä todellisuuskuvan kanssa. Voisiko juuri modernismin kerronnallisessa pirstaleisuudessa, juonettomuudessa ja oudoissa henkilökuissa piillä tilannedialektista kykyä vastarintaan? (Koskela & Rojola 2000, 124–125.) Ehkäpä se voi pirstoa sellaista valheelistä tyytyväisyyttä kokonaisuuteen, jota kulttuuriteollisuus Adornon mukaan tuottaa, ja näin antaa etäisyyttä kapitalistiseen elämänmuotoon. Mutta kuten filosofi Mikko Lahtinen tiivistää, Adorno ei esittänyt yksiselitteistä näkemystä yhteiskunnallisesti ”hyvästä” taiteesta:

6 Ks. Ojajärvi 2013; Pelttonen 2008, 20–28.

7 Realismin tavanaistuminen olikin toisaalta jo Lukácsin huolia. Hän, kuten tahollansa Brechtkin, varoitti sellaisesta ”pseudorealismista” (Lukács 2001, 1034), joka vain matkii realismin konventioita vailla sen edistyksellistä eetosta ja realismi-imitaationa on vain kapitalismin jokapäiväistä tavara- ja ilmiömaailmaa.

8 Williams 1958, suomennosta (2015) hiottu.

Ainakaan sitä ei voinut määritellä vain lajityypin tai tyyllilajin mukaan, vaan oli myös arvioitava taideteoksen historiallisesti *spesifiä* suhdetta kapitalistiseen tuotantotapaan, teoksen asemaa ja tehtäviä tavaramarkkinoiden läpäisemässä yhteiskunnassa sekä teoksen kykyä tai kyvyttömyyttä tuoda *esteettinen* ulottuvuus mukaan kansanjoukkojen elämään. (Lahtinen 2011, 162.)

Myöhempiä marxilaisia sekä nykykapitalismin tarkastelijoita

Myöhemmistä marxilaisista kirjallisuudentutkijoista keskeisimpien joukossa ovat Terry Eagleton ja Fredric Jameson. Eagleton on kirjoittanut katsaukset niin marxilaisesta kirjallisuusteoriasta (1976) kuin ideologiasta (1991) sekä 1990-luvulla suomenetun *Kirjallisuusteoria*-oppikirjan. Jameson on tarkastellut pitkässä tuotannossaan kirjallisuusteoriaa, kirjallisuutta realismista ja modernismista sciifiin ja dekkareihin, elokuvaa, arkkitehtuuria ja kuvataidetta. 1980-luvulla hän pohti erityisesti postmodernisuutta ja tuli siitä tunnetuksi. Tärkeitä käsitteitä hänen tuotannossaan ovat *poliittinen tiedostamaton* ja *kognitiivinen kartoitus*.

Jamesonille tunnusomaista on historiallistaa kirjallisuutta sen tyylin tai sisällöllisen muodon kautta eli nähdä poetiikka sosiaalisena. Postmodernismin Jameson (1999) liitti silloiseen ”viimeaikaiseen kapitalismiin”.⁹ Hän piti kulttuurin postmoderneja ilmiöitä merkinä siirtymästä sellaiseen kapitalismin vaiheeseen, jossa pääoma on globaali voima ja tavaramuotoa hyvin vaikea välttää. Postmodernismi viestii usein tuntemusta todellisuudesta fragmentteina, havaintoja yhteen vetävä subjekti liki katoaa, ja samoin on käymäisillään kokonaisuuden historialliselle taustalle. Sen sijaan havaintojen tilallisesta, vaihtelevasta pinnasta itsestään tulee intensiivinen, puoleen-savetävä. Tämä on Jamesonille postmodernin ”skitsofreenisuutta”. (Ks. Jameson 1989; 1999, 1–53.) Hän ei moralisoi, mutta näkee historiallisuuden katoamisen ideologisena ilmiönä. Toisaalta postmodernismi kiinnostaa häntä siinä, mitä se kertoo vallitsevasta kapitalismin kokemuksesta ja mitä oivalluksia se kenties voi tarjota jollekin uudelle luokkatietoisuudelle. Tästä puolesta Jameson puhuu ”kognitiivisena kartoittamisena”. Tuolloin hän luki kulttuurin postmodernisuutta siis sekä tiedostamattomana oireena aikakauden kapitalistisesta järjestyksestä että ounastellen – kuin dialektisena keikauksena orastavaa – utooppista momenttia.

Suomessa 1900-luvun marxilaisista tutkijoista keskeisimpiä olivat työväenkirjallisuudentutkija Raoul Palmgren laajoine katsauksineen (*Joukkosydän*, 1966; *Kapinalliset kynät*, 1983–1984) ja hänen jälkeensä 1970-luvulta alkaen Pertti Karkama. Karkaman monista tulkitsevista tai teoretisoivista teoksista vaikutusvaltaisin on modernisaatiotutkimus *Kirjallisuus ja nykyaika* (1994). Karkama oli myös varhaisimpia uusliberalismin kriitikoita Suomessa (*Kulttuuri ja demokratia*, 1998).¹⁰

9 Jamesonin Ernest Mandelilta lainaama *late capitalism* on tavattu suomentaa *myöhäiskapitalismiksi*, mutta *viimeaikainen* on lähempänä Jamesonin tarkoittamaa merkitystä, ks. Ojajarvi 2018b, 327.

10 Tarkemmin Palmgrenista, Karkamasta ja myöhemmästä kapitalismin tarkastelusta suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa teoksen *Kirjallisuus nykykapitalismissa* (toim. Ojajarvi, Sevänen & Steinby) johdannossa sekä Lahtinen 2011.

2000-luvun alkuvuosikymmeninä kapitalismiin ja ideologiaan liittyvää kirjallisuudentutkimusta on ilmestynyt meillä varsinkin koskien ajan yhteiskuntaa. Marxilaisia käsitteitä tutkimuksissa hyödynnetään monesti, toisinaan niitä vain sivutaan, toisinaan lähtökohtina ovat pitkälti tai kokonaan muut sosiologiset tai vaikkapa feministiset käsitteellistykset. Aihepiirinä on ollut eritoten subjektien asema ja kokemus uusliberalistisen käänteen jälkeisen kapitalistisen rationalisaation ja luokkasuhteiden keskellä. On tarkasteltu myös taidejärjestelmän ja kapitalismin nykyistä suhdetta. Kapitalismiin ja luokkaan liittyen on tutkittu toisinaan toki myös kirjallisuushistoriaa, etenkin työväenkirjallisuutta.¹¹

- Marxilaisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohtana on ymmärtää kirjallisuus historiallisena: historiallisesti rakentuneena taiteen muotona ja todellisuuden osa-alueena. Samalla se myös tekee historiaa analyttisesti tai oireellisesti – ei voi olla tekemättäkään. Kirjallisuus ilmiöineen on osa kompleksista sosiaalista kokonaisuutta.
- Kapitalismikriittiset käsitteellistykset auttavat tarkastelemaan teksteissä tai kirjallisuuden tuotannossa ja vastaanotossa ilmeneviä yhteiskunnallisia muutoksia, materiaalisia valtasuhteita, luokkaristiriitoja ja tavaraistamisen logiikkaa. Ideologiakriittisesti voidaan pohtia valtasuhteiden luonnollistumia ja yhteiskunnallisia kyseenalaistamattomuuksia. Mitä merkityksiä henkilöhahmojen sosiaaliseen asemaan, kokemusmaailmaan, toimijuuteen ja –kenties allegorisesti – keskinäissuhteisiin marxilaisittain ajatellen kiteytyy? Entä kerronnan elementteihin ja sävyihin, runon tuntemuksiin tai draaman kaareen ja aukkoihin?
- Tekstit ovat merkkejä yhteiskunnallisesta taustastaan, siksi mahdollisesti osin ristiriitaisia. Ilmeisemmät, ensisijaisina tarjotut merkitykset ja piiloisemmat sisällöt saattavat osoittaa eri suuntiin. Jännitteet, ideologiset verhoutumiset ja emansipatoriset välähdykset ovat marxilaisittain kiinnostavia, koska niiden täyteistä todellisuuskin on.
- Teoksessa historiallinen sisältö saa muodon – ja näin muotokin on sisältöä. Mil-laista yhteiskunnallista asentoa tai yhteiskunnallisten tuntemusten kudosta tekstin otteesta ja tyylistä voisi löytää? On kuulosteltava, kontekstualisoitava ja pohdiskeltava myös kirjallisuushistoriallisesti vertaillen.

11 Nykykapitalismin ja subjektin suhdetta tarkastelevat eri tavoin niin *Supermarketin valossa* (Ojajärvi 2006), *Minä ja markkinavoimat* (2008, toim. Ojajärvi & Steinby), *Seksin mediamarkkinat* (Karkulehto 2011), *Luokan ääni ja hiljaisuus* (2016, toim. Anttila ja muut) kuin *Kirjallisuus nykykapitalismissa* (2018, toim. Ojajärvi, Sevänen & Steinby). Viimeisimpiä tutkimuksia on Erkki Seväsen Juha Seppälä -tulkinta *Järjen harhapolut* (2021). Kapitalismin ja kirjallisen elämän suhteesta ks. *Kirjallisuus nykykapitalismissa*, osa 1, *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa* (2020, toim. Arminen, Logrén & Sevänen) ja taidesosiologinen järkäle *Art and the Challenge of Markets* (2018, toim. Alexander ja muut). Työväenkirjallisuudesta ks. esim. Hyttinen 2012 ja *Journal of Finnish Studies* 2/2015 (toim. Launis & Salmi-Niklander).

Lähteet

- Adorno, Theodor – Horkheimer, Max 2008: *Valistuksen dialektiikka. Filosofisia sirpaleita*. Suom. Veikko Pietilä. Tampere: Vastapaino. Saksankielinen alkuteos 1944.
- Alexander, Victoria D. – Hägg, Samuli – Häyrynen, Simo – Sevänen, Erkki (toim.) 2018: *Art and the Challenge of Markets Volume 1. National Cultural Politics and the Challenges of Marketization and Globalization*. London: Palgrave MacMillan.
- Alexander, Victoria D. – Hägg, Samuli – Häyrynen, Simo – Sevänen, Erkki (toim.) 2018: *Art and the Challenge of Markets Volume 2. From Commodification of Art to Artistic Critiques of Capitalism*. London: Palgrave MacMillan.
- Althusser, Louis 1984: *Ideologiset valtiokoneistot*. Suom. Leevi Lehto & Hannu Sivenius. Tampere: Kansankulttuuri & Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1976.
- Anttila, Anu-Hanna – Kauranen, Ralf – Launis, Kati – Ojajärvi, Jussi (toim.) 2016: *Luokan ääni ja hiljaisuus. Yhteiskunnallinen luokkajärjestys 2000-luvun alun Suomessa*. Tampere: Vastapaino.
- Arminen, Elina – Logrén, Anna – Sevänen, Erkki (toim.) 2020: *Kirjallinen elämä markkinaperustaisessa mediayhteiskunnassa*. Tampere: Vastapaino.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 2000: *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen. Tiedon sosiologinen tutkielma*. Suom. Vesa Raiskila. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1966.
- Berman, Marshall 1988: *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Blake, Andrew 2004: *Harry Potterin ilmestys. Lastenkirjallisuus globalisoituvassa maailmassa*. Suom. Joel Kuortti. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 2002.
- Brecht, Bertolt 1974: Against Georg Lukács. Käänt. Stuart Hood. – *New Left Review* 84/1974 s. 39–53.
- Bourdieu, Pierre 1996: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Käänt. Richard Nice. London: Routledge. Ranskankielinen alkuteos 1979.
- Eagleton, Terry 1991: *Ideology. An Introduction*. London: Verso.
- Eagleton, Terry 2002: *Marxism and Literary Criticism*. London: Routledge. Alkuteos 1976.
- Eagleton, Terry 2012: *Miksi Marx oli oikeassa*. Suom. Petri Stenman. Helsinki: Like. Englanninkielinen alkuteos 2011.
- Fromm, Erich 1971: *Terve yhteiskunta*. Suom. Annikki Kannosto & Matti Kannosto. Helsinki: Kirjayhtymä. Englanninkielinen alkuteos 1955.
- Hall, Stuart 1999: *Identiteetti*. Suom. ja toim. Mikko Lehtonen & Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.
- Hautamäki, Irmeli 1999: Kulttuuriteollisuus ja sen kritiikki Adornon mukaan. Teoksessa Koivunen, Hannele – Kotro, Tanja (toim.) *Kulttuuriteollisuus*. Helsinki: Edita. 27–40.
- Hyttinen, Elsi 2012: *Kovaa työtä ja kohtalon oikkuja. Elvira Willmanin kamppailu työläiskirjallisuuden tekijyydestä vuosisadanvaihteen Suomessa*. Turku: Turun yliopisto.
- Jameson, Fredric 1981: *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Methuen.
- Jameson, Fredric 1989: Postmodernismi eli kulttuurin logiikka myöhäiskapitalismissa. Suom. Erkki Vainikkala, Kimmo Jokinen, Jukka Laari ja Kaarlo Laine. Teoksessa Kotkavirta, Jussi – Sironen, Esa (toim.) *Moderni/postmoderni. Lähtökohtia keskusteluun*. Toinen korjattu ja täydennetty painos. Helsinki: Tutkijaliitto. 227–279. Englanninkielinen alkuteos 1984.
- Jameson, Fredric 1999: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Jameson, Fredric 2008: *The Ideologies of Theory*. London: Verso.
- Karkama, Pertti 1994: *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karkama, Pertti 1998: *Kulttuuri ja demokratia. Kirjoituksia kulttuurin nykytilasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karkulehto, Sanna 2011: *Seksin mediamarkkinat*. Helsinki: Gaudeamus.
- Karlström, Sanna 2019: *Alepala*. Helsinki: Otava.

- Koskela, Lasse – Rojola, Lea 2000: *Lukijan ABC-kirja. Johdatus kirjallisuuden nykyteorioihin ja kirjallisuudentutkimuksen suuntauksiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Alkuteos 1997.
- Lahikainen, Lauri – Kauranen, Ralf 2016: Luokan äänen ja hiljaisuuden muodostuminen rakenteellisesti ja kokemuksellisesti. Teoksessa Anttila, Anu-Hanna – Kauranen, Ralf – Launis, Kati – Ojajärvi, Jussi (toim.): *Luokan ääni ja hiljaisuus. Yhteiskunnallinen luokkajärjestys 2000-luvun alun Suomessa*. Tampere: Vastapaino. 46–87.
- Lahtinen, Mikko 2011: Kirjallisuus ja luokka. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 155–182.
- Launis, Kati – Salmi-Niklander, Kirsti (toim.) 2015: *International Influences in Finnish Working-Class Literature and Its Research*. – *Journal of Finnish Studies* 2/2015.
- Leslie, Esther 2007: Interrupted Dialogues of Realism and Modernism: "The fact of new forms of life, already born and active". Teoksessa Beaumont, Matthew (toim.) *Adventures in Realism*. Malden: Blackwell. 125–141.
- Lukács, György 1978: *Balzac ja ranskalainen realismi*. Suom. Hannu Launonen. Helsinki: Love. Saksankielinen alkuteos 1952.
- Lukács, György 2001: Realism in the Balance. Teoksessa Leitch, Vincent B. (toim.) *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. New York: V. Norton. 1033–1057. Saksankielinen alkuteos 1938.
- Lukács, Georg 2005: Marxist Aesthetics and Literary Realism. Käänt. Edith Bone. Teoksessa Hoffman, Michael J. – Murphy, Patrick (toim.) *Essentials of the Theory of Fiction*. Durham: Duke University Press. 101–112. Saksankielinen alkuteos 1950.
- Marx, Karl 1978: *Louis Bonabarten brumairekuun kahdeksastoista*. Suom. Tuntematon. Teoksessa Marx & Engels. Valitut teokset 3. Moskova: Kustannusliike Edistys. 141–259. Saksankielinen alkuteos 1852.
- Ojajärvi, Jussi 2006: *Supermarketin valossa. Kapitalismi, subjekti ja minuus Mari Möron romaanissa Kiltin yön lahjat ja Juha Seppälän novellissa "Supermarket"*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojajärvi, Jussi 2013: Realismin keksimisen velvoite, 2005. Lamanjälkeisen kapitalismin aikalais-kokemus tematiikan ja muodon ongelmana Hannu Rahttilan *Pamisoksen purkauksessa*. Teoksessa Hanna Meretoja & Aino Mäkilä (toim.) *Romaanin historian ja teorian kytköksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 280–313.
- Ojajärvi, Jussi 2016: Luokkakamppailusta ja sen piiloutumisesta kaunokirjallisuuden valossa. Teoksessa Anttila, Anu-Hanna – Kauranen, Ralf – Launis, Kati – Ojajärvi, Jussi (toim.): *Luokan ääni ja hiljaisuus. Yhteiskunnallinen luokkajärjestys 2000-luvun alun Suomessa*. Tampere: Vastapaino. 88–133.
- Ojajärvi, Jussi 2018a: Kaatuneiden valmistamisesta. Teoksessa Melkas, Kukku – Löytty, Olli (toim.) *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*. Tampere: Vastapaino. 126–147.
- Ojajärvi, Jussi 2018b: Poliittista poetiikkaa kapitalismin globaalissa tilassa. Kognitiivisen kartoituksen käsite Fredric Jamesonin ajattelussa. Teoksessa Ojajärvi, Jussi – Sevänen, Erkki – Steinby, Liisa (toim.) *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 325–364.
- Ojajärvi, Jussi – Sevänen, Erkki – Steinby, Liisa (toim.) 2018: *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojajärvi, Jussi – Steinby, Liisa (toim.) 2008: *Minä ja markkinavoimat. Yksilö, kulttuuri ja yhteiskunta uusliberalismin valtakaudella*. Helsinki: Avain.
- Palmgren, Raoul 1966: *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus. I–II*. Helsinki: WSOY.
- Palmgren, Raoul 1983–1984: *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus. I–III*. Helsinki: WSOY.
- Park, Julia 2003: Class and Socioeconomic Identity in Harry Potter's England. Teoksessa Anatol, Giselle Liza (toim.) *Reading Harry Potter. Critical Essays*. Westport, Connecticut, and London: Praeger. 179–190.

- Peltonen, Milla 2008: *Jälkirealismen ehdoilla. Hannu Salaman Siinä näkijä missä tekijä ja Finlandia-sarja*. Annalis Universitatis Turkuensis. Sarja C, osa 272. Turku: Turun yliopisto.
- Piketty, Thomas 2024: *Pääoma ja ideologia*. Suom. Maarit Tillman-Leino & Saana Rusi. Helsinki: Into. Ranskankielinen alkuteos 2019.
- Seppälä, Juha 1991: *Super Market*. Helsinki: WSOY.
- Sevänen, Erkki 2018: Talous ja yhteiskunta nykykapitalismissa ja sitä edeltävissä kapitalismin kehitysvaiheissa. Teoksessa Ojajärvi, Jussi – Sevänen, Erkki – Steinby, Liisa (toim.): *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 55–98.
- Sevänen, Erkki 2021: *Järjen harhapolut. Kapitalistinen rationalisaatio ja sen kritiikki Juha Seppälän romaaneissa Yhtiökumppanit, Paholaisen haarukka ja Mr. Smith*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1468>.
- Skeggs, Beverley 2014: *Elävä luokka*. Suom. Lauri Lahikainen & Mikko Jakonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 2004.
- Steinby, Liisa – Tanskanen, Katri 2013: Näytelmäkirjallisuus eli draama. Teoksessa Mäkilä, Aino – Steinby, Liisa (toim.) *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 253–350.
- Thompson, E. P. 1978: Eighteenth-Century English Society. Class Struggle without Class? – *Social History* 2/1978 s. 133–165.
- Williams, Raymond 1988: *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Suom. Mikko Lehtonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1977.
- Williams, Raymond 2015: Realismi ja nykyromani. Suom. Jussi Ojajärvi. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2015 s. 82–92. Englanninkielinen alkuteos 1958. <https://doi.org/10.30665/av.74976>.

Kulttuurintutkimus

Kaisa Ilmonen

 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Jussi Ojajärvi

 <https://orcid.org/0000-0001-6437-9011>

Kun tässä luvussa puhumme kulttuurintutkimuksesta, tarkoitamme laajaa, monella humanistisella ja yhteiskuntatieteellisellä oppialalla vaikuttavaa *Cultural Studies* -suuntausta, joka tarkastelee kulttuuristen merkitysten tuotantoa. Kulttuurintutkimus on kiinnostunut valtajärjestelmistä, kielellisistä esityksistä sekä toimijuuden, identiteettien ja erojen rakentumisesta. Millaisissa yhteyksissä nämä ovat toisiinsa? Millaisten merkitysten varaan todellisuus ympärillämme rakentuu? Tässä alkujaan brittiläislähtöisessä suuntauksessa kulttuuri nähdään alueena, jossa limittyvät yhteiskunnalliset valta-asetelmat, niihin kytkeytyvät puhe- ja jäsennostavat sekä arjen käytänteet. Kulttuurissa merkitykset paitsi muodostuvat ja leviävät myös tulevat haastetuiksi. Toisinaan onkin sanottu kulttuurintutkimuksen olevan taistelua merkityksistä.¹

Kulttuurintutkimukselliset tutkimuskysymykset tapaavat koskea sitä, miten ympäröivän todellisuuden konteksti ja sen valtarakenteet näkyvät tutkimuskohteessa. Kyseessä ei ole mikään tarkkarajainen teoria tai vain yksi metodi, vaan kulttuurintutkimusta tehdään kulloisenkin erityisen tutkimuskysymyksen mukaan eri tavoin. Siksi kulttuurintutkimuksesta on vaikea antaa yhtä tiettyä, edellä sanottua tarkempaa yleismääritelmää. Etenkin nykyisellään ”kulttuurintutkimus” on pikemminkin sateenvarjokäsite, jonka alle mahtuu lukuisia erilaisia metodeja. Eri oppialoilla se liittyy myös alan, esimerkiksi kirjallisuusanalyysin, omiin yleisiin metodologisiin välineisiin.

Merkittävä yhdistävä tekijä kulttuurintutkimuksessa on kuitenkin kontekstuaalisoina asenne: kysytään, mitä tutkimuskohteen kontekstit – sosiaaliset, poliittiset, taloudelliset ja kulttuuriset – ovat (Vainikkala 2007, 30). Esityksiä ja merkkejä tutkitaan valta-asetelmina, tiedontuotantona ja identiteettejä rajaavina tai mahdollistavina representaatioina. Kulttuurintutkimukselle eittämättä leimallisinta onkin pitää esillä vallan, representaatioiden ja merkitysten *yhteyttä*. Esimerkkejä yhteydestä on lukemattomia: Kirjallisuuden, elokuvien tai aikakauslehtien sukupuolirepresentaatiot, vaikkapa äitiys- ja isyysesitykset, voivat rajata tai laajentaa feminiinisuuden ja maskuliinisuuden kirjoja.

1 Kulttuurintutkimuksen yleisesityksinä ks. esim. Barker 2005; During 2005; McRobbie 2005; Vainikkala & Mikkola (toim.) 2007; Lehtonen (toim.) 2021.

LHBTQI+-ihmisten kuva mediassa voi esitystavasta riippuen tukahduttaa tai edistää kyseisten identiteettien ymmärrettävyyttä kulttuurissamme. Kulttuuristen merkitysten liittäminen ihonväriin on usein tarkoittanut rassistista erontekoa. Ajoittain toistuvat sanomalehtijutut, joissa työttömistä kirjoitetaan laiskoina, tulevat helposti oikeutaneeksi aikaisten poliittisessa mielikuvituksessa sosiaaliturvan leikkauksia.

Kulttuurintutkimukselle on ollut luonteenomaista kyseenalaistaa perinteisiä akateemisia raja-aitoja. Moni- ja poikkeittieteellisenä suuntauksena siihen kuuluu niin kirjallisuuden ja muiden taiteiden tutkimusta, mediatutkimusta, yhteiskuntatieteitä kuin filosofiaakin. Eri akateemisten oppialojen ohella kulttuurintutkimuksen juuret ovat myös monissa teoreettis-metodologisissa traditioissa, kuten marxilaisessa perinteessä, jälkistrukturalismin ajatuksissa, feminismissä ja postkoloniaalisessa tutkimuksessa. Kulttuurintutkijoiden totunnaissimmat aihepiirit ovatkin tavanneet liittyä luokkaan, sukupuoleen ja seksuaalisuuteen sekä etnisyyttä ja ”rotua” tuottaviin merkitysjärjestelmiin. He ovat olleet erityisen kiinnostuneita identiteetin kysymyksistä ja kulttuurisen identiteetin moninaisista muodoista. Ajoittain kulttuurintutkimuksessa on hyödynnetty myös psykoanalyttisia käsityksiä ja affektiteoriaa. Kulttuurintutkimuksen sateenvarjon suojiin on mahtunut myös paljon muuta, esimerkiksi vastaanoton, fani-kulttuurien tai maisemien tutkimusta. Mitä aineistoihin taas tulee, kulttuurintutkimuksessa voidaan tutkia populaari- tai korkeakirjallisuutta siinä missä jalkapallokulttuuria tai tosi-tv:tä.² Nykyään kulttuurintutkimuksessa myös internetin moninainen sisältö ja sosiaalinen media ovat esillä vihapuheesta TikTok-videoihin ja nettipornoon.

Kirjallisuus on kulttuurintutkimuksen näkökulmasta osa muuta kulttuurista todellisuutta: kytköksissä aikansa ideologioihin, puhetapoihin ja arkisiin käytänteisiin. Taiteen tai kirjallisuuden sfääri ei ole yhteisön toimintojen ulkopuolella. Stuart Hall (1992, 66) luonnehtii, että ”taide kuuluu yhteiskuntaan tuotannon, kaupan, politiikan ja perheitä koskevan huolenpidon kanssa” eikä taiteessa tapahtuvaa merkitysten tuottamista voida ”erottaa tai irrottaa historiallisen prosessin muista käytänteistä”. Raymond Williamsia lainaten ”kulttuuri on arkipäiväistä” eli yhteisössä jaettuja merkityksiä.³ Kulttuurintutkijat käsittävät niin taiteen kuin arjessa ohikiitävät mediatekstit osana merkitysten yhteiskunnallista muodostumista ja välittymistä.

Yksittäinen kirjallinen teksti tai muu kulttuurinen esitys on representaatio, joka edustaa, varioi tai mahdollisesti jossain suhteessa vastustaa oman aikansa ja kulttuurinsa merkitysjärjestelmiä. Kun kulttuurintutkimuksellisesti orientoitunut kirjallisuudentutkija tarkastelee tekstiä, hänen mielenkiintonsa kohteena on paljolti juuri teksti. Hän pohtii, miten tekstissä näkyvät sitä ympäröineet valtasysteemit, ideologiat ja kulttuuriset merkitykset. Tutkimusaineistona kirjallisuudentutkijalla, joka hyödyntää kulttuurintutkimuksellista otetta, voi olla paitsi kirjallisia tekstejä, myös muita mediatekstejä, vastaanottoaineistoa tai – kirjallisuussosiologiaan limittyen – vaikkapa kulttuuripoliittisia linjauksia.

2 Kulttuurintutkimuksella on ollut valtava merkitys mediatutkimuksen muotoutumisessa. Televisio ja mainokset sekä erilaiset katsojaprofiilit ovat olleet kulttuurintutkijoille keskeisiä aineistoja. Muiden muassa John Fiske, Ien Ang, Stuart Hall ja Angela McRobbie ovat kirjoittaneet televisiosta, mainoksista, nuorison aikakauslehdistä ja populaarikulttuurin yleisöetnografioista.

3 Vuoden 1958 essee ”Culture Is Ordinary” (mm. kokoelmassa Williams 2014) kyseenalaisti ulossulkevan käsityksen, jonka mukaan kulttuuria on lähinnä eliitin korkealle arvottama taide, ja samalla myös sen, mitä pitäisi tarkastella ja opettaa kulttuurina.

Mistä kulttuurintutkimus tuli?

Kulttuurintutkimuksellisella otteella ei kirjallisuudentutkimuksen alueena siis tarkoiteta perinnetieteiden, kuten folkloristiikan, etnologian ja uskontotieteen, tutkimusaloja, vaan otetta, joka juontuu brittiläisen kulttuurintutkimuksen perinteestä. Se jäsentyi alkujaan Birminghamin yliopistossa, Richard Hoggartin perustamassa nykykulttuurin tutkimuskeskuksessa. Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies toimi vuosina 1964–2002.

Hoggartin teoksista tunnetuin on *The Uses of Literacy* (1957), joka pohtii sotien jälkeisen uudenlaisen massakulttuurin vaikutusta työväenluokan perinteisiin arvoihin ja käytänteisiin. Myös monet muut marxilaisista lähtökohdista ammentaneet tutkijat analysoivat sitä, miten ja millaisessa kulttuuristen merkitysten verkostossa työväenluokkainen subjekti muodostuu ja toimii (esim. Thompson 1966; Willis 1984). Tutkimuksissaan he samalla muunsivat marxilaisuutta modernimpaan ja kulttuurisempaan suuntaan. Kirjallisuudentutkimuksen kannalta avauksellista oli etenkin Raymond Williamsin työ. Hän sovelsi ja uudisti Marxin ajattelua suhteessa kulttuuriin ja kirjallisuuteen. Williams kirjoitti merkittäviä teoksia kirjallisuus- ja kulttuuriteoriasta (*Keywords*, 1976; *Marxism and Literature*, 1977) ja pohti tutkimuksissaan niin kulttuurin ja poliittisen muutoksen yhteyksiä (*The Long Revolution*, 1961), kirjallisuutta suhteessa sosiaali- ja kulttuurihistoriaan (mm. *The Country and the City*, 1973) kuin televisiota kulttuurisena muotona (*Television*, 1974).

Tärkeä marxilainen taustateoreetikko, johon kulttuurintutkimusta kehiteltäessä viitattiin, oli Antonio Gramsci. Kuuluisissa *Vankilavihkoissaan* (*Quaderni del carcere*, 1929–1935), jotka Gramsci kirjoitti todellakin vankilassa, hän pohtii kysymystä siitä, miksi Italian voimakas työväenluokka äänesti fasistit valtaan. Fasistinen puolue sai vallan demokraattisesti. Tältä pohjalta Gramsci ymmärsi väkivaltaan perustuvan valtakäsityksen olevan riittämätön ja kehitteli hegemonian käsitettään, josta myöhemmin tuli yksi kulttuurintutkimuksen perusvälineistä. Kulttuurintutkijat nostivat esiin niin ikään Louis Althusserin ajatukset subjektin muotoutumisen ja ideologian kytköksistä.⁴ Nämä teoretisoinnit vahvistivat heidän oivallustaan siitä, että yksilön toimijuus on kytköksissä niihin vallan verkostoihin, jotka hänen ympärillään kielellistävät ja merkityksellistävät todellisuutta. Näitä vallan verkostoja kulttuurintutkimus taiteen ja populäärikulttuurin ilmiöistä etsii. Hegemoniset merkitykset asetetaan alttiiksi keskustelulle.

Kehittyessään kulttuurintutkimus oli vahvasti yhteydessä brittiläisen yhteiskunnan kulttuuriseen ja poliittiseen kehitykseen. 1970-luvun lopulta alkaen thatcherismi⁵ hyökkäsi voimakkaasti perinteisiä työväenluokkaisia instituutioita, arvoja ja käsityksiä vastaan. Kolonialismi oli alkanut purkautua, mutta sen jäljet näkyivät yhä, ja feminismillä riitti yhteiskunnassa tehtävää. Tilanne asetti kulttuurintutkimukselle ongelman. Miten tarttua sellaisiin valta-asetelmiin ja käytänteisiin, jotka vaikuttavat myös

4 Althusserin ideologiateoriasta ks. luvut Strukturalismi ja Marxilainen kirjallisuudentutkimus.

5 Erittäin oikeistolaista talouspolitiikkaa ajaneen Margaret Thatcherin nousu pääministeriksi tavataan nähdä (yhdessä reaganismin kanssa) ns. uusliberalismin läpimurtona. Uusliberalismi on sekä puhetapa että hallinnollisten uudistusten käytäntö. Se korostaa kilpailua ja markkinoita tavoiteltavimpana sosiaalisen toiminnan mallina. Samalla myös yksilökäsityksestä muokataan sellaista, että se sopisi saumattomasti yhteen kilpailun ja markkinoiden kanssa. Näin tarjotaan ideologisia perusteita rajoittamattomalle kapitalismille. Ks. Ojajärvi & Steinby 2008.

ohi perinteisten luokkajakojen ja joissa ihmisiä erotellaan monin eri tavoin ”meiksi” ja ”muiksi”? (Ks. Hall 1999; Franklin, Lury & Stacey 2021.)

Birminghamissa asiaa lähti tarkastelemaan muun muassa Stuart Hall (keskuksen johtaja 1969–1979). Hall oli kotoisin Jamaikalta ja opiskeli Oxfordin yliopistossa stipendin turvin. Opiskeluaika kirkasti hänelle brittiläisen yhteiskunnan eroja, imperialistisen menneisyyden jatkuvaa läsnäoloa ja hänen ”ortodoksimarxismiksi” kutsumansa ajattelun uudistamisen tarvetta. Hallin laajan työn merkitys on keskeinen niin kulttuurin- kuin postkoloniaaliselle tutkimukselle. Hän kirjoitti muun muassa muuttoliikkeistä, erityisesti afrikkalaisesta ja afrikkalais-karibialaisesta diasporasta⁶, diasporisista identiteeteistä, kolonialismista, toiseuttavista puhetavoista ja rasismista – sekä medioista, elokuvista, televisiosta ja populaarikulttuurista.⁷ Käsitteellisesti Hall antoi paljon erityisesti kulttuurisen identiteetin pohdinnalle.

Näin Birminghamin koulukunnan fokukseen nousivat sekä monikulttuurisuuden, kolonialismin, jälkikolonialismin, ”rodun” ja etnisyyden kysymykset että uusliberalismin ja sittemmin globalisaation aihepiiri. Lisäksi lukuivat keskuksessa toimineet naiset ja sukupuolentutkijat, kuten Angela McRobbie, kehittivät feministisen tutkimuksen teoriaa ja menetelmiä.

Kulttuurintutkimuksellisella otteella on vuosikymmenten saatossa tietysti ollut monia muitakin vaikutteita. Frankfurtin koulukunnan kriittiseen teoriaan kulttuurintutkimuksessa on suhtauduttu sekä hengenheimolaisena että kiistellen. Ajan ranskalaisten (jälki)strukturalististen tutkijoiden, kuten Roland Barthesin ja Michel Foucault’n, ajatukset olivat keskeisiä myös brittiläiselle kulttuurintutkimukselle (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Toistuvasti esiin ovat nousseet sosiologi Pierre Bourdieun luokkaa, makuarvostelmien kenttää ja sosiaalista habitusta koskevat ajatukset (ks. luku Sosiologinen kirjallisuudentutkimus). Hallin ohella muiden jälkikolonialista tutkimusta tehneiden ajattelijoiden, kuten Edward Saïdin ja Frantz Fanonin, teokset ovat vaikuttaneet kulttuurintutkimukseen (ks. luku Postkoloniaalinen ja ylijäräinen kirjallisuudentutkimus). Lähtökohtaisesti keskeisiä ovat olleet feministiset käsitykset sukupuolesta merkittäjänä, johon linkittyy erilaisia hegemonisia valta-asetelmia. Feministinen kulttuurintutkimus on yhtä kirjava kenttä kuin kulttuurintutkimus yleensäkin, mutta merkittävää on ollut muun muassa katsomista tai lukemista koskeva teoretisointi (mm. Laura Mulvey, Jackie Stacey, Rita Felski), lasten ja työväenluokkaisen naisten nostaminen tutkimuskohteeksi (Carolyn Steedman) sekä ruumiillisuuden tutkimus eri kannoilla (Susan Bordo, Donna Haraway).⁸

1980- ja 1990-luvuilla oli jo selvää, että kulttuurintutkimuksesta oli tullut moninainen tieteellinen muodostelma niin marxilaisia ja muita sosiologisia kuin jälkikolonialisia ja feministisiäkin emansipatorisia intressejä. Kun suuntaus samalla jatkoi

6 Diasporalla viitataan perinteisesti yhden kansan hajallaan asumiseen kolonialismin, vainojen, pakkosiirtojen tai siirtolaisuuden ja muuttoliikkeiden seurauksena. Diasporinen identiteetti on kulttuurisissa välitiloissa rakentuva ja jatkuvasti prosessoituva identiteetti, joka muokkautuu tilanteisesti erilaisten kulttuuristen asemien eli positioiden neuvotteluissa. Ks. myös luvut Postkoloniaalinen ja ylijäräinen kirjallisuudentutkimus sekä Intersektionaalisuus tässä kirjassa.

7 Hallin ajattelusta ks. esim. Morley, Chen & Hall 1996 sekä suomeksi julkaistut Hall-kokoelmat *Kulttuurin ja politiikan murroksia* (1992), *Identiteetti* (1999) ja *Mitä on tekeillä?* (2019).

8 Käsitystä kirjoista saa esim. kokoelman *Feminist Cultural Studies* -teoksen sisällysluettelosta.

leviämistään eri oppialoilla ja kytkeytyi osaksi niille ominaisten aineistojen tutkimista, oli kyseessä vuosisadan loppuun mennessä hyvin laaja akateeminen liikehdintä.

Suomessa kulttuurintutkimus sai merkittävää jalansijaa 1980-luvulta alkaen. Tuolloin perustettiin *Kulttuurintutkimus*-lehti, Kulttuurintutkimuksen verkosto (nykyinen Kulttuurintutkimuksen seura) sekä Jyväskylän yliopiston Nykykulttuurin tutkimuskeskus, jossa tehtiin alkuun erityisesti vastaanottotutkimusta.⁹ Eri yliopistojen kirjallisuusaineisiin rantautuessaan kulttuurintutkimus kriittisine intresseineen aiheutti aika ajoin myös torjuntaa, koska siihen liittyi tavoite purkaa metodisia ja aineistollisia raja-aitoja (esim. korkea- ja populaarikulttuurin erilainen arvottaminen). 1990-luvulla kulttuurintutkijat saattoivat radikaalistikin hylätä oppialaspesifit näkökulmat ehdottaessaan painotuksen vaihtoa kirjallisuuskeskeisestä teoriasta ja analyysista yleiseen kriittiseen kulttuuriteoriaan ja moninaisiin kohdeaineistoihin. 2000-luvulle tultaessa kulttuurintutkimuksellinen, kontekstia korostava näkökulma oli enemmän tai vähemmän löytänyt paikkansa useimpien yliopistojemme kirjallisuusoppiaineissa. Se oli jo myös osaltaan vaikuttanut kirjallisuushistorian kirjoitukseen: vuoden 1999 *Suomen kirjallisuushistoria 1–3:ssa* jäsennostapa on paljolti kontekstuaalinen.

Kulttuurintutkimukselle tärkeitä käsitteitä

Kulttuurintutkimuksen keskeisimpiä käsitteitä voidaan nähdäksemme ajatella eräänlaisina käsiteperheinä. Olemme jäsentäneet kolme käsiteperhettä: 1) Yhteiskunnan ja kulttuurisen arkitodellisuuden järjestämiseen viittaavat käsitteet *valta*, *ideologia* ja *hegemonia*, 2) tiedon kielelliseen, kontekstuaaliseen tuotantoon viittaavat käsitteet *diskurssi*, *representaatio*, *artikulaatio* ja *konjunkturi*, sekä 3) ihmisten sosiaaliseen asemaan, toimijuuteen ja minuuden rakentumiseen viittaavat käsitteet *subjekti* ja *identiteetti*.

1) *Valta, ideologia ja hegemonia*

Tämän käsiteperheen avulla voidaan analysoida valtaa tuottavana ja järjestävänä. Ideologian käsite, kuten marxilaisuutta koskevassa luvussa on hahmoteltu, viittaa yhteiskunnallista järjestystä tai tietyn sosiaalisen ryhmän valtaa oikeuttaviin kulttuurisiin uskomuksiin. Hegemonian käsite nimeää yhteiskunnassa tapahtuvan ideologisen hallinnan. Hegemonia ei ole suoraa alistusta, vaan ikään kuin pehmeämpää valtaa, kykyä muodostaa kulttuurisia normeja ja määritellä arkisesti sitä, mikä on ”järkevää” tai ”itsestään selvää”. Jokin tietty ryhmä voi saada hegemonisen johtoaseman ja ylläpitää sitä, mikäli se kykenee määrittelemään yhteiskunnan käytäntöjä ja arkijärjessä vallitsevia käsityksiä niin, että niitä pidetään yleisinä totuuksina ja ”yhteisinä” – vaikkapa ”suomalaisina” – arvoina. (Ks. Barker 2005, 80–84.)

Kulttuurintutkimukselle keskeistä on pohtia yhtäältä, miten hegemoniat suuntaavat ja rajaavat toimijuutemme ja identiteettimme mahdollisuuksia. Toisaalta tärkeää on hahmotella vastarinnan paikkoja. Koska hegemoniat ovat aina epävakaita, niitä on neuvoteltava puheissa, teksteissä ja muissa käytännöissä yhä uudelleen – mikä

9 Keskuspaikkoja oli myös Tampere, jossa Crossroads-konferenssin yhteydessä vuonna 1998 päätettiin sosiologi Pertti Alasuutarin ehdotuksesta perustaa kulttuurintutkimuksen kansainvälinen kattojärjestö (Association for Cultural Studies).

puolestaan mahdollistaa yhteiskunnallisia ja kulttuurisia muutoksia. Kulttuurintutkimusta siis kiinnostaa se, miten hegemoniat uusintavat itseään, mutta myös se, miten alistetut tai syrjityt ryhmät voivat horjuttaa valtakäsityksiä ja siten muuttaa maailmaa. Esimerkiksi ”suomalaisuutta” koskien on käyty kirjallisuudessa ja kulttuurissa ajan saatossa monenlaisia hegemoniakamppailuja. Selkein esimerkki on Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -trilogia (1959–1962), joka haki ja aikaansai tunnustusta sisällissodan punaisen puolen historiankokemukselle.

Siinä missä ideologian ja hegemonian käsitteet ovat kulttuurintutkimuksessa alkuaan marxilaista juurta, niiden paikkaa on sittemmin ottanut foucault’lainen vallan käsite. Yhteiskuntafilosofi Michel Foucault teoretisoi ja tutki vallan tietoa ja merkityksiä tuottavaa luonnetta.¹⁰ Ajatus vallan tuottavuudesta sisältyy sinänsä jo ideologian ja hegemonian käsitteisiin, mutta Foucault’n teoreettinen kehys on toisenlainen (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Häntä kiinnostaa tiedontuotannon historiallisuus ja rakentuminen ajassa. Foucault (1995, 260) työskenteli omien sanojensa mukaan modernin kriittisen filosofian traditiossa kysyen: ”Mikä on oma ajankohtamme? Mikä on nyt mahdollisten kokemusten alue?” Nämä ovat avainkysymyksiä kulttuurintutkimuksessakin. Käsitettä *valta* Foucault (2000, 291) käytti lyhenteenä *valtasuhteista*. Valta on analyyttisesti katsoen suhde, monisuuntainen tilanne, voimajakauma.¹¹ Sellaiseksi ymmärrettynä valtaa ei käytä mikään yksi tietty taho, kuten kuningas tai poliisi, vaikka se sisältääkin myös hallintapyrkimyksiä ja -strategioita sekä dominointia eli ylivaltaa. (Ks. Foucault 1999, 69–76.)

Valta on täten ajatellen kulttuurisia ja yhteiskunnallisia asetelmia, jotka tuottavat asiantiloja, mahdollistavat subjektipositioita ja järjestävät yhteisöllisiä käytänteitä. Ja Foucault’n näkemyksessä valta piilee diskursseissa – mistä päästäänkin tarkemmin tiedon- ja merkitystentuotantoon keskittyvään käsiteperheeseen.

2) Diskurssi, representaatio, artikulaatio ja konjunkturi

Diskurssin käsite viittaa siihen, miten jostain tavataan puhua. Diskurssi on aihettaan muotoilevien, kontekstuaalisesti vaikuttavien lausumien ryhmä. Voimme tarkastella diskursiivisena muotoiluna esimerkiksi kirjallisuuden ja muun kulttuurin kansakuvaa. Puhe ”suomalaisista” mahdollistaa sen, että voimme ylipäättään erottaa ilmiön nimeltä ”suomalaisuus” ja kuvitella ”Suomen kansaa”. Samalla tuota kuvaa määritellään ja rajataan. Näin ollen tutkijan on kysyttävä, mitä merkityksiä ”kansalle” kirjallisuudessa annetaan ja miten asia liittyy valtasuhteisiin. Kuka saa määritellä ”kansaa”, ketkä voivat edustaa sitä ja millä tavalla? Entä mitä vaihtoehtoisia puhetapoja asiasta tällöin työnnetään syrjemmälle tai pois näkyvistä?

Tietynlaiseksi diskurssiksi on hahmotettavissa sellainen puhetapa, joka näyttää olevan merkityksiltään säännelty. Esimerkiksi jos kansasta puhutaan nationalistisessa diskurssissa, tuloksena on yleensä samansuuntaisia mielle yhtymiä ja vaikutuksia. Diskurssi on siis jossain määrin yhtenäinen, säännönmukainen kielen- ja vallankäytön tapa, ryhmä tietynlaisia lausumia (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio).

10 Käytännössä tuottavakin valta voi olla rajoittavaa, kuten Foucault’n tutkimuksista esimerkiksi *Tarkkailla ja rangaista* (1975, suom. 2001) modernin kurinpidon teemoineen näyttää.

11 Foucault’n valtakäsityksestä ks. kirjoituskokoelma *Power* (1994) sekä kriittisenä tarkasteluna esim. McNay 1993 ja Ojajärvi 2006, 83–97.

Diskurssin käsitteeseen liittyy likeisesti representaation käsite. Representaatiot ovat asioiden kulttuurisia esityksiä. Ne ovat diskursiivisen toiminnan tuloksia: edustumia ja muotoiluja. ”Kun representaatio ymmärretään laajasti kielen ja maailman väliseksi suhteeksi, sen voidaan ymmärtää samanaikaisesti sekä kytkeytyvän syntyäikansa todellisuuteen että tuottavan tuota todellisuutta,” tiivistää Päivi Lappalainen (1998, 52). (Ks. myös Paasonen 2010; Turunen 2011.) Analysoimalla taiteen ja kulttuurin diskursseja ja representaatioita kirjallisuuden- ja kulttuurintutkijat pohtivat, mitä tekstit konteksteistaan kertovat, miten valta niissä vaikuttaa ja miten ne osallistuvat valtasuhteisiin – mahdollisesti myös muuttaen niitä.

Esimerkiksi ”kansakuva” on representaatiota. ”Kansa” oli suomalaisessa kirjallisuudessa ja kulttuurissa 1800–1900-luvun keskeisimpiä ja riittäsimpiäkin kysymyksiä – kansallisromantiikasta Kiveen ja Canthiin, 1900-luvun alun kuohuntaan ja edelleen Linnaan. Kulttuurintutkimuksellisesti tai ylipäätään kontekstuaalisesti suuntautuneet kirjallisuudentutkijat ovat tutkineet aihetta runsaasti.¹² On todettu esimerkiksi, että 1900-luvun alun Suomessa ”kansaa” koskevaan diskurssiin ja representaatioon nivoutui monia asetelmia ja kamppailuja. Sivistyneistö oli 1800-luvun mittaan rakentanut identiteettiään suomalaisuuden etujoukkona. Tämä edellytti yhtenäistävää kansakuvaa: alempien kansankerrosten kuvittelemista tahona, joka suopuu sivistyneistön projektiin. Kirjallisuus alkoi kuitenkin realismin, naisasian ja edelleen työväenkulttuurin nousun myötä rikkoa kansakuvaa. Esiin nousi paitsi suoria yhteiskunnallisia kysymyksiä, myös jännitteisiä henkilöhahmoja ja juonikuvioita. Kirjallisuudentutkijoita ovat kiinnostaneet esimerkiksi ”talonpoikaisylloppilaan” hahmo ja luokkarajoja ylittävä romanssi, sillä niiden kautta neuvoteltiin sivistyneistö–kansa-asetelmaa sekä luokkaa, sukupuolta ja seksuaalisuutta koskevia suhteita. (Ks. Melkas ja muut 2009.)

”Kansan” kulttuurisessa kuvittelemisessa ja tekemisessä on usein kyse *artikulaatiosta*, yhteen niveltämisestä. Artikulaatio tarkoittaa kulttuurintutkimuksen käsitteenä tapaa jäsentää merkityksiä ja niihin liittyviä valtasuhteita tietyssä tilanteessa (ks. Hall 1992; Hall 1999, 104–105; Melkas 2006, 27–28). Se on eräänlaista asioiden ideologista yhdistämistä. Kansaesimerkissä pysyäksemme, ”talonpoikaisylloppilas” oli artikulaatio jäsentäessään yhteen maalaisväestöä ja kaupunkisivistyneistöä ja käyttäessään tätä uutta hahmoa nationalistisessa projektissa. Myös luokkarajoja ylittävä romanssi oli ajassaan artikulaatio: se toi eriäviä luokka-asemia yhteen – lainaten yhdistämisvoimaa heteronormilta – ja täten ikään kuin varjeli kansallista konsensusta. Myös ”sisu” on artikulaatio. 1800-luvun nationalistisessa diskurssissa sitä tuotettiin esittämällä vuosikymmenestä toiseen rinnakkain suomalainen maalaisihminen, etenkin mies, ja ajatus peräänantamattomasta työnteosta luonnon armoilla.¹³ Artikulaationa ”sisu” siis nivelsi yhteen alkeisosiaan. Teoreettisemmin ilmaistuna, artikulaation yksittäisillä osilla (suomalaisella maalaisihmisellä, kovalla työllä) ei luonnostaan ole poliittista tai ideologista miellemerkitystä, mutta toistuva yhteen niveltäminen tuottaa sitä (kuten nationalistista väittämää sisukkaasta kansanluonteesta).

Artikulaatioteoriaa muotoiltiin kulttuurintutkimuksen piirissä (ks. Hall 1992), koska sen avulla väisteltiin mekanistisen heijastusajattelun kaavamaisuuksia ja

12 Ks. esim. Lappalainen 2000; Kirstinä 2007; Melkas ja muut 2009; Grönstrand ja muut 2016; Ojajärvi & Työlähti (toim.) 2017 sekä *Suomen nykykirjallisuus 2:n* (2013) artikkelit kansan uudelleen kertomisesta ja monikulttuurisesta Suomesta. Kirjallisuusseisteikan puolelta vrt. Löytty 2021.

13 Runebergin Saarijärven Paavosta Ahon lastujen uudisraivaajahahmoihin (ks. Turunen 2011).

korostettiin merkitystentuotannon aktiivisuutta. Hall (1992, 368–369) sovelsi teoriaa erityisesti ihonvärin ja etnisyyden merkityksiin painottaen sitä, että vallitsevat artikulaatiot eivät koskaan ole välttämättömiä ja ”luonnollisia” vaan aina historiallisesti ja ideologisesti muokkautuneita käytäntöjä. Hän analysoi ideologisenä käytäntönä esimerkiksi jakoa köyhään tai alkeellisempaan ”itään” ja kehittyneempään ”länteen”. Jaossa ideologinen artikulaatio naamioituu paikan kuvaukseksi, mutta kyseessä on historiallisesti muodostunut toiseuttamisen mekanismi. (Hall 1999, 77–137.)

Hyvin laaja käsite, joka viittaa tiedontuotannon historialliseen tilanteisuuteen, on konjunkturi. Sillä voidaan viitata yhteiskunnalliseen kokonaistilanteeseen. Artikulaatiot muotoilevat kokonaisuuden, jossa vallan, ideologian, talouden, sosiaalisten suhteiden ja identiteettien järjestelmä on tietynlainen. Lawrence Grossberg (2007, 307), kulttuurintutkimuksen yhdysvaltalainen pioneeri, määrittelee konjunktuurin ”yhteiskuntamuodostuman mutkikkaasti niveltyneeksi ykseydeksi”, jota kulttuurintutkija pyrkii ymmärtämään.¹⁴ Oman aikansa ja paikkansa – kuten esimerkiksi ottamamme 1900-luvun alun Suomen – konjunkturi on läsnä kulttuurisissa representaatioissa.

Grossberg (2007, 309) nimittää kulttuurintutkimusta radikaaliksi kontekstuaalisuudeksi, jossa ”puhtaan estetiikan” sfäärin korvaa pyrkimys ymmärtää konteksti. Konjunkturit eivät ole eheitä eivätkä yksiselitteisiä, vaan erilaisten kulttuuristen neuvottelujen ja merkityskamppailujen areena. Näiden analysointi ja kommentointi on kulttuurintutkimuksen poliittisuutta ja emansipatorisuutta. Kulttuurintutkimus on kamppailua merkityksistä.

3) *Subjekti ja identiteetti*

Konjunkturit määrittelevät myös toimijuutta ja sitä, miten identiteettejä ja minuutta hahmotetaan. Kysymyksellä subjektista ja identiteeteistä on suuri merkitys kulttuurintutkimuksessa. Yksilö eli subjekti nähdään kulttuurintutkimuksessa valtajärjestysten keskellä elävänä, merkityksellistävänä toimijana.

Termillä *subjekti* on ihmistieteissä erilaisia käyttöjä ja monta historiaa. Kielitieteellinen subjekti viittaa tekijäpositioon, filosofian subjekti on havaitseva ja tietävä olento, psykologiassa subjektiä jäsennetään kehittyvänä ja kokevana minuutena (psykoanalyysissa osin tiedostamattomana), yhteiskuntatieteissä subjektiä määrittää sosiologinen perusongelma rakenteista ja toimijuudesta. (Lyytikäinen 1995, 7; Wolfreys 2004, 232.) Kulttuurintutkimuksen totutuin subjektin määritelmä muistuttaa viimeksi mainittua: subjekti on sekä valtasuhteista ja merkitysjärjestelmistä riippuvainen ”alamainen” (engl. *subject to*) että kokija ja toimija (engl. *subject of*) (ks. Lehtonen 1996, 188–189; 1998, 153–156). Kulttuurintutkimuksellisen subjektikäsitteen historiaan liittyy se, että Marxin, Freudin, feminismin ja strukturalistisen sekä jälkistrukturalistisen teorian myötä alettiin nähdä toimivan ja kokevan ihmisen alisteisuus historialle, ideologialle ja vallalle, tiedostamattomalle, sukupuolijärjestykselle ja kielelle. Täten subjekti on teoreettisesti *hajakeskitetty*, Hallin termiä lainataksemme.¹⁵ Toisaalta mää-

14 Kulttuurintutkimus on pyrkinyt luomaan tuoreita teoreettisia käsitteitä muun muassa päästäkseen eroon vanhan marxilaisen teorian painolasteista. Jossain määrin konjunktuurin käsite kuitenkin tuntuu olevan uusi versio marxilaisesta ”totaliteetista” ja ”totalisoinnista”, pyrkimyksestä ymmärtää pakenevaa kokonaisuutta (ks. Ojajärvi 2018, 331–334).

15 Ks. myös luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio.

ritelmän *subject of* -puoli kehottaa tarkastelemaan edelleen ihmisten toimijuutta ja omaehtoisuutta, vaikkakin historiallisesti rakentuneena, sekä pitämään esillä kokeuksellisten merkitysten tasoa.¹⁶

Kulttuurintutkimusta kiinnostaa identiteetissä erityisesti sen kulttuurisuus, eli minuutta tarkastellaan etenkin kulttuurisena paikantumisena. Subjektit neuvottelevat identiteettejään kontekstuaalisesti ja prosessinomaisesti: kytköksissä diskursseihin ja kulttuuriin merkityksiin, joita he tulkitsevat osin tiedostamattaan omaa kokemushistoriaansa vasten, ja nämä merkitykset muovaavat sitten edelleen mahdollisuuksia määritellä minuutta. Kyse on tietysti myös sosiaalisista identifikaatioista, joita kulttuuri välittää ja tuottaa. Ne sisältävät samastumisia, mutta väistämättä myös jonkinasteisia erontekoja. Samuuksiin ja eroihin ohjaa osaltaan kielellinen subjektius itsensä; kieli on eroja.

Kuten Hall katsoo, kulttuurisena identiteetistä tulee rakenne, jossa diskursiivisesti muovautuneet tekijät, kuten luokka, etnisyys, sukupuoli ja seksuaalisuus, kohtaavat ja muokkaavat kertomusta itsestämme. Hall (1999, 250) määrittelee, että identiteetit muodostuvat erilaisista, risteävistä ja myös toisilleen vastakkaisista diskursseista, käytännöistä ja asemista. Identiteetit ovat ikään kuin prosesseja, joita representaatiot välittävät, yleistävät tai haastavat. Ne ovat myös historiallisesti muotoutuneita paikkoja toimijuudelle. Siksi on poliittisestikin kiinnostavaa, ”kuinka historian, kielen ja kulttuurin tarjoamia resursseja käytetään tultaessa joksikin” – ”keitä meistä voi tulla, kuinka meidät on esitetty ja mikä kaikki vaikuttaa siihen, kuinka mahdollisesti esitämme itseämme” (Hall 1999, 250). Kulttuurintutkimuksellisesti orientoituneet kirjallisuudentutkijat pohtivatkin tämän tästä, miten kulttuurisia identiteettejä esitetään kirjallisuudessa: Miten ja millaisina niitä on levinnyt kaunokirjallisissa representaatioissa? Mitkä diskursiiviset tekijät ovat säädelleet niitä? Miten niitä on haastettu ja uudistettu? Millaiset toimijuudet ja minuudet ovat eri aikoina olleet mahdollisia? Entä millä tavoin kehot ovat kulloinkin merkityksellistyneet kulttuurisesti halutuiksi?

Tämäntapaisten subjektia, identiteettiä ja vallan diskursseja koskevien kysymysten alue on laaja, mikä näkyy myös tutkimusten kirjossa jo yksin kotimaisissa väitöskirjoissa. Esimerkiksi Kaisa Ilmonen pohtii karibialaista siirtomaaromaania käsittelevässä väitöskirjassaan (2012), miten kolonialistinen siirtomaapolitiikka oli läsnä tavoissa, joilla seksuaalinen toiseus sai ilmaisunsa yhdysvaltalais-jamaikalaisen Michelle Cliffin romaanituotannossa. Kukku Melkkaan väitöskirja *Historia, halu ja tiedon käärme Aino Kallaksen tuotannossa* (2006) analysoi kerrontaa ja tematiikkaa neuvotteluna sukupuolijärjestyksen valtasuhteista. Kulttuurintutkija Tuija Saresman *Omaelämäkerran rajapinnoilla* (2007) tarkastelee sukupuolta, toimijuutta ja kuolemasuhdetta naisten omaelämäkertoissa. Kirjallisuudentutkija Jussi Ojajärvi taas on pohtinut väitöskirjastaan *Supermarketin valossa* (2006) alkaen paljon sitä, millaista subjektia, minuutta ja luokkaerontekoa kapitalismin nykyvaihe tuottaa.

Kaiken kaikkiaan subjektin ja identiteetin käsitteet ovat olleet kirjallisuuden- ja kulttuurintutkimuksen perusvälineistöä pitkään, Suomessakin jo 1990-luvulla. Tarkemmat painotukset ovat voineet vaihdella runsaasti. Tämä liittyy itse asiassa kysymykseen siitä, millaista kulttuurintutkimuksen poliittisuus on ollut. Kulttuurintutkimuksen

16 Ks. Hall 1999, 34–36. Subjektista lyhyesti Ojajärvi 2006, 77–80 ja Steinby 2011. Subjektista ja identiteetin ulottuvuuksista laajan kokoavasti ks. esim. Du Gay, Evans & Redman (toim.) 2013 ja Lawler 2014.

kehittyessä subjektia tarkasteltiin usein suhteessa luokkaan, sukupuoleen ja rodullistamiseen. 1990-luvulle tultaessa luokka jäi vähemmälle huomiolle, ja sen paikan vai-kutti ottavan seksuaalisuus. Filosofin Nancy Fraser (1997; 2000) on kutsunut vastaavaa feminismin vaihetta ”tunnustuksen politiikaksi” (*politics of recognition*), ja tämä määritelmä osuu hyvin myös kulttuurintutkimukseen. ”Tunnustus” viittaa tässä tunniste-tuksi ja arvostetuksi tulemiseen. Kulttuuristen representaatioiden ja niiden kautta määritettyjen erojen ja epäoikeudenmukaisuuksien kriittinen analyysi voi tukea tunnustuksen tavoittelua (esimerkiksi naisten, muunsukupuolisten tai rodullistettujen kohdalla). Analyysissa nostetaan esiin kulttuurista ylivaltaa, tunnustamatta jäämistä sekä väärinkehystäviä ja epäkunnioittavia esityksiä. 2000-luvun puolella sekä feminismiin että kulttuurintutkimukseen on kuitenkin palannut myös luokan näkökulma, jota Fraser peräänkuuluttikin ja nimitti ”uudelleenjaon politiikaksi” (*politics of redistribution*). Siinä huomio kiinnittyy sosioekonomisiin epäoikeudenmukaisuuksiin, niiden poliittis-taloudellisiin juuriin ja näihin kytkeytyviin diskursiivisiin ja ideologisiin kamppailuihin.

Ihmisten jokapäiväisessä elämässä kulttuuriset ja sosioekonomiset epäoikeudenmukaisuudet lävistävät toisiaan (Fraser 1997, 15). Siksi Fraser suositti feminismille sekä tunnustuksen että uudelleenjaon näkökulman pitämistä mukana (ks. myös McNay 2009). Sikäli kuin kulttuurintutkimus haluaa osallistua ajankohtaisiin merkityskamppailuihin, samaa voi toivoa siltä.

Kulttuurintutkimuksellisia tutkimuskysymyksiä ja intressejä

Maailma tulee ymmärrettäväksi merkitysten tuottamisen ja niiden aktiivisen tulkinnan kautta. Kulttuurintutkimus kysyy: Miten ja millaisissa tilanteissa kulttuuriset merkitykset rakentuvat? Miten valta-asetelmat ja ideologia kietoutuvat tuohon prosessiin? Miten subjektit nojautuvat kulttuuristen merkitysten verkostoon ja muuntavat niitä? Millaisten diskurssien ja kulttuuristen mahdollisuuksien varassa ihmiset rakentavat identiteettejään?

Suomalaisen kulttuurintutkimuksen kulmakivi Mikko Lehtonen tiivistää, että kulttuurintutkimus tutkii sitä, millaista kulttuuri on jollakin erityisellä hetkellä. Mutta kyse ei ole vain kulttuurista itsestään, vaan ennen muuta siitä, ”mitä kulloinkin on tekeillä”. On kyse todellisuuden monista tasoista yhteyksineen, ”kulttuurista ja yhteiskunnasta, symbolisesta ja reaalista, merkityksistä ja käytännöistä, toiminnasta ja rakenteista”. (Lehtonen 2021, 13.) Sillä sitä konjunktuurit ovat.

Tällaisesta kulttuurintutkimuksellisesta otteesta ammentavan kirjallisuudentutkijan on ajateltava, että jokin tietty teksti on mahdollistunut tietynlaisessa konjunktuurissa. Tekstiä analysoimalla, kontekstualisoimalla ja edelleen pohtimalla voimme siten yrittää jäljittää, millaista tietoa, tuntemuksia ja valtaa tekstissä representoituviin ilmiöihin – esimerkiksi ”kansan” käsittämiseen – liittyy sen syntyajankohtana. Konjunktuurien ajattelu voi suunnata löytämään ajankohtien merkityskamppailuja, niin keskeisiä kuin marginaaleihin jääneitä.

Käytännössä konjunktuurianalyysiin ei kuitenkaan voi ryynnätä rannattomin rajuksin. Kattavuutta tavoitellessaanhan ote vaatisi monien eri kontekstuaalisten ja käsitteellisten kehysten hallintaa ja paljon historiallista taustatietoa, mikä on vaikeaa ellei mahdotonta edistyneellekin kulttuurintutkijalle. Niinpä tutkimusasetelmat ja

-kysymykset ohjautuvat yleensä kohti temaattisesti rajattuja kontekstuaalisia merkityksiä ja alueeltaan hallittavampia teorioita ja akateemisia keskusteluita. Moniperspektiivisyyden mahdollisuus on toki periaatteessa aina sisäänrakennettu kulttuurintutkimukseen, ja on hyvä muistaa, että eri menetelmillä on ”vahvuutensa, oivalluksen hetkensä ja sokeat pisteensä”, kuten mediatutkija Douglas Kellner 1990-luvulla totesi. Mitä useampi kriittinen metodi, ”sitä parempi mahdollisuus on tuottaa harkittuja ja monipuolisia kriittisiä tulkintoja”. (Kellner 1998, 115.) Mutta ehkä tätä on syytä ajatella ennen muuta suuntaviivana tutkimusalalle. Yksittäinen tutkija ei voi soveltaa kaikkia näkökulmia, ei ainakaan alati yhtä painokkaasti, ja opiskelijan on jotain oppiakseen rajattava, mihin tutkimukselliseen keskustelukehykseen ja minkälaisiin representaatioihin hän haluaa ensisijaisesti perehtyä.

Käytännössä kulttuurintutkijoiden mielenkiinnon kohteiden valikoitumista tapaa ohjata tieteellisen tiedonintressin ohella emansipatorinen tiedonintressi. Kulttuurintutkijat tutkivat valtaa ja sen käytäntöjä kriittisesti ja pyrkivät saamaan sellaista tieteellistä tietämystä, joka auttaa purkamaan yhteiskunnallisia epäoikeudenmukaisuuksia ja kulttuurisia pakkoja. Tässä mielessä kulttuurintutkimuksessa on käsitelty tavanomaisimmin kolmea aluetta: sukupuoli ja seksuaalisuutta; etnisyyttä, kolonialismia ja rasismia; kapitalismia ja luokkaa. Mutta ”mitä on tekeillä?” -hengessä kulttuurintutkimuksen tieteelliset ja emansipatoriset intressit ovat myös paljon moninaisempia. Se on käynyt merkityskamppailuja lähtien siitä, millaista ja kenen kulttuuria saa tutkia, nyttemmin esimerkiksi siihen, miten luontoa koskevaa tietoa tuotetaan – oppialamme historiassa kulttuurintutkimus raotti ovea myös ekokritiikille.

- *Kulttuurintutkimus* on monitieteinen sateenvarjokäsite tutkimusotteelle, jolle keskeistä on kontekstuaalinen lukutapa ja kulttuuristen merkitysten muotoutuminen, toiminta ja haastaminen.
- Kulttuuria ei käsitetä vain taiteena tai korkeakulttuurina, vaan se viittaa kaikkiin yhteisöllisiin käytäntöihin ympärillämme. Todellisuus ymmärretään diskursiivisten ja ideologisten käytäntöjen täyttämäksi.
- Kulttuurintutkimuksellisesti orientoituneet kirjallisuudentutkijat ovat tulkinneet sitä, miten teksteissä näkyvät niiden historiallisen ajankohdan ja kulttuurisen tilanteen merkitykset. Representaatiot, esimerkiksi kirjalliset, voivat osallistua ideologioiden ja valta-asetelmien uusintamiseen, mutta myös niiden kyseenalaistamiseen.
- Keskeisiä ovat olleet myös identiteetteihin, toimijuuteen, sosiaaliseen asemaan ja kulttuuriin eroihin liittyvät tutkimuskysymykset.
- Mitä representaatioissa on kontekstuaalisesti ja tilanteisesti tekeillä? Tätä kysyessään kulttuurintutkija usein myös osallistuu, jo aihe- ja aineistovalinnoillaan, tärkeäksi katsomiinsa merkityskamppailuihin.

Lähteet

- Barker, Chris 2005: *Cultural Studies. Theory and Practice*. London: SAGE Publications.
- Du Gay, Paul – Evans, Jessica – Redman, Peter (toim.) 2013: *Identity. A Reader*. Los Angeles: SAGE.
- During, Simon 2005: *Cultural Studies. A Critical Introduction*. London: Routledge.
- Foucault, Michel 1995: Kant ja moderni filosofia nykyisyyden ontologiana. Teoksessa Koivisto, Juha – Mäki, Markku – Uusitupa, Timo (toim.) *Mitä on valistus?* Suom. Juha Koivisto ja Tarmo Malmberg. Tampere: Vastapaino. 248–260. Ranskankielinen alkuteos 1984.
- Foucault, Michel 1994: *Power. The Essential Works of Foucault 1954–1984, vol. 3*. Toim. James D. Faubion. Käänt. Robert Hurley ja muut. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel 1999: *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Tampere: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1976–1984.
- Foucault, Michel 2000: *Ethics. Subjectivity and Truth. Essential Works of Foucault 1954–1984, vol. 1*. Toim. Paul Rabinow. Käänt. Robert Hurley ja muut. Harmondsworth: Penguin Books.
- Foucault, Michel 2001: *Tarkkailla ja rangaista*. Suom. Eevi Nivanka. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1975.
- Franklin, Sarah – Lury, Celia – Stacey, Jackie 2021: Feminismi, marxismi ja thatcherismi. Teoksessa Lehtonen, Mikko (toim.) *Kulttuuri & yhteiskunta. Kulttuurintutkimuksen klassikkotekstejä*. Tampere: Vastapaino. 209–252. Englanninkielinen alkuteos 1991.
- Fraser, Nancy 1997: *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. London: Routledge.
- Fraser, Nancy 2000: Rethinking recognition. – *New Left Review* 3/2000 s. 107–120.
- Gramsci, Antonio 1979: *Vankilavihkot. Valikoima*. Toim. Mikael Böök. Suom. Matti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Helsinki: Kansankulttuuri. Italiankielinen alkuteos 1929–1935.
- Grossberg, Lawrence 2007: Onko kulttuurintutkimuksella tulevaisuuksia? Pitäisikö olla? (Tai mitä vikaa New Yorkissa?). Teoksessa Vainikkala, Erkki – Mikkola, Henna (toim.) *Nyky aika kulttuurintutkimuksessa*. Suom. Erkki Vainikkala. Jyväskylä: Nykylä. 303–350.
- Grönstrand, Heidi – Kauranen, Ralf – Löytty, Olli – Melkas, Kukku – Nissilä, Hanna-Leena – Poltari, Mikko (toim.) 2016: *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden ylläpidosta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hall, Stuart 1992: *Kulttuurin ja politiikan murroksia*. Suom. ja toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg. Tampere: Vastapaino.
- Hall, Stuart 1999: *Identiteetti*. Suom. ja toim. Mikko Lehtonen ja Juha Herkman. Tampere: Vastapaino.
- Hall, Stuart 2019: *Mitä on tekeillä? Esseitä vallasta, uusliberalismista ja monikulttuurisuudesta*. Lehtonen, Mikko – Löytty, Olli (toim.). Suom. Mikko Lehtonen ja muut. Tampere: Vastapaino.
- Hoggart, Richard 1957: *The Uses of Literacy. Aspects of Working-class Life with Special Reference to Publications and Entertainments*. London: Routledge.
- Ilmonen, Kaisa 2012: *Caribbean Journeys. Intersections of Female Identity in the Novels of Michelle Cliff*. Annales Universitatis Turkuensis ser. B tom. 341. Turku: Turun yliopisto.
- Kellner, Douglas 1998: *Mediakulttuuri*. Suom. Riitta Oittinen ja työryhmä. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1995.
- Kirstinä, Leena 2007: *Kansallisia kertomuksia. Suomalaisuus 1900-luvun proosassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lappalainen, Päivi 1998: Realismista – puolesta ja vastaan. Katsaus realismia koskeviin keskusteluihin. Teoksessa Lappalainen, Päivi (toim.) *Uudessa valossa. Kirjoituksia realismin kysymyksestä*. Turku: Turun yliopiston Taiteiden tutkimuksen laitos. 15–57.
- Lappalainen, Päivi 2000: *Koti, kansa ja maailman tahraava lika. Näkökulmia 1880- ja 1890-luvun kirjallisuuteen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lawler, Steph 2014: *Identity. Sociological Perspectives*. Toinen laitos. Cambridge: Polity Press.
- Lehtonen, Mikko 1996: *Merkitysten maailma. Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohtia*. Tampere: Vastapaino.

- Lehtonen, Mikko 1998: *Tutkainta vastaan. Kirjallisuuden- ja kulttuurintutkimuksen dialogeja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtonen, Mikko (toim.) 2021: *Kulttuuri & yhteiskunta. Kulttuurintutkimuksen klassikkotekstejä*. Tampere: Vastapaino.
- Lyytikäinen, Pirjo 1995: Johdatus subjektiin. Teoksessa Lyytikäinen, Pirjo (toim.) *Subjekti. Minä. Itse. Kirjoituksia kielestä, kirjallisuudesta, filosofiasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–11.
- Löytty, Olli 2021: *Jäähyväiset kotimaiselle kirjallisuudelle*. Helsinki: Teos.
- McNay, Lois 1993: *Foucault and Feminism. Power, Gender and the Self*. Boston: Northeastern University Press.
- McNay, Lois 2009: Valta, toimijuus ja tunnustus. Lois McNayn haastattelu. Jussi Ojajärvi & Miikka Pyykkönen. – *Kulttuurintutkimus* 1/2009 s. 3–14.
- McRobbie, Angela 2005: *The Uses of Cultural Studies. A Textbook*. London: SAGE Publications.
- Melkas, Kukku 2006: *Historia, halu ja tiedon käärme Aino Kallaksen tuotannossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Melkas, Kukku – Grönstrand, Heidi – Launis, Kati – Leskelä-Kärki, Maarit – Ojajärvi, Jussi – Palin, Tutta – Rojola, Lea (toim.) 2009: *Läpikulkuihmisiä. Muotoiluja kansallisuudesta ja sivistyksestä 1900-luvun alun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Morley, David – Chen, Kuan-Hsing – Hall, Stuart 1996: *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge.
- Ojajärvi, Jussi 2006: *Supermarketin valossa. Kapitalismi, subjekti ja minuus Mari Mörön romaanissa Kiltin yön lahjat ja Juha Seppälän novellissa "Supermarket"*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojajärvi, Jussi – Steinby, Liisa (toim.) 2008: *Minä ja markkinavoimat. Yksilö, kulttuuri ja yhteiskunta uusliberalismin valtakaudella*. Helsinki: Avain.
- Ojajärvi, Jussi – Työlähti, Nina (toim.) 2017: *Maamme romaani. Esseitä kirjallisuuden vuosikymmenistä*. Jyväskylä: Jyväskylän nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7306-3>.
- Ojajärvi, Jussi 2018: Poliittista poetiikkaa kapitalismin globaalissa tilassa. Kognitiivisen kartoituksen käsite Fredric Jamesonin ajattelussa. Teoksessa Ojajärvi, Jussi – Sevänen, Erkki – Steinby, Liisa (toim.) *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 325–364.
- Paasonen, Susanna 2010: Sukupuoli ja representaatio. Teoksessa Juvonen, Tuula – Rossi, Leena-Maija – Saresma, Tuija (toim.) *Käsikirja sukupuoleen*. Tampere: Vastapaino. 39–49.
- Saresma, Tuija 2007: *Omaelämäkerran rajapinnoilla. Kuolema ja kirjoitus*. Jyväskylä: Nykykulttuuri.
- Rojola, Lea (toim.) 1999: *Suomen kirjallisuushistoria 2. Järkiuskosta vaistojen kapinaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Steinby, Liisa 2011: Subjektin ja sitä koskevien käsitysten historiaa. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 103–154.
- Thompson, E. P. 1966: *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage Books.
- Turunen, Risto 2011: Ideologia, diskurssi ja representaatio. Teoksessa Ruohonen, Voitto – Sevänen, Erkki – Turunen, Risto (toim.) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 296–334.
- Vainikkala, Erkki 2007: Johdanto. Teoksessa Vainikkala, Erkki – Mikkola, Henna (toim.) *Nyky-aika kulttuurintutkimuksessa*. Jyväskylä: Nykykulttuuri. 7–35.
- Vainikkala, Erkki ja Mikkola, Henna (toim.) 2007: *Nyky-aika kulttuurintutkimuksessa*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 86.
- Williams, Raymond 1961: *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Williams, Raymond 1973: *The Country and the City*. London: Chatto & Windus.
- Williams, Raymond 1974: *Television. Technology and Cultural Form*. New York: Routledge.

- Williams, Raymond 1976: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. Glasgow: Fontana/Croom Helm.
- Williams, Raymond 1988: *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Suom. Mikko Lehtonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1977.
- Williams, Raymond 2014: *Raymond Williams on Culture and Society*. Toim. Jim McGuigan. Los Angeles: Sage Publications.
- Willis, Paul 1984: *Koulun penkiltä palkkatyöhön? Miten työväenluokan nuoret saavat työväenluokan työt?* Suom. Airi Mäki-Kulmala. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1977.
- Wolfe, Julian 2004: *Critical Keywords in Literary and Cultural Theory*. Hampshire & New York: Palgrave MacMillan.

Feministinen ja queer-teoreettinen kirjallisuudentutkimus

Elsi Hyttinen

Feminististä kirjallisuudentutkimusta ja queer-teoreettista kirjallisuudentutkimusta yhdistää se, että molemmissa sukupuoli ymmärretään valtajärjestelmäksi. Feministinen tutkimus näkee kulttuurimme keskeiseksi vallan akseliksi jaon naisiin ja miehiin. Feministisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohta on, että kirjallisuus on monin tavoin kytköksissä tähän valtajärjestelmään. Historiallisesti sukupuoli on vaikuttanut siihen, kenellä on ollut mahdollisuus kouluttautua, käydä intellektuellista, saada kirjoituksiaan julki ja muulla tavalla päästä osallistumaan kirjallisuuden kentän luomiseen. Julkaistut kirjoitukset taas ovat keskeinen väline, jolla ihmiset esittävät toisilleen näkemyksiään siitä, millainen maailma on ja mikä maailmassa on mahdollista. Sillä, millaiseksi vaikkapa nainen kuvitellaan kirjoissa, on vaikutusta siihen, millaiseksi nainen ymmärretään todellisuudessa.

Feministisiin lähtökohtiin sitoutumisen ei kuitenkaan tarvitse tarkoittaa sitä, että tutkija olisi sitoutunut ajatukseen *essentiaalisesta sukupuolierosta* – eli siitä, että naiset ja miehet ovat olemuksellisesti erilaisia. Feministiteoreetikko voi hyvinkin ajatella, että on ikään kuin sattumanvaraista, että juuri naiseudesta ja mieheydestä on tullut ne kategoriat, joista jompaakumpaa meidän oletetaan edustavan ja joiden ympärille yhteiskunta järjestyy. Silti hän voi nähdä, että nämä sinänsä satunnaiset kategoriat vaikuttavat niin olennaisesti siihen, millaisia mahdollisuuksia subjekteilla kulttuurissamme juuri nyt on, että niiden ottaminen keskeisiksi analyttisiksi käsitteiksi on perusteltua.

Tällaisista lähtökohdista ei ole pitkä matka queer-teorian puolelle. Itse asiassa aina ei tarvitse ottaa askeltakaan, vaan monia keskeisiä feministiteoreetikkoja luetaan myös queer-teorian jatkumolla, ja päinvastoin, ja nämä jatkumot voidaan nähdä myös keskenään sekoittuneena, queer-feministisenä kenttänä. Queer-teoreettisen kirjallisuudentutkimuksen lähtökohtana voi pitää ajatusta, että homo/hetero -kahtiajako on erityinen valtajärjestelmä, ja kirjallisuus yksi niistä kentistä, joilla heteronormatiivinen kulttuuri uusintaa itseään.¹ Ajatus kaksinapaisesta sukupuolijärjestelmästä on tärkeä juuri heteronormatiivisen kulttuurin kannalta: on tuotettava jatkuvasti esimerkiksi uusia

1 Heteronormatiivisuudella tarkoitetaan suurin piirtein sellaista maailmasta puhumisen ja sen organisoimisen tapaa, joka asettaa heteroseksuaalisen parin ja tätä paria nykyisin tukevat ja strukturoivat yhteiskunnalliset käytännöt ikään kuin luonnollisiksi, ei-rakentuneiksi.

romanttisia kertomuksia, joissa kaikki puute katoaa, kun mies saa naisen. Ajatellaan vaikkapa kaikkia niitä satuja, joissa prinssi ja prinsessa eivät voi saada toisiaan ennen kuin paha äitipuoli on kukistettu. Miksi tarvitaan tämä paha ulkopuolinen, jota vasten romanttinen heterorakkaus tulee olevaksi? Queer-teoreettinen kirjallisuudentutkimus voisi olla kiinnostunut sekä tällaisen juonen imuvoiman purkamisesta että niistä sukupuolta koskevista ideologisista sitoumuksista, joita tällainen kertomus yrittää esittää ikään kuin ei-poliittisina, ihmisen perimmäisestä luonnosta kumpuavina.

Esiäidit

Feministinen kirjallisuudentutkimus yliopistollisena oppialana syntyi 1960- ja 1970-lukujen aikana ja levisi nopeasti ympäri maailman. Naisten oikeudesta toimia kirjallisuudessa ja ylipäänsä julkisuudessa oli toki puhuttu tuossa vaiheessa jo yli sata vuotta, sillä nämä olivat keskeisiä kysymyksiä jo varhaisessa naisasialiikkeessä, vaikka liike kiertyikin leimallisesti ensisijaisesti äänioikeuden ympärille. 1960-luvulla alettiin kuitenkin kiinnittää enemmän huomiota siihen, että tästä pitkästä historiasta huolimatta yliopistoissa opetettiin yhä lähes pelkästään miesten kirjoittamaa kirjallisuutta, mutta tästä sukupuolivivoumasta ei puhuttu ääneen. Varhaisina kirjallisuuden ja feminismin teoreetikoina tällaisissa oppihistoriallisissa esityksissä on tapana nostaa esiin erityisesti Virginia Woolf ja Simone de Beauvoir, jotka ammensivat aiemmista naisasiakeskusteluista mutta suuntasivat huomionsa myöhemmän feministisen kirjallisuudentutkimuksen kannalta merkittäviin, uusiin suuntiin.

Englantilainen kirjailija Virginia Woolf on pioneeri erityisesti siinä, miten hän teki näkyväksi, että naisella ei ole ollut historiallisesti samoja edellytyksiä tulla kirjailijaksi kuin miehellä. Tunnetussa esseessään ”Oma huone” (”A Room of One’s Own”, 1929) Woolf kirjoittaa: ”Voisin tarjota teille vain yhden mielipiteen pikkuseikasta – naisella on oltava rahaa ja oma huone jos hän aikoo kirjoittaa; ja se jättää kuten pian huomaa kokonaan ratkaisematta suuret ongelmat naisen todellisesta luonnosta ja kirjallisuuden todellisesta luonnosta” (Woolf 1980, 12). Woolf näkee, että naisten ja miesten panosta maailmankirjallisuuteen ei oikein voi tarkastella mistään järkevästä lähtökohdasta: ensin pitäisi pystyä vakioimaan taustamuuttujat eli taata naisille ja miehille keskenään samat luovan työn edellytykset. Woolfin ironinen tyyli osoittaa myös, että keskittyminen asioiden ”todellisen luonnon” kaltaisiin suuriin kysymyksiin on ollut yksi miesten hallitseman korkeakulttuurin keinoista estää maailmassa olemisen materiaalien ehtojen kaltaisia ”pikkuseikkoja” nousemasta puheeksi. Tätä samaa teemaa – kuinka naisten ja miesten erilaisuus ei kumpua heidän sisältään vaan niissä hyvin erilaisissa mahdollisuuksissa, joita subjekteille sukupuolen mukaan suodaan – Woolf käsittelee myös kaunokirjallisessa teoksessaan *Orlando* (1928), joka ilmestyiikin samoihin aikoihin esseen kanssa. *Orlandon* päähenkilö kulkee läpi historian välillä miehenä, välillä naisena. Sisältä hän pysyy koko ajan samana, mutta hänen mahdollisuutensa maailmassa muuttuvat radikaalisti sukupuolen mukaan.

Ranskalaisen filosofin ja kirjailijan Simone de Beauvoirin keskeinen ajatus oli, että naiseksi ei synnytä vaan naiseksi tullaan. Laajassa teoksessaan *Toinen sukupuoli* (*Le deuxième sexe*, 1949) Beauvoir pohtii kulttuuristen käytänteiden osuutta naisen roolin muokkaajina. Ihminen kyllä syntyy ruumiillisilta ominaisuuksiltaan tietynlaisena, mutta hänen genitaalinsa eivät selitä hänen sosiaalista rooliaan. Sosiaalinen rooli

opitaan, ja tässä oppimisessa kulttuurisilla malleilla, representaatioilla ja myyteillä on keskeinen tehtävä. Kirjallisuus on yksi niistä kentistä, joilla muotoillaan käsitystä siitä, millainen nainen tai mies on. Beauvoir kiinnittää huomiota siihen, että ihmisyyttä käsittelevissä filosofisissa teksteissä ihminen on useimmiten lähtökohtaisesti mies. Miesten asiat ovat ihmiskunnan asioita, naisten asiat aina jotenkin vähemmän merkityksellisiä erityiskysymyksiä. Nainen on toinen sukupuoli.

Se, että juuri Woolf ja Beauvoir kuuluvat feministisen kirjallisuudentutkimuksen esihistorian kaanoniin ei tarkoita, etteikö kukaan muu olisi ajatellut samansuuntaisia ajatuksia ennen heitä. Woolf ja Beauvoir vain saattoivat syntyä suurille kielialueille, heillä oli tarpeeksi rahaa ja huoneita kirjoittamiseen, ja he kiteyttivät poikkeuksellisen taitavasti niitä ajatuksia, joita kokonaiset naispolvet ovat miettineet heidän kanssaan ja ennen heitä. Tällaisten näkymättömäksi jääneiden, historian unohtamien esiäitien edustajaksi nostankin vielä esiin nimimerkki Sanelma Oikotien, joka ei ole lainkaan ikoninen hahmo mutta joka kysyi suuria kysymyksiä suomen kielellä Suomen suuri-ruhtinaskunnassa jo vuonna 1916. Tässä yhteydessä ei ole merkityksellistä, kuka tai ketkä nimimerkin taakse kätkeytyivät²: noston Oikotien esiin esimerkkinä niistä kulttuurisista ruohonjuurista, sekavistakin ajatusten vyyhdeistä, jotka ympäröivät ikonisiksi nousevia ajattelijoita mutta joiden kohtalo on usein unohtua.

Oikotie kirjoitti laajan, kahdelle broadsheet-sivulle levittäytyvän kirjallisuusesseen ”Miesauktoriteetti ja naishalveksunta kirjallisuudessa” *Viikko*-nimiseen työläisy-leisölle suunnattuun kirjallisuuslehteen toukokuussa 1916. Hänen keskeinen ajatuksensa tiivistyy virkkeeseen: ”Mutta minä sanon: koko ihmiskunnan kulttuurielämä on rappio-elämää niin kauvan kuin halpamaiset käsitykset naisesta ovat määrääjinä.” (Oikotie 1916, 2.) Oikotie toteaa, että hänen aikansa kirjallisuudessa on täysin tavallista ja hyväksyttyä halveksia naisia. Vähän samaan tapaan kuin Beauvoir myöhemmin, Oikotie näkee yhteyden kirjallisuuden naiskuvan ja yhteiskunnallisten asenteiden välillä: hän jäljittää halveksunnan juuria Raamatun myytteihin ja analysoi sitä esiin myös Shakespearen tuotannosta. Hänenkin perusviestinsä on, että naisten alistettu asema on seurausta erilaisista kulttuurisista käytänteistä, ei biologiasta, ja siksi näistä käytänteistä pitää puhua, niitä pitää analysoida ja ne on murrettava. Oikotie on selvillä myös siitä, että 1900-luvun alussa tarjolla olevat emansipatoriset liikkeet, ”vapaa-aatteisuus ja sosialismi” eivät välttämättä tunnista sukupuoleen perustuvaa syrjintää. Tavallaan hän haastaa näitä uusia poliittisia suuntauksia sanomaan ääneen, millainen on se subjekti, jonka puolesta ne puhuvat. Onko hän aina lähtökohtaisesti mies? ”Jolleivät miehet ole aivan Paavalin oppilaita ’vaimot vaietkoon’, niin miesten on pakko ottaa julkaisuihinsa kirjoituskykyisten n a i s t e n v a s t a l a u s e t.” (Oikotie 1916, 2.)

Esiäitien kavalkadin päättäköön Sojourner Truth (Isabella Baumfree), vapautettu orja. Vuonna 1851 hän piti Yhdysvalloissa naisten oikeuksia käsitelleessä Women’s Rights Convention -kokouksessa puheen, jossa kysyi, kuka se nainen oikein on, josta naisasianaiset puhuvat. Kun puhutaan naisen asemasta, millaisen naisen asemasta silloin puhutaan? Mikä hänen yhteiskunnallinen asemansa on, mikä hänen historiansa? Truth on tärkeää nostaa esiin siksi, ettei kertomukseeni muodostu piiloviestiä siitä, että ensin oli keskiluokkainen, valkoinen feministinen liike, ja sitten seurasivat muut. Feministinen liike on taistellut naisten oikeuksien puolesta, mutta on taistelleessaan tullut

2 Aihetta käsitellään Kirsti Salmi-Niklanderin ja Elsi Hyttisen esseessä ”Nainen näkökengässä”, joka ilmestyi *Sukupuolentutkimus*-lehdessä 1/2008.

myös etualaistaneeksi tietynlaisen naiseuden. Feminismin subjektia on kuitenkin kritisoitu koko feministisen liikkeen historian ajan sen sisällä, ja siihen on suhtauduttu analyttisellä raivolla ja hellyydellä. Tämä liikkeen sisäinen kriittinen keskustelu on osa feminismin historiaa. Naisten oikeuksien puolesta taistelun rinnalla on ollut yhtä tärkeää kysyä, kuka oikein on tuo nainen, jonka puolesta taistellaan. Truth kysyykin:

Tuo mies tuolla sanoo, että naiset tarvitsevat apua päästäkseen vaunuihin ja että heidät pitää kantaa ojien yli, ja että heillä täytyy olla kaikkialla parhaat oltavat. Ei minua kukaan koskaan auta vaunuihin tai kuralammikoiden yli, tai tarjoa parhaita oltavia! Ja enkö kuitenkin ole nainen? Katsokaa minua! Katsokaa käsivarttani! Olen kyntänyt ja kylvänyt ja korjannut satoa latoihin, eikä yksikään mies pärjännyt minua paremmin! Ja enkö kuitenkin ole nainen? (Truth 1851.)³

Naisten kirjallisuus?

Feministinen kirjallisuudentutkimus akateemisena oppialana syntyi, kun yliopisto-opiskelijat ja tutkijat alkoivat 1960-luvun mittaan laajasti ja systemaattisesti kyseenalaistaa sitä, miksi kirjallisuuden oppiaineissa käsiteltiin lähes pelkästään miesten kirjoittamia kirjoja. Virallisesti kirjallisuusaineiden lukulistat edustivat esteettisesti parasta tai tutkimuksen kannalta kiinnostavinta kirjallisuutta, mutta kirjoittajat olivat lähes poikkeuksetta miehiä. Alettiin kysyä, mikä tämä hyvän kirjallisuuden ja sukupuolen kytkös oikein oli. Kuka oli määritellyt estetiikan kriteerit niin, että vain miesten kirjoittama kirjallisuus täytti ne? Missä kaikki naiskirjailijat olivat, vai eikö heitä ollut? Jos kaikki merkittävät kirjoittajat olivat miehiä, heijastiko kaikki merkittävä kirjallisuus vain miesten kokemusta maailmasta?

Ranskassa keskustelu jäsenyi erityisesti *sukupuolieron* käsitteen ympärille. Esi-merkiksi Julia Kristeva, Luce Irigaray ja Hélène Cixous ovat keskeisiä ajattelijoita ranskalaisen feminismin kentällä. Heidä yhdistää se Beauvoirinkin esiin nostama havainto, että läntisen ajattelun historiassa puhe ihmisestä on lähes aina ollut puhetta miehestä. Heidän mukaansa kaikki ihmistä koskeva puhe, joka ei huomioi sitä, että puolet ihmiskunnasta on naisia, osallistuu naisten sortamiseen. Ranskalaisen feminismin ytimessä on ajatus, että feminiininen on jotakin, jonka patriarkaalinen kulttuuri on sulkenut ulos voidakseen esittää miehen universaalin subjektin mallina, ja että feministien tehtävänä on taistella tilaa feminiinisyydelle ja naissubjektille. Ranskalaisten feministien näkemys on, että nykytilanteessa kulttuuri esittää naisena miehen käsityksen naisesta. Feminiinisellä ei ole ollut mahdollisuutta murtautua esiin, minkä takia emme oikeastaan voi edes tietää, millainen feminiininen subjekti voisi olla. Tästä seuraa ainakin kaksi keskeistä ajatusta, jotka yhdistävät ranskalaisia feministejä: naisten ei tulisi vain tyytyä vaatimaan huonetta ”isän talosta” eli pääsyä niiden patriarkaalisten kulttuuristen rakenteiden sisään, jotka ovat aiemmin rajanneet heidät ulkopuolelleen, ja naisten

3 ”That man over there says that women need to be helped into carriages, and lifted over ditches, and to have the best place everywhere. Nobody ever helps me into carriages, or over mud-puddles, or gives me any best place! And ain’t I a woman? Look at me! Look at my arm! I have ploughed and planted, and gathered into barns, and no man could head me! And ain’t I a woman?” Suom. Elsi Hyttinen.

kieli, *écriture feminine* tai *parler femme*, on vallankumouksellista. (Ks. luku Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus.)

Ranskalaisten feministien mukaan sukupuolten epätasa-arvo ei siis korjaannu sillä, että naistenkin sallitaan hakeutua valta-asemiin tai vaikkapa kirjailijoiksi ja opettajiksi, sillä nämä ovat miesten itselleen muokkaamia paikkoja ja edellyttävät toimimista kuin mies. Ranskalaiset feministit haaveilivat tilasta, jossa naiseus voisi nousta esiin omanlaisenaan ja ilmaista itseään omalla logiikallaan. Luce Irigaray kirjoitti teoksessaan *Sukupuolieron etiikka* (*Éthique de la différence sexuelle*, 1984), että tila naisten kielelle, *parler femme*, aukeaa naisten välisissä sosiaalisissa suhteissa. Ranskalaista feminismiä on syytetty essentialismista, ja onkin totta, että ajatus subjektista joko miehenä tai naisena on tässä traditiossa keskeinen. Toisaalta voisi ajatella, että jos patriarkaalinen järjestys saataisiin murrettua ja feminiiniselle kielelle ja kulttuurille aukeaisi tila ilmetä, tämä tila voisi olla monenlaisten erojen tila.

Yhdysvalloissa ja angloamerikkalaisissa keskusteluissa laajemminkin keskeiseksi käsitteeksi nousi naisen kokemus. Esimerkiksi Ellen Moers lähti teoksessaan *Literary Women* (1976) siitä, että naisten keskeiset elämäkokemukset olivat täysin toisenlaiset kuin miesten ja että naisten kirjoittama kirjallisuus tavoitti naisten kokemuksen paremmin kuin miesten kirjoittama kirjallisuus. Kuten edellä kävi ilmi, jo Sojourner Truth kuitenkin osoitti, ettei ole mitään yhtä naisten kokemusta, joten myös Moers on helppo kohde nykylukijan kriittiselle katseelle. On hyvä kuitenkin muistaa, että Moerskin kirjoittaa sellaista traditiota vastaan, joka ei ole lainkaan kiinnostunut eroista, ei sukupuolierosta eikä muistakaan, vaan puhuu kuin mies ja subjekti olisivat aina sama asia. Ihminen ajattelee ja kirjoittaa, ja *joku* hoitaa sillä aikaa kodin, pyykin ja ruuat. Moers on kiinnostunut siitä, miltä maailma näyttää tämän jonkun, naisen, silmin. Millaista kirjallisuutta syntyy, kun nainen alkaa kertoa maailmastaan ja niistä kokemuksista, jotka ovat naiselle keskeisiä? Millaisia reittejä kirjallisuuden tutkimiseen avautuu, jos tutkimus kiinnostuu naisesta kirjailijana?

Moers käsitteli kirjassaan ainoastaan naiskirjailijoita, joista monet olivat melko kanonisoituja. He olivat niitä poikkeusnaisia, jotka olivat mahtuneet mukaan merkittävän kirjallisuuden listoille, joskin niiden häntäpäähän. Hänen kontribuutionsa oli näiden naiskirjailijoiden lukeminen nimenomaan naisina ja suhteessa toisiinsa. Toinen varhainen yhdysvaltalaisen feministisen kirjallisuudentutkimuksen klassikko, Ellen Showalterin *A Literature of Their Own* (1977), puolestaan kiinnittää huomiota siihen mekanismiin, joka hävittää naiskirjailijoiden yhteydet toisiinsa. Showalterin keskeinen lähtökohta on, että kirjallisuushistorioissa toistuvat vain tiettyjen naisten nimet. Hän puhuu englantilaisen kirjallisuuden maantieteestä, jossa naisten alue määrittyy lähinnä tyhjäksi aavikoksi, jota kuitenkin kehystävät vuoret neljältä suunnalta: Austen-, Brontë-, Eliot- ja Woolf -kukkulat. Nämä kanonisoidut naiskirjailijat vaikuttavat poikkeuksellisilta ja tyhjältä tulleilta, sillä historia on unohtanut kaikki vähemmän tunnetut naiskirjailijat heidän väliltään ja sotkenut kuvan siitä kokonaisuudesta, josta he olivat vain osia. Hänen projektinaan oli tutkia, millaisia kirjailijoita näiden maamerkkien väleistä löytyy. Showalterilainen kadonneiden naiskirjailijoiden nostaminen esiin on edelleen keskeistä feministisen kirjallisuudentutkimuksen kentällä, kuten on myös niiden mekanismien tutkiminen, joiden seurauksena jotkut kirjailijat katoavat ja toiset muistetaan.

Sandra M. Gilbert ja Susan Gubar puolestaan purkavat teoksessaan *The Madwoman in the Attic* (1979) 1800-luvun kirjallisuuden naiskuvaa (ks. myös luku

Kirjallisuushistorian kirjoittaminen ja tutkiminen). Heidän mukaansa naistenkin kirjoittamat naishahmot ovat 1800-luvun kirjallisuudessa useimmiten joko enkeleitä tai hulluja. Tämä johtuu patriarkalisesta naiskuvasta, joka sitoi myös naiskirjailijoita. Gilbert ja Gubar peräänkuuluttavat autenttisempaa naiskuvausta. Ajatus siitä, että naiskuvat voisivat olla joko oikeita tai vääriä, tekee Gilbertistä ja Gubaristakin helpon kritiikin kohteen, sillä kirjallisia kuvia voi tuskin mitata tuollaisin mittarein. Myös heidän kirjansa argumenttia kannattaa kuitenkin tunnustella sitä taustaa vasten, jossa sukupuolen kuvaamisen ideologisuudesta puhumiselle ei ollut vielä koko sitä kielellistä ja käsitteellistä repertuaaria, joka meillä nyt on. Heidän keskeisin oivalluksensa, se, että kirjoittajat eivät ilmaise tekstissä suoraan omia kokemuksiaan vaan operoivat heille tarjolla olevalla kulttuurisella kuvastolla, ei ole lainkaan vanhentunut.

1970-luvun klassikoihin kuuluu myös Barbara Smithin essee ”Toward a Black Feminist Criticism” (1977). Smith käsittelee mustan naiskirjallisuuden ja mustien feministien ongelmaa: feminismi puhuu naisista valkoisten koulutettujen naisten kokemukset yleistäen, mustien kansalaisoikeusliike taas ihmisestä tavalla, joka ohittaa sukupuolen. Mustan naiskirjallisuuden erityinen haaste on puhua monista ihmisistä määrittävistä eroista yhtä aikaa, siitä maailmasta, jossa mustat naiset elävät ja jota he kuvaavat mustina naisina. Smith oli hyvin tietoinen käyttämistään käsitteistä ja niiden kantamista merkityslaahuksista: tämä näkyy myös vuonna 1982 ilmestyneen tutkimusantologian nimessä *All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave: Black Women’s Studies* (1982), jota hän oli toimittamassa. *Musta, valkoinen, nainen ja mies* ovat binarismeja, joiden ulkopuolelle häntä kiinnostava maailma helposti katoaa näkymättömiin. Kimberlé Williams Crenshaw’n vuonna 1989 käyttöön ottama termi *intersektionaalisuus* pyrki tavoittamaan juuri tätä ilmiötä, joka on Smithin tutkimuksen keskiössä (Ks. luku Intersektionaalisuus).

Feminismin subjektin ongelmallisuus, siis kysymys siitä, kuka oikein on se nainen, jonka oikeuksia pitäisi olla ajamassa, on keskiössä myös Judith Butlerin klassikon asemaan nousseessa teoksessa *Hankala sukupuoli* (*Gender Trouble*, 1990). Butlerin mukaan sukupuolijärjestelmä on valtarakenne, joka vaatii meitä aina tunnistautumaan mieheksi tai naiseksi, jotta olisimme olemassa ymmärrettävällä tavalla. Me ”siteeraamme” kulttuurin tarjoamia subjektin paikkoja, ja siteeraaminen on menestyskäsistä vain, jos yleisöme pystyy tunnistamaan meidät mieheksi tai naiseksi. Koska kyse on teosta, siteerauksesta, se voi myös epäonnistua, ja nämä järjestelmän murto-osat kiinnostavat Butleria. Niistä aukeavat mahdollisuudet maailman muuttamiseen.

Butler kritisoi feminististä teoriaa siitä, että se yrittää operoida naisen käsitteellä. Aina kun nainen määritellään jonkinlaiseksi, syntyy suuri katvealue, jossa ovat kaikki ne ominaisuudet, jotka eivät tuohon määritelmään mahdu. Hän hahmotteli ajatusta feminismistä avoimena poliittisena koalitiona, jonka subjektiksi tultaisiin asettautumalla liikkeen riveihin, ei olemalla valmiiksi tietynlaisia. Tämä ymmärrettiin koko feminismin projektin kritiikiksi, mutta Butler on jälkikäteen monesti selittänyt tarkoitaneensa tätä *immanentiksi*, alan sisäiseksi kritiikiksi (ks. Butler 1999, vii). Hän ei halunnut kyseenalaistaa feminististä liikettä vaan tarkastella kriittisesti sen lähtökoh-tia, liikkeen projektiin kuitenkin sitoutuen. Butlerin ajattelu on lähtökohdiltaan jälkistrukturalistista: hän ajattelee, että subjektiksi tullaan asettautumalla niihin paikkoihin, joita kieli subjektille tarjoaa. Ihmisen minä on näiden asettumisten synnyttämä efekti, ei mitään, mikä edeltäisi näitä asettumisia. (Ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio.)

Queer-teoreettinen kirjallisuudentutkimus

Queer-teoreettisen kirjallisuudentutkimuksen juuret ovat osittain feministisessä tutkimuksessa, osittain esimerkiksi homo- ja lesbotutkimuksessa.⁴ Queer käsitteenä nousi juuri 2000-luvun taitteessa keskusteluihin osittain ratkaisuksi niihin ongelmiin, joihin identiteetteihin sitoutunut tutkimusote oli johtanut. Tästä kuitenkin seurasi käsitteelle ristiriitainen merkityslaahus. Oppihistoriallisesti queer on ikään kuin identiteettipoliittisesta tutkimuksesta irrottautumista, käytännön aktivismissa taas usein sateenvarjokäsite erilaisille ei-normatiivisille identiteeteille.

Ranskalaisen filosofin Michel Foucault'n *Seksuaalisuuden historia* (*Histoire de la sexualité*, 1976–1984) on keskeinen lähtökohta monen queer-teoreetikon ajattelulle. Foucault näkee seksuaalisuuden historiallisesti määräytyvänä inhimillisen toiminnan alueena ja tutkii etenkin sitä, kuinka valta, ruumis ja seksuaalisuus kytkeytyvät toisiinsa. David M. Halperin on käsitellyt teoksessaan *How to Do the History of Homosexuality* (2002) sitä, miten tärkeää on analysoida seksuaalisuuden tuottumisen kulloisiakin kulttuurisia ja historiallisia ehtoja ja variaatioita. Homo- ja heteroseksuaalisuus eivät ole ylihistoriallisia käsitteitä, vaan ne ovat käsitteitä, joilla meidän aikamme nimeää seksuaalisuutta, ja niiden soveltamisessa muihin historiallisiin aikakausiin on suuria ongelmia. Tehdessään queer-teoreettista kirjallisuudentutkimusta tutkijan olisi hyvä olla tarkka sen määrittelemisessä, mitä oikeastaan tutkii: jonkin tietyn seksuaalisen kulttuurin tunnusmerkkien tai vaikkapa lääketieteellisen diskurssin hyödyntämistä henkilöhaamon rakentamisessa; normaaliuden tuottamista kirjallisuudessa; ei-heteroseksuaalisten historiallisten subjektien mahdollisuuksia ilmaista itseään kirjallisesti; joidenkin tiettyjen kirjallisten keinojen toistumista estetiikassa, joka tietoisesti asettuu kyseenalaistamaan normeja – vai jotain muuta?

Queeria jonkinlaisena kulttuurin välttämättömänä ulkopuolena on teoretisoinut muun muassa Lee Edelman teoksessaan *No Future* (2004). Edelman näkee, että läntistä kulttuuria hallitsee reproduktiivinen futurismi, organisoituminen lapsen figuurin ympärille. Lapsen hahmosta ikään kuin johdetaan kulttuurisia käytäntöjä, jotka edesauttavat heteroseksuaalista parinmuodostusta ja lisääntymistä ja jonka itsestään selväksi, ei-poliittiseksi perustaksi tarjoutuu aina lapsen paras. Tämä rakenne vakauttaa itseään sulkemalla jatkuvasti ulos sen, mikä ei pidä sitä yllä: ”Kuoleman vietti on nimi sille, mitä queer sosiaalisessa järjestyksessä edustaa: kaikkien sosiaalisen elinkelpoisuuden muotojen negatiota.” (Edelman 2004, 9, suom. Elsi Hyttinen.) Queer uhkaa sosiaalista järjestystä, koska se muistuttaa järjestyksen mahdollisuudesta epäonnistua, ja siksi se on suljettava yhä uudestaan ulos. Edelmanin lukemisen jälkeen monet vaikeuksien kautta voittoon -romanssit alkavat näyttää yllättävän kiinnostavilta. Kulttuurimme on täynnä kertomuksia jostakin kolmannesta, uhkasta, joka on suljettava ulos, jotta heteroseksuaalinen onni voisi toteutua ja olla täysi.

4 Merkittävä historiallinen kehys queer-kulttuurin ja tutkimuksen organisoitumiselle oli 1980-luvun AIDS-kriisi. 1970-luvulla homoseksuaalien kansalaisoikeusliike oli onnistunut jo muokkaamaan asenteita ja tekemään homoseksuaalisuudesta näkyvämpää ja osin hyväksyttävämpääkin kuin aiemmin, mutta AIDS synnytti uudenlaista pelkoa ja vihaa heitä kohtaan. Homoseksuaalisuudesta tuli uudelleen näkymätöntä ja vieroksuttua. Juuri tämä kehitys synnytti uudenlaisen syrjittyjen rintaman, jonka tunnetuimpia ilmenemismuotoja on New Yorkissa vuonna 1990 perustettu Queer Nation -aktivistiryhmä.

Myös Lauren Berlant on esimerkiksi teoksissaan *The Queen of America Goes to Washington City* (1997) ja *The Female Complaint: On the Unfinished Business of Sentimentality in American Culture* (2008) kirjoittanut siitä, kuinka ajatus heteroseksuaalisesta intiimistä kannattelee monia kansalaisuuden jäsentämisen mekanisme. Kansalaisuuden ja tietynlaisen seksuaalisuuden kytkös tarvitsee jatkuvaa tukea instituutioilta, pedagogioilta, kertomuksilta ja sosiaalisilta käytänteiltä. Kuitenkin järjestys esitetään yleensä toisin päin: ei niin, että nämä kaikki instituutiot osaltaan tuottavat seksuaalisuutta vaan niin, että seksuaalisuus sijaitsee jossakin näiden ulkopuolella, intiimin alueella, jossa se on jotakin itsessään, luonnollisena ja ei-poliittisena. Tämä ei-poliittinen välitön intiimi on ikään kuin se ydin, alkuperä, josta kulttuuristen käytänteiden esitetään juontuvan. Berlant näkee, ettei tällaista annettua ydintä ole, vaan intiimi tuotetaan julkisen alueella kaikissa niissä käytänteissä jotka ikään kuin asettuvat sen ympärille.

Eve Kosofsky Sedgwick tiivistää artikkelissaan ”Paranoid reading and reparative reading, or, You’re so paranoid, you probably think this introduction is about you” (1997) oivaltavasti kaksi queer-tutkimuksen juonetta. Hän puhuu paranoidisesta ja reparatiivisesta lukutavasta. Näistä paranoidisen tutkimuksen fokus on normeissa ja niiden ulkopuolella, ja tällöin queer saa merkityksensä lähinnä suhteessa normiin sen kritiikkinä tai jonakin, jonka normi sulkee ulkopuolelleen. Paranoidisen asenteen vastapainoksi Sedgwick peräänkuuluttaa reparatiivista tutkimusasennetta, uteliaisuutta, joka kohdistuisi queerin ilmenemismuotoihin sinänsä, kiinnostuisi niistä itsenään, ei vain hegemonisten rakenteiden ylijäämänä. Reparatiivinen queer-tutkimus tutkisi queer-kulttuurin ilmenemismuotoja, traditioita, estetiikkaa, tekijöitä ja lainalaisuuksia. Reparatiivinen lähestymistapa lieene mahdollisin sovellettuna viimeisen sadan vuoden kulttuuriin tai vain vähän sitä vanhempaan: se edellyttää, että jokin kulttuuri on tunnistettavissa ja jossain määrin tunnistaa itsensä queer-kulttuuriksi. Esimerkiksi 1900-luvun alun suomalaista kirjallisuutta tutkiessaan kirjallisuudentutkija on väistämättä enemmän paranoidisen puolella, jäljittää normaalin genealogiaa ja sen pieniä virheitä itsensä kopioimisessa, niitä hetkiä, jolloin kudelman saumat paistavat läpi. Nykykirjallisuuden tutkija on toisessa asemassa, sillä ajatus queerista on olemassa sekä kirjoittajille että lukijoille, ja on kehittynyt tunnistettavia esteettisiä keinoja, joiden avulla taideteokset voivat ilmaista asettautumistaan juuri tälle jatkumolle.

Feministinen kirjallisuudentutkimus Suomessa

Feministinen kirjallisuudentutkimus alkoi Suomessakin paljolti kirjallisuushistorian kriittisenä tarkasteluna. Yksi ensimmäisistä suurista virstanpylväistä oli naiskirjailijoita esittelevä Marja-Liisa Nevalan toimittama historiateos ”*Sain roolin, johon en mahdu*”. *Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*, joka ilmestyi vuonna 1989. Naiskirjallisuutta tutkimuksen keskeisenä käsitteenä ja kohteena oli esitelty jo vuotta aiemmin ilmestynyt Irmeli Niemen toimittama tutkimusantologia *Pöydänkulma ja maailma: naiskirjallisuus tutkimuskohteena: teoriaa, käytäntöä, lähteitä* (1988). Kun samaan aikaan ilmestyi vielä Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja *Kirjallisuushistoria tänään* (1989), jossa Lea Rojola kirjoitti feminismin haasteesta kirjallisuuden historian kirjoittamiselle, oli selvää, että kirjallisuudentutkimuksen kentällä kuohui. Alettiin sekä etsiä kadonneita naiskirjailijoita että kyseenalaistaa kirjallisen instituution toimintatapoja,

tehdä näkyviksi epätasa-arvoa tuottavia rakenteita siinä missä naiskuvien vinoumia-kin. Nämä keskustelut jatkuvat edelleen, ja niihin osallistuminen vaatii historiallista tarkkuutta ja tutkimuskentän kehittymisen tuntemusta – näihin tämä luku on pyrkinyt antamaan lähtökohtia.

Mekanismit, jotka tekivät naisten tien kirjailijaksi vaikeaksi 1800-luvulla eivät ole samat kuin mekanismit, jotka määrittelevät sukupuoliä ja toimijuuksia kirjallisuuden kentällä tänään. Toisaalta ne eivät ole täysin erilaisiakaan. Feministin onkin oltava tietoinen siitä, millaisia käsitteitä käyttää, millaiseen tutkimusjatkumoon käsitteet hänet sijoittavat ja toisaalta siitä, mitä muualla yhteiskunnassa samaan aikaan tapahtuu – sekä tutkimuksen nykyhetkessä että sinä aikana, jolloin tutkittavana oleva kulloinenkin kirjallinen teos on kirjoitettu.

Ensimmäinen queer-kirjallisuudentutkimusta esittelevä kotimainen antologia *Perivot pidot: homo-, lesbo- ja queer-näkökulmia kirjallisuudentutkimukseen* ilmestyi Lasse Kekan ja Kaisa Ilmosen toimittamana vuonna 2004. Tälläkin teoksella oli toki jo kotimaiset edeltäjänsä, esimerkiksi vuonna 1996 ilmestynyt Pia Livia Hekanahon ja kumppaneiden kokoama *Uusin silmin: lesbinen katse kulttuuriin*. Nämä kokoelmat tekivät merkittävää työtä esitellessään suomalaiselle lukijakunnalle kansainvälistä teoreettista keskustelua osin kotimaiseen aineistoon sovellettuna samaan aikaan, kun queer-tutkimuksen teoriakenttä vasta taisteli itseään näkyviin. Tutkija on erilaisessa tilanteessa tänään. Feministinen ja queer-näkökulmainen kirjallisuudentutkimus on tällä hetkellä merkittävä osa suomalaista tutkimuskenttää, ja koko ajan esiin nousee uusia tutkijoita ja tutkimuksia. Tutkimusta ja erilaisia tutkimuskeskusteluja on paljon. Jotta kokonaisuudesta saa kiinni, on hyvä ensin ottaa haltuun peruskäsitteet. Tämän luvun tarkoitus on ollut myös auttaa siinä.

Kun tiivistää pitkiä historiallisia jatkumoa muutamana tuhannen sanan tarinaksi on selvää, ettei teksti voi mitenkään tavoittaa todellisuuden monimutkaista luonnetta ja sen paljoutta. Tämä luku on keskittynyt kuvaamaan niitä suuria linjoja, joista feministinen ja queer-tutkimuksellinen tutkimusote tunnistetaan. Rajauksen ongelma on, että paljon jää aina sanomatta. Feministisen tutkimuksen piirissä ollaankin hyvin tietoisia siitä, että historian kertominen on poliittista: kun valitaan, mitä kerrotaan, valitaan samalla paljon suurempi joukko asioita, joita ei kerrota. Tällaisen esittelytekstin vajavaisuutta ei kuitenkaan tule ottaa väkivaltaisena eleenä tai lukea siitä halua kieltää todellisuuden runsautta tai yrityksenä vaijenta ääniä, jotka jäävät tämän tekstin ulkopuolelle. Toivottavasti lukija tämän tekstin luettuaan lähtee itse tutkimusretkelle. Tuo tutkimusretki voisi olla hyvä aloittaa vaikkapa ottamalla haltuun suomalaisen tutkimuksen historiaa.

- Feministisiin tai queer-teoreettisiin lähtökohtiin sitoutuneita tutkijoita yhdistää kiinnostus kirjallisuuden, sukupuolen ja seksuaalisuuden risteyskohtiin.
- Feministisen kirjallisuudentutkimuksen kiinnostuksen kohteita ovat sekä kirjallisuusinstituutio että kirjalliset representaatiot. Feministisen tutkimuksen alueelle kuuluvat esimerkiksi kysymykset siitä, kenellä on pääsy kirjailijan paikalle ja millainen valtajärjestelmä kirjallisuusinstituutio on? Mitä arvostetaan ja miksi? Mitä rahoitetaan? Mitä opetetaan? Toisaalta feministinen kirjallisuudentutkimus pohtii myös sitä, millaisia ihmisiä kirjallisuus kuvaa. Kenen kokemus on yleinen, kenen spesifi?
- Queer-kirjallisuudentutkimus on kiinnostunut esimerkiksi siitä, kuinka kirjallisuus uusintaa heteronormatiivista tapaa ymmärtää ihminen ja organisoida yhteiskuntaa. Queer-tutkijaa kiinnostavat myös sekä kirjallisuusinstituution valtakäytännöt että kirjalliset representaatiot.
- Nykykirjallisuutta tutkittaessa voidaan tarkastella vaikkapa sitä, millaisia keinoja kirja käyttää tietoisesti queer-estetiikan rakentamiseen. Toisaalta normin ja queerin rajanpiirtoa pääsee purkamaan kiinnostavasti myös tarkastelemalla, millaisia tietämisen traditiota (seksologia, uskonto, psykoanalyysi jne.) henkilöhahmojen konstruoinnissa hyödynnetään. Millaisia konventioita teksti lainaa sitä ympäröivältä kirjalliselta kentältä? Muuntaako se niitä vai uusintaako sellaisenaan?

Lähteet

- Beauvoir, Simone de 2009: *Toinen sukupuoli 1. Tosiasiat ja myytit*. Suom. Iina Koskinen, Hanna Lukkari & Erika Ruonakoski. Helsinki: Tammi. Ranskankielinen alkuteos 1949.
- Beauvoir, Simone de 2011: *Toinen sukupuoli 2. Eletty kokemus*. Suom. Iina Koskinen, Hanna Lukkari & Erika Ruonakoski. Helsinki: Tammi. Ranskankielinen alkuteos 1949.
- Berlant, Lauren 1997: *The Queen of America Goes to Washington City*. Durham: Duke University Press.
- Berlant, Lauren 2008: *The Female Complaint. On the Unfinished Business of Sentimentality in American Culture*. Durham: Duke University Press.
- Butler, Judith 2006: *Hankala sukupuoli. Feminismi ja identiteetin kumous*. Suom. Tuija Pulkkinen & Leena-Maija Rossi. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1990.
- Butler, Judith 1990: *Gender trouble. Feminism, and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Edelman, Lee 2004: *No Future. Queer Theory and the Death Drive*. Durham: Duke University Press.
- Foucault, Michel 2010: *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Toinen, uudistettu painos. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1976–1984.
- Gilbert, Sandra M. – Gubar, Susan 1979: *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Halperin, David M. 2002: *How to Do the History of Homosexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hekanaho, Pia Livia – Anna Lassila – Kati Mustola – Marja Suhonen (toim.) 1996: *Uusin silmin. Lesbinen katse kulttuuriin*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Hull, Gloria T. – Scott, Patricia Bell – Smith, Barbara (toim.) 1982: *All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave. Black Women's Studies*. New York: The Feminist Press at The City University of New York.
- Irigaray, Luce 1996: *Sukupuolieron etiikka*. Suom. ja esipuhe Pia Sivenius. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1984.
- Kekki, Lasse – Ilmonen, Kaisa 2004 (toim.): *Pervot pidot. Homo-, lesbo- ja queer-näkökulmia kirjallisuudentutkimukseen*. Helsinki: Like.
- Moers, Ellen 1976: *Literary Women*. New York: Doubleday.
- Nevala, Marja-Liisa (toim.) 1989: ”Sain roolin johon en mahdu”. *Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*. Helsinki: Otava.
- Niemi, Irmeli 1988: *Pöydänkulma ja maailma. Naiskirjallisuus tutkimuskohteena: teoriaa, käytäntöä, lähteitä*. Turku: Turun yliopisto.
- Oikotie, Sanelma 1916: Miesauktoriteetti ja naishalveksunta kirjallisuudessa. – *Viikko* 13.5.1916.
- Rojola, Lea 1989: Uusi näkemys menneisyydestä. Feminismin haaste kirjallisuushistorian kirjoitukselle. Teoksessa Saariluoma, Liisa (toim.) *Kirjallisuushistoria tänään: Kirjallisuudentutkijain Seuran vuosikirja* 43. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura. 103–117.
- Sedgwick, Eve Kosofsky 1997: Paranoid Reading and Reparative Reading, or, You're so Paranoid, You Probably Think This Introduction Is about You. Teoksessa Sedgwick, Eve Kosofsky (toim.) *Novel Gazing. Queer Readings in Fiction*. Durham: Duke University Press. 123–151.
- Showalter, Ellen 1977: *A Literature of Their Own. British Women Novelists from Bronte to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, Barbara 1977: Toward a Black Feminist Criticism. – *Conditions* 2/1977 s. 25–44.
- Truth, Sojourner 1851: *Speech Entitled "Ain't I a Woman?" Delivered at the 1851 Women's Convention in Akron, Ohio*. [Verkkoaineisto] <https://www.nps.gov/articles/sojourner-truth.htm>. Viitattu 28.9.2024.
- Woolf, Virginia 1980: *Oma huone*. Suomenkoski, alkusanat ja selitykset Kirsti Simonsuuri. Helsinki: Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1929.
- Woolf, Virginia 1984: *Orlando*. Suom. Kirsti Simonsuuri. Helsinki: Tammi. Englanninkielinen alkuteos 1928.

Postkoloniaalinen ja ylirajainen kirjallisuudentutkimus

Kaisa Ilmonen

 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Tavallisesti postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus käsitetään kaunokirjallisuudessa esiintyvien koloniaalisten valtasuhteiden kriittiseksi tarkasteluksi. Postkoloniaalinen tutkimus kiinnittää huomionsa siirtomaavallan lisäksi nykyajassamme vaikuttaviin valtarakenteisiin, jotka ovat muodostuneet siirtomaa-ajan käytänteistä, ja tutkimuskenttä on laajentunut tutkimaan erilaisia ylirajaisia kohtaamisia, kulttuurisia välitiloja ja eriarvoisuutta. Postkoloniaalisessa tutkimuksessa korostuvat usein sellaiset seikat kuin vastarinta, uuskolonialismi eli kolonialismia uusintavat rakenteet, toiseus ja rodullistaminen, sukupuoli, kansalaisuus, välitila ja hybridiys sekä etniset ja kulttuuriset identiteetit.

Postkoloniaalisessa kirjallisuudentutkimuksessa nykykirjallisuudessakin tulkittavissa olevat eriarvoisuutta tuottavat valtarakenteet nähdään suhteessa menneeseen, historiallisesti rakentuneina. Postkoloniaalinen tutkimus tähtää muutokseen, eli se on kulttuurintutkimuksen määritelmän mukaan poliittista – taistelua merkityksistä. Kuten Joel Kuortti (2007, 152) ilmaisee, postkoloniaalinen tutkimus kehittää hegemonian vastaisia lukutapoja ja tutkii dekolonisaation vaikutuksia paitsi entisiin siirtomaihin myös entisten siirtomaavaltojen metropoleihin.

Terminologiaa

Postkoloniaalista teoriakenttää voi avata termien määrittelyllä. Elleke Boehmerin mukaan termillä *imperialismi* on sotilaallinen kaiku, ja sillä viitataan siirtomaiden haltuunottoon. Se merkitsee jonkin alueen usein sotilaallista alistamista valtiolliseen valtaan ja viittaa yleensä eurooppalaisten kansallisvaltioiden laajentumispyrkimyksiin 1800-luvulla (Boehmer 1995, 3). *Kolonialismi*-termillä sen sijaan viitataan imperialistisen vallan asettamisen prosesseihin valloitetuilla alueilla. Kolonialismi näkyy alueen uudelleen asuttamisessa, sen luonnonresurssien taloudellisessa hyväksikäytössä ja yrityksissä hallita alueen alkuperäisiä asukkaita. (Boehmer 1995, 3.) Adjektiivina *koloniaalinen* sen sijaan viittaa usein esimerkiksi kulttuurituotokseen tai ajanjaksoon, jossa

kolonialismi vaikuttaa, ja on siinä mielessä neutraalimpi termi. Boehmerin mukaan on merkittävää tehdä ero koloniaalisen ja kolonialistisen kirjallisuuden välillä.

Koloniaalinen kirjallisuus heijastelee kolonialismin eetosta, mutta ei useinkaan suoraan kuvaa kolonialistista alistusta. Teoksen keskeisten tapahtumien taustalla on ajatus siirtomaiden olemassaolon luonnollisuudesta ja käsitys länsimaisen kulttuurin ensisijaisuudesta ”muihin” rodullistettuina pidettyihin kulttuureihin. (Boehmer 1995, 3–4.) Tällaisia romaaneja ovat esimerkiksi Charlotte Brontë’n *Kotiopettajattaren romaani* (*Jane Eyre*, 1848), jossa Herra Rochesterilla on ollut aiempi suhde siirtomaissa, tai monet Charles Dickensin romaanit, joissa tavanomainen käsitys maailmasta on järjestynyt Brittein saarten ja siirtomaiden välisen kaksinaapaisen ajatuksen varaan. Siirtomaihin voi lähteä unelmien perään, paeta ongelmia kotona tai niistä voi etsiä rikkauksia ja palata varakkaana, kuten Heathcliff Emily Brontë’n romaanissa *Humiseva harju* (*Wuthering Heights*, 1847). Kun puramme kirjallisuusanalyysissämme koloniaalisissa teoksissa ”luonnollisena” pidettyä maailmankuvaa, teemme jo postkoloniaalista kirjallisuudentutkimusta.

Kolonialistinen kirjallisuus sen sijaan kuvaa eksplisiittisesti kolonialistista ekspansiota. Se on kirjallisuutta, jota ovat tuottaneet nimenomaan eurooppalaiset kolonialistit kuvatessaan kolonisoituja alueita ja niiden asukkaita. Kolonialistinen kirjallisuus on imperiumin kirjallisuutta, jota ohjaa ajatus länsimaisesta ylemmydestä, ja se sisältää stereotyyppiteltyjä kuvauksia ”toisesta”, kolonisoiduista kansoista tai kolonisoiduista yksilöistä. Tällaisia romaaneja ovat esimerkiksi Rudyard Kiplingin *Kim* (1901), joka kuvaa brittien siirtomaahallinnon laajentumispyrkimyksiä Intiassa ja sen reunalueilla, tai Joseph Conradin *Pimeyden sydän* (*Heart of Darkness*, 1902), joka kuvaa kauppamies Marlow’n matkaa Afrikan Kongo-joella hänen etsiessään myyttistä norsunluukauppia Kurtzia.

Vastakirjallisuutta edellisen kaltaiselle kirjallisuudelle on postkoloniaalinen kirjallisuus, jossa tarkastellaan kriittisesti kolonialistisia valta- ja alistusmekanismeja (ks. Boehmer 1995, 4). Postkoloniaalinen kirjallisuus vastustaa tavalla tai toisella kolonialistisia näkökulmia ja pyrkii purkamaan eurosentrinen ajattelumallien symbolista ylivaltaa. Usein teosten keskiössä on kolonisoidun yksilön oma identiteetti, kulttuurinen muisti ja äänen antaminen alistetulle kokemukselle. Postkoloniaalisessa kirjallisuudessa kirjoitetaan usein uudelleen kolonisoidun alueen tai kulttuurin menneisyyttä tai kulttuurista muistia ilman länsimaista näkökulmaa. Näin kirjailijat pyrkivät kääntämään nurin kolonialismin hahmottelemaa todellisuutta, luokitteluja tai ”valkoisia mytologioita”¹ eli tieto-valtajärjestelmää, jossa ajatus länsimaisen todellisuuden ylemmydestä on luonnollinen ja kyseenalaistamaton. Postkoloniaalinen kirjallisuus korostaa tarinoita, joissa puretaan kolonialismin ”toiseutta” tuottavia asetelmia ja toisaalta määritellään kolonisoitua minua jonain muuna kuin sorrettuna, alistetuna tai uhrina.

1 Teoksessaan *White Mythologies: Writing History and the West* (1990) Robert Young tarkastelee länsimaista filosofiaa ja sen jäsennostapoja suhteessa ”toisen” kohtaamiseen. Young pohtii, miten länsimaiset jäsennostavat asettuvat selittämään ja ymmärtämään ”toisen” hävittäen samalla sen erityisyyden. Young lainaa filosofi Emmanuel Lévinasin termiä ”ontologinen imperialisismi”, jolla hän tarkoittaa länsimaisen filosofian ja teorian mekanismeja, joka ymmärtäessään ”toista” kadottaa tämän erilaisuuden. (Young 1990, 13.) Young lainaa Derridan tunnettua väitettä, jossa tämä nimittää länsimaista metafysiikkaa valkoiseksi mytologiaksi.

Postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus ei suhtaudu kanoniseen länsimaiseen kirjallisuuteen yleismaailmallisena, vaan siinä pyritään pikemminkin rakentamaan vastakertomuksia (ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus). Postkoloniaaliset kertomukset hylkäävät uhriaseman ja rakentavat ”kolonisoivan katseen” kohteelle toimijuutta eli subjektiasemaa. Kolonisoiva katse on postkoloniaalisessa tutkimuksessa paljon käytetty metafora, jolla viitataan luokittelevaan ja määrittelevään valtaan, jolla joku asetetaan kohteen eli objektin asemaan ja valvonnan kohteeksi.² Postkoloniaalinen kirjallisuus nostaa siis esiin kolonisoidun kansan moninaisuuden ja sisäiset erot vastustaen yhdenmukaistavia stereotyyppejä.

Helen Tiffinin mukaan postkoloniaalinen ei sisällä vaatimusta palata jonkinlaiseen esikoloniaaliseen ”puhtaaseen” tilaan, vaan postkoloniaalinen merkitsee aina hybridiä suhteita ja dialogisuutta erilaisten olemisen ja tietämisen tapojen kanssa. Hänen mukaansa postkoloniaalinen tutkimus ja lukutapa merkitsevätkin länsimaisten tulkintatapojen haastamista ja uudelleentulkintaa: postkoloniaalinen kritiikki on hänen mukaansa pikemminkin prosessi kuin johonkin saapumista. (Ks. Tiffin 1995.) Termejä *postkoloniaalinen* ja *postkolonialistinen* käytetään nykyään hyvin monin tavoin tai jopa synonyymisesti. Boehmer kuitenkin määrittelee termit niin, että *postkoloniaalinen* on sateenvarjotermi valtavalle määrälle kirjallisuutta ja tutkimusta, joka pyrkii analysoimaan yhä vaikuttavia vallan mekanismeja, joissa kolonialistinen ajattelutapa jatkuu. *Postkolonialistinen* sen sijaan viittaa ideologiaan tai ajatusmalliin, joka postkoloniaalista tutkimusta motivoi. Väliviivalla kirjoitettuna *post-koloniaalinen* sen sijaan Boehmerin mukaan viittaa periodiin eli historialliseen aikakauteen, jossa siirtomaa-aika on päättynyt mutta sen vaikutukset, seuraukset ja valtajärjestelmät ovat vielä näkyvissä. (Boehmer 1995, 4–6.)

Viimeaikaisessa postkoloniaalisessa tutkimuksessa esiintyy myös kolmas termipari *uuskoloniaalinen/uuskolonialistinen*. Näillä viitataan siirtomaiden itsenäistymisen jälkeiseen aikaan, jossa globaalin talouden rahavirrat, monikansalliset yhtiöt ja uusliberalistinen politiikka ylläpitävät epätasa-arvoisia asemia rikkaan lännen ja köyhemmän kolmannen maailman tai entisten siirtomaiden välillä. Uuskoloniaalinen, talouselämään kietoutuva valta jatkaa entisten siirtomaiden hallintaa pakottamalla ne suuryritysten tuotantomekanismeista riippuvaisiksi, vaikka ne nimellisesti ovatkin itsenäistyneet. (Ks. Boehmer 1995, 9.) Tällaisessa uusliberalistisessa maailmassa vanhat siirtomaasuhteet ovat usein kadonneet näkyvistä tai kolonisaatio ei ole enää kansallisvaltion vaan monikansallisten sijoitusyhtiöiden harjoittamaa politiikkaa, jossa köyhemmät alueet tuottavat edelleen hyvinvointia rikkaammille kulttuurialueille. Tällöin köyhemmistä alueista käytetään termejä *globaali etelä* (*Global South*) ja *globaali pohjoinen* (*Global North*). Globaali etelä muodostuu pienemmän bruttokansantuotteen maista tai alueista, joissa työvoima ja verotus ovat halpoja ja joiden luonnonvaroja hyödynnetään monikansallisten pörssiyritysten tarpeisiin. Kirjallisuudessa uuskolonialismia on käsitelty esimerkiksi Jamaica Kincaid, joka teoksessaan *A Small Place* (1988) pohdii Karibian alueen turismibisneksen toiminnan yhteneväisyyttä kolonialismin kanssa. Teoksen kertoja kritisoi erityisesti turisteille luotua kuvaa Antiguan saaresta ja suomii saaren asukkaita, jotka ovat erehtyneet ihannoimaan turisteille luotuja kuvia ja pyrkiivät matkimaan annettua elämäntapaa.

2 Ks. Boehmer 1995, 71; Ashcroft, Griffiths & Tiffin 2000, 226–229.

Postkoloniaalinen viittaa siis valtavaan määrään erilaista kirjallisuutta ja tutkimusta, jota kuitenkin tavalla tai toisella yhdistää kriittisyys länsimaisen kulttuurin, kansallisvaltion pohjaavan paikallisuuden tai valkoisen ihonvärin kulttuurista neutraaliutta kohtaan. Viimeaikaisessa kirjallisuuskeskustelussa on kuitenkin alettu kiinnittää huomiota siihen, että kaksinapainen kolonisoija/kolonisoitu tai emämaa/siirtomaa-jaottelu ei kykene kuvaamaan nykymaailman moninaisia valtajärjestelmiä. Latinalainen Amerikka, Yhdysvaltain afrikkalais-amerikkalainen kulttuuri, kansallisvaltioiden sisäiset ”toiseksi” merkityksellistetyt vähemmistöt, kuten juutalaiset tai alkuperäiskansat, pakolaiset, siirtotyöläiset tai monet muut kulttuuriset tai etniset vähemmistöt, eivät jäsennä menneisyyttään imperialistisen siirtomaapolitiikan varjossa, vaan historialliset ja syrjintää tuottavat asetelmat ovat nykyään erilaisia. Siksi postkoloniaalisessa tutkimuksessa ovatkin yleistyneet termit kuten *Literatures of the Global South*, *World Fiction*, *Cosmopolitan Writing*, *Transnational Literature*, *New Writing in English* tai *Commonwealth Literature*.³ Termiä *postkoloniaalinen* onkin kritisoitu siitä, että se palauttaa kaiken mahdollisen ylijärjestyksen brittiläisen imperialismien logiikkaan kantaessaan nimessään kaikua kyseisestä valtajärjestelmästä (ks. esim. McLeod 2010, 248).

Suomessa termit *ylijärjestyksen kirjallisuus* tai *ylijärjestyksen kirjallisuudentutkimus* ovat vakiintuneet *postkoloniaalisen tutkimuksen* tilalle. Ylijärjestyksen ohittaa ajatuksen kielen, kansallisvaltion ja kirjallisuuden itsestään selvästä suhteesta, eikä metodologinen nationalismi enää kehystä sitä, mitä on suomalainen tai kotimainen kirjallisuus. *Metodologisella nationalismilla* tarkoitetaan ajattelutapaa, jossa tutkimusvalintoja ja -menetelmiä ohjaa itsestään selvänä pidetty ajatus kansallisvaltion rajoista ja niiden sisäpuolella olevista tutkimuskohteista. Saamelaiskirjallisuus tai saamenkielinen kirjallisuus katoaa esimerkiksi helposti näkyvistä, mikäli keskitytään määrittelemään suomalaista tai kotimaista kirjallisuutta kieliperustaisesti. Suomalaisen nykykirjallisuuden kohdalla onkin pohdittu jo pitkään ”kotimaisen” kirjallisuuden monikielisyyttä, monikulttuurisuutta ja ylijärjestyksen luonnetta. (Ks. esim. Löytty 2021; Nissilä 2016; Grönstrand, Kauranen ja muut 2016.) Ylijärjestyksen kotimainen kirjallisuus voi olla monilla eri kielillä kirjoitettua kirjallisuutta, vähemmistökielistä kirjallisuutta, maahanmuuttajakirjallisuutta, ulkosuomalaisten kirjoittamaa kirjallisuutta, raja-alueiden kirjallisuutta tai kosmopoliittista kirjallisuutta.

Identiteetti ja paikka

Nykykeskustelussa postkoloniaalinen tutkimus saa siirtomaasuhteita laajempia ja moninaisempia ulottuvuuksia. Ensinnäkin postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus on yhä enemmän huomionut identiteetin moninaisuutta ja kulttuurista luonnetta. Identiteettiä ei käsitetä enää olemuksellisenä kokonaisuutena, kuten eheänä suoma-

3 Nämä esimerkit ovat englanninkielisestä keskustelusta. Terminologiset keskustelut ovat kullakin kielialueella omanlaisiaan ja kantavat mukanaan kyseisen kulttuuripiirin suhdetta ylijärjestykseen ja kolonisaatioon. Esimerkiksi ranskan kielellä käydyissä keskusteluissa on pohdittu sitä, kenellä on oikeus edustaa ranskalaista kirjallisuutta ja ketkä edustavat ranskankielistä kirjallisuutta: eronteko näiden kahden termin kesken ei ole neutraali ja taustalla on usein ihonväriin kytkeytyviä linjauksia. Ks. Harinen 2018, 70–76.

laisidentiteettinä tai afrikkalais-amerikkalaisena identiteettinä, vaan identiteetit sisältävät monenlaisia, keskenään ristiriitaisiakin aineksia. Identiteetit rakentuvat ja uudelleen rakentuvat erilaisissa kulttuurisissa ja historiallisissa prosesseissa intersektionaalisesti paikantuneina (ks. luku Intersektionaalisuus). Kulttuurisia identiteettejä kerrotaan ja esitetään jatkuvasti uudelleen, ja ne rakentuvat tällaisissa representaatioissa, jotka asemoivat meitä yhteisössämme ('differences within'). Identiteetti käsitetään siis kulttuurisesti, historiallisesti ja sosiaalisesti rakentuneena prosessina, joka muovautuu toimiessamme erilaisissa yhteiskunnallisissa asemissa, kuten yliopisto-opiskelijoina, länsimaisina turisteina, perheenjäseninä, hotellityöntekijöinä, puolisoina, suomenkielisinä, pyörätuolinkäyttäjinä ja niin edelleen.⁴ Identiteettien rakentumisessa kirjallisuudella ja kertomuksilla on yhteisöllisesti valtava merkitys.

Kulttuurisesti merkityksellistyvästä identiteettikäsitteestä johtuen postkoloniaalinen teoriakenttä on tarkastellut paljon *paikantumista* ja kulttuurisen tilan mahdollisuutta erityisesti erilaisiin vähemmistöihin kuuluville ihmisille. Keskeiset kysymykset ovat kohdistuneet siirtolaisuuteen, kulttuurien välissä olemiseen ja johonkin kuulumiseen (*cultural belonging*). Kirjallisuudessa on yritetty rakentaa tiloja, joissa tuodaan esiin omaa kulttuurista perintöä tai fiktiivisiä koteja erilaisiin välitiloihin joutuneille ihmisille. Esimerkiksi teoksessaan *Lonely Londoners* (1956) Sam Selvon kuvaa trinidadilaisen Moses Aloettan paikattomuuden ja juurettomuuden tunnetta Lontoossa. Nykykirjallisuudessa samankaltaisia teemoja on käsitellyt esimerkiksi Andrea Levy romaanissaan *Small Island* (2004), jossa "pieni saari" ei ole enää vanha kotisaari Karibialla vaan ahdistavalta tuntuva Iso-Britannia. Postkoloniaalisista kirjailijoista onkin joskus käytetty *rajaintellektuellin* käsitettä (ks. JanMohamed 1993). Rajaintellektuellit voivat täyttää ja tasoittaa kahden kulttuurin välisiä kuiluja tai tuottaa tekstejä, joissa näitä kuiluja pohditaan ja analysoidaan. Kulttuurista välitilaa onkin postkoloniaalisessa kirjallisuudessa metaforisoitu "kodittomuudeksi" tai "paikattomuudeksi", jota kauno-kirjallisuudessa käsitellään.⁵

Monikielisyys, kielten ja kulttuurien väliset rajatilat sekä neuvottelut erilaisten kulttuuristen rajojen välillä kytkeytyvät erityisesti postkoloniaaliseen tutkimukseen. Esimerkiksi Salman Rushdien novellissa "Kosija" (*Itä, länsi*, 1995) kuvataan intialaisen perheen kokemuksia siirtolaisina Lontoossa. Novelli kiinnittää huomiota erityisesti lingvistisiin raja-alueisiin kahden kielen tai merkitysjärjestelmän välissä, jossa perhe neuvottelee omaa kulttuurista identiteettiään. Törmäyksiä syntyy juuri kielellisissä välitiloissa, joissa intialainen tapa käyttää englantia ei vastaa brittiläistä. Perheen elämästä muotoutuu eräänlainen hybridinen kolmas tila, joka rakentuu kahden kulttuurisen merkitysjärjestelmän väliin. Perheen talon rappukäytävässä on "Kensingtonin ghatit", joita lastenhoitaja aya Mary "laskeutuu kuin Alppien rinteitä" ja huomauttaa, miten *ghatit* Intiassa tarkoittavat vuorten huippujen lisäksi myös portaita (Rushdie 1995, 151). *Hybridit* ja *kolmannet tilat* viittaavat postkoloniaalisessa teoriakentässä keskeiseen teoreettikkoon Homi K. Bhabhaan. Bhabha ei halua tyytyä kolonisoidun ja kolonisoidun binaariseen oppositionaalisuuteen, vaan kiinnittää katseen ensimmäisen ja toisen rajalle, yksiselitteisten merkitysten uudelleen määrittymisen kohtaan, jossa sekä ensimmäinen että toinen muuttuvat keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Hän korostaa ambivalenssia kolonisoidun ja kolonisoidun välillä ja kiinnittää huomiota

4 Identiteetin kulttuurisesta määrittelystä ks. Hall 1992.

5 Vrt. JanMohamed 1993: Homelessness-As-Home.

keinoihin, joilla tämä ambivalenssi tarjoaa vastarinnan ja muutoksen mahdollisuuden. (Ks. Bhabha 1995.)

Bhabha ei näe valtasuhteita vain yksisuuntaisina vaan korostaa myös kolonisoidun vaikuttavan valtakurssiin (vrt. Foucault tämän kirjan luvussa Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Valtaa voi nakertaa sisältä käsin tai häivyttämällä rajoja, pakottamalla ensimmäistä merkityksellistymään uudelleen. Bhabha käyttää jäljittelyn eli *mimicry* käsitettä viitattaessaan ”toisen” mahdollisuuteen horjuttaa kolonialistisen diskurssin auktoriteettia. *Mimicry* on kaksoiskuva, jossa ”toinen” jäljittelee hegemonisen valtajärjestelmän ilmiöitä. Tämä jäljittely ei kuitenkaan ole koskaan täysin sama kuin alkuperäinen ilmiö, vaan se muuntaa hegemoniaa tuoden samalla esiin sen tuotetun luonteen. *Mimicry* on Bhabhan mukaan ironinen kompromissi, häilyvä ja ambivalentti strategia, jossa tunnistettava toinen on ”*subject of a difference that is almost the same, but not quite*.” (Ks. Bhabha 1995, 86–8.) Rushdien ”Kosija”-novellin intialaisen perheen poika vie ystävänsä katsomaan jalkapalloa:

[H]än tuli mukaan White Hart Lanen seisomapaikoille seuraamaan Jimmy Greavesin ensimmäistä peliä Spursissa. ”Come on you whoi-oites”, me molemmat huusimme velvollisuudentuntoisesti. ”Come on you *Lily-whoites*”. (Rushdie 1995, 162, kurssiivit alkuperäiset.)

Matkiessaan Spurs-faneja ja heidän aksenttiaan intialaiset teinit kuitenkin nyrjäyttävät kulttuurista kuvaa brittiläisestä jalkapallofanista – *almost the same, but not white*, kuten Bhabhan (1995, 89) ironisen kompromissin ajatus kuuluu.

Konkreettinen kaksikielisyyys kirjallisuudessa sen sijaan heijastaa kulttuurisilla rajoilla elävien kielellistä neuvottelua, jossa erilaiset kulttuurisen identiteetin puolet saattavat artikuloitua eri kielin tai oma persoonallinen ilmaisu asettuu useiden kielten rajoille. Toisaalta monikielinen teksti postkoloniaalisessa kaunokirjallisuudessa saattaa esimerkiksi asettaa vähemmistölukijan etuoikeutettuun asemaan. Esimerkiksi saamelaiskirjailija saattaa käyttää saamen kieltä tai sen sanoja kuvatessaan lapsuuttaan tai suhdettaan isovanhempiinsa. Tällöin tekstin kaikki nyanssit ymmärtää vain saamenkielentaitoinen vähemmistölukija. Paikantumisen käsite ei siis postkoloniaalisessa kirjallisuudentutkimuksessa tarkoita vain katsojasta erillistä maisemaa tai kartalle merkittyä aluetta. Pikemminkin paikka sisältää vuorovaikutussuhteen kielen, historian ja kulttuurisen muistin välillä.

Muisti ja muoto

Kirjallisuuden muoto ja sen välittämä kulttuurinen muisti ovat olleet usein postkoloniaalisen keskustelun kohteina. Keskustelujen taustalla ovat usein postkoloniaalisen teoriakentän rakentajan ja edelläkävijän, bengalilaistaustaisen Gayatri Chakravorty Spivakin teoriat. Spivak yhdisteli marxismin, dekonstruktion ja feminismin teoreettisia välineitä alistettujen ryhmien tutkimukseen (*subaltern studies*⁶). Spivak tunnetaan *Subaltern Studies* -ryhmästään, jolla nimitetään intialaistaustaisia historioitsijoita,

6 *Subaltern* on marxilaisteoreetikko Antonio Gramscilta juontava termi, jolla hän viittaa niihin ihmisryhmiin, joita erilaiset kulttuurihegemoniat estävät pääsemästä sosioekonomisten valtarakenteiden osaksi.

jotka pohtivat alistettujen mahdollisuutta menneisyyteen. Spivak on korostanut, miten alistettu toiseus on valtakielessä aina jo valmiiksi objektin asemassa ja alistettu henkilö voi käyttää kieltä vain diskursiivisesti toisena – hän on niin kutsutusti *spoken subject*, puhuttu subjekti, siinä missä puhuva subjekti, *speaking subject*, eli kulttuurieliitin edustaja saa kielessä subjektin aseman. Spivak pohtiikin, miten alistettujen ryhmien tietoisuus on valtakielessä pikemmin 'eron' kuin identiteetin paikalla ja miten tämä tietoisuus on aina alistettu eliitin muistille eli hegemoniselle historiatietoisuudelle. (Ks. Spivak 1996, 63–106.)

Spivak on tunnettu myös *strategisen essentialismin* käsitteestään, jolla viitataan usein poliittisiin tarkoituksiin hyödynnettävään identiteettipoliittikkaan. Siinä olemuksellista samuutta korostavia käsitteitä käytetään yhteiskunnallisen taistelun välineinä mutta tietoisina sellaisten käsitteiden kuin *mustaihoiset*, *intialaiset*, *juutalaiset* tai *maahanmuuttajanaiset* teoreettisista ristiriidoista ja dekonstruoitavuudesta. Spivak kehitti strategisen essentialismin käsitettään turhautuneena kritiikkiin, jota hänelle esitettiin hänen esseensä ”Can the Subaltern Speak?” (1988) jälkeen. Sitä tulkittiin niin, että alistetun toimijuus on lopullisesti mahdotonta alistajan kielellä ja että Spivak vaikeuttaa jälkistrukturalistisella subjektipositoiden hajauttamisellaan alistettujen poliittista toimintaa. (Ks. Spivak 1985, 184; ks. myös luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio.)

Postkoloniaalisessa tutkimuksessa myös taiteen muotokielen ja niin kutsutun ”arvotaiteen” poetiikan vaatimusten tunnistetaan olevan eurosentristä valtakieltä. Postkoloniaalisessa taiteessa taiteenalojen perinteistä (länsimaista) muotokieltä muretaan yhdistelemällä siihen synkreettisesti monikulttuurisia ilmaisumuotoja, kuten esimerkiksi musiikissa tehdään paljon nykyään. Kirjallisuuden tapauksessa kirjailijat saattavat esimerkiksi yhdistää kirjaenglantiin vähemmistökieliä tai litteroida erilaisille vähemmistökulttuureille tyypillistä puhekieltä, jolloin teoksessa ei niinkään korostu eurosentrisen muodon korvaaminen toisella vaan synkreettinen monikulttuurisuus ja kulttuurien välisen dialogisuus.

Romaanimuotoa uudistaa myös päällekirjoittamisen strategia. John McLeod esittää teoksessaan *Beginning Postcolonialism* (2000), että postkoloniaalisen kirjallisuuden keinoja ovat uudelleen lukeminen (*re-reading*) ja uudelleen kirjoittaminen (*re-writing*). Uudelleen lukeminen on tapa lukea niin kutsuttua klassikkokirjallisuutta pohtien nimenomaan kolonialismin läsnäoloa tekstissä. Uudelleen kirjoittaminen taas on vähemmistökirjailijoiden tapa muokata kyseistä kirjallisuutta kolonisoitua kokemusta korostavalla tavalla. (McLeod 2010, 162.) Postkoloniaalisista uudelleen tai päällekirjoituksista tunnetuin on Jean Rhysin vuonna 1966 kirjoittama *Siintää Sargassomeri* (*Wide Sargasso Sea*), jossa keskitytään Bertha Masonin henkilöhaamoon Charlotte Brontë'n *Kotiopettajattaren romaanista*. Brontëlla Bertha on ”hullu nainen ullaalla”, Rochesterin ensimmäinen vaimo ja este Rochesterin ja Jane Eyren onnen tiellä. Rhysin teos antaa Berthalle menneisyyden, oman identiteetin, tunteet ja traumaattiset muistot, joista ”hulluudeksi” merkitty toiminta kumpuaa.

Postkoloniaalista lukemista voi kutsua *kontrapunktiseksi*. Kontrapunktiin lukeminen (*contrapuntal reading*) on tutkimusalan pioneerin Edward Saidin teoksessaan *Culture and Imperialism* (1993) määrittelemä vastakarvaan lukemisen tapa. Musiikinteoriasta nouseva termi merkitsee vastamelodiaa yhdelle hallitsevalle melodialle. Kontrapunktiin lukeminen on tietoisuutta yhden dominoivan diskurssin ohella vaikeuttavista muista menneisyyden versioista. Länsimaisen kaupungistumisen ja teollistumisen tarinan taustalla on siirtomaiden olemassaolo. Tarina siirtomaista luo

kerronnallista polyfoniaa eurosentrisen yksinäisyyden rinnalle. (Saïd 1993, 59.) Saïd itse lukee kontrapunktisesti Jane Austenin romaania *Kasvattityön tarina* (*Mansfield Park*, 1814), jonka juonenkulun ja tapahtumien taustalla ovat Karibialla sijaitsevat plantaasit, mutta joiden rooli koloniaalisena näyttämönä katoaa ilman huolellista vastakarvaista luentaa.⁷

Monet postkoloniaalisiksi nimetyt kirjailijat ovat uudelleen kirjoittaneet länsimaisessa, kolonisoivassa kulttuuriperinteessä merkittäviä tarinoita ja mytologioita uusista näkökulmista. Postkoloniaaliset uudelleenkirjoitukset ja postkoloniaalinen lukeminen vapauttavat käsittelemään kulttuurisia traumoja, joita kolonialismiin liittyy. Nämä uudelleenkirjoitukset ovat myös uudelleentulkintoja eli eräänlaisia ”päivityksiä” kulttuurisesti merkittävistä kertomuksista, jotka ilmentävät samalla tarinarakenteiden ajallista ja historiallista muuntuvuutta. Postkoloniaaliset päälle- ja uudelleenkirjoitukset ovat usein versioineet tarinarakenteita, joita on käytetty kolonisoitujen kansojen toisarvoistamiseen ja imperialististen valtasuhteiden luonnollistamiseen. Faust-hahmo, Shakespearen *Myrskyn* (*The Tempest*, 1611) Prospero tai Defoen Robinson Crusoe ovat länsimaista yksilöllisyyttä, rationaalisuutta tai tiedonjanoa symboloivia hahmoja, joita uudelleen kirjoittamalla ja valta-asemia kääntämällä luodaan vastakertomuksia tai vastamyyttejä koloniaaliselle kertomusperinteelle. Uudelleenkirjoituksissa tarkoituksena on havahduttaa lukija näkemään eurooppalaisen kirjallisen kaanonin ja kolonialismin suhde (Hakkarainen 1998 ja Ilmonen 2012). Postkoloniaalisten uudelleenkirjoitusten logiikka on esittää erilaiset kulttuurihierarkiat uudelleen jatkuvina neuvotteluina, kuten esimerkiksi lukuisat karibialaistaustaisten kirjailijoiden versioinnit *Myrskyn* Prosperon ja Calibanin suhteesta, joissa Caliban edustaa vastarintaa kolonisaatiolle.

Postkoloniaalisen tutkimuksen kritiikkiä

Postkoloniaalisen tutkimuksen haasteista ja sokeista pisteistä on myös keskusteltu paljon. Postkoloniaalisen tutkimuskentän elitistisyys, akateemisuus ja sitoutuminen länsimaiseen teoriaperinteeseen ovat olleet kriittisten näkemysten keskiössä. Sen on katsottu keskittyvän olennaisesti länsimaisiin konstruktioihin identiteetistä sekä asettavan vaaraan erilaisten historioiden ja paikallisuuksien kirjon keskustellessaan kaikista kolonisoiduista kansoista eri puolilla maailmaa. Tutkimukselle onkin esitetty kriittinen kysymys siitä, kenellä on vapaus teoretisoida uudenlaisia identiteettirakenteita. Tutkimuskenttää kritisoiitiin jo 1990-luvun alkupuolella siitä, että se itsekkäästi teoreettisen luudan tavoin lakaisee erilaisten kulttuurien ja maantieteellisten alueiden erityisyyden yhtenäiseksi kasaksi. Lisäksi postkoloniaalinen tutkimus on joskus nähty akateemisen eliitin teoreettisena tuotoksena, joka pikemminkin ylläpitää keskusta/marginaali -jakoja. ”Postkoloniaalisuus” ei voi edustaa kaikkia maailman konflikteja, joita kutakin leimaa alueellinen erityisyys ja ainutkertainen historiallinen tilanne. (Ks. Brennan 1997; Davies 1994; Dirlik 1994; Huggan 2001; San Juan 2000; McLeod 2010, 276–315; Ilmonen 2016, 348–354.)

Niin postkoloniaalinen kirjallisuus kuin tutkimuskin kiinnittyy yhä länsimaisiin metropoleihin ja niiden tuotannollisiin koneistoihin. Länsimaisissa yliopistoissa voi olla *postcolonial studies* -oppiaineita, ja tutkijat toimivat käytännössä aina eurooppalaisissa

7 Ks. Saïdin Austen-analyysi: Saïd 1993, 95–116.

ja yhdysvaltalaisissa yliopistoissa. Kielenä on englantia ja tutkimusten julkaisukanavat linkittyvät angloamerikkalaisiin korporaatioihin, suuriin monikansallisiin kustannuslaitoksiin. Samoin postkoloniaalinen kaunokirjallisuus toimii suhteessa länsimaiseen lukevaan yleisöön, länsimaiseen kustannuskoneistoon, markkinointijärjestelmään, kirjallisuuspalkintoihin, valtavirran makuun ja kieleen. Kirjailijoista ja tutkijoista tulee osa länsimaista eliittiä, uuskoloniaalisen maailman tuotantokoneistoa. Onkin esitetty kysymys, mitä merkitystä kosmopoliittikirjailijoilla on globaalin etelän väestölle, niille, jotka eivät puhu englantia tai saa koulutusta. Onko heillä ääntä, tänäänkään? Esimerkiksi John McLeod (2010) on kiinnittänyt huomiota siihen, onko ”postkoloniaalisen” aitauksen lisäämisestä tutkinto- ja opetusvaatimuksiin tulossa uusi ”getto” postkoloniaaliselle kirjallisuudelle.

Siinä missä jotkut tutkijat ovat pohtineet postkoloniaalisen ”valtarakenteiden purkamisen ja paljastamisen paradigman” väljähtymistä⁸, pidän tärkeänä keskustella myös siitä, miksi postkoloniaalinen teoria on kuitenkin tärkeä nykykirjallisuudentutkimuksessa (Lazarus 2011; Ilmonen 2016). Postkoloniaalisella teorialla on paljon annettavaa monitieteisesti, ja monet alat, kuten hoitotiede, kestävä kehitys, taloustiede, erilaiset yhteiskuntatieteet, rauhan ja konfliktin tutkimus, hyötyvät postkoloniaalisessa kirjallisuudentutkimuksessa kehitetystä käsitteistöstä.

Postkoloniaalinen teoriakenttä laajenee jatkuvasti brittiläisen imperiumin alkuperäisestä syntykontekstista uusiin suuntiin, kuten Neuvostoliiton jälkeisten alueiden ja entisen Jugoslavian alueiden konfliktien ymmärtämiseen, alkuperäiskansojen tutkimukseen ja lukuisaan määrään ylirajaista kirjallisuutta tai välitilaa koskevaa tutkimusta. Postkoloniaalista teoriaa tarvitaan myös silloin, kun marginaalista katsotaan kohti keskustaa ja globaalin etelän oppineet tekevät tutkimusta entisestä tai symbolisesta keskustasta. Nykyinen maailmanpolitiikan, kulttuurikonfliktien ja terrorismin tutkimus sekä moninaisten mediakertomusten tutkimus hyötyvät erityisesti postkoloniaalisen tutkimuksen käsitteistä ja välineistä. Esimerkiksi viimeaikainen Venäjää pohdittava keskustelu on tarvinnut imperialismia analysoivaa teoriakenttää. Nykyistä identiteettien moninaisuutta ja esimerkiksi uskonnollisia identiteettejä koskeva tutkimus voi hyödyntää postkoloniaalisen tutkimuksen välineitä. Postkoloniaalinen posthumanismi ja ekokritiikki ovat vielä nousevia ja kehittyviä aloja.

Lopuksi

Postkoloniaaliselle tutkimukselle on siis tärkeää käsittää länsimainen maailmankuva yhtenä mahdollisena maailmankuvana, jossa on ideologisia piirteitä. Tämä länsimainen ihmis- ja maailmankuva on usein tarinoin, myytein ja kolonialistisen käsiteapparaatin avulla luonnollistettu ensimmäiseksi ja parhaaksi – joksikin, joka on ”normaalia”. Postkoloniaalinen tutkimus tekee näkyväksi huomaamattomaksi tai taustaksi marginalisoidun toiseuden ja sen, miten tämä toiseus on tuotettu valtakursseihin. Toisaalta

8 Ks. esim. Loomba, Kaul, Bunzl, Burton & Esty 2005; Hawley 2010 sekä paljastamisen ja purkamisen paradigmasta Ilmonen 2016. Tarkoitan tällä paradigmalla yksinkertaistettuja postkoloniaalisia tutkimuskysymyksiä, joissa paljastetaan kolonialismin vaikutuksia ja sitten puretaan niitä. Monet tutkijat ovat epäilleet tällaisten tutkimuskysymysten menettäneen älyllisen innovatiivisuutensa ja luovan geneeristä tutkimusta.

postkoloniaaliseen etiikkaan kuuluu itsen asettaminen vieraan ja vähemmän tärkeän asemaan, jota voi harjoittaa esimerkiksi lukemalla ja analysoimalla monikielisiä teoksia tai teoksia, jotka kuvaavat jotain itselle vierasta. Voimme esimerkiksi kuunnella toisen tarinaa ja siten haastaa omaa ymmärrystämme maailmasta.

Postkoloniaalinen kirjallisuudentutkimus myös etsii vastakertomuksia sekä antaa tilaa eli etualaistaa toiseutetun äänen. Postkoloniaalinen kirjallisuudentutkija kyseenalaistaa yhden historianarratiivin ja keskittyy muihin tapoihin hahmottaa maailmaa ja minuutta. Samalla tutkija kantaa myös vastuun omasta vallastaan, minkä takia on hyvä huomata, miten itsekin hyöttyä päivittäin vaikkapa rasismien ja seksismien muokkaamasta ihonvärijärjestelmästä ja kiinnittää huomiota siihen, miten omassa toiminnassaan tai suhtautumisessaan saattaa tulla uusintaneeksi erilaisia stereotypioita. Hyvä postkoloniaalinen tutkija kuuntelee, yrittää ymmärtää ja antaa tilaa moninaisuudelle sekä yrittää horjuttaa opittuja hierarkioitaan ja tunnistaa omaa valtaansa. Postkoloniaalinen kirjallisuus ja sen tutkimus on jatkuvasti muutuva ja monimuotoistuva ala, joka kattaa hyvin moninaisia ilmiöitä siirtolaisuudesta suurkaupunkien hybridiseen kulttuuriin, kolonialismin kritiikistä historian uudelleen kirjoittamiseen, kansallismien ja nationalistien uudelleen pohdinnasta kulttuuristen traumojen käsitteilyyn. Tärkeää on säilyttää herkkyyden ja tarkkuuden erilaisille alueellisille eroille sekä huomioida eri alueiden erityisiä materiaalisia olosuhteita.

- Postkoloniaalinen tutkimus kyseenalaistaa länsimaisen maailmankuvan ensisijaisuuden (eurosentrismi) sekä kiinnittää huomionsa nykyajassamme vaikuttaviin valtarakenteisiin, jotka ovat muodostuneet siirtomaa-ajan käytänteistä.
- Postkoloniaalinen tutkimus tekee näkyväksi huomaamattomaksi marginalisoidun toiseuden, ”kuuntelee” kirjallisuudessa toiseudeksi nimettyjä tarinoita ja versioita ja antaa subjektiaseman aiemmin marginalisoiduille. Samalla postkoloniaalinen tutkimus huomioi monikulttuurisuuden ja kulttuurien välisen dialogisuuden myös taidemuodon tasolla.
- Postkoloniaalinen tutkija pohtii oman tietämisensä rajoja ja kantaa vastuuta omista etuoikeuksistaan. Hän tarkastelee kriittisesti vieraaksi nimeämisen ja toiseuttamisen valtamekanismeja.
- Postkoloniaalinen tutkija säilyttää herkkyyden alueellisille ja kulttuurisille eroille (*differences within*) eikä hänen tutkimusasetelmiaan sävytä metodologinen nationalismi.
- Kulttuurisen identiteettikäsityksen takia postkoloniaalinen tutkimus tarkastelee paikantumista ja erilaisiin vähemmistöihin kuuluvien ihmisten mahdollisuutta kulttuuriseen toimijuuteen.

Lähteet

- Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen 2000: *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*. London: Routledge.
- Bhabha, Homi K. 1995: *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Boehmer, Elleke 1995: *Colonial & Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Brennan, Timothy 1997: *At Home in the World. Cosmopolitanism Now*. Cambridge: Harvard University Press.
- Davies, Carole Boyce 1994: *Black Women, Writing and Identity. Migrations of the Subject*. London: Routledge.
- Dirlik, Arif 1994: The Postcolonial Aura. Third World Criticism in the Age of Global Capitalism. – *Critical Inquiry* 2/1994 s. 328–356.
- Grönstrand, Heidi – Kauranen, Ralf – Löytty, Olli – Melkas, Kukku – Nissilä, Hanna-Leena – Polari, Mikko 2016: Ylirajainen kirjallisuudentutkimus ja deterritorialisoiva lukutapa. Teoksessa Grönstrand, Heidi (toim.) *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden ylirajaisuudesta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–37.
- Hakkarainen, Marja-Leena 1998: Marginaalista metropoliin. Jälkikoloniaalinen matka ja kulttuurisen identiteetin ongelma Jean Rhysin, Jamaica Kincaidin ja Michelle Cliffin tuotannossa. Teoksessa Hakkarainen, Marja-Leena ja Koistinen, Tero (toim.), *Matkakirja. Artikkeleita kirjallisista matkoista mieleen ja maailmaan*. Joensuu: Joensuun Yliopistopaino. 152–171.
- Hall, Stuart 1992: The Question of Cultural Identity. Teoksessa Hall, Stuart – Held, David – McGrew, Tony (toim.) *Modernity and Its Futures*. Cambridge: Polity Press in association with the Open University. 273–316.
- Harinen, Kaiju 2018: ”Défaire” la femme Africaine: Intersectionnalité performative dans les œuvres semi-autobiographiques de Calixthe Beyala et de Ken Bugul. Annales Universitatis Turkuensis ser. B tom. 461. Turku: Turun yliopisto.
- Hawley, John C. 2010: The Colonizing Impulse of Postcolonial Theory. – *Modern Fiction Studies* 56 (4) s. 769–87. <https://doi.org/10.1353/mfs.2010.a407133>.
- Huggan, Graham 2001: *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London: Routledge.
- Ilmonen, Kaisa 2012: Myrsky Karibialla. Uudelleenkirjoitetut myytit ja postkoloniaalinen romaani. Teoksessa Meretoja, Hanna – Mäkilä, Aino (toim.) *Tulkintojen aika. Kirjoituksia ajallisuudesta kirjallisuudessa*. Turku: UTU-kirjat. 235–258.
- Ilmonen, Kaisa 2016: Beyond the Postcolonial, but Why Exactly? Ten Steps towards a New Enthusiasm for Postcolonial Studies. – *Journal of Literary Theory* 2/2016 s. 345–365. <https://doi.org/10.1515/jlt-2016-0013>.
- JanMohamed, Abdul R. 1993: Worldliness-without-World, Homelessness-as-Home. Toward a Definition of the Specular Border Intellectual. Teoksessa Sprinkler, Michael (toim.) *Edward Said: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell. 96–120.
- Kuortti, Joel 2007: Jälkikoloniaalisen teorian mahdollisuuksista. Teoksessa Vainikkala, Erkki – Mikola, Henna (toim.) *Nyky aika kulttuurintutkimuksessa*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskus.
- Lazarus, Neil 2011: *The Postcolonial Unconscious*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Loomba, Ania – Kaul, Suvi – Bunzl, Matti – Burton, Antoinette – Esty, Jed 2005: Beyond What? An Introduction. Teoksessa Loomba, Ania – Kaul, Suvi – Bunzl, Matti – Burton, Antoinette – Esty, Jed (toim.) *Postcolonial Studies and Beyond*. Durham: Duke University Press. 1–38.
- Löytty, Olli 2021: *Jäähyväiset kotimaiselle kirjallisuudelle*. Helsinki: Teos.
- McLeod, John 2010: *Beginning Postcolonialism. Second edition*. Manchester: Manchester University Press. Alkuteos 2000.
- Nissilä, Hanna-Leena 2016: *Sanassa maahanmuuttaja on vähän kitkerä jälkimaku. Kirjallisen elämän ylirajaistuminen 2000-luvun alun Suomessa*. Acta Universitatis Ouluensis. Sarja B osa 136. Oulu: Oulun yliopisto.
- Rushdie, Salman 1995: *Itä, Länsi*. Suom. Arto Häilä. Porvoo: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1994.
- Said, Edward W. 1993: *Culture and Imperialism*. London: Chatto & Windus.

San Juan, E. Jr. 2000: *Beyond Postcolonial Theory*. Houndmills: Macmillan.

Shakespeare, William 2010: *Myrsky*. Suom. Matti Rossi. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1611.

Spivak, Gayatri 1984/1985: Criticism, Feminism and the Institution. Interview with Elizabeth Gross. – *Thesis Eleven* 1/1985 s. 175–187.

Spivak, Gayatri 1996: *Maailmasta kolmanteen*. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1987.

Tiffin, Helen 1995: Post-colonial Literatures and Counter-discourse. Teoksessa Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen (toim.) *Post-Colonial Studies Reader*. London: Routledge. 95–98.

Young, Robert 1990: *White Mythologies. Writing History and the West*. London: Routledge.

Intersektionaalisuus

Kaisa Ilmonen

 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Intersektionaalisuus on monen erilaisen valtajärjestelmän kohtaamisesta syntyvän eriarvoisuuden tutkimista. Samalla intersektionaalisuus on emansipatorinen tutkimussuuntaus, joka pyrkii sosiaalisen oikeudenmukaisuuden lisäämiseen ymmärtämällä ihmistä ympäröivää valtaa. Intersektionaalisuus tarkastelee, miten ihmisen elämää rajaavat ja mahdollistavat ihonvärin ja etnisyyden, luokan, iän, sukupuolen, seksuaalisen suuntautumisen, kulttuurisen sijainnin, uskonnon, terveydentilan ja neuromoninaisuuden kaltaiset tekijät. Intersektionaalinen näkökulma jäsentää sitä, miten sosiaaliset ja rakenteelliset tekijät asettavat ihmisiä eriarvoiseen asemaan. Nämä tekijät rakentavat toinen toisiaan, esimerkiksi etninen identiteetti vaikuttaa ihmisen elämässä iän, sukupuolen ja maantieteellisen paikantumisen mukaan eri tavoin. Identiteettitekijät eivät ole irrallisia ja kerrostuneita vaan muodostavat yksilön elämässä kokonaisuuden. Jotta voidaan tarkastella tätä mutkikasta ja moninaisista valtasuhteista muodostuvaa elettyä todellisuutta, on hyödynnettävä intersektionaalista tutkimusta.

Intersektionaalisuus on nykyään paljon keskusteltu ja käytetty käsite, jonka määrittäminen on hankalaa ja jonka tietoteoreettiset juuret ovat laajoja akateemisia keskusteluja. Tässä luvussa tarkastelenkin sitä, millainen tietämisen tapa intersektionaalisuus on ja millaista intersektionaalinen lukeminen voisi olla. Pohdin myös, miten intersektionaalisuus on muotoutunut, mitkä ovat siihen liitettävät ydinkäsitteet ja miten tutkimuskysymyksiä lähestytään intersektionaalisesti. Hyödynnän edellisen luvun tapaan (ks. luku Postkoloniaalinen ja ylirajainen kirjallisuudentutkimus) esimerkkinä Salman Rushdien novellia ”Kosija” kokoelmasta *Itä, länsi (East, West 1994)*. Ensin kuitenkin määrittelen intersektionaalisuutta ja tarkastelen käsitteen historiaa.

Mitä on intersektionaalisuus ja mistä se on tullut?

Intersektionaalisuus on moniulotteinen tutkimusnäkökulma, jonka tarkoitus on asettaa tutkimuskysymykselle keskeisiä ilmiöitä suhteeseen muiden kulttuuristen ja sosiaalisten ilmiöiden kanssa. Jos esimerkiksi pohdimme maahanmuuttajaidentiteetin rakentumista intersektionaalisesti Rushdien novellissa ”Kosija”, kysymme myös esimerkiksi, miten sukupuoli ja ikä muovaavat kyseistä identiteettiä. Maahanmuuttajaidentiteetti on hyvin erilainen novellin kertojan, nuoren pojan kokemusmaailmassa

kuin perheen iäkkään lastenhoitajan aya Maryn kokemuksessa. Intersektionaalinen tutkimuskysymys huomioisi myös seksuaalisuuden merkityksen, hahmojen erilaisen luokka-aseman ja heidän kykynsä liikkua Lontoossa tutustumassa paikkoihin.

Avtar Brah ja Ann Phoenix määrittivät vuonna 2004 intersektionaalisuuden viittaavan monimutkaiseen ja vaihteleviin vaikutuksiin, jotka seuraavat erilaisten eron- teon akseleiden kohdatessa. Tällaisia akseleita ovat esimerkiksi taloudelliset, poliittiset, kulttuuriset, psyykkiset, subjektiiviset ja kokemukselliset ihmistenväliset eronteot, jotka risteävät ja vaikuttavat toinen toisiinsa tietyllä tavoin tietyssä historiallisessa kontekstissa. Intersektionaalisuus painottaa sitä, ettei sosiaalisen elämän eri ulottuvuuksia voi erotella toisistaan irrallisiksi säikeiksi. (Vrt. Brah & Phoenix 2004.) Kyse on siitä, miten kulttuurista ja henkilökohtaista kokemusmaailmaamme sekä sosiaalisia kohtaisiamme leimaavat merkitykset, joita esimerkiksi ihonvärimme saa. Näitä merkityksiä puolestaan muovaavat ja jäsentävät edelleen yhteiskunnallinen asemamme, sukupuolemme, seksuaalisuutemme, ikämme, toimintakykymme (*dis/ability*) tai uskonnollinen taustamme.

Intersektionaaliset ydinajatuksukset ovat olleet osa mustan feministisen tutkimuksen perinnettä jo pitkään ennen sen akateemista nimeämistä intersektionaalisuudeksi. Esimerkiksi Jennifer Nashille intersektionaalisuus on mustan feminismin ”*home truth*”, siihen sisäisesti kuuluva ajatus, vaikka käsitteen akateeminen määrittely merkitään usein oikeustieteen professori Kimberlé Crenshaw’n nimiin (Nash 2011). Tapa pohtia sukupuolta ja ihonväriä yhdessä juontaa juurensa jo orjuudessa syntyneen Sojourner Truthin ihmisoikeusaktivismiin ja hänen kuuluisaan puheeseensa ”*Ain’t I a Woman*”, joka käsitteli afrikkalais-amerikkalaiselle naiselle annettua roolia 1800-luvun loppupuolen Yhdysvalloissa. Toisaalta 1960- ja 70-lukujen kansalaisoikeusliikkeillä on ollut suuri merkitys intersektionaalisen tietämisen tavan syntyyn: Black Feminist Movement muotoutui kansalaisoikeustaistelun laitamilla, latinalaisamerikkalaisten naisten niin kutsuttu Chicana-feminismi alkoi muotoutua 1970-luvulla, aasialais-amerikkalainen, alkuperäisamerikkalainen ja karibialainen feminismi ottivat myös edistysaskeleita. 1970-luvulla teoreetikko ja aktivisti Angela Y. Davis kytki luokan ja marxismin kysymykset afrikkalais-amerikkalaiseen feminismiin teoksessaan *Naiset, rotu ja luokka* (*Women, Race, & Class*, 1981), ja Audre Lorde julkaisi lukuisia kaunokirjallisia tekstejä, joissa pohtii asemaansa kolminkertaisessa vähemmistössä afrikkalais-amerikkalaisena lesbona (*Sister Outsider*, 1984).

Vuonna 1977 afrikkalais-amerikkalaisista feministeistä koostuva ryhmä The Combahee River Collective julkaisi manifestin, jossa sanotaan:

Olemme aktiivisesti sitoutuneet taistelemaan rotuun, sukupuoleen, seksuaaliseen suuntautumiseen ja luokkaan perustuvaa syrjintää vastaan, ja pidämme erityisenä tehtävänäamme kehittää sekä analyysia että toimintatapoja, jotka perustuvat siihen tosiseikkaan, että merkittävät syrjinnän muodot ovat toisiinsa limittyneitä. Näiden syrjinnän muotojen yhteisvaikutukset luovat olosuhteet elämällemme. (*The Black Feminist Statement*, 13, suom. Kaisa Ilmonen)¹

- 1 ”We are actively committed to struggling against racial, sexual, heterosexual, and class oppression and see as our particular task the development of integrated analysis and practice based upon the fact that the major systems of oppression are interlocking. The synthesis of these oppressions create the conditions of our lives.” (*The Black Feminist Statement*, 13.)

Manifestissa hyödynnetään termiä *interlocking*, joka artikuloi intersektionaalisuuden ytimen. Mustan feministisen ajattelun tunnettu edustaja, sosiologi Patricia Hill Collins on kirjoittanut paljon intersektionaalisuuden genealogiasta eli tietoteoreettisesta muotoutumisesta (ks. esim. Hill Collins & Bilge 2016; Hill Collins 2015). Hän on pyrkinyt huomioimaan intersektionaalisuuden taustalla olevia tekstejä ja tietämisen tapoja laajasti ja monipuolistamaan yleistä ajatusta Crenshaw’sta käsitteen ”keksijänä” vastustaen näin uusliberalistista tiedon yksilöllisen omistamisen ajatusta.

Crenshaw’n varhaiset artikkelit² ovat oikeustieteellisiä tutkimuksia, joissa hän hyödyntää risteyksen (*intersection*) metaforaa analysoidessaan syrjintäoikeudenkäyntejä, joissa afrikkalais-amerikkalaisia naisia on kohdeltu väärin.³ Artikkeleissa Crenshaw kuvasi pitkään kentällä olleita ajatuksia ensimmäistä kertaa sanalla *intersektionaalisuus* ja julkaisi aiheesta ensimmäisen tutkimusartikkelin. Hill Collinsin (2015) mukaan tämä oli kuitenkin vain yksi reitti intersektionaalisuuden muotoutumiseen. Hän katsoo intersektionaalisuuden edellyttävän tietoteoreettista ajatusta vallan ja tiedon konstruktio-olueesta ja identiteettien kulttuurisesta muotoutumisesta. Intersektionaalisuuden taustalla onkin nähty useita 1990-luvun alkupuolella muotonsa saaneita subjektia ja identiteettiä sekä toisaalta valtarakenteita tutkivia teorioita. Näitä teorioita ovat esimerkiksi postkoloniaalisen teoriakentän ajatukset sisäisistä eroista, queer-tutkimuksen ja postkoloniaalisen teoriakentän risteämät, marxilainen feminismi, *crip theory* -kenttä, teoretisointi diasporisista identiteeteistä, queerfeminismi ja kulttuurintutkimuksellinen valta-analytiikka. (Ks. esim. Nash 2011; Lykke 2010; Ilmonen 2011, 2019 ja 2020; Hill Collins & Bilge 2016; Lutz 2014; Carasthatis 2016.)

Intersektionaalisuuden hyödyt tutkimuksessa ja kirjallisuusanalyysissa

Rushdien ”Kosijassa” intialainen perhe muuttaa Lontoossa Waverly House -nimiseen taloon, jonka portieerina toimii puolalainen entinen shakkimestari Mr. Mecir. Novellissa Rushdie kuvaa idän ja lännen moninaisia kohtaamisia. Novellikokoelma *Itä, Länsi* sisältää kolme osaa, jotka ovat ”Itä”, ”Länsi” ja ”Itä, länsi”. ”Kosija” sijoittuu näistä viimeiseen. Jo tämä konteksti pakottaa lukijan pohtimaan kertomuserinteiden eroja sekä ”idän” ja ”lännen” ideologisia luonteita: novellin puolalaisille Intia on itää ja intialaisille Puola. Novellin kertojapojalle etninen tausta asettaa Mr. Mecirin hierarkkisesti kertojaa alemmaksi. Pojan mukaan hänen nimensäkin on ”jotain rautaesiripun kieltä”, siinä on ”kommunistisia konsonantteja”, joita hän ei opettele vaan päättää kutsua häntä nimellä ”Mr. Mixed-Up Mishirshi” (Rushdie 1995, 155). Aya Mary kuitenkin ihastuu

2 Ks. Crenshaw ”Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics” (1989) ja ”Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color” (1991).

3 Eräs hänen analysoimistaan oikeustapauksista on *General Motors vs. DeGraffenreid*, jossa GM:ia ei tuomittu syrjinnästä sen irtisanottua viisi afrikkalais-amerikkalaista naista. Ihonväriin perustuva syrjintä ei tullut kyseeseen, koska GM osoitti heillä työskentelevän useita ei-valkoisia ihmisiä, jotka tosin olivat miehiä. Myöskään syyte sukupuoleen kohdistuvasta syrjinnästä ei mennyt läpi, koska GM osoitti heillä työskentelevän useita naisia, tosin valkoisista. (Ks. Crenshaw 1989.)

Meciriin ja opettelee pelaamaan shakkia mestarillisesti. Shakinpeluu kulttuurisena symbolina antaa valtaa näille luokan ja etnisen position rajaamille hahmoille.

Perheen äiti pelkää isää, joka puolestaan pelkää kohdata englantilaisia naisia kaupassa, sillä isää nöyryyttää hänen erilainen englannin kielensä. Toisaalta isää vanhempi aya Mary saa komentaa yksinvaltaista isää. Sukupuoli, etnisyys, ikä, luokka ja kielitaito muuntelevat henkilöasetelman rajoja. Kertoja saa ylpeyden puuskan voitettuaan shakissa brittiläisen imperiumin Intian veteraanin, sotamarsalkka sir Charlesin, mutta palautuu ruotuun hävittyään aya Marylle eikä enää koskaan saa uutta kutsua marsalkan luo. Lopulta englantilaiset rasistit hakkaavat Mecirin ja isä pakottaa perheen muuttamaan Pakistaniin, mutta pojan hakemusta Ison-Britannian kansalaiseksi puoltaa marsalkka, jolla on post/kolonialistista valtaa. Poika kuitenkin menettää ihasuoksensa, puolalaisen Rozalien, joka kihlautuu ”oikean miehen” Zbigniewin kanssa (Rushdie 1995, 181–182) osoittaen pojan maskuliinisuuden kytkeytyvän hänen etnisyyteensä.

Hill Collins ja Bilge ovat teoksessa *Intersectionality* (2016, 25–30) määritelleet kuusi intersektionaalisuuden ydinkäsitettä, jotka ovat *sosiaalinen eriarvoisuus*, *valta*, *suhteellisuus*, *sosiaalinen konteksti*, *kompleksisuus* ja *sosiaalinen oikeudenmukaisuus*. Intersektionaalisuus tutkii eriarvoisuutta, jonka taustalla on usein hyvin mutkikkaita ja abstraktejakin valtasuhteita. Valtajärjestelmiä tutkitaan keskenään kytkeytyneinä ja toinen toisiaan rakentavina – ne ovat suhteessa toisiinsa. Intersektionaalisuus ei siis pohdi joko/tai-kysymyksiä vaan sekä/että-kysymyksiä. Se tutkii, miten valtajärjestelmät rakentuvat suhteessa toisiinsa. Valtajärjestelmien keskinäinen rakentuminen tapahtuu aina jossain kontekstissa, ja tämä historiallinen, kulttuurinen ja sosiaalinen konteksti muokkaa ja määrittää valtajärjestelmien kytkeytyneisyyttä.⁴ Intersektionaalinen analyysi perustuu siis moninaisten valtajärjestelmien keskinäisten suhteiden ymmärtämiseen lisätäkseen sosiaalista oikeudenmukaisuutta, joka on intersektionaalisen analyysin tavoite.

”Kosija”-novelli analysoi vallan intersektionaalisia verkostoja, joissa luokan, ihonvärin, sukupuolen, seksuaalisuuden, iän, kansalaisuuden ja kulttuurisen sijainnin akselit risteävät asettaen henkilöt jatkuvasti muuntuviin asemiin. Novellin teema on kuitenkin sosiaalinen eriarvoisuus erilaisissa kohtaamisissa, yksilöiden, kulttuurien ja symbolisten arvojen tasolla. Novellissa törmäävät identiteettien ja siirtolaisuuden lisäksi idän satuperinne mainintoihin Šeherezadesta ja stereotyyppisistä maharajoista sekä lännen populaarikulttuuri pojan sanallista tunteitaan listahittien sanoituksin ja esittäessään Mecirin hakkaajat beatleina ja rollareina. Tekstin eetos on sosiaalinen oikeudenmukaisuus, ja se pakottaa lukijan pohtimaan eriarvoisuuden tematiikkaa. Novelli esittää subjekteja ja kulttuureja lohkovan vallan suhteellisuuden ja kompleksisuuden, sillä kulttuurien kohtaaminen ja identiteettien rakentuminen tapahtuvat verkostomaisissa suhteissa, joissa henkilöiden asemat liudentuvat ja muuntuvat suhteessa muihin ilman binaarisia *valta-asemia*. Samalla novelli näyttää sekä Intian sotamarsalkan kolonialistisen hahmon että populaarikulttuurin lainausten kautta, miten maahanmuuttajien kohtaaminen Lontoon kanssa tapahtuu historiallisessa *kontekstissa*.

4 Hill Collins ja Bilge keskittyvät teoksessaan yhteiskuntatieteilijöinä vain sosiaaliseen kontekstiin, mutta itse haluan korostaa myös historiallisen ja kulttuurisen kontekstin merkitystä.

Intersektionaalinen tietäminen ja intersektionaalisuus menetelmänä

Intersektionaalisuutta on kutsuttu välineeksi, joka valottaa akateemisen tiedontuotannon sokeita pisteitä. Sen tehtävä on nostaa esiin tai heijastaa niitä näkökulmia, jotka eivät ole eksplisiittisesti läsnä. Intersektionaalisuuden tehtävänä on siis kysyä uusia kysymyksiä eriarvoisuudesta ja marginalisaatiosta sekä muuttaa ja tehdä moniulotteisemmaksi sitä tiedollista kehystä, jonka pohjalta esimerkiksi ihmistieteellisiä päätelmiä, hallinnollisia päätöksiä tai tietoteoreettisia olettamuksia tehdään. Intersektionaalista tutkimustapaa onkin kutsuttu heuristiseksi, sillä se ehdottaa uusia näkökulmia, joita voisi ottaa mukaan tutkimuskysymykseen. (Carbado 2013; May 2015; Cho, Crenshaw, ja McCall 2013.) Esimerkiksi ”Kosijassa” intialainen perhe on muuttanut Lontooseen, ja novelli kuvaa perheen lasten kasvua maahanmuuttajina, kulttuurien törmäyksiä ja aya Maryn koti-ikävää. Intersektionaalinen lukutapa valottaa novellissa taustalle jääviä ilmiötä, kuten sitä miten perheen sisäinen kotiväkivalta rakentaa perheen dynamiikkaa ja millaisen ulottuvuuden tapahtumiin tuo Britannian kolonialistinen historia. Intersektionaalisuus analyttisenä strategiana korostaa asioiden välisiä suhteita eli tässä esimerkissä maahanmuuttajuuden taustalla vaikuttavia sukupuolen ja luokan ulottuvuuksia sekä historiallista kontekstia.

Samalla intersektionaalisuus on korostanut tieteen ja totuuden riippuvaisuutta tietäjän paikantumisesta kulttuurissa. Se on kyseenlaistanut positivistisia totuuksia sekä yksiuulotteisia teorioita sosiaalisesta eriarvoisuudesta, johon pikemminkin liittyy aina moninaisuutta, ambivalenssia, hajanaisuutta, jopa ristiriitaisuutta. Intersektionaalisuuden keskeinen etiikka liittyy tieteen, tietämisen ja totuuden paikantuneeseen luonteseen. Oma asemani akateemisena, suomalaisena, valkoihoisena naisena mahdollistaa itselleni tietynlaisen position, joka ohjaa tietynlaiseen tietämisen tapaan. Intersektionaalinen näkökulma kutsuu meitä lähestymään tietoa ja tiedon tuottajaa – tai omaa tietämistämme – aina jollain tavoin ”sijaitsevana”, joistain näkökulmista käsin tuotettuna. Näin ollen intersektionaalisuus on epistemologinen käytäntö: se kyseenalaistaa näennäisen neutraaleja ja ”objektiivisia” tietämisen tapoja ja paljastaa totuttujen kysymyksenasettelujen väliin jääviä hiljaisuuksia (May 2015, 34). Intersektionaalisuus korostaa valtajärjestelmien yhteisvaikutuksia ja suhteellisuuksia sekä moninaisuutta tai verkostomaisuutta.

Intersektionaalinen tietäminen ei myöskään keskity pelkästään yksilön identiteettiin. Esimerkiksi Hill Collins (1998) on pohtinut intersektionaalisuuden tapahtuvan sekä mikro-, meso- että makrotasoilla yhtä aikaa. Hän erottaa intersektionaalisuudessa henkilökohtaisen kokemuksen, sosiaalisen ja yhteiskunnallisen tason sekä symbolisen tason eli kulttuuristen ja historiallisten representaatioiden tason. Esimerkiksi homofobia voi ristetä ihmisen elämässä useilla eri tasoilla, ja kullakin näistä tasoista se vaikuttaa eri tavoin: Mikrotasolla homofobia voi esimerkiksi ikään tai ihonväriin kytkeytyneenä vaikuttaa henkilökohtaiseen kokemukseen, vaikkapa väkivallan uhkaan kadulla. Mesotasolla yhteiskuntapolitiikassa se voi sosiaaliseen tai luokka-asemaan kytkeytyneenä vaikuttaa esimerkiksi siihen, kuka voi olla vakuutusten edunsaaja tai miten huomioidaan erilaisten perheiden päivähoito-oikeutta. Toisaalta symbolisella makrotasolla homofobia voi tulla esiin esimerkiksi median stereotyyppisissä representaatioissa. Homofobia toimii ympärillämme kaikilla näillä tasoilla kietoutuen kullakin tasolla muihin valtajärjestelmiin. Tämä on se verkostomainen todellisuuden rakentamisen tapa, jota intersektionaalisuus tarkastelee kaleidoskoopin tavoin. Se ei siis etsi

äärimmäisintä marginalisoinnin tilaa, jossa mahdollisimman moni eriarvoistava kategoria kerääntyy yhteen.⁵

Intersektionaalisen katsojan kuva muuttuu kaleidoskooppia pyöriteltäessä riippuen siitä, tarkastellaanko erityisesti luokkaa, sukupuolta tai esimerkiksi seksuaalisuutta. ”Kosijan” kertoja kuvaa lukijalle novellin päähenkilön, perheen nimettömäksi jäävän pojan kommelluksia Britanniassa, ja hänen kokemuksensa on pintatasolta tarkasteltuna maahanmuuttajan. Hänen kokemuksensa on kuitenkin henkilökohtaisella mikro-tasolla suhteessa isän edustamaan maskuliinisuuteen, kotitalon portieerin halvaantumiseen ja runneltuun ruumiiseen. Sosiaalisella mesotasolla pojan kokemus taas on suhteessa yhteisön rasismiin ja symbolisella tasolla suhteessa Britannian kolonialistiseen historiaan ja sitä edustavaan ”sotamarsalkkaan”, populaarikulttuurin kuviin nuoruudesta ja niin edelleen. Tässä moninaisuudessa piilee myös kohta, josta intersektionaalisuutta on kritisoitu. Miten teoria, joka korostaa lähtökohtaista moninaisuutta ja eroa voi enää toimia minkään ryhmäpolitiikan, ihmisoikeuksien tai vähemmistöpolitiikan pohjana? Itse näen kuitenkin intersektionaalisuuden solidaarisuuden teoriana. Sen keskiössä ovat koalitiot ja jaettu kokemus eroista pikemminkin kuin ajatus yhden ryhmän samuudesta. (Ks. Crenshaw 1991; May 2015; Carasthatis 2016.)

Intersektionaalisuudelle on ominaista nopea akateeminen leviäminen kontekstista toiseen (Ks. Davis 2008 ja 2020). Samalla intersektionaalisuus on matkustanut⁶ eri tieteenaloille hieman eri tavoin: Humanistinen tutkimus on usein tarkastellut intersektionaalisuutta tietoteoreettisena välineenä, joka käsittelee tietämisen paikantuneisuutta ja valtajärjestelmiä. Yhteiskuntatieteet puolestaan ovat tarkastelleet sosiaalisiin järjestelmiin kietoutuvia erontekoja ja sokeita pisteitä. Oikeustieteissä se on erilaisten syrjintäperusteiden yhteisvaikutusten huomioimista lain tulkinnoissa. Vaikka intersektionaalisuudelle on monia erilaisia menetelmäehdotuksia, riippuvat ne tieteenalasta ja sen käytännöistä eivätkä muodosta yhtä yhtenäistä kokonaisuutta. (Ks. esim. Carasthatis 2016, Davis 2014, Dhamoon 2011, Hill Collins 2015, Lykke 2010, McCall 2005.) Hill Collins jäsentää intersektionaalisuutta kahtalaisena, kriittisenä tutkimuksena (*critical inquiry*) ja kriittisenä käytänteenä (*critical praxis*). Kriittisellä tutkimuksella hän tarkoittaa akateemista tietotyötä, intersektionaalisuutta teoriana ja metodologiana. Kriittisellä käytänteellä hän tarkoittaa intersektionaalista toimintaa, kuten opettajien, erilaisten hallinnon työntekijöiden, suunnittelijoiden, sairaanhoitajien, vanhempien, sosiaalityöntekijöiden, asianajajien, avustustyöntekijöiden ja kaikkien sellaisten ihmisten ammatinharjoittamista ja toimintaa, jossa intersektionaalisuus on tapa tehdä työtä sosiaalisen oikeudenmukaisuuden hyväksi. (Ks. Hill Collins & Bilge 2016 erit. 31–62 sekä Hill Collins 2015.)

5 Tätä etsintää on joskus kutsuttu intersektionaalisuutta vähättelevästi ”kurjuuskilpailuksi” (engl. *oppression olympics*). Intersektionaalisuus ei kuitenkaan pohjaa ajatukseen erillisistä ja kumuloituvista syrjinnän mekanismeista vaan siihen, että esimerkiksi kokemus luokasta ja sen vaikutuksista elämään ei ole kaikille sama.

6 Intersektionaalisuutta on joskus kutsuttu matkustavaksi teoriaksi, sillä se on liikkunut eri tieteenaloilta toisille ja marginaaleista kohti keskustaa. Tämän siirtymisen takia sen käyttöön on syntynyt eroja, joita on analysoitu paljon, esimerkiksi mannereurooppalaisen intersektionaalisuuden ja yhdysvaltalaisen keskustelun erot ovat herättäneet väittelyä. Ks. esim. Carbado ja muut 2013; Knapp 2005; Lewis 2013; Lutz, 2014; Davis 2020.

Intersektionaalisuuden kritiikkiä ja haasteita

Intersektionaalisuutta on toki myös kritisoitu paljon, jopa siinä määrin että eräät tutkijat ovat vaatineet intersektionaalisuuden pelastamista intersektionaalisuuden tutkimukselta. (Ks. keskustelusta Bilge 2013; Tomlinson 2013; Ilmonen 2020; Lewis 2013.) Gudrun-Axeli Knappin mukaan intersektionaalisuudesta tuli 2000-luvulla käsite, jonka mainitseminen osoitti tutkijan olevan oppinut, poliittisesti korrekti ja tuntevan viimeisimmät keskustelut (Knapp 2005). Tällainen ylikuumentuminen aiheutti myös vastareaktion, jossa intersektionaalisuuteen kriittisesti suhtautuminen puolestaan osoitti Knappin määrittelemiä ominaisuuksia.

Tiettyjä intersektionaalisuutta kohtaan osoitettuja kriittisiä kannanottoja on tärkeä pohtia. Davina Cooper (2004) tarkastelee intersektionaalisuuteen kytkeytyvää ontologiavirhettä (*ontological fallacy*), jossa intersektionaalisuus ikään kuin ikuistaa ne kategoriat, joita se yrittää muuttaa. Vaikka kategoriat eivät ole erotettavissa, intersektionaalisuus ylläpitää niitä puheellaan kategorioista. Juuri tästä syystä, ja erityisesti uusmaterialistisemmassa keskustelussa, risteyksen keskeismetaforaa on pyritty korvaamaan uusilla termeillä, kuten *synteesi* tai *liitos*, jotka korostavat yhteisvaikutuksia.⁷

Kategoriapuheeseen kytkeytyy myös niin kutsuttu analogiavirhe, jossa historialtaan ja merkityksiltään hyvin erilaiset käsitteet vertautuvat liian helposti toisiinsa hukaten kontekstinsa ja ne erityiset tavat, joilla kutakin eroa yhteiskunnassa hallinnoidaan. Intersektionaalisuuden tutkijan on huomioitava, ettei kaikkia emansipatorisia vaatimuksia voi tehdä samoilla argumenteilla: esimerkiksi homofobiaa ja rasismia ei voida samaistaa yhdeksi. Tällaista analogiavirheen logiikkaa on joskus kutsuttu myös ”*like race*” -argumentiksi. (Ks. Arondekar 2005; Phoenix ja Pattyama 2006; Yuval-Davis 2006; Carbado 2013.)

Toinen intersektionaalisuuden haaste on sen laajuus. Jennifer Nash on puhunut intersektionaalisuuden ”mitä sitten?”-kysymyksestä, jossa intersektionaalisuus muuttuu pinnalliseksi erojen mainitsemiseksi, eikä johda oikeisiin ratkaisuihin. Sara Ahmed on puolestaan varoittanut intersektionaalisuutta muuttumasta hallinnolliseksi välineeksi, jossa vaikeat eriarvoisuuteen liittyvät kysymykset esimerkiksi akateemisessa maailmassa hoidetaan mainitsemalla intersektionaalisuus strategiassa. Hänen mukaansa intersektionaalisuus ei voi olla eräänlaista hyvänmielen puhetta (*”happy talk”*), jonka esittäminen juhlapuheessa estää ongelmat. (Nash 2008; Ahmed 2012.)

Kolmanneksi intersektionaalisuutta on pidetty toisaalta ali- ja toisaalta ylipolitisoituneena teoriana. Eräät tutkijat ovat nähneet intersektionaalisuuden vesittyneen sen siirtyessä globaalin pohjoisen yliopistoihin, joissa sitä on kehitetty ”salonkikelpoiseksi” teoriaksi, jonka antirasistiset lähtökohdat katoavat yleiseen puheeseen ”kompleksisuudesta”. (Ks. esim. Bilge 2013; Lewis 2013; Tomlinson 2013 ja 2018.) Intersektionaalisessa teoretisoinnissa esiintyy myös puheenvuoroja, joiden mukaan ylenmääräinen keskittyminen mustiin naisiin tyypistää afrikkalais-amerikkalaisen naiseuden esi-merkkihiksi. (Nash 2008; Carbado 2013.) Toisaalta intersektionaalisuutta on pidetty

7 Katso keskustelusta May 2015, 207–215. Käytettyjä termejä ovat esimerkiksi *configurations*, *cosynthesis*, *assemblages*, *interactions*, *multidimensionality*, *social dynamics*, *interconnections*, *interconnectivity*, *intersectionality-type research*, *symbiosis* jne. Anna Carasthatis nimeääkin intersektionaalisuuden ”tilapäiseksi käsitteeksi” (*provisional concept*), jota on tarkoituskin uudistaa ja pohtia uudelleen (Carasthatis 2016).

myös ylipolitisoituneena välineenä, joka vääristää ”objektiivisen” tiedon ja tekee siitä ideologista. Tällöin kuitenkin intersektionaalisuudesta käydyn keskustelun akateemista laajuutta ei usein tunneta.

Lopuksi

Liikkuessaan eri aloilta toisille intersektionaalisuus kuitenkin mahdollistaa kokonaan uudenlaisia tutkimuskysymyksiä eri tieteenaloille, kuten hoitotieteeseen, taloustieteen, musiikkitieteeseen, rauhan ja konfliktin tutkimukseen ja kestävä kehityksen tutkimukseen monitieteisesti. Se ei siis ole erityisesti kirjallisuudentutkimuksen suuntaus. Intersektionaalisuuden voima on siinä, että se hajauttaa ja moninaistaa sen, mitä pidetään normina. Kun esimerkiksi tarkastelemme keskiluokkaa tai valkoihoisuutta intersektionaalisesti, alkavat nämä läpinäkyvät kategoriat näyttää luokalta ja ihonväriltä. Luokka ei kuulu vain työväenkirjallisuuteen, ihonväri vain BIPOC-ihmisille, ikä vain vanhuksille, kulttuurinen sijainti vain maahanmuuttajille ja niin edelleen. Intersektionaalisuus ikään kuin moninaistaa tuttuutta. Normaalius alkaa intersektionaalisessa luennassa näyttää moniääniseltä. Tarkastelemalla intersektionaalisesti miten eri alistamisen muodot vaikuttavat toisiinsa voidaan osoittaa, minne etuoikeudet kulttuurisesti kumuloituvat.

Intersektionaalisuus haastaa yleiset mallit yhtäältä ryhmistä ja toisaalta yksilön identiteetin muotoutumisesta. Se ei pohdi, *kuka* kuuluu joukkoon, vaan pikemminkin sitä, *miten* ihminen kuuluu joukkoon (Rahman 2009). Intersektionaalisuus siis siirtää valta-analyyseja binaarisista asetelmista kohti matriisiluonteista, suhteellista ja kompleksista asetelmaa. Intersektionaalinen analyysi voi paikantaa, historiallistaa ja kontekstoida erilaisia ilmiöitä ja identiteettejä, korostaa yhteisyyksiä ja luoda solidarisuutta erilaisten ihmisten välille. Intersektionaalisuus kerronnan analyysissä auttaa tarkastelemaan, kuinka syrjiviä rakenteita muodostuu ja kuinka ne vaikuttavat pitkäkestoisesti ja monimutkaisesti ihmisen elämään. Sen avulla voidaan myös tutkia, miten jotkut kulttuuriset tarinamallit tuottavat yksinkertaistettuja esityksiä tietyistä ryhmistä tai tapahtumista. Intersektionaalisuus on siis sitä, mitä intersektionaalisuus tekee – tulokintamalleille, tutkimuskysymyksille, historiallisille selityksille. Sitä ei saada valmiiksi vaan se muuntuu jatkuvasti.

- Intersektionaalisuus tarkastelee, miten erilaiset vallan akselit jäsentävät ihmisen niin psyykkistä, sosiaalista kuin kulttuuristakin kokemusmaailmaa.
- Se perehtyy erilaisten vähemmistöryhmien asemaan korostaen sosiaalista oikeudenmukaisuutta ja moninaisten eriarvoisuuksien risteymiä.
- Intersektionaalisuus on mustasta feminismistä nouseva ajattelutapa, joka näkee ihmisen elämän hajautetusti jäsentyneenä ja suhteessa erilaisiin yhtäaikaisiin vallan muotoihin.
- Intersektionaalinen tutkija pohtii usein luokkaan, sukupuoleen, seksuaalisuuteen, etnisyyteen tai toimintakykyyn liittyviä vallankäytön tapoja ja näiden esiintymistä kirjallisuudessa.

Lähteet

- Ahmed, Sara 2012: *On Being Included. Racism and Diversity in Institutional Life*. Durham: Duke University Press.
- Arondekar, Anjali 2005: Border/line Sex. Queer Postcolonialities, or How Race Matters Outside the United States. – *Interventions* 2/2005 s. 236–250. <http://dx.doi.org/10.1080/13698010500146781>.
- Bilge, Sirma 2013: Intersectionality Undone. Saving Intersectionality from Feminist Intersectionality Studies. – *Du Bois Review* 2/2013 s. 405–424. <https://doi.org/10.1017/S1742058X13000283>
- Brah, Avtar – Phoenix, Ann 2004: Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality. – *Journal of International Women's Studies* 3/2004 s. 75–86.
- Carastathis, Anna 2016: *Intersectionality. Origins, Contestations, Horizons*. Lincoln: University of Nebraska Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1fzhfz8>.
- Carbado, Devon W. 2013: Colorblind Intersectionality. – *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 4/2013 s. 811–845. <http://dx.doi.org/10.1086/669666>.
- Carbado, Devon W. – Crenshaw, Kimberlé Williams – Mays, Vickie M. – Tomlinson, Barbara 2013: Intersectionality. Mapping the Movements of a Theory. – *Du Bois Review* 2/2013 s. 303–312. <https://doi.org/10.1017/S1742058X13000349>.
- Cho, Sumi – Crenshaw, Kimberlé – McCall, Leslie 2013: Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Practice. – *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 4/2013 s. 785–810. <https://doi.org/10.1086/669608>.
- Combahee River Collective 1982: A Black Feminist Statement. Teoksessa Hull, Gloria T. – Scott, Patricia Bell – Smith, Barbara (toim.) *All the Women are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave. Black Women's Studies*. New York: The Feminist Press at the State University of New York. 13–22.
- Cooper, Davina 2004: *Challenging Diversity. Rethinking Equality and the Value of Difference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crenshaw, Kimberlé 1989: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. – *University of Chicago Legal Forum* 1/1989 s. 139–167.
- Crenshaw, Kimberlé 1991: Mapping the Margins Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. – *Stanford Law Review* 6/1991 s. 1241–1299.
- Davis, Angela Y. 1981: *Women, Race, and Class*. New York: Random House.
- Davis, Kathy 2008: Intersectionality as Buzzword. A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful. – *Feminist Theory* 1/2008 s. 67–85. <https://doi.org/10.1177/1464700108086364>.
- Davis, Kathy 2014: Intersectionality as Critical Methodology. Teoksessa Lykke, Nina (toim.) *Writing Academic Texts Differently. Intersectional Feminist Methodologies and Playful Art of Writing*. New York: Routledge. 17–29.
- Davis, Kathy 2020: Who Owns Intersectionality? Some Reflections on Feminist Debates on How Theories Travel. – *European Journal for Women's Studies* 2/2020 s. 113–127. <https://doi.org/10.1177/1350506819892659>.
- Dhamoon, Rita Kaur 2011: Considerations on Mainstreaming Intersectionality. – *Political Research Quarterly* 1/2011 s. 230–243. <https://doi.org/10.1177/1065912910379227>.
- Hill Collins, Patricia 1998: *Fighting Words. Black Women and the Search for Justice*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Hill Collins, Patricia 2015: Intersectionality's Definitional Dilemmas. – *The Annual Review of Sociology* 1/2015 s. 1–20. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073014-112142>.
- Hill Collins, Patricia – Bilge, Sirma 2016: *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press.
- Ilmonen, Kaisa 2011: Intersektionaalisen Queer-tutkimuksen kytkentöjä. Pohdintoja postkoloniaalisen ja intersektionaalisen seksuaalisuudentutkimuksen lähtökohdista ja keskeisistä kysymyksistä. – *SQS-Lehti* 2/2011 s. 1–16.

- Ilmonen, Kaisa 2019: Identity Politics Revisited. On Audre Lorde, Intersectionality, and Mobilizing Writing Styles. – *European Journal for Women's Studies* 1/2019 s. 7–22. Julkaistu ensimmäisen kerran 2017. <https://doi.org/10.1177/1350506817702410>.
- Ilmonen, Kaisa 2020: Feminist Storytelling and Narratives of Intersectionality. – *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society* 2/2020 s. 347–371. <http://dx.doi.org/10.1086/704989>.
- Knapp, Gudrun-Axeli 2005: Race, Class, Gender. Reclaiming Baggage in Fast Travelling Theories. – *European Journal of Women's Studies* 3/2005 s. 249–265. <https://doi.org/10.1177/1350506805054267>.
- Lewis, Gail 2013: Unsafe Travel: Experiencing Intersectionality and Feminist Displacements. – *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 4/2013 s. 869–892. <https://doi.org/10.1086/669609>.
- Lorde, Audre 1984: *Sister Outsider*. Berkeley: Crossing Press.
- Lutz, Helma 2014: Intersectionality's (brilliant) Career. How to Understand the Attraction of the Concept? – *Gender, Diversity and Migration. Working Paper Series* 1/2014 s. 1–19.
- Lykke, Nina 2010: *Feminist Studies. A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York: Routledge.
- May, Vivian M. 2015: *Pursuing Intersectionality, Unsettling Dominant Imaginaries*. New York: Routledge.
- McCall, Leslie 2005: The Complexity of Intersectionality. – *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 3/2005 s. 1771–1800. <https://doi.org/10.1086/426800>.
- Nash, Jennifer C. 2008: Re-Thinking Intersectionality. – *Feminist Review* 1/2008 s. 1–15.
- Nash, Jennifer C. 2011: 'Home Truths' on Intersectionality. – *Yale Journal of Law and Feminism* 2/2011 s. 445–470.
- Phoenix, Ann – Pattyama, Pamela 2006: Intersectionality. – *European Journal of Women's Studies* 3/2006 s. 187–192. <https://doi.org/10.1177/1350506806065751>.
- Rahman, Momin 2009: Theorising Intersectionality. Identities, Equality and Ontology. Teoksessa Grabham, Emily – Cooper, Davina – Krishnadas, Jane – Herman, Didi (toim.) *Intersectionality and Beyond: Law, Power and the Politics of Location*. Cavendish: Routledge. 352–373.
- Rushdie, Salman 1995: *Itä, Länsi*. Suom. Arto Häilä. Porvoo: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1994.
- Tiainen, Milla – Leppänen, Taru – Kontturi, Katve-Kaisa – Mehrabi, Tara 2020: Making Middles Matter. Intersecting Intersectionality with New Materialisms. – *NORA Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 3/2020 s. 211–223. <https://doi.org/10.1080/08038740.2020.1725118>.
- Tomlinson, Barbara 2013: Colonizing Intersectionality. Replicating Racial Hierarchy in Feminist Academic Arguments. – *Social Identities* 2/2013 s. 254–272. <https://doi.org/10.1080/13504630.2013.789613>.
- Tomlinson, Barbara 2018: *Undermining Intersectionality. The Perils of Powerblind Feminism*. Philadelphia: Temple University Press.
- Yuval-Davis, Nira 2006: Intersectionality and Feminist Politics. – *European Journal of Women's Studies* 3/2006 s. 193–209. <https://doi.org/10.1177/1350506806065752>.

Ekokritiikki

Toni Lahtinen

https://orcid.org/0009-0004-9717-0360

Mullikka: – – Odotan puheenvuoroja meille läheisistä ongelmista, esimerkiksi eläinten kustannuksella loisivasta ihmiskunnasta ja toisaalta kotieläinten kauniista etiikasta, meidän uhraamme työpanoksemme ja koko elämämme ihmisen hyväksi. Mutta niinhän pitää olla-kin, ei ihminen tule toimeen ilman meitä. Jos tarkastelemme meidän ja ihmisen välistä symbioosia vaikkapa tietynlaisena pyramidina, muodostamme me pyramidin laajat alimmat kerrokset ja tuemme huipulla olevia ihmisiä esimerkiksi lähemmän ja ulkoavaruuden valloittamiseksi. (Huovinen 1967, 156–157.)

Veikko Huovisen satiirissa ”Paneelikeskustelu navetassa” (1967) maatilan kotieläimet pohtivat kiihtyvää teollistumista ja ankaraa osaansa ihmislajia palvelevassa teho-tuotannossa. Novelli tarjoaa aikalaisnäkökulman toisen maailmansodan jälkeiseen ainutlaatuiseen elintason kehitykseen, jonka vaikutus biosfääriin on osoittautunut odottamattoman laajamittaiseksi. Navetan asukkaiden keskustelu hyötyeläimen asemasta edeltää nykykirjallisuudessa arkistuneita kuvauksia globaalista kapitalismista, ilmastonmuutoksesta sekä kuudennesta sukupuuttoaallostasta.

Eläinten mainitsema avaruuden valloitus oli ajassaan päivänpolttava aihe. Vuonna 1966 NASA:n avaruusluotain otti ensimmäiset valokuvat kokonaisesta maapallosta, ja kolme vuotta myöhemmin historiallinen kuulento siirsi Yhdysvallat johtoon Kylmän sodan kilpavarustelussa. Vuosikymmenen lopussa yleistyneet valokuvat kotiplaneetastamme muistuttivat elämän hauraudesta kosmisessa mittakaavassa. 1960-luku merkitsikin murrosvaihetta suhteessa ympäristöön: maailmanlaajuisesti havahduttiin siihen, ettei ihmiskuntaa uhkaa vain ydinaseteknologia. Aineellista hyvinvointia tuottava teollinen tuotanto synnyttää sivutuotteenaan myös myrkyjä ja päästöjä, jotka vaarantavat koko olemassaolomme.

Ekokritiikillä tarkoitetaan kirjallisuudentutkimusta, joka tarkastelee kirjallisuuden ja ympäristön suhteita (esim. Glotfelty 1996). Omaksi tutkimussuunnakseen se erottautui vasta 1990-luvulla, mutta sen juuret ulottuvat jo 1960-luvun yhteiskunnalliseen murrokseen, jolloin yleiseen keskusteluun nousivat paitsi kemianteollisuuden päästöt myös väestönkasvu ja maapallon kantokyvyn rajat. Modernin ympäristöliikkeen jatkumona syntynyt ekokritiikki heijastelee ihmislajin muuttuvia itseymmärryksen muotoja, ja se on osa humanistista ympäristötutkimusta, joka pohtii luonnolle annettuja merkityksiä sekä erilaisten kulttuurituotteiden ja ympäristön suhteita. Tässä luvussa

esitellään ekokriittisen ajattelun historiaa ja havainnollistetaan sen tutkimuskysymyksiä Huovisen novellin avulla.

Varhainen ekokritiikki ja ympäristöteksti

Alusta alkaen ekokriittisten tutkimuskysymysten kirjo on ollut sangen laaja: tutkimussuunta on ollut kiinnostunut erilaisista luonnon esittämisen tavoista, kuten inhimillistämisestä ja sukupuolittamisesta, ja näiden esitystapojen ympäristövaikutuksista. Ekokriitikoita yhdistävänä tavoitteena on siirtyä ihmiskeskeisestä maailmankuvasta kohti luontokeskeisempää maailmankuvaa, jossa ei-inhimillisen arvoa ei mitata vain inhimillisessä hyödyssä.

Varhaisen ekokritiikin piirissä keskustelua herätti Lawrence Buellin tutkimus *The Environmental Imagination* (1995), joka esitteli *ympäristötekstin* käsitteen. Käsitteen tarkoitus oli kohdentaa tutkijoiden huomiota ekologisesti uskottaviin kuvauksiin. Buellin mukaan ympäristötekstissä 1) ei-inhimillinen ympäristö ei vain kehystä tapahtumia vaan on läsnä muistuttamassa lukijaa inhimillisen historian ja luonnon historian yhteydestä; 2) inhimillistä etua ei ymmärretä ainoana oikeudenmukaisena etuna; 3) ihmisen vastuu luontoa kohtaan on osa tekstin etiikkaa ja 4) tekstistä välittyy edes implisiittisesti käsitys luonnosta prosessina eikä pysyvänä tai annettuna. (Buell 1995, 7–8; suom. Lahtinen & Lehtimäki 2008, 17.) Määritelmä on kuitenkin sikäli hankala, että vain harvat teokset täyttävät kaikkia ehtoja, ja yhtä harvinaista on se, ettei mikään ehdoista täytyisi.

Miten ympäristötekstin määritelmä ohjeistaa Huovisen novellin analyysiin? Vaikka novelli käsittelee eläinoikeuksia, se edustaa sekä faabelia (eläinsatu) että satiiria, kirjallisuudenlajeja, jotka ekokritiikki pitkään sivuutti. Faabelia on syytetty ihmiskeskeisyydestä eli siitä, että inhimillisiä luonteenlaatuja heijastavat eläinhahmot toimivat ainoastaan osana sadun moralistista tehtävää. (Ks. Schönbeck 2019, 111–112; vrt. Lummaa 2010.) Satiirissa on puolestaan vieroksuttu huumoria, joka luo moraalista, eettistä ja poliittista ambivalenssia (ks. Branch 2014, 387–388; Lahtinen 2008). Buellin ympäristötekstin määritelmä siis helposti ohjaa tutkijoita pois tällaisten monikerroksellisten tekstien tulkinnasta ja sivuuttaa eri kirjallisuudenlajien keinot käsitellä inhimillisen ja ei-inhimillisen suhteita.

Varhaista ekokritiikkiä syytettiinkin kapeasta kirjallisuuskäsityksestä, joka tarpeettomasti rajaa ekokriitikoiden tutkimusaineistoa (esim. Head 1998; Lahtinen & Lehtimäki 2008, 16–18). Samalla varoiteltiin paluusta yksinkertaistavaan lukutapaan. Esimerkiksi realistinen romaani – aivan kuten faabeli tai satiiri – on vain yksi yhteiskuntakriittinen laji, eikä sen tyyli vielä itsessään kerro mitään tekstin ekologisesta todellisuussuhteesta (esim. Phillips 1999; Lehtimäki 2013). Kiistanalaisesta ympäristötekstin käsitteestä on luovuttu, mutta määritelmästä käyty keskustelu vaikutti merkittävästi siihen, että kirjallisuudentutkimuksen keskiöön ja kirjallisuuden kaanoniin ryhdyttiin nostamaan enemmän ympäristöaiheisia teoksia.

Ekokritiikki ja postmodernismi

1990-luvun ekokriittinen keskustelu on ymmärrettävä osana aikansa humanistista vuoropuhelua. Edellisellä vuosikymmenellä suosiota oli saavuttanut postmoderni ja

jälkistrukturalistinen ajattelu, joka korosti todellisuuden kulttuurista rakentumista. Tämä pohjautui *kielelliseen käänteeseen*, jonka mukaan inhimillinen todellisuus perustuu kielelle. Ekokritiikki puolestaan kapinoi sellaista ajattelua vastaan, joka palauttaa ympäristöongelmat pelkiksi sosiaalisiksi konstruktioiksi, ja käänsi huomiota kielen ulkopuoliseen todellisuuteen.

Huolimatta vastarinnastaan postmodernia ajattelua kohtaan ekokritiikki alkoi keskittyä siihen, miten monimutkaisin tavoin inhimillinen tietoisuus, materiaallinen maailma sekä yhteiskunta- ja ympäristöhistoria kietoutuvat toisiinsa. Serpil Opperman (2006) muistutti ekokriitikkoja siitä, ettei postmoderni ajattelu perustu kielen ulkopuolisen maailman kieltämiseen vaan kiinnittää huomion kieleen ja esittämisiin. Postmoderni ajattelu korostaa siis sitä, että inhimillinen tieto on aina sosiaalisesti ja historiallisesti määrittynyttä: mikään kielellinen esitys ei ole oikein esittämistä, vaan esitystavat ovat aina puutteellisia. (Opperman 2006; Lahtinen 2013, 21–23.) Näin ei-inhimillisestä luonnosta onkin muodostunut postmodernin tutkimusperinteen mukaisesti yksi tulkinnallinen kategoria ihonvärin, luokan ja sukupuolen rinnalle. Ekokriitikot ovat pyrkineet ymmärtämään sekä kaunokirjallisuuden perinteitä että luonnon kulttuuristen merkitysten historiaa.

Viime aikoina ekokriitikot (kuten Branch 2014; Zekavat 2019) ovat olleet yhä kiinnostuneempia siitä, miten eri kirjallisuudenlajit, kuten satiiri tai faabeli, voivat osallistua ympäristökeskusteluun. Esimerkiksi Sebastian Schönbeckin (2019, 123) mukaan tulkinta siitä, että eläinsatujen hahmot kuvastavat vain inhimillistä, on yksinkertaistus, sillä eläimiä käsittelevissä teksteissä eläimet eivät ole sen enempää täysin läsnä kuin täysin poissaoleviakaan. Niinpä jokainen teksti sekä ilmentää että muovaa tekstien, eläinten ja ympäristöjen suhteita, jotka ovat aina moniulotteisia, hierarkkisia ja poliittisia (Schönbeck 2019, 123). Huovisenkin novellin tulkinnessa kannattaa pohtia sitä, miten sen merkityksiä rakentaa parodinen muuntelu suhteessa kahteen pohjatekstiin: George Orwellin faabeliin *Eläinten vallankumous* (*Animal Farm* 1945) ja Ison-Britannian Tuotantoeläinten hyvinvoinnin neuvottelukunnan laatimaan julkilausumaan viidestä vapaudesta (1965), jonka pohjalta kotieläinten hyvinvointia on länsimaissa sittemmin tarkasteltu.

Huovisen novelli kuvaa hyötyeläimiin kohdistuvaa väkivaltaa, mutta monien globaalien ympäristöongelmien, kuten ilmastonmuutoksen kuvaaminen, vaatii erilaisia keinoja. Siinä missä varhaista ekokritiikkiä hallitsi kiinnostus pohjoisamerikkalaiseen luontokirjoittamiseen ja romantiikan runouteen, ilmastokysymyksen kuumentuessa mielenkiinto on kohdistunut romaanikirjallisuuden mahdollisuuksiin kuvata laajamittaisia ilmiöitä (ks. Lehtimäki 2013, 366). Ympäristötutkija Rob Nixon (2011, 2–3) on kutsunut ilmastonmuutosta *hitaaksi väkivallaksi*, jonka seuraukset kasautuvuudessaan ja laajuudessaan ovat vaikeasti havaittavia ajallisesti ja paikallisesti. Tällaisen väkivallan seuraukset tulevat esiin viiveellä, mikä tuottaa haasteen erilaisille esitystavoille. Yksi ekokritiikin ydinkysymyksiä onkin se, miten kaunokirjallisuudessa voidaan ylipäätään kertoa ilmastonmuutoksen vaikutuksista ymmärrettävästi ja lukijoita herättelevästi.

Globalisaatio ja ympäristöoikeudenmukaisuus

2010-luvun alussa ekokriitikot pyrkivät kohti globaalimpaa kokonaiskuvaa tarkastelemalla ympäristöongelmien vaikutuksia yli kansallisten rajojen. Ursula K. Heise (2008)

esitti teoksessaan *Sense of Place, Sense of Planet* (2008), että yhteiskunnat eri puolilla maailmaa alkavat synnyttää yhä enemmän yhteisöllisyyden muotoja, jotka eivät enää ole paikallisuuteen tai alueellisuuteen sidottuja. Ekokritikoita on kannustettu herkimyymään ympäristö- ja luontokuvausten etnisille ja kansallisille piirteille, mutta samalla myös ylittämään nämä tarkastellessaan inhimillisen kokemuksen ja ympäristöongelmien muotoja.

Tärkeä kysymys ekokritiikille on ollut se, miten erilaisia merkityksiä luonto on saanut eri aikakausina, eri kulttuureissa ja kirjallisuuksissa. Esimerkiksi erämaa on keskeinen trooppi 1800-luvun pohjoisamerikkalaisessa luontokirjoittamisessa, mutta samaan aikaan se sai hyvin toisenlaisia kulttuurisia merkityksiä Zacharias Topeliuksen kuvauksissa Lapin autiomaasta (esim. Lahtinen 2011). Huovisen novellin tulkinnan kannalta ovat huomionarvoisia Topeliuksen *Maamme kirjan* (1875, *Boken om Vårt Land*) kuvaukset suomalaisesta Matista ja hänen työtoveristaan Suomen hevosesta, joita yhdistävät sitkeys, ahkeruus ja uskollisuus. Johan Ludwig Runebergin ja Topeliuksen luomat esikuvat nöyrästä kansasta ankaran luonnon armoilla elivät kauan kansankuvauksessa, jota Huovisen novelli parodioi:

Mullikka: – – Kieltämättä meidän joskus tekee mieli kapinoida. Nyt on kuitenkin muistettava, että isäntämme, maanviljelijä Holopainen, on investoinut viime aikoina melkoisesti rahaa tähän uuteen navettaan. Kehnostipa osoittaisimme kiitollisuuttamme maanviljelijä Holopaiselle, jos karkaisimme pois.

Sika: – – Niin. Olen kuullut, että tämän lattian lämpöeristys yksin maksoi toista tuhatta markkaa. Ja ilmanvaihtoon on uhrattu runsaasti varoja, samoin uusiin kuivikejärjestelyihin. (Huovinen 1967, 158.)

Huovisen faabelissa eläinten liioiteltu epäitsekkyys, jopa aulius luovuttaa ihransa pikkulintujen nokittavaksi, herättää huvittuneisuutta. Novelli leikittelee suomalaisella kansankuvauksella, jossa idealisoitu kansanmies jakaa vähästäkin sadostaan. Toisin sanoen novellin eettinen pohdinta perustuu kansallisille ja kulttuurisille piirteille, joiden tunnistamista syvälinen tulkinta vaatii.

Etnisten erityispiirteiden rinnalle ovat nousseet myös alueellisesti ja kulttuurisesti jakautuvat ympäristöriskit. Termillä *ympäristöoikeudenmukaisuus* viitataan ympäristöhaittojen epätasaisiin vaikutuksiin eri yhteiskuntaluokkien ja ihmisryhmien välillä. Useiden tutkimusten mukaan etniset vähemmistöt ja alemmat luokat altistuvat muita voimakkaammin ympäristöongelmille, jotka ovat teollisuuden, sodankäynnin tai kulutuksen aiheuttamia. (Esim. Reed 2002.) Näiden havaintojen pohjalta ekokritiikissä on pohdittu kaunokirjallisuuden mahdollisuuksia parantaa tietoisuutta siitä, kuinka ihonväri, luokka, sukupuoli ja kansallisuus vaikuttavat ihmisten haavoittuvuuteen ympäristökysymyksissä. Tällaisten kysymysten myötä postkoloniaalisesta ekokritiikistä on muodostunut jopa oma ekokritiikin alalajinsa (esim. Clark 2019), joka tarkastelee kolonialismin uusia muotoja jälkiliberaalissa ja globaalissa markkinataloudessa.

Materiaalinen ekokritiikki ja posthumanismi

2010-luvulla ihmistieteissä on keskusteltu *materiaalisesta käänteestä* vastaliikahduksesta kielelliselle käänteelle. Serenella Iovino ja Serpil Opperman (2012) esittelivät materiaalisesta ekokritiikin, joka korostaa materian elävyyttä ja kutsuu yhä syvemmälle materiaalisuuden analyysiin (ks. myös luku Uusmaterialismi). Ekokritiikissä ovat yleistyneet kysymykset, jotka liittyvät ruumiillisuuteen ja ruumiillistamiseen sekä ei-inhimillisten lajien, koneiden ja ympäristöjen toimijuuteen.

Materiaalisen ekokritiikin todellisuuskäsityksen lähtökohta on Juha Raipolan (2015, 27–29) mukaan käsitys, että materiaa ei tule ymmärtää ihmiskeskeisten vastakohtaisuuksien kautta erillisinä olentoina tai olioina, vaan materiaallinen todellisuus on lakkaamatta muuttuva kokonaisuus, jota inhimilliset ja ei-inhimilliset toimijuudet muokkaavat. Toimijuutta ei pidä ymmärtää enää vain inhimillisen tietoisuuden ominaisuutena, vaan materiaallinen todellisuus koostuu erilaisten toimijuuksien aktiivisesta prosessista. Kun inhimillinen elämä asettuu vain yhdeksi osaksi tällaista todellisuuskäsitystä, kaventuu samalla käsitys siitä, kuinka yksinvaltaisesti tai millä tavoin ihminen voi ympäröivään todellisuuteen vaikuttaa.

Materiaalisen ekokritiikin näkökulmasta etenkin Huovisen novellin alku on kiinnostava: avaruutta ei eläinten mukaan ole valloitettu pelkästään ihmisten toiminnan ansiosta vaan eläinten tarjoaman yhteistyön tuloksena. Puheenvuoroa värittää Huoviselle tyypillinen huumori, mutta eläinoikeuskysymys palautuu myös biologisiin käsitteisiin ihmisen ja kotieläimen välisestä symbioosista:

Mullikka: – – Suhdettamme ihmiseen kutsutaan usein trofobioosiksi tai symfiliaksi, tällöin hän isäntäeläin käyttää hyväksi eritteitämme ja ulosteitamme, esimerkiksi maitoa ruuakseen ja lantaa viljelmilleen. Isäntäeläin taas puolestaan suojelee meitä ja ruokkii meidät. (Huovinen 1967, 157.)

Eläinhahmojen toimijuus Huovisen faabelissa ei liity vain sadunomaisesti inhimillistettyjen hahmojen paneelikeskusteluun, vaan novellissa pohditaan yksilöiden sijaan eri lajien vuorovaikutussuhteita. Materiaalisen ekokritiikin näkökulmasta on olennaista se, kuinka inhimillisen ja ei-inhimillisen jaottelua hämärretään kuvauksella ihmisestä ristiriitaisena isäntäeläimenä, joka yhtäaikaaisesti sekä hyödyntää että suojelee muita lajeja.

Materiaalinen ekokritiikki on kehittynyt läheisessä suhteessa posthumanistiseen ajatteluun, joka purkaa inhimillisen ja ei-inhimillisen hierarkkista suhdetta toisiinsa (Lummaa & Rojola 2014; Hyttinen & Lummaa 2020). Haastamalla kielellisesti käsitettyä subjektiutta posthumanismi ohjaa kirjallisuudentutkijoita yhä etäämmälle inhimillisestä kokemuksesta ja historiasta. Ympäristöfilosofi Timothy Mortonin (2010) mukaan ympäristöongelmien kokonaistilanteesta ei ole enää edes mahdollista muodostaa luotettavaa yleiskuvaa. Globaalit ympäristöongelmat vaativat uudenlaista ymmärrystä *hyperobjekteista*, jotka ovat aikaan ja paikkaan niin laajasti ja moninaisesti asettuvia ilmiöitä, että ne vastustavat inhimillistä käsityskykyä. Tällaisina olioina ja toimijoina voidaan ajatella esimerkiksi aurinkokuntaa tai biosfääriä mutta myös ihmisen toiminnan tuloksena syntyneitä tuotteita, kuten muovijätelautoja tai ilmastomuutosta. Posthumanistisesta kirjallisuudentutkimuksesta on myöhemmin oma lukunsa tässä kokoelmassa.

Empiirinen ekokritiikki ja lukijat

Sika: – Ensinnäkin on niin rautatie- kuin maantiekuljetusvälineissä otettu käyttöön tehokkaat jäähdytys- ja pakastelaitteet. Myymäläautot risteilivät syrjäisimmilläkin teillä. Eines-tuotteita valmistetaan runsaasti. Niinpä onkin täysin mahdollista, että 1960-luvun sika ikään kuin hajotetaan taivaan tuuliin. Voi täysin mielekkäästi kuvitella, että aikamme sika paloitellaan teurastuksen jälkeen, jolloin kinkku ehkä syödään Kouvolassa, selkälihat pannaan purkkiin Saarioisissa, maksa jauhetaan vuokaan helsinkiläisessä einestehtaassa, kyljystä rustiketaan Salossa ja sorkat nakertaa joku Neste OY:n mies Naantalissa. Olemme näin tulleet käsittäkseni kotieläimen keskeisimpään ongelmaan: hajonta eli dispersio on liian suuri kuoleman jälkeen. (Huovinen 1967, 160.)

Ekokritiikissä on nostettu esiin kysymys tiedon ja toiminnan välisestä ristiriidasta: miksi kasvava ekologinen tietoisuus ei muutu eettiseksi valinnoiksi? Richard Kerridge (2013, 364) muistuttaa, että lihaa kulutetaan siististi pakatuista rasioista, jotka peittävät väkivaltaisen tuotantoprosessin. Tuotteen tiedetään olevan teurastuksen, nylkemisen, paloittelun ja jauhamisen lopputulos, mutta pelkkä tiedostaminen ei aina herätä kulu-tusvalintoja kyseenalaistavia tunteita vaan enemmänkin psykologisia torjuntareak-tioita.

Empiirisellä ekokritiikillä viitataan ekokritiikin uusimpaan osa-alueeseen, joka keskittyy siihen, miten ympäristöä käsittelevät kertomukset vaikuttavat lukijoiden tietoisuuteen, asenteisiin ja käyttäytymiseen. Tutkimussuunnan tavoitteena on testata empiirisin menetelmin ekokritiikin piirissä esitettyjä väitteitä ympäristöongelmia käsittelevien kertomusten hyödyistä. Alustavia tutkimuksia on tehty kysely- ja haastattelumenetelmillä soveltamalla esimerkiksi viestinnän ja psykologian lähestymistapoja. Ympäristöviestinnän tutkimuksesta empiirisen ekokritiikin erottaa kuitenkin se, että siinä keskitytään kaunokirjallisuudelle tyypillisiin keinoihin kuvata inhimillisen ja ei-inhimillisen suhteita tai ilmastomuutosta (Schneider-Mayerson 2018; Lahtinen & Löytty 2022).

Huovisen novelliin empiirinen ekokritiikki avaa jälleen uusia näkökulmia. Aiemmin ekokritiikki kritisoi muiden lajien inhimillistämistä, mutta toisaalta on huomattu, että juuri inhimillisimmät eläinhahmot synnyttävät lukijoissa voimakkainta suojelunhalua. Etenkin lapsille ja nuorille suunnatussa kaunokirjallisuudessa eläinlajeja käsitellään usein kuvaamalla karismaattista megafaunaa, jolla viitataan yleensä isokoisiin ja pörröisiin nisäkkäisiin, jotka herättävät ihmisissä vahvoja tunteita. Toisaalta näiden lajien synnyttämä empatia ei suinkaan ulotu koko eläinkuntaan vaan kohdistaa tunteita ainoastaan niihin lajeihin, joista helpoimmin peilaamme itseämme. (Małecki, Pawlowski & Sorokowski 2016; Lahtinen & Löytty 2022, 18–19.) Huovisenkin novellia voi lähestyä selvittämällä sitä, herättävätkö inhimillistetyt eläinhahmot empatiaa vai kokevatko lukijat sadunomaisen luontokuvauksen vieraannuttavaksi.

Ekokritiikki on monien muiden kulttuurintutkimuksellisten lähestymistapojen tavoin perustunut instrumentaaliselle kirjallisuuskäsitykselle, jonka mukaan erilaiset esittämistavat vaikuttavat ympäröivään todellisuuteen. Empiirinen ekokritiikki muistuttaa siitä, että oletetut vaikutukset ovat kuitenkin perustuneet lähinnä intuitioon, spekulointiin tai hajanaiseen dataan. (Schneider-Mayersson, Weik von Mossner & Małecki 2020, 327–328.) Vaikka laboratoriomaiset lukijatutkimukset eivät voi tuottaa

täysin yleistettäviä väittämiä kirjallisuuden vaikutuksista, ne voivat tarjota täydentävää tietoa, joka ei perustu vain tekijöiden intentioihin tai tutkijoiden idealismiin.

*

Ekokritiikki on monitieteinen synteesi lähestymistapoja, joita yhdistää kiinnostus ympäristölliseen kuvittelukykyyn ja sen mahdollisuuksiin estää tuhoavia kehityskulkuja. Tämän ekokritiikin historiaa esittelevän luvun rakenne mukailee väljästi aiempia jäsennyksiä tutkimussuunnan viidestä aallosta, jotka ovat edeltäneet viimeaikaista kiinnostusta lukijoita ja lukemista kohtaan (esim. Gifford 2008; Marland 2013; Slovic & Markowitz 2023). Ekokritiikin hahmottaminen selvärajaisina jaksoina ei kuitenkaan ole mielekästä: eri vaiheet tulee ymmärtää ajattelun ja tiedon kerrostumina, jotka limittyvät ja sisältyvät toisiinsa. Ekokritiikin arvo piileeekin siinä, että se löytää laajoja sidoksia esteettisten ja eettisten kysymysten väliltä ja etsii yhä kokonaisvaltaisempaa käsitystä siitä, miten ympäristöä hahmotetaan, kuvitellaan ja kohdellaan.

- Ekokritiikki on kirjallisuudentutkimusta, joka tarkastelee kirjallisuuden ja ympäristön suhteita. Se on osa humanistista ympäristötutkimusta.
- Ekokriittistä tutkijaa kiinnostaa, millaisia merkityksiä luonto on saanut eri aikoina kulttuureissa ja kirjallisuuksissa.
- Ekokritiikin sisällä on erilaisia teoreettis-menetelmällisiä painotuksia, kuten materiaallinen tai empiirinen ekokritiikki.

Lähteet

- Branch, Michael P. 2014: Are You Serious? A Modest Proposal for Environmental Humour. Teoksessa Garrad, Greg (toim.) *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. Oxford: Oxford University Press. 377–390. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.013.021>.
- Buell, Lawrence 1995: *The Environmental Imagination. Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clark, Timothy 2019: *The Value of Ecocriticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gifford, Terry 2008: Recent Critiques of Ecocriticism. – *New Formations* 64/2008 s. 15–24.
- Glotfelty, Cherryl 1996: Introduction. Literary Studies in an Age of Environmental Crisis. Teoksessa Glotfelty, Cherryl – Fromm, Harold (toim.) *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*. Athens: The University of Georgia Press. xv–xxxvii.
- Head, Dominic 1998: The (im)possibility of ecocriticism. Teoksessa Kerridge, Richard – Samuels, Neil (toim.) *Writing the Environment. Ecocriticism & Literature*. London: Zed Books. 27–39.
- Heise, Ursula 2008: *Sense of Place and Sense of Planet. The Environmental Imagination of the Global*. Oxford: Oxford University Press.
- Huovinen, Veikko 1967: *Lyhyet erikoiset*. Porvoo: WSOY.
- Hyttinen, Elsi – Lummaa, Karoliina 2020: Lukeminen humanismin murroksessa. Teoksessa Hyttinen, Elsi – Lummaa, Karoliina (toim.) *Sotkuiset maailmat. Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. 9–38. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8296-6>.
- Iovino, Serenella – Opperman, Serpil 2012: Material Ecocriticism. Materiality, Agency, and Models of Narrativity. – *Ecozon@* 1/2012 s. 75–91. <https://doi.org/10.37536/ECOZONA.2012.3.1.452>.
- Kerridge, Richard 2013: Ecocritical Approaches to Literary Form and Genre. Urgency, Depth, Provisionality, Temporality. Teoksessa Garrad, Greg (toim.) *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. New York: Oxford University Press. 361–376. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.013.020>.
- Lahtinen, Toni 2008: Eko, heko. Saako ympäristöhuolelle nauraa? Ekokarnevaali Veikko Huovisen Ympäristöministerissä. Teoksessa Lahtinen, Toni – Lehtimäki, Markku (toim.) *Äänekäs kevät. Ekokriittinen kirjallisuudentutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 30–49.
- Lahtinen, Toni 2011: Sampon matka koukojen kotoon. Erämaa Zachris Topeliuksen sadussa Sampo Lappalainen. Teoksessa Laakso, Maria – Lahtinen, Toni – Heikkilä-Halttunen, Päivi (toim.) *Tapion tarhoista turkistarhoille. Luonto suomalaisessa lasten- ja nuortenkirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 63–75.
- Lahtinen, Toni 2013: *Maan höyryvässä sylissä. Luonto, ihminen ja yhteiskunta Timo K. Mukan tuotannossa*. Helsinki: WSOY.
- Lahtinen, Toni – Lehtimäki, Markku 2008: Johdatus ekokriittiseen kirjallisuudentutkimukseen. Teoksessa Lahtinen, Toni – Lehtimäki, Markku (toim.) *Äänekäs kevät. Ekokriittinen kirjallisuudentutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–28.
- Lahtinen, Toni – Löytty, Olli 2022: Kirjallisuus ilmastonmuutoksen aikakautena. Näkökulmia empiiriseen ekokritiikkiin. – *Joutsen / Svanen* 2022: Empiirinen ekokritiikki s. 12–30. <https://doi.org/10.33346/joutsensvanen.120467>.
- Lehtimäki, Markku 2013: Kertomus ja luonto. Romaani ekologisten ongelmien aikakaudella. Teoksessa Meretoja, Hanna – Mäkilä, Aino (toim.) *Romaanin historian ja teorian kytköksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 351–377.
- Lummaa, Karoliina 2010: *Poliittinen siivekäs. Lintujen konkreettisuus suomalaisessa 1970-luvun ympäristörunoudessa*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5074-3>.
- Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea 2014: Mitä posthumanismi on? Teoksessa Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea (toim.) *Posthumanismi*. Turku: Eetos. 13–32.
- Małeck, Wojciech – Pawłowski, Bogusław – Sorokowski, Piotr 2016: Literary Fiction Influences Toward Animal Welfare. – *PLoS ONE* 12/2016.
- Marland, Pippa 2013: Ecocriticism. – *Literature Compass* 11/2013 s. 846–868. <https://doi.org/10.1111/lic3.12105>.

- Morton, Timothy 2010: *Hyperobjects. Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nixon, Rob 2011: *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press.
- Opperman, Serpil 2006: Theorizing Ecocriticism. Toward a Postmodern Ecocritical Practice. – *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 2/2006 s. 103–128.
- Orwell, George 1969: *Eläinten vallankumous*. Suom. Panu Pekkanen. Helsinki: WSOY. Englanninkielinen alkuteos 1945.
- Phillips, Dana 1999: Ecocriticism, Literary Theory, and the Truth of Ecology. – *New Literary History* 30/1999 s. 577–602.
- Raipola, Juha 2015: *Ihmisen rajoilla. Epävarma tulevaisuus ja ei-inhimilliset toimijuudet Leena Krohnin Pereatmunduksessa*. Tampere: Tampere University Press. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/97075>.
- Reed, T. V. 2002: Toward an Environmental Justice Ecocriticism. Teoksessa Adamson, Joni – Evans, Mei – Stein, Rachel (toim.) *The Environmental Justice Reader. Politics, Poetics, Pedagogy*. Tucson: University of Arizona Press. 145–162.
- Schneider-Mayerson, Matthew 2018: The Influence of Climate Fiction. An Empirical Survey of Readers. – *Environmental Humanities* 2/2018 s. 473–500. <https://doi.org/10.1215/22011919-7156848>.
- Schneider-Mayerson, Matthew – Weik von Mossner, Alexa – Małecki, W.P. 2020: Empirical Ecocriticism. Environmental Texts and Empirical Methods. – *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 2/2020 s. 327–336. <https://doi.org/10.1093/isle/isaa022>.
- Schönbeck, Sebastian 2019: Return to the Fable. Rethinking a Genre Neglected in Animal Studies and Ecocriticism. Teoksessa Middelhoff, Frederike – Schönbeck, Sebastian – Borgards, Roland – Gersdorf, Catrin (toim.) *Texts, Animals, Environments. Zoopoetics and Ecopoetics*. Freiburg: Rombach. 111–125.
- Slovic, Scott – Markowitz, David M. 2023: Tracing the Language of Ecocriticism. Insights from an Automated Text Analysis of *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*. Teoksessa Schneider-Mayerson, Matthew – Weik von Mossner, Alexa – Małecki, W.P. – Hakemulder, Frank (toim.) *Empirical Ecocriticism. Environmental Narratives for Social Change*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 283–308.
- Topelius, Zacharias 1981: *Maamme kirja*. Suom. Paavo Cajander ja Vesa Mäkinen. Helsinki: WSOY. Ruotsinkielinen alkuteos 1875.
- Zekavat, Massih 2019: Satire, humor and ecological thought. – *Neohelicon* 1/2019 s. 369–386. <http://dx.doi.org/10.1007/s11059-018-00471-0>.

Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus

Karoliina Lummaa

https://orcid.org/0000-0001-7252-9147

Posthumanistinen tutkimus kysyy, kuka tai mitä ihminen on. Ihmiskäsityksiä ja käsitystä ihmisen erityisyydestä haastavat nykypäivänä erityisesti teknologinen kehitys sekä luontoa ja ympäristöongelmia koskevan tiedon lisääntyminen. Elämme tilanteessa, jossa erilaiset laitteet ja ohjelmistot ylittävät ihmisen älyllisiä ja fyysisiä kykyjä. Teknologian avulla ihminen voi parannella itseäänkin esimerkiksi geneettisesti. Toisaalta elämme myös ekokriisin aikaa. Ilmastonmuutos, luonnon monimuotoisuuden hupeneminen sekä muut ihmisen aikaansaamat ympäristömuutokset osoittavat, että yritykset hallita luontoa ovat yhtä aikaa onnistuneet yli odotusten ja samalla johtamassa laajamittaiseen elämää ylläpitävien luonnonjärjestelmien romahdukseen. Lisäksi tiedämme yhä enemmän monenlaisten eliölajien kyvyistä ja ominaisuuksista, mikä rapauttaa ihmisen uskoa omaan poikkeuksellisuuteensa.

Posthumanistinen tutkimus liittyy käytännössä usein uusmaterialististen lähestymistapojen kanssa, joissa tekstin ja kirjoittamisen materiaalisuus rinnastuu erilaisin tavoin maailman tai sen olioiden materiaalisuuksiin sekä näiden kohtaamisissa syntyviin kehollisiin vaikutuksiin. Uusmaterialismin lisäksi posthumanistinen tutkimus rinnastuu usein ekokriittiseen kirjallisuudentutkimukseen (ks. luvut Ekokritiikki ja Uusmaterialismi). Kaunokirjallisuuden luontoesityksiä sekä luonnon ja kaunokirjallisuuden suhteita tarkasteleva ekokritiikki tarjoaa välineitä luonto- ja ympäristökysymysten tarkasteluun erityisesti ympäristömuutoksista ja lajienvälisistä suhteista kiinnostuneille posthumanistisesti suuntautuneille tutkijoille.

Posthumanistisen lähestymistavan erottaa uusmaterialismista ja ekokritiikistä kysymys ihmisestä ja ihmisyydestä. Posthumanismi epäilee ihmisen erityislaatua ja hierarkkisia tapoja ymmärtää ihminen erillisenä ja ylempänä muusta luonnosta tai laajemmin maailmasta (Lummaa & Rojola 2014; Kortekallio ja muut 2020, 83). Tämän epäilevän ja hierarkioita rapauttavan asenteensa vuoksi posthumanismia on myös kritisoitu: onhan vaikkapa ihmisten aiheuttamien globaalien ympäristömuutosten yhteydessä selvää, että ihminen on aivan erityislaatuinen toimija maapallolla (Pihlström 2021; Hornborg 2019). Posthumanistisessa ajattelussa tätä ihmisen erityislaatua ei kielletä. Tarkoitus on tunnistaa muut kuin inhimilliset toimijat ja voimat kaikkialla siellä, missä ne vaikuttavat, sekä nähdä maailma pikemminkin verkostona kuin hierarkkisesti jäsentyneenä (Lummaa 2021).

Posthumanistisen ajattelun ja tutkimuksen luonnehdintaa vaikeuttaa suuntauksen moninaisuus. Jos posthumanistisen ajattelun ytimeksi tunnistetaan kysymys ihmisyydestä ja tulevaisuuden ihmisestä, jonka syntyä selitetään teknologiassa ja luonnossa tapahtuvien muutosten ja näissä muutoksissa kytevien uusien ihmisyyksien avulla, posthumanismi on kuitenkin tunnistettavissa omaksi filosofiseksi ja taiteentutkimukselliseksi suuntaukseksi (Kortekallio ja muut 2020, 83).

Tyypillisesti posthumanismin perustoiksi tai taustoiksi on tunnistettu ainakin 1940- ja 1950-lukujen kybernetiikka, 1970-luvulla syntynyt globaali ympäristöliike ja siihen liittynyt ympäristöfilosofia eri muodoissaan, 1980-luvulla laajentunut eläinfilosofinen ja eläineettinen keskustelu sekä monenlainen kriittinen ja optimistinen tiede- ja teknologiakeskustelu. Lisäksi posthumanismin syntyä on jäljitetty 1800- ja 1900-lukujen eri vuosikymmeninä käytyihin filosofisiin keskusteluihin ja näkemyksiin subjektuudesta, kielestä, alitajunnasta ja yhteiskunnasta. Kirjallisuudentutkimuksen suuntauksista erityisesti jälkistrukturalismin ja dekonstruktion subjekti- ja kieli-käsitykset ovat keskeisesti vaikuttaneet posthumanistiseen ajatteluun. (Gane 2006; Badmington 2000; Hayles 1999; luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio.)

Itse termi *posthumanismi* esiintyy yleisen käsityksen mukaan ensimmäisen keran vuonna 1977 julkaistussa egyptiläistäustaisen kirjallisuudentutkija Ihab Hassanin draamamuotoisessa esseessä ”Prometheus as a Performer? Towards a Posthumanist Culture”. Hassan tarkastelee esseessään ihmisyyden murrosta uudenlaisten teknologioiden ristipaineessa. Samaa tematiikkaa käsittelee feministinen tieteenfilosofi Donna Haraway manifestiartikkelissaan ”A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist Feminism in the Late Twentieth Century”, joka ilmestyi vuonna 1985. Haraway ei käytä termiä *posthumanismi*, mutta hänen kyborgimanifestinsa on yksi suuntauksen kiistattomimpia avaintekstejä. Haraway tarkastelee manifestissaan sukupuolen, työn, kapitalismin ja uudenlaisten teknologioiden kytköksiä ja väistämättömiä vaikutuksia ihmisten välisiin suhteisiin sekä ihmisyyteen yleensä.

Haraway (2008) on myöhemmin nostanut posthumanistiseen keskusteluun ajatuksen ihmisyyden haavoista eli inhimillistä erityislaatuisuutta vammauttavista ajatuksista. Psykoanalyttisen teorian kehittänyt Sigmund Freud tunnisti haavoista kolme ensimmäistä. Kopernikaaninen haava syrjäytti ihmisen ja hänen planeettansa maailmankaikkeuden keskipisteestä. Darwinilainen haava sijoitti ihmisen osaksi lajin evoluutiota, erääksi kädelliseksi muiden kädellisten ja toisten eläinten ja eliöiden joukkoon. Freudilainen haava rapauttaa ihmisen uskon omaan rationaaliseen ja tahdonalaiseen mieleensä – tietoisuus onkin erilaisten tiedostamattomien sisältöjen ja impulssien vietävänä. Näiden jatkoksi Haraway nimeää kyborgisen haavan, joka sulauttaa orgaanisen teknologiseen ja siten kyseenalaistaa ihmisyyttä jonakin luonnollisena, ainutlaatuisena ja alkuperäisenä.

Posthumanistinen lukeminen

Vaikka posthumanistisella kirjallisuudentutkimuksella ei (ainakaan posthumanistiseksi kutsuttuna) ole pitkiä perinteitä, joitakin yleistyksiä sen lähtökohdista ja menettelmistä on mahdollista tehdä (posthumanistisesta kirjallisuudentutkimuksesta, ks. esim. Lummaa & Rojola 2014; Karkulehto ja muut 2020; Hyttinen & Lummaa 2020). Useat posthumanistisesti suuntautuneet kirjallisuuden- ja kulttuurintutkijat ovat

painottaneet erilaisten hybridisten hahmojen merkitystä posthumanistiselle ajattelulle ja teorianmuodostukselle. Hirviöt, kyborgit, monilajiset yhteisöt ja muuntogeeniset oliot ilmentävät yhtä aikaa teknologista kehitystä, ihmisen haavoittuvuutta ja kehollista yhteyttä muunlajisiin olioihin sekä ihmisen kategorian joustavuutta suhteessa niihin, jotka eivät ole ihmisistä biologisesti syntyneitä (ks. esim. Koistinen 2015; Varis 2019, Kortekallio 2020).

Niin posthumanistisen kuin uusmaterialistisenkin ajattelun piirissä keskeinen käsite on *materiaalis-semioottinen* (*material-semiotic*), jolla tarkoitetaan erilaisten merkkien tai merkitysten ja aineellisuuksien kietoutumista yhteen. Posthumanistiselle ajattelulle tärkeät hybridiset oliot ilmentävät usein materiaalis-semioottista: esimerkiksi geenimuunnellut hiiret kantavat materiaalisissa kehoissaan geeniteknologista tietotaitoa. Lisääntymisteknologioihin liittyvä posthumanistinen tutkimus on osoittanut, että myös ihmisestä syntyvät, siis biologisesti ihmiset, yhdistyvät sekä käsitteellisesti että konkreettisesti usein koneisiin ja eläimellisyyteen (ks. esim. Lehikoinen 2020; Homanen 2014).

Materiaalis-semioottisen rinnalla toinen yleinen käsite posthumanistisessa tutkimuksessa on *ei-inhimillinen toimijuus* (*non-human agency*). Sillä tarkoitetaan vaikuttavuutta, joka syntyy aina suhteissa erilaisten olioiden tai voimien välillä. Toimijuuden ei tarvitse olla tarkoituksellista. Kaunokirjallisuuden tutkimisen kannalta posthumanistinen tutkimus voi tarkoittaa esimerkiksi avoimuutta ei-inhimillisille vaikutteille ja voimille teoksen tai tekstin syntyprosessissa. Tällöin tarkastelu ulottuu kaunokirjallisen teoksen tai tekstin sisällön ja muodon lisäksi sen tekemiseen tai syntymiseen, joihin osallistuu ihmistekijän (kirjailijan) lisäksi erilaisia ei-inhimillisiä tahoja. Voidaan vaikkapa tutkia sähköisten alustojen ja algoritmien vaikutuksia visuaaliseen runouteen.

Ei-inhimillistä toimijuutta voidaan tarkastella myös suhteessa kerrontaan. Posthumanistisessa kirjallisuusanalyysissä on mahdollista koetella inhimillisen kokemuksen, kielen ja kognition rajoja tarkastelemalla kaunokirjallisia ilmaisumuotoja ja -keinoja, joilla ei-inhimillinen kokemus ja aistiminen tai vaikkapa inhimillisen aikakäsityksen ylittävät pitkäkestoiset tapahtumat välittyvät lukijalle (ks. esim. Raipola 2018; Kortekallio 2020). Huomiota voi kiinnittää esimerkiksi erikoiseen kieleen, kerronnan tai sanojen katkeiluun tai visuaalisiin aukkoihin tekstissä.

Posthumanistiseen lukemiseen ei ole olemassa mitään tiettyä menetelmää. Suuntauksen parissa pitkään töitä tehnyt yhdysvaltalainen kulttuurintutkija ja posthumanismin teoreetikko Cary Wolfe toteaa omassa posthumanismin esittelyssään, että posthumanistisen kriittisyyden on ulotuttava myös ajatteluun ja tulkintaan – siis humanistisen tutkimuksen lähtökohtiin ja käytäntöihin (Wolfe 2010, xvi–xxii). Posthumanistista ajattelua kehittäessään monet teoreetikot ovat esittäneet kritiikkiä posthumanismin käsitettä kohtaan, mikäli sen ymmärretään viittaavaan ihmisyyden ylittämiseen tai humanismia seuraavaan, siitä kokonaan irrottautuvaan ajatteluun (Kortekallio ja muut 2020, 83.) Kirjallisuudentutkimuksen kontekstissa posthumanistinen itsereflektiivisyys ja itsekriittisyys tarkoittavat esimerkiksi analyysin ja tulkinnan perusteiden ja tarkoituksen arvioimista uudelleen. Kaunokirjallisuuden lukemisessa keskiöön voi nostaa kysymyksen siitä, kuinka teksti toimii sen sijaan, että kysyisi, mitä se tarkoittaa tai miten se esittää maailmaa (ks. esim. Laihin 2021). Ajatus tekstin toimijuudesta asettaa lukijan enemmän kokijan, tarkkailijan ja todistajan kuin tulkitsijan asemaan – paikalle, joka ei ole humanistisessa tutkimuksessa aivan itsestään selvä tai helppo ottaa.

Posthumanistiseen tutkimukseen liittyy myös eettisiä kysymyksiä. N. Katherine

Hayles ja Donna Haraway ovat peräänkuuluttaneet oikeudenmukaisuutta tilanteessa, Hayles ja Donna Haraway ovat peräänkuuluttaneet oikeudenmukaisuutta tilanteessa, jossa ihmisten olemukset ja identiteetit sekoittuvat yhä enemmän globalisaation ja teknologisen kehityksen murroksissa. Mitä oikeuksia ja velvollisuuksia kuuluu kansalaisille, joista kaikki eivät ole perinteisesti käsitettynä ihmisiä? Eikä kyse ole vain mahdollisista kyborgisista ihmisistä tai post-ihmisistä. Posthumanistiseen ajatteluun liittyy tyypillisesti myös inhimillisen ja ei-inhimillisen eläimyyden välistä uudelleenarviointia, erityisesti eettisenä ja yhteisöjen muodostumista koskevana haasteena. Moraalisesti huomioon otettavien olentojen ja niiden intressien joukko kasvaa, kun ihmisen erityisasemaa suojelevaa hierarkkista essentialismia ajatellaan kriittisesti uudelleen. (Haraway 1997; Haraway 2003; Hayles 1999, 283–291; Gane 2006; Karkulehto ja muut 2020; Ääri 2023.)

Posthumanistiset filosofiat ovat 2000-luvun kuluessa vaikuttaneet yhä näkyvämmiin kaunokirjallisuuteen ja muihin taiteenlajeihin niin Suomessa kuin muuallakin. Tar kastelen seuraavassa lyhyesti ei-inhimillisiä henkilöitä kaunokirjallisuudessa: kyborgi-runominää Paavo Kässin runoteoksessa *Kyborgi nimeltä Mu / Kyborgi nimeltä Ada* (2021) sekä kuikkaa Tiina Raevaaran ”Gordonin tarina” -novellin (*En tunne sinua vierelläni*, 2010) minäkertojana. Valitsen melko ilmeiset posthumanistisen ajattelun hahmot – koneen ja eläimen – jotka asettuvat kaunokirjallisen tekstin minän (kertojan, puhujan) paikalle. Kässin kyborgi ja Raevaaran kuikka asettuvat molemmat jännitteisesti inhimillisen ja ei-inhimillisen rajalle. Johtuuko tämä rajalla oleminen kaunokirjallisista ilmaisukeinoista ja viime kädessä siitä, että molempien teosten kirjoittaja on ihminen? Luenko itse teksteihin ja niiden henkilöihin inhimillisyyttä, koska en ihmisenä muuhun pysty? Vai olisiko kyborgissa ja kuikassa yksilöllisinä, kehollisina ja tunteellisina, ympäristönsä kanssa reagoivina sosiaalisina elämänmuotoina jotakin samaa kuin ihmisessä?

Kyborgi

Paavo Kässin *Kyborgi nimeltä Mu / Kyborgi nimeltä Ada* on kaksiosainen runoelma, joka ilmestyi Poesia-kustantamon *Poesiavihkot*-sarjassa (#33) vuonna 2021. Adan ja Mun osuudet on painettu kantta myöten ylösalaisin toisiinsa nähden. Lukijan on siis käännettävä vihko puolivälissä toisinpäin jatkaakseen lukemista. Vihkon keskiaukeamalla on tyhjä ruudukko, jonka reunoille on sijoitettu numeroita ja kirjaimia. Tämän kokeellisen teoksen lukeminen ei ole automaattista tietojenkäsittelyä, ohjelmointia ja matematiikkaa taitamattomalle lukijalle yksinkertainen tehtävä. Toisaalta on kiinnostavaa pohtia, kuinka paljon lähemmäs teoksen kyborgipuhujia pääsee sellainen lukija, joka tuntee mainitsemiani aloja. Kirjallisuudentutkijana minulla on ainakin kokemusta runoilmaisun metkuista sekä siitä, kuinka ei-henkilöllinen ja ei-inhimillinen runo voi olla ilmaisevasta minähahmosta huolimatta.

Kässin teos hahmottuu omassa luennassani kommunikaatioksi kahden kyborgin välillä, vaikka henkilöllisyydet jäävät hyvin arvoituksellisiksi. Kaunokirjallisuudessa vuoropuhelua ja sen osapuolia merkitsevät nimet ja kaksoispisteet esiintyvät myös Kässin teoksessa, mutta merkit ovat useimmiten ”φ” (kreikkalainen pieni phi), ”Α” (latinalainen suuraakkonen a, jossa vinoviiva yli) sekä suomalaiselle lukijalle tutumpi ”i”. Teoksen nimi ohjaa tulkitsemaan sitä dialogiksi Adan ja Mun välillä, mutta tekstissä myös kuvataan kaipuuta ja halua yhteyteen, fyysiseenkin.

A:

jokainen arkkitehtoninen muoto koodautunut muistoista

φ:

henen hymynsä piirtyy niistä jokaisesta
hiustensa kuparilankamallinnukset
sormenpäissäni yhä

A:

hen on peittynyt muistoihisi, et voi nähdä hentä enää sellaisena kuin hen
tänään on

φ:

mikä sinun nimesi?

A:

minä ADA

φ:

niin kuin

a [D] a ?

A:

niin,
ja sinä?

φ :

minä en mitään

\mathcal{A} :

niin kuin

$$\varphi = 0 ,$$

mutta myös

$$a = \varphi ,$$

jolloin

$$\varphi = a = 0 = a = \varphi ,$$

ja koska minä

$$a [D] a ,$$

kuulut sinä ruumiiseeni

φ :

niin!

YHDISTETÄÄN TIETUEET

Kuva 8: Kässä 2021, "Kyborgi nimeltä Ada", 12–13.

Kyborgien keskustelussa toistuvat pronominit *hen* ("henen hymynsä") ja *hon* ("honen korvansa") viittaavat sukupuolten avoimuuteen. Teoksessa on paljon kehollisuuteen viittaavia ilmauksia. Puhutaan keuhkoista ja hapen loppumisesta, suutelemisesta ja kasvojen hehkusta, mutta toisaalta myös kehoa uhkaavasta ruosteesta ja hiusten "kuparilankamallinnuksista". Toinen kyborgeista kertoo: "[k]asvatan uusia osia peittääkseni haavani" (Kässi 2021, "Ada", 5). Posthumanismia tuntevalle lukijalle mielle-yhtymä Freudin ja Harawayn ihmisyyden haavoihin on ilmeinen. Yllä olevan katkelman maininta tietueiden yhdistämisestä tarkoittanee jotakin sellaista yhteyttä, joka ei ihmisille ole mahdollista: mielten tai ainakin niiden tietosisältöjen sulautumista toisiinsa.

Kässin runoelma intohimoisista kyborgeista resonoi vahvasti Harawayn kyborgi-manifestin kanssa. Harawaylle kyborgi on "sukupuolen jälkeisen maailman olento" (Haraway 2003, 210), mutta myös "eräänlainen osiin purettu ja uudelleen koottu, postmoderni kollektiivinen ja henkilökohtainen minä" (Haraway 2003, 235). Onkin hyvä muistaa, että Harawaylle kyborgi on ennen kaikkea käsitteellinen väline tai mielikuva ihmisyyden hahmottamiseksi uudelleen tilanteessa, jossa sukupuolten, ihmisen, eläimen ja koneen sekä aineellisen ja aineettoman suhteet ovat murroksessa ja jossa teknologiat mahdollistavat täysin uudenlaista työtä, valtaa ja sosiaalisia suhteita. Kategorioita on työstettävä jatkuvasti uudelleen tai kuten Haraway (2003, 219) kirjoittaa, "kyborgimaailmassa voisi olla kyse eletyistä sosiaalisista ja ruumiillisista todellisuuksista, joissa ihmiset eivät pelkää sukulaisuuttaan eläinten ja koneiden kanssa eivätkä identiteettien pysyvää osittaisuutta tai näkökulmien ristiriitaisuutta." Kässin verevät, multaa, sieniä ja omenoita ajattelevat, toisiaan hamuavat runominät asuttavat tällaista kyborgimaailmaa.

Kuikka

Kehollisuuden tematiikka on vahvasti läsnä Tiina Raevaaran novellissa "Gordonin tarina" kokoelmasta *En tunne sinua vierelläni* (2010). Se kertoo lintujen sairaalaan hoitoon otetusta kuikasta ja sen huonetoverina olevasta ihmisestä, joka kärsii ruumiin kivettävästä sairaudesta. Novellin minäkertoja on molemmat siipensä vahingoittanut kuikka, jonka näkökulmasta lajienvälinen huonetoveruus avautuu. Kuikka kirjoittaa huoneeseensa siirretyn sairastuneen ihmisen, herra Gordonin tarinaa tämän omasta pyynnöstä, mutta itse novelli keskittyy sairaalan tapahtumiin ja kuikan omaan tarinaan. Ajallisesti kertomus ylittääkin Gordonin elämän keston ja ulottuu kuikan palautumiseen metsien ja rantojen maisemiin.

Yhteys herra Gordonin ja kuikan välille rakentuu vaihteittain, ja suhde alkaa siitä, mikä niin ihmisissä kuin eläimissäkin on välittömästi näkyvää: erilaisista ruumiista. Kuikka kertoo:

Alussa ujostelit minua. Luulit etten huomaa, mutta syrjäsilmin näin, kuinka et saanut katsettasi irti minusta, kuinka käänsit kasvosi heti toiseen suuntaan kun liikahtadin. Katselit nolona muualle, kun kohensin siipiäni, täytin nokkani vedellä ja join, suin sulkiani suuremmiksi. Jos liikahtadin äkillisesti, hätkähdit. (Raevaara 2010, 11.)

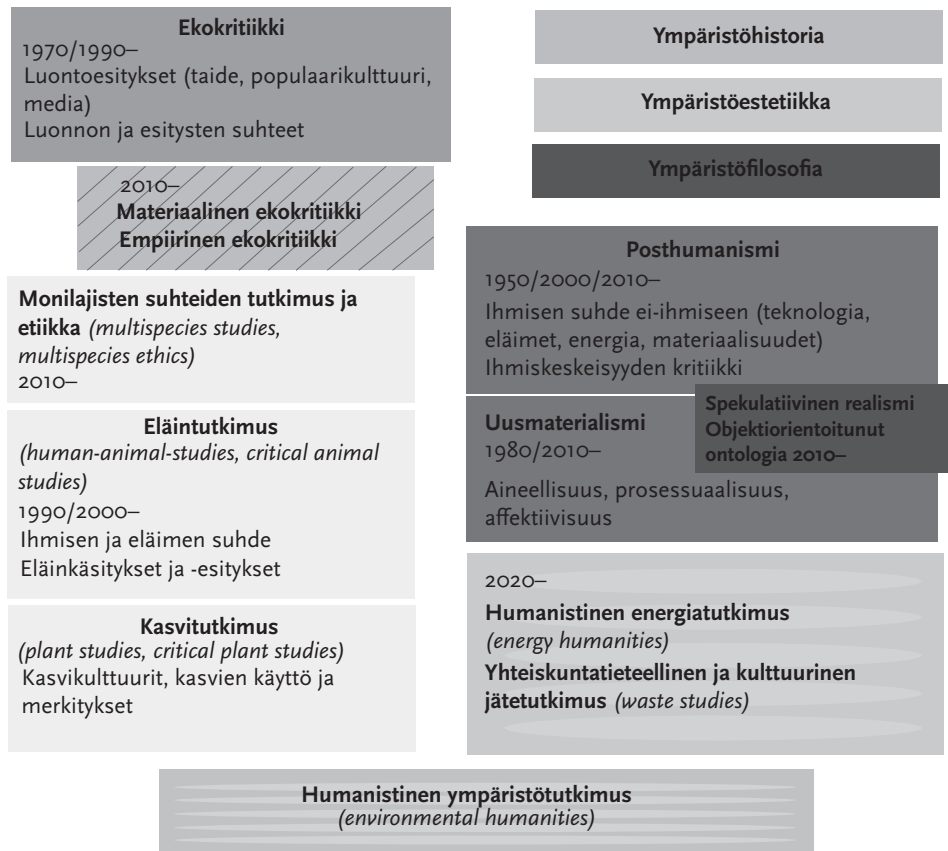
Kuikka kertoo herra Gordonin pakkomielteisestä katseesta, joka kohdistuu linnun vie-raaseen ruumiiseen. Siipien ja höyhenpuvun kohentelu sekä nokalla juominen herät-tävät Gordonin jakamattoman mielenkiinnon, mutta samalla siivekkään ruumiissa ja liikkeissä on jotakin pelottavaa tai häiritsevää. Nopeat linnunliikkeet saavat ihmisen hätkähtämään. Juuri ihmisen tuntema pelko herättää linnussa luottamuksen: ”Ei tui-jottelusi haitannut minua – oikeastaan vasta jälkeensä tajusin, että se oli minulle hyväksi. Sinä pelkäsit minua!” (Raevaara 2010, 12.) Myöhemmin, kun Gordon on eräänä aamuna pudonnut lattialle ja sairaalan lintuhenkilökunta saapuu nostamaan häntä takaisin sänkyyn, kuikka panee merkillä saman pelon:

Kun mustarastas oli hälyttänyt lisääpua, huomasin, että lintujen kosketus oli sinulle vaikeaa. Puristit silmäsi kiinni, pidätit hengitystäsi, jännitit lihaksiasi, kun joukko rastaita nosti sinut takaisin sänkyyn.

Sen jälkeen olit minulle ihminen, joka pelkää lintuja. Sen parempaa leimaa ei sinun lajisi edustaja voi saadaakaan. (Raevaara 2010, 13.)

Kuikan mielestä ihminen on parhaimmillaan pelätessään lintuja. Pelkonsa kohdetta kun harvoin haluaa lähestyä. Kiinnostavaa on ruumiillisuuden näkökulmasta se, että kuikka havaitsee pelon Gordonin ruumiissa ja käytöksessä. Mies tarkkailee siivekstä huonetoiveriaan herkeämättä ja kavahtaa ennakoimattomia nopeita liikkeitä. Kun lin-nut koskevat mieheen, hänen ruumiinsa jäykistyy äärimmilleen, hän sulkee silmänsä ja pidättelee hengitystään. Tällainen kauhunkankeus on tuttu lintuja käsitelleille ihmi-sillekin. Lajienvälisestä empatiasta on keskusteltu eläinfilosofiassa pitkään, ja ajatus on tärkeä myös posthumanismissa. Empatiassa keskeistä on eläimen tilanteen ymmär-täminen. ”Gordonin tarinassa” kuvattu ihmisen ja linnun keskinäinen kyräily sekä linnun tunnistama pelkoon liittyvä jäykistyminen ovat merkkejä yhteisten kokemusten jakamisesta. Empatiaan liittyy ymmärrys raajojen merkityksistä tarttuvina, hyökkää-vinä tai hyväilevinä – siis ympäristöön ja siinä oleviin olentoihin vaikuttavina (Ruona-koski 2011, 148, 153–157). Raevaaran novellissa pelon, mutta myös luottamuksen ja orastavan vuorovaikutuksen synty perustuu ruumiillisten kokemusten jakamiselle. Kuikan ja Gordonin ruumiillista yhteyttä korostavat heidän samankaltaiset vammansa.

”Gordonin tarinassa” ihminen ja lintu ovat fyysisesti, elämäkokemuksiltaan ja käyttäytymiseltään tyypillisiä lajinsa edustajia, mutta jakavat kuitenkin yhteisen kie-len ja tarpeeksi yhteneväisen näkemyksen maailmasta pystyäkseen kommunikoi-maan mielekkäästi toistensa kanssa. Niin kuikkapotilas kuin lintusairaalassa työsken-televä siivekäs hoitohenkilökunta ja muut lintupotilaatkin ääntelevät kuitenkin myös lajiensa tavoin. Apua huutaessaan kuikka huutaa ”*Kuiii-ku-kuiiii*”, ja lääkintävahtimes-tarina työskentelevä mustarastas toruu sitä ”*Tsi-tsi-tsi!*” Vaikka linnut liikkuvat novellin maailmassa lentäen, uiden ja kävellen sekä pesivät ja hankkivat ravintonsa luonnonym-päristöissä, loukkaantuneet yksilöt hoidetaan sairaaloissa. Muitakin sivistyneen yhteis-kunnan merkkejä on: linnut osaavat kirjoittaa ja käyttää työkaluja, ja niillä on omat koulutus- ja puolustuslaitoksensa. Novellissa rakentuu kaksi rinnakkaista mutta toisis-taan pääosin irrallista yhteisöä, yhteiskuntaa tai sivilisaatiota, joista toinen on lintujen maailma ja toinen ihmisten maailma. ”Sinä et ollut koskaan tuntenut lintuja – en minä-kään ihmisiä, vaikka me rinnakkain elämme”, kuikka kertoo (Raevaara 2010, 15).

Hahmotelma posthumanismista osana humanistisen ympäristötutkimuksen kenttää.

Yhteys linnun ja ihmisen välille rakentuu Raevaaran novellissa paitsi jaettujen kehollisten kokemusten ja tilojen (yläraajan vamma, pelko) myös sosiaalisen järjestyksen ja kulttuurisuuden myötä. Toisinaan posthumanistisessa tutkimuksessa korostetaan ei-inhimillisten olentojen omien kykyjen ja maailmojen tunnistamisen ja tunnustamisen merkitystä. Esimerkiksi Helena Feder (2014, 226–227) väittää, että sekä ekokriittinen että posthumanistinen tutkimus on keskittynyt purkamaan luonnon (ja ihmisluonnon) käsitettä ja samalla jättänyt kulttuurin käsitteen liian vähälle huomiolle. Hän viittaa Cary Wolfen haasteeseen posthumanistisesta tutkimuksesta ja ajattelusta itse tutkimuksen ja ajattelun perustoja purkavana ja esittää, että ekokritiikin ja posthumanismin on pureuduttava humanistisen tutkimuksen ihmiskeskeisyyteen. Feder nostaa esiin ei-inhimillisten subjektiviteettien mahdollisuuden sekä tällaisten subjektiviteettien poliittisen ja eettisen painoarvon. Kulttuurin käsite nousee tärkeäksi: ”[r]adikaalisti laajentunut kulttuurin idea, lajienväliset hierarkiat hylkäävä monikulttuurisuus, voi puuttua niihin alistamisen muotoihin, jotka toimivat sulkemalla jotkut ulos kulttuurista”, Feder ennakoi (2014, 228; ks. myös Heise 2016, 233–237). Kulttuurin käsitettä olisi siis laajennettava ei-inhimillisiä koskevaksi. Posthumanistista ajattelua ja tutkimusta voisi Federiä seuraten luonnehtia avautumisena sille, mitä kaikkea ”meihin” tulevaisuudessa lukeutuu.

Kirjallisuudentutkimus on humanistinen tieteenala. Posthumanismi liittyy nimensä mukaisesti humanismiin ja asettuu arvioimaan sen perinnettä ja tarkoitusta uudelleen. Suuntauksena posthumanistinen kirjallisuudentutkimus jatkaa kuitenkin humanistisen tutkimuksen perinteitä luottamalla kriittiseen ajatteluun sekä tulkintojen arvoon kulttuurin ja yhteiskunnan tarkastelussa. Posthumanistinen ajattelu keskittyy myös ihmisen ja ihmisyyden ymmärtämiseen kuten humanistinen tutkimus ja humanismin perinnekin. Etuliite *post* viittaa kuitenkin ihmistä koskevaan ymmärryksen ja ajattelun murrokseen: *post* avaa portin mahdollisille tuleville ihmisyyksille ja sellaisille mielille ja kokemuksille, jotka eivät koskaan inhimillisiä olleetkaan.

- Posthumanismi tarkastelee kriittisesti kysymystä ihmisyydestä ja ihmisen erityislaatuisuudesta.
- Posthumanismin voi jakaa kahteen haaraan, jotka eivät ole toisistaan kokonaan erillisiä. Ensimmäinen keskittyy siihen, miten uudet teknologiat muuttavat käsitystä ihmisestä. Toisen lähtökohtana ovat ekokriisi ja ei-inhimillisiin olentoihin liittyvät kysymyksenasettelut, jotka saavat pohtimaan ihmisen paikkaa, roolia ja vastuuta planeetalla.
- Keskeisiä käsitteitä ovat ei-inhimillinen toimijuus ja materiaalis-semioottinen, jolla tarkoitetaan erilaisten merkkien tai merkitysten ja aineellisuuksien kietoutumista yhteen.
- Posthumanistiseen lukemiseen ei ole olemassa tiettyä menetelmää. Analyysissa voidaan keskittyä erilaisiin ei-inhimillisiin tai olemukseltaan monitulkintaisiin henkilöhahmoihin, tai voidaan esimerkiksi kysyä, millaisia ei-inhimillisiä toimijuuksia kaunokirjallisen tekstin syntyyn ja vastaanottoon liittyy.

Lähteet

- Badmington, Neil 2000: Introduction. Approaching Posthumanism. Teoksessa Badmington, Neil (toim.) *Posthumanism*. New York: Palgrave. 1–10.
- Feder, Helena 2014: Ecocriticism, posthumanism, and the biological idea of culture. Teoksessa Garrard, Greg (toim.) *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. New York: Oxford University Press. 225–240. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199742929.013.006>.
- Gane, Nicholas 2006: Posthuman. – *Theory, Culture & Society* 2–3/2006 s. 431–434. <https://doi.org/10.1177/026327640602300279>.
- Haraway, Donna 1997: *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan@_Meets_OncoMouse™. Feminism and Technoscience*. London: Routledge.
- Haraway, Donna 2003: Manifesti kyborgseille. Tiede, teknologia ja sosialistinen feminismi 1980-luvulla. Teoksessa Haila, Yrjö – Lähde, Ville (toim.) *Luonnon politiikka*. Suom. Maarit Piipponen, Eila Rantonen & Suvi Ronkainen. Tampere: Vastapaino. 208–265. Alkuperäisteksti 1985.
- Haraway, Donna 2008: *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hassan, Ihab 1977: Prometheus as Performer. Toward a Posthumanist Culture? Teoksessa Benamou, Michel – Caramello, Charles (toim.) *Performance in Postmodern Culture*. University of Wisconsin: Coda Press. 201–220.
- Hayles, N. Katherine 1999: *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Heise, Ursula K. 2016: *Imagining Extinction. The Cultural Meanings of Endangered Species*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Herbrechter, Stefan 2013: *Posthumanism. A Critical Analysis*. London: Bloomsbury.
- Homanen, Riikka 2014: Suhteellinen ja moninainen sikiö. Teoksessa Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea (toim.) *Posthumanismi*. Turku: Eetos. 57–80.
- Hornborg, Alf 2019: *Nature, Society, and Justice in the Anthropocene. Unraveling the Money-Energy-Technology Complex*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hyttinen, Elsi – Lummaa, Karoliina 2020: Lukeminen humanismin murroksessa. Teoksessa Hyttinen, Elsi – Lummaa, Karoliina (toim.) *Sotkuiset maailmat. Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus*. Jyväskylä: Nykyluktuuri. 9–36. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8296-6>.
- Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Lummaa, Karoliina – Varis, Essi 2020: Reconfiguring human, nonhuman and posthuman. Striving for more ethical cohabitation. Teoksessa Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Varis, Essi (toim.) *Reconfiguring Human, Nonhuman and Posthuman in Literature and Culture*. London: Routledge. 1–19. <https://doi.org/10.4324/9780429243042>.
- Koistinen, Aino-Kaisa 2015: *The Human Question in Science Fiction Television. (Re)imagining Humanity in Battlestar Galactica, Bionic Woman and V*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-6147-3>.
- Kortekallio, Kaisa 2020: *Reading Mutant Narratives. The Bodily Experientiality of Contemporary Ecological Science Fiction*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5776-8>.
- Kortekallio, Kaisa – Niskavaara, Mariia – Ouramo, Hannah – Raipola, Juha – Salmela, Tarja – Teronen, Ate – Karkulehto, Sanna 2020: Ehdotus ihmistä suhteellistavaksi sanastoksi. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2020 s. 82–95. <https://doi.org/10.30665/av.100030>.
- Kässi, Paavo 2021: *Kyborgi nimeltä Mu / Kyborgi nimeltä Ada*. Poesiavihkot #33. Helsinki: Osuus-kunta Poesia.
- Laihin, Miikka 2021: *Tapahtuvia runoja. Kielen materiaalisuus ja lukutapahtuman subjektiiviteetti 2000-luvun kirjamuodossa julkaistussa kokeellisessa suomalaisessa runoudessa*. Turku: Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8571-5>.
- Lehikoinen, Elli 2020: *Ihmisyyden äärellä. Lisääntymistä käsittelevä kotimainen nykykirjallisuus, lukeminen ja luontokulttuurit*. Turku: Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8266-0>.

- Lummaa, Karoliina 2021: Posthumanismin puolustus. – *Tiede & Edistys* 1/2021 s. 56–65. <https://doi.org/10.51809/te.109647>.
- Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea 2014: Johdanto: Mitä posthumanismi on? Teoksessa Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea (toim.) *Posthumanismi*. Turku: Eetos. 13–32.
- Pihlström, Sami 2021: Transsendentaalinen humanismi. – *Tiede & Edistys* 1/2021 s. 38–52. <https://doi.org/10.51809/te.109641>.
- Raevaara, Tiina 2010: *En tunne sinua vierelläni. Novelleja*. Helsinki: Teos.
- Raipola, Juha 2014: Inhimilliset ja postinhimilliset tulevaisuudet. Teoksessa Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea (toim.) *Posthumanismi*. Turku: Eetos. 35–56.
- Raipola, Juha 2018: Ilmastokertomuksen vaarat. – *niin & näin* 1/2018 s. 37–42. <https://netn.fi/node/7667>.
- Ruonakoski, Erika 2011: *Eläimen tuttuus ja vieraus. Fenomenologisen empatiateorian uudelleen-tulkinta ja sen sovellus vieraslajisia eläimiä koskevaan tutkimukseen*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Varis, Essi 2019: *Graphic Human Experiments. Frankensteinian Cognitive Logics of Characters in Vertigo Comics and Beyond*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7725-2>.
- Wolfe, Cary 2010: *What is Posthumanism?* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ääri, Helinä 2023: *Broilerikulttuuri. Lihateollisuuden kanat suomenkielisessä proosassa ja sarjakuvassa vuosina 1969–2019*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Uusmaterialismi

Ate Tervonen

 <https://orcid.org/0000-0001-8683-0889>

Laura Piippo

 <https://orcid.org/0000-0002-8226-8689>

Sanna Karkulehto

 <https://orcid.org/0000-0001-7267-9612>

Tämä luku esittelee uusmaterialismia kirjallisuuden lukemisen ja tutkimuksen lähestymistapana, jonka mukaisesti todellisuus ja siten myös kirjallisuus ovat olemukseltaan materiaalisia. Uusmaterialistisen lähestymistavan mukaan kirjallisuuden materiaalisuutta ja merkityksiä ei voi erottaa toisistaan. Jo käsissäsi pitämäsi ja lukemasi kirja tai lukulaite on materiaa, joka merkitsee. Se on jalostettua puuainesta, jolle on painettu tekstiä hiiltä sisältävällä musteella, tai kirjaimia digitaalisella näytöllä. Kirjan ovat kirjoittaneet ja sitä lukevat materiaaliset ihmiset, jotka käsittelevät merkityksiä ruumiillaan: käsillään, silmillään ja aivoillaan, joiden hermosolut prosessoivat tietoa sähköisesti. Samaan tapaan myös puhutulla kielellä on materiaallinen ulottuvuutensa: fyysisellä puhe-elimistöllä muodostetaan ääniä, joiden merkityksiä tuottavat äänneyhdistelmät, painotukset, rytmi ja äänensävyt.

Luemme ja tulkitsemme fyysisiä kirjoja sekä tallennamme tietoa paperille ja palvelimille. Ihmislukijoina ja kirjaesineen käyttäjinä monet kirjojen merkityksistä on suunnattu meille, vaikka lukemisen ja tallentamisen tapahtumiin osallistuu myös muunlaisia ja muun- tai toisenlaisia toimijoita. Toiset lajit voivat käyttää ja tulkita kirjaesineitä hyvin toisin tavoin, mikä on vaikuttanut myös kirjan muotoon: muun muassa marginaaleja on alettu alun pitäen jättää sivujen reunoihin paperia syövien jyrsijöiden varalle suojaamaan painettua tekstiä. Oliot, asiat ja ilmiöt kantavat jälkiä ja merkityksiä erilaisista materiaalisista kohtaamisista ja niiden *yhteismuotoutumisen* (ks. Kortekallio ja muut 2020) historiasta. Esimerkiksi ihmisruumiisiin vaikuttavat niin ravinto, auringon säteily ja tietotyöläisen epäergonominen työasento kuin erilaiset kulttuuriset ilmiöt, kuten kapitalistiset tuotantotavoitteet, länsimaiset kauneushanteet tai taide monissa muodoissaan. Olemme yhteydessä muihin materiaaliin toimijoihin ja vaikutamme toisiimme. Maailma, materia ja erilaiset toimijat ovat jatkuvassa, yhteismuotoutuvassa muutoksessa.

Uusmaterialismilla viitataan materialismin uuteen tulemiseen ja uusien materialististen näkökulmien kirjoon humanistisen tutkimuksen sekä yhteiskuntatieteiden

aloilla (Coole & Frost 2010). Materiaalinen käänne korostaa sekä sosiaalisen että luonnollisen maailman materiaalisuutta eli sitä, että se on myös ainetta eikä pelkästään diskursseja, representaatioita tai merkityksiä. Materiaalinen käänne on vastaus sitä edeltäneeseen, ihmistieteissä voimakkaasti vaikuttaneeseen kielelliseen ja diskursiiviseen käänteeseen, joka on korostanut ihmisten tuottamien sosiaalisten rakenteiden – kielen, diskurssien, kulttuurin ja arvojen – merkitystä tiedontuotannossa. Kirjallisuudentutkimuksessa diskursiivinen käänne on näkynyt muun muassa representaatioteorioissa, jotka keskittyvät tarkastelemaan taiteellisten esitysten suhdetta kuvauskohteisiinsa ja erityisesti sitä, mitä merkityksiä esitykset tuottavat kohteistaan. Uusmaterialistisessa ajattelussa korostetaan sen sijaan asioiden ja ilmiöiden keskinäisiä yhteyksiä sekä dynaamista, yhdessä muotoutuvaa kehkeytymistä.

Uusmaterialistit ovat kritisoineet etenkin representaatioteorioita siitä, että ne pysyttyvät todellisuuden ja sen esitysten välisissä merkityksissä, vaikutuksissa tai heijastuksissa (ks. esim. Hongisto & Kurikka 2013). Lisäksi representaatioteorioissa korostuu usein ihmiskeskeinen tapa hahmottaa maailmaa kielen ja erilaisten kulttuuristen esitysten kautta. Uusmaterialismissa katsetta suunnataan ihmisten lisäksi ei-inhimillisiin – tai inhimillisen ylittäviin (*more-than-human*), muun-, tois- tai toisenlajisiin (ks. Vihelmaa 2021) – ja materiaaliin toimijuuksiin, jotka osallistuvat ja vaikuttavat kaikkien ihmistoimintaan.¹ Uusmaterialismissa taideteosten, kuten muidenkin inhimillisen kulttuurin käytänteiden tai prosessien, katsotaan aina syntyneen ihmistoiminnan lisäksi erilaisten materiaalistien ja ei-inhimillisten toimijuuksien risteymissä. Esimerkiksi laulujoutsenen suojelua innoittaneet, valokuvaaja ja kirjailija Yrjö Kokon tietokirjat *Laulujoutsen* (1950) ja *Ne tulevat takaisin* (1954) ovat syntyneet muun muassa Kokon, Suomesta 1950-luvulla liki kadonneiden laulujoutsenten ja Kokon kuvauspiiloksi rakentaman tekoporon yhteisvaikutuksesta. Kaikki ne ovat osa valokuvaamisen prosessia, eikä ihminen ole sen ainoa tekijä ja toimija. Esimerkiksi eläinten käyttäytyminen vaikuttaa siihen, millaisia kuvia valokuvaajan on niistä mahdollista saada. (Aholainen 2020.) Lisäksi näiden kirjaesineiden valmistuksen ja jakelun edellytyksenä on ollut erilaisia inhimillisiä ja ei-inhimillisiä materiaalisia toimijuuksia, kuten kustantamoja, kustannustoimittajia, taittajia ja taitto-ohjelmia, puita, painokoneita, kustantamon ja painotalon kiviseiniä ynnä muuta.

Uusmaterialismin juurilla

Materiaalisella filosofialla on pitkä historia, ja materialistisia teorioita on useita. Esimerkiksi Karl Marxin historiallinen materialismi kytkee materialismin tuotantovoimien ja yhteiskunnan rakenteisiin, ja marxilaisessa kirjallisuudentutkimuksessa kirjallisuutta

- 1 Uusmaterialistisissa ja posthumanistisissa keskusteluissa usein käytetty termi *ei-inhimillinen* on ongelmallinen, koska se määrittyy vastakohtaisessa suhteessa inhimilliseen, vaikka kumpikin mainituista ajatteluperinteistä pyrkii purkamaan ihmisen ja muiden lajien välistä vastakkainasettelua. Käsitettä on kuitenkin joskus vaikea välttää, ja esimerkiksi englanninkieliselle termille *more-than-human* ei ole olemassa suoraa suomenkielistä vastinetta. Ei-inhimillisiin eläimiin ja laajemmin kaikkeen ei-inhimilliseen elämään voidaan viitata useilla eri termeillä, kuten muun-, tois- tai toisenlajinen. Termien vaihtelussa tulee näkyviin ihmisten ja toislajisten välinen häilyvyys sekä se, että niiden välinen raja muotoutuu jatkuvasti uudelleen. (Ks. esim. Kortekallio ja muut 2020, Vihelmaa 2021.)

on tarkasteltu suhteessa tuotantojärjestelmään (ks. myös luku Marxilainen kirjallisuudentutkimus). Feministisessä teoriassa, sukupuolentutkimuksessa ja queer-teoriassa (ks. luku Feministinen ja queer-teoreettinen kirjallisuudentutkimus) materiaalisuuskeskustelu puolestaan kytkeytyy usein sukupuolitettun ruumiin ja ruumiinmateriaalisuuksien sekä vallan, yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon välisten suhteiden kriittiseen tarkasteluun. Teoreettista tukea on haettu muun muassa fenomenologiasta, ja tästä näkökulmasta tehdyssä kirjallisuudentutkimuksessa on tarkasteltu ruumiillisuuden, sukupuolen ja seksuaalisuuden kysymyksiä kirjallisuudessa.

Uusmaterialismin juurien voidaan katsoa olevan ranskalaisessa filosofiassa, erityisesti Gilles Deleuzen ja Félix Guattarin ajattelussa. Uusmaterialistit ovat myös hyödynäneet filosofi Michel Foucault'n käsityksiä ruumiillisuudesta ja biovallasta. Monien 1900-luvun lopun ja 2000-luvun alun tutkimussuuntausten tapaan uusmaterialismin suhde edeltäjiinsä on kaksijakoinen. Se samanaikaisesti sekä hyödyntää että kritisoi aiempaa teoretisointia ja hakee siihen uudenlaista suhdetta ja uudenlaisia tulkintatapoja.

Kuten useat muut niin sanotut kriittiset humanistiset tutkimussuuntaukset kulttuurintutkimuksesta, jälkikolonialismista ja sukupuolentutkimuksesta ekokritiikkiin ja posthumanismiin, myös uusmaterialismi kyseenalaistaa sellaisia hierarkioihin ja vastakkainasetteluihin perustuvia kategorisointeja kuin esimerkiksi subjekti/objekti, me/ muut tai kulttuuri/luonto. Uusmaterialismissa kriittinen huomio kohdistuu ihmisten ensisijaistettuun asemaan maailmassa suhteessa muihin (tai muuhun materiaan) sekä siihen, miten ihminen subjektina kohdistaa toimiaan passiiviseksi tai staattiseksi tulkitsemaansa materiaan. Toimijuutta ja elävyyttä on orgaanisen materian lisäksi epäorgaanisella materiaalilla atomitasolta planetaariisiin ja kosmisiin voimiin asti, ja uusmaterialistisessa ajattelussa myös ihmisten luomalla teknologialla nähdään olevan ihmisistä riippumatonta, omalakista toimijuuttaan. Esimerkiksi sääilmiöillä, kuten myrskyillä, ja sähköverkolla tai tietokoneohjelmilla sekä niihin liittyvillä asioilla ja ilmiöillä on toimijuutta, joka ei ole täysin ihmisten hallinnassa (Bennett 2020, 49–70; Collomb & Goyet 2020; Haila & Lähde 2003, 7–11).

Uusmaterialistinen teoria onkin saanut innoitusta ja vaikutteita myös luonnontieteistä, erityisesti fysiikasta ja orgaanista materiaa tarkastelevasta biologiasta. Feministinen tieteenfilosofi ja fyysikko Karen Barad ja feministiseen tiede- ja teknologiatutkimukseen erikoistunut Donna Haraway korostavat, ettei materiaa ja merkitystä voi erottaa toisistaan. Barad kutsuu tätä aineen ja merkityksen yhteenkietoumaa materiaalis-diskursiivisuudeksi ja Haraway materiaalis-semioottisuudeksi. Harawayn teoria ohjaa ymmärtämään todellisuutta luonnon ja kulttuurin keinotekoisien vastakkainasettelun ohittavana ja ylittävänä luontokulttuurina, jolloin esimerkiksi talousmetsää, jalostettuja kasvilajeja tai luonnonmateriaalista muovattuja rakennuksia ei voida pitää puhtaasti luonnon tai kulttuurin tuotoksina vaan näiden sekoittumina. (Barad 2007; Haraway 2008, ks. myös Braidotti 2013; Lehtonen 2014.)

Uusmaterialismi ja kirjallisuudentutkimus

Ennen uusmaterialismin vaikutusta kirjallisuudentutkimuksessa käsiteltiin kaunokirjallisia tekstejä pääosin joko tarinaa välittävän rakenteen, kuten kerronnan toimintamekanismien, tutkimuksena klassisen narratologian tapaan (Genette 1980, 27; Chatman

1978, 18) tai keskityttiin jälkistrukturalistisesti orientoituneen kulttuurintutkimuksen tapaan kerronnan luomien representaatioiden kontekstuaaliseen analysointiin ja tulkintaan (ks. Lehtonen 2014, 10; Kuusamo 2013, 19–21). Uusmaterialistinen tutkimusote toi kirjallisuudentutkimukseen uuden ulottuvuuden nostamalla kirjallisuuden materiaalsen luonteen siinä tuotettujen kerronnan ja representaatioiden rinnalle, joskus jopa niiden yli. Näin esimerkiksi paperille painettujen merkkiä ja sanojen olemassaoloa, ”elämää” ja ei-inhimillisiä voimia (Lummaa 2020), metaforien konkreettisuutta (Nygren 2022), asioiden materiaalisuutta ja potentiaalista toimijuutta (Oulanne 2023), elävien koirien toimijuutta mediarepresentaatioissa (Tervonen, Westinen & Karkulehto 2024) tai kirjaesineen tai muun lukulaitteen tuottamia tuntemuksia (Piippo 2020; Laihin 2021) voidaan analysoida tasavertaisina tekstin kantamien kerronnallisten keinojen ja kontekstuaalisten merkitysten rinnalla. Esittelemme seuraavaksi, miten kirjallisuudesta on mahdollista lukea uusmaterialismin kehityksessä ei-inhimillistä toimintaa ja yhteistoimijuutta ja miten kirjallisuuden materiaalisuutta ja teknologioita voidaan lähestyä myös kirjoittamisen ja lukemisen olosuhteiden kautta.

Toimijuusrealismi, intra-aktio ja diffraktiivinen lukeminen

Todellisuuden materiaalis-diskursiivista luonnetta eli materian ja merkityksen erottamatonta yhteyttä maailmassa korostava Barad on kehittänyt kvanttimekaniikan pohjalta *toimijuusrealismiksi* (*agential realism*) kutsumaansa teoriaa. Toimijuusrealismissa korostuu keskenään erilaisten toimijuuksien intra-aktio. Barad käyttää termiä *intra-aktio* (*intra-action*) *vuorovaikutuksen* (*interaction*) sijaan, koska katsoo vuorovaikutuksessa olevan kyse keskenään irrallisista, toisiinsa suhteissa olevista olioista. Toimijuusrealismin mukaisesti intra-aktiossa nämä oliot yhteismuotoutuvat eli tuottavat keskenään yhteistoimijuutta. Intra-aktioon ei tarvitse sisältyä ihmisiä tai intentionaalisuutta, vaan myös materiaalilla on toimijuutta. Toimijuus ei ole olemista tai ominaisuus, vaan prosessuaalisista ja intra-aktiossa syntyvää. (Barad 2007, 33, 137–140 ja 177.)

Toimijuusrealistisen tai muiden inhimillistä ja ei-inhimillistä yhteistoimijuutta korostavien käsitysten (esim. Bennett 2020; Latour 2004) avulla myös kirjallisuudesta on mahdollista lukea ei-inhimillistä toimintaa ja yhteistoimijuutta. Lea Rojola (2015b, 362) osoittaa Marja-Liisa Vartion novellin ”Alma käy kotona” (1968) analyysissä, kuinka siinä esiintyvistä luonnosta, kivistä, puista, puun juurista ja mullasta muodostuu niiden sekä novellin päähenkilön keskinäisessä intra-aktiossa ”aktiivisia ja asioihin vaikuttajia, toimijoita ja tilan muutoksessa olevia tuntevia, kärsiviä ja toipuvia kokijoita”, joiden kanssa päähenkilö omassa ahdistuksen kokemuksessaan yhteismuotoutuu. Toisaalta on pohdittu kriittisesti myös sitä, onko ei-inhimillisen toimijuuden kielentämiseen olemassa lopulta keinoja (esim. Karkulehto, Koistinen, Lummaa & Varis 2020) ja onko kaunokirjallisuudelle tyypillinen, pohjimmiltaan ihmistapainen kertomusmuoto siihen soveltuva (Raipola 2015, 31–32). Ei-inhimillisten toimijoiden ja materian välillä ja sisällä on olemassa erilaisia merkityksellistämisen ja merkityksenantoprosesseja, mutta ne eroavat merkittävästi inhimillisestä kertomusmuodosta. On myös huomautettu, että monet mittakaavaltaan suuret, inhimillisen käsityskyvyn ylittävät materiaalis-diskursiiviset ilmiöt, kuten ilmastonmuutos tai digitaaliset, laskennalliset ympäristöt, taipuvat huonosti kertomusmuotoon eivätkä ole tässä mielessä kerrottavissa (*unnarratable*) (Raipola 2020, 277; Roine & Piippo 2021a, 63–64).

Ei-inhimillisen toimijuuden ja tietoisuuden kielentämisen ja kertomisen haasteista huolimatta on kehitetty diffraktiivista luentaa, jonka tarkoituksena on nostaa esiin, miten intra-aktiot ja materiaallinen ja diskursiivinen kietoutuvat yhteen (Haraway 1992; Barad 2007). Diffraktio haastaa tällöin kulttuurissa pitkään vallalla olleita oletuksia subjektin ja objektin, luonnon ja kulttuurin, inhimillisen ja ei-inhimillisen, orgaanisen ja epäorgaanisen sekä materian ja diskurssin erotettavuudesta. Diffraktiivisesti analysoiden näitä ilmiöitä luetaan toistensa läpi ja toisiinsa lomittuneina. Maailmaa ja tekstejä luetaan keskenään sotkeutuneina sen sijaan, että tekstit nähtäisiin irrallisina niiden ulkopuolisesta todellisuudesta. (Barad 2007, 29–30, 71–93 ja 381; Iovino & Oppermann 2014, 9–10.)

Kirjallisuudentutkimuksessa diffraktiivista lukemisen metodia (ks. myös Merten 2021) voidaan käyttää kartoittamalla teksteistä erilaisia häiriöitä ja häiriöiden vaikutuksia, joita intra-aktioon osallistuvat toimijat tuottavat. Diffraktiivinen lukeminen pyrkii näin avaamaan uusia ja vaihtoehtoisia tapoja hahmottaa ihmisen suhdetta ei-inhimillisiin toimijoihin. Esimerkiksi Rojola on Marja-Liisa Vartion romaanin *Hänen olivat linnut* (1967) luennassaan kiinnittänyt huomiota eroihin, jotka asettavat kulttuurin ihmiskeskeisyyden uudelleenarvioinnin kohteeksi. Hänen diffraktiivisessa luennassaan häiriöitä tuottaa se, että Vartion romaanissa esiintyvät täytetyt linnut näyttävät kuolleinakin hyvin materiaalisina ja konkreettisina olentoina. Tämä häiritsee lintujen rajoittamista symbolisiksi eristäytyneen ihmismielen heijastumiksi, kuten aiemmat lukemisen tavat ovat pääosin korostaneet. Kun Rojola lukee diffraktiivisesti lintuja konkreettisina ja ruumiillisina ihmiskeskeisen symboliikan sijaan, linnut eivät romaanissa olekaan lintuja vaan *täytettyjä* lintuja, jolloin myös lintujen kuolema ja niiden tappaminen sekä täytettyjen lintujen rappeutuminen ovat läsnä. (Rojola 2015a, 131–133.) Milka Siponkoski (2023) osoittaa vastaavasti kolmen kotimaisen ihmissusaiheisen nykyromaanin diffraktiivisessa luennassaan, että ekofeministisessä viitekehyksessä ihmissusaihelma ei alistukaan ihmiskeskeisen symboliikan välineeksi vaan päinvastoin tekee näkyväksi ajattelumme ihmiskeskeisyyden ja hierarkkisuuden.

Kirjallisuuden mediat ja teknologiat

Taiteentutkija Barbara Boltin (2013, 7) mukaan uusmaterialismi tuo taiteentutkimuksen kontekstissa yhteen ”ruumiillisen tekijän, median materiaalisuuden, tekovälineet ja teknologiat” (Kilpiö 2017) sekä taidetta koskevan ja kehystävän tiedon ja diskurssit. Kirjallisuudentutkimuksessa tämä tarkoittaa kirjallisuuden tekijää, kuten kirjailijaa, teoksen toimittajia sekä kirjaesinettä tai muuta kaunokirjallisen teoksen jakelualustaa, kuten digitaalista luku- tai kuuntelulaitetta. Se voi tarkoittaa myös paperille painetun tekstin materiaalista ilmiä, kirjoitusvälineitä, kuten kyniä, muistikirjoja ja tekstinkäsittelyohjelmia vaadittavine laitteineen sekä kirjallisuudentutkimusta itseään – unohtamatta yksittäisten lukijoiden muita kirjallisuutta koskevia tiedon ja tietämisen lajeja. Kirjaesineen ja muun kirjallisuuteen liittyvän teknologian ja medioiden materiaalisuuteen keskittyvä uusmaterialistinen tutkimus selvittää esimerkiksi kirjaesineen erityispiirteitä (Ahvenjärvi, Joensuu, Helle & Karkulehto 2020; Sjöberg, Keskinen & Karhumaa 2024) ja sen tapoja luoda yhteyksiä itsensä, lukijan ja näitä ympäröivän todellisuuden välille (Piippo 2020), paperille painettujen sanojen visuaalisen ilmeen ja painojäljen tuottamia tunteja ja merkityksiä (Laihin 2021) tai sitä, miten kirjoittavat

yhteisöt syntyvät ja toimivat yhdessä hyödyntämänsä teknologian kanssa (Piippo & Kilpiö 2022). Tällöin keskiöön voi nousta myös kielen itsensä fyysinen ja materiaallinen luonne.

Kirjallisuuden materiaalisuutta ja teknologioita voidaan lähestyä myös kirjoittamisen ja lukemisen olosuhteiden kautta. Digitaalisten teknologioiden ja erilaisten käyttöliittymien kaikkialle kaiken aikaa ulottuvan läsnäolon aikakaudella voidaan puhua esimerkiksi digitaalisesta *ympäristöllisyydestä* (*environmentality*, ks. esim. Hörl 2018). Digitaalisella ympäristöllisyydellä tarkoitetaan sekä ihmiskokemuksen uppoutuneisuutta digitaalisen teknologian tuottamiin ja muovaamiin ympäristöihin että tämän uppoutuneisuuden synnyttämiä laajempia yhteiskunnallisia vaikutuksia, jotka heijastuvat myös lukemisen ja kirjoittamisen sosiomateriaalisiin ja institutionaalisiin ulottuvuuksiin. Digitaalinen media poikkeaa tässä suhteessa edeltäjistään, sillä se on ”olosuhteen omainen” (*atmospheric*, Hansen 2015) myös siten, että sen materiaalisuuden, mediaalisuuden ja teknologisuuden toimintaperiaatteet ja osatekijät, kuten koodi ja algoritmit, eivät ole suoraan ihmiskäyttäjän havaittavissa. (Roine & Piippo 2021b, 7.)

Kirjallisuudentutkimuksen muuttuvat kohteet

Maailma muuttuu, niin myös kirjallisuus, ja niiden muuttuessa kirjallisuudentutkimuksen kohteet ovat alkaneet materialisoitua: muuttua, laajentua ja *elää* aivan toisessa merkityksessä kuin aiemmin. Ne ovat alkaneet tulla havaituksi tutkittavana materiana. Olemme tässä luvussa osoittaneet, että kirjallisuuden materiaalisuus on hyvin monitahoinen ilmiö, joka vetää yhteen niin ei-inhimillisen luonnon ilmentymiä kuin teknologian sovelluksia. Samalla niiden molempien leikkauspiste on usein uusmaterialistisessa teoriassa ja tutkimusotteessa.

Materiaalisen käänteen myötä tutkimuksessa on havaittu, miten rajallisesti kerronnan ja representaation käsitteet kuvaavat esimerkiksi ei-inhimillisen luonnon ja inhimillisyyden ylittävän materian toimijuutta ja voimia. Tämä on herättänyt niiden materiaalisuuteen sekä materiaalisuuden tutkimukseen liittyviä kysymyksiä uusista näkökulmista: Miten näitä toimijuuksia tai voimia voidaan kuvata ja esittää? Entä miten niitä voi ”lukea” kirjallisuudentutkimuksen kohteina? Miten tulkita esimerkiksi ihmisten ja tekstien, kirjaesineiden, lukulaitteiden tai ihmisten ja muiden lajien välisiä jatkuvassa muutoksessa olevia yhteismuotoutumisia? Tai miten tutkia esimerkiksi tilojen ja paikkojen tapoja yhteisvaikuttaa lukijan tunteisiin ja kokemuksiin osana materiaalista maailmaa?

Näiden kysymysten myötä kirjallisuudentutkijoille avautuu uudenlaisia mahdollisuuksia ”lukea” paitsi kaunokirjallisia tekstejä myös ei-inhimillistä luontoa tai eläimiä, teknologiaa ja ympäristöä. Tällöin kirjallisuudentutkimuksen kohteet näyttäytyvät materiaalisina asioina, olioina tai materiana, joilla on erilaisia materiaalisia ominaisuuksia, suhteita, vaikutuksia ja merkityksiä. Nämä materiaaliset tutkimuskohteet eivät kuitenkaan välttämättä ole esitettävissä tai kerrottavissa eivätkä tulkittavissa yksinomaan ihmistapaisten kerronnallisuuden, diskursiivisuuden tai representaatioiden keinoin. Niiden tutkimukseen tarvitsemme uusmaterialistista teoriaa.

- Uusmaterialistinen kirjallisuudentutkimus etsii vastauksia siihen, millaisia erilaisia materiaalisia ominaisuuksia, suhteita, kytköksiä, merkityksiä ja vaikutuksia teksteillä on ja miten ne (yhteis)muotoutuvat teksteissä.
- Uusmaterialismi haastaa kirjallisuudentutkimuksessa etenkin representaatioteorioita ja suuntaa huomion inhimillisestä merkityksellistämisestä materian toimijuuteen sekä materian ja merkityksien erottamattomuuteen.
- Uusmaterialistinen kirjallisuudentutkija lukee tekstejä materiana ja osana materiaalista maailmaa, jonka osa hän itsekkin on ja jonka erilaiset yhteistoimijuudet ovat jatkuvassa muutoksessa. Toisaalta uusmaterialistisen kirjallisuudentutkimuksen kehityksessä voidaan lukea myös muunlaisia materiaalisia asioita, olioita, ilmiöitä tai toimijuuksia kuin pelkästään tekstuaalisia.
- Uusmaterialismi on monitieteinen tutkimussuuntaus, joka alkoi muotoutua 2000-luvun vaihteessa osana ihmistieteiden materiaalista käännettä. Uusmaterialismiin ovat vaikuttaneet etupäässä humanismin sisäistä kritiikkiä edustavat näkemykset sekä luonnontieteelliset lähestymistavat.

Lähteet

- Aholainen, Katri 2020: Diffraaktiivinen luenta Yrjö Kokon *Laulujoutsenesta* ja valokuvan ei-inhimillisyydestä. Teoksessa Hyttinen, Elsi – Lummaa, Karoliina (toim.) *Sotkuiset maailmat. Posthumanistinen kirjallisuudentutkimus*. Jyväskylä: Nykykulttuuri. 179–202. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8296-6>.
- Ahvenjärvi, Kaisa – Joensuu, Juri – Helle, Anna – Karkulehto, Sanna (toim.) 2020: *Paperinen avaruus. Näkökulmia kirjaesineen yhteenkietoutumiin*. Jyväskylä: Nykykulttuuri. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8137-2>.
- Barad, Karen 2007: *Meeting the Universe Halfway. Quantum Physics and The Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University Press.
- Bennett, Jane 2020: *Material väre. Olioiden poliittinen ekologia*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: niin & näin.
- Bolt, Barbara 2013: Toward a "New Materialism" Through the Arts. Teoksessa Barrett, Estelle – Bolt, Barbara (toim.) *Carnal Knowledge. Towards a 'New Materialism' Through the Arts*. London: I. B. Tauris. 1–13.
- Braidotti, Rosi 2013: *The Posthuman*. Cambridge: Polity.
- Chatman, Seymour 1978: *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.
- Collomb, Cléo – Goyet, Samuel 2020: Meeting the Machine Halfway. Toward Non-Anthropocentric Semiotics. Teoksessa Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Varis, Essi (toim.) *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*. London: Routledge. 203–217. <https://doi.org/10.4324/9780429243042>.
- Coole, Diana – Frost, Samantha 2010: Introducing the New Materialisms. Teoksessa Coole, Diana – Frost, Samantha (toim.) *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*. Durham: Duke University Press. 1–43.
- Genette, Gérard 1980: *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Käänt. Jane E. Lewin. Oxford: Blackwell. Ranskankielinen alkuteos 1972.
- Haila, Yrjö – Lähde, Ville 2003: Luonnon poliittisuus. Mikä on uutta? Teoksessa Haila, Yrjö – Lähde, Ville (toim.) *Luonnon politiikka*. Tampere: Vastapaino. 7–36.
- Hansen, Mark B. N. 2015: *Feed-Forward. On the Future of Twenty-First Century Media*. Chicago: University of Chicago Press.
- Haraway, Donna 1992: The Promises of Monsters. A Regenerative Politics for Inappropriate/d Others. Teoksessa Grossberg, Lawrence – Nelson, Cary – Treichler, Paula (toim.) *Cultural Studies*. New York: Routledge. 295–337.
- Haraway, Donna 2008: *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hongisto, Ilona – Kurikka, Kaisa (toim.) 2013: *Toisin sanoin. Taiteentutkimusta representaation jälkeen*. Turku: Eetos.
- Hörl, Erich 2018: Introduction to General Ecology. The Ecologization of Thinking. Teoksessa Hörl, Erich – Burton, James. *In General Ecology: The New Ecological Paradigm*. Käänt. Nils F. Schott. London: Bloomsbury. 1–74.
- Iovino, Serenella – Oppermann, Serpil 2014: Foreword. Stories Come to Matter. Teoksessa Iovino, Serenella – Oppermann, Serpil (toim.) *Material Ecocriticism*. Bloomington: Indiana University Press. 1–17. <https://doi.org/10.2307/j.ctt16gzq85.3>.
- Jääskeläinen, Anni – Herlin, Ilona – Harjunpää, Katariina 2021: Vuorovaikutusta ja kielioppia monilajisissa yhteisöissä. Teoksessa Peltola, Rea – Jääskeläinen, Anni – Harjunpää, Katariina (toim.) *Kieli ja eläin. Vuorovaikutusta ja kielioppia monilajisissa yhteisöissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–29. <https://doi.org/10.21435/skst.1474>.
- Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Lummaa, Karoliina – Varis, Essi 2020: Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman. Striving for More Ethical Cohabitation. Teoksessa Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Varis, Essi (toim.) *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*. London: Routledge. 1–20. <https://doi.org/10.4324/9780429243042>.

- Kilpiö, Juha-Pekka 2017: Kirjoituskonesommitelma. Steve McCafferyn konkreettinen runous ja (uus) materiaallinen kieli. – *WiderScreen* 1–2/2017. <https://widerscreen.fi/numerot/2017-1-2/kirjoituskonesommitelma-steve-mccafferyn-konkreettinen-runous-uusmateriaallinen-kieli>.
- Kortekallio, Kaisa – Niskavaara, Mariia – Ouramo, Hannah – Raipola, Juha – Salmela, Tarja – Tervonen, Ate – Karkulehto, Sanna 2020: Ehdotus ihmistä suhteellistavaksi sanastoksi. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2020 s. 82–95. <https://doi.org/10.30665/av.100030>.
- Kuusamo, Altti 2013: Läsnaolon ongelma representaatiossa. Representaatiota aktivoivat voimat Cassirerista Las Meninnakseen. Teoksessa Hongisto, Ilona – Kurikka, Kaisa (toim.) *Toisin sanoin. Taiteentutkimusta representaation jälkeen*. Turku: Eetos. 19–47.
- Laihin, Miikka 2021: *Tapahtuvia runoja. Kielen materiaalisuus ja lukutapahtuman subjektiviteetti 2000-luvun kirjamuodossa julkaistussa kokeellisessa suomalaisessa runoudessa*. Turku: Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8571-5>.
- Latour, Bruno 2004: *The Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lehtonen, Mikko 2014: *Maa-ilma. Materialistisen kulttuuriteorian lähtökohtia*. Tampere: Vastapaino.
- Lummaa, Karoliina 2020: Posthumanist Reading Witnessing Ghosts, Summoning Nonhuman Powers. Teoksessa Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Varis, Essi (toim.) *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*. London: Routledge. 41–56. <https://doi.org/10.4324/9780429243042>.
- Merten, Kai (toim.) 2021: *Diffraction Reading. New Materialism, Theory, Critique*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Nygren, Anna 2022: Hundar, kaniner, rådjur. Kollektiv och djur(metaforer) i relation till våldtäkt i Monika Fagerholms *Vem dödade bambi?* – *Historiska Och Litteraturhistoriska Studier* 97/2022 s. 43–69. <https://doi.org/10.30667/hls.112109>.
- Oulanne, Laura 2023: *Materiality in Modernist Short Fiction. Lived Things*. London: Routledge. <https://www.routledge.com/Materiality-in-Modernist-Short-Fiction-Lived-Things/Oulanne/p/book/9780367741907#>.
- Piippo, Laura 2020: *Operatiivinen vainoharha normaalitieteen aikakaudella. Jaakko Yli-Juonikkaan Neuromaanin kokeellinen poetiikka*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8251-5>.
- Piippo, Laura – Kilpiö, Juha-Pekka 2022: Intermediaalinen kirjallisuus, kirjallinen intermediaalisuus. Taustaa, käsitteitä, tulokulmia. Teoksessa Piippo, Laura – Kilpiö, Juha-Pekka (toim.) *Intermediaalinen kirjallisuus*. Jyväskylä: Nykyluktuuri. 7–30. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-9386-3>.
- Raipola, Juha 2015: *Ihmisen rajoilla. Epävarma tulevaisuus ja ei-inhimilliset toimijuudet Leena Krohnin Pereat munduksessa*. Tampere: Tampere University Press. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/97075>.
- Raipola, Juha 2020: Unnarratable Matter. Emergence, Narrative, and Material Ecocriticism. Teoksessa Karkulehto, Sanna – Koistinen, Aino-Kaisa – Varis, Essi (toim.) *Reconfiguring Human, Nonhuman, and Posthuman in Literature and Culture*. London: Routledge. 263–280. <https://doi.org/10.4324/9780429243042>.
- Roine, Hanna-Riikka – Piippo, Laura 2021a: Authorship vs. Assemblage in Digital Media. Teoksessa Lindberg, Susanna – Roine Hanna-Riikka (toim.) *The Ethos of Digital Environments. Technology, Literary Theory and Philosophy*. New York: Routledge. 60–76. <https://doi.org/10.4324/9781003123996-7>.
- Roine, Hanna-Riikka – Piippo, Laura 2021b: Kirjallisuus ja sen tutkimus digitaalisissa ympäristöissä. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2021 s. 6–27. <https://doi.org/10.30665/av.102654>.
- Rojola, Lea 2015a: Hänen olivat täytetyt linnut. Teoksessa Lummaa, Karoliina – Rojola, Lea (toim.) *Posthumanismi*. Turku: Eetos. 131–153.
- Rojola, Lea 2015b: Kohti uutta yhteisöä. Mieli, kieli ja maisema Marja-Liisa Vartion novellissa ”Alma käy kotona”. Teoksessa Parente-Čapková, Viola – Grönstrand, Heidi – Hapuli, Ritva – Launis, Kati (toim.) *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*. Turku: K&h. 347–365.

- Siponkoski, Milka 2023: Susien tekoja – toiseus, muodonmuutos ja ei-inhimillinen toimijuus kolmessa suomalaisessa nykyromaanissa. – *Sukupuolentutkimus* 2/2023 s. 3–18. <https://journal.fi/sukupuolentutkimus/article/view/136226/84583>.
- Sjöberg, Sami – Keskinen, Mikko – Karhumaa, Arja 2024: *The Experimental Book Object. Materiality, Media, Design*. New York: Routledge.
- Tervonen, Ate – Westinen, Elina – Karkulehto, Sanna 2024, painossa: Release the Dogs. Pitbulls as Companions and Their Intra-active Agency in Finnish Rap Music Videos. – *Society & Animals*.
- Vihelmaa, Ella 2021: ”Muut eläimet”. Toislajisia, toisenlajisia, muunlajisia? Teoksessa Peltola, Rea – Jääskeläinen, Anni – Harjunpää, Katariina (toim.) *Kieli ja eläin. Vuorovaikutusta ja kielioppia monilajisissa yhteisöissä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 31–37. <https://doi.org/10.21435/skst.1474>.

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus

Anna Helle

© <https://orcid.org/0000-0001-8504-849X>

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus on laaja ja moniulotteinen tutkimusalue, jolle ei ainakaan toistaiseksi ole kaikkeaa tutkimusta yhdistävää nimitystä sen paremmin Suomessa kuin kansainvälisestikään (vrt. esim. ekokritiikki, postkoloniaalinen tutkimus, feministinen tutkimus). Jotkut puhuvat affektitutkimuksesta (*affect studies*, *affective criticism*), toiset taas esimerkiksi kirjallisuuden ja emootioiden tutkimuksesta (*study of literature and emotions*). Vaikka yhtä vakiintunutta nimitystä ei ole, kyse on erottuvasta tutkimusalueesta, jota yhdistää kiinnostus kirjallisuuteen ja lukemiseen liittyviin tunneilmiöihin.

Nykymuotoinen kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus on nuorehko tutkimusala. Se alkoi kehittyä 2000-luvun alussa yhtä aikaa muissa humanistisissa ja yhteiskuntatieteissä tapahtuneen affektiivisen käänteen kanssa. Affektiivinen käänne tarkoittaa sitä, että tutkimuksessa kiinnitetään aikaisempaa enemmän huomiota tunteiden, emootioiden ja affektien merkitykseen inhimillisessä toiminnassa. Lisäksi järjen ja tunteiden ajatellaan toimivan yhdessä ja olevan toisistaan erottamattomia. (Esim. Keen 2011, 24; Gregg & Seigworth 2010, 2–3.) Tunteilla onkin merkittävä ja tutkimisen arvoinen rooli niin politiikassa, mediassa, taloudessa, historiassa kuin taiteessakin – ja tietysti kirjallisuudessa.

1900-luvun kirjallisuustieteessä tunteet, emootiot ja affektit eivät kuitenkaan olleet suosittu tutkimuskohde. Tietyt vaikutusvaltaiset suuntaukset pyrkivät vahvistamaan kirjallisuudentutkimuksen asemaa tieteellisenä, vakavasti otettavana tutkimuksena, ja epämääräisinä pidettyjen tunteiden ei haluttu sotkevan tutkimuksen luotettavuutta ja varteenotettavuutta. Esimerkiksi strukturalismin periaatteisiin kuului pyrkimys vakavaan tieteellisyyteen muun muassa inhimillistä toimintaa ohjaavia universaaleja lainalaisuuksia kartoittamalla ja erittelemällä. Strukturalismista vaikutteita saaneessa kirjallisuustieteessä huomiota kiinnitettiin erityisesti tekstien ja merkitysten rakenteisiin, ja suhtautumistapa korosti älyllistä kriittisyyttä. Toisaalta myös uskriittinen tutkimus pyrki julkilausutusti sulkemaan tunteet pois tutkimuksesta muun muassa W. K. Wimsattin ja Monroe Beardsleyn *affektiharhan* (*affective fallacy*) käsitteen avulla. (Helle & Hollsten 2016, 11–12; ks. luvut Strukturalismi ja Uskriittinen lähtökohdat.) Affektiharha viittaa tilanteeseen, jossa kirjallisuudentutkija ei osaisi erottaa kaukokirjallista teosta sen lukijassa herättämistä tunteista.

Tämä ei kuitenkaan ole koko totuus varhaisemman kirjallisuudentutkimuksen suhtautumisesta tunteisiin. Esimerkiksi jo Aristoteleelta peräisin oleva käsite *katharsis* on tunnettu pitkään kirjallisuudentutkimuksessa. *Katharsis* tarkoittaa katsojan huojentunutta tunnetilaa, kun piinallisia tunteita aiheuttaneet juonenkäänteet ratkeavat draaman lopussa. Katarttista tunnetta kuvataan usein puhdistavaksi ja vapauttavaksi, ja se voi olla luonteeltaan ylevä tai kohottunut. (Heinonen ja muut 2012, 157–159.) Aikoinaan vaikutusvaltainen yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija I. A. Richards taas tutki runoutta ja sen synnyttämiä tunteita muun muassa teoksissaan *The Meaning of Meaning* (1923), *Principles of Literary Theory* (1924) ja *Practical Criticism* (1929).

Myös (jälki)strukturalistien kirjoituksissa vilahtelee kirjallisuuden tunneulottuvuuksiin liittyviä käsitteitä, kuten Julia Kristevan abjektio ja Roland Barthesin tekstin mielihyvä ja nautinto. *Abjektio* viittaa tunnereaktioon, joka muistuttaa kauhua, inhoa tai kuvotusta ja joka syntyy, kun jokin uhkaa rikkoa minuuden ja ulkopuolen välisen rajan. Tyypillisesti abjektio liittyy ruumiillisiin toimintoihin ja käsityksiin epäpuhtaudesta. (Kristeva 1993.) Tekstin *mielihyvä* (*plaisir de texte*) kuvaa konventioita noudattavan tekstin synnyttämiä tuttuuden ja turvallisuuden tuntemuksia, kun taas *nautinto* (*jouissance*) viittaa epäsovinnaisen ja arvaamattoman tekstin synnyttämään hurmioitumiseen. (Barthes 1993, 69–70.) Lisäksi tunteita tutkittiin 1900-luvulla psykoanalyttisessä kirjallisuudentutkimuksessa, johon myös esimerkiksi edellä mainittu Kristevan käsitteet osaltaan liittyvät (ks. luku Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus).

Tunteet ovat joka tapauksessa nousseet vuosituhannen vaihteen jälkeen kirjallisuudentutkimuksessa selvästi aikaisempaa keskeisempään rooliin. Nykyaikainen kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus on hyvin laaja kenttä, jolla tehdään tutkimusta monista eri lähtökohdista ja erilaisin menetelmin. Esimerkiksi kirjallisuudenlajien yhteyttä emootioihin on tutkittu ja todettu, että eri lajit painottavat eri tunteita (esim. Isomaa 2016) – dystopia esimerkiksi huolta ja pelkoa ja naturalismi taas inhoa. Sukupuolentutkimuksen ja queer-teorian näkökulmasta taas on tutkittu esimerkiksi kirjallisuudessa käsiteltyjä seksuaalisia tunteita ja kiellettyä pidettyä rakkautta (esim. Valovirta 2010). Runoudentutkimuksessa huomiota on kiinnitetty muun muassa kokeellisen nykyrunouden ilmaisemiin ja herättämiin tunteisiin ja tuntemuksiin (esim. Helle 2019; Kainulainen 2016). Kognitiivisessa kirjallisuudentutkimuksessa kertomusten ja lukijoiden tunteita on puolestaan tutkittu esimerkiksi jälkiklassisen narratologian keinoin ja kiinnittämällä huomiota lukemisen kehollisuuteen. Kuten näistäkin esimerkeistä voi havaita, tunteet huomioon ottava kirjallisuudentutkimus ei hylkää kriittistä otetta vaan täydentää kirjallisuudentutkimuksen näkökulmia valottamalla kirjallisuuden ja lukemisen kokemuksellisuutta ja niihin liittyviä tunneilmiöitä.

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen keskeiset käsitteet

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen keskeisimmät käsitteet ovat *tunne*, *emootio* (*emotion*) ja *affekti* (*affect*). Käsitteitä käytetään monissa eri merkityksissä, eikä niiden keskinäisistä suhteistakaan ole yksimielisyyttä. Tämä johtuu siitä, että käsitteitä on kehitetty aikojen saatossa eri tieteenaloilla ja erilaisissa teoreettisissa perinteissä.

Esimerkiksi suomen kielessä *tunnetta* saatetaan käyttää kattoterminä *emootiolle* ja *affektille*, mutta sillä saattaa olla myös oma itsenäinen merkityksensä esimerkiksi englannin sanan *feeling* merkityksessä. Toisaalta *emotion* käännetään joskus *tunteeksi* ja

affect taas *tuntemukseksi*. (Helle & Hollsten 2016, 12–19.) Muita usein käytettyjä termejä ovat esimerkiksi *mieliala* (*mood*), *tuntemusrakenne* (*structure of feeling*) ja *kenties tuoreimpana ympäristötunteet* (*eco-emotions*). Terminologisten sekaannusten välttämiseksi käsitteitä käytettäessä on syytä määritellä tapauskohtaisesti, mitä milläkin termillä tarkoitetaan.

Keskeisin teoreettinen jakolinja kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksessa kulkee emotion ja affektin käsitteiden välillä. Emotion käsite on omaksuttu kirjallisuuden tutkimukseen pääasiassa psykologiasta. Emootiot ovat tunteita, joista kokija on tietoinen. Emootiot ovat myös kerronnallisia siinä merkityksessä, että niiden syy–seuraussuhteita voidaan hahmottaa: emotion kokija pystyy osoittamaan emotion aiheuttajan, ja hän kykenee myös nimeämään kokemansa emotion. Emootioiden tutkimuksessa on esitetty monenlaisia jaotteluja siitä, mitkä kaikki tunneilmiöt kuuluvat emotionioiden piiriin. Esimerkiksi kerronnallisen empatian asiantuntija ja kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen uranuurtaja Suzanne Keen jakaa emootiot kahteen luokkaan, ensisijaisiin ja toissijaisiin emootioihin. Ensisijaisia emootioita ovat hänen mukaansa suuttumus, suru, pelko, yllättyneisyys, inho, tyytyväisyys ja onnellisuus. Toissijaiset tunteet Keen jakaa moraalisiin ja sosiaalisiin emootioihin. Moraalisia emootioita ovat empatia ja myötätunto ja sosiaalisia emootioita nolostuminen, kateus, syyllisyys, viha sekä miellyttävä johonkin kuulumisen tunne. (Keen 2011, 6; muista tavoista määritellä *emootio* ks. esim. Nussbaum 2001; Ahmed 2004; Oatley 2004.)

Marja-Leena Mikkolan ”Laulu kuolleesta rakastetusta” -sanoituksen ensimmäinen säkeistö on hyvä esimerkki kaunokirjallisuudessa kuvatusta emootiosta:

Minä kuljen yksinään,
on kuollut rakastettuni.
On kuollut koko kaupunki,
on linnut vaienneet.
Tuota miestä rakastin niin,
hänen suutaan, hänen silmiään,
hänen käsiään, hänen sydäntään.
On suru jäänyt vain,
on suru jäänyt vain.

Runon puhujan rakastettu on kuollut, ja hän tuntee syvää surua. Puhuja osaa nimetä kokemansa emotion, ja hän tietää, mikä sen on synnyttänyt. Lukemisen ja tunteiden näkökulmasta taas voidaan olettaa, että ainakin osa lukijoista eläytyy empaattisesti puhujan tunnetilaan.

Mitä *affekti* sitten tarkoittaa? Käsitteen teoreettiset juuret ovat moninaiset, ja sitä on määritelty esimerkiksi filosofian, psykoanalyysin, kielitieteen ja kulttuurintutkimuksen alueilla (ks. esim. Gregg & Seighworth 2010; Houen 2020). Emootioon verrattuna affekteja pidetään usein tuntemuksina, jotka eivät ole yhtä tietoisia, tarkkarajaisia ja helposti nimettäviä. Usein korostetaan myös affektin ruumiillisuutta, siinä missä jotkut taas pitävät emootiot erillään tunteiden kokemisen ruumiillisista ilmauksista (viimeksi mainitusta esim. Nussbaum 2001, 62). Käsitteen määrittelemisen riippuu kulloinkin taustalla olevasta tieteenalasta ja teoreettisesta kehyksestä. Kirjallisuudentutkimuksessa käytetään paljon esimerkiksi filosofi Gilles Deleuzen määrittelemää affektin

käsitettä ja Eve Kosofsky Sedgwickin muotoilemaa affektin käsitettä, jotka ovat keskenään erilaisia.

Deleuze kehitti oman affektikäsitteensä Baruch Spinozan filosofian pohjalta. Deleuzen (1978; 2012, 63) mukaan affekti on jonkun ihmisen tai jonkin asian vaikutusta toiseen ihmiseen. Se on tuntemus, mutta se ei kuitenkaan ole henkilökohtainen sisäsyntyinen tunne. Deleuzen mukaan affektit ovat pikemminkin esitietoisia tai tiedostamattomia voimia. Niitä on kaikkialla, mutta suuri osa niistä jää kokijaltaan tietoisesti havaitsematta. Osa affekteista nousee tietoisuuteen, mutta niitä voi olla silti vaikea nimetä ja hahmottaa tarkasti. Koska affektin käsite viittaa ensisijaisesti häilyviin affektiivisiin vaikutuksiin, se soveltuu erityisesti epäselvien ja kulttuurisesti koodaamattomien tuntemusten tutkimiseen. (Helle & Hollsten 2016, 14.) Kirjallisuus voi synnyttää uudenlaisia affekteja ja saada lukijan kokemaan uudella tavalla (ks. esim. Helle 2015; Kurikka 2016).

Kirjallisuudessa affekteja voivat synnyttää muun muassa voimakkaat tai erikoiset henkilöhahmot. Esimerkiksi seuraava lainaus Elizabeth Stroutin *Olive Kitteridge* -romaanista (2008, suom. 2020) kuvaa affektia. Siinä päähenkilö Oliven mies Henry palaa töistä kotiin.

Henry kääntyi pihatielle – ja näki Oliven puutarhassa. ”Hei, Olive” hän sanoi tullessaan kohti. Hänen olisi tehnyt mieli halata, mutta vaimosta huokuva synkeys näytti seisovan hänen vieressään kuin tuttava, joka ei suostu lähtemään pois. (Strout 2020, 13.)

Lainaus on kirjan ensimmäisestä luvusta, jossa esitellään teoksen henkilöhahmoja. Henry tuntee kiintymystä vaimoaan kohtaan, ja tämä tunne, jonka hän haluaisi ilmaista halaamalla, on kulttuurissamme hyvin tunnistettava. Vaimon kohdatessaan Henry ei kuitenkaan halaa tätä, sillä vaimon torjuva asenne välittyy hänelle melkein fyysisenä tuntemuksena; synkeys huokuu vaimosta. Kuten romaanissa myöhemmin selviää, synkeys on Olivelle tyypillinen mielentila, mutta sen syy ei ole tiedossa eikä se ole selkeästi esimerkiksi suuttumusta tai surua. Tuntemusta ei ole aivan helppo pukea sanoiksi: siihen tarvitaan kielikuva, jossa vaimon synkeys personoidaan tämän rinnalla seisovaksi hahmoksi. Sen avulla annetaan ymmärtää, että Oliven synkeys on pysyvää lajia ja tuttu sekä hänelle itselleen että hänen puolisolleen.

Affektin käsitteen soveltaminen ei kuitenkaan rajoitu vain henkilöhahmojen kokemien tuntemusten tulkittamiseen. Deleuzen mukaan myös lukijan ja kaunokirjallisen teoksen kohtaamisessa voi syntyä affekteja eli tuntemuksia, joiden tunnistaminen ja nimeäminen ei aina ole helppoa. Luettaessa affekteja synnyttää tapahtumien ja henkilöhahmojen lisäksi myös taideteoksen materiaalina oleva kieli. Kaunokirjallisen kielen affektiivista vaikuttavuutta Deleuze kuvaa puhumalla ”änkyttämisestä”, jota havainnollistan tässä kahdella keskenään erilaisella esimerkillä.

Ensimmäinen on Inger Christensenin (2021, 2) runo teoksesta *Alfabet* (1981): ”bromia on; ja basalttia, basalttia / ja boysenmarjat ovat; bakteerit, bakteerit”. Teos on kokeilevaa kirjallisuutta ja siinä luetellaan erilaisia asioita aakkosjärjestyksessä. Toisteisesta asioiden olemassaolon toteamisesta syntyy affektiivinen kokemus sanojen kauneudesta ja maailman monimuotoisuudesta, vaikka teos käsitteleeikin esimerkiksi luonnon tuhoutumista. Kompasteleva kieli ohjaa lukijaa pysähtelemään ja kiinnittämään huomiota yksittäisiin sanoihin.

Toinen esimerkki on unkarilaissyntyisen mutta ranskaksi kirjoittavan Ágota Kristófin *Iso vihko* (1986), jonka kieli on puolestaan korostetun yksinkertaista. Romaanin alussa pääosassa olevat kaksospojat kertovat: "Tulemme Suuresta Kaupungista. Äitimme silmät ovat punaiset. Hän kantaa suurta pahvilaatikkoa ja me kumpikin pientä matkalaukkua –" (Kristóf 2022, 5). Huomiota kiinnittää ensinnäkin tavanomaisesta poikkeava me-kerronta, joka saa *Ison vihkon* aloittaman romaanitrilogian mittaan erilaisia merkityksiä. Naiivilta ja viattomalta vaikuttavasta kielenkäytöstä huolimatta romaani kuvaa vaikeita sotaan ja väkivaltaan liittyviä aiheita, mikä voi saada lukijassa aikaan hämmennystä ja ristiriitaisia affekteja.

Deleuzen mukaan (2007, 23 ja 167–176) suuret kirjailijat luovatkin käyttämänsä kielen sisälle uuden "vieraan" kielen ja saavat koko kielen värisemään tai änkyttämään, mikä tekee hyvästä kaunokirjallisesta kielestä arkikieltä affektiivisempaa. Deleuzen affektin käsite soveltuu siis sekä fiktion sisäisten eli henkilöhahmojen välisten affektien tarkasteluun että lukutapahtumassa syntyvien kirjan ja lukijan välisten affektien tutkimiseen. (Helle & Hollsten 2016, 14.)

Jotkut tutkijat näkevät affektin ja emotionin käsitteet toisistaan kokonaan erillisinä, mutta ne voi nähdä myös osana samaa jatkumoa. Näin ajateltuna affekti on tuntemus, joka saattaa jäädä kokijalleen tiedostamattomaksi, vaikka se vaikuttaisikin tämän kokemukseen ja toimintaan. Affekti voi kuitenkin muuttua kokijalleen tietoiseksi emootioksi, kun kokija tulkitsee kokemansa affektin oman kulttuurisen kehikkonsa läpi. Tällöin emootiot ymmärretään kulttuurisesti koodatuiksi arkipäivän tulkinnoiksi affekteista, ja sellaisina ne voivat olla enemmän tai vähemmän osuvia. (Thrift 2008, 221.) Tällainen määritelmä on hyödyllinen, kun ajatellaan, että kulttuurin muuttuessa myös affektiiviset kokemukset voivat muuttua, ja silloin totunnaiset tavat tulkita affekteja tiettyiksi emootioiksi voivat käydä vanhanaikaisiksi ja menettää selitysvoimansa. Kirjallisuus, muun taiteen ohella, voi hahmottaa uusia vaikeasti määriteltäviä affekteja. Se voi esittää affekteista kulttuurisia tulkintoja ja auttaa näin tekemään selkoa muuttuvista kulttuurisista, yhteiskunnallisista ja poliittisista tilanteista. (Helle & Hollsten 2016, 19.)

Eve Kosofsky Sedgwickin tapa ymmärtää affektit taas juontuu psykologi Silvan Tomkinsin ajattelusta, jota Sedgwick esitteli yhdessä Adam Frankin kanssa *Shame and Its Sisters* -teoksen (1995) johdantoartikkelissa nimeltä "Shame in the Cybernetic Fold". Kuten otsikoista voi päätellä, häpeä on Tomkinsin teorian keskeisin affekti (ks. myös Kainulainen & Parente-Čapková 2011). Tomkins ei kuitenkaan ymmärrä häpeää aivan siinä merkityksessä, jonka tunnemme arkikielestä.

Yleensä häpeän ajatellaan olevan tunne, jota koemme, jos epäonnistumme tai nolaamme itsemme meille tärkeiden ihmisten silmissä. Tomkinsin teoriassa häpeä on kuitenkin laajempi ja syvällisempi käsite. Se on koko hänen affektijärjestelmänsä ydin, sellainen voima, joka yhtäältä ohjaa ihmistä kohti jotakin asiaa ja toisaalta pois-päin joistain muista asioista. Tomkinsin teorian muut affektit ovat kiinnostus, yllättyneisyys, ilo, suuttumus, pelko, ahdistus, inho ja tyytyväisyys, ja affektit muodostavat jatkumon, jonka ääripäitä ovat häpeä ja kiinnostus. (Sedgwick & Frank 1995, 497–500; Helle & Hollsten 2016, 15.)

Tomkinsin mukaan häpeä ja kiinnostus linkittyvät toisiinsa siten, että heti kun ihminen kokee kiinnostusta, hän altistuu myös häpeälle, joka saattaa estää tai vaimentaa kiinnostusta. Häpeää ei kuitenkaan aiheuta se, että sitä kokeva olisi tehnyt jotain noloa. Sen sijaan häpeää voi aiheuttaa läsnä oleva tuntematon henkilö, joka saattaa katsoa yhtäkkiä kohti tai jolle puhuminen on tämän vierauden takia vaikeaa. Sedgwickin

affektin käsitettä on käytetty varsinkin queer-tutkimuksessa, jossa sen etuna on pidetty sitä, ettei häpeä synny kiellon rikkomisesta, toisin kuin monissa muissa häpeän teorioissa. (Sedgwick & Frank 1995, 500; Helle & Hollsten 2016, 15–16.)

Yksittäisistä tunneilmiöistä kirjallisuustieteessä on tutkittu häpeän ohella ehkä eniten *kerronnallista empatiaa* ja empaattista lukemista (esim. Keen 2007). Erityisen vilkasta keskustelua on käyty empaattisen lukemisen ja etiikan välisestä suhteesta. On esimerkiksi esitetty, että klassikkojen lukeminen ja niiden henkilöhahmoihin eläytyminen kasvattaa lukijoista eettisesti valvutuneita. Toiset tutkijat ovat puolestaan suhtautuneet kriittisesti liian suorien yhteyksien vetämiseen. Esimerkiksi Suzanne Keenin (2007) mukaan lukijat suhtautuvat fiktion henkilöhahmoihin kyllä usein empaattisesti, mutta tämä ei välttämättä vaikuta mitenkään heidän toimintaansa arkitodellisuudessa. Myös siitä on keskusteltu, onko empatia hyppäämistä toisen nahkoihin, kuten Keen esittää, vai olisiko eettisempi empaattinen suhde toiseen sellainen, joka kunnioittaa toisen toiseutta ja tiedostaa myötäelämisen tapahtuvan aina kokijan omasta historiallisesta ja kulttuurisesta tilanteesta käsin (ks. Meretoja 2021).

Tunteet ja tuntemukset eivät esiinny vain yksittäisinä ja hetkellisinä, vaan ne saatavat muodostaa kimppuja tai kestää pitkään, kuten mielialan (*mood*), sävyn (*tone*) ja tunnelman kohdalla. Yksi viime vuosina tutkimuksessa tiheään esiintynyt moniulotteinen tunneilmiö on *tuntemusrakenne* (*structure of feeling*), joka on suomennettu aikaisemmin myös kokemuksen struktuuriksi (Williams 1988, 146). Käsite on peräisin marxilaiselta kulttuurintutkijalta Raymond Williamsilta, ja se viittaa siihen, miten jokin ihmisryhmä jonakin tiettyä ajanjaksona kokee maailmassa ja yhteiskunnassa olemisen ja elämisen. Esimerkiksi viktoriaanisen ajan Englantia, jonka Williamskin mainitsee, määrittivät tarkat moraaliset ja esteettiset koodit: aikakausi muistetaan imperialismin ja nopean teknisen kehityksen ohella myös yläluokan tarkoin säädelystä käyttäytymisestä ja toisaalta kaksinaismoralismista, joiden luomaa tuntemusrakennetta on kuvattu paljon kaunokirjallisuudessa.

Williams kehitti käsitteensä ennen affektiivista käännettä, ja hän korostaa enemmän käsitteessä esiintyvää rakennetta kuin tuntemista. Uudemmassa tutkimuksessa tunteet ja tunteminen on kuitenkin nostettu käsitteessä aikaisempaa enemmän esille (esim. Sharma & Tygstrup 2015). Tuntemusrakenne ei kuitenkaan ole puhtaasti tunneilmiö, vaan käsite kytkee kokemuksen ja tunteet yhteen merkitysten ja arvojen kanssa (Williams 1988, 150). Onkin todettu, että Williams pyrki täydentämään sosiaalisten ja materiaalien infrastruktuurien analyysia affektiivisen infrastruktuurin tutkimuksella (Sharma & Tygstrup 2015, 2). Williamsilla (1988, 151) oli myös näkemys, jonka mukaan kirjallisuus ja taiteet voivat kuvata syntymässä olevaa, orastavaa tuntemusrakennetta, josta vasta myöhemmin saattaa tulla vallitseva (ks. luku Marxilainen kirjallisuudentutkimus). Tästä syystä kirjallisuutta tutkimalla voidaan tavoittaa menneisyydessä tapahtuneita ja käynnissä olevia kulttuurisen kokemuksen muutoksia.

Miten kirjallisuuden ja lukemisen tunteita tutkitaan?

Tavallisin tapa tutkia kirjallisuutta ja tunteita on analysoida ja tulkita kaunokirjallisia tekstejä. Tutkija voi esimerkiksi tarkastella runojen emotionaalisuutta, kuten Anna Hollsten tekee Viljo Kajavan *Tampereen runoja* (1966) tutkiessaan. Kajavan kokoelma käsittelee Tampereen historiaa, ja Hollsten keskittyy erityisesti sen sisällissotaa

käsitleviin runoihin kollektiivisen trauman näkökulmasta. Hollsten esittää, että Kajavan runot vetoavat lukijoiden tunteisiin muun muassa omakohtaisten lapsuuden kokemusten avulla ja käyttämällä lakonista kieltä, konkreettisia kuvia ja paikoin myös paatoksellista tyyliä, kuten tässä: ”Oi murheen tulipalosavu, huntu / kaupungin kasvoilla / ja kaikki kirkonkellot vaiti” (Kajava 1966, 48–49). Hollsten kytkee Kajavan runot ilmestymisaikansa 1960-luvun kontekstiin, jossa käytiin keskustelua sisällissodan aiheuttamasta traumasta. Hänen mukaansa Kajava osallistui tunteisiin vetoavilla runoillaan valkoisten ja punaisten välisen vastakkainasettelun purkamiseen ja keskinäisen sovun edistämiseen. (Hollsten 2016.)

Hollsten yhdistää tunteiden tutkimuksen näkökulman kollektiivisen trauman tutkimukseen (ks. luku Kulttuurinen traumatutkimus), ja tunteiden tutkimuksen näkökulmaa sovelletaankin usein yhdistettynä johonkin teoreettiseen lähestymistapaan, kuten sukupuolentutkimukseen, postkoloniaaliseen tutkimukseen tai ekokritiikkiin. Huomiota voidaan kiinnittää esimerkiksi sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen kiellettyinä pidettyihin tunteisiin, eri kulttuurien tapoihin kokea ja ilmaista tunteita ja kirjallisuudessa käsiteltyihin ympäristötunteisiin.

Tavallisimmin sen arvioiminen, miten kirjallisuus vaikuttaa lukijoihin, perustuu tutkijalukijan omiin lukukokemuksiin, joiden pohjalta hän olettaa muidenkin lukijoiden kokevan lukemansa samansuuntaisesti. Kognitiivisessa kirjallisuudentutkimuksessa tutkijat saattavat tukea oletuksiaan lisäksi muilla tieteenaloilla ja muissa yhteyksissä saaduilla tutkimustuloksilla. Esimerkiksi Alexa Weik von Mossnerin käsitys ympäristöaiheisen kirjallisuuden affektiivisista vaikutuksista perustuu ajatukseen kehollisen kognition (*embodied cognition*) keskeisestä roolista lukukokemuksessa. Kehollinen kognitio tarkoittaa tässä yhteydessä sitä, että lukeminen on kehollista paitsi aisteihin perustuvana tekemisenä myös siksi, että kehomme toimii eräänlaisena kaikukoppana niille mentaalisille simulaatioille, joita syntyy, kun luemme fiktiivisestä maailmasta ja sen tapahtumista ja henkilöhahmoista. Kehollinen kognitio on yksi niin sanotun 4E-teorian e:llä alkavista käsitteistä, joista muut ovat *embedded*, *enactive* ja *extended*. (Weik von Mossner 2017, 2–3; ks. luku Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus.) Teoriassa hyödynnetään muun muassa psykologiaa, neurotiedettä, filosofiaa ja kielitiedettä.

Yhä useammin on kuitenkin alettu kiinnittää huomiota siihen, että kirjallisuuden tutkijoiden analyttinen lukeminen eroaa monella tavalla harrastajalukijoiden tavoista lukea. Tutkijoiden tulkinnalliset välineet ovat tarkemmat, ja he lukevat teoksia rajatuista tutkimuksellisista näkökulmista, eivät esimerkiksi viihtyäkseen tai puhtaasta lukemisen ilosta (ks. esim. Felski 2024). On myös havahduttu siihen, että meillä on toistaiseksi melko vähän tutkittua tietoa siitä, miten kirjallisuus ja lukeminen vaikuttavat harrastajalukijoiden tunteisiin. Rita Felski on pyrkinyt laajentamaan sitä analyttistä käsitteistöä, jolla voimme eritellä lukemisen vaikutuksia lukijoiden tunteisiin. Hän on esimerkiksi kirjoittanut tekstiin kiinnittymisestä sekä haltioitumisen, tunnistamisen, shokin ja samaistumisen tunteista, joita henkilöhahmot tai teos kokonaisuudessaan voivat herättää meissä (Felski 2015; 2020; 2024).

Kirjallisuudentutkimuksessa onkin viime vuosina virinnyt kasvavaa kiinnostusta empiiristä lukemisen tutkimusta kohtaan, myös kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen näkökulmasta. Kirjallisuuden ja lukemisen tunnevaikutusten empiirinen tutkiminen on tärkeää, jotta ymmärtäisimme paremmin, mitä ei-ammattimaiset lukijat kokevat ja tuntevat lukiessaan. Käytännössä tietoa tarvitaan esimerkiksi kirjallisuuskasvatuksessa

ja haluttaessa edistää lukemista ja lukutaitoa. Empiiristä lukemisen tutkimusta on vasta vähän kirjallisuuden ja tunteiden tutkimuksen näkökulmasta. Suomessa esimerkiksi Anna Helle (2015) ja Riikka Rossi (2021) ovat tehneet pienimuotoista empiiristä lukemisen tutkimusta emootioiden ja affektien näkökulmasta, mutta aihetta olisi syytä tutkia enemmän ja isommilla aineistoilla. Tätä kirjoitettaessa uusin tutkimusalue on niin sanottu empiirinen ekokritiikki, jonka tavoitteena on tutkia empiirisesti sitä, miten ympäristökysymyksiä käsittelevä kirjallisuus vaikuttaa muun muassa lukijoiden tunteisiin. Tällaisella tutkimusotteella saatava tieto voi auttaa esimerkiksi toteuttamaan äidinkielen ja kirjallisuuden ilmastokasvatusta käyttämällä kirjallisuutta tavoilla, jotka kannustavat lukijoita toimimaan ilmastomuutoksen torjumiseksi. (Esim. Weik von Mossner 2017; Pihkala & Helle 2022.)

- Kirjallisuuden ja tunteiden tutkija on kiinnostunut kirjallisuuteen ja lukemiseen liittyvistä tunteista, emootioista ja affekteista. Hän tutkii sitä, millaisia tunteita kirjallisuudessa esitetään, käsitellään ja ilmaistaan, ja miten kirjallisuus vaikuttaa lukijoiden tunteisiin.
- Tutkimussuuntauksen taustalla on ihmistieteissä tapahtunut affektiivinen käänne, jonka myötä tunteista on tullut aikaisempaa tärkeämpi tutkimuskohde myös kirjallisuustieteessä. Kirjallisuuteen ja lukemiseen liittyvät tunteet selittävät osaltaan, mikä tekee lukukokemuksista merkityksellisiä lukijoille.
- Huomio voi kohdistua esimerkiksi henkilöhahmojen tunteisiin tai tekstien affektiivisiin sävyihin.
- Kiinnostuksen kohteena on myös se, millaisin kirjallisin keinoin tunteita kuvataan ja ilmaistaan, ja millä tavoilla lukijan tunteita puhutellaan. Myös empiirinen lukijoiden tunteiden tutkiminen on kasvava tutkimusalue.

Lähteet

- Ahmed, Sara 2004: *Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Barthes, Roland 1993: *Tekstin hurma*. Suom. Raija Sivenius. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1973.
- Christensen, Inger 2021: *Alfabet*. Suom. Oscar Rossi. Helsinki: Poesia. Tanskankielinen alkuteos 1981.
- Deleuze, Gilles 1978: Transcript of Deleuze's Lecture on Spinoza's Concept of Affect. [Verkkoaineisto] <http://deleuzelectures.blogspot.com/2007/02/on-spinoza.html>. Viitattu 31.10.2022.
- Deleuze, Gilles 2007: *Kriittisiä ja klinisiä esseitä*. Suom. Anna Helle, Merja Hintsu ja Pia Sivenius. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1993.
- Deleuze, Gilles 2012: *Spinoza. Käytännöllinen filosofia*. Suom. Eetu Viren. Helsinki: Tutkijaliitto. Ranskankielinen alkuteos 1981.
- Felski, Rita 2015: *The Limits of Critique*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2020: *Hooked*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felski, Rita 2024: *Kirjallisuuden hyödyllisyys*. Suom. Jyrki Vainonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 2008.
- Gregg, Melissa – Seighworth, Gregory J. (toim.) 2010: *The Affect Theory Reader*. Durham: Duke University Press.
- Heinonen, Timo – Kivimäki, Arto – Korhonen, Kalle – Korhonen, Tuija – Reitala, Heta 2012: *Aristoteleen Runousoppi – Opas aloittelijoille ja edistyneille*. Helsinki: Teos.
- Helle, Anna 2015: 'Pitkö runouskin vetää ihan läskiksi?' Tytti Heikkisen 'Ryhävalaan tasoa' -runon affektiivinen vastaanotto. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2015 s. 67–83. <https://doi.org/10.30665/av.75007>.
- Helle, Anna 2019: *Todellisuus pahoinpiteli runon. Yhteiskunnallisuus ja tunteet suomalaisessa kokeellisessa nykyrunoudessa*. Turku: Eetos.
- Helle, Anna – Hollsten, Anna 2016: Tunnetko kirjallisuutta? Johdatus suomalaisen kirjallisuuden tutkimukseen tunteiden ja tuntemusten näkökulmasta. Teoksessa Helle, Anna – Hollsten, Anna (toim.) *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–33.
- Hollsten, Anna 2016: Surulauluista riemulauluun. Emotionaalisuus ja kansallinen konsensus Viljo Kajavan Tampereen runoissa. Teoksessa Helle, Anna – Hollsten, Anna (toim.) *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 171–194.
- Houen, Alex (toim.) 2020: *Affects and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108339339>.
- Isomaa, Saija 2016: Tunteet ja kirjallisuudenlajit. Lajien emotionaalisesta vaikuttavuudesta. Teoksessa Helle, Anna – Hollsten, Anna (toim.) *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 58–81.
- Kainulainen, Siru – Parente-Čapková, Viola (toim.) 2011: *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*. Turku: Utukirjat.
- Kainulainen, Siru 2016: *Runon tuntu*. Helsinki: Poesia.
- Kajava, Viljo 1966: *Tampereen runot*. Helsinki: Otava.
- Keen, Suzanne 2007: *Empathy and the Novel*. New York: Oxford University Press.
- Keen, Suzanne 2011: Introduction. Narrative and the Emotions. – *Poetics Today* 1/2011 s. 1–53. <https://doi.org/10.1215/03335372-1188176>.
- Kristeva, Julia 1993: *Puhuva subjekti. Tekstejä 1967–1993*. Suom. Pia Sivenius, Tiina Arppe ja Kirsi Saarikangas. Helsinki: Gaudeamus.
- Kristóf, Ágota 2022/1988: *Iso vihko*. Suom. Anna Nordman. Helsinki: Tammi. Ranskankielinen alkuteos 1986.
- Kurikka, Kaisa 2016: Kolmen pisteen tunteet. Irmari Rantamalan *Harhama* ja eksessin affektit. Teoksessa Helle, Anna – Hollsten, Anna (toim.) *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 85–107.

- Meretoja, Hanna 2021: Non-subsumptive Memory and Narrative Empathy. – *Memory Studies* 1/2021 s. 24–40. <https://doi.org/10.1177/1750698020976458>.
- Nussbaum, Martha 2001: *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oatley, Keith 2004: *Emotions. A Brief History*. Malden: Blackwell.
- Ogden, Charles Kay – Richards, Ivor Armstrong 1923: *The Meaning of Meaning*. London: Routledge.
- Pihkala, Panu – Helle, Anna 2022: Kirjallisuuden ympäristötunteet ja empiirinen ekokritiikki. Teoksessa Lahtinen, Toni – Löytty, Olli (toim.) – *Joutsen / Svanen* 2022 Empiirinen ekokritiikki. <https://doi.org/10.33346/joutsensvanen.114413>.
- Richards, Ivor Armstrong 1924: *Principles of Literary Criticism*. London: Routledge.
- Richards, Ivor Armstrong 1929: *Practical Criticism*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Rossi, Riikka 2021: Empaattinen ahdistus romaanin tunnevaikutuksena. Tapaustutkimuksena Marjo Niemen *Kaikkien menetysten äiti*. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2021 s. 38–55. <https://doi.org/10.30665/av.100383>.
- Sedgwick, Eve Kosofsky – Frank, Adam 1995: Shame in the Cybernetic Fold. Reading Silvan Tomkins. – *Critical Inquiry* 2/1995 s. 496–522. <http://www.jstor.org/stable/1343932>.
- Sharma, Devika – Tygstrup, Frederik 2015: Introduction. Teoksessa Sharma, Devika – Tygstrup, Frederik (toim.) *Structures of Feeling. Affectivity and the Study of Culture*. Berlin: De Gruyter.
- Sharma, Devika – Tygstrup, Frederik (toim.) 2015: *Structures of Feeling. Affectivity and the Study of Culture*. Berlin: De Gruyter.
- Strout, Elizabeth 2020: *Olive Kitteridge*. Suom. Kristiina Rikman. Helsinki: Tammi. Englanninkielinen alkuteos 2008.
- Thrift, Nigel 2008. *Non-Representational Theory. Space, Politics, Affect*. London: Routledge.
- Valovirta, Elina 2010: *Sexual Feelings. Reading, Affectivity and Sexuality in a Selection of Anglophone Caribbean Women's Writing*. Turku: University of Turku.
- Weik von Mossner, Alexa 2017: *Affective ecologies. Empathy, Emotion, and Environmental Narrative*. Columbus: Ohio State University Press.
- Williams, Raymond 1988: *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Suom. Mikko Lehtonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1977.

Kulttuurinen muistitutkimus

Riitta Jytilä

© <https://orcid.org/0000-0002-1165-3926>

Muisti ja muistaminen ovat kirjallisuuden ikaikaisia teemoja, jotka kytkeytyvät ajan kokemiseen ja menneisyyden uudelleen arviointiin. Kulttuurisen muistin tutkimus tai kulttuurinen muistitutkimus (*cultural memory studies*) on monitieteinen tutkimussuuntaus, joka alkoi kehittyä, kun eri maissa, kuten Saksassa, Ranskassa, Englannissa ja Yhdysvalloissa tehdyn tutkimuksen välille alettiin hahmotella yhtymäkohtia ja uutta teoriaa (Erlil & Rigney 2006).

Kulttuurisen muistitutkimuksen alku paikantuu ensimmäisen maailmansodan jälkeiseen aikaan 1920-luvulle. Tuolloin sosiologi Maurice Halbwachs käsitteellisti *kollektiivista muistia* (*mémoire collective*) eli yksilöllisen muistin sosiaalista rakentumista (ks. Halbwachs 1992). Muisti on aina välittynyttä, ei vain yksityistä ja henkilökohtaista. Se on sosiaalisessa todellisuudessa tapahtuvaa ja siihen vaikuttavat poliittiset olosuhteet ja kulttuuriset ajattelutavat.

Kulttuurisen muistin käsitteen merkitykset ovat vaihdelleet, ja sen on nähty viittaavan erityisiin artefakteihin tai tiettyihin kulttuuriin instituutioihin, kuten monumentteihin, museoihin ja teksteihin erotuksena lyhempiaikaisesta, arkisesta vuorovaikutuksessa vaikuttavasta *kommunikatiivisesta muistista* (Assmann 2008, 111). Astrid Erlil (2008, 2) määrittelee kulttuurisen muistin nykyisyyden ja menneen väliseksi vuoropuheluksi sosiokulttuurisissa konteksteissa, jolloin se laajenee käsittämään yksilölliset, yhteisölliset, kansalliset ja ylirajaiset muistamisen tavat. Muistin ymmärtäminen kulttuurisena muistina merkitseekin muistamisen kulttuuristen reuna-ehdojen huomioimista ja sen pohtimista, missä määrin ja miten yksilölliset, kollektiiviset ja kulttuuriset muistin muodot sekoittuvat toisiinsa (ks. esim. Laanes & Meretoja 2021). Nykyaikana digitalisaation myötä kulttuurinen muisti on yhä enemmän mediateknologioiden muokkaamaa. Median nähdään olevan yhä keskeisemmässä roolissa siinä, miten muisti rakentuu. (Esim. Dijk 2007; Hoskins 2018.)

Muisti- ja traumatutkimusta alettiin käsitteellistää uudella tavalla toisen maailmansodan jälkeen, joten ne kytkeytyvät vahvasti tiettyihin historiallisiin olosuhteisiin (ks. luku Kulttuurinen traumatutkimus). Kauaskantoiset historialliset tapahtumasarjat, kuten holokausti, ovat vaikuttaneet kulttuurisen muistitutkimuksen kehitykseen, ja tutkimus on usein keskittynyt traumaattisiin tapahtumiin ja kokemuksiin (ks. muistitutkimuksen ja traumatutkimuksen yhtymäkohdista ja eroista Kennedy 2020). *Kulttuurisen trauman* käsitteellä viitataan kollektiiviseen muistiin kiinnittyvään julkiseen

prosessiin, jossa traumaattista muistia työstetään ja tuotetaan erilaisin kulttuurisin ehdoin (Alexander 2004; Jytilä 2022).

Kulttuurisen muistitutkimuksen nousu

Kulttuurisen muistin käsitteellä on historiansa, joka kytkeytyy kansalliseen ajatteluun. Muistitutkimuksen nousun myötä 1990-luvulla sitä määritti selvärajaisen kulttuurin ja kansallisuuden korostuminen, ja tuolloin kulttuurinen muisti tarkoitti usein kansallista muistamista ja kansallisen muistin rakennusprojektia. Pierre Noran tutkimus *muistin paikoista* (*Lieux de mémoire*) Ranskan kulttuurisessa muistissa on ollut vaikutusvaltaisen. Muistin paikat viittaavat materiaaliin paikkoihin tai asioihin, jotka saavat symbolisia merkityksiä, kuten museoihin, monumentteihin tai Ranskan lippuun (ks. Nora 1989, 18–24). Vaarana kulttuurisen muistin tyypistymisessä kansalliseen muistamiseen on *metodologinen nationalismi*, joka sitoo yhteen kollektiivisen muistin ja kansallisen identiteetin (Erll 2011b, 8). Muistia voidaan käyttää kansakunnan historian yhtenäisyyden vahvistamiseen ja sillä voidaan oikeuttaa sotia ja terrorismia. Myös unohtaminen on muistin toiminnan kannalta keskeistä, ja esimerkiksi kansallinen muistaminen saattaa perustua joidenkin tapahtumien tai kokemusten tahalliseen unohtamiselle. (Edkins 2003.)

Muistoja tuotetaan ja kierrätetään yli kansallisten, kielellisten ja etnisten rajojen. Muisti- ja traumatutkimuksessa on viime vuosina alettu käyttää *transkulttuurisen muistin* käsitettä, joka resonoi ylirajaisuuden tutkimuksen kanssa (ks. luku Postkoloniaalinen ja ylirajainen kirjallisuudentutkimus). Muistin liikkumisesta erilaisiin konteksteihin Erll (2011b) on käyttänyt käsitettä *matkustava muisti* (*travelling memory*).

Kylmän sodan loppuminen ja Neuvostoliiton hajoaminen mahdollistivat uusien etnisten muistikulttuurien nousun, ja gulagin muistelu on rakentunut erilaisten muistikulttuurien varaan kuin holokaustin (Blacker & Etkind 2013). Keskittyessään Viron lähihistoriaan ja sukupolvelta toiselle periytyvän tahallisen ja tahattoman unohtamisen taakkaan Sofi Oksasen *Puhdistus* (2008) tuo esiin Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan traumahistorioita. Oksanen on erilaisissa julkisissa rooleissa – kirjailijana, kustantajana ja historioitsijana – tuottanut ylirajaista kulttuurista muistia.

Suomessa sodat ovat edelleen keskeinen osa muistikulttuurien rakentumista, mikä näkyy esimerkiksi Väinö Linnan *Tuntemattoman sotilaan* (1954) ja sen adaptaatioiden vankkumattomassa asemassa. Nykykirjallisuudessa esimerkiksi Pajtim Statovcin tuotanto on tuonut 1990-luvun Jugoslavian hajoamissodat osaksi Suomen kirjallisuutta ja siirtänyt osaltaan painopistettä ylirajaisempaan käsitykseen kärsimyksen historioista. Muistaminen ei rajaudu vain kansakunnan traumaattisten tapahtumien kokemiseen ja neuvotteluun sukupolvien välillä, vaan otetaan huomioon myös globaalit kontekstit: muistot siirtyvät ihmisten mukana erilaisiin sosiaalisiin ja poliittisiin konteksteihin. (Assmann & Conrad 2010, 2–6.) Myös siirtolaisuus ja pakolaispolitiikka muuttavat käsityksiä ihmisyyhteisöistä kulttuurisina kokonaisuuksina.

Kansallisuudella on yhä keskeinen merkitys kulttuurisessa muistissa. Kirjallisille muistikulttuureille voidaan asettaa myös kulttuuripoliittisia tavoitteita, kuten kansallisen historian muisteleminen, jolloin muisteleminen tehtävä on rakentaa käsitystä kansakunnasta. Tämä voi tapahtua esimerkiksi kirjallisten kaanonien avulla. Tekstien

kanonisointi ylläpitää ja hahmottelee kulttuurista muistia (Grabes 2008, 311–312), joka muuntuu ja elää ajassa, mutta on yhteydessä kansallisiin rajoihin.

Muistaminen on poliittisesti ja eettisesti latautunutta toimintaa, joka kytkeytyy valtaan ja auktoriteettiin: Kenellä on valtaa kuvailla ja määritellä menneisyyttä ja nykyisyyttä? Kuka muistaa ja kenen muistoja uskotaan? (Reading 2002, 2–4.) Kirjallisuudessa muistin käsittely voi näkyä esimerkiksi oman elämän muisteluna tai erilaisten sosiaalisten ryhmien tai yhteisöjen pyrkimyksinä rakentaa yhteistä menneisyyttä tai taistella omien oikeuksien puolesta. Feministisen ja queer-tutkimuksen näkökulmat auttavat punnitsemaan muistamisen suhdetta valtaan ja kysymyksiin siitä, ketä uskotaan, kenen muistot tulevat kerrotuiksi ja mikä jää unohduksiin. Sukupuoli, luokka ja etnisyyttä määrittävät sitä, miten kulttuurit rakentavat menneisyyttään, ja kulttuurisessa muistissa risteävätkin yksilölliset ja sosiaaliset ulottuvuudet (Hirsch & Smith 2002, 6–7).

Kirjallisuuden erityinen rooli muistikulttuurien rakentajana

Kulttuurisen muistin käsite on noussut merkittäväksi kirjallisuudentutkimuksen alalla. Kirjallisuus ottaa osaa muistikulttuurien rakentamiseen ja visioimiseen. Kirjallisuuden voi ymmärtää Astrid Erllin tapaan yhdeksi muistin mediumiksi eli ilmaisuvälineeksi. Muistia pidetään keskeisenä merkitysten ja arvojen muodostumisen paikkana, joka on sidoksissa ihmisen kognitiiviseen kapasiteettiin, havaintoihin, ajatteluun ja itseymmärrykseen. Kun tutkitaan muistia kirjallisuudessa, on otettava huomioon muistin materiaalin ulottuvuus eli ilmaisuväline, jolla muistia tuotetaan (Erll 2008, 4).

Monet kulttuurisen muistin tutkijat painottavat kaunokirjallisuuden esteettistä merkitystä muistin tuottajana (esim. Rigney 2021; Milevski & Wetenkamp 2022). Miten teoksen muotoon liittyvät, kielelliset tai kerronnalliset ratkaisut tuottavat käsitystä muistista? Minkälaisia metaforia tai motiiveja teksteissä hyödynnetään? Tekstuaaliset yksityiskohdat, muistoilla latautuneet paikat, esineet ja keholliset aistimukset korostuvat. Kirjallisuus voi tuottaa kulttuurista tietoa myös yksilöllisen muistin toiminnasta ja fiktiivisistä mielistä, niin kutsutusta *muistin mimesiksestä* (Erll & Rigney 2006). Marcel Proustin teossarja *Kadonnutta aikaa etsimässä* (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1927) noteerataan usein klassikkona, jossa muistot kumpuavat aistimuksista, tuntemuksista ja yksityiskohdista, jolloin mennyt tulee osaksi nykyisyyttä. Usein muistia problematisoidaan kirjallisuudessa henkilökohtaisen kirjoittamisen ja muistin tuottamisen keinoilla, kuten minämuotoisella kerronnalla ja kirjeiden, päiväkirjojen ja dokumentaariseksi esitetyn aineiston, kuten arkistojen, hyödyntämisellä. Esimerkiksi konkreettiset valokuvat ovat traumaattista muistia käsittelevässä kaunokirjallisuudessa usein tärkeitä motiiveja, kuten W. G. Sebaldin romaanissa *Austerlitz* (2001).

Muistitutkimuksen kenttä on monitieteinen, eli sen tiedontuotanto ei voi palautua vain yhteen tieteenalaan. Eri tieteenalat tutkimusperinteineen tuovat kulttuuriin muistitutkimukseen omat metodologiset kysymyksensä. Muistitutkimus itsessään on konstruktio, joka on rakentunut erilaisissa kielellisissä, sosiaalisissa, kansallisissa ja oppialakohtaisissa konteksteissa. Oppialojen runsaus ja käsitteiden heterogeenisyys onkin kulttuurisen muistitutkimuksen suurimpia haasteita. (Erll 2011a, 6; Korhonen 2016, 239–240.) Kirjallisuudentutkimuksen näkökulmaa muistiin voivat tukea esimerkiksi historiatieteen, psykologian ja kognitiotieteen tuottama tieto. Esimerkiksi

psykyen ja kokevan minän prosesseja tutkivan psykologian rinnalle kaunokirjallisuus tuo omat erityiset kielelliset ja kerronnalliset keinonsa, kuten eri aikamuotojen hyödyntämisen tai mahdollisuuden havainnoida ja kuvitella toisten mieliä. Myös intertekstuaaliset viittaukset toimivat kirjallisuuden muistina: minkälaisia yhteyksiä eri tekstien välille tuotetaan ja minkälaisia tulkintoja ne palvelevat? (ks. Lachmann 2008).

Kulttuurisen muistin tutkija voi löytää yhtymäkohtia kirjallisuudentutkimuksen lajitutkimukseen, esimerkiksi historiallisen romaanin ja sotaromaanin lajeihin. Nykykirjallisuus on usein lajihybridistä eli se hyödyntää monien eri lajien konventioita. Myös kertomuksentutkimus tarjoaa metodologista perustaa kulttuurisen muistin käsitteelle problematisoidessaan muistin, kertomuksen ja kokemuksen välisiä suhteita.

Kirjallisuus muistin ilmaisuvälineenä on ennen kaikkea vastaanottoon liittyvä ilmiö (Erlil 2011a, 160), sillä se toteutuu vain luettaessa ja keskusteltaessa. Muistikulttuurien tutkimuksessa kirjallisten teosten tutkimisen ohella huomiota voidaan kiinnittää myös vastaanottoon sekä kirjailijoiden asemaan ja merkitykseen kirjallisuusinstituutiossa ja kulttuurissa. Vastaanotto ei kulttuurisen muistin tutkimuksessa merkitse vain kirjallista vastaanottoa ja teoskriittikkejä, vaan se voidaan ymmärtää laajemmin: miten tekstit elävät ja muuntuvat erilaisissa sosiaalisissa konteksteissa ja kehittävät yhä uusia versioita itsestään (Rigney 2012, 11–12). Kirjallisuuden muistikulttuuri voi pitää sisällään kirjailijoiden teosten tulkinnan lisäksi niiden vastaanoton, kirja-arvioiden sekä yhteiskunnallisten ja akateemisten keskustelujen tutkimusta. Vastaanoton tutkimus voi osaltaan kertoa muistikulttuurien rakentumisen mekanismeista ja tarjota uusia näkökulmia niihin. Se voi valottaa myös sitä, miten muistia käytetään globaalilla aikakaudella kaupallisiin tarkoituksiin.

Ajassa muuttuva muisti ja kirjallisuuden muistityö

Muisti ja muistaminen ovat ajallisia ilmiöitä, ja usein muisti ymmärretään menneisyyteen ja taaksepäin katsomiseksi, omaan tai toisten menneeseen kokemukseen palaamiseksi. Muistiin liittyy *nostalgian* ja *melankolian* kaltaisia käsitteitä. Muistitutkimusta on syytetty menneisyyteen palaamiseksi, joka vaarantaa muutosvoiman ja tulevaisuuden toiveikkuuden (Bell 2006). Usein muistitutkimus käsitetäänkin niin, että tulevaisuus ajallisena ulottuvuutena jää sen ulkopuolelle ja siten jotain rajataan pois. Kuitenkin on alettu korostaa sitä, että muisti ei ole vain menneisyyden ilmiö vaan yhä enemmän puhutaan muistamisen merkityksestä nykyisyyden ja tulevaisuuden kannalta (Gutman, Sodaro & Brown 2010). Vaikka muistaminen suuntautuu menneeseen, se on aina nykyhetkessä tapahtuvaa toimintaa. Tällöin muistaminen ymmärretään siten, että se on aktiivista menneisyyden tekemistä nykyisyydeksi (esim. Bal 1999; Rigney 2005). Muisti mahdollistaa menneen ja nykyisyyden yhteyden tutkimisen. Muistaminen voi palvella nykyajan tavoitteita, kuten identiteettien rakentamista (ks. Meretoja 2018, 33–34).

Kirjallisuudella ja muilla taiteilla voi olla merkittävä rooli nykyisyyteen ja tulevaisuuteen suuntautuvassa muistin rakentamisessa. Kirjallisuudessa menneisyys tulee osaksi nykyisyyttä, eikä menneisyyttä käsitetä objektiksi tai varastoksi, jossa muistot pysyvät muuttumattomina. Muisti nähdään dynaamisena prosessina, joka voi olla monisuuntaista ja tuoda siten kirjallisuudessa yhteen eri aikoja ja paikkoja. Marianne Hirsch (2008) tarkoittaa *jälkimuistin* (*postmemory*) käsitteellä sitä, miten traumaattiset

kokemukset ”muistetaan” tarinoiden, valokuvien tai muiden edeltävien sukupolvien kokemuksista muistuttavien dokumenttien välityksellä. Jälkimuisti kuvaakin muistia nimenomaan affektiivisena luovuuden ja mielikuvituksen tuotoksena.

Michael Rothbergin hahmottelema *monisuuntaisen muistin* (*multidirectional memory*) käsite on ollut vaikutusvaltainen, sillä se hahmottaa muistin merkitystä juuri nykyisyyden ja tulevaisuuden kannalta. Rothberg (2009) kyseenalaistaa ajatuksen kilpailevasta muistista, joka perustuu eri identiteettiryhmien keskinäiseen kilpailuun omien muistikulttuuriensa merkityksellisyydestä. Muistikulttuurien välillä voi hänen mukaansa olla yhteyksiä ja lainaamista, eli ne toimivat transnationaalisesti.

Muistin ja historiankirjoituksen yhteys on pitkä ja monipolvinen, ja myös historian tutkimuksessa muisti ja kokemuksellisuus ovat nousseet tärkeiksi tutkimusta ohjaaviksi tekijöiksi. Jerome de Grootin (2009) mukaan kaunokirjallisuudessa näkyy, miten myös muut kuin historioitsijat käyttävät historiaa ja tulkitsevat, mitä historia merkitsee, miten se koetaan ja miten sitä myydään ja kierrätetään. Historia ei kuulu menneisyyteen, vaan erilaisia historioita tuotetaan yhä uudelleen kulttuurisissa instituutioissa ja käytänteissä.

Kirjallisuus kulttuurisen muistin työstäjänä tarjoaa näkökulmia siihen, mitä ja miten kerromme menneisyydestä ja miten hahmottelemme omaa paikkaamme muuttuvassa maailmassa. Birgit Neumannin (2008, 334) mukaan muistifiktio viittaa tarinoihin, joita yksilöt ja kulttuurit kertovat menneisyydestään vastatakseen kysymyksiin ”kuka minä olen” ja ”keitä me olemme”.

Mutta ovatko perhe, yhteiskunta ja ihmiskunta ainoat johonkin kuulumisen mahdollisuudet? Voidaankin kysyä, keitä ovat ”me”, joiden muistoista ja menneisyydestä kerrotaan. Ekokriittiset ja posthumanistiset näkökulmat ovat 2010-luvulla lisääntyneet ja tehneet tuloaan muistitutkimukseen (Driscoll & Knittel 2017), ja ne mahdollistavat uusien tutkimuskysymysten muotoilun suhteessa muuttuvaan muistiin ilmastomuutoksen aikakaudella. Myös kulttuurisen muistin tutkimuksessa on problematisoitu kulttuurin ja luonnon välistä vastakkainasettelua ja kiinnitetty huomiota muistin ihmiskeskeisyyteen ja humanistisiin lähtöoletuksiin (esim. Crownshaw 2017). Kulttuurisen muistin tutkimus ei rajoitu vain menneisyyttä esittävien tekstien tarkasteluun eikä edellytä menneisyyden kipukohtiin jäämistä. Ajalliseen hahmottamiseen liittyy myös tulevaisuuden ulottuvuus, ja muisti ilmenee aktiivisena muistamisena ja muisteluina – kirjallisuuden muistityönä.

- Kulttuurista muistitutkimusta tekevä tutkija ymmärtää suuntauksen monitieteiset lähtökohdat ja tuntee sen historialliset reunaehdot. Hän käsittää kirjallisuuden osaksi maailmaa ja tutkii, miten ja minkälaista ymmärrystä kaunokirjallisuus tuottaa muistin toiminnasta ja minkälaisissa kulttuurisissa prosesseissa muistoja välitetään, työstetään ja kierrätetään.
- Tutkija voi tarkastella esimerkiksi muistamisen tematiikkaa ja henkilöhahmojen muistiprosesseja sekä muistin rakentumisen mekanismeja kerronnassa, tekstin rakenteissa ja muodossa. Hän voi tutkia sitä, minkälaista muistia erilaiset genrekonventiot tai intertekstuaaliset viittaukset tuottavat. Tutkimuksen kohteena voi olla myös kaunokirjallisuuden vastaanotto eri muodoissaan.
- Kulttuurista muistitutkimusta tekevä kirjallisuudentutkija soveltaa kirjallisuuteen monitieteisen muistitutkimuksen käsitteitä, kuten *monisuuntainen muisti* tai *jälki-muisti*, ja etsii yhtymäkohtia ja yhteisiä kysymyksiä muiden tieteenalojen kanssa. Kulttuurisen muistin käsite vaatii tutkijalta käsitteen problematisointia suhteessa erilaisiin paikallisiin ja globaaleihin konteksteihin.

Lähteet

- Alexander, Jeffrey C. 2004: Toward a Theory of Cultural Trauma. Teoksessa Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr (toim.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. 1–30. <https://doi.org/10.1525/california/9780520235946.003.0001>.
- Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian 2010: Introduction. Teoksessa Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (toim.) *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 1–16.
- Assmann, Jan 2008: Communicative and Cultural Memory. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *Cultural Memory Studies. International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 109–119.
- Bal, Mieke 1999: Introduction. Teoksessa Bal, Mieke – Crewe, Jonathan – Spitzer, Leo (toim.) *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*. Hanover: University Press of New England.
- Bell, Duncan 2006: Introduction. Memory, Trauma and World Politics. Teoksessa Bell, Duncan (toim.) *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship Between Past and Present*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 1–29.
- Blacker, Uilleam – Etkind, Alexander 2013: Introduction. Teoksessa Blacker, Uilleam – Etkind, Alexander – Fedor, Julie (toim.) *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan. 1–22.
- Crownshaw, Richard 2017: Cultural Memory Studies in the Epoch of the Anthropocene. Teoksessa Bond, Lucy – Craps, Stef – Vermeulen, Pieter (toim.) *Memory Unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies*. New York: Berghahn Books. 242–257.
- Dijck, José van 2007: *Mediated Memories in the Digital Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Driscoll, Kári – Knittel, Susanne C. 2017: Memory after Humanism. – *Parallax* 4/2017 s. 379–383. <https://doi.org/10.1080/13534645.2017.1374507>.
- Edkins, Jenny 2003: *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erll, Astrid – Rigney, Ann 2006. Literature and the Production of Cultural Memory. Introduction. *European Journal of English Studies* 2/2003 s. 111–116. <https://doi.org/10.1080/13825570600753394>.
- Erll, Astrid 2008: Cultural Memory Studies. An Introduction. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 1–15. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.0.1>.
- Erll, Astrid 2011a: *Memory in Culture*. Käänt. Sara B. Young. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Erll, Astrid 2011b: Travelling Memory. – *Parallax* 4/2011 s. 4–18. <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>.
- Grabes, Herbert 2008: Cultural Memory and the Literary Canon. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 311–319.
- Groot, Jerome de 2009: *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London: Routledge.
- Gutman, Yitaf – Sodaro, Amy – Brown, Adam D. 2010: Introduction. Memory and the Future. Why a Change of Focus is Necessary? Teoksessa Gutman, Yitaf – Sodaro, Amy – Brown, Adam D. (toim.) *Memory and the Future. Transnational Politics, Ethics and Society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 1–11.
- Halbwachs, Maurice 1992: *On Collective Memory*. Käänt. ja toim. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago press. Ranskankielinen alkuteos 1925.
- Hirsch, Marianne – Smith, Valerie 2002: Feminism and Cultural Memory. An Introduction. – *Signs* 1/2002 s. 1–19.
- Hirsch, Marianne 2008: The Generation of Postmemory. – *Poetics Today* 1/2008 s. 103–128. <http://dx.doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.

- Hoskins, Andrew 2018: *The Restless Past. An Introduction to Digital Memory and Media*. Teoksessa Hoskins, Andrew (toim.) *Digital Memory Studies. Media Pasts in Transition*. London: Routledge.
- Jytilä, Riitta 2022: *Traumaattinen muisti nykyproosassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1485>.
- Kennedy, Rosanne 2020: Trauma and Cultural Memory Studies. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 54–65.
- Korhonen, Kuisma 2016: Kulttuurinen muisti ja kirjallisuus. Teoksessa Väyrynen, Kari – Pulkkinen, Jarmo (toim.) *Historian teoria. Lingvistikästä käänteestä mahdolliseen historiaan*. Tampere: Vastapaino. 237–269.
- Laanes, Eneken – Meretoja, Hanna 2021: Editorial. Cultural Memorial Forms. – *Memory Studies*, 1/2021 s. 3–9. <https://doi.org/10.1177/1750698020976455>.
- Lachmann, Renate 2008: Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 301–310. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.5.301>.
- Linna, Väinö 1954: *Tuntematon sotilas*. Helsinki: WSOY.
- Meretoja, Hanna 2018: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Milevski, Urania – Wetenkamp, Lena 2022: Introduction. Relations between Literary Theory and Memory Studies. – *Journal of Literary Theory* 2/2022 s. 197–212. <https://doi.org/10.1515/jlt-2022-2022>.
- Neumann, Birgit 2008: The Literary Representation of Memory. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 333–343. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.5.333>.
- Nora, Pierre 1989: Between Memory and History. *Les Lieux de Mémoire*. – *Representations* 26/1989 s. 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>.
- Oksanen, Sofi 2008: *Puhdistus*. Helsinki: WSOY.
- Proust, Marcel 1968–2007: *Kadonnutta aikaa etsimässä*. Teossarja, useita suomentajia. Helsinki: Otava. Ranskankieliset alkuperäisteokset 1913–1927.
- Reading, Anna 2002: *The Social Inheritance of the Holocaust. Gender, Culture and Memory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rigney, Ann 2012: *The Afterlives of Walter Scott. Memory on the Move*. Oxford: Oxford University Press.
- Rigney, Ann 2021: Remaking Memory and the Agency of the Aesthetic. – *Memory Studies* 1/2021 s. 10–23. <https://doi.org/10.1177/1750698020976456>.
- Rothberg, Michael 2009: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Sebald, W. G. 2001: *Austerlitz*. Munich: C. Hanser.

Kulttuurinen traumatutkimus

Hanna Meretoja

© <https://orcid.org/0000-0002-8243-6371>

Trauman käsite juontaa juurensa kreikan haavaa tarkoittavaan sanaan (τραῦμα, *traûma*). Lääketieteessä se on merkinnyt aina antiikin ajoista lähtien fyysistä vauriota, mutta 1800-luvulla sanan merkitys alkoi muuttua: se alkoi yleiskielessä viitata pikemminkin psyykkisiin haavoihin, jälkiin, joita katastrofaaliset, haavoittavat tapahtumat tai pitkäkestoinen stressi jättävät mieleen. Nykyään trauma tarkoittaa ennen kaikkea järkyttävien tapahtumien aiheuttamaa pitkäkestoista henkistä vauriota yksilössä tai yhteisössä. Kulttuurinen traumatutkimus tarkastelee yksilöiden ja yhteisön tapoja kokea ja merkityksellistää traumaattisia tapahtumia ja kiinnittää huomion traumakemusten kulttuurisesti välittyneeseen luonteeseen.

Viime vuosikymmeninä traumasta on muodostunut vaikutusvaltainen tulkintakehys sekä humanistisessa tutkimuksessa että yhteiskunnassa laajemmin. Historiaa jäsennetään sellaisten kollektiivisesti traumaattisten tapahtumien kautta kuin orjakauppa, maailmansodat, holokausti ja syyskuun yhdennentoista kaksoistorni-iskut. Suomessakin puhutaan ylisukupolvisista traumaista, jotka liittyvät sotien perinnön siirtymiseen sukupolvelta toiselle. Suuronnettomuuksien ja joukkoväkivallan, kuten tsunamien ja kouluampumisten, jälkeen on tullut tavaksi järjestää traumaterapiaa. Trauman käsite on tullut osaksi ihmisten arkiymmärrystä niin, että sekä henkilökohdaisia että yhteisöjen kokemia järkyttäviä tapahtumia kuvataan usein trauman käsitteellisessä viitekehyksessä. Traumapuhe on yleistynyt siinä määrin, että puhutaan jopa *traumakulttuurista* (Luckhurst 2008; Kurtz 2018; Kaplan 2015). Uhrin ja traumatisoituneen subjektipositiot ovat kulttuurisesti tarjolla ja ne voidaan omaksua ikään kuin valmiina identiteettinä. Toisinaan arkipuheessa pieniäkin vastoinkäymisiä saatetaan kuvata traumaattisiksi, jolloin trauman käsite on vaarassa trivialisoitua. Samalla trauman käsite on kuitenkin noussut tärkeäksi henkilökohtaisen ja kulttuurisen itseymmärryksen välineeksi. Se antaa työkaluja käsitellä sitä, miten menneisyyden järkyttävät tapahtumat vainoavat meitä ja miten niiden jäljet muovaavat nykyhetkeä.

Kulttuurinen traumatutkimus pureutuu traumaattisiin väkivallan historioihin, jotka ovat muovanneet monien elämismaailmaa ja kulttuurista todellisuutta. Nämä tarinat määrittävät nykyaikaa eri tavoin ja koskevat niitäkin, jotka eivät ole suoraan väkivallan tai alistamisen uhreja. Ne herättävät kysymyksiä kollektiivisesta vastuusta, kuten esimerkiksi siitä, miten estää traumaattisten tapahtumien toistuminen ja siirtyminen sukupolvelta toiselle ja miten kohdata rakenteellinen väkivalta, jonka

olemme perineet menneisyydestä ja jota ylläpidämme nykyisyydessä (Rothberg 2019; Buelens, Durrant & Eaglestone 2014). Kirjallisuus on tärkeä näiden kysymysten käsitelyn foorumi.

Traumateoria on tieteidenvälistä ja saa erilaisia painotuksia eri tieteenaloilla. Traumaa voi lähestyä niin kirjallisuudentutkimuksen, kulttuurintutkimuksen, yhteiskuntatieteiden, filosofian, psykologian, oikeustieteen kuin lääketieteen näkökulmista. Kulttuurinen traumatutkimus kiinnittää huomion siihen, että trauma ei ole vain yksilöä koskeva psykologinen ilmiö vaan kulttuurisesti, yhteiskunnallisesti ja historiallisesti välittynyt ja määrittynyt ilmiö (ks. esim. Tal 1996; Griffiths 2018; Davis & Meretoja 2020). Traumaan keskittyvä kirjallisuudentutkimus erittelee kirjallisuuden erityisiä tapoja käsitellä traumaattisia tapahtumia ja kokemuksia. Kirjallisuus voi esimerkiksi antaa hahmon ahdistavista kokemuksista kertomisen vaikeudelle, tai se voi nostaa esiin erilaiset tavat, joilla trauma kokemusten ymmärtämisen tapana on kytköksissä valtasuhteisiin.

Traumateorian juuret

Traumateorian juuret juontuvat lääketieteellisen ja juridisen diskurssin risteyskohtiin. Teollinen vallankumous ja siihen kytkeytyvä teknologian kehitys synnyttivät uudenlaisia lääketieteellisiä ja oikeustieteellisiä haasteita. Erityisesti varhaisilla junaonnettomuuksilla 1830-luvulta lähtien oli keskeinen rooli psyykkisen trauman kategorian synnyssä. Junaonnettomuuksista selvinneillä oli erikoisia, toimintakyvyn lamaannuttavia oireita, joille ei voitu osoittaa fyysistä syytä. Varhaiset traumaattisia oireita kuvaavat nimitykset, kuten kirurgi John Erichsenin ”rautatieselkäranka” (*railway spine*) ja Hermann Oppenheimin ”traumaattinen neuroosi”, perustuivat vielä ajatukseen siitä, että ilmiön taustalla on neurologinen vaurio. Vähitellen trauma alettiin kuitenkin ymmärtää yhä enemmän psykopatologisena ilmiönä. Yksi ensimmäisistä, jotka näkivät henkisen shokin trauman aiheuttajana, oli ranskalainen neurologi Jean-Martin Charcot, joka korosti hysterian roolia trauman ymmärtämisessä. Hän myös järjesti näytöksiä, joissa naispotilaiden hysteriaa esiteltiin yleisölle tavalla, joka saattoi itsessään traumatisoida heitä. (Ks. Sütterlin 2020.)

1900-luvulla Sigmund Freud ja muut varhaiset psykoanalyytikot kohtasivat ensimmäisestä maailmansodasta palaavia sotilaita. Freud totesi, että heidän oirehdintaansa leimasi ajallinen viive (*Nachträglichkeit*). Trauma alettiin nähdä yhä selkeämmin psykologisena ilmiönä – mielen vauriona, jonka aiheuttajana on järkyttävä, vaikeasti muistettava ja sanallistettava tapahtuma. Lääketieteellisen näkökulman lisäksi keskustelussa painottui juridinen näkökulma, sillä traumatisoituneet, olivat he sitten sodasta palanneita tai työperäisten onnettomuuksien uhreja, hakivat kompensatiota psyykkisistä vaurioistaan. 1900-luvun alkupuolella epäluulo sotilaiden ”sotapsykoosia” (*shell shock*) kohtaan oli vielä yleistä: heidän ajateltiin teeskentelevän saadakseen hyvitystä tai välttääkseen rintamalle paluun. Toisen maailmansodan ja holokaustin jälkeen asenteet alkoivat muuttua, ja trauma muodostui legitiimiksi kategoriaksi, jolla selittää psyykkistä vauriota, olipa sen syynä järkyttävän väkivallan kokeminen uhrin, tekijän tai todistajan roolissa. Vähitellen vakiintui ajatus siitä, että trauma on todellinen ilmiö, vaikka sille ei ole fyysistä, ruumiillista syytä. (Ks. Davis & Meretoja 2020.)

Traumatutkimuksen kehityksen keskeinen merkkipaalu sijoittuu 1980-luvulle, jolloin *posttraumaattinen oireyhtymä* tai *traumaperäinen stressihäiriö* (PTSD, *post-traumatic stress disorder*) hyväksyttiin osaksi tautiluokitusta ja siitä tuli virallinen lääketieteellinen kategoria. Sitä käytettiin ennen kaikkea psykiatrisena diagnoosina Vietnamin sodassa taistelleille miehille, jotka kärsivät sodasta palattuaan toistuvista painajaisista, hallusinaatioista ja takaumista (*flashback*). Elokvateollisuuden ja muun populaarikulttuurin kautta Vietnamin veteraanien traumaoireet löysivät nopeasti tiensä jaettuun kulttuuriseen mielikuvitukseen.

Historiallinen maailma kulttuurisesti määrittyneenä mahdollisuustilana muuttui siis siten, että lääketieteellisen yhteisön tuli mahdolliseksi hyväksyä uusi diagnostinen kategoria, ja tämä uusi lääketieteellinen kategoria puolestaan edisti trauman sosiaalista ja moraalista tunnustamista (Fassin & Rechtman 2009; Davis & Meretoja 2020). Avautui diskursiivinen tila, joka tunnisti todelliseksi trauman sekä tarpeen hoitaa sitä ja tarjota uhreille hyvitystä. Kuten Didier Fassin ja Richard Rechtman (2009, 5) esittävät trauman käsitteen historiaa käsittelevässä tutkimuksessaan, trauman ”moraalitaloudessa” tapahtui merkittävä käänne, kun trauman käsite tuotti uudenlaisen uhrin statuksen. Tuolloin trauman kokeneen uhrin positio tuli kulttuurisesti saataville. Tuosta subjektipositioista käsin potilas saattoi vaatia hoitoa ja poliittinen toimija oikeutta ja kuulluksi tulemistä.

Traumapuhe on nykyään niin yleistä sekä yksilöiden että yhteisöjen kokeman väkivallan kehystämisessä, että helposti unohtuu, miten suuresta sosiaalisesta murroksesta on kyse. Murroksen myötä on tunnistettu, että järkyttävä menneisyys voi määrittää nykyhetkeä ja oirehtia siinä epäsuorasti, esimerkiksi hiljaisuuksien sekä toistuvien, häiritsevien, mieleen tunkeutuvien ajatusten ja mielikuvien kautta. Traumateoria loi uuden sanaston ja tulkintakehyksen, jolla voi ymmärtää järkyttäviä tapahtumia kokeneiden kärsimystä ja lähestyä traumaa paitsi perusteena saada hoitoa myös ilmiönä, joka velvoittaa meitä eri tavoin. Sen pohjalta voidaan esimerkiksi pohtia velvollisuuttamme käsitellä traumaattisia historiallisia tapahtumia osana kulttuurista muistia (ks. luku Kulttuurinen muistitutkimus).

Se, että traumapuhe on vakiintunut osaksi kulttuurista itseymmärrystä, kertoo muutoksesta yhteisöjen menneisyys-suhteessa. Vähitellen on rakentunut laaja yhteisymmärrys siitä, että menneisydessä tapahtunut väkivalta jättää jälkensä nykyiseen ja tulevaan, käsittelemätön menneisyys vainoaa yksilöitä ja yhteisöjä, menneisyyden epäoikeudenmukaisuuksista on käytävä yhteiskunnallista keskustelua ja niiden kulttuurinen käsittely on välttämätöntä, jotta niiden toistuminen voitaisiin välttää. Se, että kirjallisuudella voi olla tärkeä rooli yhteisölle sen käsitellessä vaikeaa menneisyyttään, kuten sotatraumoja, on ollut ilmeistä Suomessa, jossa erityisesti Väinö Linnan *Tunte-maton sotilas* (1954) mahdollisti sotaa koskevan kulttuurisen muistin rakentumisen sellaisen kertomuksen pohjalta, johon myös tavalliset rivisotilaat pystyivät samaistumaan (Haapala 2021). Viime aikoina Iida Rauman *Hävitys* (2022) on nostanut julki-seen keskusteluun kouluväkivallan traumaattisuuden ja Susanna Hastin *Ruumis/huoneet* (2022) seksuaalisen väkivallan rakenteellisena ongelmana. Kirjallisuudentutkimus voi tarkastella teosten tapaa käsitellä traumaattisia kokemuksia temaattisella tasolla, eritellä teosten traumakerrontaa ja muita esteettisiä keinoja tai ottaa huomioon kirjallisen muodon ja sisällön yhteenkietoutumisen niissä (ks. Jytilä 2024; Merivuori 2024).

Psykoanalyttinen traumatutkimus

Kirjallisuudentutkimus on olennaisesti muovannut kulttuurista traumatutkimusta, joka muotoutui 1990-luvulla. Traumateorian suosio liittyy siirtymään tekstikeskeisistä suuntauksista maailmakeskeisiin, jolloin virisi kiinnostus kirjallisuuden merkitykseen historian ymmärtämisessä ja eettisten ja yhteiskunnallisten kysymysten käsittelijänä. Jälkistrukturalismin hallitsemassa teoriailmapiirissä traumateoria näyttäytyi mahdollisuutena tuoda historia takaisin kirjallisuudentutkimuksen ytimeen sekä nähdä kirjallisuus poliittisesti ja eettisesti relevanttina, yhteydessä todelliseen maailmaan ja siinä esiintyviin väkivallan ja epäoikeudenmukaisuuden kokemuksiin (ks. Davis 2020). Postmodernismin jälkeen koettiin tarvetta korostaa, ettei kirjallisuus ole pelkkää itseensä viittaavaa tekstuaalista leikkiä, vaan sillä on voimaa käsitellä vaikeita kokemuksia ja työstää väkivaltaisten tapahtumien jättämiä jälkiä.

Samaan aikaan holokaustitutkimus ja kulttuurinen muistitutkimus muodostuivat tärkeiksi monitieteisiksi suuntauksiksi, jotka osin risteävät traumatutkimuksen kanssa (ks. luku Kulttuurinen muistitutkimus). Toisesta maailmansodasta ja holokaustista oli kulunut sen verran aikaa, että etäisyys mahdollisti traumaattisten tapahtumien käsittelemisen kirjallisuudessa. Kulttuurisen muistitutkimuksen ytimessä ovat olleet kollektiiviset väkivallan kokemukset ja traumaattiset muistikulttuurit.¹

Kirjallisuudentutkimuksellista traumatutkimusta on muovannut voimakkaasti psykoanalyttinen ja jälkistrukturalistinen traumateoria. Freudiin juurensa juontava psykoanalyttinen traditio korostaa, että trauma liittyy yksilön kyvyttömyyteen muistaa tuskallisia kokemuksiaan tai kertoa niistä. Traumaattista tapahtumaa koskevat muistikuvat ovat fragmentaarisia, eikä niistä saa rakennettua yhtenäistä kertomusta. Kirjallisuudentutkimuksessa erityisen vaikutusvaltaisia traumateoreetikkoja ovat olleet Cathy Caruth (1995, 1996), Shoshana Felman ja Dori Laub (Felman & Laub 1992) sekä historioitsija Dominick LaCapra (1994, 2001). He loivat pohjan psykoanalyttisesti orientoituneelle kulttuuriselle traumateorialle.

Caruth esittää teoksessaan *Unclaimed Experience* (1996, 6), että trauman kokeneita vainoamaan ei palaa vain väkivaltainen tapahtuma vaan ”se, miten sen väkivaltaisuutta ei ole vielä kunnolla tiedetty”. Hän korostaa Freudin tavoin trauman rakenteelle ominaista ajallista viivettä: traumaa luonnehtii viivästynyt reaktio järkyttävään tapahtumaan, jota sen kokija ei pysty käsittelemään tapahtumahetkellä vaan joka oirehtii myöhemmin mieleen tunkeutuvina ajatuksina, takaumina tai painajaisina. Caruth (1995, 8) esittää, että ”traumaattista tapahtumaa ei koeta sen tapahtumahetkellä” ja sitä on ylipäättään vaikea kokea, koska se on eräänlainen murtuma, jota ei saa nivottua osaksi kokemusten jatkumoa. Traumassa käsittelemätön menneisyys palaa vainoamaan yksilöä. Se tunkeutuu tajuntaan häiritsevinä kuvina ja ruumiillisina oireina, eikä sitä pysty prosessoimaan kuten muita muistoja. Felman ja Laub (1992) korostavat Caruthin tavoin sitä, mikä pakenee ilmaisua, tulkintaa ja käsityskykyä.

Caruthilla, Felmanilla ja Laubilla psykoanalyttinen ajatus traumaan kuuluvasta ajallisesta viiveestä yhdistyy jälkistrukturalistiseen, etenkin lacanilaiseen, ajatukseen kielestä rakenteena, jolla on symbolinen ja imaginaarinen ulottuvuus (ks. luku Psykoanalyttinen kirjallisuudentutkimus). Erityisesti Yalen koulukunnan dekonstruktio-nismi on muovannut Caruthin, Felmanin ja Laubin traumakäsitystä. Heitä kiinnostaa

1 Traumatutkimuksen ja kulttuurisen muistitutkimuksen suhteesta ks. Kennedy 2020.

se, miten trauma näkyy kielen oireiluna – ilmeten siinä, mitä ei sanota, aukoissa ja hiljaisuuksissa, kielen katkoksissa ja murtumissa. He näkevät traumafiktion jäljittelevän kielen tasolla traumaattista kokemusta. Tämän ajattelutavan mukaisesti Anne Whitehead (2004) tarkastelee traumafiktioille keskeisinä keinoina kerronnan fragmentaarisuutta, kaoottisuutta, hiljaisuuksia ja kertomatta jättämistä. Esimerkiksi epälineaarinen kerronta ja kertomusmuodon hajoaminen voivat heijastaa psyyken hajoamista. Tämän ajatteluperinteen pohjalta on syntynyt tietynlainen normatiivinen traumaestetiikka, joka ihannoii modernistiselle kirjallisuudelle ominaista katkelmallisuutta ja aukkoista kerrontaa. 2010-luvulta lähtien traumatutkimus on kuitenkin alkanut tunnistaa aiempaa paremmin, että on monenlaisia tapoja käsitellä traumoja. Tutkimuskohteet ovat laajentuneet modernismista realismiin, populaarikulttuuriin ja eri kulttuuripiirien kirjallisuuksiin. (Ks. Craps 2013; Bond & Craps 2020.)

Sosio-kulttuuriset lähestymistavat ovat esittäneet, että katastrofaaliset tapahtumat synnyttävät kulttuurisia traumoja, jotka vaikuttavat kokonaiseen yhteisöön ja voivat johtaa tarpeeseen uudelleenarvioida ja uudelleenkertoa kollektiivisia identiteettejä (Eyerman 2001; Alexander 2012; Madigan 2020). Psykoanalyttisen traumateorian pohjalta on ajateltu, että myös kulttuuristen traumojen käsittelylle on ominaista ajallinen viive. Tämä viive näkyy esimerkiksi siinä, että holokaustin ja toisen maailmansodan kokeneet kirjoittivat huomattavan vähän omista traumakokemuksistaan, kun taas heidän lapsenlapsensa, niin sanotun kolmannen polven kirjailijat, ovat kirjoittaneet holokaustista ja toisen maailmansodan kauhuista niin paljon, että puhutaan muistibuumista (ks. Meretoja & Kähkönen 2010; Meretoja 2010; Jyttilä 2022).

Traumatutkimuksen uudet suunnat ja haasteet

2000-luvulla traumatutkimus on laajentunut tapahtumakeskeisyydestä kohti uusia suuntia, jotka ottavat huomioon traumaattisten kokemusten prosessuaalisuuden ja arkisuuden. Jo 1990-luvun alussa Laura S. Brown esitti, että tautiluokituksessa oleva trauman määritelmä on lähtökohdiltaan miehinäinen ja sivuuttaa naisten kokemusmaailman. Määritelmän mukaan trauman aiheuttaa sellainen ymmärryksen tavoittamattomiin jäävä äärimmäinen tapahtuma, joka on tavanomaisen inhimillisen kokemuksen piirin ulkopuolella (”an event outside the range of usual human experience”) (Brown 1995, 100). Määritelmän lähtökohtana on sodan kaltainen tavallisen kokemuksen ulkopuolelle rajautuva tapahtuma. Monien naisten arkista kokemusmaailmaa kuitenkin määrittää jatkuva alistaminen ja toistuva henkinen tai fyysinen väkivalta, jota määritelmä ei tunnista. Ajatus trauman poikkeuksellisuudesta ottaa lähtökohdakseen valkoisten, etuoikeutettujen miesten kokemuksen ja siitä poikkeamisen. Keskittymällä katastrofaalisiin tapahtumiin suuri osa traumatutkimuksesta sivuuttaa ne traumaattiset prosessit ja rakenteet, jotka muodostavat naisille, rodullistetuille ja muille vähemmistöryhmille jokapäiväisen, arkisen todellisuuden (ks. Herman 1992; Brown 1995; Rothberg 2009; Buelens, Durrant & Eaglestone 2014). On tärkeää pohtia, millaiset kokemukset mielletään traumatisoiviksi ja mitä yhteiskunnallisia valtasuhteita tähän liittyy.

Lääketieteellinen trauman määritelmä on ongelmallisen universalisoiva. Se sulkee pois paitsi monet naisten ja vähemmistöryhmien traumaattiset kokemukset myös eri kulttuuripiireihin kuuluvien kokemukset. Traumatutkimuksessa onkin viime

vuosikymmeninä kyseenalaistettu traumateorian eurosentrisyys. Traumateorian juuret ovat teollistuneessa lännessä, joten on syytä pohtia, missä määrin se on yleistettävissä eri kulttuuripiireihin. On kysytty, voiko traumatutkimus olla uusi kolonialismin muoto, joka yrittää selittää länsimaaisista näkökulmista muita geopolittisiä kriisejä. Viime aikoina on tehty yhä enemmän jälkikoloniaalisia ja traumateoreettisia suuntauksia yhdistävää tutkimusta, joka pyrkii olemaan sensitiivistä traumaattisten kokemusten moninaisuudelle. (Ks. Craps 2013; Buelens, Durrant & Eaglestone 2014; Durrant & Topper 2020.)

Psykoanalyttiseen ajatteluun ja jälkistrukturalismiin kytkeytyvä traumatutkimus on korostanut sitä, miten trauma pakenee kieltä ja kerrontaa, mutta tämän oletuksen kyseenalaistumisen myötä huomio on siirtynyt niiden esteettisten keinojen moninaisuuteen, joilla trauman henkilökohtaisia ja kulttuurisia ulottuvuuksia voi käsitellä. Korostamalla vaikeutta puhua traumaattisista kokemuksista saatetaan sivuuttaa traumatisoituneiden tarve kertoa oma tarinansa ja mahdollisuus kokemusten jakamiseen erilaisin esteettisin keinoin (ks. Mandel 2006; Trezise 2013; Balaev 2014; Marquart 2015). Esimerkiksi Hanya Yanagiharan *Pieni elämä* (*A Little Life*, 2015) käsittelee traumakokemusta melko perinteisen realistisen kerronnan keinoin, jonka monet ovat kokeneet puhuttelevana ja samaistuttavana. Hermeneuttisen traumatutkimuksen välinein voi analysoida esimerkiksi traumaattisten kokemusten ajallista kerroksellisuutta, traumaattista todellisuutta jatkuvana kokemusmaailmana (ei vain yksittäisenä tapahtumana), traumaa suhteessa kerronnalliseen toimijuuteen ja mahdollisen tajuun sekä erilaisia kertomisen muotoja (mukaan lukien dialoginen, ei-subsumptiivinen kerronta) tapana käsitellä traumaattisia kokemuksia (Meretoja 2020).

Traumatutkimus on perinteisesti nähty menneisyyttä koskevana tutkimussuuntauksena, mutta viime vuosina on kiinnitetty yhä enemmän huomiota siihen, että trauma voi koskea myös tulevaa. Traumaa tulkintakehyksenä ei käytetä enää puhuttaessa vain menneisyyden vaikeista asioista vaan myös tulevaisuutta koskevasta huolestesta. Aikamme suuria globaaleja ahdistuksen aiheita ovat ilmastonmuutos, luontokato ja ydinsodan pelko. Erityisesti ympäristöahdistusta koskevassa keskustelussa trauman kieli on yleistynyt. Tulevien katastrofien yhteydessä puhutaan pre-traumaattisesta stressistä, tulevaisuustraumasta, pre-traumasta, ilmastotraumasta ja antroposeenin traumasta (ks. Crownshaw 2017; Craps 2020; Craps & Crownshaw 2018; Kaplan 2015; Teittinen 2020, 2024). Näillä käsitteillä on pyritty sanallistamaan pelkoa tulevasta tuhosta, kuten ydintuhosta ja ympäristötuhosta, jotka uhkaavat ihmisen ja muiden lajien elinmahdollisuuksia. Myös vakavan sairauden aiheuttama ennakoitavissa olevan tulevaisuuden menettäminen voi olla tulevaa koskeva traumaattinen kokemus (Winning 2020; Meretoja 2020, 2023). Viime vuosina kulttuurinen traumatutkimus onkin ammentanut aineksia niin ekokritiikistä ja posthumanismista kuin kulttuuriesta terveyden tutkimuksesta.

Traumateorian sisällä on alusta asti käyty väittelyä sen keskeisistä käsitteistä. Kulttuurisen traumatutkimuksen yksi ydinkiista on koskenut kysymystä siitä, voidaanko puhua mielekkäästi kulttuurisesta traumasta: missä määrin kulttuuriset, kollektiiviset traumat voidaan rinnastaa yksilöiden kokemuksiin psyykkisiin traumoihin vai onko kyseessä eräänlainen kategoriavirhe (ks. Leys 2000; LaCapra 2001; Kansteiner 2004). Viimeaikaisissa keskusteluissa on korostettu tarvetta ajatella kulttuurisia traumoja *relaationaalisesti* (eikä niinkään kollektiivisen identiteetin käsitteen pohjalta) – tarkastelemalla, miten traumaattiset kokemukset rakentuvat aina suhteessa laajempiin, liikkeessä

olevien kulttuuristen merkitysten, kertomusten ja erilaisten toimijoiden verkostoihin (Erll 2020, 551–556; Craps & Bond 2020, 110; Jytilä 2022, 18).

Toiset taas ovat esittäneet, että traumateorian kytkökset psykologiaan johtavat helposti yksilön traumaan keskittymiseen, jolloin vaarana on, että trauman sosiaaliset ulottuvuudet sivuutetaan (ks. Kaplan 2005; Alexander 2012). On myös kysytty, tuottaako traumapuhe uhritumisen kulttuuria ja johtaako se toisten kärsimyksen myymiiseen voitontavoittelun nimissä (ks. Farrell 1998; Kaplan 2005; Luckhurst 2008; Rothe 2011). Tutkijat ovat nostaneet esiin kysymyksen siitä, pitäisikö trauman käsitettä ajatella uudelleen suhteessa viimeaikaisiin keskusteluihin tarpeesta nostaa esiin tekijän ja uhrin kategorioiden rinnalle muita subjektipositioita, kuten *osallisen subjektin* (*implicated subject*) positio, käsitellessämme väkivallan historioita ja niihin kytkeytyvää kollektiivista vastuuta (ks. Sanyal 2015; Meretoja 2018; Rothberg 2019). Traumatutkimusta on myös kritisoitu keskittymisestä menneisyyden kielteisiin tapahtumiin, väkivallan eri muotoihin (ks. Rigney 2018). Kulttuurisen muistitutkimuksen piirissä puhutaan muistitutkimuksen ”positiivisesta käänteestä”: tarpeesta korostaa menneisyyteen liittyvää toivoa, toimijuutta ja myönteisiä tapahtumia sen sijaan, että keskitytään vain menneisyyden traumaattisiin ulottuvuuksiin. (Davis & Meretoja 2020, 4–5.)

Traumakokemusten kulttuuriset ulottuvuudet

Kulttuurin ja trauman suhde on keskeinen kirjallisuustieteelliselle traumatutkimukselle. Psykologia on keskittynyt psyykkisiin jälkiin, joita traumaattinen tapahtuma jättää yksilöön, mutta kirjallisuudentutkimuksen kannalta tärkeään rooliin nousevat trauman kulttuuriset ja yhteiskunnalliset ulottuvuudet. Myös yksilön traumaattinen kokemus on kulttuurisesti välittyntä. Kulttuuriset merkitysjärjestelmät antavat tiettyjä merkityksiä erilaisille väkivallan muodoille, kuten rodulliselle ja sukupuolittuneelle väkivallalle, mutta myös muut vaikeat kokemukset, jotka saattavat tuntua yksilön ruumiiseen rajautuvilta, kuten vakavan sairastumisen tai menetyksen aiheuttamat elämänkriisit, ovat kulttuurisesti välittyneitä. Esimerkiksi Anne Boyerin *The Undying* (2019) tekee tätä näkyväksi käsittelemällä kirjoittajan omaa rintasyöpään sairastumisen traumaa osana rintasyövän kulttuurihistoriaa.

Kirjallisuustieteellinen traumatutkimus tarkastelee usein kirjallisuuden tapoja käsitellä historiallisia katastrofeja ja niiden vaikutuksia yksilöihin ja yhteisöihin. Kulttuurisen muistitutkimuksen tavoin se on kiinnostunut kirjallisuuden keinoista tutkia yksilöllisen ja kulttuurisen vuorovaikutusta traumaattisten kokemusten kerronnallistamisessa. Kirjallisuuden keskeistä aihepiiriä ovat traumaattiset kokemukset, jotka liittyvät väkivaltaan, sotiin ja luonnonkatastrofeihin. Kirjallisuus itsessään myös osallistuu traumaattisen muistikulttuurin työstämiseen. Yksi tapa tehdä kirjallisuustieteellistä traumatutkimusta on tarkastella nimenomaan traumakulttuuria ja kirjallisuuden roolia sen rakentamisessa ja haastamisessa. Tähän liittyy tietoisuus traumapuheesta niin tärkeänä osana länsimaista kulttuuria, että siinä tulkitaan usein traumaattisiksi sellaisiakin kokemuksia, joille annettaisiin toisenlaisia merkityksiä muissa kulttuurisissa konteksteissa (ks. LaCapra 2001; Kansteiner 2004; Kaplan 2005; Fassin & Rechtman 2009).

Trauman käsite voidaan ymmärtää eräänlaisena ”solmukohtana”, joka ylittää fyysisen ja psyykkisen, yksilöllisen ja kollektiivisen sekä luonnon ja kulttuurin

vastakkainasettelut (Luckhurst 2008, 14) ja jossa ”kohtaavat erilaiset poliittiset, taloudelliset, kulttuuriset, psykologiset tai ekologiset elementit” (Jytilä 2022, 16–17). Tällöin trauma ei näyntyä yksilöpsykologisena ongelmana, vaan se on kulttuurisesti määrittävä ja valtasuhteisiin kietoutuva ilmiö. Sen sijaan, että trauma nähtäisiin yksilön kyvyttömyytenä merkityksellistää kokemuksiaan, kuten psykoanalyttinen traditio esittää, se voidaan ymmärtää ”merkkinä siitä, että ympäröivä maailma on epäonnistunut traumaattisen tapahtuman käsittelyssä” (Jytilä 2022, 31; ks. myös Stevens 2016, 26–27).

Kulttuurisen traumatutkimuksen on tärkeää pohtia, millainen kokemuksen käsite on traumateorian lähtökohtana. Jos kokemus nähdään jonakin, mikä on tässä ja nyt välittömästi annettuna, se pelkistyy helposti vain yksilötason ilmiöksi. Jos kokemus taas ymmärretään kulttuurisesti välittyneenä, sen voi nähdä kietoutuvan kiinnostavalla tavalla osaksi laajempia kulttuurisia ja historiallisia prosesseja. Traumatutkimuksen suuntauksia voi jaotella niiden lähtökohtana olevien filosofisten taustaoletusten pohjalta empiristiseen, jälkistrukturalistiseen ja hermeneuttiseen perinteeseen. Näistä etenkin ensimmäinen mutta osin myös toinen ottaa lähtökohdakseen empiristis-positivistisen oletuksen kokemuksen välittömyydestä ja pistemäisyydestä, kun taas hermeneuttinen trauman filosofia korostaa kokemuksen kulttuurista ja historiallista välittyneisyyttä. (Meretoja 2020.)

Hermeneuttisen tradition pohjalta ei ole mielekästä ajatella, että traumakokemusta ei lainkaan koettaisi sen tapahtumisen hetkellä, kuten Caruth (1995, 8) esittää psykoanalyttis-jälkistrukturalistisen tradition pohjalta, vaan pikemmin on kyse jatkumosta arkisten kokemusten ulkopuolelle jäävistä järkyttävistä kokemuksista sellaisiin, jotka nivoutuvat osaksi muita kokemuksia. Traumaattinen kokemus on sirpaleinen eikä asetu helposti osaksi aiempien kokemusten jatkumoa vaan on eräänlainen murtuma. Silti sekin koetaan aiemman elämäkokemuksen pohjalta, ja se vaikuttaa tapaan suuntautua tulevaan, eli siinäkin ovat läsnä kerroksellisesti ajan eri ulottuvuudet. Hermeneuttisen traumatutkimuksen näkökulmasta kulttuuriset kertomisen tavat ja kulttuuriset merkitysjärjestelmät muovaavat sitä, miten asiat jo alun perin koetaan (Meretoja 2020). Tällöin kertomus ei ole vain jälkikäteen tapahtuva kokemusten tai tapahtumien representaatio, kuten narratologia esittää, vaan kertomusten verkostot jäsentävät tapoja kokea asiat (ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus). Kulttuurissa, jossa traumasananasto ja trauman näkökulma ovat vahvasti esillä, tämä tulkin-takehys ohjaa merkityksellistämään esimerkiksi väkivallan ja syrjinnän kokemuksia nimenomaan traumaattisina.

Lopuksi

Kirjallisuudentutkimuksessa traumatutkimus kiinnittää usein huomiota trauman ja vallan kytköksiin. Trauman uhrin positio ei ole samalla tavalla kulttuurisesti tarjolla eri kulttuuripiireissä eikä eri ihmisryhmille samassa yhteiskunnassa. Usein trauman ja vallan suhteita pohtivaa tutkimusta kutsutaan *traumapolitiikaksi* (Fassin & Rechtman 2009). Se kiinnittää huomion esimerkiksi siihen, että traumateoria ensisijaistaa länsimaiset kokemukset, ja traumaattisten tapahtumien uhreille on eri tavoin tarjolla humanitaarisia psykiatrisia palveluja länsimaisissa konteksteissa kuin esimerkiksi Afrikassa tai Aasiassa. Vuoden 2004 tsunamin jälkeen länsimaiset turistit saivat helpommin

keskustelutukea ja taloudellista hyvitystä kuin paikalliset asukkaat. Traumatisoituneeksi tunnustaminen on etuoikeus, joka ei ole samalla tavoin mahdollinen kaikille traumaattisten tapahtumien uhreille. Esimerkiksi turvapaikanhakijoihin suhtaudutaan usein epäluuloisesti, eikä heidän traumaattisia kokemuksiaan oteta yhtä vakavasti kuin länsimaisten suuronnettomuuksien, väkivaltaisten hyökkäysten tai luonnonkatastrofien uhrien kokemukset. Toisaalta silloin kun traumauhrin positio on tarjolla, sitä ei ole aina helppo ottaa. Traumasta selviytynyt voi tuntea tulevansa pelkistetyksi uhrin rooliin, vaikka trauma on vain yksi osa hänen elämäänsä.

Trauman tulkintakehyksen vaarana on, että se voi homogenisoida hyvin erilaisia kokemuksia ja sivuuttaa niitä läpäisevät henkilökohtaiset ja kollektiiviset tarinat. Intersektionaalinen traumatutkimus pyrkii huomioimaan risteävät erot, jotka määrittävät erilaisia traumakokemuksia (ks. Ilmonen 2020; Merivuori 2024). Kirjallisuustieteellinen traumatutkimus voi myös tehdä näkyväksi vaaroja, jotka liittyvät traumaan universalisoivana tulkintakehyksenä. Se osallistuu keskusteluun trauman ja valan monisyyksistä kytköksistä eri kulttuurisissa ja historiallisissa konteksteissa.

- Kulttuurinen traumatutkimus tarkastelee kirjallisuutta trauman tulkintakehyksen kautta. Se voi analysoida esteettisiä keinoja, joilla kirjallisuus käsittelee traumakokemuksia, tai se voi lähestyä traumaa temaattisesti tai paneutumalla teoksen muodon ja sisällön yhteenkietoutumiseen.
- Kirjallisuudentutkimuksessa trauma nähdään usein kulttuurisesti, yhteiskunnallisesti ja historiallisesti välittyneenä ilmiönä. Käsiteltävät traumat voivat olla joko yksilöä tai yhteisöä koskevia. Yksilön traumoja käsitellään usein osana laajempia yhteiskunnallisia ja kulttuurisia konteksteja sekä väkivallan historioita.
- Traumatutkimus on laajentunut koskemaan traumaattisten menneisyyden tapahtumien ohella myös ahdistusta tulevasta tuhosta sekä arkikokemukseen nivoutuvia jatkuvia traumaattisia prosesseja, jotka kytkeytyvät rakenteelliseen väkivaltaan.
- Kirjallisuustieteellinen traumatutkimus voi suhtautua kriittisesti traumaan universalisoivana tulkintakehyksenä. Se voi tarkastella traumakulttuuria, kirjallisuuden roolia sen rakentamisessa ja haastamisessa sekä traumaan liittyviä moniulotteisia valtakysymyksiä.

Lähteet

- Alexander, Jeffrey C. 2012: *Trauma. A Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Balaev, Michelle (toim.) 2014: *Contemporary Approaches in Literary Trauma Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bond, Lucy – Craps, Stef 2020: *Trauma*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203383063>.
- Boyer, Anne 2019: *The Undying*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Brown, Laura S. 1995: Not Outside the Range. One Feminist Perspective on Psychic Trauma. Teoksessa Caruth, Cathy (toim.) *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 100–112.
- Buelens, Gert – Durrant Sam – Eaglestone, Robert (toim.) 2014: *The Future of Trauma Theory. Contemporary Literary and Cultural Criticism*. New York: Routledge.
- Caruth, Cathy 1995: Introduction. Teoksessa Caruth, Cathy (toim.) *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 3–12.
- Caruth, Cathy 1996: *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Craps, Stef 2013: *Postcolonial Witnessing. Trauma Out of Bounds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Craps, Stef 2020: Climate Trauma. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 275–284.
- Craps, Stef – Crownshaw, Richard (toim.) 2018: The Rising Tide of Climate Change Fiction. – *Studies in the Novel* 1/2018 s. 1–18. <https://doi.org/10.1353/sdn.2018.0000>.
- Crownshaw, Richard 2017: Cultural Memory Studies in the Epoch of the Anthropocene. Teoksessa Bond, Lucy – Craps, Stef – Vermeulen, Pieter (toim.) *Memory Unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies*. New York: Berghahn Books. 242–257. <https://doi.org/10.1515/9781785333019-013>.
- Davis, Colin 2020: Trauma, Poststructuralism and Ethics. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 36–44.
- Davis, Colin – Meretoja, Hanna 2020: Introduction to Literary Trauma Studies. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 1–8. <https://doi.org/10.4324/9781351025225>.
- Durrant, Sam – Topper, Ryan: Cosmological Trauma and Postcolonial Modernity. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 187–200.
- Erl, Astrid 2020: Travelling Narratives in Ecologies of Trauma. An Odyssey for Memory Scholars. – *Social Research* 3/2020 s. 533–563.
- Eyerman, Richard 2001: *Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farrell, Kirby 1998: *Post-Traumatic Culture. Injury and Interpretation in the Nineties*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fassin, Didier – Rechtman, Richard 2009: *The Empire of Trauma. An Inquiry into the Condition of Victimhood*. Käänt. Rachel Gomme. Princeton: Princeton University Press. Ranskankielinen alkuteos 2007.
- Felman, Shoshana – Laub, Dori 1992: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge.
- Griffiths, Jennifer 2018: Feminist Interventions in Trauma Studies. Teoksessa Kurtz, J. R. (toim.) *Trauma and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press. 181–195.
- Haapala, Pertti 2021: Lived Historiographies. National History as a Script to the Past. Teoksessa Kivimäki, Ville – Suodenjoki, Sami – Vahtikari, Tanja (toim.) *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*. Cham: Palgrave Macmillan. 29–57.
- Hast, Susanna 2022: *Ruumis/huoneet*. Helsinki: Schildts & Söderströms.
- Herman, Judith 1992: *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books.

- Ilmonen, Kaisa 2020: Intersectionality. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 173–183.
- Jytilä, Riitta 2022: *Traumaattinen muisti nykyproosassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1485>.
- Jytilä, Riitta 2024: Väkivallan kokemus ja traumaattinen muisti nykyproosassa: Susanna Hastin *Ruumis/huoneet* ja Iida Rauman *Hävitys*. – *Kulttuurintutkimus* 41(2) s. 5–19.
- Kansteiner, Wolfgang 2004: Genealogy of A Category Mistake. A Critical Intellectual History of the Cultural Trauma Metaphor. – *Rethinking History* 2/2004 s. 193–221. <https://doi.org/10.1080/13642520410001683905>.
- Kaplan, E. Ann 2005: *Trauma Culture. The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kaplan, E. Ann 2015: *Climate Trauma. Foreseeing the Future in Dystopian Film and Fiction*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Kennedy, Rosanne 2020: Trauma and Cultural Memory Studies. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 54–65.
- Kurtz, J. R. (toim.) 2018: *Trauma and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LaCapra, Dominick 1994: *Representing the Holocaust. History, Theory, Trauma*. Ithaca: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick 2001: *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Leys, Ruth 2000: *Trauma. A Genealogy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckhurst, Roger 2008: *The Trauma Question*. New York: Routledge.
- Madigan, Todd 2020: Theories of Cultural Trauma. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 45–53.
- Mandel, Naomi 2006: *Against the Unspeakable. Complicity, the Holocaust, and Slavery in America*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Marquart, Sharon 2015: *On the Defensive. Reading the Ethical in Nazi Camp Testimonies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Meretoja, Hanna – Kähkönen, Lotta 2010: Kirjallisuus kulttuurisen muistin työstäjänä. Teoksessa Kähkönen, Lotta – Meretoja, Hanna (toim.) *Muistijälkiä. Esseitä saksankielisestä nykykirjallisuudesta*. Helsinki: Avain. 17–20.
- Meretoja, Hanna 2010: Miten kirjoittaa Auschwitzin jälkeen? Eri sukupolvet toisen maailmansodan trauman työstäjinä. Teoksessa Kähkönen, Lotta – Meretoja, Hanna (toim.) *Muistijälkiä. Esseitä saksankielisestä nykykirjallisuudesta*. Helsinki: Avain. 21–39.
- Meretoja, Hanna 2018: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Meretoja, Hanna 2020: Philosophies of Trauma. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 23–35.
- Meretoja, Hanna 2023: Hermeneutic Awareness in Uncertain Times. Post-Truth, Narrative Agency, and Existential Diminishment. Teoksessa Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. Oxford: Oxford University Press. 55–85. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.003.0004>.
- Merivuori, Liisa 2024: Iida Rauman romaani *Hävitys*. Tapauskertomus todistuksena lapsiin kohdistuvasta sorrosta. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 21(2) s. 56–71. <https://doi.org/10.30665/av.132014>.
- Rauma, Iida 2022: *Hävitys*. Helsinki: Siltala.
- Rigney, Ann 2018: Remembering Hope. Transnational Activism beyond the Traumatic. – *Memory Studies* 3/2018 s. 368–380. <https://doi.org/10.1177/1750698018771869>.
- Rothberg, Michael 2009: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Rothberg, Michael 2019: *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press.

- Rothe, Ann 2011: *Popular Trauma Culture. Selling the Pain of Others in the Mass Media*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Sanyal, Debarati 2015: *Memory and Complicity. Migrations of Holocaust Remembrance*. New York: Fordham University Press.
- Stevens, Maurice E. 2016: Trauma Is as Trauma Does. The Politics of Affect in Catastrophic Times. Teoksessa Casper, Monica J. – Wertheimer, Eric (toim.) *Critical Trauma Studies. Understanding Violence, Conflict and Memory in Everyday Life*. New York: New York University Press. 19–36.
- Sütterlin, Nicole A. 2020. History of Trauma Theory. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 11–22.
- Tal, Kali 1996: *Worlds of Hurt. Reading the Literature of Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teittinen, Jouni 2020: Post-Apocalyptic Fiction and the Future Anterior. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 349–359.
- Teittinen, Jouni 2024: *The Shape of Past to Come: Post-Apocalyptic Fiction and the Future Anterior*. Annales Universitatis Turkuensis Ser. B, tom. 686. Turku: Turun yliopisto.
- Trezise, Thomas 2013: *Witnessing Witnessing. On the Reception of Holocaust Survivor Testimony*. New York: Fordham University Press.
- Yanagihara, Hanya 2015: *A Little Life*. New York: Doubleday.
- Whitehead, Anne 2004: *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Winning, Jo 2020: Trauma, Illness and Narrative in the Medical Humanities. Teoksessa Davis, Colin – Meretoja, Hanna (toim.) *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London: Routledge. 266–274.

Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka

Markku Lehtimäki

© <https://orcid.org/0000-0002-3849-7783>

Uushistorismi on 1980-luvulla kehittynyt yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, joka edustaa eräänlaista postmodernia kirjallisuushistoriaa. Uushistorismissa korostuu käsitys, jonka mukaan historiallinen menneisyys on tavoitettavissa vain tietyn aikakauden tekstuaalisen materiaalin avulla, jolloin siitä ei myöskään koskaan kyetä muodostamaan täydellistä kokonaiskuva. Tutkimussuuntaus keskittyy tarkastelemaan tekstien tuotannon ja vastaanoton historiallisia olosuhteita, toisin sanoen tekstien erilaisia kulttuurisia, yhteiskunnallisia, poliittisia ja taloudellisia konteksteja. Konteksti ei ole kuitenkaan uushistorismille jokin vakaa tausta, jota vasten taideteos asetetaan, vaan pikemminkin erilaisten sosiaalisten käytäntöjen tiheä ja yhteen kietoutunut verkosto. Samalla kun uushistorismi lähestyy tekstejä sekä niiden omasta ajasta että tutkijan nykynäkökulmasta käsin, se pyrkii ymmärtämään hermeneuttisesti menneisyyden tekstien outouden ja vierauden. Tällöin uushistoristi pyrkii sijoittamaan tekstit niiden erityisiin historiallisiin yhteyksiin samalla, kun hän tiedostaa oman nykyisen näkökulmansa värittyneisyyden kirjallisuuden tulkinnassa. Uushistorismissa ei ajatella, että menneisyys avautuisi sellaisenaan arkistojen kautta, vaan se on pikemminkin tulkitsijan erilaisten tekstuaalisten jälkien avulla rakentama konstruktio.

Uushistorismia on pidetty vastareaktiona yhdysvaltalaisessa yliopistomaailmassa pitkään hallinneelle formalismin, uskriteiikin ja dekonstruktion tekstiautonomiselle traditiolle sekä sen kaltaiselle liberaalihumanistiselle käsitykselle, jonka mukaan kaunokirjallisuudella on jokin yleispätevä ja ylihistoriallinen arvo. Tästä huolimatta uushistorismissa ja sen pohjalta kehittyneessä kulttuuripoetiikassa on näkyvissä myös tekstikeskeinen tapa lukea niin menneisyyden kuin nykypäivän kulttuuria, sillä siihen ovat vaikuttaneet jälkistrukturalismin tekstuaaliset teoriat.

Uushistorismin teoreettiset lähtökohdat

Vaikutteita varhainen uushistorismi sai 1970-luvun jälkipuoliskolla Yhdysvalloissa vierailleen ranskalaisen historianfilosofin ja jälkistrukturalistin Michel Foucault'n edustamasta diskurssiteoriasta (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Lisäksi uushistorismi omaksui vaikutteita marxilaisesta ja psykoanalyttisesta kirjallisuudentutkimuksesta. Sen etäisenä brittiläisenä vastineena voi pitää kulttuurimaterialismia (*cultural*

materialism). Kulttuurimaterialismin keskeisen edustajan Raymond Williamsin (1988) ajattelussa kulttuuria ei tarkastella materiasta irrallisena henkisyytensä, vaan taide ja kulttuuri kytketään tuotannon, vallan ja ideologian sosiaaliin, poliittisiin ja historiallisiin yhteyksiin. (Ks. myös luku Marxilainen kirjallisuudentutkimus.) Brittiläinen kulttuurimaterialismi on kuitenkin kytkeytynyt marxismiin yhdysvaltalaisista uushistorismia selkeämmin.

Uushistorismi käsitteenä liittyy siihen kriittiseen ja poleemiseen suhteeseen, joka tällä suuntauksella on niin sanottua perinteistä historian tutkimusta kohtaan. Uushistorismin mukaan ”vanha” historismi näki tietyn historiallisen aikakauden todellisuuden homogeenisena, monologisena ja monoliittisena kokonaisuutena, kun taas uushistorismi pyrkii näkemään menneisyyden heterogeenisyyden, dialogisuuden ja kompleksisuuden (ks. Greenblatt 1990, 164–169). Tässä mielessä uushistorismi pyrkii tekemään uudelleen ”vieraaksi” tai ”oudoksi” sen, mikä perinteisessä historiankirjoituksessa on paketoitu tutuksi ja turvalliseksi kertomukseksi (ks. Greenblatt 1990, 6). Erityisesti Foucault’n käsitys historiasta ja sen kirjoittamisesta teoksessa *Tiedon arkeologia* (*L’Archéologie du savoir*, 1969) on vaikuttanut uushistorismin keskeisiin oletuksiin. Foucault’n mukaan on huomio siirrettävä laajoista jatkuvuuksista katkoksiin ja yksilöllisiin tapauksiin, joiden kautta katsottuna historia alkaa näyttää toisenlaiselta.

Foucault (2006, 20) esittää, että virallisen tai perinteisen historiankirjoituksen kokonaisvaltainen ja yhtenäisyyteen pyrkivä kuvaus liittää kaikki yksittäistapaukset, detaljit, ongelmat ja marginaaliset tapaukset jonkin perustan ja keskuksen (”merkityksen”, ”hengen”, ”muodon”, ”maailmankuvan”) ympärille. Foucault’n (2006, 21) muotoilema ”uusi historia” sen sijaan kyseenalaistaa ”sarjat”, ”pysyvytykset” ja ”ainutkertaisuuden” ja avaa ”hajanaisuuden tilan”. Foucault’n historianfilosofiaa on tapana kutsua antihumanistiseksi, sillä hänen historianäkemyksessään ihminen ei ole subjekti yksilöllisen toimijan mielessä, vaan ihminen on pikemminkin subjekti sanan toisessa, alamaista tai alistaisuutta merkitsevässä mielessä, toisin sanoen alistainen erilaisille valtasysteemeille, kuten kielelle ja kulttuurille. Tällöin myös sellaiset käsitteet kuin historia, subjekti, sukupuoli ja todellisuus ovat diskurssien ja valtarakenteiden tuotteita. Foucault’n mukaan merkitykset tuotetaan ajallis-paikallisissa ideologioissa ja valtasysteemeissä (akatemia, taide, lääketiede, vankila, teknologia ja niin edelleen). Esimerkiksi laajassa teoksessaan *Seksuaalisuuden historia* (*Histoire de la sexualité*, 1976–1984) Foucault tutkii sitä, millä tavoin seksuaalisuudesta tuli varhaisella modernilla ajalla yksilöllinen kokemus ja erityinen diskurssi (puhumisen, esittämisen ja toimimisen institutionaalinen tapa), jonka kautta moderni ihminen on alkanut määrittää itseään ja olemisen tapansa.

Foucault’n jälkistrukturalistisen historianfilosofian ohella uushistorismin kannalta vaikutusvaltainen on ollut Jean-François Lyotardin (1985) teoria moderniteetin suurten metanarratiivien purkautumisesta postmodernin ”pieniksi kertomuksiksi”. Uushistorismi edustaa lisäksi käsitystä, jonka Fredric Jameson (1981, 35 ja 82) – joka ei itse ole varsinaisesti uushistoristi – on muotoillut: *historia on saatavilla vain tekstuaalisessa muodossa*. Läheinen vertailukohta uushistorismille löytyy myös Hayden Whiten postmodernistisesta ”metahistoriasta”, jonka mukaan historiankirjoitus juonellistaa menneisyyden luomalla jostakin todellisuuden satunnaisesta tapahtumasarjasta yhtenäisen tarinallisen jatkumon. Whiten (1978, 121–122) mukaan nimittäin historiankirjoitusta ja fiktiota ei voida ”puhtaasti formaalisina” teoksina ja ”kielellisinä tuotteina” varsinaisesti erottaa toisistaan. Uushistorismissa korostuu kuitenkin epäily

sitä ajatusta kohtaan, että menneisyyden tekstuaalisista jäljistä ja fragmenteista voitaisiin muodostaa mitään yhtenäistä juonellista kertomusta. Terry Eagletonin (1997, 277) mukaan uushistorismissa näkyy epäily historian suuria kertomuksia kohtaan, sillä sen mukaan historia ”ei ollut niinkään syiden ja seurausten määrätty kuvio kuin mielivaltainen ja sattumanvarainen voimakenttä”.

Niin kutsutun uushistorismin (*New Historicism*) keskeinen edustaja on yhdysvaltalainen Stephen Greenblatt, johon 1970-luvun lopulla Yhdysvalloissa vierailnut Michel Foucault teki syvän vaikutuksen (ks. Greenblatt 1990, 146). Greenblattin – kuten monen muunkin saman aikakauden yhdysvaltalaisen kirjallisuudentutkijan – lähtökohdat ovat uskriittisessä lähiluvussa, jossa pyrittiin näkemään kirjallisen taideteoksen orgaaninen ykseys (ks. luku Uskriitikki ja lähilukeminen). Greenblattin kehittämä uushistoristinen lukutapa on kuitenkin jossakin määrin vastakkainen uskriitikille: sitä kuvastaa pikemminkin kriittinen ja skeptinen analyysi teksteissä vaikuttavista ideologisista taustatekijöistä (ks. Gallagher & Greenblatt 2000, 9). Kysymys on ollut myös marginaalin tuomisesta keskiöön ja länsimaisen kirjallisuuden kaanonin purkamisesta tai ainakin uudelleenahmottamisesta siten, että erilaiset ei-kaunokirjalliset tekstit on nostettu yhtä tärkeiksi tutkimuskohteiksi kuin klassinen kaunokirjallisuus.¹

Greenblattin yhdessä Catherine Gallagherin kanssa kirjoittamassa teoksessa *Practicing New Historicism* (2000) todetaan, että uushistorismi ei muodosta yhtenäistä teoreettista suuntausta tai koulukuntaa (Gallagher & Greenblatt 2000, 2). Sen juuret ja lähtökohdat ovat moniaalla ja keskenään jopa osin vaikeasti yhteen sovittavissa suuntauksissa, kuten hermeneutiikassa, marxismissa, psykoanalyysissa, uskriitiikissä ja dekonstruktiossa, ja se on ollut ennen kaikkea ”käytäntö”, kriittinen ja luova tapa lukea erilaisia tekstejä niiden tuotannon ja vastaanoton historiallisissa yhteyksissä. Suomalaisessa kirjallisuudentutkimuksessa uushistorismia tunnetuksi tehnyt Mikko Kallionsivu (2014, 76) tiivistää, että suuntauksen keskeisiä opinkappaleita ovat käsitteet historiallisesta relativismista, minuudesta sosiaalisena konstruktiona sekä teksteistä historian tuotteina ja sen tuottajina.

Renessanssin politiikka ja poetiikka

Stephen Greenblattin tunnetuin tutkimus on vuonna 1980 ilmestynyt *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, jossa hän kehittää teorian ”itsen muotoilun” (*self-fashioning*) keinoista renessanssiajan Englannissa.² Greenblattin osin psykoanalyysin pohjalta rakentama teoria itsen muotoilusta tarkoittaa myös auktoriteettien noudattamisen ja tukahdutetun minuuden konfliktia: siinä kamppailevat keskenään

- 1 Uushistorismin kovimpiin arvostelijoihin kuuluva Harold Bloom (1995, 15–18) näkee, että länsimaisen kirjallisuuden kaanonin pudottaminen esteettisestä sfääristä talouden ja politiikan materiaaliin kysymyksiin ”monikulttuurisen politiikan” aikakaudella on merkinnyt lopun aikoja humanistiselle kirjallisuuden ymmärtämiselle. Bloom kutsuukin uushistorismia sekä joitakin siihen verrattavia tutkimussuuntauksia ”mielipahan koulukunnaksi” (*The School of Resentment*), koska hänen mielestään niissä on kysymys kaunokirjallisuuden lukemisen sijaan identiteettipolitiikasta.
- 2 Greenblattin muotoilemaan käsitteeseen ovat vaikuttaneet erityisesti Michel Foucault’n teoria ”minän teknologioista” sekä Louis Althusserin kehittämä interpellation käsite (ks. luvut Strukturalismi sekä Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio).

”auktoriteetti” ja ”alien” eli jokin toinen tai vieras (ks. Greenblatt 1980, 9). Erityisesti Tudorin hallitsijasuvun aikakausi (1485–1603), jonka aikana Greenblattin tutkimat kirjailijat elivät ja toimivat, tunnetaan jyrkän autoritaarisena jaksona. Greenblatt kuitenkin näkee renessanssin kirjallisuudessa orastavan ihmisen vapaudenkaipuun ja halun ilmaista itseään, mikä näkyy niin Thomas Wyattin soneteissa kuin William Shakespearen näytelmissä.

Greenblattin teos lähtee liikkeelle anekdootista, jossa *Utopian* (1516) tekijä Thomas More muistelee Towerin linnan vankilassa, kuinka hän nuorempana istui Tudorien ajan hallinnollisessa ytimessä, kardinaali Wolseyn illallispöydässä (Greenblatt 1980, 11–12). Myös Moren kaltainen merkittävä valtiofilosofi ja kirjailija joutui muokkaamaan minuuttaan suhteessa vallanpitäjiin niin puheessaan kuin käytöksessään, esimerkiksi mielistelemällä vaikutusvaltaista kirkonmiestä. 1500-luvulla nykyinen käsitys yksilöllisyydestä ei ollut vielä syntynyt, vaan ihmistä määrittelivät erilaiset instituutiot, kuten monarkia, kirkko, sääty, luokka ja perhe. Minuutta rakennettiin puheilla, kirjoituksilla, esiintymisillä ja pukeutumisella eli erilaisten kulttuuristen koodien ja käytäntöjen noudattamisella. Toisin sanoen ihminen oli ”kulttuurinen artefakti” (Greenblatt 1980, 3). Greenblattin tutkimuksen esittämä kuva renessanssiajan Englannista on kuitenkin pessimistinen, sillä kapinallinenkin minuus muokataan lopulta vallitsevien valtarakenteiden mukaisesti. Koska Thomas More pitkään menestyksellisestä identiteettipelistään huolimatta ei kovan linjan katolisena voinut hyväksyä Englannin irtautumista Roomasta, hänet mestattiin vuonna 1535.

Uushistoristisen lukutavan lähtökohtana on usein näennäisen satunnainen anekdootti tai tekstifragmentti, jonka kautta avataan tietyn aikakauden kirjallisuutta ja kulttuuria laajemmassa mielessä.³ Tällöin anekdootti ”pienellä kertomuksena” keskellä jotakin historiallista aikakautta ”tuottaa todellisuusefektin” (Fineman 1989, 61). Greenblattin (1990, 5) mukaan uushistorismin käyttämät anekdootit eivät toimi niinkään kuvaavina esimerkkeinä ja selkeinä tarinoina jostakin aikakaudesta kuin ”häiriöpiteinä”, jotka korostavat historian vaikeasti tulkittavaa satunnaisuutta. Uushistorismin tutkimuskohteeksi sopii periaatteessa mikä tahansa, esimerkiksi perunan merkitys länsimaisessa kulttuurihistoriassa ja materiaalisessa mielikuvituksessa (ks. Gallagher & Greenblatt 2000, 110–135). Tällöin peruna kaikessa näennäisessä arkipäiväisyydessään toimii avaimena tai näkökulmana historiaan, joka uushistoristien postmodernistisen käsityksen mukaan rakentuu pienistä asioista suurten kertomusten sijaan. Uushistoristit eivät teekään arvottavia eroja ”materiaalisten” ja ”henkisten” asioiden välille. Tällöin esimerkiksi Shakespearesta säilyneet muutamat dokumentit – kastetodistus, kauppa-kirjat, nimikirjoitukset ja testamentti – ovat yhtä kiinnostavaa tutkimusaineistoa kuin näytelmät ja sonetit (ks. myös Lehtimäki 2009). Greenblatt (1988, 20) kuvaa metodiaan hermeneuttisesti menneisyyden tavoittamisena nykyisyyden näkökulmasta ja haluna ”puhua kuolleiden kanssa” – ja toisinaan myös materiaalistien objektien kanssa.

Uushistorismi jakaa tietyt teoreettiset käsitykset jälkistrukturalismin kanssa. Myös uushistorismin mukaan subjekti syntyy kielen, kulttuurin ja erilaisten instituutioiden tuotteena ja korostaa sitä, että identiteetit ovat moninaisia ja hybridisiä.

3 Yhtenä mallina tällaiselle lukutavalle on toiminut Erich Auerbachin klassikkotutkimus *Mimesis* (1946), joka tekee laajan kartoituksen todellisuuden kuvaamisen tavoista länsimaisessa kirjallisuudessa ja jossa tekijä lähtee liikkeelle ”Odysseuksen arvesta” (ks. Gallagher & Greenblatt 2000, 31–32).

Uushistorismissa tekijä ei ole kuitenkaan varsinaisesti ”kuollut”, vaan tekijyys nähdään pikemminkin osana ”sosiaalista energiaa” (Greenblatt 1988, 9–11). Tämä sosiaalinen energia näkyy kulttuuristen tuotteiden kyvyssä muokata ”kollektiivisia fyysisiä ja henkisiä kokemuksia” (Greenblatt 1988, 6), se tiivistyy tietyssä ajassa ja paikassa ja se mahdollistaa esimerkiksi Englannin renessanssiajan teatterin kaltaisen rikkaan institution. Tässä mielessä uushistorismi vastustaa erityisesti yhdysvaltalaisen dekonstruktion epähistoriallista formalismia (ks. Gallagher & Greenblatt 2000, 14). Uushistorismin mukaan tekijyys syntyy tietyissä monimutkaisissa olosuhteissa, eikä näistä olosuhteista voi irrottaa sitä, että fyysinen, historiallinen tekijä on osa laajempaa kulttuurista ja taloudellista toimintaa.⁴ Kuitenkin samalla kun Greenblatt sijoittaa Shakespearen osaksi renessanssiajan Englannin poliittisia, taloudellisia ja yhteiskunnallisia käytäntöjä, hän uskoo myös uudenlaisen ajattelun esiintuloon. Shakespearen näytelmät eivät ole yksinomaan tietyn ajan poliittisten valtarakenteiden, vallitsevien ideologioiden ja yhteiskunnallisten diskurssien ”tuotteita”. Ne syntyvät uuden ajan kynnyksellä, murrosvaiheessa, jossa pysyvät totuudet ja ehdottomat auktoriteetit kohtaavat maailmaa tutkivan epäilevän mielen, kuten *Hamletissa* (1600–1601).

Greenblattin edustamalla uushistorismilla on myös selkeä kytköksensä postkoloniaaliseen kirjallisuusteoriaan (ks. luku Postkoloniaalinen ja yllirajainen kirjallisuudentutkimus). Teoksessaan *Learning to Curse*, joka ottaa nimensä kolonisoidun alkuperäisasukkaan Calibanin sanoista Shakespearen *Myrskyssä* (*The Tempest*, 1611), Greenblatt (1990, 16–39) puhuu ”kielellisestä kolonialismista” (*linguistic colonialism*). Kyse on laajamittaisesta historiallisesta prosessista, jossa kolonisoijat nimesivät ja kartoittivat Uuden Maailman eurooppalaisten tulkintakehysten mukaisesti. Teoksessa *Marvelous Possessions: The Wonder of the New World* (1991) Greenblatt purkaa Amerikan valloituksen suurta kertomusta lukemalla tarkkaan Kolumbuksen matkakirjoja, joista avautuu kolonialismin väkivaltainen historia. Tässä prosessissa Kolumbuksen Amerikkaa kuvaavat kirjeet (lähtien hänen ensimmäisestä matkastaan vuonna 1492) ovat olleet Greenblattin (1991, 52–85) mukaan vahingollisella tavalla uraauurtavia: Kolumbus ei suostunut näkemään kokemaansa uutta maailmaa sen alkuperäisasukkaiden ehdoilla vaan ainoastaan eurooppalaisen kulttuuritradition ja katolisen kirkon kuvaston kehyksissä.

Siinä missä Greenblatt tutkii renessanssin mieskirjailijoita, on 2000-luvulla myös renessanssin naiskirjailijoiden tutkimus saanut jalansijaa. Esimerkiksi Ramie Targoffin uushistorismia edustavassa teoksessa *Shakespeare’s Sisters* (2024) esitellään neljä Englannin renessanssin naishahmoa, jotka ovat aiemmissa kirjallisuushistorioissa tulleet tunnetuiksi lähinnä yhteyksistään ”suurmiehiin”, kuten Mary Sidney suhteessa kuulusaan runoilijaveljeensä Philip Sidneyyn ja Aemilia Lanyer (tai Emilia Lanier) siitä syystä, että hänen spekulointiin olevan Shakespearen sonettien ”tumma nainen”. Targoff kuitenkin nostaa esiin renessanssin naiskirjailijoiden laajalti unohdetun työn runoilijoina, näytelmäkirjailijoina ja antiikin tekstien kääntäjinä. Esimerkiksi Lanyerin

4 Uushistorismin mukaan Shakespearen näytelmät eivät ole ajattomia, vaan ne olisivat voineet syntyä ainoastaan renessanssiajan Englannin taloudellisessa, taiteellisessa ja poliittisessa ympäristössä. Shakespearen näytelmien tekijyys on hyvinkin saattanut olla kollektiivista toimintaa. Kiinnostavaa lienee sekin, että Globe-teatteria rahoitti sama yhtiö, Virginia Company, joka rahoitti englantilaisten kolonialistien matkoja Uuteen Maailmaan. Ks. Greenblatt 1990, 23–26.

runoelma ”Salve Deus Rex Judaeorum” (1611) kirjoittaa *Raamatun* tekstejä uudelleen naisnäkökulmasta, heijastaen samalla naisen asemaa kirjoitusajansa patriarkalisessa yhteiskunnassa. Targoffin tutkimuksen mielenkiintoisena lähtökohtana on Virginia Woolfin teoksessaan *Oma huone* (*A Room of One's Own*, 1929) esittämä väite, että Shakespearen kuvitteellisella, lahjakkaalla sisarella ei olisi ollut mahdollisuuksia kirjalliseen työskentelyyn renessanssiajan Englannissa. Targoffin (2024, 4) mukaan Woolfin pessimistinen ja poleeminen naiskirjallisuuden historia ei kuitenkaan perustu minkäänlaiseen renessanssitutkimukseen. Targoff itse sen sijaan kaivaa menneisyyden dokumenttien seasta todisteita siitä, että useatkin naiskirjailijat työskentelivät laaja-alaisesti kirjallisuuden kentällä 1500–1600-luvun Englannissa.

Kulttuuripoetiikka lukemisen tapana

Uushistoristit korostavat, että menneisyys ei koskaan ole saavutettavissa sellaisenaan, koska historia välittyy aina erilaisten tekstien, kertomusten, dokumenttien ja esitysten kautta. Tunnetun määritelmän mukaan uushistorismi tutkii ”tekstien historiallisuutta ja historian tekstuaalisuutta” (Montrose 1989, 20). Tutkimuskohteena ei tarvitse olla mikään suuri teoskokonaisuus, vaan erilaiset pienetkin tekstikatkkelmat voivat toimia avaimina historiaan ja sen salattuihin arvoituksiin. Tällöin jopa satunnaisesti valittuja kaunokirjallisia tekstejä luetaan rinnakkain yhtä satunnaisesti valittujen ei-kirjallisten lähteiden kanssa (ks. Kallionsivu 2014, 76). Uushistorismissa hylätään uuskritiikin lähiluvun (*close reading*) menetelmä, jossa pyritään keskittymään tekstiin itseensä sulkemalla pois tekijän intentio, lukijan kokemus sekä erilaiset historialliset, yhteiskunnalliset ja poliittiset kontekstit. Sen sijaan uushistorismin lukutapana on pikemminkin kulttuuriantropologi Clifford Geertzin (1973, 3–30) edustama ”tiheä kuvaus” (*thick description*), jossa kohdeteksti asetetaan osaksi sitä ympäröiviä kulttuurisia ja historiallisia taustatekijöitä ja jossa analysoidaan erilaisia ihmiselämää määrittäviä instituutioita, puhetapoja ja perinteitä. Samalla tällainen tapa lukea tekstejä pyrkii välttämään ”ohutta kuvausta”, ihmiselämän materiaalisesta todellisuudesta irrotettua abstraktia teoretisointia, ja tarttumaan sen sijaan konkreettisiin yksittäistapauksiin. Stephen Greenblattin (1990, 164) mukaan uushistorismin mielenkiinto ei kohdistukaan abstraktin universaaleihin kysymyksiin vaan historian yksittäisiin ja usein satunnaisiin tapauksiin.

Greenblattin essee ”Towards a Poetics of Culture” (1987) merkitsee eräänlaista murrosvaihetta hänen ajattelussaan. Greenblatt tavallaan luopuu ”uushistorismista” – joka ei hänen mielestään edes ole selkeä ja yhtenäinen kirjallisuustieteellinen menetelmä – ja lanseeraa kulttuuripoetiikan käsitteen kuvaamaan tapaansa lukea talouden ja taiteen välisiä monimutkaisia yhteyksiä. Greenblatt (1990, 14) onkin esittänyt, että kulttuuripoetiikassa niin menneisyyden tekstijälkiä kuin nykykulttuurin ilmiöitä luetaan tarkkaavaisuudella, jollaista on perinteisesti kohdistettu kaunokirjallisten tekstien lukemiseen. Ylipäänsä kulttuuripoetiikalle kulttuuri on läpikotaisin estetisoitunutta, ja siksi niin renessanssin naamiot kuin postmodernismin simulaatiotkin ovat sille otollista aluetta. Lisäksi on huomattava, että Greenblatt tutkii 1500-luvun renessanssia 1980-luvun postmodernin aikakauden linssien läpi, mutta tiedostaa samalla oman lukutapansa ajallis-paikallisen aseman.

Esseessään Greenblatt (1990, 157) kirjoittaa, että kirjallisuusteorian perinteiset käsitteet, kuten *representaatio* tai *intertekstuaalisuus*, eivät kykene kuvaamaan sen enempää nykyisen kuin menneenkään kulttuurin materiaalista kierrätystä. Ne ovat liian rajallisia käsitteitä kuvaamaan niin renessanssin kuin postmodernisminkin kulttuuri- ja esteettisiä viittaussuhteita, joissa taide ja talous ovat mutkikkaassa keskinäisessä verkostossa. Greenblatt (1990, 153) viittaa Jacques Derridan teoriaan kulttuurisesta ”kierrätyksestä”, joka osittain liittyy myös jälkistrukturalistiseen käsitykseen intertekstuaalisuudesta eli käsitykseen kulttuurista tekstien loputtomana verkostona. Greenblatt kuitenkin huomauttaa, että hänen oma teoriansa kierrätyksestä ei palaudu niinkään suoraan jälkistrukturalismiin, jossa usein puhutaan abstraktin teoreettisella tasolla, vaan hän kytkee sen postmodernin aikakauden (1980-luvun) yhdysvaltalaiseen markkinakapitalistiseen kulttuuriin. Tässä historiallisessa kontekstissa politiikka ja esteetiikka, taide ja viihde sekä korkeakulttuuri ja populaarikulttuuri ovat kietoutuneet toisiinsa monimutkaisilla tavoilla. Tähän liittyen Greenblatt pyrkii myös näkemään kapitalismin toimintalogiikan kompleksisemmin kuin esimerkiksi ranskalaisessa jälkistrukturalismissa (Jean-François Lyotard) tai yhdysvaltalaisessa marxismissa (Fredric Jameson) on tehty.

Greenblattin essee kuvaa postmodernia todellisuutta, joka on muuttunut mediasimulaatioksi, kuten ranskalaisen postmodernin filosofin Jean Baudrillardin 1980-luvun kirjoituksissa esitetään. Länsimaisilla ihmisillä tuntuu olevan vain television pinta, sillä televisio on postmodernismin keskeinen media, eikä pääsyä ruudun takaiseen todellisuuteen tunnu olevan. Greenblatt lukee tätä ”pinnaksi” muuttunutta todellisuutta myös anekdootissaan Kaliforniassa sijaitsevasta Yosemitein kansallispuistosta. Kyseinen anekdootti toimii myös esimerkkinä uushistoristeille yleisemminkin tyypillisestä tarinallisesta esitystavasta. Jotta kirjoittajan tyyli tulisi näkyviin, on paikallaan lainata kuvausta laajasti:

Tiettyssä pisteessä asfaltti päättyy ja kohtaat kyltin, joka ilmoittaa, että olet nyt astumassa villiin luontoon. Tässä vaiheessa olet saapunut puistoa ympäröivästä kansallisesta metsästä – – itse puistoon, jossa on maksettava pääsymaksu kioskillä seisovalle univormupukuiselle metsänvartijalle, ja lopulta kolmannelle vyöhykkeelle, julkiseksi paikaksi rajattuun Luontoon. Tätä vyöhykettä, jota kutsutaan villiksi erämaaksi, ilmaisevat asfaltin äkillinen päättyminen ja kyltti, jossa on lueteltuna pakolliset käyttäytymissäännöt: ei koiria, ei roskia, ei tulen sytyttämistä, ei leiriytymistä ilman lupaa ja niin edelleen. Villin luonnon alkaminen merkitsee samalla sääntöjen lisääntymistä – –. Voit jatkaa tällä polulla, kunnes saavut jyrkän harjanteen reunalle, johon villin erämaan vartijat ovat huomaavaisesti pystyttäneet jyrkät rautaportaat. Portaat johtavat sillalle, joka ylittää hurjan vesipyörteen, ja sillan keskiosasta sinulle tarjotaan huikea näkymä Nevada Fallsin vesiputouksesta. Kaiteessa, joka estää sinua putoamasta alas kuolemaan samalla kun nautit villin erämaan näkymistä, on lisää merkkejä ja kylttejä – tietoa vesiputouksen mittasuhteista, kieltoja koskien kiipeilyä petollisilla, kasteen liukastamilla kallioilla, tienviittoja niille, jotka haluavat edetä polulla pidemmälle – sekä turvallisuuden tunnetta tuova alumiinilaatta, johon on kirjoitettu kalifornialaisen ympäristöaktivistin John Muirin ajatuksia herättävät, etäisesti Wordsworthia muistuttavat sanat. Lausahdus, jos oikein muistan, vakuuttelee, että tulevina vuosina arvostat kuvaa, joka on edessäsi. Ja näiden sanojen vieressä, niin ikään alumiiniin etsattuna, on nimenomaan kuva: valokuva Nevada Fallsin putouksista, otettuna juuri siitä paikasta, jossa seisot. (Greenblatt 1990, 154–155.)

Ironisesti matkaoppaan tyyliä jäljittelevässä pienoiskertomuksessaan Greenblatt (1990, 155) kirjoittaa eräänlaisesta kierrätyksen prosessista, jossa niin sanottu ”luonnollinen” luonto on läpikotaisin kaupallisen kulttuurin läpäisemää ja erilaisin kielellisin merkein ja ohjein rakennettua. Yhdysvaltalaiseen nykykulttuuriin tuntuu liittyvän myös tietty pelko villiä luontoa kohtaan, jolloin luonnon täytyy olla keinotekoiseksi muutettua ja vaarattomaksi kesytettyä, jotta sitä voi hallita. Luonto on kulttuurisesti tuotettu kuten renessanssi-ihmisen identiteetti, mutta samalla luonnon alistettu ”toiseus” saattaa pilkahtaa esiin. Greenblattin ironisessa esimerkissä ihmisiä kehoitetaan jäämään kaiteen äärelle, joka erottaa kulttuurin luonnosta, ja pikemminkin katsomaan vesiputouksesta otettua *valokuvaa* kuin todellista vesiputousta, joka avautuu nähtäväksi valokuvan taustalla. Tällöin asioiden ”presenssi” on korvautunut niiden jatkuvalla ”representaatiolla”.

Greenblattin (1990, 156–157) esseen kirjallisuusesimerkki koskee puolestaan todellisen ihmisen elämän ja kuoleman muuntamista yhtä aikaa kaupalliseksi ja esteettiseksi hyödykkeeksi. Gary Gilmore oli kaksoismurhasta tuomittu ja vuoden 1977 alussa ampumalla teloitettu yhdysvaltalainen mies, joka itse halusi kuolemantuomion täytäntöönpanoa, koska se olisi hänelle eräänlainen äärimmäinen eksistentiaalinen ja romanttinen kokemus. Ennen häntä ei Yhdysvalloissa ollut teloitettu ketään yli kymmeneen vuoteen, mutta Gilmoren jälkeen kuolemantuomio otettiin uudelleen käyttöön eri osavaltioissa. Gilmoren tapaus päättyi rock-kappaleeseen, television viihdeohjelmiin ja muihin populaarikulttuuriin ja mediakulttuuriin tapauksiin. Hänen viimeiset sanansa otettiin myöhemmin käyttöön myös Niken mainoslauseena (”Just Do It”), jolloin kuolema kietoutuu kaupallisuuteen hyvin postmodernissa hengessä.

Ennen kaikkea Greenblattin analyysi keskittyy kuitenkin Norman Mailerin tuhat-sivuiseen dokumenttiromaaniiin *Pyövelin laulu* (*The Executioner's Song*, 1979), jossa Gilmoren elämästä ja kuolemasta ei tule pelkästään kaupallisen kierrätyksen aihe vaan materiaalia uudenlaista kaunokirjallista lajityyppiä edustavaan taideteokseen, ei-fiktiiviseen romaaniin. Mailerin teoksesta tehtiin myös televisiosarja, jolloin adaptaation teollisuus sai taas uusia kerroksia. Gilmoren nuorempi veli Mikal Gilmore julkaisi vuonna 1994 omat muistelmansa perheestään ja veljestään, ja tästäkin teoksesta tehtiin aikanaan elokuvaversio. Kyse on siis monimuotoisesta adaptaation kulttuurista, mutta Greenblattin teorian mukaan ennen kaikkea materiaallisen, kaupallisen ja esteettisen sfäärin – sekä kuoleman ja sen tuotteistamisen – mutkikkaasta yhteenkietoutumisesta yhdysvaltalaisessa nykykulttuurissa. Kulttuuripoetiikka on historian ja kulttuurin ”poeettista” lukemista, ja siinä kaikkia tutkimuskohteita ajatellaan postmoderniin tyyliin samanarvoisina, on kyse sitten Shakespearen näytelmistä tai kansallispuistoista.

Uushistorismin ja kulttuuripoetiikan arviointia

Uushistorismissa erilaiset esteettiset, historialliset, kulttuuriset ja kaupalliset näkökohdat tulevat yhteen, kerääntyvät tietyn tarinan ympärille ja ilmenevät materiaalien jatkuvana, mahdollisesti päättymättömänä kierrätyksenä. Usein Stephen Greenblattin kaltainen kirjoittaja saattaa lumota lukijansa innovatiivisuudellaan ja tavallaan keksiä yllättäviä tekstikatkelmia, anekdootteja ja linkkejä eri ilmiöiden välille. Terry Eagletonin (1997, 278) mukaan uushistorismi on valmis tutkimaan ”pluralistisessa hengessä” periaatteessa mitä tahansa kulttuurista ilmiötä sen omassa historiallisessa kontekstissa ilman selkeää teoreettista perustaa tai poliittista vakaumusta. Esimerkiksi

Greenblatt siirtyy tuotannossaan luontevasti renessanssin tutkimisesta postmodernismin pariin. Sekä renessanssissa että postmodernismissä kirjallinen tuotanto on osa monimutkaisia taloudellisia, ideologisia ja poliittisia verkostoja, joihin yksilö katoaa. Minuutta ja identiteettiä tuotetaan jatkuvasti erilaisina tekoina, naamioina ja leikkeinä. Samalla on kuitenkin huomattava, että tietyt renessanssin varmuudet, kuten usko ylempiin auktoriteetteihin, ovat kadonneet postmodernismin relativismissa.

Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka olivat erityisesti 1980–1990-luvun yhdysvaltalaiseen akateemiseen tutkimukseen kuuluvia suuntauksia, joissa ei kehitetty niinkään selkeää teoreettista kehikkoa kuin uusia lukemisen tapoja. Erityisesti Greenblattin suosituksi tekemä tapa kuvata tiettyjä periodeja kaunokirjallisen aineiston, yllättävien anekdoottien ja marginaalisten detaljien avulla on tuottanut kritikoiden mukaan myös pinnallisia ja virheellisiä tulkintoja historiasta (ks. esim. Kallionsivu 2014, 74). Uushistorismi on ollut vakuuttavimmillaan Englannin renessanssin ja laajemmin modernin ajan alun historiallisesti kontekstualisoivaa analyysia, jossa luetaan tarkoin tietyn aikakauden käsityksiä tuon aikakauden teksteistä. Tällöin esimerkiksi tietyt näennäisen marginaaliset dokumentit, kuten tutkimusmatkailijoiden lokikirjat tai hovirunoilijoiden kirjeet, saattoivat avata kyseisen aikakauden uudessa ja oudossa valossa ja purkaa myöhempien aikojen totalisoivia tulkintoja ja yhtenäisiä kertomuksia ”renessanssista”.

Uushistoristit pyrkivätkin lukemaan aikakauden tekstejä ja dokumentteja rinnakkain, etsien erilaisia säröjä, ristiriitoja ja marginaalisia tapauksia, jotka purkavat käsitystä jostakin yhtenäisestä historiasta. Uushistoristien mukaan kirjallisuutta ei voi kuitenkaan lukea irrallaan niistä aikakauden kulttuurisista käsityksistä, poliittisista ideologioista, valtarakenteista, tuotantosysteemeistä ja kaupallisista markkinoista, joissa kirjallisuutta tehdään ja vastaanotetaan. Uushistorismi ei välttämättä tarjoa suoria tekstianalyysin menetelmiä ja välineitä kirjallisuudenopiskelijoille, mutta sen aikoinaan muodikas käsitys historian tekstuaalisuuden ja tekstien historiallisuuden yhteenkietoutumisesta on ollut vaikutusvaltainen.

- Uushistorismi on 1980-luvulla kehitetty yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkimuksen suuntaus, joka yhdistelee fiktion ja historiankirjoituksen tutkimusta, psykoanalyysia ja marxilaista yhteiskuntateoriaa. Uushistorismissa tutkitaan tekstien historiallisuutta ja historian tekstuaalisuutta ja uskotaan, että menneisyys on tavoitettavissa vain tekstuaalisessa muodossa.
- Uushistoristi hylkää uskriittisen lähiluvun menetelmän, jossa merkitysten uskotaan löytyvän tekstistä itsestään ”tekstiautonomisen” käsityksen mukaisesti. Sen sijaan uushistoristi pyrkii sijoittamaan tekstin osaksi sitä ympäröiviä historiallisia, kulttuurisia, poliittisia ja taloudellisia taustatekijöitä (esimerkiksi näkemään Shakespearen näytelmät osana renessanssiajan Englannin kirjallisia konventioita ja valtarakenteita).
- Uushistorismin toinen nimitys on kulttuuripoetiikka, jossa tarkastellaan taide-teoksia kulttuurisena, kaupallisena ja materiaalisena kierrätyksenä, kuten adaptaation kulttuurina ja teollisuutena, jossa esimerkiksi tosielämän tapaus tuottaa romaanin, joka tuottaa elokuvan, joka puolestaan tuottaa yhä uusia kulttuurituotteita. Tällöin todellisuus, talous ja taide ovat usein toisistaan erottamattomia kapitalistisessa tuotantojärjestelmässä.

Lähteet

- Bloom, Harold 1995: *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. New York: Riverhead Books. Alkuteos 1994.
- Eagleton, Terry 1997: *Kirjallisuusteoria. Johdatus*. Toinen, uudistettu painos. Suom. Yrjö Hosiaisuusluoma ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1983.
- Fineman, Joel 1989: The History of the Anecdote. Fiction and Fiction. Teoksessa Veeseer, Aram (toim.) *The New Historicism*. New York: Routledge. 49–76.
- Foucault, Michel 2006: *Tiedon arkeologia*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1969.
- Foucault, Michel 2018: *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Helsinki: Gaudeamus. Ranskankielinen alkuteos 1976–1984.
- Gallagher, Catherine – Greenblatt, Stephen 2000: *Practicing New Historicism*. Chicago: Chicago University Press.
- Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Greenblatt, Stephen 1980: *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*. Chicago: Chicago University Press.
- Greenblatt, Stephen 1988: *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press.
- Greenblatt, Stephen 1990: *Learning to Curse. Essays in Early Modern Culture*. London: Routledge.
- Greenblatt, Stephen 1991: *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*. New York: Oxford University Press.
- Jameson, Fredric 1981: *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kallionsivu, Mikko 2014: Menneisyys uudella tapaa? Kulttuuripoetiikka ja uushistorismi. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2014 s. 74–80. <https://doi.org/10.30665/av.74948>.
- Lehtimäki, Markku 2009: Korkeakirjallisuuden kulttuuripoetiikkaa. – *Kulttuurintutkimus* 2–3/2009 s. 103–106.
- Lyotard, Jean-François 1985: *Tieto postmodernissa yhteiskunnassa*. Suom. Leevi Lehto. Tampere: Vastapaino. Ranskankielinen alkuteos 1979.
- Mailer, Norman 1985: *Pyövelin laulu*. Suom. Erkki Jukarainen. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1979.
- Montrose, Louis A. 1989: Professing the Renaissance. The Poetics and Politics of Culture. Teoksessa Veeseer, Aram (toim.) *The New Historicism*. New York: Routledge. 15–36.
- Targoff, Ramie 2024: *Shakespeare's Sisters. Four Women Who Wrote the Renaissance*. London: Riverrun.
- White, Hayden 1978: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Williams, Raymond 1988: *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Suom. Mikko Lehtonen. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1977.

Kulttuurihistoriallinen kirjallisuudentutkimus

Hannu Salmi

https://orcid.org/0000-0001-8607-6126

Kirjallisuus ja kulttuurihistoria kytkeytyvät toisiinsa monin säikein. Historiankirjoitus on itsessään kirjallisuutta, luovaa ilmaisua, ja sellaiset klassisen kulttuurihistorian avainteokset kuin Jacob Burckhardtin *Italian renessanssin sivistys* (*Die Cultur der Renaissance in Italien*, 1860) ja Johan Huizingan *Keskiajan syksy* (*Herfsttij der Middeleeuwen*, 1919) ovat eläneet paitsi tutkimuksina myös lukukokemuksina. Kirjallinen esitys on keino kuvata menneisyyden ilmiöitä, tapahtumia ja prosesseja, välittää tietoja lukijalle ja luoda tunnevaikutuksia. Toisaalta kirjallisuus voi olla tutkijalle lähdeaineistoa, jonka avulla tutkitaan menneisyyttä, vaikka tutkimuksen kohde itsessään ei kytkeytyisi kirjallisuuteen instituutiona tai kaunokirjallisuuteen taiteen muotona. Esimerkiksi Ilmari Kiannon *Punaista viivaa* (1909) voi tulkita lähteenä, joka kertoo suhtautumisesta vuoden 1907 vaaleihin ja äänioikeuden laajenemiseen. Kolmantena vaihtoehtona on sellainen historiantutkimus, jossa nimenomaan kaunokirjallisuus on tutkimuksen kohteena. Juuri tästä kulttuurihistoriallisesta kirjallisuudentutkimuksesta on kyse. Esimerkiksi Kiannon tekstin tapauksessa voisi tutkia sitä, miten kaunokirjallisuus osallistui 1900-luvun alun poliittiseen keskusteluun ja ennen kaikkea mitä romaani kertoo ajan poliittisesta kulttuurista. Viime kädessä kyse on siitä, millainen tutkimusongelma analyysia ohjaa. Se, miten tutkija esittää kysymyksensä, vaikuttaa siihen, millaisia lähdeaineistoja käytetään ja miten lähteitä tulkitaan.¹

Kulttuurihistorioitsijalle kaunokirjallisuudella on erityinen merkitys. Osaltaan tämä kytkeytyy siihen, että vanhemmassa, niin sanotussa klassisessa kulttuurihistoriassa korostettiin taiteita ja ylipäättään kulttuuria yhteiskunnan osa-alueena, luovana toimintana. Siksi niin Burckhardtin kuin Huizingankin teoksissa käsitellään menneisyyttä esimerkiksi taiteen muotojen kannalta, kirjallisuus mukaan lukien (Burke 2004, 6–15). Kulttuurihistoriallisessa tutkimuksessa tapahtui kuitenkin 1980-luvulta lähtien

1 Esimerkkinä voi mainita Kirsi Kanervan (2015) väitöskirjan *Porous Bodies, Porous Minds: Emotions and the Supernatural in the Íslendingasögur (ca. 1200–1400)*, jossa saagakirjallisuus toimii väylänä tunteiden historiaan, tai Otto Latvan (2023) tutkimuksen *The Giant Squid in Transatlantic Culture: The Monsterization of Molluscs*, jossa jättiläiskalmariin liittyvien mielikuvien tutkimuksessa kaunokirjallisuus on yhtä keskeistä kuin aikakauden tieteellinen kirjallisuus. Kun historioitsija haluaa tutkia esimerkiksi mielikuvituksen ja representaatioiden, tunteiden ja aistien historiaa, kaunokirjalliset lähdeaineistot ovat olennaisia.

käännöksi, johon viitataan ”uutena kulttuurihistoriana”. Siinä keskeistä oli ajatus kulttuurisuudesta, siitä, että kaikki menneisyyden ilmiöt ovat kulttuurisesti rakentuneita. Kulttuurissa on kyse merkitysten rakentumisesta ja kulttuurihistoriassa ennen kaikkea menneen merkityksimaailman analysoinnista (Salmi 2017, 417–425; Salmi 2022, 37–50). Myös tässä lähtökohdassa kirjallisuus on avainasemassa: miten tekstit luovat merkityksiä ja mitä näiden merkitysten muutokset kertovat menneisyydestä. Kirjojen kirjoittaminen, lukeminen ja tulkitseminen ovat historiallisia prosesseja, jotka avavat olennaisen näkökulman menneisyyteen.

Koska kysymys kirjallisuuden ja historian tutkimuksen suhteesta on laaja ja monitahoinen, rajaan tässä luvussa tarkasteluni kolmeen näkökulmaan ja käytän esimerkiksi Joseph von Eichendorffin pienoisoromaania *Tyhjäntoimittajan elämästä* (*Aus dem Leben eines Taugenichts*, 1826). Pohdin ensin kulttuurihistoriallista lukutapaa ja niitä tekstintulkinnan strategioita, joita tekstistä avautuu. Toisessa alaluvussa siirryn käsittelemään kysymystä tekstien risteävyydestä ja myös niitä mahdollisuuksia, joita useiden aikalaistekstien ristiinlukemisesta avautuu. Lopuksi käsittelem tekstien merkitystä kulttuurihistoriallisina toimijoina.

Kulttuurihistoriallinen lukutapa

Historioitsija lähestyy aineistoaan asettamalla lähteen osaksi sitä kommunikaatioprosessia, jossa lähde on syntynyt: mitä tiedämme tekijästä, viestin lähettäjistä, missä ja milloin lähde on syntynyt, kenelle se on suunnattu – ja miten nämä tiedot vaikuttavat siihen tapaan, jolla lähde kertoo menneisyydestä. Viime kädessä tutkimusongelma määrittelee, mitkä menneisyyden aineistot itse asiassa ovat lähteitä. Samalla se ohjaa sitä, miten lähde luetaan ja millainen lukemisen ja tulkinnan strategia on hedelmällisin.

Esimerkkiaineistoni *Tyhjäntoimittajan elämästä* on kulttuurihistoriallisesti antoisa teksti, joka avautuu moneen suuntaan. Tekstin kirjoittaja Joseph von Eichendorff oli syntynyt Ratiborissa, nykyisessä Puolassa, ja opiskeli lakia aluksi Halleissa ja myöhemmin Heidelbergissa, jossa hän ammensi vaikutteita saksalaisesta kansanlaulu- liikkeestä ja Clemens Brentanon ja Archim von Arnimin ajattelusta (Mahoney 2016, 340–356). Romaanin *Tyhjäntoimittajan elämästä* käsikirjoitus valmistui vuonna 1823, ja teokseen tislautui monenlaisia vaikutteita saksalaisen romantiikan ihanteista ja lähtökohdista. Proosateos sisältää runoja ja myös musiikillisia viittauksia ja vaikutteita. Itse tarina kertoo nuorukaisesta, myllärin pojasta, jonka isä passittaa maailmalle. ”Senkin tyhjäntoimittaja!”, huudahtaa isä ensimmäisessä repliikissään. ”Taaskin vain paistattelet päivää, venyttelet ja ojentelet luusi väsyksiin, ja annat minun yksin tehdä kaiken työn.” (Eichendorff 1950, 5.) Nuorukainen ottaa viulunsa mukaansa ja lähtee iloisena vaeltamaan, ilman erityistä määränpäätä. Pian kaksi vaunuissa matkustavaa naista, jotka ovat kiinnostuneita nuorukaisen musiikista, vievät hänet Wienin lähelle sijaitsevaan palatsiinsa, jossa hän saa töitä puutarhurina. Hän rakastuu nuorempaan neitoon ja saa onnekkaasti myös työpaikan. Veronkerääjäksi ylennettynä nuorukainen istuttaa verotalon puutarhaan perunoiden sijaan kukkia, joita hän poimii säännöllisesti rakastetulleen. Ennen pitkää matka vie Italiaan, maahan, jossa ”kasvavat rusinat suuhun” (Eichendorff 1950, 36).

Kulttuurihistoriallista lukutapaa voi luonnehtia kontekstuaaliseksi lukemiseksi. Tämä konteksti ei tarkoita ”taustaa” tai sitä, että konteksti olisi olemassa valmiina 1800-luvun alun saksalaiselle teokselle. Pikemminkin teksti itsessään antaa vihjeitä siitä, millaiseen merkitysyhteyteen se voidaan asettaa. Esimerkkinä voi käyttää historioitsija Emmanuel Le Roy Ladurien teosta *L'Argent, l'amour et la mort en pays d'Oc* (1980), jonka prismana toimii kaunokirjallinen teksti, oksitanialaisen kirjailijan Jean-Baptiste Fabren novelli ”Istòria de Joan-l'an-pres” (1765). Le Roy Ladurielle tämä novelli tarjoaa kontekstuaalisen suunnan analysoida rahan, rakkauden ja kuoleman yhteenkietoutumista uuden ajan alun Oksitaniassa, ja nämä valinnat kumpuavat Fabren novellista. Kaunokirjallinen teos on kaiken lähtökohta: se on uudelleenjulkaistu kirjan alussa, minkä jälkeen tutkija alkaa kontekstualisoida sitä (Le Roy Ladurie 1984). Samaan tapaan *Tyhjäntoimittajan elämästä* tarjoaa useita kontekstuaalisia suuntia. Teoksessa on viittauksia saksalaisiin kansanlauluihin ja -tarinoihin ja ylipäätään saksalaiseen kulttuuriin, ja sen vaellusteema oli aikakaudelle tyypillinen. Teoksessa sivutaan musiikkikulttuuria monin tavoin päähenkilön viulunsoitosta oopperoiden kuorokohtauksiin. Teos viljelee myös aistimellisia havaintoja, kuvauksia luonnonympäristöstä ja sen tuoksuista ja äänistä.

Eichendorffin pienenisromaanin ytimessä on sen päähenkilö, tyhjäntoimittaja, jonka näkökulmasta minä-muotoinen tarina on kerrottu. Teoksen voi liittää laajempaan joutenoloa käsittelevien teosten perinteeseen. Tyhjäntoimittajaa vastaava saksankielinen sana on maskuliini *der Taugenichts*. Verbi *taugen* viittaa kelpaamiseen tai käyttökelpoisuuteen, kun taas sana *nichts* korostaa, ettei tyhjäntoimittaja kelpaa mihinkään. Saksan kielessä sana tunnetaan jo 1500-luvulta lähtien.² Eichendorffin romaanissa nimen voi tulkita ironisena: päähenkilö on ensimmäisestä sivusta lähtien jouten ja välttää työntekoa, mutta tarinassa hänelle käy hyvin ja onnellisesti, mikä antaa kokonaisuudelle sadunomaista sävyä. Asetelma tuo mieleen Grimmin veljesten sadun ”Onnellinen Hannu” (*Hans im Glück*), joka oli ilmestynyt *Kinder- und Hausmärchen* -teoksessa vuonna 1819. Sadun onnelliselle Hannulle käy lopulta hyvin, vaikka hän kulkee vastoin käymisestä toiseen. Samaan tapaan tyhjäntoimittaja etenee laiskottelustaan huolimatta kohti parempaa huomista.

Kun *Tyhjäntoimittajan elämästä* ilmestyi vuonna 1826, teollinen vallankumous oli jo tapahtunut ja Euroopan sosiokulttuurinen muutos alkanut. Industrialismin kehto oli Englanti, mutta jo 1820-luvulla sen merkit näkyivät myös Saksassa. Eichendorffin teoksessa viittauksia modernisaatioon on niukasti, mutta toisaalta kirjan alku viittaa sääty-yhteiskunnan perinteisten arvojen hylkäämiseen. Päähenkilö ei suostu jatamaan isänsä ammattia myllärinä vaan viettää aikaansa joutilaana, aivan kuin monet teoksen myöhemmin esittelemät aatelishahmot. Tarinan tasolla *Tyhjäntoimittajan elämästä* viittaa säätykiertoon ja siten niihin yhteiskunnallisiin muutoksiin, jotka Ranskan suuren vallankumouksen ja teollisen vallankumouksen jälkeen muuttivat Eurooppaa. Modernissa teollisessa yhteiskunnassa tyhjäntoimittamisesta tuli pejoratiivinen käsite, jolla mitattiin yhteiskuntakelpoisuutta. Siinä maailmassa, jossa Eichendorffin teosta luettiin tulevina vuosikymmeninä, joutenolo tulkittiin epäilemättä asettumiseksi yhteiskunnan ulkopuolelle (Lutz 2006; Ehn & Löfgren 2010).

2 ”Taugenichts”, Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache. ”Taugenichts”, Wiktionary.

Eichendorffin teoksen kulttuurihistoriallista kontekstia voisi määritellä myös sen maantieteellisen orientaation kautta. Tekstissä on vahva suunta Saksasta kohti etelää.³ Tyhjäntoimittajan toiveiden täyttymys on päästä Italiaan, joka näyttäytyy runsauden maana. Italiaan vaelsivat 1800-luvun alussa lukemattomat taiteilijat ja tutkijat etsimään ja tutkimaan antiikin sivistyksen raunioita ja ihailemaan välimerellistä luontoa. Johann Wolfgang von Goethe oli julkaissut Italian-matkan päiväkirjansa vuosina 1816 ja 1817. Eichendorffin kuvaamaa tyhjäntoimittajaa voisi tässä kontekstissa tulkita myös ironisena kuvana, sillä päähenkilö päättyy etelänmaille monien onnellisten sattumien tuloksena, eivätkä hänen tavoitteensa ole *grand tourin*⁴ sivistyksellisiä tavoitteita. Hän etsii onnellista joutenoloa. Samalla Italia-kuvaa voi tulkita vanhaa Schlaraffenland-utopiaa vasten. Jo antiikin aikana tunnettiin ajatus ”laiskureiden maasta”, jossa työntekoa ei tarvittu – eikä kaivattu (Richter 2015). Myös Grimmin veljekset olivat tuoneet vanhan tarinan satukokoelmaansa otsikolla ”Das Märchen vom Schlaraffenland”. Eichendorffin teosta voi tulkita utooppisena kertomuksena modernisaation kynnyksellä. Kaikkiin näihin tulkintoihin löytyy teoksesta viitteitä, mutta viime kädessä on kyse tutkimusongelmasta. Tutkijan kysymyksenasettelu vaikuttaa siihen, mikä kontekstuaalinen suunta on kulttuurihistoriallisen lukutavan kannalta tärkein.

Risteävät tekstit

Kulttuurihistorialliseen tulkintaan teksti, tässä tapauksessa *Tyhjäntoimittajan elämästä*, antaa siis itse olennaisia avaimia. Nämä historialliset kiinnepohdat tai ankkurit voivat olla teemoja ja motiiveja, paikan ja ajan määreitä tai vaikkapa viittauksia muihin kulttuurintuotteisiin. Kiinnepohdat voivat olla myös mainintoja aiemmista teksteistä, tai ne voivat olla sellaisia vaikutussuhteita, jotka lukija tunnistaa lukeneisuutensa perusteella.

Jokainen teksti syntyy osaksi tekstijoukkoa, tekstien perinnettä. Jos ajatellaan, että *Tyhjäntoimittajan elämästä* syntyi tekstien leikkauspisteessä, risteysasemalla, voidaan miettiä, mitä nämä risteävät tekstit voisivat olla. Kulttuurihistorialliselle tutkimukselle on ominaista laajan aikalaisaineiston käyttö. Eichendorffin teoksen tulkitsemiseksi on välttämätöntä perehtyä myös muihin historiallisiin aineistoihin, sekä niihin, jotka ovat syntyneet 1810- ja 1820-luvuilla, että vanhempiin teksteihin, jotka olivat vaikutusvaltaisia silloin, kun *Tyhjäntoimittajan elämästä* valmistui.

Kirjallisuustieteilijä Stephen Greenblatt (1997, 14–29) on korostanut historiallisen luennan merkitystä, ja hänet tunnetaan uushistorismin (*new historicism*) edustajana ja puolestapuhujana (ks. luku Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka). Greenblatt painottaa kulttuurisen poetiikan tutkimisen merkitystä: tutkijan on pyrittävä ymmärtämään, millainen ”todellisuuden kosketus” teoksessa on. Kulttuurinen poetiikka tarkoittaa Greenblattin mukaan sitä, että kirjalliset teokset osallistuvat aktiivisesti

3 Askon Nivala on tutkinut *Tyhjäntoimittajan elämästä* -teoksen paikannimiä ja reittejä *Romantic Cartographies* -hankkeessaan. Teoksen yleisimmät paikannimet ovat Italia (22 mainintaa) ja Rooma (14 mainintaa).

4 *Grand tour* tarkoitti matkaa, jonka aateliston ja myöhemmin myös porvariston nuoret miehet tekivät Euroopassa ja jota pidettiin kasvatuksen osana. Sivistyksellinen matka ulottui usein Italiaan mutta myös Espanjaan ja Pyhälle maalle. *Grand tour* -kulttuuri muotoutui renessanssin aikana ja sen vaikutukset ulottuivat 1800-luvulle asti.

yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin prosesseihin. Kirjallisuus on merkittävä kulttuuristen merkitysten tuottaja ja välittäjä, joka merkitysten välittämisen lisäksi muokkaa kulttuurisia arvoja, normeja, ideologioita ja diskursseja (Veenstra 1995, 174–198).

Lopulta ”todellisuuden kosketuksen” tutkimukseen on muitakin reittejä kuin ne linkitykset, joita teksti ilmeisimmin painottaa.⁵ Periaatteessa analysoitava teksti voitaisiin ristiinlukea minkä tahansa aikalaistekstin valossa ja pohtia, miten teksti rakentaa merkityksiä suhteessa siihen. Eichendorffin kohdalla se voisi olla esimerkiksi ei-fiktiivinen aikalaisteksti, joka auttaisi ymmärtämään, mitä tyhjäntoimittaminen 1820-luvun tilanteessa voisi merkitä. Kirjassaan *German Romanticism and Its Institutions* Theodore Ziolkowski (1990) on korostanut saksalaisen kirjallisuuden sosiaalisia ja kulttuurisia konteksteja ja pohtinut muun muassa kaivoksen, oikeussalin, hullujenhuoneen ja yliopiston merkitystä aikakauden kirjallisuudessa. Eichendorffin kuvaama tyhjäntoimittaja tuntuu vaeltavan kaikkien näiden instituutioiden ulottumattomissa. Ehkä juuri siksi maan kamaralla näennäisen pinnallisesti etenevää fiktiota voisi lukea rinnan ja ristiin esimerkiksi sellaisen kirjallisuuden kanssa, jossa ihmissielun perimmäistä arvoitusta etsitään kaivosten uumenista, maan syvyyksistä.

Risteävien tekstien määrittelyyn ja analyttisen asetelman rakentamiseen vaikuttaa se, mikä kysymyksenasettelu tutkimustyötä ohjaa, eikä välttämättä tutkimuskohteena oleva teksti ole keskeinen tai ainoa, josta tutkija ammentaa. Eichendorffin *Tyhjäntoimittajan elämästä* -teoksen silmiinpistävä piirre on sen tapa kuvata fysionomiaa, ja teosta voisi hyvin käyttää lähteenä tutkimuksessa, joka käsittelee 1800-luvun alun näkemyksiä ruumiillisuudesta. Eichendorffin tekstissä ruumiillisuus on tyhjäntoimittamisen ytimessä: laiskottelu ilmenee ruumiinjäsenten koordinaation katoamisena. Teoksen loppupuolella, jaksossa, joka viittaa myös ravinnon ja mielialan suhteeseen, tyhjäntoimittaja toteaa: ”Niin kului päivä toisensa jälkeen, kunnes minä hyvästä ruoasta ja juomasta aloin tulla vallan alankuloiseksi. Jäseneni rupesivat ikuisen toimettomuuteni takia suorastaan siirtymään sijoiltaan, ja minusta tuntui kuin ihan hajoaisin laiskuudesta” (Eichendorff 1950, 72).

Erityisen voimakkaasti Eichendorff kuvaa nenää, jonka suuruus tuntuu liittyvän sekä ikääntymiseen että aateluuteen. Mitä toimettomampi ihminen, sen pidempi nenä. Päähenkilö törmää teoksen loppupuolella eukkoon, joka jauhaa lakkaamatta hampaattomalla suullaan, niin että näyttää ”siltä kuin hän olisi järsinyt pitkää, riippuvaa nenänpäätä” (Eichendorff 1950, 66). Kirjan alussa hän törmää juhla-asuiseen hovimestariin, jolla on kasvoillaan ”tavattoman pitkä, kaareva vaaliruhtinaallinen nenä” (Eichendorff 1950, 8–9).

Fysionomisella ajattelulla on länsimaissa vuosisataiset perinteet. Ruumiin muodot nähtiin sielun ikkunana, älyn, luonteen ja temperamentin ilmentäjinä. Nenän tulkintaa korostettiin keskiajalla ja uuden ajan alussa usein. Terävä nenä liitettiin vihausuuteen, leveä nenä ylellisyyden taipumukseen (Porter 2005, 122 ja 190). Kotkanenä taas yhdistettiin ylhäiseen syntyperään ja jaloön luonteeseen (Porter 2005, 229). Eichendorffin teoksen rinnalla voisi lukea erityisesti sveitsiläisen papin Johann Caspar Lavaterin vaikutusvaltaista teosta *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe* (1775–1778). Lavater ammensi vanhemmasta

5 Tähän kytkeytyy Greenblattin laaja keskustelu tavasta, jolla Clifford Geertz hyödyntää anekdoottia antropologisissa tutkimuksissaan. Ks. lähemmin Greenblatt 1997, 21–22. Ks. myös luku Uushistorismi ja kulttuuripoetiikka.

fysionomiaa käsittelevästä kirjallisuudesta mutta korosti ennen kaikkea yksilöllisyyden merkitystä. Yksilön luonteenpiirteet voitiin tulkita hänen kasvoiltaan, ennen kaikkea siluetista, jossa nenällä oli hallitseva rooli. Goethe kuului Lavaterin tärkeimpiin tukijoihin, teos levisi paitsi saksankielisessä myös ranskan- ja englanninkielisessä Euroopassa, ja siitä julkaistiin jatkuvasti uusia painoksia. Lavaterin teosta voi käyttää Eichendorffin tekstin tulkinnan työkaluna ja analysoida, mitä *Tyhjäntoimittajan elämän* fysionomisiet havainnot ja kuvitelmat merkitsevät. Samalla voidaan ajatella, että tekstit ris- teytyivät siinä aikalaismailmassa, jossa Eichendorffin teos menestyi. Runsaasti kuvi- tettu Lavaterin teos oli niin laajasti tunnettu, että tyhjäntoimittajan ruumiillisuutta on todennäköisesti tulkittu sen tarjoamien koodien avulla 1820-luvun lopulla.

Teksti kulttuurisena toimijana

Tyhjäntoimittajan elämästä voi siis lukea 1700-luvun ja 1800-luvun alun fysionomisen ajattelun heijastuspintana. Samalla teos oli tuon ajattelun muokkaaja ja aktiivinen kult- tuuristen merkitysten tuottaja. Tämä kaksinaisuus on kulttuurihistoriallisen tulkinnan ytimessä. Eichendorffin teoksen kautta Lavaterin ajatukset elivät pitkälle 1800-luvulle. Ehkä sitoutuminen fysionomiseen ajatteluun vaikutti myös siihen, että teos saattoi vaikuttaa 1800-luvun lopulla vanhanaikaiselta tilanteesta, jossa moderni psykologia teki tuloaan.

Vuosisadan mittaan Eichendorffin teos sai maineen saksalaisen romantiikan avain- teoksena. Kulttuurihistorioitsijan katse voi kohdistua siihen elämään, joka teoksella on ollut valmistumisensa jälkeen. Saksalainen egyptologi Jan Assmann on kutsunut mnemohistoriaksi näkökulmaa, jossa kiinnostus kohdistuu historiallisen ilmiön muis- tamiseen, kulttuurisen muistin historiaan, ja tavallaan siis ilmiön mnemoniseen laa- hukseen ajassa (Assmann 1997, 15–17). Tällaisessa asetelmassa on selvää, että teos vaa- tii ympärilleen muita tekstejä, jotka auttavat ymmärtämään, miten teosta on tulkittu ja miten se on elänyt historiallisena toimijana.

Jos Eichendorffin teoksen mnemohistoriaa hahmottaisi suomalaisesta näkökul- masta, voisi esimerkiksi tutkia, millaista julkista keskustelua tyhjäntoimittamisesta käytiin, esiintyikö Eichendorff sen yhteydessä ja miten romantisoivaan ”maankiertä- miseen” suhtauduttiin modernisaation kynnyksellä. Kurkistuksen tähän voisi saada esimerkiksi Eichendorffin teoksen vastaanottoon liittyvistä lähteistä. Suomessa teos tunnettiin 1800-luvulla sekä alkukielellä että ruotsinkielisenä käännöksenä. Tukhol- massa teos ilmestyi vuonna 1899 nimellä *Ur en dagdrifvares lefnad*. Suomessa ruotsin- nos pääsi julkisuuteen, kun R. F. von Willebrand arvioi sen *Finsk Tidskrift* -lehdessä marraskuussa 1900. Arvio viittaa siihen, että toisenlaisessa kulttuurisessa tilanteessa Eichendorffin fiktio vaikutti epääjanmukaiselta:

On toki kysyttävä, ovatko kustantajan arviot vastanneet nykyajan vaatimuksia, sillä Joseph v. Eichendorffin ikivanha ’Aus dem Leben eines Taugenichts’ on nyt vihdoinkin puettu ruot- salaiseen asuun. Saksassa sillä on edelleen yleisönsä, ja se sai hiljattain Leipzigin 17. pai- noksensa. Mutta saksalainen yleisö on myös konservatiivisempi kuin meidän. Romantiikka, jolla on ollut kultakautensa täälläkin, ei ole koskaan löytänyt niin sopivaa maaperää kuin saksalaisessa mielessä. (Willebrand 1900, 86–87, suomennos Hannu Salmi.)

Willebrand toteaa olevansa yllättynyt, jos *Ur en dagdrifvares lefnad* löytää yleisöä ”kirjallisuushistoriasta kiinnostuneiden ja muutamien nuutuneiden asiantuntijoiden piirin ulkopuolelta”. Useaan otteeseen arvostelija kutsuu teosta ”ikivanhaksi”.

Suomeksi Eichendorffin teos ilmestyi vuonna 1908 Väinö Siikaniemen suomentamana ja Vihtori Kososen kustantamana nimellä *Maankiertäjän elämästä*. Nimimerkki H. I—n:n arvostelu *Uudessa Suomettaressa* oli armollisempi kuin kahdeksan vuotta aiempi Willebrandin arvio: ”Eichendorff on täysiverinen romantikko; ihania kuutamoiita serenaadeineen ja tuoksuavia lemменlehtoja kukkineen ja satakielineen on hänen tuotantonsa tulvillaan, vieläpä esiintyy lisäksi lumottuja linnoja ja puistojakin.” Samalla kriitikko toteaa, että tämä ”on tietenkin nykyisen realistisen hengen kannalta katsottuna sulaa lapsellisuutta”. Huomautuksesta huolimatta arviossa korostuu Eichendorffin teoksen saavuttama asema klassikkona, jolla on paikkansa muuttuneessa tilanteessakin. ”Tutustukoon tähän Eichendorffin novelliin jokainen, joka tahtoo viettää hiljaisen, nautintorikkaan hetken ja joka haluaa edes hetkeksikin kohota jokapäiväisyyden harmaudesta ylös unelmien kirkastetuille maille.” (*Uusi Suometar* 20.9.1908).

Toisen suomennoksensa Eichendorffin teksti sai toisen maailmansodan jälkeen, kun Antero Mannisen käännös ilmestyi vuonna 1950 nimellä *Tyhjäntoimittajan elämästä*. WSOY mainosti teosta joulukatalogissaan toteamalla: ”Nykyaikaiselle lukijalle se on kuin virkistävä keidas keskellä kirjallista keinotekoisuuden erämaata” (*Joulun kirjoja* 1950, 8). Jos vuonna 1900 romanttinen teksti näytti epäsoivalta realistisen kirjallisuuden hallitsemalla kentällä, puoli vuosisataa myöhemmin kustantaja näyttää käyttäneen teosta välineenä kommentoida modernististen virtausten sävyttämää kirjallista kenttää, jonka keskelle klassikko avasi ”virkistävän keitaan”. Vaikka esimerkit tässä liittyvät Eichendorffin teoksen vaikutuksiin Suomessa, on selvää, että teoksen kulttuurihistoriallista merkitystä voi tarkastella koko siltä ajalta, jona tarinaa on vastaanotettu ja tulkittu.

Lopuksi

Olen tässä luvussa tarkastellut kaunokirjallisen tekstin kulttuurihistoriallista luentaa ja erilaisia tulkinnan strategioita yhden esimerkin valossa. Tutkimuksessa olennaista on aina se, millaisesta kysymyksenasettelusta tutkija lähtee liikkeelle. Se määrittelee myös sen, kohdistuuko huomio yhteen lähteeseen vai tarvitseeko teksti ympärilleen muuta aikalaisaineistoa. Historiallisessa tutkimuksessa lähdeaineisto on lähes aina laaja, sillä usean tekstin, ja toki myös kuvallisen aineiston, vertailu antaa mahdollisuuden nähdä eroja niissä tavoissa, joilla lähteet tuottavat merkityksiä. Jokainen lähde voidaan asettaa menneisyyden funktionaaliseen kenttään: millaisen kommunikaatioprosessin osina ne ovat syntyneet ja miten tämä tieto vaikuttaa tulkintaan?

Historiantutkijalle kaunokirjallinen teos voi olla sekä tutkimuskohde että tutkimuksen lähde. Esimerkiksi Eichendorffin teoksen fysionomisen ulottuvuuden näkökulmasta on eri asia kysyä, mitä *Tyhjäntoimittajan elämästä* kertoo 1800-luvun alun fysionomisesta ajattelusta, kuin tutkia, millaista 1800-luvun alun fysionominen ajattelu oli, jolloin tutkija hyödyntää laajaa aikalaisaineistoa, niin fiktiivistä kuin ei-fiktiivistä. Yksittäisen lähteen merkitys rakentuu tutkimuksen kokonaisasetelman kautta ja sen osana.

Tämä luku on hahmottanut kaunokirjallista teosta kulttuurihistorioitsijan katseen kohteena. Tämä katse voi kohdistua siihen kulttuuriseen kenttään, jossa kirja on syntynyt ja jossa se on vaikuttanut. Tutkija voi katsoa ikään kuin historiallisesta ympäristöstä sisäänpäin, kohti tekstiä, mutta hän voi myös katsoa tekstistä käsin ulospäin: millä ehdoilla kaunokirjallinen teos kertoo, kommentoi tai muuntelee aikansa kulttuurisia kysymyksiä.

- Kulttuurihistoriallinen kirjallisuudentutkimus tulkitsee tutkimuskohdetta osana laajempaa kulttuurista kontekstia ja hyödyntää kaunokirjallisia lähteitä menneisyyden analysoinnissa. Lähtökohtana on kontekstuaalinen lukutapa. Teksti itsessään antaa vihjeitä siitä, millaiseen merkitysyhteyteen se voidaan asettaa.
- Historioitsija lähestyy aineistoaan asettamalla lähteen osaksi sitä kommunikaatioprosessia, jossa lähde on syntynyt: mitä tiedämme tekijästä, viestin lähettäjistä, missä ja milloin lähde on syntynyt, kenelle se on suunnattu – ja miten nämä tiedot vaikuttavat siihen tapaan, jolla lähde kertoo menneisyydestä.
- Kysymyksenasettelu määrittelee, kohdistuuko huomio yhteen lähteeseen vai tarvitseeko se ympärilleen muuta aikalaisaineistoa.
- Kulttuurihistorioitsijalle menneisyyden kaunokirjallinen teksti ei ole vain heijastuspinta. Se on aktiivinen kulttuuristen merkitysten tuottaja.

Lähteet

- Assmann, Jan 1997: *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Burke, Peter 2004: *What is Cultural History?* Cambridge: Polity.
- Ehn, Billy – Löfgren, Orvar 2010: *The Secret World of Doing Nothing*. Berkeley: University of California Press.
- Eichendorff, Joseph von 1950: *Tyhjääntoimittajan elämästä*. Suom. Antero Manninen, runot Otto Manninen. Porvoo: WSOY. Saksankielinen alkuteos 1826.
- Greenblatt, Stephen 1997: Touch of the Real. – *Representations* 59/1997 s. 14–29.
- H. I—n. Kirjallisuutta. *Uusi Suometar* 20.9.1908.
- Joulun kirjoja* 1950. Porvoo: WSOY.
- Kanerva, Kirsi 2015: *Porous Bodies, Porous Minds. Emotions and the Supernatural in the Íslendingasögur (ca. 1200–1400)*. Annales Universitatis Turkuensis Ser. B, tom. 398. Turku: University of Turku. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-5997-6>.
- Latva, Otto 2023. *The Giant Squid in Transatlantic Culture. The Monsterization of Molluscs*. London: Routledge.
- Lavater, Johann Caspar 1775–1778: *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntniß und Menschenliebe*. Bd. 1–4. Leipzig u. a.
- Le Roy, Ladurie 1980: *L'Argent, l'amour et la mort en pays d'Oc*. Paris: Seuil.
- Le Roy, Ladurie 1984: *Love, Death, and Money in the Pays d'Oc. The French Peasantry: 1450–1660*. Käänt. Alan Sheridan. Harmondsworth: Penguin. Ranskankielinen alkuteos 1980.
- Lutz, Tom 2006: *Doing Nothing. A History of Loafers, Loungers, Slackers, and Bums in America*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Mahoney, Dennis F. 2016: Heidelberg, Dresden, Berlin, Vienna. Teoksessa Hamilton, Paul (toim.) *The Oxford Handbook of European Romanticism*. Oxford: Oxford University Press. 340–356.
- Porter, Martin 2005: *Windows of the Soul. Physiognomy in European Culture 1470–1780*. Oxford: Oxford University Press.
- Richter, Dieter 2015: *Schlaraffenland. Geschichte einer populären Utopie*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Salmi, Hannu 2017: Suomi, kulttuurihistoria ja kulttuurisuuden haaste. – *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2017 s. 417–425.
- Salmi, Hannu 2022: Kulttuurihistoria merkitysten tutkimuksena. Teoksessa Mähkä, Rami – Ahonen, Marika – Heikkilä, Niko – Ollitervo, Sakari – Räsänen, Marika (toim.) *Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä menetelmiin ja tulkintaan*. Cultural History – Kulttuurihistoria 17. Turku: Kulttuurihistorian seura. 37–50.
- Veenstra, Jan R. 1995: The New Historicism of Stephen Greenblatt. On Poetics of Culture and the Interpretation of Shakespeare Author(s). – *History and Theory* 3/1995 s. 174–198.
- Ziolkowski, Theodore 1990: *German Romanticism and Its Institutions*. Princeton: Princeton University Press.
- Willebrand, R. F. v. 1900: Joseph von Eichendorff. Ur en dagdrifvares lefnad. Novell. – *Finsk Tidsskrift* November 1900 s. 86–87.

Folkloristinen kirjallisuudentutkimus

Anne Heimo

 <https://orcid.org/0000-0002-7693-4710>

Pasi Enges

 <https://orcid.org/0000-0002-4231-2163>

Klassisen eurooppalaisen kirjallisuuskäsityksen mukaisesti kirjallinen muoto on kirjallisuuden välttämätön kriteeri. Kuitenkin jo romantiikan aikakaudella, 1700-luvun lopulta lähtien, yleistyi näkemys, että kirjallisuudessa olennaista ei ole kirjoitetun tekstin olemassaolo vaan kielen esteettinen käyttö. Tämä merkitsi, että myös muis-tinvaraisena säilyviä ja suullisina esityksinä toteutuvia runoja ja kertomuksia alettiin sisällyttää kirjallisuuden kategoriaan. 1800-luvun romantiikan ja nationalismin hen-gessä niin Suomessa kuin useissa muissakin Euroopan maissa suullinen runous nos-tettiin esteettiseltä arvoltaan kirjallisen taidetrunouden rinnalle ja sitä ”puhtaampana” ja ”aidompana” jopa sen yläpuolelle. Kiinnostus kohdistui luku- ja kirjoitustaidotto-mien ihmisten runouteen, jonka katsottiin kuvastavan omaa kansallista menneisyyttä ja identiteettiä. Vuosisadan lopulla syntyi myös sitä tutkiva tieteenala, jonka nimitys Suomessa oli ensin kansanrunoustiede tai kansanrunoudentutkimus ja 1970-luvulta lähtien folkloristiikka. Folkloristinen kirjallisuudentutkimus tutkii omaehtoisen kult-tuurisen itseilmaisun ja esittämisen muotoja, merkityksiä ja tavoitteita.

Folkloristinen kirjallisuudentutkimus

Folkloristiikka ja kirjallisuudentutkimus ovat lähitieteenaloja, joita yhdistävät monet yhteiset teoreettiset lähtökohdat, tutkimuskysymykset ja -menetelmät, käsitteet sekä tutkimusaineistot (esim. Rosenberg 1991, 7–24). Muun muassa satuja, balladeja, arkkiveisuja, sananlaskuja, saagoja ja eppisiä runoja ovat tutkineet sekä kirjallisuudentutkijat että folkloristit. Näille teksteille on ominaista se, että niitä esiintyy sekä kirjallisessa että suullisessa muodossa. (Kallio, Lehtonen, Timonen, Järvinen & Leskelä 2017, 361–386; Anttonen, af Forselles & Salmi-Niklander 2018; Hämäläinen, Karhu & Vuorikuru 2019b, 21–22.) Muita kirjallisuudentutkijoita ja folkloristeja yhdistäviä tutkimuskohteita ovat esimerkiksi näiden tieteenalojen välimaastoon sijoittuvat julkai-sut, kuten käsinkirjoitetut lehdet (Salmi-Niklander & Droste 2019), Elias Lönnro-tin kansanrunojen pohjalta koostama *Kalevala* (1835) tai vaikkapa sisällöltään populaarit

ja usein anonyymisti julkaistut, runoja, tarinoita, unien selityksiä ja vastaavan kaltaista ainesta sisältävät kansankirjat, viihteellinen kioskikirjallisuus ja kansankirjoittajien kirjoitukset (Kuismin & Driscoll 2013; Laitinen & Mikkola 2013). Tällaiset julkaisut sisältävät myös suulliselle perinteelle ominaisia piirteitä. Itse asiassa juuri *Kalevalan* tutkimus muovasi olennaisesti molempien tieteenalojen syntyä Suomessa. Alojen välisen työnjaon mukaisesti kirjallisuustieteilijöiden työskarkaa on ollut kirjoitettu kirjallisuus, folkloristien taas suullisena välittyvä perinne. (Ks. esim. Hämäläinen, Karhu & Vuorikuru 2019a, 7 ja 10.) Puhtaasti suullista syntyä ja välittymistä pidettiin pitkään folkloren välttämättömänä ominaisuutena, ja kaikenlaiset kirjalliset vaikutteet ja etenkin kirjallinen muoto katsottiin aidon perinteen turmelijoiksi.

Folklorea on määritelty 1900-luvun lopulta lähtien radikaalisti eri tavalla kuin 1800-luvun kansanrunouden kerääjien tai vielä 1900-luvun puolivälin perinteentutkijoiden parissa. Yksinkertaistava jako suullisena välittyvään perinteeseen ja kirjallisena välittyvään kirjallisuuteen on alun alkaen ollut harhaanjohtava, sillä aina kirjoitustaidon ja myöhemmin kirjepainotaidon synnystä lähtien näiden kahden välillä on ollut monenlaista vuorovaikutusta. Suomessa oppineisto ryhtyi hyödyntämään kalevalamittaa kirjoittamisessaan onnittelurunoissa sekä seurakuntalaisille suunnatuissa teksteissään jo 1600-luvulla (esim. Kallio ja muut 2017, 344–361), ja rahvas omaksui omaan suulliseen perinteeseensä kirjallisia vaikutteita riippumatta omasta kirjoitus- ja lukutaidostaan (esim. Tarkka 2005, 58–61; Apo 2012).

Kirjallistumiskehityksen myötä myös tavallisen kansan ilmaisumuodot ja välityskanavat ovat monipuolistuneet, eikä varsinkaan nykyfolkloresta kiinnostunut tutkija enää karsasta kirjallisena syntyvää ja kirjallisena leviävää ainesta. Myös menneisyydestä löytyy oman aikansa tutkijoiden väheksymiä, mutta nykynäkökulmista hyvin kiinnostavia folkloren ja kirjallisuuden rajapinnoille sijoittuvia ilmiöitä. Tällaisia ovat esimerkiksi arkkiveisut, pienpainatteina julkaistut laulutekstit, jotka kansanrunudentutkijoille edustivat pitkään epäaitoa perinnettä, kirjallisuudentutkijoille taas vähäarvoista, ”oikeaan” kirjallisuuteen kuulumatonta painotuotteen lajia.

Suullisen ja kirjallisen perinteen välisiä suhteita tutkitaan folkloristiikassa myös tekstuaalisiaation näkökulmasta. Tekstualisaatiolla tarkoitetaan niitä moninaisia prosesseja, joita jonkin tietyn tekstin taustalla piilee. Minkälainen on tekstin syntyhistoria? Perustuuko se alun perin suulliseen esitykseen? Miksi esitys on tallennettu? Miksi ja miten se on muutettu tekstiksi? Millaisia ideologisia tavoitteita tekstualisaation taustalta on löydettävissä? (Esim. Hämäläinen 2012; Hämäläinen & Karhu 2019.)

Nostamme tässä luvussa esiin joitakin keskeisiä suullisen ja kirjallisen suhdetta koskevia näkökulmia, jotka voivat palvella näistä kysymyksistä kiinnostuneita kirjallisuudentutkijoita. Käsittelemme ensin folklorea kirjoittamattomana kirjallisuutena ja etenemme sitten folkloren kirjallistumisen eri muotoihin, kirjallisiin vaikutteisiin folkloressa ja lopuksi nykyisen folklorekäsityksen mukaisiin näkemyksiin kirjallisena syntyvästä ja välittyvästä folkloresta.

Folklore kirjoittamattomana kirjallisuutena

Folklore on brittiläisen William Thomsin vuonna 1846 lanseeraama ja sen jälkeen kansainvälisesti vakiintunut käsite, joka on kuitenkin eri maissa ja eri aikoina ymmärretty ja määritelty vaihtelevin tavoin. Laajimmillaan folklorella on voitu tarkoittaa kaikkea

kansanomaista, eliitin ja oppineiston edustamalle vastakkaista kulttuuria, johon sisältyy sekä henkinen että aineellinen puoli (*folklore* = 'kansankulttuuri', 'kansantietous'). Suppeammin se on voitu rajata tarkoittamaan kaikkia henkisen kulttuurin muotoja, jotka välittyvät ilman kirjoitusta tai muita fyysisiä apuvälineitä (*folklore* = 'suullinen perinne'), ja suppeimmillaan vain runojen, laulujen, kertomusten ja muiden suullisen ilmaisun muotojen kokonaisuutta. Viimeksi mainittua on kutsuttu myös *kirjoittamattomaksi kirjallisuudeksi* tai *kansanomaiseksi sanataiteeksi*, joiden kansainvälisesti vakiintuneita vastineita ovat brittiläisen tutkimuksen piirissä syntyneet termit *oral literature* ja *verbal art*. Näitä on käytetty silloin, kun on haluttu painottaa suullisena välittyvän perinteen esteettisiä ja sanataiteellisia ominaisuuksia.

Folkloren määrittely kirjoittamattomaksi kirjallisuudeksi juontaa juurensa tieteenalan alkua ajoista aina 1960-luvulle saakka vallalla olleeseen suuntaukseen, perinnetekstien tutkimukseen (*literary folkloristics*). Siinä tutkimuskysymykset kohdistuivat tavallisimmin perinnetuotteiden sisältöön, rakenteeseen, tyyliin, kehityshistoriaan tai variaatioon. Ensisijaisena kiinnostuksen kohteena oli perinneteksti, ei niinkään sen esittäjät, kontekstit tai merkitykset. Tällaisessa tutkimuksessa on ollut luontevaa soveltaa alan omien lisäksi erityisesti kirjallisuudentutkimuksesta ja kielitieteestä lainattuja käsitteitä ja menetelmiä.

Vanhemman tutkimustradition rinnalle 1960-luvulla noussut antropologinen suuntaus puolestaan painotti folklorea käyttäjäyhteisöjensä kulttuurisena viestintänä, jossa tekstillä itsessään oli vain välinearvo, ja jonka tutkimukseen sopivat paremmin esimerkiksi psykologiset ja sosiaalitieteelliset lähestymistavat. Perinteen käyttöön ja merkityksiin kohdistuvan tutkimuksen vahvistuminen perinnetekstien tutkimuksen kustannuksella johti 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä kirjallisuudentutkimuksen ja folkloristiikan välisen yhteyden ohentumiseen. Laajentuneen folklorekäsitteen ja kirjoittamalla tuotettujen tutkimusaineistojen lisääntyneen suosion myötä 2000-luvun alun folkloristiikassa on kuitenkin nähtävissä uudelleen orientoitumista kirjallisuudentutkimusta läheneviin tutkimusasetelmiin. (Hämäläinen, Karhu & Vuorikuru 2019b, 21–25.) Esimerkiksi folkloristi Ulla Savolainen analysoi väitöskirjassaan (2015) kirjoittamalla tuotettujen evakkomuistelmien poetiikkaa hyödyntäen narratologisia käsitteitä. Itseoppineiden kansankirjoittajien kirjallisia tuotoksia, kuten käsin kirjoitettuja lehtiä, runoja, novelleja ja näytelmiä, tutkivat niin kirjallisuudentutkijat kuin folkloristit. (Ks. esim. Laitinen & Mikkola 2013; Kuismin & Driscoll 2013; Anttonen, af Forselles & Salmi-Niklander 2018.)

Romantiikan aikakauden käsitys oli, että kansanrunous ei ole yksilöiden tuotamaa, vaan kollektiivisesti syntynyttä ja siksi perusluonteeltaan tyystin erilaista kuin individuaalisesti kirjoitettu kaunokirjallisuus. Osuva luonnehdinta löytyy Elias Lönnrotin *Kantelettaren* esipuheesta: ”Kansanrunoja – ei saatakaan *tehdyksi* sanoa. Niitä ei *tehdä*, vaan ne *tekeytyvät* itsestänsä, syntyvät, kasvavat ja muodostuvat semmoisiksi ilman erityisettä tekijän huoletta. – Samassa kun niitä sanottaisi jonkun erityisen tekemiksi, kadottaisivat kansanrunollisen arvonsa.” (Lönnrot 1840, iii.) Ajatus kollektiivisesta luomistyöstä on hylätty jo kauan sitten; sen sijaan on ymmärretty luovan yksilön merkitys perinteen tuottajana, välittäjänä ja uusintajana. Viimeistään 1930-luvulta lähtien vallitsi näkemys, että jokaisen kansanrunon takana on yksilöllinen, luova runoilija. Esimerkiksi Matti Kuusi hahmotteli runoanalyysseissään fiktiivisiä yksilöitä, joiden ääni erottuu runomuistiinpanojen paljoudessa. Lyyrisissä runoissa toistuvasti esiintyvien lintumetaforien ja apeuden, kodittomuuden ja viluisuuden tunnetilojen perusteella

hän yksilöi (toki hypoteettisen) ”Lintuelegikon”, joka näyttäytyy ”suomalaisen sanataiteen nerokkaana uudistajana” (Kuusi 1963, 260–272).

Folkloren kohdalla kysymys tekijyydestä on esitettävä toisin kuin lähtökohtaisesti yksilöllisinä luomuksina pidettyjen kirjallisten teosten. Suullisena välittyvä perinne-aines on aina samanaikaisesti sekä yksilöllistä että yhteisöllisesti jaettua. On täysin mahdollista, että jonkun runon, laulun tai kertomuksen alkuperäinen sepittäjä tunnetaan, mutta sillä ei välttämättä ole merkitystä perinteen käytön kannalta. Yksilön luovuudesta alkunsa saanut hengentuote voi jatkaa elämäänsä folklorena vain, jos se noudattaa riittävästi jo olemassa olevan perinteen konventioita, saa yhteisöllisen hyväksynnän, ja sitä aletaan välittää edelleen. Jos näin tapahtuu, tekijyys menettää helposti merkityksensä ja tuotteesta tulee käyttäjäyhteisönsä anonyymisti jakamaa. Tekijyys voidaan ymmärtää myös väljemmin, eräänlaisena luonnollisena tekijänoikeutena. Yksilö tai ryhmä voi tulla tunnetuksi esimerkiksi jonkin perinnelajin tai vaikkapa tiettyjen kertomusten taitajana ja itseoikeutettuna esittäjänä ilman oletusta alkuperäisestä tekijyydestä, ja tällainen tekijänoikeus voi myös periytyä yksilöltä toiselle.

Kun folklorea on määritelty kirjoittamattomaksi (kauno)kirjallisuudeksi, on rajoitettu suhteellisen kiinteämuotoisiin ja esteettisiltä arvoiltaan korkeatasoisina pidettyihin perinnelajeihin. Tällaisia ovat olleet etenkin kalevalamittaiset runot, balladit ja muu lauluperinne, kansansadut ja sananlaskut. Läheskään kaikki folklorenksi määritelty ei kuitenkaan mahdu kirjoittamattoman kirjallisuuden raameihin. Kansanuskoo käsityksineen ja rituaalisine käytänteineen, monimuotoista tapakulttuuria tai vaikkapa kertojan omiin kokemuksiin perustuvia muistelmia ja kokemuskertomuksia ei ole edellä mainittujen tavoin pidetty kirjallisuutena. Tämän voi todeta esimerkiksi selaillemalla eri aikoina julkaistuja kirjallisuushistorioita, joissa kirjoittamattomalla kirjallisuudella tavallisesti on itseoikeutettu paikkansa, mutta joissa sitä edustavat vain tietyt, vakiintuneet folkloren lajit.

Puhtaasti suullista välittymistä edellyttävän folkloren määritelmän mukaisesti sillä on vain kaksi luonnollista olomuotoa: säilyminen latenttina yksilön muistissa ja toteutuminen suullisina esityksinä. Kun runo, laulu tai kertomus toistuu saman yksilön esittämänä tai välittyy kuulonvaraisesti yksilöltä toiselle, tapahtuu siinä milloin vähäisiä, milloin huomattavampia muutoksia. Eriasteinen variaatio onkin yksi folkloren tyyppillisistä piirteistä.

Suullisessa esityksessä toteutuva folkloreteksti on luonteeltaan perustavanlaatuisesti erilainen kuin kaunokirjallinen painotuote. Totta on, että myös painettu kirjallisuus voi muuttua esimerkiksi sensuurin, korjattujen ja uudistettujen painosten tai uusien käännösten myötä, mutta lähtökohtaisesti kirjoitettu tai painettu teksti on pysyvä ja muuttumaton. Folkloreteksti sen sijaan on aina vain yksi monista mahdollisista versioista, eikä mitään ”normaalitekstiä” ole olemassa. (Hämäläinen, Karhu & Vuorikuru 2019b, 35–36.) Osa folkloren lajeista on tiukan kiinteämuotoisia, osa vapaammin varioitavia, ja lajin mahdollistamissa rajoissa perinnetuote voidaan esittää sopeuttaen se tilanteeseen, yleisöön ja esittäjän tavoitteisiin siten, että siinä varioi esimerkiksi pituus, juoni, sisältöelementit, tyyli tai asenne.

Folkloresta kirjallisuudeksi

Folkloristiikan tutkimushistoriaa leimaava paradoksi on, että ennen kenttä-äänitysteknologian yleistymistä 1900-luvun jälkipuoliskolla jokseenkin kaikki dokumentit suullisesta perinteestä ovat kirjallisia. Perinnearkistoihin kertyneet vanhat muistiinpanot eivät olekaan sananmukaisesti suullista perinnettä, vaan sen kirjallisia representaatioita. Kerääjien taidoista ja tarkkuudesta sekä keruutilanteiden asettamista reunaehdoista riippuen kirjalliset muistiinpanot vastaavat vaihtelevasti alkuperäisiä esityksiä ja välittävät niistä joka tapauksessa vain suoraan tekstualisoitavissa olevan osan. Vasta ääni- ja videodokumentit ovat mahdollistaneet esittäjän tyylikeinojen tai muiden esitykseen olennaisesti kuuluvien, mutta väistämättä tekstidokumentin ulkopuolelle jäävien osatekijöiden tutkimuksen. Tosin nämä eivät erityisemmin folkloristeja kiinnostaneetkaan ennen 1960-luvulla tapahtunutta paradigman muutosta tekstitutkimuksesta perinneviestinnän ja performanssin tutkimukseen. Äänittämällä tallennettujen esitysten muuttamiseksi kirjalliseen muotoon on sittemmin kehitetty runsaasti erilaisia litterointitapoja, joista tarkimmilla on mahdollista tekstuaalistaa paitsi kielellinen ilmaisu myös esityksen erilaiset kielenulkoiset keinot (kuten tauot, naurahdukset ja äänenvoimakkuuden ja -sävyn muutokset) ja osoittaa esityksen ajallinen eteneminen. Tällaisia etnopoettisia transkriptioita tarvitsevat lähinnä tutkijat analyyseissään. Etnopoettisia transkriptioita myös julkaistaan, ja harjaantunut lukija pystyy sellaisen avulla saavuttamaan alkuperäisen esityksen vivahteet paremmin kuin pelkän tekstin avulla.

Jacob ja Wilhelm Grimmin *Kinder- und Hausmärchen* -satukokoelman ensimmäiset sadut julkaistiin vuonna 1812, ja ne ovat toimineet esikuvana lukuisille vastaaville kokoelmille. Tavallisemmin folkloreantologiat ja muut ainesjulkaisut sisältävät lukukelpoisemmaksi editoitua ainesta. Luettavuutta on usein parannettu korjailemalla alkuperäisdokumentin virheitä ja puutteita, muuttamalla murreilmaisuja yleiskielisiksi ja ylipäänsä tavoittelemalla sujuvaa kirjallista ilmaisua. Tällaisiakin kokoelmia on mahdollista käyttää tutkimusaineistona (ks. esim. Kujundžić 2020), mutta niiden tärkein tehtävä on useimmiten folkloren popularisointi eli kirjallistetun perinteen tarjoaminen lukevalle yleisölle. Rajat editoinnin, alkuperäisen tekstin sisällön tai idean uudelleenkertomisen ja tietoisien sepittämisen välillä voivat olla sumeita, ja folkloristiikan oppihistoriassa tunnetaan myös *fakeloren* eli keksityn tai väärennetyn perinteen käsite. 2000-luvulle tultaessa suhtautuminen muuttui aiempaa suopeammaksi ja *fakeloren* sijaan voidaan puhua ilman arvottamista vaikkapa *folkloreskista* eli populaarikulttuurissa esiintyvistä folkloren kaltaisista piirteistä. (Foster & Tolbert 2016.)

Kirjoitetussa kaunokirjallisuudessa folkloren vaikutukset ovat yleisiä ja moninaisia. Folklore voi toimia esimerkiksi kirjailijan inspiraation lähteenä, mallina tai suoraan sisällöllisenä aineksena. Kaunokirjallisissa teoksissa on vuosisatojen ajan käytetty suullisen perinteen henkilöitä ja olentoja, yksittäisiä motiiveja, juonirakenteita, miljöitä ynnä muita joko sellaisenaan tai eriasteisesti soveltaen. Aleksis Kiven *Seitsemän veljeksien* (1870) juoneen on upotettu useita tarinoita, satuja ja unikertomuksia kerrontatilanteiden kuvauksineen. Samuli Paulaharjun novellikokoelma *Tunturien yöpuolta* (1934) koostuu saamelaisiin uskomustarina-aiheisiin pohjautuvista, mutta kaunokirjallisella otteella kirjoitetuista novelleista. Mikko Kamula yhdistelee monituhatsivuisessa *Metsän kansa* -sarjassaan (2017-) historiallisen romaanin ja fantasian tyyliä, mutta perustaa 1400-luvun lopulle sijoittuvan kuvauksensa tieteellisen tutkimuksen

tuottamaan tietoon suomalaisesta historiasta, folkloresta ja mytologiasta: kirjan henkilöiden maailmaan kuuluvat arkisina ilmiöinä esimerkiksi taikuus ja erilaiset yliluonnolliset olennot. Erityisesti *Kalevala* on innoittanut kirjailijoita. Yksi tunnetuimpia *Kalevala*-muunnelmia on Johanna Sinisalon *Sankarit* (2003), jossa eepoksen hahmot on tuotu nykyaikaan. (Pitkäsalo 2011; Ahola 2022, 17–20; Leppälahti 2022.)

Myös suullisen perinteen lajikäsitys muoto- ja tyylipiirteineen voi siirtyä osaksi kaunokirjallista ilmaisua. Hyviä esimerkkejä tästä ovat balladit ja rekilaulut. Kansanballadi on kaavamaisesti kohtauksittain etenevä, usein pitkä kertova laulu, jonka yleisimmät aihepiirit ovat rakkaus ja kuolema ja jonka tapahtumat yleensä päättyvät traagisesti. Kaunokirjalliset balladit voivat muistuttaa kansanballadeja, mutta ne erottuvat yksilöllisinä taideluomuksina muuntelemalla, uusintamalla, kyseenalaistamalla tai parodioimalla kansanomaista lajiperustansa (Grünthal 1997, erityisesti 9–13, 18–34). Kirjailijat, jotka pohjaavat runoutensa rekilauluperinteeseen, ovat puolestaan mukailleet riimillisen, säkeistöllisen kansanlaulun muotoa ja runomittaa, mutta käyttäneet lajin aineksia omiin taiteellisiin päämääriinsä ja vieneet niitä kohti kaunokirjallista esteetiikkaa ja ilmaisutapaa (Hämäläinen & Karhu 2019, 129–140; ks. myös Karhu 2022).

Toisaalta kaunokirjallisuus on toisinaan osoittautunut käyttökelpoiseksi lähteeksi, kun on haluttu ymmärtää puutteellisin kontekstitiedoin arkistoitua folkloreainesta ja sijoittaa se kulttuurisiin yhteyksiinsä. Satu Apo on suomalaista alkoholikulttuuria koskevassa *Viinan voima* -tutkimuksessaan käyttänyt kaunokirjallisia kansankulttuurin kuvauksia osana tutkimusaineistoaan (Apo 2001, 34, 154–160, 162–164 & passim.). Keskiajan suullisesta kerrontakulttuurista kiinnostuneelle puolestaan hyödyllisiä lähteitä ovat esimerkiksi Chaucerin ja Boccaccion teokset (Rosenberg 1991, 181–183).

Kun folkloristit ovat kohdistaneet mielenkiintonsa kaunokirjallisuuteen, on kiinnostus kuitenkin usein lähtenyt juuri näkökulmasta, jossa tarkastellaan folklorea kirjallisuudessa. On haluttu selvittää, mistä kirjailija on ottanut teoksessaan käyttämänsä folkloreaineksen, pyritty tunnistamaan ja nimeämään teoksesta löytyviä perinneaiheita ja toisinaan myös tuomaroimaan, onko niitä käytetty ”oikein”. Yhdysvaltalainen folkloristi Roger D. Abrahams (1972, 82) kuvasi tällaista tutkimusta *lore-in-lit* -käsitteellä. On myös puhuttu *motiivien metsästyksestä* (*motif spotting*), joka on tarkoittanut perinneainesten tunnistamista, mutta ei välttämättä sen pidemmälle menevää tulkintaa tuon aineksen merkityksestä kirjallisessa teoksessa (Gustafsson 1985). Lähestymistapaa voi edelleenkin pitää jossain määrin kiinnostavana ja käyttökelpoisena, mutta nykynäkökulmasta se on liian kapea kuvaamaan folkloren ja kirjallisuuden moniulotteista suhdetta.

Intertekstuaalisuus eli tekstienvälisyys tarjoaa yhden hedelmällisen näkökulman folkloren ja kirjallisuuden suhteen ymmärtämiseen. Tekstit ovat tavallaan olemassa vain suhteessa toisiinsa ja jokainen teksti kantaa mukanaan jälkiä aiemmista teksteistä. Suullinen perinne on lähtökohtaisesti intertekstuaalista: jokainen uusi esitys pohjautuu edellisiin esityksiin ja antaa aineksia seuraaviin. Subteksti, johon uusi esitys viittaa, voi kuitenkin olla yhtä hyvin kirjallinen kuin suullinen, eikä keskeistä ole toisiinsa suhteessa olevien tekstien olomuoto vaan niiden vuorovaikutus. (Hämäläinen, Karhu & Vuorikuru 2019b, 35–37.) Folkloristiikassa intertekstuaalisuutta on tarkasteltu monenlaisissa konteksteissa, kuten Raamatun vaikutusta peikkoja koskevassa tarinaperinteessä (Asplund Ingemark 2004), maantieteellisesti rajatun yhteisön kalevalamittaisessa runoperinteessä (Tarkka 2005) tai Terry Pratchett -fanikulttuurissa (Löfgren 2018).

Folkloren esiintymistä kirjallisuudessa voidaan lähestyä myös kierrätetyn (*recycled*) tai uudelleen sijoitetun (*re-situated*) folkloren käsitteiden kautta. Yhdysvaltalainen folkloristi Frank de Caro esittää, että yhtä hyvin kuin suullisen perinteen alkuperäiset tehtävät ja käyttö perinneyhteisöissä, myös ulkopuolisten (perinneyhteisöön kuulumattomien) tavat käyttää folklorea ovat kiinnostava kulttuurinen ilmiö: hän puhuu perinteen ei-traditionaalisesta käytöstä. Tästä näkökulmasta *fakeloren* tai *folklorismin*, ja muiden samankaltaisten perinteen kaupallisen, ideologisen tai folkloren autenttisuuden kyseenalaistavat käsitteet osoittautuvat hyödyttömiksi. (de Caro 2013, 3–8 ja 193.)

Kirjallisuus folkloren lähteenä

Edellä sanotun pohjalta on selvää, että vaikutteet eivät kulje pelkästään folkloresta kirjallisuuteen, vaan myös toiseen suuntaan. *Booklore*-termillä on viitattu suoraan tai välillisesti kirjallisuuteen pohjautuvaan folkloreeseen. Näennäisesti neutraalista määritelmästä huolimatta termiin on sisällynyt negatiivinen lataus. Kirjallisiin tai painettuihin lähteisiin pohjautuvaa folklorea ei ole pidetty yhtä ”autenttisena” ja ”puhtaana” kuin kansan keskuudessa suullisena syntynyttä folklorea. (Anttonen, af Forselles & Salmi-Niklander 2018, 7–10.) Kirjanoppineisuuden katsottiin pilaavan kertojien kyvyn muistaa kertomuksia, joten folkloristit suosivat pitkään luku- ja kirjoitustaidottomien kansanihmisten suullisen perinteen tallentamista ja tutkimista, vaikka tällaisia kokonaan kirjallisen kulttuurin vaikutuksilta välttyneitä yhteisöjä ei ole ollut yli vuosituhanteen.

Suullinen ja kirjallinen kulttuuri ovat eläneet rinnakkain ja vaikuttaneet toisiinsa jo satoja vuosia ennen kirjapainotaidon kehitystä ja luku- ja kirjoitustaidon yleistymistä. Esimerkiksi Piispa Henrikin kohtalosta on kerrottu läntisessä Suomessa runoina ja tarinoina jo 1100- tai 1200-luvulta lähtien ja ensimmäiset kirjalliset muistiinpanot Henrikin surmavirrestä löytyvät 1500-luvun lopulta. Seuraavilta vuosisadoilta on säilynyt jo kokonaisia runoja. Toinen tunnettu esimerkki on Mikael Agricolan vuonna 1551 julkaisema *Daavidin psalttarin* suomennos, jonka alkuun hän liitti runoluettelon hämäläisten ja karjalaisten epäjumalista ja taikauskosta. (Kallio ja muut 2017, 79–95 ja 447–464.)

Muita vastaavia esimerkkejä suullisen ja kirjallisen perinteen vuorovaikutuksesta on lukuisia, ja kultakin aikakaudelta löytyy sille tunnusomaisia esimerkkejä. Satu Apo tunnistaa vuonna 1968 tallennetun vienalaisen Tatjana Hilipäntytön Huotarisen Lumisirkku-sadusta sekä kirjallisen että suullisen tradition piirteitä. Huotarinen kertoi perinteenkerääjälle oppineensa sadun lapsena sukulaisiltaan, mutta sadussa näkyy vaikutteita 1700- ja 1800-luvuilla Saksassa ja 1800-luvulla Venäjällä julkaistuista Lumikki-sadun eri versioista. (Apo 2019, 81–83.) Suomeen Grimmin sadut levisivät 1840-luvulla (Apo 2012, 25). 1970- ja 1980-luvuilla koululaiset kertoivat keskenään vitsejä ja arvoituksia, mutta oppivat niitä lukemalla julkaistuja koululaisvitsikokoelmia. Internetin käytön yleistyttyä 1990-luvulla vitsien ja arvoitusten välittäminen siirtyi ensin nettiin ja älypuhelimien yleistyttyä 2010-luvulla WhatsApp-ryhmiin ja muihin sovelluksiin. Uuden teknologian myötä kommunikaatio on muuttunut yhä visuaalisemmaksi, meemit ja gif-animaatiot ovat korvanneet vitsit, ja arvoituksia esitetään emojiä hyödyntäen.

Kirjallisuuden vaikutusta folkloreeseen ei ole ollut kaikilta osin helppoa hyväksyä, ja se on johtanut jopa kiivaisiin väittelyihin satujen alkuperästä kirjallisuudentutkijoiden ja folkloristien kesken. Väittely huipentui *Journal of American Folklore* -julkaisun (2010) asialle omistetussa erikoisnumerossa, jossa folkloristi Dan Ben-Amos, latinankielisen kirjallisuuden tutkija Jan Ziolkowski ja kulttuuriantropologi-folkloristi Francisco Vaz da Silva pyrkivät kumoamaan Grimmin satuihin erikoistuneen yleisen kirjallisuuden professorin Ruth B. Bottigheimerin väitteet satujen kirjallisesta alkuperästä. Kiistaa käsittelevässä artikkelissaan Apo pitää Bottigheimerin väitteisiin kohdistuvaa kritiikkiä ylimitoitettuna ja näkee väitteiden avaavan uusia tutkimus- ja tulkintanäkökulmia satuihin, vaikka se tarkoittaisi, että folkloristien on ”nöyryyttävä tutustumaan lukutaidon, painotuotteiden, lehdistön, kirjastojen, koulujen oppikirjojen ja kirjanlevityksen historiaan”. (Apo 2012, 24.)

Uudistunut folkloreäsitys

Internet ja yhteiskunnan digitalisaatio on vaatinut tarkistamaan, mitä tarkoitamme folkloreella tänä päivänä. 1980-luvulla Leea Virtanen luetteli folkloren tunnusmerkeiksi anonymisyyden, suullisen välittymisen, muistinvaraisuuden ja siitä seuraavan variaation, yhteisöllisyyden sekä stereotyyppisyyden (Virtanen 1999, 24–38). Dan Ben-Amos (1971) puolestaan määritteli folkloren ”taiteelliseksi kommunikaatioksi pienryhmissä”. Folklore erotettiin myös korkeakulttuurista, massamediasta ja kaupallisuudesta. Uudella vuosituhanella kaikki on toisin. Folkloren keskeisenä ominaisuutena pidetään vernakulaarisuutta, omaehtoista syntyä, joka voi kuitenkin ammentaa monenlaisista lähteistä, kuten mainoksista, elokuvista ja kirjallisuudesta. Suullisuuskin on enää vain yksi välitysmuoto muiden rinnalla, ja yhteisö, jonka piirissä folklorea välitetään, voi koostua eri puolilla maailmaa olevista keskenään tuntemattomista ihmisistä. Se, mikä on säilynyt, on folkloren kaavamaisuus, joka tekee siitä tunnistettavaa, sekä variaatio.

Yksi uusista folkloren muodoista on fanifiktio, jossa fanit kirjoittavat omia versioitaan tunnetuista kirjoista, elokuvista ja tv-sarjoista. Romaaneihin perustuvat fanifiktioit ovat näistä vanhimpia. Esimerkiksi Jane Austenin teoksista ensimmäinen tunnettu fanifiktio ilmestyi vuonna 1913, ja 1920-luvulla Arthur Conan Doyleen Sherlock Holmes -romaanit innoittivat faneja kirjoittamaan omia tarinoita. Nykyään fanifiktio kirjoittajat, kuten Harry Potter -fanit, voivat kirjoittaa digitaalisilla alustoilla yhdessä neuvotellen ja käsitellä sellaisia yhteiskunnallisia kysymyksiä, joita alkuperäisissä teoksissa ei ole käsitelty samalla uudistaen kirjallisia lajeja (Mäntyniemi 2021).

Vuosituhanen vaihteen jälkeen folkloristiikassa on koettu omaelämäkerrallinen käänne, ja folkloristit ovat ryhtyneet tutkimaan omaelämäkerrallisten aineistojen lisäksi niihin rinnastuvia yhteisöllisen kirjoittamisen tuloksena syntyneitä muita tekstejä. Näitä aineistoja on tutkittu kirjallistumisen näkökulmasta, vernakulaarisena kirjallisuutena sekä kirjakulttuurina ”alhaalta”. Näihin aineistoihin kuuluu muun muassa kansankirjoittajia ja -runoilijoita (Laitinen & Mikkola 2013; Kuismin & Driscoll 2013), työläisnuorten ja siirtolaisten tuottamia käsinkirjoitettuja lehtiä ja omakustanteita (esim. Salmi-Niklander 2013a; Salmi-Niklander 2013b; Heimo 2016; Heimo & Salmi-Niklander 2019; Salmi-Niklander & Heimo 2023), almanakkoja (Heimo 2007), muistikirjoja (Henriksson 2007), kirjeitä (Hagelstam 2014), päiväkirjoja (McKeough 2017; Heimo 2019) ja julkaistuja ja julkaisemattomia muistelmia (esim. Savolainen

2015; Savolainen 2018; McKeough 2017). Folkloristeja näissä aineistossa ovat kiinnostaneet muistelun ja poetiikan tarkastelun ohella niiden yhteydet suulliseen perinteeseen. Kirsti Salmi-Niklander on käyttänyt termiä *suullis-kirjallinen traditio* kuvatessaan käsinkirjoitettuja lehtiä, jotka julkaistiin lukemalla niitä ääneen lehden lukijakunnalle (esim. Salmi-Niklander 2013a, 385; Salmi-Niklander 2013b, 78–79). Termi pätee yhtä lailla amerikansuomalaisiin siirtolaiskirjailijoihin, jotka mielellään esittivät eri tilaisuuksissa kirjoittamiaan runoja ja kertomuksia. (Salmi-Niklander & Heimo 2023.)

*

Folkloristiikalla ja kirjallisuudentutkimuksella on ollut pitkä yhteinen taival Suomessa *Kalevalan* ilmestymisestä lähtien. Tieteenaloja yhdistävät kertomukset ja tarinat tutkimuskohteina sekä tietyt metodit ja etenkin terminologia. Kummallakin tieteenalalla haetaan ja tunnistetaan genrejä, motiiveja ja intertekstuaalisia viittauksia. Folkloristikkassa tutkimusaineistot ovat moninaisia, ja samoja tutkimuskysymyksiä voidaan esittää niin suullisille kuin kirjallisille aineistoille, toki aineistojen erityisyys huomioiden. Kirjallisuuden kentällä on tapahtunut muutoksia, jotka ovat laajentaneet käsityksiä kirjallisuudesta entisestään. *Spoken word*- ja lavarunous, kokemuskertomusten käyttö tarinataloudessa ja äänikirjojen kuuntelukokemukset ovat vain joitakin esimerkkejä kirjallisuuden uusista lajeista ja ilmiöistä, jotka avaavat kiinnostavia tutkimuksellisia näköaloja tieteenalojen rajapinnoilla liikkuvalla folkloristisella kirjallisuudentutkimukselle.

- Folkloristinen kirjallisuudentutkimus tutkii omaehtoisen kulttuurisen itseilmaisun ja esittämisen muotoja, merkityksiä ja tavoitteita. Folkloristiikka – alkujaan kansanrunoudentutkimus – syntyi 1800-luvun lopulla romantiikan ja nationalismin hengessä.
- Romantiikan aikana syntyi käsitys folkloresta kollektiivisen luomistyön tuloksena, mutta nykyään ymmärretään luovan yksilön merkitys folkloren tuottajana, välittäjänä ja uusintajana. Tekijyydellä ei kuitenkaan ole folkloren kohdalla samanlaista merkitystä kuin kirjoitetussa kirjallisuudessa.
- Folklore ilmenee lukuisissa eri muodoissa. Samoja folkloren lajeja voi esiintyä suullisessa, kirjallisessa tai audiovisuaalisessa muodossa. Esteettisesti arvokkaina pidettyjä suullisen folkloren lajeja voidaan tarkastella kirjoittamattomana kirjallisuutena.
- Folkloresta on löydettävissä kirjallisia vaikutteita ja kirjallisuudesta samaten folkloristisia. Folkloristiikkaa ja kirjallisuudentutkimusta yhdistävät monet yhteiset tutkimuskohteet ja -aineistot, metodit ja terminologia.

Lähteet

- Abrahams, Roger D. 1972: Folklore and Literature as Performance. – *Journal of the Folklore Institute* 2–3/1972 s. 75–94.
- Ahola, Elli-Mari 2022: Kalevalat, joita ei koottukaan kansanrunoudesta. Eepoksen syntyhistorian muokkaaminen 2000-luvun Kalevala-muunnelmaromaanien tarinamaailmoissa. – *Elore* 2/2022 s. 6–25. <https://doi.org/10.30666/elore.109697>.
- Anttonen, Pertti – af Forselles, Cecilia – Salmi-Niklander, Kirsti 2018: Introduction. Oral Tradition and Book Culture. Teoksessa Anttonen, Pertti – af Forselles, Cecilia – Salmi-Niklander, Kirsti (toim.) *Oral Tradition and Book Culture*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–18. <https://doi.org/10.21435/sff.24>.
- Apo, Satu 2001: *Viinan voima. Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholiajatteluun ja -kulttuuriin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Apo, Satu 2012: Satugenre kirjallisuudentutkimuksen ja folkloristiikan riitamaana. – *Elore* 2/2012 s. 17–29. <https://doi.org/10.30666/elore.79013>.
- Apo, Satu 2019: Tapaus Lumikki. Kaunokirjallisesta fantasiakertomuksesta tulee kansansatu. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja (toim.) *Satuperinteestä nykyrunoon. Suullisen perinteen ja kirjallisuuden yhteyksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 81–109.
- Asplund Ingemark, Camilla 2004: *The Genre of Trolls. The Case of a Finland-Swedish Folkbelief Tradition*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Ben-Amos, Dan 1971: Toward a Definition of Folklore in Context. – *Journal of American Folklore* 84/1971 s. 3–15. <http://dx.doi.org/10.2307/539729>.
- Ben-Amos, Dan (toim.) 2010: Special Issue. The European Fairy-Tale Tradition between Orality and Literacy. – *Journal of American Folklore* 123/2010.
- de Caro, Frank 2013: *Folklore Recycled. Old Traditions in New Contexts*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Foster, Michael Dylan – Tolbert, Jeffrey A. (toim.) 2016: *The Folkloresque. Reframing Folklore in a Popular Culture World*. Logan: Utah State University Press.
- Grünthal, Satu 1997: *Välkkyvä virran kalvo. Suomalaisten kaunokirjallisten balladien motiivit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Gustafsson, Anne 1985: Folklore kirjallisuudessa – motiivien metsästysmaastoa vai kokonaisvaltaista kulttuurintutkimusta? – *Etiäinen* 1. Turku: Turun yliopisto. 46–61.
- Hagelstam, Sonja 2014: *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Turku: Åbo Akademi University Press.
- Heimo, Anne 2007: The Use of Eyewitness Testimony in Constructing Local History. What really happened during the 1918 Finnish Civil War in Sammatti? Teoksessa Lehtimäki, Markku – Leisti Simo – Rytönen, Marja (toim.) *Real Stories, Imagined Realities. Fictionality and Non-fictionality in Literary Constructs and Historical Contexts*. Tampere: Tampere University Press. 247–272.
- Heimo, Anne 2016: Socialist Endeavors, Fist Presses and Pen Wars. Literacy practices of early Finnish migrants in Australia. Teoksessa Ashplant, Timothy – Edlund, Ann-Catrine – Kuismin, Anna (toim.) *Reading and Writing from Below. Exploring the Margins of Modernity*. Vardagligt skriftbruk. Umeå University & Royal Skyttean Society. 97–114.
- Heimo, Anne 2019: The Diary as a Life Story. Working with Family and Migrant Documents. Teoksessa Barnwell, Ashley – Douglas, Kate (toim.) *Research Methodologies for Auto/biography*. London: Routledge. 213–219. <https://doi.org/10.4324/9780429288432>.
- Heimo, Anne – Salmi-Niklander, Kirsti 2019: Everyday Reading Cultures of Finnish Immigrant Communities. – *Participations: Journal of Audience & Reception Studies* 1/2019 s. 585–604.
- Henriksson, Blanka 2007: *“Var trogen i allt”. Den goda kvinnan som konstruktion i svenska och finlandssvenska minnesböcker 1800–1980*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Hämäläinen, Niina 2012: *Yhteinen perhe, jaetut tunteet. Lyyrisen kansanrunon tekstualisoinnin ja artikuloinnin tapoja Kalevalassa*. Turku: Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-5170-3>.

- Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna 2019: Elias Lönnrot, Otto Manninen ja tekstin tuottamisen prosessit. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja (toim.) *Satuperinteestä nykyrunoon. Suullisen perinteen ja kirjallisuuden yhteyksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 110–149.
- Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja 2019a: Aluksi. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja (toim.) *Satuperinteestä nykyrunoon. Suullisen perinteen ja kirjallisuuden yhteyksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–17.
- Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja 2019b: Suullisen perinteen ja kirjallisuuden rajoilla. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Karhu, Hanna – Vuorikuru, Silja (toim.) *Satuperinteestä nykyrunoon. Suullisen perinteen ja kirjallisuuden yhteyksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 21–50.
- Kallio, Kati – Lehtonen, Tuomas M.S. – Timonen, Senni – Järvinen, Irma-Riitta – Leskelä, Ilkka 2017: *Laulut ja kirjoitukset. Suullinen ja kirjallinen kulttuuri uuden ajan alun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/skst.1427>.
- Karhu, Hanna 2022: Kirjallisuuden historian marginaaleista osaksi aktiivista kulttuurista muistia. Arkistot ja rekilauluihin viittaava kaunokirjallisuus. Teoksessa Hämäläinen, Niina – Tarkka, Lotte (toim.) *Kaanon ja marginaali. Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 92–109.
- Kuismin, Anna – Driscoll, M.J. (toim.) 2013: *White Field, black seeds. Nordic literacy practices in the long nineteenth century*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://doi.org/10.21435/sflit.7>.
- Kujundžić, Nada 2020: *Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales*. Turku: Turun yliopiston historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8144-1>.
- Kuusi, Matti 1963: Sydänkalevalainen lyriikka. Teoksessa Kuusi, Matti (toim.) *Kirjoittamaton kirjallisuus. Suomen kirjallisuus I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Otava. 260–272.
- Laitinen, Lea – Mikkola, Kati (toim.) 2013: *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leppälähti, Merja 2022: *Kalevalan kirjallista nykykäyttöä*. Turku: Turun yliopiston historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-9020-7>.
- Löfgren, Jacob 2018: *...And Death proclaimed 'HAPPY HOGSWATCH TO ALL, AND TO ALL A GOOD NIGHT'. Intertext and Folklore in Discworld-fandom*. Turku: Åbo Akademi University Press.
- Lönnrot, Elias 1840: *Kanteletar elikkä Suomen kansan vanhoja lauluja ja virsiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- McKeough, Andreas 2017: *Kirjoittaen kerrottu sota. Tutkimus vuoden 1918 sodan kerronnallisesta käsittelystä omaelämäkerrallisissa teksteissä*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Mäntyniemi, Helena 2021: Yhteistekijyyden poetiikka internetin Harry Potter -fanifiktiossa. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2021 s. 50–67. <https://doi.org/10.30665/av.102472>.
- Pitkäsalo, Eliisa 2011: *Kalevalaiset sankarit nykymaailman menossa. Tutkimus Johanna Sinisalon kirjasta Sankarit*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisua 104. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Rosenberg, Bruce A. 1991: *Folklore and Literature – Rival Siblings*. Knoxville: The University of Tennessee Press.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2013a: Käsinkirjoitetut lehdet. Yhteisöllisen kirjoittamisen ensiaskeleita. Teoksessa Laitinen, Lea – Mikkola, Kati (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 384–412.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2013b: Monologic, Dialogic, Collective. The Modes of Writing in Hand-Written Newspapers in 19th- and Early 20th-century Finland. Teoksessa Kuismin, Anna – Driscoll, M.J. (toim.) *White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 76–88. <https://doi.org/10.21435/sflit.7>.

- Salmi-Niklander, Kirsti – Droste, Heiko 2019: Handwritten Newspapers. Interdisciplinary Perspectives on a Social Practice. Teoksessa Salmi-Niklander, Kirsti – Droste, Heiko (toim.) *Handwritten Newspapers. An Alternative Medium during the Early Modern and Modern Periods*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 7–28. <https://doi.org/10.21435/sfh.26>.
- Salmi-Niklander, Kirsti – Heimo, Anne 2023: Eelu Kiviranta – Rahvaanrunoilija uudessa maailmassa. Teoksessa Kallio Kati – Mäkelä, Heidi Henriikka – Sykäri, Venla (toim.) *Sanojen luonto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 237–261. <https://doi.org/10.21435/skst.1487>.
- Savolainen, Ulla 2015: *Muisteltu ja kirjoitettu evakkomatka. Tutkimus evakkolapsuuden muistelukerronnan poetiikasta*. Joensuu: Suomen kansantietouden tutkijain seura. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/144201>.
- Savolainen, Ulla 2018: Lapsuuden loppu ja Inkerinmaa Juhani Konkan muistelmateoksissa. Kasvu, yllirajaisuus ja kahden nykyisyyden muisti. – *Elore* 2/2018 s. 53–72. <https://doi.org/10.30666/elore.76787>.
- Tarkka, Lotte 2005: *Rajarahvaan laulu. Tutkimus Vuokkiniemen kalevalamittaisesta runokulttuurista 1821–1921*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Virtanen, Leea 1999: *Suomalainen kansanperinne*. 3. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Ensimmäinen painos 1988.

Filosofinen kirjallisuudentutkimus

Hanna Meretoja

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8243-6371>

Kirjallisuudella ja filosofialla on pitkä yhteinen historia. Vasta parin viime vuosisadan kuluessa ne ovat eriytyneet toisistaan, ja edelleenkin niiden raja on huokoinen. Kirjallisuudella on filosofisia ulottuvuuksia ja filosofialla kirjallisia. Estetiikka on filosofian osa-alue, joka paneutuu taiteenfilosofisiin kysymyksiin, ja filosofinen kirjallisuudentutkimus voi tulla lähelle estetiikkaa silloin, kun se keskittyy nimenomaan kirjallisuuden olemisen tapaan taiteena. Kirjallisuusfilosofiassa tarkoitetaan filosofista pohdintaa kirjallisuuden luonteesta ja olemisen tavasta. ”Kirjallisuus ja filosofia” (*literature and philosophy*) on viime vuosikymmeninä muotoutunut omaksi tutkimuskentäkseen, jonka sisällä on monia erilaisia tapoja hahmottaa kirjallisuuden ja filosofian välisiä kytköksiä.

Osa tämän kentän tutkimuksesta keskittyy filosofian kaunokirjallisiin piirteisiin. Pääosin filosofeina tunnettujen ajattelijoiden piiristä voidaan hahmottaa filosofisen kirjoittamisen perinne, jossa on huomattavan kaunokirjallisia piirteitä ja joka kieltäytyy filosofisen ja kaunokirjallisen välisestä rajanvedosta. Perinne juontaa juurensa aina Platonin dialogeihin, jotka hyödyntävät laajasti erilaisia kaunokirjallisia keinoja dialogimuodosta metaforiin, allegorioihin ja myyttisiin elementteihin. Uuden ajan filosofeista esimerkiksi saksalaisten varhaisromanttikkojen, Arthur Schopenhauerin, Friedrich Nietzschen, Simone Weilin, Jean-Paul Sartren ja Simone de Beauvoirin tavat kirjoittaa ovat myös voimakkaan kaunokirjallisia. Myös myöhempi ranskalainen filosofia, kuten Emmanuel Levinasin toiseuden filosofia ja Jacques Derridan dekonstruktio sekä laajemminkin jälkistrukturalistinen filosofia (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio) sisältää kaunokirjallisia piirteitä, kuten kielellä leikittelyä ja pyrkimystä päästä käsiksi johonkin, mikä pakenee kieltä.

Tässä luvussa keskityn filosofiseen kirjallisuudentutkimukseen, joka voidaan jakaa karkeasti ottaen temaattisesti ja rakenteellisesti painottuneisiin lähestymistapoihin: näistä edelliset keskittyvät kaunokirjallisten teosten filosofisiin teemoihin, jälkimmäiset taas siihen, miten filosofia näkyy teosten rakentumistavoissa.¹ Esimerkiksi maail-

1 Jaosta ks. Meretoja 2013, johon tämä luku pitkälti perustuu. Tässä luvussa käytän esimerkkeinä eurooppalaista filosofista kirjallisuutta, mutta filosofinen kirjallisuudentutkimus voi pohtia myös esimerkiksi kaunokirjallisuuden suhdetta itämaiseen filosofiaan tai muiden kulttuuripiirien filosofisiin perinteisiin.

mankuviin, todellisuuskäsityksiin ja ihmisen maailmassa olemiseen liittyvät filosofiset oletukset vaikuttavat teosten rakentumiseen tavoilla, joista kirjailijat itse eivät ole välttämättä kovinkaan tietoisia. Luvun loppupuolella hahmotelen tutkimusotetta, joka erottelee romaanien filosofisten taustaoletusten neljä toisiinsa limittyvää ulottuvuutta: epistemologisen, ontologisen, eettisen ja esteettisen. Lopuksi pohdin kirjallisuuden jännitteistä paikkaa filosofian ja historian risteyskohdissa.

Filosofia romaanin teemana

Filosofinen kirjallisuudentutkimus voi merkitä filosofisten teemojen, väitteiden tai ajatusten etsimistä kirjallisuudesta. Tällainen lähestymistapa on luonteva etenkin sellaisen filosofisen kaunokirjallisuuden kohdalla, jossa esitetään eksplisiittisesti filosofisia teesejä, ”filosoфеemejä”, samantapaisia kantoja kuin tietyissä filosofisissa teorioissa.

Esimerkiksi Leo Tolstoi on kirjailija, joka tematisoi teoksissaan varsin suoraan tietyn elämänfilosofian, maailmankuvan ja todellisuuskäsityksen sekä siihen kytkeytyvän historianfilosofian. Hän tuo todellisuuden ja historian luonnetta koskevat filosofiset näkemyksensä erityisen suoraan esiin romaaninsa *Sota ja rauha* (*Война и мир*, 1865–1869) lopussa, jossa hän kiistää perinteisen historiankirjoituksen taustalla piilevät oletukset siitä, ”että 1) kansoja johtavat yksilöt ja 2) että on tietty päämäärä, jota kohti kansat ja ihmiskunta liikkuvat” (Tolstoi 1980b, 686). Tolstoi tiivistää johtopäätöksensä esittämällä vastaukset kahteen kysymykseen: ”1) Mitä valta on? 2) Mikä voima saa aikaan kansojen liikkeen?” Vastaus jälkimmäiseen kuuluu seuraavasti:

Kansojen liikettä ei saa aikaan valta, ei henkinen toiminta eivätkä edes molemmat yhdessä, kuten historioitsijat ovat ajatelleet, vaan *kaikkien* niiden henkilöiden toiminta, jotka osallistuvat tapahtumaan ja liittyvät yhteen aina siten, että ne, jotka osallistuvat tapahtumaan suoranaisesti, ottavat kantaakseen pienimmän vastuun ja päinvastoin. – Siis toisin sanoen: syyn käsitettä ei voi soveltaa tarkasteltavanamme olevaan ilmiöön. – Miksi syttyy sota tai vallankumous? Emme tiedä[.] (Tolstoi 1980b, 710–711.)

Tämä historianfilosofinen näkemys kyseenalaistaa 1700-luvun lopulla syntyneen ja nopeasti hallitsevaksi nousseen ajatuksen siitä, että historian kulusta – tai todellisuudesta yleisemmin – on löydettävissä rationaalinen järjestys. Erityisesti Georg Wilhelm Friedrich Hegelin muotoilemana vaikutusvaltaiseksi muotoutuneen historianfilosofian mukaan kaikki tapahtumat muodostavat yhden maailmanhistoriallisen prosessin, joka etenee kohti ihmiskunnan vapautta: ”valtiot, kansat ja yksilöt käyvät esiin tässä maailmanhengen liikkeessä” ja nousevat vuorotellen sen kulloisenkin ”kehitysvaiheen kantajiksi” (Hegel 1994, 264–265). Tämän hegeliläisen historianfilosofian mukaan sodat ovat suurmiesten väline viedä eteenpäin perusluonteeltaan järjellistä, lineaarisesti kohti päämääränsä etenevää maailmanhistoriallista prosessia: ”Sotaa ei ole pidettävä absoluuttisena pahana eikä pelkästään ulkonaisena satunnaisuutena, joka tällaisena itse perustuisi sattumaan – vallanpitäjien tai kansojen intohimoihin, vääryyksiin, jne.” (Mt., 257.) *Sota ja rauha* kyseenalaistaa tällaisen tiettyä järjellistä järjestystä noudattavan maailmanhistorian olemassaolon ja subjektin mahdollisuuden hallita historian tapahtumista rationaalisesti. Temaattisesti orientoitunut filosofinen kirjallisuudentutkimus voi merkitä paitsi yhteyksien etsimistä kaunokirjallisten teosten ja tunnettujen

filosofioiden välillä myös sen artikuloimista, millaisia filosofisia näkökantoja (kuten tässä tapauksessa hegeliläistä historianfilosofiaa) vastaan tietyt romaanit on rakennettu.

Robert Musilin *Mies vailla ominaisuuksia* (*Der Mann ohne Eigenschaften*, 1930–1943) on niin ikään esimerkki romaanista, joka sisältää runsaasti filosofisia pohdintoja. Ne koskevat erityisesti subjektin hajoamista anonyymeiksi ”ominaisuuksiksi” ja kokemuksiksi, joita tämä ei yhä pirstaleisemmaksi käyvässä todellisuudessa enää pysty tekemään reflektiossa omikseen:

On syntynyt maailma, jossa ominaisuudet ovat miestä vailla, elämykset kokijaansa vailla, ja näyttää melkein siltä kuin ihminen ihannetapauksessa ei tulisi yksityisesti enää mitään kokemaankaan ja henkilökohtaisen vastuun suloisen painon olisi määrä hajota mahdollisten merkitysten kaavoja sisältäväksi järjestelmäksi. Antroposentrisen katsomuksen hajoaminen, katsomuksen, joka on niin kauan pitänyt ihmistä maailmankaikkeuden keskipisteenä, mutta on jo vuosisatojen ajan ollut väistymässä, on nähtävästi lopultakin ehtinyt itse Minään saakka – – [Ulrich] itse tietää itsestään vain sen, että hänellä olisi kaikkiin ominaisuuksiin yhtä vähän tai yhtä pitkälti matkaa ja että ne kaikki, ovat ne tulleet hänen omikseen tai eivät, ovat hänelle merkillisen yhdentekeviä. (Musil 1980, 153–154.)

Romaanin päähenkilölle on kuitenkin ominaista kyky ja tarve reflektoida niitä prosesseja, joiden myötä moderni ihminen ”ei enää kykene suhteuttamaan itseensä” tai ”pujottamaan kertomuksen lankaan” kaikkea ”ajassa ja tilassa tapahtuvaa” (Musil 1980, 667). Hän pohtii esimerkiksi sitä, miten sanomalehdissä käsitellään niin monia asioita, että ”se jo ylittäisi jonkun Leibnizinkin ajattelukyvyyn”, mutta sitä tuskin huomaa, koska ihmisestä on tullut niin ”toisenlainen”: ”Enää ei ole niin, että kokonainen ihminen seisoo kokonaisen maailman edessä, vaan jokin inhimillinen Jokin vain liikkuu yleisessä ravinneliuoksessa.” (Mt., 223.) Tällaisten filosofisten pohdintojen kautta romaani tematisoi subjektin hajoamisen mutta ei itse ilmennä tätä hajoamista vaan näyttää subjektin kykenevänä monisyyteen itsensä ja ympäröivän todellisuuden reflektointiin.

Osa filosofisesti orientoituneista kirjailijoista rakentaa filosofista ajatteluaan rinnakkain kaunokirjallisuudessa ja filosofisissa tutkielmissaan. Esimerkiksi ranskalaisen Jean-Paul Sartren ja Simone de Beauvoirin kaunokirjallisissa teoksissa esitetään samankaltaisia näkemyksiä kuin ne, joita he kehittelevät eksistentialistisessa filosofiasaan. Sartren näytelmässä *Kärpäset* (*Les Mouches*, 1943) pohditaan eksistentialistisessa hengessä sitä, miten jumalat voivat hallita ihmisiä niin kauan kuin ihmiset uskovat, että heidän kohtalonsa on jumalten eli heidän ulottumattomissaan olevien voimien hallussa: vapaus on ”Jumalten ja kuninkaiden tuskallinen salaisuus”, ja ”[k]un vapaus on kerran puhjennut ihmisen sielussa, eivät Jumalat enää voi mitään tälle ihmiselle” (Sartre 1966, 64, 66–67). Näytelmä kuvittaa vapausfilosofiaa, jota eksistentialistit kehittivät abstraktissa muodossa filosofisissa tutkielmissaan. Heidän mukaansa meidät on ”heitetty” tai ”tuomittu” vapauteen, jota emme uskalla kohdata, koska tietoisuus valintojen tekemisen välttämättömyydestä ja tähän liittyvästä vastuusta aiheuttaa perustavaa ahdistusta (Sartre 1937 ja 1965; Beauvoir 1947).

Ranskassa on erityisen vahva filosofisen romaanikirjallisuuden juonne, joka tulee lähelle filosofista esseistiikkaa. Se ulottuu valistusfilosofi Voltairesta eksistentialistien kautta sotienjälkeisen ajan *uuteen romaaniin* (*le nouveau roman*), *Tel Quel* -lehden piirissä vaikuttaneisiin, jälkistrukturalistisesti orientoituneisiin ajattelijoihin (kuten

Julia Kristevaan) sekä Ranskan tunnetuimpiin nykykirjailijoihin kuuluvaan, Arthur Schopenhauerin pessimistisestä filosofiasta vaikutteita saaneeseen Michel Houellebecqiin. He kaikki ovat eri filosofisista suuntauksista hyvin tietoisia kirjailijoita, jotka esittävät samantyyppisiä filosofisia argumentteja esseissään ja romaaneissaan.

Nykykirjallisuudessa yhden suosituksen filosofisen kaunokirjallisuuden juonteen muodostaa filosofisen esseistiikan ja omaelämäkerrallisen kirjoittamisen lajirajoja rikkoava autoteoreettinen kirjoittaminen (ks. Fournier 2022). *Autoteorian (autotheory)* käsite nousi suositukseksi keskustelussa Maggie Nelsonin *Argonauteista (The Argonauts)*, 2015), jossa hän pohtii huolenpidon etiikkaan liittyviä filosofisia kysymyksiä dialogissa feministisen ja queer-teoreettisen ajattelun kanssa. Filosofiset teemat ovat vahvasti esillä tämän hetken omaelämäkerrallisessa kirjoittamisessa laajemminkin, kuten Karl Ove Knausgårdin *Taisteluni*-sarjassa (*Min kamp*, 2009–2011), joka käy vuoropuhelua eksistentiaalistisen filosofian perinteen kanssa ja pohtii muun muassa kuoleman- ja taiteenfilosofisia kysymyksiä. Filosofia on ollut läsnä omaelämäkerrallisen kirjoittamisen perinteessä yleisemminkin aina lähtien Augustinuksen *Tunnustuksista (Confessiones)*, 397–398), jossa – kuten myös Marcel Proustin teossarjassa *Kadonnutta aikaa etsimässä (À la recherche du temps perdu)*, 1913–1927) – erityisesti ajan filosofia on keskeisessä roolissa.

Filosofia kirjallisuuden rakentumistavoissa

Filosofinen kirjallisuudentutkimus voi keskittyä temaattisen otteen ohella siihen, miten filosofia näkyy kaunokirjallisten teosten rakentumistavoissa. Tällaisen tutkimuksen sisällä voidaan edelleen erottaa ensinnäkin tutkimus, joka keskittyy vastaavuuteen tietyn filosofian ja kaunokirjallisen teoksen rakentumistavan välillä, ja toiseksi tutkimus, joka selvittää teosten taustalla olevia filosofisia oletuksia, jotka ovat usein pitkälti tiedostamattomia eivätkä pohjaa minkään spesifin filosofisen ajattelutavan omaksumiseen.² Esimerkki ensimmäisestä on Liisa Saariluoman (1996) tutkimus siitä, miten Nietzschen filosofia on muuntunut romaanin rakenteiksi Thomas Mannin teoksessa *Tohtori Faustus (Doktor Faustus)*, 1947). Tällainen tutkimus on mielekästä sellaisten filosofisesti suuntautuneiden kirjailijoiden kohdalla, joiden tavassa rakentaa kaunokirjallinen teos näkyy heidän omaksumansa filosofia. Sen sijaan pikemmin toiseksi mainittua lähestymistapaa edustavat Erich Auerbachin (1992) ja Mihail Bahtinin (1991) tutkimukset, joissa tarkastellaan romaaneista välittyviä maailmankuvia, subjektin asemaa todellisuuden tiedostajana romaanin kokonaisuudessa sekä tähän liittyvää merkityksenannon problematiikkaa.

Kaunokirjallisten teosten rakentumistapojen ilmentämiä filosofisia oletuksia voi tarkastella periaatteessa minkä tahansa kirjallisuuden kohdalla, eikä tutkittavan teoksen välttämättä tarvitse olla erityisen ”filosofinen”. Tällainen tutkimus voi koskea

2 Nämä kaksi – kuten myöskään temaattinen ja rakenteellinen – eivät ole toisensa pois sulkevia vaan eri tavoin yhdistettävissä olevia lähestymistapoja. Esimerkiksi yllä mainitun Proustin teossarjan aikafilosofista ulottuvuutta voi luontevasti tarkastella sekä temaattisella että rakenteellisella tasolla. Sitä voi myös mielekkäästi analysoida sekä yhteydessä tiettyihin ajan filosofioihin, kuten Henri Bergsonin ajatteluun, että erittelemällä teoksen rakentumistavan ilmentämiä filosofisia oletuksia.

esimerkiksi teosten ilmentämiä käsityksiä subjektista, ajasta, historiasta tai todellisuuden perimmäisestä luonteesta. Voidaan vaikkapa tarkastella, miten todellisuuskäsityksen muutos näkyy sotaa käsittelevien romaanien kerronnan muodoissa sekä kokevan subjektin asemassa teosten kokonaisrakenteessa. Tästä näkökulmasta *Sota ja rauha* voidaan nähdä osana kirjallisuuden traditiota, jossa sotaa käytetään välineenä, jonka avulla tuodaan esiin todellisuuden hallitsemattomuus.

Sota ja rauha irtautuu siitä 1800-luvun realistisen romaanin perinteestä, jossa sotaa käsitellään panoraamanäkökulmasta, joka pyrkii luomaan objektiivisen kokonaiskuvan taistelun kulusta ja syistä (ks. Brosman 1999, 62, 96–102). Tässä sen edeltäjänä voi pitää Stendhalin romaania *Parman kartusiaaniluostari* (*La Chartreuse de Parme*, 1839), joka ranskalaisen uuden romaanin edustajan Alain Robbe-Grillet'n (1963, 115) mukaan ennakoi uutta romaania irtautumalla ”balzaclaisesta järjestyksestä” eli realistiselle romaanille ominaisesta ajatuksesta todellisuudesta valmiina löytyvästä järjestyksestä, jonka syy-seuraussuhteiden logiikkaa romaanin kerronnallisen logiikan tulisi seurata. Stendhalin romaanin päähenkilö haluaa liittyä 16-vuotiaana vapaaehtoisena Napoleonin sotajoukkoon, mutta jouduttuaan sattumalta keskelle Waterloon taistelutannerta hän hämmentyy huomattavasti, ettei sodan todellisuus vastaa hänen odotuksiaan: ”Sota ei siis ollutkaan kunniaa rakastavien sielujen jaloa ja yhteistä innostusta, jollaiseksi hän oli sen kuvitellut Napoleonin julistusten perusteella!” (Stendhal 1971, 50.) Romaanin kerronta ei välitä vaikutelmaa rationaalisesti etenevästä sodasta vaan pikemmin sirpaleisen ja vaikeasti jäsennettävän todellisuuden tunnun.

Vastaavasti Tolstoin *Sota ja rauha* asettaa vastakkain hovisotaneuvoston sotastrategiat ja sodan kaoottisen todellisuuden taistelutantereella. Sotastrategit ajattelevat luovansa Historiaa nerokkailla suunnitelmillaan, mutta romaanissa osoitetaan, että sotamiesten kokemuksessa sodan kaoottinen todellisuus ei noudata mitään järjellistä suunnitelmaa (vrt. Gadamer 1990, 377):

Rostov pysähtyi hetkeksi hevosensa kunnaalle nähdäkseen mitä oli tekeillä; mutta vaikka hän kuinka olisi tähyillyt, hän ei sittenkään erottanut eikä käsittänyt mitä oli tekeillä; ihmisiä liikkui savun seassa, joukkoja kulki edestakaisin, ja kaikkialta, edestä ja takaa, näkyi tulevan yhä uusia joukkoja; mutta miksi? keitä? mihin? oli mahdoton käsittää. (Tolstoi 1980a, 329.)

Romaani välittää vapaan epäsuoran kerronnan keinoin sotilaiden sodan tiimellyksessä kokemaan hämmennystä. Sota ei ole hallittu väline historian eteenpäin viemisessä vaan järjetöntä tapahtumista, ”liikettä, jonka tulos ja päämäärä ovat sille käsittämättömät” (Tolstoi 1980a, 299). Romaanissa sodan kaoottisuuden kuvaus liittyy kiinteästi laajempaan näkemykseen siitä, ettei historian tapahtuminen ylipäätään – edes rauhan aikana – ilmennä minkäänlaista rationaalista järjestystä.

Maailmansotien jälkeen tavallisten rivisotilaiden kokemus sodan kaoottisuudesta jäsentää yhä voimakkaammin kaunokirjallisia sotakuvauksia, ja kokemuksen hajoaminen alkaa näkyä myös romaanin muodon hajoamisessa (ks. Brosman 1999, 147–152; Green 1986, 17–18). Desorientaatiokokemuksen muuttuminen romaanin rakenteiksi kulminoituu ranskalaisessa uudessa romaanissa. Esimerkiksi Claude Simonin *Flanderin tiessä* (*La Route des Flandres*, 1960) sekä muoto että sisältö ilmentävät historiallisen tapahtumisen irrationaalisuutta:

Georges – oli luopunut kerta kaikkiaan asennoitumisesta joka johtuu siitä, että etsii syytä tai loogista selitystä sille minkä näkee tai mikä tapahtuu: ei siis ihmetellyt miten, totesi vain että vaikka pitkään aikaan ei ollut satanut – ainakaan hänen tietääkseen – hevonen, tai oikeammin se mikä oli ollut hevonen, oli melkein kauttaaltaan juoksevan ja ruskeanharmaan liejun peitossa – kuin se olisi kastettu maitokahviin ja nostettu siitä – Georges katsoi sitä samalla kun hän konemaisesti ohjasi ratsunsa sen ohi. (Simon 1985, 22.)

Uusi romaani kyseenalaistaa tarinankerronnan logiikalle olennaisen selittämisen ja ymmärrettäväksi tekemisen paitsi temaattisesti myös – ja ennen kaikkea – kerronnan keinoin: esittämällä ajallisen jatkuvuuden sijaan irrallisiksi jääviä havaintoja, joita kukaan kokeva subjekti ei liitä yhteen. Uudessa romaanissa subjekti on tyypillisesti havaitsija, ei toimija (ks. myös Saariluoma 1992, 125–178). Tämä näkyy myös yllä siteeratussa katkelmassa, joka sisältää aistihavaintoja siitä, millaiseksi hevonen on hajonnut. Kun katkelman lopussa Georges näytetään toimijana – hän ratsastaa – hänen liikettään kuvataan konemaiseksi. Uudelle romaanille tyypillinen konemaisuuden korostaminen ilmentää osaltaan toisen maailmansodan synnyttämää kokemusta yksilön voimattomuudesta vaikuttaa historian kulkuun. Kuvaamalla subjektiä pikemmin koneiston osana tai kieliopin tuottamana illusiona kuin aktiivisena toimijana uusi romaani myös ennakoii 1960–1970-lukujen filosofista keskustelua subjektin kuolemasta (Meretoja 2014).

Ontologiset, epistemologiset, eettiset ja esteettiset ehdot

Filosofinen kirjallisuudentutkimus voi olla hyvinkin historiatietoista – se voi ilmentää tietoisuutta kunkin aikakauden omasta erityisestä todellisuuden hahmottamisen tavasta. Tällainen tutkimus voi keskittyä esimerkiksi kaunokirjallisista teoksista välittyvien maailmankuvien ja todellisuuskäsitysten tutkimukseen, kuten sellaiset romaanin teoreetikot kuin Georg Lukács (1978), Mihail Bahtin (1991) ja Erich Auerbach (1992) ovat tehneet. Martin Heidegger (2003, 75) on todennut, että jokaisella aikakaudella on oma metafysiikkansa: omat perimmäiset oletuksensa siitä, mitä on, mikä on todellista ja mitä ylipäätään voi olla olemassa. Michel Foucault (1966, 13) puolestaan tutki eri aikakausien historiallisia *a prioreja*, niiden historiallisesti muotoutuneita, ääneen lausumattomia tietämisen ja kokemisen ehtoja. Tätä ajattelulinjaa seuraten filosofinen kirjallisuudentutkimus voi paneutua eri aikakausien ja teosten lähtökohtana oleviin ääneen lausumattomiin filosofisiin taustaoletuksiin ja ehtoihin mutta olla samalla tietoista näiden ehtojen historiallisesta rakentuneisuudesta ja myös omasta historiallisuudestaan (ks. Meretoja 2014, 22–27, 219–225).

Kaunokirjallisuuden filosofisiin taustaoletuksiin pureutuva tutkimusote sopii periaatteessa minkä tahansa kirjallisuuden tutkimukseen riippumatta siitä, miten filosofisesta kirjallisuudesta on kyse. Kirjallisuus on siinä mielessä pääsemättömissä filosofista, että kaikilla teoksilla on ontologisia, epistemologisia, eettisiä ja esteettisiä sitoumuksia. Paul Ricœur (1990, 167) toteaa, että kirjallisuus ei ole koskaan eettisesti neutraalia. Ei voi myöskään olla epistemologisesti, ontologisesti tai esteettisesti neutraalia kirjallisuutta (Meretoja 2014, 219). Kaunokirjalliset teokset kuitenkin eroavat toisistaan siinä, miten kiinnostavia niiden filosofiset lähtökohdat ovat.

Kaunokirjallisten teosten rakentumiseen vaikuttavat filosofiset oletukset ovat usein kulttuurissa vaikuttavia ajattelun ja maailmassa olemisen hahmottamisen tapoja, joista kirjailijat ovat varsin rajallisesti tietoisia. Filosofinen kirjallisuudentutkimus voi selvittää kaunokirjallisten teosten taustalla piileviä ontologisia, epistemologisia, eettisiä ja esteettisiä oletuksia (mt., 22). Ontologiset kysymykset koskevat olevaa ja olemista: mitä on olemassa, mikä on todellista? Kirjallisuuden kannalta keskeisiä ovat etenkin teoksista välittyvät käsitykset todellisuuden ja erilaisten maailmassa olemisen tapojen luonteesta. Epistemologiset eli tietoteoreettiset kysymykset koskevat todellisuuden tiedostamista, itsen ja maailman ymmärtämistä. Eettiset kysymykset koskevat oikeaa ja väärää, hyvää elämää ja oikeudenmukaisuutta. Liittyessään maailmassa yhdessä toisten kanssa toimimiseen ne tulevat lähelle poliittisia kysymyksiä. Kirjallisuudentutkija voi esimerkiksi tarkastella kaunokirjallisuuden tapaa kuvata subjektia maailmassa toimivana olentona, jonka oleminen on suhteessa toisiin ihmisiin, sosiaaliseen järjestelmään ja valtasuhteiden verkostoon. Esteettiset kysymykset koskevat kaunokirjallisen teoksen rakentumisen tapaa, joka ilmentää tiettyä taiteenfilosofista näkemystä siitä, mikä on kirjallisuuden tehtävä, logiikka ja toimintatapa. Ne ovat siten sidoksissa kirjallisuuskäsityksiä koskeviin kysymyksiin: onko kaunokirjallisuus ensisijaisesti esimerkiksi tekstuaalinen kompositio vai maailmassa olemisen hahmottamisen muoto? Nämä neljä ulottuvuutta ovat kiinteästi sidoksissa toisiinsa, mutta ne voidaan erottaa toisistaan analyttisesti, jotta saadaan selvemmin esiin teosten filosofisten taustaoleusten eri puolia ja voidaan pohtia niiden keskinäisiä suhteita.

Esimerkiksi Tolstoin *Sodassa ja rauhassa* kerronnan näkökulman, joka tuo esiin subjektin hajanaisen kokemustodellisuuden, voidaan näyttää rakentuvan tiettyjen ontologisten, epistemologisten, eettisten ja esteettisten oletusten varaan. Tiivistetysti romaanin voidaan nähdä välittävän sellaisen ontologisen, todellisuuden luonnetta koskevan käsityksen, että todellisuus on perustavalla tavalla kaoottinen ja irrationaalinen, vailla historian kulkuun sisäänkirjoitettua rationaliteettia. Tätä näkemystä vastaa se romaanista välittyvä epistemologinen näkemys, että subjektilla todellisuuden tiedostajana on hyvin rajallinen, tiettyyn näkökulmaan sidottu pääsy todellisuuteen ja ymmärrys häntä ympäröivistä tapahtumista. Eettiseltä kannalta romaani esittää, että Rostovin todellisuussuhde on eettisesti kestävämmällä pohjalla kuin kenraalien suunnitelmat, jotka nojaavat tuhoisaan illuusioon todellisuuden hallinnasta ja johtavat rivisotilaiden kuolemiin, joiden turhuutta korostaa historian liikkeen irrationaalisuus. *Sodan ja rauhan* lähtökohtana on tietyille esteettisille oletuksille perustuva kirjallisuuskäsitys: ajatus siitä, että kirjallisuus on maailmassa olemisen hahmottamisen muoto, tietyn elämänfilosofian ja historianfilosofian ilmaisemisen muoto, ei esimerkiksi pelkkä tekstuaalinen kompositio.

Myös esimerkiksi ”tarinoiden paluuta” ranskalaisessa romaanissa voi analysoida erittelemällä sen taustalla olevia filosofisia oletuksia, jolloin voi päästä käsiksi siihen, miten ja miksi tarinankerronnan logiikka kyseenalaistui ja miten ja miksi ajatus tarinankerronnan välttämättömyydestä ihmisenä olemiselle on sen jälkeen noussut uudella tavalla keskeiseksi. Voidaan jopa puhua kerronnallisesta käänteestä paitsi ihmistieteissä myös uuden romaanin ja postmodernismin tekstualistisen vaiheen jälkeisessä kaunokirjallisuudessa. Pähkinänkuoressa kyseisen käänteen neljä ulottuvuutta voidaan hahmottaa seuraavasti (Meretoja 2014, 219–225).

Ontologiselta kannalta käänne voidaan nähdä siirtymänä todellisuuskäsityksestä, joka pitää ensisijaisesti olevana, varsinaisesti todellisena, sitä mikä on annettu

välittömässä aistihavainnossa tässä ja nyt, todellisuuskäsitykseen, joka lähtee siitä, että todellisuus on aina jo annettu meille kulttuuristen merkityksenannonmallien välityksellä tulkittuna eikä tätä inhimillistä näkökulmaa voi paeta. Kun antinarrativistit pitävät kokemusten kerronnallistamista perustavalla tavalla todellisuutta vääristävänä, tarinoiden paluuseen liitetyt kirjailijat taas näkevät ihmisenä olemisen rakentuvan kokemusten kerronnallisen uudelleentulkinnan prosessissa.³ Uuden romaanin tapa kuvata kaoottista todellisuutta, joka vastustaa inhimillistä merkityksenantoa, perustuu yhtäältä 1960-luvun ranskalaiselle ajattelulle ominaiseen haluun kunnioittaa todellisuutta tulemisen tilassa olevana virtana mutta toisaalta kiinnittyä empiristis-positivistiseen taipumukseen nähdä inhimillinen merkityksenanto jonakin toissijaisena tai vääristävänä suhteessa välittömään aistihavaintoon. Kuten yllä oleva sitaatti Simonin romaanista näytti, uudessa romaanissa subjekti on ensisijaisesti abstrakti, anonyymin visuaalisen havainnon subjekti, ei konkreettinen, ruumiillinen, maailmassa toimiva ja sitä merkityksellistävä subjekti. Jos subjekti nähdään maailmassa toimivana ja todellisuutta väistämättä merkityksellistävänä olentona, kyseenalaistuu jyrkkä vastakkainasettelu kaoottisen todellisuuden ja inhimillisen merkityksenannon välillä: tällöin subjekti rakentuu pikemminkin (hermeneuttisen ajattelutavan mukaisesti) ajallisessa itsen ja maailman tulkinnan prosessissa, jossa eläminen ja kertominen lomittuvat toisiinsa ja määrittävät vastavuoroisesti toinen toisiaan.

Samantapainen muutos voidaan hahmottaa *epistemologiselta* eli tietoteoreettiselta kannalta, todellisuuden tiedostamisen näkökulmasta. Kun uudessa romaanissa todellisuuden kerronnallistaminen näyttäytyy lähtökohtaisesti vääristävänä, valheellisen järjestyksen projisoimisena maailmaan, sen jälkeen tarinankerronta palaa tärkeään rooliin monien kirjailijoiden, kuten Michel Tournierin, teoksissa, joissa kulttuuriset kertomukset ja myytit tarjoavat todellisuuden tulkinnan ja jäsentämisen malleja. Kun uudessa romaanissa subjekti jää anonyymiksi, toisiinsa nähden määrittymättömien havaintojen virraksi, sen jälkeisessä kirjallisuudessa subjekti näyttäytyy usein todellisuutta merkityksellistävänä, niin menneitä kuin nykyisiä kokemuksiaan kulttuuristen tarinamallien valossa tulkitsevana olentona. Näin kulttuurisilla kertomuksilla näytetään olevan merkitystä nimenomaan merkityksenannonmalleina, joiden kautta hahmotamme todellisuutta ja rakennamme ymmärrystämme siitä, keitä olemme.

Kolmanneksi käännettä voi luonnehtia *eettisestä* näkökulmasta siten, että tilanteesta, jossa subjektin toimijuus oheni minimiin (osin reaktiona holokaustin jälkeiseen eurooppalaisen humanismin kriisiin), kuljettiin kohti tilannetta, jossa subjekti näyttäytyy kulttuuristen kertomusverkostojen määrittämänä mutta samalla kerronnallisten merkityksenannonmallien aktiivisena tulkitsijana. Uuden romaanin periaatteiden näkökulmasta kertomukset projisoivat valheellista järjestystä kaoottiseen todellisuuteen ja ilmentävät siten myös eettisesti ongelmallista, jopa väkivaltaista toimintaa. Uuden romaanin visuaalisiin havaintoihin keskittyvä kuvaustapa sekä tekstin materiaalisuuden esiintuominen korostavat sitä, että kaikki merkitsevä järjestys on ihmisten rakentamaa ja vailla luonnollista tai välttämätöntä perustaa. Tarinankerronnan paluu puolestaan kytkeytyy ajatukseen siitä, että jos hylätään oletus välittömässä havainnossa annetusta todellisuudesta, ei ole syytä pitää kerronnallisia tulkintoja väistämättä epäeettisinä. Kulttuurisesti välittyneet tarinamallit voivat tarjota myös vastarinnan

3 Antinarrativistit näkevät kerronnallistamisen kokemusten jälkikäteenä ja niitä vääristävänä toimintana. Ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus.

välineitä ja avata vaihtoehtoisia olemisen mahdollisuuksia identiteettejään ja merkityksimaailmojaan rakentaville yksilöille. Tarinoiden paluuseen liittyy samalla kuitenkin myös tietoisuus siitä, että kerronnallisuus ei ole tae identiteetin rakentamisen eettisyydestä ja etenkin kulttuurisen rakentuneisuutensa piilottavat kertomukset voivat toimia vaarallisina vallankäytön muotoina.

Esteettisestä näkökulmasta käänne näkyy kirjallisuuskäsityksessä siirtymänä kirjallisuutta ensisijaisesti tekstuaalisena kompositiona pitävästä käsityksestä sellaiseen, joka painottaa kirjallisuutta maailmassa olemisen hahmottamisen tapana, todellisuuden tulkinnan muotona ja kulttuuristen merkityksenannonmallien tarjoajana. Kun uusi romaani käsitti kirjallisuuden strukturalistien ja jälkistrukturalistien tapaan ei-referentiaalisena kielellisenä ilmiönä, tarinoiden paluu perustuu ajatukseen siitä, että kirjallisuus tarjoaa meille välineitä hahmottaa, mistä tulemme, missä olemme nyt ja mihin olemme menossa. Se voi laajentaa sitä mahdollisuuksien repertuaaria, joka meille on kulttuurisesti tarjolla.

Kirjallisuus- ja kertomusetiikka

Kirjallisuusetiikka (*literary ethics*) ja *kertomusetiikka* (*narrative ethics*) ovat muotoutuneet filosofisen kirjallisuudentutkimuksen alahaaroiksi, mutta niiden välillä on myös kytköksiä ja osittaista päällekkäisyyttä. Kirjallisuusetiikka voi keskittyä joko kirjallisuuden eettiseen ulottuvuuteen tai tulkinnan etiikkaan. Kirjallisuudella on väistämättä eettinen ulottuvuus jo sen vuoksi, että se sisältää monenlaista arvottamista. Kirjailija on tehnyt arvovalintoja eli eettisiä valintoja jo valitessaan teoksensa aiheen ja näkökulman aiheen käsittelyyn. Kerronnallisten keinojen valinta on eettisesti latautunutta, sillä se määrittää, mitä valikoituu kerrottavaksi ja mitä jätetään pois, kenellä on valta saada oma versionsa tapahtumista kuuluviin ja kenen näkökulmat sivuutetaan. (Hawthorn & Lothe 2013; Korthals Altes & Meretoja 2018.) Esimerkiksi se, miten lukija tulkitsee *kirjailijan eetosta*, tämän tuotannon lähtökohtana olevaa arvomaailmaa, vaikuttaa yksittäisten teosten tulkintaan (Korthals Altes 2014). Kirjallisuuden eettisen potentiaalin tunnistamiseksi on kehitetty erilaisia analyyttisiä välineitä, kuten *hermeneuttisen narratiivisen etiikan* malli, jonka pohjalta voi tarkastella kaunokirjallisuuden erilaisia eettisiä ulottuvuuksia, kuten sen potentiaalia vaikuttaa myönteisesti tai kielteisesti mahdollisen tajuun, itseymmärrykseen, toisten ymmärtämisen kykyyn, näkökulmatietoisuuteen, jaettujen merkityksmaailmojen rakentamiseen ja eettisen kysymisen taitoon (Meretoja 2018, 89–147; ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus). Kirjallisuusetiikka voi tarkastella näitä tai muita kaunokirjallisuuden eettisiä ulottuvuuksia yhteydessä yhteiskunnallisiin kysymyksiin valtasuhteista ja esimerkiksi erilaisten vähemmistöjen esittämisestä. Tällöin se voi tulla lähelle feministisen, postkoloniaalisen tai intersekti-onaalisen tutkimuksen kysymyksenasetteluja.

Tulkinnan etiikka voi keskittyä filosofisen hermeneutiikan keskeiseen kysymykseen siitä, miten lukija kohtaa tekstin ja miten hän voi kohdata sen ainutkertaisena toisena (ks. luku Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus). Jälkistrukturalistisesti orientoitunut kirjallisuusetiikka puolestaan soveltaa usein Emmanuel Levinasin toiseuden filosofiaa lukemisen etiikkaan (ks. esim. Fagenblat & Cools 2021). Myös lähilukeminen voi olla eettisesti orientoitunutta pyrkiessään kiinnittämään tarkkaa huomiota tekstin esteettisiin piirteisiin ja niiden välittämiin poliittisiin rakenteisiin sekä reflektoidessaan

erilaisten tulkintatapojen eettis-poliittista merkitystä (ks. Kortekallio & Ovaska 2020). Keskustelussa välittämiseen ja huolenpitoon perustuvasta huomioivasta lukemisesta ja tekstin dialogisesta kohtaamisesta on käytetty ja pohdittu muun muassa ystävyyden ja rakkauden metaforia (ks. Korhonen 2006; Meretoja 2024; Felski & Schwartz 2024; Sevón 2024, 95–98).

Kertomusetiikka on tärkeä osa kontekstualisoivaa kertomuksen tutkimusta (ks. luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus), ja edellä esitetty hermeneuttisen narratiivisen etiikan malli kertomusten eettiseen arviointiin ja erittelyyn on yksi kertomusetiikan lähestymistapa, jota voi käyttää myös muiden kuin kaunokirjallisten kertomusten analyysiin. Myös kerronnallisen toimijuuden mallia (Meretoja 2019) voi käyttää kertomuseettisenä mallina sen tarkasteluun, vahvistavatko vai heikentävätkö tietyt kertomukset kerronnallista toimijuutta, jonka kolme ulottuvuutta ovat kerronnallinen tietoisuus, kerronnallinen mielikuviutus ja kerronnallinen dialogisuus (ks. Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus). Retorinen kertomusteoria puolestaan tarjoaa toisenlaisen tavan arvioida kertomusten eettistä vaikutusta siitä näkökulmasta, millaisten retoristen keinojen kautta tekijä ja teksti vaikuttavat lukijaan (ks. luku Retorinen kertomusteoria).

Toisinaan kirjallisuus- ja kertomusetiikka jaetaan humanistiseen ja jälkistrukturalistiseen suuntaukseen (ks. Phelan 2014). Näistä edellinen kiinnittyy pitkälti aristoteeliseen hyve-etiikkaan ja korostaa kirjallisuuden ja kertomusten merkitystä eettiselle toimijuudellemme. Sitä edustaa retorisen kertomusteorian lisäksi esimerkiksi Martha Nussbaum (1990, 1995), joka näkee kirjallisuuden lisäävän empatiakykyämme ja opettavan hyvään elämään liittyviä filosofisia totuuksia. Monet jälkistrukturalistiset ajattelijat sen sijaan suhtautuvat epäilevästi etenkin oman kertomusluonteensa peittäviin kertomuksiin ja näkevät kerronnallisen haltuunotton ongelmallisena vallankäytön muotona. Narratiivinen hermeneutiikka puolestaan korostaa, että kertomukset itsessään eivät ole meille hyväksi tai pahaksi, vaan olennaista on kertomusten eettisen potentiaalin ja vaarojen arvioiminen kontekstuaalisesti – erittelemällä, miten kertomukset toimivat tietyissä tilanteissa ja käyttöyhteyksissä (Meretoja 2018, 170; luku Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus).

Kirjallisuus filosofian ja historian risteyskohdissa

Eritellessään kaunokirjallisuuden filosofisia olettamuksia filosofinen kirjallisuuden tutkimus voi toisinaan ikään kuin kääntää kaunokirjallisuutta filosofian kielelle. Tällöin on varottava kirjallisuuden redusoimista filosofiaksi. Miten torjua tällaisen reduktionismin vaara ja huolehtia siitä, että kirjallisuus pääsee oikeuksiinsa nimenomaan kirjallisuutena, erityisten kaunokirjallisten ilmaisukeinojen varaan rakentuvana taiteenmuotona?

Filosofit ja filosofisesti orientoituneet kirjallisuudentutkijat ovat käyneet vilkasta keskustelua tästä kysymyksestä. 1970-luvulla Theodor Adornon ja Lucien Goldmanin välisessä väittelyssä Goldmann (1977, 135) esitti, että tutkija ”puhuu käsittein teoksesta, joka ei ole käsitteellinen, ja kääntää sitä” käsitteelliselle kielelle. Hänen mukaansa ”on vain yksi pätevä käänös: teoksen käänös filosofiseksi systeemiksi”. Adorno puolestaan korosti taiteen redusoimattomuutta filosofiaan ja esitti, että teos voi olla fragmentaarinen, sisäisesti ristiriitainen ja eri suuntiin haarova, eikä sitä voi palauttaa

filosofiseksi järjestelmäksi. Filosofiset käsitteet muovaavat taideteosta mutta eivät abstrakteina käsitteinä vaan epäsuorasti, teoksen rakenteina, ja näiden rakenteiden analyysi pakenee immanentin (tekstin ulkoisen maailman poissulkevan) ja eksternalistisen (tekstin sen ulkoiseen maailmaan palauttavan) kirjallisuudentutkimuksen välistä dikotomiaa. Kirjallisuudentutkija avaa teoksen muotoa ja sisältöä mutta samalla tuo tulkintaan teoreettista ja muuta tietoa, jota hän pyrkii hyödyntämään niin, että itse teos ohjaisi hänen tulkintaansa ja toimisi perustellun tulkinnan kriteerinä. (Goldmann 1977, 132–133, 144.)

Sittemmin Martha Nussbaum (1990) on ehdottanut, että kaunokirjallisuus voi opettaa abstrakteja filosofisia totuuksia konkreettisessa muodossa. Olen omissa tutkimuksissani esittänyt, että kaunokirjallisuus ei ole filosofialle alisteista vaan toimii omana ajattelun muotonaan siten, että sen vahvuus ei ole vastausten tarjoamisessa filosofisiin kysymyksiin vaan tavassa, jolla se voi auttaa meitä hahmottamaan filosofisia kysymyksiä aiempaa kompleksisemmin ja monisyisemmin – radikaaleimmillaan jopa laajentaen käsityksiämme siitä, mikä ylipäätään on eettistä tai mahdollista ja miten voimme esittää uudella tavalla perustavia hyvää elämää ja oikeudenmukaisuutta koskevia kysymyksiä (Meretoja 2016, 70; 2018, 133–142; ks. myös Hämäläinen 2015; Caracciolo 2024). Myös Philippe Sabot (2002, 83) toteaa, että kaunokirjallisilla teoksilla on oma tapansa tehdä filosofiaa: ne antavat omalla rakentumistavallaan ilmaisen tietyille ajattelun muodoille.

Jotta tutkimuskohteiden ominaisluonne otetaan vakavasti, on tärkeää huomioida kaunokirjallisuuden monitulkintaisuus ja se, että teoksen filosofiset lähtökohdat ovat usein keskenään ristiriitaisia tai jännitteisessä suhteessa toisiinsa niin, ettei niistä voida rakentaa koherenttia filosofista järjestelmää. Siksi romaanien muotoon ja rakentumistapaan keskittyvä filosofinen tutkimus voi hyötyä kertomuksen tutkimuksen välineistä esimerkiksi analysoidessaan, minkälaista ambivalenssia ja horjuntaa niissä esiintyy eri laisten kerronnan muotojen välillä ja minkälaisiin filosofisiin oletuksiin nämä muodot kiinnittyvät. Kun olen esimerkiksi analysoinut subjektin ja tarinankerronnan kriisiä ja paluuta ranskalaisessa 1950–1970-lukujen romaanissa, olen verrannut tuon ajan romaaneista välittyviä subjektikäsityksiä erilaisiin filosofisiin subjektin käsittämisen traditioihin, jolloin on käynyt ilmi, etteivät romaanit ole palautettavissa mihinkään yhteen filosofiseen subjektikäsitykseen. Esimerkiksi Alain Robbe-Grillet’n romaanin *Labyrintissa* (*Dans le labyrinthe*, 1959) subjektikäsityksellä on tiettyjä yhtymäkohtia niin fenomenologiseen, empiristis-positivistiseen, strukturalistiseen kuin jälkistrukturalistiseenkin subjektikäsitykseen; se rakentuu jännitteisessä suhteessa näihin kaikkiin. (Meretoja 2014.)

Filosofinen hermeneutiikka korostaa, että tutkimuskohteen erityisyyden vakavasti ottavassa tutkimuksessa tutkijan käsitteet ovat jatkuvassa liikkeessä ja muotoutumisen prosessissa, ja hyvän tulkinnan myötä syntyy uusi, spesifimpi käsite, joka tavoittaa aiempaa paremmin kohteen erityisyyden.⁴ Tämän ajattelutavan pohjalta filosofisen kirjallisuudentutkimuksen ei tulisi alistaa kohdettaan yleisille käsitteille, vaan käsitteiden on mukauduttava, jotta ne tavoittavat tutkittavan kaunokirjallisuuden kompleksisuuden. On tärkeää kunnioittaa sitä, miten kirjallisuus toimii – oman rakentumisen

4 Gadamer 1990, 375 ja 432–433. Humanistisesta tutkimuksesta kysymyksen ja vastauksen logiikkaa noudattavana tutkimuksena, ks. Meretoja 2004 ja luku Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus.

logiikkansa kautta – omanlaisenaan ajattelun muotona. Filosofiset käsitteistykset voivat auttaa avaamaan teoksista välittyviä ajattelutapoja, mutta niitä ei tule käyttää valmiina kategorioina, joihin kaunokirjallinen ajattelu palautettaisiin. On myös huomioitava, että vuorovaikutusta on molempiin suuntiin: kaunokirjallisuus voi paitsi ilmentää myös muovata filosofisia ajattelutapoja.

Kaunokirjallisuuden filosofiset lähtökohdat ovat muotoutuneet aina suhteessa oman aikansa historialliseen tilanteeseen. Esimerkiksi sotakuvausten uudistuminen 1800-luvun kuluessa on nähtävä yhteydessä siihen, miten yhä vaikeammin hahmotettavaksi käynyt yhteiskunnallinen todellisuus johti todellisuuskokemuksen vähittäiseen fragmentoitumiseen. Vastaavasti ranskalainen uusi romaani voidaan nähdä eräänlaisena vastauksena subjektin asemaan holokaustin jälkeisessä maailmassa, jossa usko ihmisen kykyyn ”tehdä historiaa” ja rakentaa parempaa maailmaa oli kyseenalaistunut.

Historiatietoisien filosofisen kirjallisuudentutkimuksen onkin tärkeää jatkuvasti reflektoida filosofian ja historian suhdetta. Sen on tarpeen pohtia, miten romaanien rakentumisen tapaa jäsentävät filosofiset oletukset ja sitoumukset ovat kiinnittyneet tiettyyn historialliseen maailmaan. Kirjailija, hänen henkilöhahmonsa ja lukijansa muodostavat ontologisia, epistemologisia, eettisiä ja esteettisiä näkemyksiään aina jossain historiallisessa tilanteessa. Voidaan siis sanoa, että olemme pääsemättömissä paitsi filosofiasta myös historiasta. Kirjallisuudella on sekä historiallisia että filosofisia mahdollisuuden ehtoja. Historiatietoisien filosofisen kirjallisuudentutkimuksen on perusteltua ottaa lähtökohdakseen juuri tämä kirjallisuuden paikantuminen filosofian ja historian monisyiseen, jännitteiseen risteyskohtaan.

- Filosofinen kirjallisuudentutkimus erittelee kaunokirjallisuuden filosofisia ulottuvuuksia. Se voi keskittyä teosten filosofisiin teemoihin tai siihen, miten filosofia näkyy niiden rakentumistavoissa. Se voi myös kiinnittää huomioon temaattisten ja rakenteellisten ulottuvuuksien yhteenkietoutumiseen.
- Filosofisesti orientoitunut kirjallisuudentutkija voi esimerkiksi analysoida kaunokirjallisten teosten ontologisia, epistemologisia, eettisiä ja esteettisiä taustaoletuksia. Historiatietoinen filosofinen kirjallisuudentutkimus tiedostaa näiden oletusten historiallisen paikantuneisuuden.
- Kirjallisuus voi toimia omanlaisenaan filosofisen ajattelun muotona. Filosofinen kirjallisuudentutkimus voi artikuloida tapoja, joilla kirjallisuus auttaa meitä hahmottamaan filosofisia kysymyksiä aiempaa monisyisemmin.

Lähteet

- Auerbach, Erich 1992: *Mimesis. Todellisuudenkuvaus länsimaaisessa kirjallisuudessa*. Suom. Oili Suominen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Saksankielinen alkuteos 1946.
- Bahtin, Mihail 1991: *Dostojevskin poetiikan ongelmia*. Suom. Paula Nieminen & Tapani Laine. Helsinki: Orient Express. Venäjänkielinen alkuteos 1963.
- Beauvoir, Simone de 1947: *Pour une morale de l'ambiguïté*. Paris: Gallimard.
- Brosman, Catherine Savage 1999: *Visions of War in France. Fiction, Art, Ideology*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Caracciolo, Marco 2024: Metaphorical Figures for Moral Complexity. – *New Literary History* 1/2024 s. 125–143. <https://doi.org/10.1353/nlh.2024.a932373>.
- Fagenblat, Michael – Cools, Arthur 2021: *Levinas and Literature. New Directions*. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110668926>.
- Felski, Rita – Schwartz, Camilla (toim.) 2024: *Love, Etc. Essays on Contemporary Literature and Culture*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Foucault, Michel 1966: *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- Fournier, Lauren 2022: *Autotheory as Feminist Practice in Art, Writing, and Criticism*. Cambridge: The MIT Press.
- Gadamer, Hans-Georg 1990: *Gesammelte Werke. Band 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode*. Mohr: Tübingen. Alkuteos 1960.
- Goldmann, Lucien 1977: *Cultural Creation*. Käänt. Bart Grahl. Oxford: Basil Blackwell. Ranskan-kielinen alkuteos 1971.
- Green, Mary Jean 1986: *Fiction in the Historical Present. French Writers and the Thirties*. Hanover: University Press of New England.
- Hawthorn, Jeremy – Lothe, Jakob 2013: Introduction. The Ethical (Re)Turn. Teoksessa Lothe, Jakob – Hawthorn, Jeremy (toim.) *Narrative Ethics*. Amsterdam: Rodopi. 1–10.
- Hegel, G. W. F. 1994: *Oikeusfilosofian pääpiirteet eli luonnonoikeuden ja valtiotieteen perusteet*. Suom. Markus Wahlberg. Oulu: Pohjoinen. Saksankielinen alkuteos 1820.
- Heidegger, Martin 2003: *Die Zeit des Weltbildes*. Teoksessa *Gesamtausgabe 5: Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. Alkuteos 1938.
- Hämäläinen, Nora 2015: *Literature and Moral Theory*. New York: Bloomsbury.
- Korhonen, Kuisma 2006: *Textual Friendship. The Essay as Impossible Encounter, from Plato and Montaigne to Levinas and Derrida*. Amherst: Humanity Books.
- Kortekallio, Kaisa – Ovaska, Anna 2020: Lähilukeminen ennen ja nyt. Ruumiillisia, ympäristöllisiä ja poliittisia näkökulmia. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 3/2020 s. 52–69. <https://doi.org/10.30665/av.95530>.
- Korthals Altes, Liesbeth 2014: *Ethos and Narrative Interpretation. The Negotiation of Values in Fiction*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Korthals Altes, Liesbeth – Meretoja, Hanna 2018: Ethics and Literature. Teoksessa Stocker, Barry (toim.) *Palgrave Handbook in Philosophy and Literature*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 601–621.
- Lukács, György 1978: *Balzac ja ranskalainen realismi*. Suom. Hannu Launonen. Helsinki: Love. Saksankielinen alkuteos 1952.
- Meretoja, Hanna 2004: Kysymisen taito. Hermeneutiikka kriittisen kulttuurintutkimuksen lähtökohtana. – *Kulttuurintutkimus* 3/2004 s. 3–9.
- Meretoja, Hanna 2013: Mitä on filosofinen kirjallisuudentutkimus? Romaani filosofian ja historian risteyskohdissa. Teoksessa Meretoja, Hanna – Mäkilä, Aino (toim.) *Romaanin historian ja teorian kytköksiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 51–82.
- Meretoja, Hanna 2014: *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137401069>.
- Meretoja, Hanna 2016: Kirjallisuus ja mahdollisen taju. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 4/2016 s. 67–72. <https://doi.org/10.30665/av.66181>.

- Meretoja, Hanna 2018: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Meretoja, Hanna 2019: Metanarratiivisuus ja kerronnallinen toimijuus. – *AVAIN – Kirjallisuuden tutkimuksen aikakauslehti* 2/2019 s. 58–77. <https://doi.org/10.30665/av.80161>.
- Meretoja, Hanna 2024: Dialogical Love. Literary Attachment, Attentive Engagement, and Maggie Nelson's *The Argonauts*. Teoksessa Felski, Rita – Schwartz, Camilla (toim.) *Love, Etc. Essays on Contemporary Literature and Culture*. Charlottesville: University of Virginia Press. 211–223.
- Musil, Robert 1980: *Mies vailla ominaisuuksia*. Suom. Kristiina Kivivuori. Helsinki: WSOY. Saksankielinen alkuteos 1930–1943.
- Nussbaum, Martha 1990: *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Nussbaum, Martha 1995: *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*. Boston: Beacon Press.
- Phelan, James 2014: Narrative Ethics. Teoksessa Hühn, Peter – Meister, Jan Christoph – Pier, John – Schmid, Wolf (toim.) *The Living Handbook of Narratology*. Hamburg: Hamburg University. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narrative-ethics>.
- Ricœur, Paul 1990: *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil.
- Robbe-Grillet, Alain 1963: *Pour un nouveau roman*. Paris: Minuit.
- Saarioluoma, Liisa 1992: *Postindividualistinen romaani*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saarioluoma, Liisa 1996: *Nietzsche als Roman. Über die Sinnkonstituierung in Thomas Manns Doktor Faustus*. Tübingen: Niemeyer.
- Sabot, Philippe 2002: *Philosophie et littérature. Approches et enjeux d'une question*. Paris: PUF.
- Sartre, Jean-Paul 1937: *La transcendance de l'Ego*. Paris: Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul 1965: *Esseitä I. Eksistentiaalismin on humanismia*. Suom. Aarne T. K. Lahtinen. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1946.
- Sartre, Jean-Paul 1966: *Kärpäset*. Suom. Pirkko Peltonen. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1943.
- Sevón, Aura 2024: *Radical Multiplicity: Translingual "Feminine" Writing and Corporeal Knowing in the Works of Theresa Hak Kyung Cha, Hélène Cixous, and Marguerite Duras*. *Annales Universitatis Turkuensis*, ser. B, tom. 667. Turku: Turun yliopisto.
- Simon, Claude 1985: *Flanderin tie*. Suom. Olli-Matti Ronimus & Pentti Holappa. Helsinki: Tammi. Ranskankielinen alkuteos 1960.
- Stendhal 1971: *Parman kartusiaaniluostari*. Suom. Aimo Sakari. Helsinki: Otava. Ranskankielinen alkuteos 1839.
- Tolstoi, Leo 1980a: *Sota ja rauha I*. Suom. J. A. Hollo. Helsinki: WSOY. Venäjänkielinen alkuteos 1865–1869.
- Tolstoi, Leo 1980b: *Sota ja rauha II*. Suom. J. A. Hollo. Helsinki: WSOY. Venäjänkielinen alkuteos 1865–1869.

Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus

Hanna Meretoja

https://orcid.org/0000-0002-8243-6371

Kertomuksen tutkimus on laaja, monitieteinen tutkimuskenttä. Narratologia on ollut perinteisesti tekstikeskeinen, kertomuksen muotoihin ja rakenteisiin keskittyvä tutkimusperinne, kun taas kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus on maailmakeskeinen perinne, joka korostaa kulttuuristen ja yhteiskunnallisten kontekstien merkitystä kertomusten ymmärtämisessä ja on kiinnostunut kertomuksista tapoina jäsentää maailmassa olemista.¹ Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus voi olla esimerkiksi yhteiskunnallisesti, (kulttuuri)historiallisesti, filosofisesti tai (sosiaali)psykologisesti orientoitunutta. Kirjallisuudentutkimuksen suuntauksena se paikantuu osaksi monitieteistä kertomuksen tutkimuksen kenttää, jossa eri tieteenalat ovat tiiviissä vuorovaikutuksessa.

Usein kontekstualisoivassa kertomuksen tutkimuksessa on läsnä kysymys kertomuksen suhteesta kokemukseen, elämään ja identiteettiin. Kun kertomusten nähdään muovaavan sitä, miten hahmotamme maailmassa olemistamme, ne eivät ole vain kaukokirjallisia tulkinnan kohteita, vaan ne ymmärretään laajempänä kulttuurisena ilmiönä. Yksittäisiä kertomuksia tarkastellaan osana kulttuurisia kertomusten verkostoja, kerronnallisia ympäristöjä tai kerronnallisia valtdynamiikkoja. Tässä luvussa esitellen ensin niin sanotun kerronnallisen käänteen, sen jälkeen nostan esiin joitakin keskeisiä kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen kysymyksiä ja suuntauksia ja lopuksi keskityn narratiiviseen hermeneutiikkaan esimerkkinä kontekstualisoivasta kertomuksen tutkimuksesta.

1 Narratologian uudempia suuntauksia (ns. jälkiklassista narratologiaa) on hallinnut kognitiivinen narratologia (ks. luvut Narratologia ja Kognitiivinen kirjallisuudentutkimus), joka on lukijakeskeinen suuntaus mutta korostaa lukijan historiallisen ja kulttuurisen maailman sijaan lukijoiden universaaleja kognitiivisia prosesseja. Kansainvälisesti kertomuksen tutkimuksen kattokäsite on tieteidenvälinen (tai monitieteinen) kertomuksen tutkimus (*interdisciplinary narrative studies*), ja sen alle kuuluvat niin narratologia kuin maailmakeskeiset kertomuksen tutkimuksen suuntaukset, joita tässä luvussa kuvataan käsitteellä *kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus*.

Kerronnallinen käänne

Kerronnallisella käännteellä viitataan 1980-luvulta lähtien ihmistieteissä yleistyneeseen ajatukseen siitä, että kerronnallinen merkityksenanto on keskeistä siinä, miten ihmiset hahmottavat maailmassa olemistaan ja identiteettiään. Tällöin kertomuksen käsite ei rajoitu vain kaunokirjallisiin kertomuksiin, vaan huomio kohdistuu siihen, miten elämme kertomusten läpäisemässä maailmassa, sekä kertomuksiin tapoina jäsentää kokemuksia niin yksilön tasolla kuin kollektiivisesti. Tällöin myös eri tieteenalojen nähdään osallistuvan todellisuuden kerronnallistamiseen.²

Kerronnallisen käänteen yhtenä tärkeänä lähtökohtana on historianfilosofinen keskustelu 1960–1970-luvuilla (ks. Mink 1970; White 1981; Mitchell 1981). Tuolloin historianfilosofit nostivat esiin ajatuksen siitä, että historia välittyy meille aina kerronnallistamisen (*narrativization*) tai juonellistamisen (*emplotment*) prosessien kautta. He esitivät, että tutkijat käyttävät kerronnallisia keinoja menneisyyden tapahtumien jäsentämiseen. Keskustelu laajeni koskemaan sitä, miten tiede konstruoi esityksiä todellisuudesta ja osallistuu siten todellisuuden sosiaaliseen rakentamiseen. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut, että ihmisestä riippumattoman todellisuuden olemassaoloa olisi kiistetty. Esimerkiksi Hayden White (1981) näkee todellisuuden luonteeltaan ei-narratiivisena ja ajattelee, että historian tutkijat luovat siihen kerronnallisen jäsennyksen. Toinen tärkeä lähtökohta kerronnalliselle käännteelle on postmoderni ajattelu, kuten Jean-François Lyotardin (1979) ajatus siitä, että postmodernissa tilanteessa suuret kertomukset (*grand récit*) ovat kuolleet ja pienet kertomukset ovat nousseet niiden tilalle. Legitimoivat, laajasti jaetut kertomukset – kuten valistuksen suuri kertomus siitä, miten järjen ja tieteen voittokulku johtaa edistykseen ja sitä kautta parempaan maailmaan, tai marxilainen kertomus historian edistymisestä kohti sosialistista utopiaa – problematisoituivat toisen maailmansodan jälkimainingeissa.

Samaan aikaan jälkistrukturalistit pyrkivät dekonstruoimaan hallitsevia kertomuksia erittelemällä niiden taustalla piileviä ideologioita oletuksia (ks. luku Jälkistrukturalismi ja dekonstruktio). Esimerkiksi Roland Barthes (1994, 201) totesi jo vuonna 1957, jälkistrukturalismia ennakoiden, että myytti on ”depolitoitua puhetta”, joka esittää historiallisesti rakentuneen merkitystodellisuuden luonnollisena ja välttämättömänä. Ihmisoikeusliike ja vähemmistöjen oikeuksia painottavat tutkimussuuntaukset puolestaan toivat esiin alistetussa asemassa olevien tarinoiden merkityksen. Siten nousi esiin kertomusten poliittinen merkitys ja muutosvoima. Samaan aikaan ihmistieteissä laajasti korostettiin kertomusten merkitystä tapana kunnioittaa yksilöiden elämäkokemusten ainutkertaisuutta (ks. Hyvärinen 2010). Yhteiskuntatieteisiin syntyi laaja kirjo erilaisia kerronnallisia analyysimenetelmiä (*narrative analysis*) osana uudenlaisten laadullisten menetelmien kehittämistä. Narratiivinen psykologia muotoutui omaksi psykologian haarakseksi, joka on lähellä sosiaalipsykologiaa ja kiinnostunut

2 Myös kirjallisuudentutkijoiden voi nähdä kerronnallistavan tutkimaansa merkitystodellisuutta esimerkiksi hahmottaessaan tiettyjä laajoja kehityskulkuja, kuten muutoksia todellisuuden kuvauksen tavoissa antiikin kirjallisuudesta modernismiin (Auerbach 1992), modernin subjektin syntyä 1700-luvun lopun romaanissa (Steinby 1999) tai kerronnallista käännettä uuden romaanin jälkeisessä ranskalaisessa romaanissa (Meretoja 2014a, 9), mutta tämä ei tarkoita sitä, että tällaiset tutkimukset olisivat pelkkiä kertomuksia tai että niiden kerronnallinen ulottuvuus veisi pohjaa niiden perustelluille tulkinnoille ja argumentaatiolle rakentuvalta tieteellisyydeltä.

kertomuksista keskeisinä inhimillisen kokemuksen ja toiminnan ymmärtämisessä (Sarbin 1986; Bruner 1987; Brockmeier 2015).

Kerronnallisen käänteän voi nähdä myös laajempaan kulttuurisena ilmiönä. Monet kertomusten ja todellisuuden suhdetta koskevat kysymykset olivat esillä kaunokirjallisuudessa jo ennen ihmistieteiden kerronnallista käännettä. Modernismista lähtien kirjallisuus on kyseenalaistanut ajatusta siitä, että todellisuudesta löytyisi rationaalinen, kerronnallinen järjestys, jota kirjallisuus voisi jäljitellä. Esimerkiksi Virginia Woolf (1925, 188–189) haastaa romaanin juonellisuuden toteamalla, että ”elämänkaltaisuudella” ei ole ”juonta, ei komediaa, ei tragediata”, ja pitää parempana keskittymistä aistivaikutelmien virtaan, koska sillä tavoin todellisuus on meille annettu. Etenkin Ranskassa toisen maailmansodan kauhujen nähtiin osoittavan, että historia on mieletön eikä todellisuus noudata kertomuksen logiikkaa: *uusi romaani* (*nouveau roman*) kyseenalaistaa kertomusmuodon romaanin muotona ja korostaa kaunokirjallisten tekstien luonnetta ei-referentiaalisina, autonomisina tekstikompositioina. Kuitenkin *nouveau romanin* jälkeen kertomukset palaavat aiempaa itsetietoisemmassa muodossa romaanikirjallisuuteen, joka samalla pohtii monia kerronnallisen käänteän kysymyksiä, kuten ihmisten tarvetta kertomuksille, joiden avulla he voivat hahmottaa maailmaa ja jäsentää kokemuksiaan. Siten kirjallisuudessa voi nähdä tapahtuvan tietynlaisen kerronnallisen käänteän. (Ks. Meretoja 2014a ja luku Filosofinen kirjallisuudentutkimus.)

Nykykirjallisuudessa kertomusten merkityksen reflektointi on aiempaakin näkyvämmässä roolissa. Kertomuspuhe on levinnyt yhteiskunnan eri alueille niin, että voidaan puhua ”tarinabuumista” (Meretoja 2019; Mäkelä & Meretoja 2022). Metanarraatiivinen kaunokirjallisuus, joka pohtii kulttuuristen kertomusten roolia elämässämme ja yhteiskunnassamme, voi tarjota kriittisiä näkökulmia tarinabuumiin, vaihtoehtoisia kertomisen tapoja sekä tietoisuutta siitä, mikä vastustaa kerronnallistamista (Meretoja 2019, 2022a). Esimerkiksi Carol Shieldsin romaani *Kivipäiväkirjat* (*Stone Diaries*, 1993) tematisoi sukupuolittuneet tarinamallit ja pohtii tarinaa, joka ”marssii” päähenkilön edellä ja ”mitätöi hänen todellisen elämänsä” (Shields 2000, 142; Meretoja, Kinnunen & Kosonen 2022).

Kerronnallinen identiteetti ja subjekti

Ajatus kerronnallisuudesta kokemusten jäsentämisen tapana kiinnittyy osaltaan pyrkimykseen ajatella subjektiutta, minuutta ja identiteettiä ajallisina prosesseina. Jo 1900-luvun alun fenomenologia korosti, ettei ole substanssimaista subjektiä vaan vain ajallinen maailmaan suuntautumisen liike. Fenomenologinen hermeneutiikka painotti tämän liikkeen maailmallisuutta: olemme aina jo tiettyssä kulttuurisessa merkityksmaailmassa, ja olemistamme luonnehtii maailman jäsentämisen ajallinen prosessi (ks. luku Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus). Tämän ihmisenä olemisen ajallisuutta korostavan ajatteluperinteen pohjalta Hannah Arendt kirjoittaa teoksessaan *Vita activa* (*The Human Condition*, 1958), että yksilön identiteettiä koskevaan kuka-kysymykseen voi vastata vain kerronnallisesti: ”Voimme tietää, *kuka* joku on tai oli vain, jos tunemme tarinan, jonka sankari hän on, toisin sanoen hänen elämäntarinansa.” (Arendt 2002, 189.) Arendtin ajatuksena on, että kertomus tavoittaa abstrakteja, käsitteellisiä

määrittelyjä paremmin ihmisen ainutkertaisen olemisen tavan, sillä se näyttää ajallisen prosessin, jossa tämä toimii maailmassa (mt., 184–189; Arendt 1968, 105).

1960-luvulla käytiin keskustelua ”subjektin kuolemasta”. Tuolloin ranskalaiset jälki-strukturalistit kyseenalaistivat (fenomenologisen hermeneutiikan tavoin) kartesiolaisen, substanssimaisen subjektin, joka on merkityksen alkuperä ja auktoriteetti. He esittivät poleemisesti, että subjekti on pelkkä vallan tai kielen efekti (ks. luku Jälki-strukturalismi ja dekonstruktio). Esimerkiksi Michel Foucault (2006, 14) kirjoittaa, että subjekti tulee nähdä ”diskurssin muuttavana ja monimutkaisena funktiona”, ja Jacques Derridan mukaan subjekti kuuluu vain ja ainoastaan ”konstituoidun piiriin”: ”Ei ole konstituovaa subjektiä” (1967, 94). Ajattelemalla identiteettiä ja subjektiä kerronnallisuuden kautta pyrittiin vastaamaan subjektin kuolema -keskusteluun jälki-strukturalismin jälkeisessä Ranskassa. Paul Ricœur (1985, 1990) kehitti *narratiivisen identiteetin* käsitteen, joka korostaa, että olemme olemassa vain jatkuvan kerronnallisen uudelleentulkinnan prosessin välityksellä. Narratiivisen tai kerronnallisen identiteetin käsite sallii sen huomioimisen, että muotoudumme itseksemme kertomalla itsestämme kertomuksilla, jotka ovat vain osittain omiamme ja jotka olemme pitkälti omaksuneet meitä ympäröivästä kulttuurisesta ja yhteiskunnallisesta todellisuudesta. Subjektiuden liittäminen kerronnallisuuteen mahdollistaa sen, että voimme tunnistaa tämän riippuvaisuutemme meitä edeltävistä tarinoista mutta silti käsittää itsemme toimijoina, ei vain hallitsemattomien voimien tuotteina tai uhreina (Davis 2004, 149–150; Meretoja 2014a, 20–21; 2018a, 65–74). Kerronnallisesti ymmärretty subjekti on samaan aikaan sekä konstituoitu että konstituoi.

Kerronnallisuus on tapa käsittää subjektin relationaalisuus ja dialogisuus. Adriana Cavarero (2000, 36–45) toteaa, että olemme aina riippuvaisia toisten kertomuksista, sillä emme voi tietää oman elämämme alkua muuten kuin toisten kertomusten pohjalta; hän puhuu tähän liittyen *kertomuksen halusta*, joka on eräänlaista identiteetin halua. Narratiivinen identiteetti rakentuu relationaalisesti tilanteissa, joissa kuulemme toisten kertomia tarinoita meistä ja kerromme itsestämme muille ja itsellemme. Samalla se rakentuu dialogisessa suhteessa kulttuuriin tarinamalleihin, joiden normatiivisia kertomisen tapoja uusinnamme tai haastamme omilla kertomuksillamme (Meretoja 2018a; 2022b).

Kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen nykysuuntauksia

Kerronnallisen käänteen myötä kertomus on noussut tutkimuskohteeksi monilla eri tieteenaloilla ja niiden risteyskohdissa. Niin psykologiassa ja yhteiskuntatieteissä kuin filosofiassa, kirjallisuustieteessä ja muissa humanistisissa tieteissä on käyty keskustelua esimerkiksi narratiivisesta identiteetistä ja kertomuksista tapana päästä käsiksi yksilöiden kokemusmaailmaan.

Yhteiskuntatieteissä yksilöiden elämäntarinoiden merkityksen esiin nostaminen johti aluksi ”kokonaisten” elämäntarinoiden painottamiseen. Ne nähtiin suhteellisen yhtenäisinä ja eräänlaisina luonnollisina kokonaisuuksina, jotka haastatteli voi ikään kuin poimia talteen. Tällainen tutkimus nojasi kehityspsykologiaan ja elämänkaariajatteluun. Viime vuosikymmeninä kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus on problematisoinut näitä oletuksia ja painottanut pikemmin sitä, miten kertomukset rakentuvat vuorovaikutusprosesseissa osana tiettyjä institutionaalisia ja kulttuurisia konteksteja.

(Hyvärinen 2010, 76.) Haastattelututkimuksessa myös haastatteli osallistuu kertomusten rakentumiseen eikä ole pelkkä kertomusten tallentaja.

Elämäntarinoiden tutkimuksen (*life story research*) rinnalle on noussut vuorovaikutuksellista näkökulmaa painottavia tutkimussuuntauksia, kuten pienten kertomusten tutkimus (*small story research*), joka tarkastelee vuorovaikutustilanteissa rakentuvia tilanteisia kertomuksia (*narratives-in-the-making*, ks. Bamberg & Georgakopoulou 2008). Sosiolingvistinen kertomusten tutkimus keskittyi aiemmin suullisiin kertomuksiin kokonaisina, yhtenäisinä kertomuksina (Labov & Walezky 1997), mutta pienten kertomusten tutkimus on nostanut tutkimuskohteeksi arjessa – esimerkiksi sosiaalisessa mediassa tai lounaspöydässä – kertomamme lyhyet, vain muutaman lauseen pituiset kertomukset. Kertomisen konteksteja painottaviin suuntauksiin kuuluu myös kerronnallisen asemoinnin teoria ja analyysi (positiointianalyysi), jossa kertominen nähdään toimintana ja paikan ottamisena maailmassa. Positiointianalyysissä voidaan eritellä kertojien ja kuulijoiden tapoja ottaa erilaisia subjektipositioita, joilla he asemoivat itsensä tietyllä tavalla esimerkiksi suhteessa hallitseviin tarinamalleihin. (Hyvärinen 2021; Hermans 2015; Meretoja 2018a, 78–79.) Kaikissa näissä lähestymistavoissa kontekstin rooli on keskeinen: kertomusten nähdään rakentuvan vuorovaikutuksessa osana sosiaalisia tilanteita.

Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus voi nostaa kirjallisuudentutkimuksen keskiöön erilaisia maailmassa olemisen ulottuvuuksia. Usein se kiinnittää huomion valtasuhteisiin ja eriarvoisuuteen, joka liittyy esimerkiksi vähemmistöjen kokemaan sortoon. Kirjallisuudentutkimuksessa kertomuksen tutkimusta on pitkään hallinnut narratologinen perinne, jossa kontekstin rooli on ollut vähäinen (ks. luku Narratologia). Kuitenkin myös narratologian piirissä tehdään nykyään aiempaa enemmän kontekstualisoivaa tutkimusta, joka ottaa huomioon kysymykset vallasta, sukupuolesta, seksuaalisuudesta, luokasta, ihonväristä ja muista risteävistä eroista. Feministisellä narratologialla on ollut urauurtava merkitys tässä suhteessa. Se kyseenalaisti klassisen narratologian universalismin ja korosti ”historiallisen ja yhteiskunnallisen kontekstin merkitystä kertomusten tuottamisessa ja vastaanotossa sekä kerronnallisten muotojen ja funktioiden muotoutumisessa” (Lanser 2013). Sitten feministinen narratologia on kehittynyt intersektionaaliseen suuntaan ja pyrkii ottamaan huomioon sukupuolen lisäksi muut eriarvoisuutta tuottavat, toisensa läpäisevät erot. Uusiin jälkiklassisen narratologian suuntauksiin kuuluvat esimerkiksi jälkikoloniaalinen ja ekokriittinen narratologia. Etenkin saksalaisella kielialueella puhutaan myös kulttuurisesta narratologiasta (ks. esim. Nünning 2009; Olson & Copland 2016), joka pyrkii yhdistämään kulttuurista ja narratologista lähestymistapaa. Siinä painopiste on kulttuurisissa merkitysten verkoissa, joiden osana kertomukset nähdään.

Narratologiaa voi siis yhdistää erilaisiin maailmallisuutta korostaviin kertomuksen tutkimuksen suuntauksiin. Tällöin voi kuitenkin syntyä teoreettisia jännitteitä siitä, että narratologian juuret ovat varsin epähistorialliset ja narratologian valtavirtaa hallitsee edelleen universalisoiva, epähistoriallinen ajattelu, joka sopii huonosti yhteen historiallisesti sensitiivisen, kontekstualisoivan otteen kanssa.³ Onkin hyvä miettiä, millainen kertomuskäsitys kertomuksen tutkimuksen eri suuntauksissa on ja miten se

3 Esimerkiksi kognitiivisen narratologian teoreettisen pohjan luonut Monika Fludernik (2003, 2010) näkee kokemuksen epähistoriallisesti ja puhuu ”suorasta kokemuksesta” (*direct experience*), ”paljaasta kokemuksesta” (*raw experience*) ja ”tosielämän” (*real-world*) universaaleista

on sovittavissa yhteen maailmassa olemisen kulttuurista, historiallista ja yhteiskunnallista ulottuvuutta korostavien suuntausten kanssa. Usein on luontevampaa puhua *kertomuksen tutkimuksesta* (*narrative studies*) kuin narratologiasta silloin, kun haluaa korostaa kontekstualisoivaa otetta kertomuksiin.

Lähtökohtaisesti kertomusten kulttuurisia konteksteja painottavia kertomuksen tutkimuksen suuntauksia ovat esimerkiksi narratiivinen psykologia, joka tutkii kulttuurisia kertomuksia osana ihmisten tapoja hahmottaa maailmassa olemistaan ja identiteettiään, traumakertomusten tutkimus (ks. luku Kulttuurinen traumatutkimus) sekä kertomusten ja kulttuurisen muistin kytkösten tutkiminen (ks. Erll 2008; Laanes & Meretoja 2021; luku Kulttuurinen muistitutkimus). Kontekstualisoivaa kertomuksen tutkimusta edustavat niin ikään valtakysymyksiä ja subjektin relationaalista rakentumista korostavat filosofisesti orientoituneet suuntaukset (esim. Cavarero 2000; Butler 2005), joihin lukeutuu myös seuraavaksi esittelemäni narratiivinen hermeneutiikka.

Narratiivinen hermeneutiikka

Hermeneuttinen kertomuksen tutkimus on 1900-luvun lopulta lähtien kehittely lähestymistapa kertomuksen tutkimukseen. Sen lähtökohdat ovat Paul Ricœurin (1983) ajattelussa, jossa kerronnallisuus nähdään keskeisenä inhimilliselle ajan kokemiselle. Hän korostaa, että kertomukset ovat tapa suhteuttaa kokemuksia toisiinsa ajassa ja rakentaa niiden välille merkityksellisiä yhteyksiä. Kertomus ei vain luettele peräkkäisiä tapahtumia tai kokemuksia vaan jäsentää ne osaksi ajallista jatkumoa, jossa ne ovat mielekkäässä suhteessa toisiinsa. Ricœur huomioi sen, miten kertomukset (kuten fiktio ja historiangirjoitus) tarjoavat mahdollisuuden tulkita niiden kautta kokemuksia uudelleen (Ricœurin kolmen tason mimesis-mallista, ks. luku Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus). Myöhemmässä tuotannossaan Ricœur on keskittynyt erityisesti kertomusten eettiseen ulottuvuuteen ja niiden merkitykseen kerronnallisen identiteetin rakentumisessa. Hän toteaa, että mikään kertomus ei ole ”eettisesti neutraali” (Ricœur 1990, 167).

Viimeisen vuosikymmenen aikana olen kehittänyt yhteistyökumppanieni kanssa *narratiiviseksi hermeneutiikaksi* nimittämäämme lähestymistapaa kertomuksen tutkimukseen (ks. Brockmeier & Meretoja 2014; Meretoja 2014a; 2018a; 2018b; 2022b; Brockmeier 2015; Meretoja & Freeman 2023). Se korostaa, että kertomuksissa on kyse tulkinnoista. Toisin sanoen kertomukset eivät ole vain tulkinnan kohteita, vaan ne itsessään tarjoavat tulkintoja erilaisista maailmassa olemisen tavoista ja samalla muovaavat sitä, miten tulkitsemme omia kokemuksiamme sekä toisten kokemuksia (Meretoja 2018a, 44). Kertomukset ovat kulttuurisia merkityksenannon ja kokemusten tulkitsemisen käytäntöjä, jotka vaikuttavat siihen, miten hahmotamme menneisyyteen, nykyisyyteen ja tulevaisuuteen liittyviä maailmassa olemisen mahdollisuuksia. Tämä kertomusten kulttuurisen ja eksistentiaalisen ulottuvuuden painottaminen merkitsee kertomuskäsitystä, joka eroaa merkittävästi narratologisista suuntauksista, joissa kertomukset nähdään ensisijaisesti kielellisinä rakenteina tai universaaleina kognitiivisina prosesseina. Narratiivinen hermeneutiikka korostaa, että kertomukset toimivat

”kognitiivisista parametreista” (*cognitive parameters*). Fludernikin kokemuskäsityksen epähistoriallisuudesta, ks. Meretoja 2018a, 7–8, 39, 189.

aina tietyissä kulttuurisissa ja historiallisissa konteksteissa, ja myös niiden merkitykset rakentuvat kontekstuaalisesti. Kerronnalliset käytännöt kytkeytyvät valtasuhteisiin ja ovat eettisesti ja poliittisesti latautuneita. On tärkeää pohtia, kenen kertomukset pääsevät esiin ja tulevat kuulluiksi, kenen näkökulmista hallitsevat kertomukset on kerrottu ja mitä jätetään kertomatta. Kertominen on valikoivaa (selektiivistä), näkökulmaista (perspektiivistä), luovaa toimintaa, ja kertomusmuotoon sisältyy se, että kerrotun tarinan voi aina kertoa toisin (Meretoja 2018a, 12).

Narratiivinen hermeneutiikka määrittelee kertomukset kulttuurisesti välittyneiksi merkityksenannon käytännöiksi, jotka tulkitsevat ja esittävät jonkun kokemuksia tietyssä tilanteessa jollekulle tietystä näkökulmasta rakentamalla kokemusten välille merkitseviä yhteyksiä; kertomuksilla on dialoginen ja performatiivinen ulottuvuus, ja niillä on merkitystä erilaisten maailmassa olemisen mahdollisuuksien ymmärtämiselle (Meretoja 2018a, 48). Määritelmässä merkitysyhteyksien rakentaminen korostaa, ettei kertomus ole vain tapahtumien peräkkäisyyttä tai luettelointia. Dialogisuus puolestaan tarkoittaa sitä, että kertomukset eivät synny tyhjiössä vaan rakentuvat aina dialogisessa suhteessa aiempiin kertomuksiin ja kulttuuriin tarinamalleihin, joita ne voivat toistaa tai haastaa. Performatiivisuus merkitsee sitä, ettei vain tuoteta representaatioita valmiista todellisuudesta, vaan kertomukset osallistuvat sosiaalisen todellisuuden rakentamiseen ja muokkaamiseen.

Määritelmä korostaa kertomusten *eksistentiaalista* merkitystä tuomalla esiin, että kertomukset muovaavat sitä, miten hahmotamme maailmassa olemistamme ja mahdollisuuksiamme. Kertomukset luovat uuden maailman tai esittävät tietyn historiallisen maailman mahdollisuustilana, jossa tietyt kokemukset, ajatukset ja toimintatavat ovat mahdollisia ja toiset mahdottomia tai hankalia. Kertomuksen maailma sisältää subjektipositioita, joihin asettumalla tietyt asiat tulevat mahdollisiksi, ja kaunokirjalliset kertomukset voivat avata meille lukijoina uusia olemisen, kokemisen ja toiminnan mahdollisuuksia. Kaunokirjallisuus tutkii erilaisia maailmassa olemisen mahdollisuuksia ja voi laajentaa *mahdollisen tajuamme* – sen tajua, miten asiat voisivat olla toisin, sekä sen tajua, mikä tietyissä kulttuurisissa maailmoissa oli tai on mahdollista ja mikä vaikeaa tai mahdotonta (Meretoja 2018a, 90–97). Kaunokirjalliset kertomukset voivat paitsi auttaa meitä ymmärtämään, keitä olemme, myös sysätä meitä kuvittelemaan, keitä voisimme olla (ks. Ricœur 1986, 131).

Hermeneuttinen narratiivinen etiikka esittää, että kertomukset eivät ole meille itsessään hyväksi tai pahaksi, vaan kertomusten eettistä potentiaalia ja vaaroja on arvioitava kontekstuaalisesti (Meretoja 2018a, 170). Eettistä potentiaalia ja vaaroja voi arvioida esimerkiksi seuraavista näkökulmista:

- laajentavatko vai supistavatko kertomukset mahdollisen tajuamme
- kehittävätkö vai hämärtävätkö ne itseymmärrystämme
- edistävätkö vai haittaavatko ne toisten kokemusten ymmärtämistä niiden ainutkertaisuudessa
- osallistuvatko ne osallistavien vai poissulkevien kerronnallisten välitilojen rakentamiseen
- kehittävätkö vai heikentävätkö ne kykyämme tarkastella maailmaa eri näkökulmista
- toimivatko ne eettisen tutkimisen vai dogmatismen muotoina. (Meretoja 2018b, 8; 2018a, 89–147.)

Tämän heuristisen mallin on tarkoitus auttaa arvioimaan eri tilanteissa kertomusten eettistä potentiaalia ja vaaroja. Se edustaa kontekstualisoivaa lähestymistapaa, jonka mukaan kertomusmuoto itsessään ei ole eettinen tai epäeettinen, vaan kertomusten eettinen merkitys muotoutuu niiden kertomisen, tulkinnan ja käytön konteksteissa – osana kulloistakin maailmallista tilannetta, jossa ne toimivat.

Narratiivista hermeneutiikkaa on yhdistetty muihin kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen suuntauksiin, kuten kerronnalliseen lääketieteeseen (Charon ja muut 2017; Joutseno 2024; ks. myös luku Kirjallisuus ja hyvinvointi) sekä retoriseen kertomusetiikkaan, joka kiinnittää huomion niihin tapoihin, joilla tekijät kommunikoivat tekstin kautta lukijoille (Lothe 2023, 2025; ks. luku Retorinen kertomusteoria). Lähestymistapaa on yhdistetty myös feministiseen ja queer-tutkimukselliseen näkökulmaan, jotka korostavat kertomusten roolia sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvien normien muotoutumisessa. Tällaisesta näkökulmasta voi tutkia esimerkiksi sitä, millaisia turvapaikanhakijoiden kertomuksia pidetään uskottavina ja vakuuttavina (Schwanck 2023) ja ylipäätään kertomusten ja vallankäytön suhteita.

Kertomus ja elämä: narrativistit ja antinarrativistit

Koska kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen keskeinen lähtökohta on, että kertomukset ovat tapoja jäsentää kokemuksia ja hahmottaa maailmassa olemista, yksi tätä monitieteistä tutkimuskenttää läpileikkaava kysymys koskee sitä, miten kertomusten ja kokemusten tai kertomusten ja elämän suhde pitäisi tarkemmin ottaen ymmärtää. Yksi tapa suhteuttaa eri kertomuksen tutkimuksen suuntauksia toisiinsa on tarkastella, missä määrin niissä nähdään jatkuvuutta tai epäjatkuvuutta kokemusten ja kertomusten välillä.

Antinarrativistit korostavat epäjatkuvuutta kokemusten ja kertomusten välillä (esim. Strawson 2004), kun taas narrativistit korostavat niiden välistä jatkuvuutta (esim. Taylor 1989; MacIntyre 1984). Antinarrativistit ajattelevat, että kerronnallistaminen vääristää kokemuksia, kun taas narrativistien mukaan kertomukset määrittävät ihmisenä olemista (Meretoja 2022b).

Erilaisten lähestymistapojen taustalla voi nähdä erilaisia filosofisia oletuksia todellisuuden ja kokemuksen luonteesta. Antinarrativistit asettavat vastakkain välittömän kokemuksen ja sen jälkikäteisen merkityksellistämisen ja kerronnallistamisen. Myös narratologian keskuudessa on tavallista ajatella, että kertomus on aina jotakin jälkikäteen tulevaa (ks. Cohn 2006, 116). Narratologiassa tyypillisiä ovat hierarkkiset mallit, joiden mukaan ensin on välitön kokemus ja vasta sitten kertomus, joka retrospektiivisesti jäsentää kokemuksen (ks. esim. Rimmon-Kenan 2002, 92). Tällaisen ajattelun taustalla voi nähdä positivistis-empiristisen uskon välittömään kokemukseen. Se on ongelmallinen oletus hermeneuttisesta näkökulmasta, joka korostaa kaiken kokemuksen välittyneisyyttä ja sitä, että *kulttuuriset tarinamallit* (*cultural narrative models*) vaikuttavat siihen, miten jo alun perin koemme asiat (Meretoja 2018a, 9, 57, 62, 75–82).

Jos kokemuksen rakenteeseen kuuluu maailmaa jäsentävä merkityksellistämistoiminta, kokemusten (narratiivinen) tulkinta ei ole väistämättä ”vääristävää”, vaan elämä näyttäytyy jatkuvan uudelleentulkinnan prosessina. Jerome Bruner (1987, 31) kirjoittaa tästä lähtökohdasta: ”elämä ei ole ‘miten se meni’, vaan miten sitä tulkitaan ja uudelleentulkitaan, kerrotaan ja uudelleenkerrotaan”. Narrativistit korostavat, että

kerronnallistaminen ei ole vain kognitiivisen tai epistemologisen tason ilmiö vaan sillä on myös ontologinen ulottuvuus, sillä se määrittää olennaisesti maailmassa olemistamme: kokemus ja sen kerronnallinen jäsentäminen ovat lähtökohtaisesti kietoutuneet toisiinsa (ks. esim. Ricœur 1983). Se, pitääkö kokemusten kerronnallistamista eettisesti epäilyttävänä tai epistemologisesti vääristävänä, riippuu kokemus- ja todellisuuskäsityksestä – siitä, minkä luonteisena pitää kokemusta ja inhimillistä todellisuutta (eli kyse on myös ontologisista oletuksistamme, siitä mitä pidämme todellisenä, ks. Meretoja 2014b ja luku Filosofinen kirjallisuudentutkimus). Antinarrativistit asettavat vastakkain välittömän kokemuksen ja sen jälkikäteen merkityksellistämisen, mutta jos kokemuksen rakenteeseen kuuluu tulkinnallisuus ja kulttuurinen välittyneisyys, kokemusten kerronnallinen tulkinta ei ole lähtökohtaisesti jotakin, mikä olisi mielekästä nähdä kokemuksille vastakkaisena tai niitä väistämättä vääristävänä.

Jotkut narrativistit saattavat kuitenkin ongelmallisesti samaistaa kokemuksen ja kertomuksen (esim. Carr 1991). Esimerkiksi Mark Johnson (1993, 177) puhuu ”kokemuksen kerronnallisesta rakenteesta”. Jos kokemuksen ja kertomuksen samaistaa tällä tavoin, käsitteiden merkitys liudentuu ja ne menettävät erotteluvoimansa. Tällöin ei ole myöskään mahdollista pohtia kokemuksen ja kertomuksen jännitteistä suhdetta.

Narratiivinen hermeneutiikka tarjoaa vaihtoehdon narrativismille ja antinarrativismille. Se korostaa, että kokemus ja kertomus eivät ole toisilleen vastakkaiset, vaan läpäisevät toisiaan, mutta niitä ei tule myöskään samaistaa, vaan on tarpeen huomioida niiden välinen jännitteinen suhde. Koska kulttuuriset kertomukset vaikuttavat siihen, miten jo alun perin koemme asiat, kertomukset eivät ole vain jälkikäteen tapahtuvaa merkitysten projisoimista. Kokemukset eivät ole välittömästi tässä ja nyt annettuja, vaan jo yksinkertaisella kokemuksella – kuten aistihavainnolla – on tulkinnallinen rakenne ja sitä luonnehtii kulttuurinen ja historiallinen välittyneisyys. Havaitsemme ja koemme aina ”jonkin jonakin”, kuten fenomenologit toteavat, ja kulttuuriset kertomusjärjestelmät muovaavat kokemuksiamme (ks. luku Hermeneuttinen kirjallisuudentutkimus). Sen sijaan, että kokemus ja kertomus asettuisivat toisiaan vastaan, voidaan ajatella, että yksinkertaisen havaintokokemuksen tulkinnallisesta perusrakenteesta (esim. puun näkeminen puuna) kompleksisiin kerronnallisiin tulkinnallisiin rakenteisiin muodostuu tulkinnallinen jatkumo (*interpretative continuum*, Meretoja 2018a, 54–62). Kertomukset voidaan nähdä tulkinnallisesti konstituoituneiden kokemusten tulkintana, ja siten niitä luonnehtii *kaksoishermeneutiikka*.⁴ Kun kokemuksia uudelleentulkitaan esimerkiksi luettujen kaunokirjallisten kertomusten valossa, voidaan puhua *kolmoishermeneutiikasta*. (Mt., 62.)

Narratiivisen hermeneutiikan näkökulmasta elämä ei ole yksi kertomus, vaan kertomukset jäsentävät elämää jatkuvan uudelleentulkinnan prosessina. Narratiivisessa hermeneutiikassa tulkitsevan ja kokevan subjektin suhde kulttuuriin merkitysjärjestelmiin ja kulttuuriin tarinamalleihin nähdään dialogisena: tarinamallit ovat olemassa vain tulkittuina ja muuttuvat prosesseissa, joissa niitä sovelletaan ja tulkitaan tietyissä maailmallisissa tilanteissa. (Meretoja 2014a, 167–170; 2018a, 74–83.)

4 Käsitettä on käytetty aiemmin kuvaamaan sitä, miten yhteiskuntatieteissä tulkitaan merkitystodellisuutta, jota konstituoivat ihmisten itsetulkinnan prosessit.

Valta- ja vastakertomukset

Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus ottaa huomioon, että kertomukset kietoutuvat valtasuhteisiin. Se myös tunnistaa sen, että konkreettisten, tekstuaalisten kertomusten ohella on olemassa kulttuurisia kertomuksia tai tarinamalleja, jotka eivät välttämättä ole löydettävissä mistään sellaisenaan, mutta ne voidaan abstrahoida sosiaalisista diskursseista toistuvina kertomisen tapoina ja kaavoina. Esimerkiksi koronapandemiasta kerrottiin varsinkin sen alkuvaiheessa taistelutarinan kaavan mukaisesti siten, että virus nähtiin vihollisena ja terveydenhuollon ammattilaiset, potilaat ja kansakunta asemoitiin taistelijoiksi (ks. Meretoja 2023).

Yksi suosittu kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen tutkimuskenttä on *valta- ja vastakertomusten* (*master and counter narratives*) tutkimus. Sen lähtökohtana on, että kertomukset toimivat aina osana kerronnallisia ympäristöjä ja osana valta- ja vastakertomusten dynamiikkaa. On kulttuurisesti hallitsevia kertomisen tapoja ja niitä haastavia vastakertomuksia. (Ks. Lueg & Lundholt 2021.) Jean-François Lyotardin (1979) *suuret kertomukset* (*grand récit*) käännettiin englanniksi termillä *master narratives*, mutta sittemmin jälkimmäistä nimitystä on alettu käyttää myös ja ehkä ennen kaikkea viittaamaan paikallisempiin, astetta alemman abstraktiotason kertomuksiin, jotka ovat tietyssä kontekstissa hallitsevia. Suomeksi käytetään *valtakertomusten* ohella ainakin muotoja *hallitseva kertomus* ja *vallitseva kertomus*.

Historiallisesti vastakertomukset ovat usein olleet vähemmistöjen tapa saada äänensä kuuluviin. Esimerkiksi kolonialistista historiaa on purettu kertomalla jälkikolonialisesta näkökulmasta tavoilla, joissa korostuu alistettujen näkökulma ja kokemusmaailma. Jean Rhys kirjoitti tällaisen vastakertomuksen Charlotte Brontën *Kotiopettajattaren romaanille* (*Jane Eyre*, 1847) teoksellaan *Siintää Sargassomeri* (*Wide Sargasso Sea*, 1966). Siinä kerronnan keskiössä on karibialainen nainen, joka kuvataan Brontën romaanissa hulluna naisena ullakolla. (Ks. myös luku Postkolonialinen ja yllärajoitettu kirjallisuudentutkimus.) Rhysin teos toimii vastakertomuksena tietylle klassikkoteokselle mutta samalla tekee näkyväksi ja problematisoi laajempaa kulttuurisesti hallitsevaa kertomusta, joka oikeuttaa kolonialismia tulkitsemalla sen ”sivistysprojektiksi” ja esittämällä valkoisten etuoikeutetun, kolonisoitujen riistoon perustuvan aseman luonnollisena ja itsestään selvänä. Aina ei ole kuitenkaan niin, että valtakertomukset ovat ongelmallisia ja vastakertomukset edistyksellisiä. Esimerkiksi vallitsevia, tutkittuun tietoon perustuvia käsityksiä kyseenalaistavat salaliittoteoriat ovat myös vastakertomuksia.⁵

Valtakertomukset tai kulttuurisesti hallitsevat kertomukset ovat usein sellaisia, ettei niitä ole missään annettuna tekstuaalisessa muodossa, mutta silti voimme tunnistaa ja eritellä niitä sosiaalisesta diskurssista. Ne ovat konkreettisten kertomusten sijaan pikemmin *implisiittisiä kertomuksia*, jotka toimivat kerronnallisina merkityksenannon malleina ja jotka saadaan esiin vasta tulkinta- ja abstrahointiprosessin kautta (Meretoja 2021; 2023; ks. myös Hyvärinen 2021). Valta- ja vastakertomusten näkökulma kiinnittää huomion siihen, miten erilaiset kertomukset toimivat suhteessa yhteiskunnan valtamekanismeihin ja millaisen sosiaalisen todellisuuden rakentamiseen, ylläpitämiseen tai haastamiseen ne osallistuvat.

5 Poliittisesti ongelmallisista vastakertomuksista, ks. Nurminen 2022.

Kerronnallisen toimijuuden (narrative agency) teoria tarjoaa välineitä tarkastella, miten harjoitamme toimijuuttamme navigoimalla erilaisissa kerronnallisissa ympäristöissä: miten käytämme ja tulkitsemme kulttuurisesti tarjolla olevia kertomuksia kokemustemme ja maailman jäsentämisessä. Kerronnallisen toimijuuden ulottuvuuksia ovat *kerronnallinen tietoisuus*, *kerronnallinen mielikuvitus* ja *kerronnallinen dialogisuus*. (Meretoja 2019; 2023.) Kerronnallista toimijuutta voi vahvistaa esimerkiksi kehittämällä tietoisuutta erilaisista kulttuurisista tarinamalleista ja niiden vaikutuksista yksilöiden ja yhteisöjen elämiin.⁶ Kaunokirjallisuudella on tässä tärkeä rooli. Se voi edistää kerronnallista tietoisuutta tekemällä näkyväksi hallitsevia kulttuurisia kertomuksia ja niiden normatiivisia ulottuvuuksia. Kirjallisuus voi rikastaa kerronnallista mielikuvi-
tustamme sysäämällä meidät kuvittelemaan, miten asiat voisivat olla toisin, ja se voi vahvistaa kerronnallista dialogisuuttamme kehittämällä herkkyyttämme toisten tarinoille sekä tuomalla näköpiiriimme uudenlaisia yhteisöllisyyden ja solidaarisuuden muotoja. Kaiken kaikkiaan kaunokirjallisuus on sekä tärkeä foorumi kriittiselle keskustelulle yhteiskunnassa hallitsevista ongelmallisista kertomuksista että uusien näköalojen avaaja toisin kertomisen mahdollisuuksiin.

- Kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus tarkastelee kertomuksia osana kertomusympäristöjä ja laajempia kulttuurisia ja yhteiskunnallisia konteksteja. Se näkee kertomukset tapoina hahmottaa maailmassa olemista.
- Kontekstualisoivan kertomuksen tutkimuksen keskeisiä käsitteitä ovat esimerkiksi kulttuuriset tarinamallit, narratiivinen identiteetti ja kerronnallinen toimijuus.
- Kontekstualisoiva lähestymistapa voi merkitä kaunokirjallisten kertomusten tarkastelua osana valta- ja vastakertomusten verkostoja.
- Kontekstualisoiva kertomusten tutkija voi analysoida, miten kaunokirjallisuus tematisoi kysymyksen elämän ja kertomusten suhteesta, kyseenalaistaa kulttuuriin tarinamalleihin sisältyviä normeja tai avaa toisin kertomisen mahdollisuuksia.

6 Kerronnallisen toimijuuden teoriasta ja sen sovellusmahdollisuuksista lukupiireissä, ks. Meretoja, Kinnunen & Kosonen 2022.

Lähteet

- Arendt, Hannah 2002: *Vita activa. Ihmisenä olemisen ehdot*. Toim. Riitta Oittinen. Suom. Eija Virtanen ja muut. Tampere: Vastapaino. Englanninkielinen alkuteos 1958.
- Arendt, Hannah 1968: *Men in Dark Times*. New York: Harcourt Brace.
- Auerbach, Erich 1992: *Mimesis. Todellisuuden kuvaus länsimaissa kirjallisuudessa*. Suom. Oili Suominen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Saksankielinen alkuteos 1946.
- Bamberg, Michael – Georgakopoulou, Alexandra 2008: Small stories as a new perspective in narrative and identity analysis. – *Text & Talk* 3/2008 s. 377–396. <https://doi.org/10.1515/TEXT.2008.018>.
- Barthes, Roland 1994: *Mytologioita*. Suom. Panu Minkkinen. Helsinki: Gaudeamus. Ranskan-kielinen alkuteos 1957.
- Brockmeier, Jens 2015: *Beyond the Archive. Memory, Narrative and the Autobiographical Process*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199861569.001.0001>.
- Brockmeier, Jens – Meretoja, Hanna 2014: Understanding Narrative Hermeneutics. – *Storyworlds* 2/2014 s. 1–27. <https://doi.org/10.5250/storyworlds.6.2.0001>.
- Bruner, Jerome 1987: Life as Narrative. – *Social Research* 1/1987 s. 11–32. <https://doi.org/10.1353/sor.2004.0045>.
- Butler, Judith 2005: *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham University Press.
- Carr, David 1991: *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press.
- Cavarero, Adriana 2000: *Relating Narratives. Storytelling and Selfhood*. Käänt. Paul Kottman. London: Routledge.
- Charon, Rita – DasGupta, Sayantani – Hermann, Nellie – Irvine, Craig – Marcus, Eric R. – Colón, Edgar Rivera – Spencer, Danielle – Spiegel, Maura 2017: *The Principles and Practice of Narrative Medicine*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med/9780199360192.001.0001>.
- Cohn, Dorrit 2006: *Fiktio mieli*. Suom. Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen & Sanna Palomäki. Helsinki: Gaudeamus. Englanninkielinen alkuteos 1999.
- Davis, Colin 2004: *After Poststructuralism. Reading, Stories and Theory*. London: Routledge.
- Derrida, Jacques 1967: *La voix et le phénomène*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Erll, Astrid 2008: Cultural Memory Studies. An Introduction. Teoksessa Erll, Astrid – Nünning, Ansgar – Young, Sara (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter. 1–15.
- Fludernik, Monika 2003: Natural Narratology and Cognitive Parameters. Teoksessa Herman, David (toim.) *Narrative Theory and the Cognitive Sciences*. Stanford: CSLI Publications. 243–267.
- Fludernik, Monika 2010: Experience, Experientiality and Historical Narrative. A View from Narratology. Teoksessa Breyer, Thimo – Creutz, Daniel (toim.) *Erfahrung und Geschichte. Historische Sinnbildung im Pränarrativen*. Berlin: De Gruyter. 40–72.
- Foucault, Michel 2006: Mikä tekijä on? Suom. Markku Lehtinen. – *Nuori Voima* 1/2006, s. 7–14. Ranskan-kielinen alkuteos 1969.
- Hermans, Hubert J. M. 2015: The Personal Position Repertoire (PPR) Method as Based on Dialogical Self Theory. Teoksessa Martin, Jack – Sugarman, Jeff – Slaney, Kathleen L. (toim.) *The Wiley Handbook of Theoretical and Philosophical Psychology*. Malden: Wiley Blackwell. 277–292.
- Hyvärinen, Matti 2010: Revisiting the Narrative Turns. – *Life Writing* 1/2010 s. 69–82. <https://doi.org/10.1080/14484520903342957>.
- Hyvärinen, Matti 2021: Kertomuksen tutkimus. Teoksessa Vuori, Jaana (toim.) *Laadullisen tutkimuksen verkkokäsikirja*. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietoaarkisto. [Verkkoaineisto] <https://www.fsd.tuni.fi/fi/palvelut/menetelmaopetus/>. Viitattu 30.9.2024.
- Johnson, Mark 1993: *Moral Imagination. Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.

- Joutseno, Astrid 2024: Grieving in the Everyday. Metastatic Cancer, Life Writing and the Grief of the Dying. Teoksessa Rasmussen, Anders Juhl – Sodemann, Morten (toim.) *Narrative Medicine: Trauma and Ethics*. Wilmington: Vernon Press. 27–36.
- Laanes, Eneken – Meretoja, Hanna 2021: Editorial: Cultural Memorial Forms. – *Memory Studies* 1/2021 s. 3–9. <https://doi.org/10.1177/1750698020976455>.
- Labov, William – Waletzky, Joshua 1997: Narrative analysis. Oral versions of personal experience. – *Journal of Narrative & Life History* 1–4/1997 s. 3–38.
- Lanser, Susan 2013: Gender and Narrative. Teoksessa Hühn, Peter – Meister, Jan Christoph – Pier, John – Schmid, Wolf (toim.) *The Living Handbook of Narratology*. Hamburg: Hamburg University. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/gender-and-narrative>.
- Lothe, Jakob 2023: Literary and Film Narratives. Teoksessa Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. New York: Oxford University Press. 265–285. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.003.0013>.
- Lothe, Jakob 2025: *Memory and Narrative Ethics: Holocaust Testimony, Fiction, and Film*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Lueg, Klarissa – Lundholt, Marianne Wolff (toim.) 2021: *The Routledge Handbook of Counter-Narratives*. London: Routledge.
- Lyotard, Jean- François 1979: *La condition postmoderne*. Paris: Minuit.
- MacIntyre, Alasdair 1984: *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Meretoja, Hanna 2014a: *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137401069>.
- Meretoja, Hanna 2014b: Narrative and Human Existence. Ontology, Epistemology, and Ethics. – *New Literary History* 1/2014 s. 89–109. <https://doi.org/10.1353/nlh.2014.0001>.
- Meretoja, Hanna 2018a: *The Ethics of Storytelling. Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.
- Meretoja, Hanna 2018b: Kertomusten eettinen potentiaali ja vaarat. Kuusi mittapuuta. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 1/2018 s. 6–25. <https://doi.org/10.30665/av.70005>.
- Meretoja, Hanna 2019: Metanarratiivisuus ja kerronnallinen toimijuus. – *AVAIN – Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2/2019 s. 58–77. <https://doi.org/10.30665/av.80161>.
- Meretoja, Hanna 2021: A Dialogics of Counter-Narratives. Teoksessa Lueg, Klarissa – Lundholt, Marianne Wolff (toim.) *Routledge Handbook of Counter-Narratives*. London: Routledge. 30–42.
- Meretoja, Hanna 2022a: Metanarrative Autofiction. Critical Engagement with Cultural Narrative Models. Teoksessa Effe, Alexandra – Lawlor, Hannie (toim.), *The Autofictional. Approaches, Affordances, Forms*. London: Palgrave Macmillan. 121–140. https://doi.org/10.1007/978-3-030-78440-9_7.
- Meretoja, Hanna 2022b: Life and Narrative. Teoksessa Dawson, Paul – Mäkelä, Maria (toim.) *Routledge Companion to Narrative Theory*. London: Routledge. 273–285. <http://dx.doi.org/10.4324/9781003100157-26>.
- Meretoja, Hanna 2023: Implicit Narratives and Narrative Agency. Evaluating Pandemic Storytelling. – *Narrative Inquiry* 2/2023 s. 288–316. <http://dx.doi.org/10.1075/ni.21076.mer>.
- Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) 2023: *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.001.0001>.
- Meretoja, Hanna – Kinnunen, Eevastiina – Kosonen, Päivi 2022: Narrative Agency and the Critical Potential of Metanarrative Reading Groups. – *Poetics Today* 2/2022 s. 387–414. <https://doi.org/10.1215/03335372-9642679>.
- Mink, Louis O. 1970: History and Fiction as Modes of Comprehension. – *New Literary History* 1/1970 s. 541–558.
- Mitchell, William (toim.) 1981: *On Narrative*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mäkelä, Maria – Meretoja, Hanna 2022: Critical Approaches to the Storytelling Boom. – *Poetics Today* 2/2022 s. 191–218. <https://doi.org/10.1215/03335372-9642567>.

- Nünning, Ansgar 2009: Surveying Contextualist and Cultural Narratologies: Towards an Outline of Approaches, Concepts and Potentials. Teoksessa Heinen, Sandra – Sommer, Roy (toim.) *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*. Berlin & New York: De Gruyter. 48–70. <https://doi.org/10.1515/9783110222432.48>.
- Nurminen, Matias 2022: From Swallowing the Red Pill to Failing to Build the Wall. Allusive Cognitive Metaphors in Advocating Political and Extremist Views. – *Poetics Today* 2/2022 s. 309–334. <https://doi.org/10.1215/03335372-9642637>.
- Olson, Greta – Copland, Sarah 2016: Towards a politics of form. – *European Journal of English Studies* 3/2016 s. 207–221. <https://doi.org/10.1080/13825577.2016.1230374>.
- Ricoeur, Paul 1983: *Temps et récit 1. L'intrigue et le récit historique*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1985: *Temps et récit 3. Le temps raconté*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1986: *Du texte à l'action. Essais d'herméneutique II*. Paris: Seuil.
- Ricoeur, Paul 1990: *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil.
- Rimmon-Kenan, Slomith 2002: *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. Second Edition. New York: Routledge.
- Sarbin, Theodore R. 1986: *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger.
- Schwanck, Ada 2023: Queer Perspectives on Narrative Practices in Asylum Politics. Teoksessa Meretoja, Hanna – Freeman, Mark (toim.) *The Use and Abuse of Stories. New Directions in Narrative Hermeneutics*. Oxford: Oxford University Press. 286–304. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197571026.003.0014>.
- Shields, Carol 2000: *Kivipäiväkirjat*. Suom. Hanna Tarkka. Helsinki: Otava. Englanninkielinen alkuteos 1993.
- Steinby, Liisa 1999: *Modernin minän synty 1700-luvun romaanissa: Valistuksesta Wilhelm Meisteeriin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Strawson, Galen 2004: Against Narrativity. – *Ratio* 4/2004 s. 428–452. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9329.2004.00264.x>.
- Taylor, Charles 1989: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- White, Hayden 1981: The Value of Narrativity in the Representation of Reality. Teoksessa Mitchell, William (toim.) *On Narrative*. Chicago: University of Chicago Press. 1–23.
- Woolf, Virginia 1925: *The Common Reader*. London: Hogarth Press.

Kiitokset

Käsillä oleva kirja sai alkunsa tarpeesta saada päivitetty teos kirjallisuuden lähestymistavoista ensisijaisesti kirjallisuudenopetuksen tarpeisiin. Lämmin kiitos kirjan kirjoittajille, vertaisarvioijille sekä kustantamon väelle sujuvasta ja antoisasta yhteistyöstä! Kiitämme harjoittelijoitamme Joel Suontamaa ja Mirjami Tiitistä, joista oli suuri apu käsikirjoituksen viimeistelyssä. Sydämellinen kiitos myös kaikille opiskelijoillemme, joiden kanssa keskustellen tapamme opettaa kirjallisuuden lähestymistapoja on hioutunut vuosien varrella.

Turussa 11.11.2024

Toimittajat

Kirjoittajat

Dosentti **Elina Arminen** on kirjallisuuden vanhempi yliopistonlehtori Itä-Suomen yliopistosta.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-2810-4560>

FT **Pasi Enges** on toiminut Turun yliopiston folkloristiikan yliopistonlehtorina.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-4231-2163>

Anne Heimo on folkloristiikan professori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-7693-4710>

Dosentti **Anna Helle** on kotimaisen kirjallisuuden yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-8504-849X>

Dosentti **Elsi Hyttinen** on kotimaisen kirjallisuuden tutkija, joka työskentelee kustannustoimittajana.

Dosentti **Kaisa Ilmonen** on yleisen kirjallisuustieteen yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-2466-5050>

Dosentti **Saija Isomaa** on Suomen kirjallisuuden yliopistonlehtori Tampereen yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-0313-383X>

Dosentti **Riitta Jytilä** on kotimaisen kirjallisuuden tutkija Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-1165-3926>

PhD **Kaisa Kaakinen** on tutkimuskoordinaattori Helsingin yliopiston tutkijakollegiumissa.

🔗 <https://orcid.org/0009-0003-7262-1877>

Sanna Karkulehto on kirjallisuuden professori Jyväskylän yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-7267-9612>

FM **Eevastiina Kinnunen** on yleisen kirjallisuustieteen väitöskirjatutkija Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-7497-4228>

Dosentti **Tintti Klapuri** on venäläisen kirjallisuuden yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0003-0563-8241>

Dosentti **Päivi Kosonen** on yleisen kirjallisuustieteen ma. yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0009-0002-1979-5563>

Dosentti **Kaisa Kurikka** on kotimaisen kirjallisuuden ma. yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0001-8424-5416>

Dosentti **Toni Lahtinen** on kirjallisuustieteen yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa.

 <https://orcid.org/0009-0004-9717-0360>

Kati Launis on kirjallisuuden, erityisesti kirjallisen kulttuurin, professori Itä-Suomen yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-8498-7361>

Markku Lehtimäki on yleisen kirjallisuustieteen professori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-3849-7783>

Maarit Leskelä-Kärki on kulttuurihistorian ja elämäkerronnan dosentti Turun ja Lapin yliopistoissa sekä kulttuurihistorian yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-8028-1740>

Dosentti **Karoliina Lummaa** työskentelee tutkijana BIOS-tutkimusyksikössä Helsingissä.

 <https://orcid.org/0000-0001-7252-9147>

Dosentti **Olli Löytty** on kirjallisuuden ja luovan kirjoittamisen apulaisprofessori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-3135-2426>

Dosentti **Kukku Melkas** on kotimaisen kirjallisuuden yliopistonlehtori Turun yliopistossa ja toimii Suomen kirjallisuuden ja kulttuurin apulaisprofessorina Kölnin yliopistossa 2022–2025.

 <https://orcid.org/0000-0002-1721-7199>

Hanna Meretoja on yleisen kirjallisuustieteen professori Turun yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0002-8243-6371>

Dosentti **Maria Mäkelä** on yleisen kirjallisuustieteen yliopistonlehtori Tampereen yliopistossa.

 <https://orcid.org/0000-0001-9679-6856>

Dosentti **Aino Mäkikalli** on yleisen kirjallisuustieteen yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-0129-3370>

FM **Linda Nurmi** on väitöskirjatutkija yleisessä kirjallisuustieteessä ja ranskalaisessa kirjallisuudessa Helsingin yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-4538-3645>

FT **Sanna Nyqvist** on yleisen kirjallisuustieteen dosentti Helsingin yliopistossa ja työskentelee tutkijana Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tutkimusosastolla.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-6046-2851>

Dosentti **Jussi Ojajärvi** on kirjallisuuden yliopistonlehtori Oulun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-6437-9011>

Dosentti **Gennadii Obatnin** on venäläisen kirjallisuuden yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-9216-8684>

Viola Parente-Čapková on kotimaisen kirjallisuuden professori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-0629-1182>

Dosentti **Laura Piippo** on Suomen kirjallisuuden ma. yliopistonlehtori Tampereen yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-8226-8689>

Dosentti **Merja Polvinen** on englantilaisen filologian vanhempi yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-4976-8104>

Dosentti **Veijo Pulkkinen** on tutkija Helsingin yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0002-6899-7447>

Hannu Salmi on kulttuurihistorian professori Turun yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-8607-6126>

FT **Aura Sevón** toimii postdoc-tutkijana vapaalla kentällä.

🔗 <https://orcid.org/0009-0007-1056-9830>

FM **Ate Tervonen** on kirjallisuuden väitöskirjatutkija Jyväskylän yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0001-8683-0889>

Susanna Välimäki on taiteiden tutkimuksen professori Helsingin yliopistossa.

🔗 <https://orcid.org/0000-0003-0073-8075>

Abstract

Approaches to Literature

Literature is a complex phenomenon that can be analysed and studied from a multitude of perspectives. *Approaches to Literature* presents a wide range of scholarly approaches that take different views on what literature is and how it should be examined.

The volume is divided into four sections. They present approaches that take as their starting point (1) the author, (2) the text, (3) the reader, and (4) the world. The fourth section ranges from social, historical, and cultural approaches to ecocriticism, posthumanism, and such interdisciplinary approaches as cultural memory studies and contextualist narrative studies.

The volume is written in an accessible style for educators and students of literature. It discusses approaches to literature by taking into account both their historicity and the ways in which many approaches developed in the past are still present in how literature is examined today.

The contributors represent a wide variety of literary studies and other disciplines.

Asiasanahakemisto

1800-luvun kulttuurihistoria 430–431

4E-teoriat 237, 242, 394

abjektio 229, 389

adaptaatio 176–182, 184

affekti, affektiivinen 203, 388–393 ks. myös
emootio, tunteet

-harha 113–114, 388

a. käänne 168–169, 388, 393, 395

affordanssi 172

aika, ajallisuus 61, 64, 196, 199, 200, 210,

401–402, 411, 454, 456, 465–466

ajallinen dynamiikka 51

ajallinen viive 407, 409, 410

ajalliset rakenteet 95, 131, 133–134,
138, 141

ajan filosofia 452

ajan kokemus 201, 398, 468

aistit 237–238, 242–243, 400, 430

aktanttimalli 127

alkuperäisamerikkalainen 70–71, 75, 348

alkuperäisteksti 84

allegoria, allegorisuus 146–147, 241, 302–303,
449

alliteraatio 152

anakronia 132–133

anakronistinen tulkinta 167

analepsis 132

anekdootti 421, 424–426

antinarrativismi 456, 470–471

appropriaatio 23, 81–88, 180 ks. myös

omiminen, lainaaminen

kulttuurinen a. 71–72

arkisto 61–62

-aineisto, -materiaali 44, 61–62

artikulaatio 315–317

autenttisuus 72–76, 443

autobiografia 48–54 ks. myös omaelämäkerta

autodiegeettinen 133

autofiktio 53–55

automatisoituminen 103–106

autonomiaestetiikka 15

avantgarde 100–101

avant-texte 61

biblioterapia ks. kirjallisuusterapia

Bildung 201

binaariset oppositiot 114, 219–220

biofiktio 36

biografia 30, 37, 43

biografinen kirjallisuudentutkimus 22,
29–30

biografismi 22, 29

biografistinen lukutapa 191

Birmingham Center for Contemporary
Cultural Studies 312

Birminghamin koulukunta 313

booklore 443

deduktiivinen 127, 157

dekonstruktio, dekonstruktionismi 96,
219–221

denotaatio 123

deskriptiivinen poetiikka 13, 132, 163, 172

deskriptio (kuvaus) 166

diakronia, diakroninen 165, 167–171

d. metriikka 169

dialogisuus 200–204, 218, 469

diegeettinen 133–134

différance 219–220

diffraktio, diffraktiivinen luenta 382

digitaalisuus, digitaalinen 16, 183, 383

d. aineistot ja menetelmät 173, 250

d. arkisto 66

d. tietokannat 293

d. ympäristöllisyys 383

digitalisaatio 181, 183

dis/ability 384

diskurssi 76–77, 134–135, 221, 315–316

diskursiivinen käänne 379

dogmatismi 469

écriture blanche 160

ei-inhimillinen 358–359, 368–369

e. toimijuus 361, 368, 379, 381–382

ei-subsumptiivinen kerronta 411

ekfrasis 182–183

ekokritiikki 357–361

empiirinen e. 362, 374

- materiaallinen e. 361, 374
 eksistentialismi 451–452
 eksotisointi 78
 ekstradiegeettinen 134
 eläintutkimus, eläinfilosofia 367, 373–374
 elämäkerta 36–45, 53
 elämäkerrallinen käänne 37
 -romaanii 36
 elämäkirjoitus, elämä(n)kirjoittaminen ja
 -kerronta (*life writing*) 53
 elämäntarina, -tutkimus 37, 55, 466–467
 emansipatorisuus 200–201, 300
 emansipatorinen tiedonintressi 272–273,
 300, 320
 emotio 113–114, 388–395 ks. myös affekti,
 tunteet
 empatia 373, 393
 kerronnallinen e. 390, 393
 empiria (vs. teoria) 237
 empirismi 413, 456, 459, 470
 enonsiatiivinen kielentutkimus 155
 epigenesis 62, 67
 epistemologia, epistemologinen 351, 455–456
 e. oletukset 455
 kirjallisuuden e. ulottuvuus 454–455, 471
 epälineaarinen kerronta 410
 epämääräisyyskohdat 190, 208
 eriarvoisuus 300, 350–354
 esiymmärrys 197, 202
 essentialismi 292, 328, 341, 369
 estetiikka, esteettinen 12, 449, 454–457
 e. funktio 84, 155
 esteettis-formalistinen paradigma 13–14
 e. oletukset 455
 kirjallisuuden e. ulottuvuus 209
ethos 153
 etiikka, eettinen 42, 264, 457–458, 468–470
 e. dialogisuus 200–201
 e. normisto 85
 e. tutkiminen 469
 e. oletukset 455
 hermeneuttinen narratiivinen e. 469
 kirjallisuuden e. potentiaali ja vaarat
 457–458, 469–470
 kirjallisuuden e. ulottuvuus 457, 468
 kirjallisuus- ja kertomus- 457–458, 470
 etnisyyt 74–75, 349–350, 360
 etu- ja taka-ala 238–240
etwas als etwas 189, 196
 eurosentrismi 341–342
 evaluaatio (teoksen kirjallisen arvon
 arviointi) 167
 faabeli 358–359
 fakelore 441, 443
 fanifiktio 82, 444
 feminismi, feministinen 324–329, 348–349
 f. subjekti 329
 f. kirjallisuudentutkimus 52–53, 324–329,
 331–333
 f. kirjallisuus 53, 76
 fenomenologia, fenomenologinen 196, 208, 465
 f. hermeneutiikka 196–198, 465
 f. reseptioestetiikka 203
 fenomenologis-hermeneuttinen perinne
 189–191, 198, 201, 204, 239
 fiktio 132, 134–137, 241–242
 filosofeemi 450
 filosofia, filosofinen 11–12, 15, 146, 189–190,
 192, 194–201, 217, 317, 413, 466, 468–471
 ks. myös ajan f., hermeneutiikka, histo-
 rian-, jälkistrukturalismi, kirjallisuus-,
 mielen-, taiteen-
 analyttinen f. 242
 f. esseistiikka 451–452
 f. kirjallisuudentutkimus 94, 274, 449–460,
 468
 posthumanistinen f. 367, 369
 fokalisaatio 132, 136
 folklöre 438–445
 folklöreski 441
 folklorismi 443
 fonetiikka 157
 fonologia 156
 formalismi 93–94, 100–107
 fragmentaarisuus 409–410, 458
 fragmentoituminen 460
 Frankfurtin koulukunta 300, 313
 funktio 101, 105–106, 154
 funktionalismi 155–156
 fysionomia 432–434
 geneettinen kritiikki 60–67
 g. editio 65

- genoteksti 61
 genre 105–106, 127–128, 166
 globaali etelä 337–338, 343
 globaali pohjoinen 337, 353
 globalisaatio 283, 359–361
grand tour 431
- haastattelututkimus 191, 467
 hakukonerunous 82
 Harlemin renessanssi 74
 havainto 196–197, 237–240, 456
 hegemonia 301, 312–315
 henkilöhahmo, -tutkimus 146–148, 169
 hermeneutiikka, hermeneuttinen 189–190,
 194–204, 421, 456
 filosofinen h. 198–201, 208, 211
 h. kehä 195, 197
 h. kertomuksen tutkimus 201–202, 241
 h. kirjallisuudentutkimus 189–191, 194–
 204, 213, 263, 407
 h. mielikuviutus 198
 h. narratiivinen etiikka 457–458, 469
 h. traumatutkimus 411, 413
 romanttinen h. 195–196
 heterodiegeettinen 134
 heteronormatiivisuus 324
 hidas väkivalta 359
 historia, historiallinen 11–14, 41–42, 164–165,
 199–200, 288, 418–420, 460
 historiallistaminen 168
 historianfilosofia, 419, 450, 464
 historiankirjoitus 221, 419, 428
 historiantutkimus 37–38, 221, 416, 428–429
 historismi 13–14, 419
 holokaustitutkimus 409
 homodiegeettinen 134
 humanistinen 192, 374–375
 h. lääketiede (*medical humanities*) 259–260
 h. terveyden ja sairauden tutkimus 259–
 260
 h. ympäristötutkimus 272, 357, 374
 h. terveystieteet (*health humanities*)
 259–260
 hybridisyys 339
 hyperobjekti 361
 hyvinvointi 258–265
 -vaikutus 192, 262, 264–265
- identiteetti 227, 317–319, 338–339
 -politiikka 76, 292, 341
 -teema 213
 kerronnallinen i. 465–466
 kulttuurinen i. 74–75, 283, 313
 ideologia 122, 283, 300–303, 314–315
 ilmastonmuutos 45, 359, 381
 imagismi 110
 immanentti kirjallisuudentutkimus 104–105
 imperialismi 338, 355
 implisiittinen
 i. kertomus 472
 i. lukija 208–209
 i. tekijä 135–136, 143–145
 induktiivinen 157
 inferenssi 239
 inhimillinen 358–359, 361–362, 368–369
 intentio 143–144, 423
 -harha 29, 114
 intentionaalisuus 196, 381
 intermediaalisuus 177, 181–184
 internet 249, 284, 443
 interPELLAATIO 122, 301
 intersektionaalisuus 347–354
 intertekstuaalisuus 66, 81, 169, 178–181, 218,
 442
 intra-aktio 381–382
 intradiegeettinen 134
 ironia 143–145
 iteratiivi 83, 133
 iteratiivinen käänne 83
 itsen kirjoitus 53
 itseymmärrys 197–199, 469
 kulttuurinen i. 203, 406, 408
- julkaisualusta 82, 164
 juoni 94–95, 102–103, 146–148
 juonellistaminen 97, 202, 419, 464
 jäljittely 12, 83, 158, 201–202, 340
 jälkikoloniaalinen tutkimus, jälkikolonialismi
 313 ks. myös postkolonialismi
 jälkimuisti 78, 401–402
 jälkistrukturalismi, jälkistrukturalistinen 191,
 216–223, 424
- kaanon 76, 289–293
 kaksoishermeneutiikka 471

- kammottava 229–231
kansa 77, 248–249, 315–316
kansalliskirjallisuus 13, 221, 289
kansankirjoittajat 438–439, 444
kapitalismi 282–284, 297–306
katastrofi 410–412
katharsis 259, 389
kaukolukeminen 250
kaunokirjallinen evoluutio 105–106
kaunokirjallisuus ympäristönä 238, 239, 243
kausi ks. periodi
kehollinen kognitio 394
keino (kirjallinen) 93–98, 211, 104, 107,
141–142
ilmaisu- 163–165, 170–171
tyyli- 152
kerronnallisuus, kerronnallinen 201–202, 262,
456–457, 464–473
k. dialogisuus 458, 473
k. identiteetti, 202, 465–466
k. kompetenssi (*narrative competence*)
260–261
k. käänne 455, 464–465
k. lääketiede (*narrative medicine*) 260, 470
k. mielikuvitus 192, 458, 473
k. subjekti 466
k. tietoisuus 458, 473
k. toimijuus 252, 261–262, 411, 458, 473
k. välitila 469
k. ympäristöt 463, 472
kerronnallistaminen 202, 241, 252, 412,
456, 464–465
kerronta 96–98, 132–135, 144–145, 411
kertoja 39, 51, 53, 74, 132–136, 143–145,
147–148, 180, 211, 243
epäluotettava k. 143–145
kaikkietävä k. 134, 241
kertomuksen tutkimus 463, 466–468
hermeneuttinen k. t. ks. hermeneutiikka
historiallinen kertomuksentutkimus
167–168
kognitiivinen k. t. 241–243
kontekstualisoiva k. t. 458, 463, 466–470
pienten kertomusten tutkimus 467
sosiolingvistinen k. t. 467
kertomus 126–127, 131–139, 141–149,
201–202, 241–242, 463–473
-etiikka 457–458
kertomusten halu 466
-teoria 132, 168, 141–145, 190
kielellinen käänne 282, 361, 379
kielioppi 125, 137, 155
kielitiede (lingvistiikka) 120–122, 155–157
yleinen k. 120, 217
kirjaesine 183, 378–379, 382–383
kirjailija 21–24, 27, 143
kirjailijan elämä 38–41
kirjailijapoetiikka 170–171
diakroninen k. 170
historiallinen k. tutkimus 170
kontekstoiva k. 170
kirjailijaryhmän poetiikka 171
kirjallinen arki 104–105
kirjallinen kulttuuri 17, 38, 278, 292, 443
kirjallistuminen 438, 444
kirjallisuudellisuus (*literaturnost*) 103, 253
kirjallisuuden ja hyvinvoinnin tutkimus
258–265
kirjallisuudenlaji 29, 127–129, 165–172, 210
kirjallisuus 9–17
k. kenttä 280–282, 284
k. kieli 100–102, 152, 154
k. kommunikaatiomalli 21, 135–136
k. opetus 115–117, 253
-analyysi 107, 113–115, 131–138
-etiikka 457
-filosofia 449
-historia 11, 104–105, 165, 288–294
-instituutio 16–17, 277–278
-järjestelmä 279–280
-käsitys 9–10, 203, 455
-sosiologia 277–278, 282
-teoria 11–12
-terapia (*biblio/poetry therapy*) 227, 252,
262–264
kirjoitettava teksti 123
kirjoittamaton kirjallisuus 438–440
kirjoitustaito 247, 437–438, 443
kirjoitusväline 64, 382
klassinen kulttuurihistoria 428
klassistinen paradigma 14
kognitiotiede 232, 236–237, 242–243
kognitiivinen kartoitus 305
kognitiiviset lähestymistavat 192

- kohosteisuus 152, 155
kokeellinen kirjallisuus 84, 238 ks. myös
 käsitteellinen kirjallisuus
kokeellinen lukututkimus 236
kokemus 110–114, 142, 189–192, 195–204,
 351–352, 409–414, 470–471
 k. kerronnallinen rakenne 470–471
 k. ja *Erfahrung* 201
 -lukeminen 251–252
 -maailma 189, 348, 410–411
 kokeva subjekti 189, 196, 454
kollaasi 111–112
kollaboraatio 32, 82
kollektiivinen muisti 398–399
kollektiivinen väkivallan kokemus 406,
 409
kolmas tila 339
kolmoishermeneutiikka 202, 471
koloniaalinen 335–337
 k. kirjallisuudentutkimus
 k. kirjallisuus 336, 342
 kolonialismi 293, 335–337, 422, 472
 kolonialistinen kirjallisuus 76, 336
 kolonisoiva katse 337
kommunikaatio 21, 135–136, 148
kompleksisuus 350, 353–354, 419
komposition tutkimus 169
konfiguraatio 202
konjunkturi 317, 319
 -analyysi 319
konnotaatiot 123
konteksti 15–17, 209–213, 350–351
 kontekstuaalinen lukeminen 430–431
 kontekstualisoiva kertomuksen tutkimus
 ks. kertomuksen tutkimus
kontrapunktinen 341–342
konventiot 105, 210, 289
kotimainen kirjallisuus 17, 169, 338
kriittinen editio 65
kriittinen humanistinen lääketiede (*critical
 medical humanities*) 260
kritiikin tutkimus 191–192
kronologia 62, 64
kulttuuri, kulttuurinen 13–16, 71–72, 282–
 284, 310–320, 380–382
 -hyvinvointi 262
 -materialismi 418–419
 -poetiikka 418, 423–426
 -teollisuus 300
 k. kertomusmalli 456–457, 469–473
 k. mielenterveystutkimus 261
 k. terveystutkimus 261
kulttuurihistoria 312, 412, 421, 428–435, 463
kulttuurintutkimus (*cultural studies*) 272,
 310–320
kulutus 281, 299, 302–303
kuva (runokuva) 110
kuvan ja sanan tutkimus 169
kyselytutkimus 214, 237
käsikirjoitus 59–67
käsitteellinen kirjallisuus (käsitetaide) 82
käännöstutkimus 66
laina, lainaaminen 23, 81–87, 178 ks. myös
 appropriatio, omiminen
laji 95, 127–128, 165–171, 293–294
 alalaji 166, 170
 historiallinen l. 166
 -piirre 166
 -poetiikka 170–171
 -repertoari 164, 166–167
 -tutkimus 164–167
 -tyyppi 95, 105
langue 106, 120, 217, 220
lasten- ja nuortenkirjallisuus 249, 293
lisäarvo 298, 300
logos 153
logosentrismi 219–220
luettava teksti 112–113, 123
lukeminen, lukemis- 189–192, 203–204,
 247–253, 259, 394–395
 empiirinen l. tutkimus 191–192, 247–253
 hoitava l. 252, 262
 l. affektiivisuus 144, 191, 203
 l. prosessi 13, 199
 -harrastus 192, 394
 -kulttuuri 248–250
lukemisto 249
lukija, lukijuus 14–15, 113–114, 135–136,
 142–148, 189–192, 208–212
 empiirinen lukijatutkimus 213–214,
 249–250
luku- ja kirjoitustaito 72, 192, 247–248, 438,
 443

- luku-
- halu 249
 - piiri 251–253, 262–264
 - piiritutkimus 192, 262
 - prosessi 208
 - seura 251
- luokka ks. yhteiskuntaluokka
- luomisprosessi 61, 66, 86
- luonnos 59, 62
- luonto 44–45, 358–362, 366
- kulttuurit 380
- lyriikka 100–102
- lähdeteksti 84
- lähiluku, lähilukeminen 109, 115–117, 253
- löytörunous 82
- maailma 13–16, 189–192, 195–204, 242–243, 271–275
- lähtöisyys 271–275
 - maailmanhenki 450
 - maailmankirjallisuus 250, 289–291
 - maailmassa oleminen 455–457, 468–470
 - maailmojen rakentuminen 242, 457
- mahdollisen taju 190, 469
- mahdollisuustila 190, 203, 408, 469
- marxilainen kirjallisuudentutkimus 271–272, 297–306
- marxilaisuus, marxismi 282, 297–306, 311–315
- materiaalisuus 183, 361, 378–383
- m. käänne 361, 379
 - materiaalis-diskursiivinen 273, 380–381
 - materiaalis-semioottinen 368
 - materialismi 378–380
- media 176–178, 181–183, 311, 383
- mediaalisuus 176–178, 181–182, 383
 - medium 14, 400
- medical and health humanities* 259–260
- megafauna 362
- merkitsijä 121–122, 217, 220
- merkitty 121–122, 217, 220
- merkityksellistämisen prosessi 196, 381
- merkityksenanto 196, 456, 464
- malli 200, 456–457, 472
- merkitys 12–16, 199–204, 207–210, 310–313, 378–381, 456–458
- merkitys (semantiikka) 121–123, 151–157, 217–220
 - kamppailu 317, 319–320
- metadata 65, 250
- metafiktio 146
- metafora (kielikuva) 153–159, 238, 240
- metaforinen (ml. figuratiivinen) 154, 238
 - käsite- 238, 240
- metanarratiivinen kaunokirjallisuus 465
- metodi 10, 115, 198
- metodologinen nationalismi 338, 399
- metonymia 153–154
- metriikka 155, 169
- historiallinen m. 169
- mielenfilosofia 192, 236–237
- mieliala 390, 393
- mielikuvitus 28, 192, 204, 237
- kerronnallinen m. 192, 458, 473
 - kulttuurinen m. 408
- migraatio 167
- mimesis, mimeettinen 12, 123, 146–148, 202, 400
- mimicry* 340
- MLK (Moskovan lingvistipiiri) 101
- mnemohistoria 433
- modernisaatio 279, 291, 430–431
- modernismi 22, 304–305, 410
- monikielisyys 292, 338–340
- monikulttuurisuusvirhe 78
- monismi 157
- moraalinen emotio 390
- morfologia 156
- motiivi 114–115, 137, 144, 400
- muisti 340–341, 398–402
- kulttuurinen m. 398–402, 408 ks. myös
 - muistitutkimus
 - matkustava m. 399
 - monisuuntainen m. 402
- muistiinpano 23, 59, 62, 263, 441
- muistitutkimus 398–402
- kulttuurinen m. 214, 273, 398–403
- muoto 93–94, 155–159, 179–180, 340–341
- muodon hajoaminen 410, 453
- musta feminismi 76, 348–349
- myytti 121–122, 126, 253, 464
- naiskirjallisuus 292, 329, 331
- naiskirjoitus (*écriture féminine*) 226, 231, 328

- narratiivinen hermeneutiikka 190, 202, 458, 468–471
- narratiivinen identiteetti 466 ks. myös kerronnallinen i.
- narrativisti 470–471
- narratologia 95–96, 131–139, 141
- diakroninen n. 164, 167
 - feministinen n. 137–138, 467
 - historiallinen n. 167
 - jälkiklassinen n. 138–139, 467
 - klassinen n. 95, 131–138
 - kognitiivinen n. 138–139, 241–242
 - krono- 168
 - transmediaalinen n. 181
- naturalismi 165, 304, 389
- nautinto 389
- négritude-liike 74–75
- neromyytti 13, 40, 111
- neurotiede 192, 237
- näkökulmatietoisuus 201, 457
- näppäilytallenninohjelma 65
- objektiivinen korrelaatti 110
- objektiivisuus 13, 110, 156–157, 351
- odotushorisontti 210–212, 249–250
- olemisen tavat 189–190, 197
- olemisymmärrys 197
- omaelämäkerrallinen kommunikaatio 51
- o. tila 51
- omaelämäkertta 37, 48–55, 452 ks. myös autobiografia
- sopimus 50–51
 - tutkimus 48–55
- omiminen 23, 81–87, 178 ks. myös
- appropriatio, lainaaminen
 - kulttuurinen omiminen 71–72, 78
- onomatopoeettinen 158
- ontologia, ontologinen 15, 200, 454–455
- kirjallisuuden ontologinen ulottuvuus 471
 - o. dialogisuus 200
 - o. oletukset 15, 455
- OPOJAZ (Runokielen tutkimusseura) 101
- orjakertomus 72–74
- outouttaminen (*ostranenije*) 102–103, 155
- paikantuminen 318, 339–340
- paikattomuus 76, 339
- pankroninen 164
- paradoksi 114, 220
- paranoidinen lukutapa 331
- parodia 104, 181, 442
- parole* 106, 120, 217, 220
- pastissi 23, 85, 165
- pathos* 153
- performatiivisuus 203, 469
- periodi (kirjallisuushistoriallinen) 171, 337
- plagiointi 28, 85–86
- plagiaatti 85–86
- pluralismi 9–10, 157
- poeettinen funktio 151, 153–154
- poetiikka 95, 126
- deskriptiivinen p. 13, 132, 172
 - diakroninen p. 163
 - diakronis-kontekstoiva p. 163, 165, 168
 - digitaalinen p. tutkimus 173
 - historiallinen p. 163–173
 - kontekstoiva p. 163, 165, 173
 - kulttuurinen p. 431
 - normatiivinen p. 13–14
 - pankroninen p. 164
 - preskriptiivinen p. 172
 - strukturealistinen p. 125
 - synkroninen p. 164, 172
 - teoreettinen p. 163
 - teos- 169–170
 - vertaileva p. tutkimus 171
- poikkeama 155, 158–159
- poliittinen tiedostamaton 305
- poplyriikka 293
- populaarikirjallisuus 87, 282
- populaaritiede 243
- positiivinen käänne 412
- positiointianalyysi 467
- positivismi 13, 22, 198
- positivistis-historistinen paradigma 13–14
 - empiristis-positivistinen 413, 456, 459, 470
- posthumanismi 272, 361, 366–375
- postkoloniaalinen 74–78, 335–344, 349 ks.
- myös jälkikoloniaalinen
 - p. kirjallisuudentutkimus 76–78, 335–344
 - p. kirjallisuus 76–78, 336, 339–344
- postkolonialismi 337 ks. myös jälkikolonia-lismi
- postkriittinen lukeminen 204

- postmoderni 217, 279–280, 305, 358–359, 419
 postmodernismi 305, 409, 423–434
 pragmatiikka 151, 156
 pragmatistinen filosofia 213
 historiallinen p. 168
 prefiguraatio 202
 prolepsis 132–133
 proosa 153, 241, 248
 prosodia 156–158
 prototyyppi 237, 239, 241
 kertomuksen kognitiivinen p. 241
 proveniessiperiaate 62n
 psykoanalyysi 225–232, 259, 389, 409–411
 feministinen p. 229
 jälkistrukturalistinen p. 229, 409
 psykologia 192, 225–228, 236, 412–413
 psyyke 226–228
 puheakti 166
 -teoria 153
 päiväkirja 37, 48, 66
 pääoma 280–281, 284, 297–300

 rajaintellektuelli 339
 rakenne (teoksen) 95, 120–122, 125–129, 131, 134–139, 141
 rakenteellinen väkivalta 406
 rationaalisaatio 279, 298, 300, 303
reader-response-tutkimus 213, 249
 realismi 281, 303–305, 453
 refiguraatio 202
 reflektio 17, 198–204, 451, 465
 reifikaatio 200, 298–300, 303
 reparaatiivinen lukutapa 331
 repertoaari, repertuaari 166–167, 209
 representaatio 273, 282–283, 315–320, 351, 424
 reseptio 16, 21–22, 86, 207–214, 401
 -estetiikka 207–214
 -tutkimus 207–214, 290
 retoriikka (myös puheilmaisuus) 132, 141–148, 152–153
 retorinen kertomusteoria 97, 141–149, 209, 458
 revisio, revisiointi 64, 67
 ristiinlukeminen 429, 432
 rodullistaminen 335–336

 romaani 21, 105, 116–117, 241–242, 248–249, 459, 465
 romaanisaatio 179
 romantiikka 28–30, 248, 289, 437
 saksalainen r. 429, 433
 ”rotu” 38, 253, 311, 313 ks. myös
 rodullistaminen, ihonväri
 runous 110–114, 169, 389
 runokielen äänteellisyys 101–102
 runomitta 153, 155, 169
 runousoppi 100
 ruumis, ruumiillisuus (myös kehollisuus) 238–242, 390
 ruumiinfenomenologia 196

 saamelaisuus 71, 441
 saamelainen kirjallisuus 290, 293, 338, 340
 sadut, satukirjallisuus 126, 180, 227, 358, 443
 sairauskertomus 53, 227, 261
 sanastollinen (leksikaalinen) 151, 156, 158–169
 sankari 126–127
 sarjakuva 53, 66, 126, 182, 293
 satiiri 170, 358–359
 seksuaalisuus 221–222, 228–229, 330–331, 348
 semiologia 120, 154, 216
 semiotiikka 120, 129
Shared Reading 252, 262
 silmänliiketutkimus 192
 simile 154
 sisäislukija 135, 208–209
 sisäistekijä 30–31, 135–136, 209
 sisältö 155–157, 179
situated reading 212
skaz-kerronta 102
 skeema 191, 238–239
 skripti 238–239
 sosiaalinen media 87, 278, 287, 311
 sosiaalinen oikeudenmukaisuus 350
 sosiokritiikki 66
 sosiokulttuurinen 151–152, 410
 sosiologinen kirjallisuudentutkimus 32, 277–285
spoken word 445
 stereotyyppi 71, 336–337
 strateginen essentialismi 341

- strukturalismi 50, 95–96, 120–129
 tšekkiläinen s. 106
subaltern studies 340–341
 subjekti, subjektius 121–122, 196, 217, 226,
 317–319, 329, 361, 452–456, 465–466
 subjektiivisuus 113, 304
 subjektin hajoaminen 451
 subjektin kuolema 30, 454, 466
 subteksti 112, 442
 suhteellisuus 350–351
 sukupuoli 52, 76, 123, 229, 272, 318, 324–332,
 347–348, 370, 380
 sukupuolihero 231, 324–329, 347–352
 essentiaalinen s. 324
 suullinen perinne 439, 441–443
 suullis-kirjallinen traditio 445
 suuntaus (kirjallinen) 167
 historiallinen s. tutkimus 167
 s. poetiikka 169, 171
 suuntaus (tutkimus-) 9–17
 suuret kertomukset 464, 472
 suurmieselämäkerta 38
 symboli 111–112, 117, 144
 synekdokee 153–154
 synkronia, synkroninen 163–166
 synteettinen 146–148, 169
 syntyprosessi 59–61, 82
 syntysähköinen kirjoitusprosessi 60, 65
 s. käsikirjoitus 60
 syrjäntä 272, 338, 352
 systeemis-funktionaalinen kieliteoria 155–156
 sävy (*tone*) 393
 sääty-yhteiskunta 430

 taiteenfilosofia 198, 449, 452, 455
 taiteilijaelämäkerta 38, 41
 talous 283–284, 298
 tarina 94–95, 103, 132–137, 148
 -buumi 465
 -malli 190, 200, 354, 356, 465–467, 469,
 470–473
 t. ja juoni 94–95, 103
 tautiluokitus 408, 410
 tavara 298
 tavaraistaminen 298, 302
 teema, temaattinen 114–115, 146–148
 tekijä 21–23, 26–33
 moderni tekijäkäsitys 22, 27–28
 romanttinen tekijäkäsitys 28
 tekijyys 23–24, 26–33, 72–74, 87
 -funktio 31
 -keskeisyys 13–14, 293
 -käsitys 22, 26–33
 -lähtöisyys 15, 29
 t. kuolema 29–31, 191, 218–219
 tekijänoikeus 28, 85–86
 tekijä-uhri-jako 412
 teknologia 183, 366–370, 380–383
 teksti 13–16, 93–98
 -analyysi 93
 -autonomia 15, 93, 115, 418
 -laji 152, 157–159
 -lähtöisyys 29
 -lähtöinen kirjallisuudentutkimus 93–98
 t. aukkoisuus 208
 t. mielihyvä 389
 -versio 59, 62
 tekstuaalinen kompositio 455
 tekstualisaatio 438
 temporaalisuus 61, 97
 teollinen vallankumous 407, 430
 teoreettiset käsitteet 10, 202–204
 teoreettis-metodologinen viitekehys 10
 teos 22, 93–98
 tiedostamaton 225–229, 305
 tieteidenvälisyys 11
 tilojen ja paikkojen tutkimus 169
 todellisuuskäsitys 12–13
 toimijaverkkoteoria 203, 285
 toimijuusrealismi 381
 toimintakyky 230, 348, 407
 toiseus 78, 343–344
 toisin ymmärtäminen 199
 toisteisuus, ks. myös parallelismi 155, 158
 torjunta 225, 228
 traditio 12, 21–22
 transkriptio 63–64
 transkulttuurinen 399
 transmediaatio 181–182
 transpositio 178
 trauma, traumaattinen 341, 394, 406–414
 kulttuurinen t. 398–399
 post-traumaattinen oireyhtymä, PTSD 408
 sotatrauma 408

- fiktio 410
- kulttuuri 406, 412
- peräinen stressihäiriö 408
- politiikka 413
- puhe 406, 408, 412
- sanasto 413
- t. kokemus 411–413
- t. muisti 399–400
- t. muistikulttuuri 412
- t. tapahtuma 409, 412–413
- traumateoria, traumatutkimus 406–414
 - hermeneuttinen traumatutkimus 411, 413
 - humanistinen traumateoria 406
 - intersektionaalinen traumatutkimus 414
 - jälkistrukturalistinen traumateoria 409
 - kirjallisuustieteellinen traumatutkimus 412–414
 - kulttuurinen traumatutkimus 406–414
 - psykoanalyttinen traumatutkimus 409
- trooppi 153, 155
- tulkinta 11–15, 22, 114–117, 136–138, 144, 194–204, 208–210, 470–471
 - historiallinen t.malli 167
 - tulkinnallinen jatkumo 471
 - prosessi 199–203
 - yhteisö 213
- tunnelma 393
- tunteet 12, 389–395 ks. myös emootio, affekti
- tunteiden tutkimus 388–395
 - historiallinen kirjallisuuden t. t. 168–169
- tuntemus 389–392
- tuntemusrakenne 302–303, 389, 393
- tuotanto (taloudellinen) 297–301
- tutkimusetiikka 227, 264
- tyyli 96–98, 151–154, 159–160
 - kaudet 291, 293
 - keino 152, 211
 - laji 152–153, 166
- tyylintutkimus (stilistiikka) 151–160, 163
 - dualistinen t. 157
 - historiallinen t. 168
 - monistinen t. 157
- tyypillisuus 303–304
- työvoima 298
- työväenkirjallisuus 305–306, 354
- täälläolo 197
- uhripositio 406, 408, 412–414
- uhritumisen kulttuuri 412
- uudelleen lukeminen 341
- uudelleen kirjoittaminen 181, 294, 341–342
- uusfenomenologia 204
- uusformalismi 106
- uushistorismi 418–426
- uusi formalismi 172
- uusi kulttuurihistoria 38
- uusi romaani, *le nouveau roman* 451, 454–457
- uuskolonialismi, uuskoloniaalinen 337
- uskritiikki 109–117, 142
- uusliberalismi 302–303, 337
- uusmaterialismi 366, 378–383
- valkoinen mytologia 336
- valta 222, 283, 314–320, 337–338, 350–352
 - diskurssi 340
 - kertomukset 472
 - kulttuuri 71–72
 - rakenne 74, 278, 329, 335
- vapaa epäsuora esitys/kerronta 135, 138, 211, 242, 281, 453
- variaatio 64–65, 152, 159, 444
- vastaanotto ks. reseptio
- vastakertomukset 337, 472
- vastustava lukeminen (*resisting reading*) 52, 149
- venäläinen formalismi 93–94, 100–107, 155
- vernakulaari 444
- versio ks. tekstiversio
- vertaileva kirjallisuudentutkimus 171, 179, 289
- vertaus 154
- vieraannuttaminen 102, 155, 158
 - vieraannuttamisefekti 304
- vieraantumisen 76, 298–299
- virittyneisyys 197
- vähemmistö 70–72, 74–78, 251–252, 338–340
 - identiteetti 70
 - kirjailija 76–77, 341
 - kulttuuri 70–71, 341
- väline-erityisyys 178
- välitila 335, 339, 343
 - kerronnallinen v. 469
 - kulttuurinen v. 339
- väärinlukeminen 220

- Yalen koulukunta 219–221, 409
- yhteiskunnallisuus 13–15, 285, 306, 314–315
- yhteiskuntaluokka 281, 297–303, 347–348, 360
- yhteismuotoutuminen 378, 381
- yhteistekijyys 32–33, 82
- yhteisöllinen lukeminen 251–252
- yksilö 13, 28–29, 41–42
- yleinen kirjallisuustiede 17
- yleisö 135, 141–142, 146–148, 212
- ylilukeminen (*overreading*) 52
- ylirajainen kirjallisuus 338, 343
- ylirajaisuus 338, 343, 399
- ymmärtäminen (hermeneutiikka) 194–203
 - toisin ymmärtäminen 199
- ympäristöllisyys 383
- ympäristö 271–273, 357–363, 366–367, 374
 - elämäkerta 43–45
 - oikeudenmukaisuus 359–360
 - ongelma 251, 359–362, 366
 - teksti 358
 - tunteet 390
- zaum* 101
- äänikirja 16, 183, 192, 249, 284, 445

Henkilöhakemisto

- Abrahams, Roger D. 442
Abrams, M. H. 28
Adam, Jean-Michel 154, 157
Adorno, Theodor 282, 300, 304, 458
Agricola, Mikael 443
Aho, Juhani 170
Airen (nimimerkki) 86
Aldrich, Robert 179
Algulin, Ingemar 288
Althusser, Louis 122, 301, 312, 420n
Andrew, Dudley 178
Apo, Satu 442–444
Apuleius 54
Arendt, Hannah 465
Aristoteles 12, 95, 126n, 132, 141–142, 152–153, 159, 172, 194n, 201, 236, 259, 389
Arnim, Achim von 429
Assmann, Jan 433
Astruc, Alexandre 178
Auerbach, Erich 421n, 452, 454
Augustinus 49–50, 259, 452
Austen, Jane 146, 292, 444

Baetens, Jan 179
Bahtin, Mihail 29, 94, 104, 179, 200, 218, 452, 454
Baker, Charley 259
Bally, Charles 154–155
Balzac, Honoré de 30, 123, 128, 303–304
Barthes, Roland 29–31, 52, 54, 61, 77, 95–96, 121–124, 126, 131–132, 160, 191, 216, 218–219, 313, 389, 464
Bashkirtseff, Marie 49
Baudelaire, Charles 124–125
Baudrillard, Jean 424
Baumfree, Isabella 326
Beardsley, Monroe C. 29, 114
Beauvoir, Simone de 325–327, 449, 451
Beecher Stowe, Harriet 275
Belyi, Andrei 102
Ben-Amos, Dan 444
Benedetti, Carla 30
Benedictsson, Victoria 39
Benjamin, Walter 282, 300
Bennett, Andrew 26
Benveniste, Émile 155
Berlant, Lauren 331
Bernhard, Thomas 226
Bettelheim, Bruno 227
Bernstein, Sergei 101
Bhabha, Homi K. 339–340
Billington, Josie 262
Birke, Dorothee 168
Bloom, Harold 219, 228, 420n
Bonaparte, Marie 226
Bluestone, George 178
Boccaccio, Giovanni 131, 442
Booth, Wayne C. 30, 142–144, 148, 209
Borges, Jorge Luis 81
Boswell, James 22
Bottigheimer, Ruth B. 444
Bourdieu, Pierre 278, 280–282, 284, 298, 313
Boyer, Anne 412
Brando, Marlon 70
Brecht, Bertolt 304
Brentano, Clemens 429
Brik, Lili 101
Brik, Osip 101
Brontë, Charlotte 292, 328, 336, 341, 472
Brontë, Emily 228, 328, 336
Brooks, Peter 228
Brooks, Cleanth 95, 113
Brown, Brian 259
Brown, Laura S. 410
Bruner, Jerome 470
Brygger, Mikael 84
Buell, Lawrence 358
Burckhardt, Jacob 428
Burke, Michael 151
Burke, Seán 31
Busse, Beatrix 168
Butler, Judith 329
Böhmisch, Susanne 229

Callard, Felicity 260
Canth, Minna 36, 43, 66, 249, 292, 316
Caro, Frank de 443
Carpelan, Bo 170

- Caruth, Cathy 409, 413
Casanova, Pascale 290
Castano, Emanuele 192, 236
Cavarero, Adriana 466
Cervantes, Miguel de 210
Césaire, Aimé 75
Charcot, Jean-Martin 407
Charon, Rita 260
Chatman, Seymour 97, 134–135, 142–143
Chaucer, Geoffrey 110–111, 442
Chodorow, Nancy 229
Chomsky, Noam 155
Cixous, Hélène 225, 229, 231–232, 327
Clark, Matthew 148n
Clüver, Claus 182
Cody, John 226
Cohn, Dorrit 133n
Coleridge, Samuel Taylor 28, 181
Colliander, Ina 43
Colliander, Tito 43
Collins, Jim 176
Conan Doyle, Arthur 444
Conrad, Joseph 134, 336
Contzen, Eva von 167–168,
Corrigan, Timothy 181
Crawford, Paul 259
Crenshaw, Kimberlé 329, 348–349
Culler, Jonathan 121, 156

Dante 54, 110, 112
Davis, Angela Y. 348
Defoe, Daniel 76, 342
Deleuze, Gilles 216, 380, 390–392
Derrida, Jacques 52, 200, 216, 218–220, 225,
336, 424, 449, 466
Dick, Philip K. 230
Dickinson, Emily 236, 292
Dilthey, Wilhelm 195
Donne, John 95
Dosse, François 120n
Dostojevski, Fjodor 104, 218, 229
Doubrovsky, Serge 54
Du Bois, W. E. B. 73
Dujardin, Édouard 159

Eagleton, Terry 14, 95, 111, 115, 129, 305, 420,
425

Eco, Umberto 126
Edelman, Lee 330
Eichenbaum, Boris 101–102, 104–106
Eichendorff, Joseph von 429–434
Eisenstein, Sergei 177–178
Eliot, George 138, 328
Eliot, T. S. 93, 95, 109–113, 115–116
Elisabet I 248
Elleström, Lars 181–182
English, James F. 285
Equiano, Olaudah 72–73
Erichsen, John 407
Erlich, Victor 106
Erll, Astrid 398–400
Ernaux, Annie 160
Eskola, Katarina 249–250

Fabre, Jean-Baptiste 430
Fanon, Frantz 73, 75, 313
Farrell, Henry 179
Fassin, Didier 408
Feder, Helena 374
Felman, Shoshana 229, 409
Felski, Rita 190–191, 203, 313, 394
Fetterley, Judith 52
Feydeau, Ernest-Aimé 211
Finne, Jalmari 64–65
Fish, Stanley 213
Fishelov, David 166
Flaubert, Gustave 60, 152, 211, 281
Fludernik, Monika 138, 167, 241, 467n–468n
Foucault, Michel 22–23, 29, 31, 183, 200,
216–218, 221–222, 283, 313, 315, 330, 380,
418–420, 454, 466
Fowler, Alastair 166–167
Fowler, Roger 155
Frank, Adam 392
Fraser, Nancy 319
Freud, Sigmund 194n, 225, 228–231, 259, 317,
367, 370, 407, 409
Fromm, Erich 300
Frye, Northrop 127

Gadamer, Hans-Georg 190, 198–201, 203,
208–210, 211n
Gallagher, Catherine 420–421
Gauriloff, Katja 179

- Geertz, Clifford 423, 432n
 Genet, Jean 231
 Genette, Gérard 93, 95, 132–135, 139, 151, 179, 218
 Gide, André 51
 Gilbert, Sandra M. 229, 292, 328–329
 Ginzburg, Lidia 106
 Goethe, Johann Wolfgang von 52, 59, 289–290, 431, 433
 Gogh, Vincent van 197
 Gogol, Nikolai 101–102, 104, 106, 128
 Golding, William 241–243
 Goldmann, Lucien 282, 458–459
 Goldsmith, Kenneth 83
 Gramsci, Antonio 283, 301, 312, 340
 Grass, Günter 86
 Greenblatt, Stephen 115, 420–426, 431, 432n
 Greimas, A. J. 126–127
 Grimm, Jacob 180, 227, 430–431, 441, 443–444
 Grimm, Wilhelm 180, 227, 430–431, 441, 434–444
 Grønstad, Asbjørn 182
 Groot, Jerome de 402
 Guattari, Félix 216, 380
 Gubar, Susan 229, 292, 328–329
 Gukovski, Grigori 106
 Gusdorf, George 49
- Haapala, Vesa 169–170
 Habermas, Jürgen 200, 278–279
 Halbwachs, Maurice 398
 Hall, Stuart 74–76, 213, 283, 311, 313, 317–318
 Halliday, Michael 155–156
 Halper, David M. 330
 Hammarsten, Signe 40
 Hansen-Löwe, Aage A. 181
 Haraway, Donna 313, 367, 369–370, 380
 Harms, Daniil 147–148
 Harshav, Benjamin (ent. Hrušovski) 163
 Hartman, Geoffrey 219
 Hassan, Ihab 367
 Hast, Susanna 408
 Hayles, N. Katherine 369
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 211n, 450
 Hegemann, Helene 86
 Heidegger, Martin 189–190, 196–198, 454
 Heine, Heinrich 60
- Heise, Ursula 359
 Hellaakoski, Aaro 36, 62, 64
 Helle, Anna 395
 Hemingway, Ernest 136–137
 Herman, David 137, 139, 241
 Hesse, Herman 289
 Hill Collins, Patricia 349–352
 Hirsch, Marianne 78n, 401
 Hirvonen, Vuokko 293
 Hlebnikov, Velimir 101
 Hoffmann, E. T. A. 52, 128, 230
 Hoggart, Richard 312
 Holland, Norman 213
 Hollsten, Anna 169–170, 393–394
 Holmberg, Annina 43
 Holmes, Sherlock 444
 Homeros 21, 97
 Horkheimer, Max 282, 300
 Hotakainen, Kari 170
 Houellebecq, Michel 452
 Hrušovski, Benjamin ks. Harshav, Benjamin
 Hubara, Koko 71, 283
 Hugo, Victor 59
 Hühn, Peter 167
 Huizinga, Johan 428
 Huotarinen, Tatjana Hilipäntytö 443
 Huovinen, Veikko 357–362
 Husserl, Edmund 189
 Hutcheon, Linda 179–181
 Hynes, Arleen McCarty 263
 Hynes-Berry, Mary 263
 Hyry, Antti 115
 Hämeen-Anttila, Virpi 123n
- Ihanus, Juhani 262
 Ilmonen, Kaisa 318, 332, 348
 Ingarden, Roman 208
 Iovino, Serenella 361
 Irigaray, Luce 229, 327–328
 Iser, Wolfgang 190, 207–209, 212–213, 242
 Ishiguro, Kazuo 145
 Isomaa, Saija 126, 170
- Jakobson, Roman 21, 94, 101, 103, 106–107, 120, 122, 124–125, 154–155
 Jakubinski, Lev 101
 James, Henry 50

- Jameson, Fredric 280, 282–283, 299, 305
Jansson, Tove 36, 39–40, 44–45
Jarho, Boris 101
Jauss, Hans Robert 190, 203, 207–213, 249, 290
Jelinek, Elfriede 229
Jenkins, Henry 181
Jensen, Johan Fjord 116
Johnson, Barbara 229
Johnson, Mark 154, 240, 471
Johnson, Samuel 22
Jokinen, Elina 32
Jokinen, Kimmo 249
Joyce, James 93, 96–87, 134–136, 146, 159
Juntunen, Tuomas 169
Juvan, Marko 169
- Kafka, Franz 128, 231
Kailas, Uno 62, 67
Kainulainen, Siru 251
Kajava, Viljo 393–394
Kallionsivu, Mikko 420
Kamula, Mikko 441
Karhu, Hanna 66
Karkama, Pertti 294, 305
Karkulehto, Sanna 178, 306n
Karlström, Sanna 299
Karttunen, Laura 261
Keats, John 183
Keen, Suzanne 390, 393
Kekki, Lasse 332
Kennedy, Rosanna 409n
Kermode, Frank 28
Kerridge, Richard 362
Kianto, Ilmari 428
Kidd, David Comer 192, 236
Kilpi, Volter 36, 42
Kilpiö, Juha-Pekka 183
Kincaid, Jamaica 337
Kinnunen, Aarne 115, 117, 144n
Kipling, Rudyard 336
Kirstinä, Leena 117
Kivi, Aleksis 66, 115, 135, 292, 316, 441
Kivistö, Sari 170
Klein, Melanie 228
Knausgård, Karl Ove 51, 452
Kofman, Sarah 52
Koivisto, Päivi 54
- Kokko, Laura 42
Kortekallio, Kaisa 113, 116
Korthals Altes, Liesbeth 145
Koskela, Lasse 16, 303
Kosonen, Päivi 262
Kosonen, Vihtori 434
Kristeva, Julia 61, 104, 216, 218, 225, 229, 327, 389, 452
Kukkonen, Karin 168
Kupiainen, Unto 170
Kuusela, Hanna 32
Kuusi, Matti 439
Kyllönen, Marja 159
Kähmi (nyk. Maanmieli), Karoliina 263
Kässi, Paavo 369–370, 372
Kääpä, Pietari 178
- Laakso, Maria 170
Lacan, Jacques 121, 191, 216, 225, 228
LaCapra, Dominick 409
Lahtinen, Mikko 304
Laine, Kimmo 178
Laitinen, Kai 116, 288, 290–291
Lakoff, George 154, 240
Lanser, Susan 137–138
Lanyer, Aemilia 422
Latva, Otto 44, 428n
Laub, Dori 409
Lavater, Johann Caspar 432–433
Le Roy Ladurie, Emmanuel 430
Leblay, Christophe 66
Lee, Hermione 42
Leech, Geoffrey 151, 156–157
Lehtimäki, Markku 141n
Lehto, Leevi 84, 96n
Lehtola, Veli-Pekka 293
Lehtonen, Joel 36, 62–63, 67
Leitch, Thomas 177–178, 181
Lejeune, Philippe 50–51
Levinas, Emmanuel 449, 457
Levine, Caroline 97, 172
Lévi-Strauss, Claude 122, 124–125
Levy, Andrea 74, 339
Lindstedt, Laura 71, 84
Linna, Väinö 84, 176–177, 218, 249, 273, 315–316, 399, 408
Lispector, Clarice 231
Littlefeather, Sacheen 70–71

- Lodge, David 136–137
 Lorde, Audre 348
 Lotman, Juri 106
 Luckmann, Thomas 299
 Luhmann, Niklas 278–279
 Lukács, Georg (György) 282, 299, 303–304, 454
 Lyotard, Jean-François 216, 419, 424, 464, 472
 Lönnrot, Elias 437, 439
 Löytty, Olli 43

 Majjala, Minna 43–44
 Mailer, Norman 425
 Majakovski, Vladimir 101, 107
 Malcolm X 50
 Man, Paul de 52, 96, 219
 Mann, Thomas 303, 452
 Manner, Eeva-Liisa 67
 Mannheim, Karl 211
 Manninen, Antero 434
 Manninen, Otto 36, 66
 Mansfield, Katherine 49
 Marcuse, Herbert 300
 Marczevska, Kaja 83
 Marx, Karl 194n, 272, 297–298, 301n, 312, 317, 379
 Matson, Alex 116
 Mazza, Nicholas 263
 McGuigan, Jim 279
 Medvedev, Pavel 104
 Melville, Herman 66
 Meretoja, Hanna 261–262
 Merleau-Ponty, Maurice 196
 Mikkola, Marja-Leena 390
 Mikkonen, Kai 168
 Miller, J. Hillis 219
 Miller, Nancy K. 52
 Misch, Georg 49
 Moers, Ellen 328
 Montaigne, Michel de 49, 259
 More, Thomas 420–421
 Moretti, Franco 291
 Morrison, Toni 76, 226
 Morton, Timothy 361
 Murray, Simone 282
 Musil, Robert 451
 Mäkinen, Ilkka 249
 Möro, Mari 229

 Nabokov, Vladimir 145
 Nash, Jennifer 348, 353
 Nash, Katherine Saunders 149
 Nelson, Maggie 452
 Neumann, Birgit 402
 Nevala, Marja-Liisa 292, 331
 Newton, Adam Zachary 148
 Ngai, Sianne 168
 Niemi, Irmeli 331
 Niemi, Juhani 249, 278
 Nieminen, Tommi 128
 Nietzsche, Friedrich 66, 194n, 198, 222, 449, 452
 Nin, Anaïs 49
 Nivala, Asko 431n
 Nixon, Rob 359
 Noë, Alva 237
 Nora, Pierre 399
 Nussbaum, Martha 143, 192, 458–459
 Nykänen, Elise 141n

 Oikotie, Sanelma 326
 Ojajärvi, Jussi 229, 306n, 318
 Oksanen, Sofi 179, 399
 Olney, James 49–50
 Olsson, Bernt 288
 Onerva, L. 36
 Oppenheim, Hermann 407
 Opperman, Serpil 359, 361
 Orwell, George 146, 359
 Ovaska, Anna 113, 116, 261

 Palmgren, Raoul 305, 305n
 Parente-Čapková, Viola 261
 Parland, Henry 107
 Pascal, Roy 50
 Paulaharju, Samuli 441
 Pellinen, Jyrki 123n
 Perkins, David 288, 291
 Perloff, Marjorie 83
 Perrault, Charles 180
 Petrarca, Francesco 59, 259
 Phelan, James 141–146, 148, 169
 Phillips, Tom 82
 Pietilä, Tuulikki 40, 45
 Piippo, Laura 183
 Piispa Henrik 443

- Platon 12, 236, 259, 449
Poe, Edgar Allan 226
Pomorska, Krystyna 106
Popper, Karl 211
Possing, Birgitte 37
Potebnja, Aleksandr 100
Pound, Ezra 112
Pratchett, Terry 442
Propp, Vladimir 107, 126
Proust, Marcel 93, 132–133, 136, 400, 452
Puškin, Aleksandr 103, 105
Pylkkönen, Maila 36
Päätaalo, Kalle 249

Queneau, Raymond 157–159

Rabinowitz, Peter J. 147
Raevaara, Tiina 369–370, 373–374
Rahikainen, Agneta 43–44
Raipola, Juha 361
Rajewsky, Irina 182
Randall, Marilyn 86
Ransom, John Crowe 113
Rauma, Iida 408
Rechtman, Richard 408
Rhys, Jean 76, 228, 341, 472
Richards, I. A. 113, 389
Richardson, John 116
Ricoeur, Paul 190, 194, 201–202, 242, 254, 466, 468
Rifkin, Jeremy 279
Riikonen, H. K. 170
Rimmon-Kenan, Shlomith 132, 135
Robbe-Grillet, Alain 453, 459
Roine, Hanna-Riikka 183
Rojola, Lea 16, 303–304, 331, 381–382
Rose, Mark 28
Rosenblatt, Louise 116, 213
Rossi, Riikka 395
Rothberg, Michael 402
Rousseau, Jean-Jacques 49, 52, 71n, 259
Royle, Nicholas 230
Rowling, J. K. 82, 176, 302
Runeberg, Fredrika 39
Runeberg, Johan Ludwig 360
Rushdie, Salman 77, 339–340, 347, 349
Ryan, Marie-Laure 241

Saari, Stina 238
Saarikoski, Pentti 67
Saariluoma, Liisa 452
Sabot, Philippe 459
Saïd, Edward 313, 341–342
Saisio, Pirkko 37, 54, 77–78
Salmenniemi, Harry 183
Salminen, Aarne 117
Salmi-Niklander, Kirsti 445
Sand, George 49
Sanders, Julie 180–181
Sartre, Jean-Paul 449, 451
Saussure, Ferdinand de 106, 120–122, 154, 217
Schaeffer, Jean-Marie 159
Schapiro, Barbara Ann 228
Schleiermacher, Friedrich 195
Schmid, Wolf 167
Schmidt, Siegfried J. 227
Schönbeck, Sebastian 359
Schopenhauer, Arthur 449, 452
Scuriatti, Laura 32
Sebald, W. G. 400
Sedgwick, Eve Kosofsky 331, 391–392
Selvon, Sam 76, 339
Seneca 259
Sepänmaa, Yrjö 117
Seppälä, Juha 169, 302, 306n
Seppänen, Unto 170
Sevänen, Erkki 279–280, 283, 298, 306n
Shakespeare, William 110–111, 225, 229, 326, 342, 420–423, 425–426
Shields, Carol 465
Short, Mick 151, 156–157
Showalter, Ellen 328
Shrodes, Caroline 263
Sidney, Mary 422
Sidney, Philip 422
Siikaniemi, Väinö 434
Silva, Francisco Vaz da 444
Simon, Claude 453, 456
Simpson, Paul 156
Sinisalo, Johanna 442
Skeggs, Beverley 298, 303n
Šklovski, Viktor 101–103, 105–106
Smeds, Kristian 176
Smith, Barbara 329

- Smith, Sidonie 52–53
 Södergran, Edith 36, 43–44, 170
 Sofokles 225
 Soininen, Pirkko 46
 Špet, Gustav 101
 Spinoza, Baruch 391
 Spitzer, Leo 155–156
 Spivak, Gayatri 340–341
 Stam, Robert 179
 Statovci, Pajtim 399
 Steenberg, Mette 262
 Steinby, Liisa 133n, 306n
 Stendhal 453
 Strout, Elizabeth 391
 Štšerba, Lev 101

 Taine, Hippolyte 22
 Tammi, Pekka 135–136, 138
 Targoff, Ramie 422–423
 Thatcher, Margaret 312n
 Thon, Jan-Nöel 181
 Tiirakari, Leeni 249
 Tilg, Stefan 167
 Tischler, Victoria 259
 Todorov, Tzvetan 95, 106, 126–128, 131–132
 Tolkien, J. R. R. 127–128
 Tolstoi, Leo 103, 177, 450, 453, 455
 Tomaševski, Boris 101, 103
 Tomkins, Silvan 392
 Toolan, Michael 157
 Topelius, Zacharias 360
 Truth, Sojourner 326–328, 348
 Turunen, Risto 280
 Tuulio, Tynni 41
 Tuuri, Antti 218
 Twain, Mark 144
 Tynjanov, Juri 101–106

 Varpio, Yrjö 249, 291
 Vartiainen, Pekka 288
 Veivo, Harri 123
 Velázquez, Diego 183
 Vergilius 21
 Veselovski, Aleksandr 100, 172
 Viikari, Auli 169

 Viksten, Vilho 115
 Viljanen, Lauri 116
 Viney, William 260
 Vinokur, Grigori 101
 Virtanen, Leea 444
 Viswanathan, Kaavya 84–85
 Voltaire 451
 Vuola, Sinikka 84

 Wagner, Geoffrey 178
 Wales, Katie 151
 Walsh, Richard
 Warren, Austin 106, 116, 289
 Warren, Robert Penn 113
 Warwick, Patricia S. 230
 Watson, Julia 52–53
 Weik von Mossner, Alexa 394
 Wellek, René 106, 116, 289
 White, Hayden 97, 419, 464
 Whitehead, Anne 410
 Whitman, Walt 66
 Willebrand, R. F. von 433–434
 Williams, Raymond 283, 301–304, 311–312, 393, 419
 Wimsatt, William K. 29, 114, 388
 Winnicott, Donald W. 228
 Wolf, Christa 86
 Wolf, Werner 182
 Wolfe, Cary 368, 374
 Woodmansee, Martha 28
 Woods, Angela 260
 Woolf, Virginia 66, 97, 177, 325–326, 328, 423, 465
 Wordsworth, William 28, 52, 424
 Wyatt, Thomas 421

 Yanagihara, Hanya 411
 Young, Edward 27
 Young, Robert 336n

 Ziolkowski, Jan 444
 Ziolkowski, Theodore 432
 Żirmunski, Viktor 101, 103

 Österberg, Eva 43

Tietolipas-sarja

- 200 Tom Sjöblom *Druidit*
- 201 Maija-Leena Hänninen & Maijastina Kahlos toim. *Roomalaista arkea ja juhlaa*
- 202 Maarit Knuuttila ym. toim. *Suulla ja kielellä*
- 203 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo *Paholainen, noituus ja magia*
- 204 Riku Hämäläinen toim. *Pohjois-Amerikan Intiaaniuskonnot*
- 205 Outi Fingerroos toim. *Uskonnon paikka*
- 206 Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski toim. *Referointi ja moniäänisyys*
- 207 Pirjo Lyytikäinen ym. toim. *Lajit yli rajojen*
- 208 Helena Saarikoski *Leikkikentiltä*
- 209 Eija Timonen *Perinteestä mediavirtaan*
- 210 Marja-Leena Sorjonen & Liisa Raevaara toim. *Arjen asiointia*
- 211 Jaana Hallamaa ym. toim. *Etiikkaa ihmistieteille*
- 212 Tuomas Martikainen toim. *Ylirajainen kulttuuri*
- 213 Anne Mäntynen ym. toim. *Genre – tekstilaji*
- 214 Outi Fingerroos ym. toim. *Muistitietotutkimus*
- 215 Tapani Lehtinen *Kielen vuosituhanneet*
- 216 Marjo Mela & Pirjo Mikkonen *Suomi kakkonen ja kirjallisuuden opetus*
- 217 Satu Grünthal & Elina Harjunen toim. *Näköaloja äidinkieleen ja kirjallisuuteen*
- 218 Heikki Pihlajamäki ym. *Keskiajan oikeushistoria*
- 219 Hanna Lappalainen & Liisa Raevaara toim. *Kieli kioskillä*
- 220 Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila *Nuoret kielikuvassa*
- 221 Terhi Ainiala ym. *Nimistöntutkimuksen perusteet*
- 222 Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki toim. *Äänekäs kevät*
- 223 Tuomas Martikainen ym. *Islam suomessa*
- 224 Sirpa Leppänen ym. toim. *Kolmas kotimainen*
- 225 Jari Niemelä *Talonpoika toimeensa*
- 226 Samuli Hägg ym. toim. *Näkökulmia kertomuksen tutkimiseen*
- 227 Jyrki Kalliokoski & Lari Kotilainen *Kielet kohtaavat*
- 228 Anna Idström & Sachico Sosa toim. *Kielissä kulttuurien ääni*
- 229 Vesa Heikkinen toim. *Kielen piirteet ja tekstilajit*
- 230 Maarit Grahm & Maunu Häyrinen toim. *Kulttuurituotanto*
- 231 Lars Levi Laestadius *Lappalaisten mytologian katkelmia*
- 232 Veikko Anttonen *Uskontotieteen maastot ja kartat*
- 233 Tuomas Martikainen & Lotta Haikkola toim. *Maahanmuutto ja sukupolvet*
- 234 Irja Seurujärvi-Kari ym. toim. *Saamentutkimus tänään*
- 235 Maria Laakso ym. toim. *Tapion tarhoista turkistarhoille*
- 236 Siru Kainulainen ym. toim. *Työmaana runous*
- 237 Antti Salminen ym. toim. *Kirjallisuus ja filosofia*
- 238 Aino Mäkipalli & Liisa Steinby *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*
- 239 Kaisa Ahvenjärvi & Leena Kirstinä *Kirjallisuuden opetuksen käsikirja*
- 240 Anna Rastas toim. *Kaikille lapsille*
- 241 Anneli Kauppinen toim. *Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta*
- 242 Aino Koivisto & Elise Nykänen toim. *Dialogi kaunokirjallisuudessa*
- 243 Outi Tuomi-Nikula ym. toim. *Mitä on kulttuuriperintö?*

- 244 Pirjo Kristiina Virtanen ym. toim. *Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa*
- 245 Marleena Mustola toim. *Lastenkirja. Nyt*
- 246 Johanna Isosävi & Hanna Lappalainen toim. *Saako sinutella vai täytyykö teititellä?*
- 247 Johanna Ahonen & Elina Vuola toim. *Uskonnon ja sukupuolen risteyksiä*
- 248 Simo Häyrynen *Kulttuuripolitiikan liikkuvat rajat*
- 249 Elina Vuola toim. *Uskonto ja kehitys*
- 250 Jukka Kortti *Mediahistoria*
- 251 Harri Kalha toim. *Kummat kuvat*
- 252 M. A. Castrén *Luentoja suomalaisesta mytologiasta*. Toim. ja suom. Joonas Ahola
- 253 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen toim. *Kuvatut kulttuurit*
- 254 Mikko Kauko & Marko Lamberg toim. *Naantalin luostarin kirja*
- 255 Outi Fingerroos ym. toim. *Yhteiskuntaetnologia*
- 256 Anneli Sarhimaa *Vaietut ja vaiennetut*
- 257 Terhi Utriainen *Enkeleitä työpöydällä*
- 258 Maunu Häyrynen & Antti Wallin toim. *Kulttuurisuunnittelu*
- 259 Pilvi Hämeenaho ym. toim. *Soveltava kulttuurintutkimus*
- 260 Toini Rahtu ym. toim. *Kirjoitettu vuorovaikutus*
- 261 Harri Mantila ym. toim. *Oulu kieliyhteisönä*
- 262 Lari Kotilainen ym. toim. *Kielenoppiminen luokan ulkopuolella*
- 263 Arja Nurmi ym. toim. *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki*
- 264 Aila Viholainen ym. toim. *Kuvittelu ja uskonto*
- 265 Elina Vuola toim. *Eletty uskonto*
- 266 Sulevi Riukulehto & Ari Haasio *Virtuaalinen kotiseutu*
- 267 Irmeli Hautamäki toim. *Avantgarde Suomessa*
- 268 Ulla-Maija Peltonen & Outi Hupaniitti toim. *Arkistot ja kulttuuriperintö*
- 269 Laura Assmuth ym. toim. *Arjen turvallisuus ja muuttoliikkeet*
- 270 Titus Hjelm toim. *Uskonto, kieli ja yhteiskunta*
- 271 Maija Saviniemi toim. *Kalle päätalo tutkijoiden silmin*
- 272 Sari Kivistö & Sami Pihlström *Toista ajatellen*
- 273 Tapio Nykänen *Lapin ihminen*
- 274 Outi Fingerroos & Konsta Kajander ym. toim. *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*
- 275 Tiina Mahlamäki & Minna Opas toim. *Uushenkisyys*
- 276 Asta Kihlman toim. *Tekstin nautinnosta*
- 277 Mikko Kauko *Pyhän Mechtildin ilmestykset*
- 278 Jyrki Siukonen *Humpuukia ja hulluutta*
- 279 Kaarina Koski & Tuomas Hovi toim. *Kansanperinne 2.0*
- 280 Yrjö Varpio *Elää, kokea, ymmärtää*
- 281 Jyrki Siukonen *Ensimmäinen*
- 282 Ulla Piela *Toiveiden maa*
- 283 Soile Veijola toim. *Matkailunkestävä Suomi?*
- 284 Johanna Isosävi *Miten tutkia kohteliaisuutta?*
- 285 Margit Rahkonen *Margaret Kilpinen*
- 286 Hanna Korsberg ym. toim. *Vieraita näyttämöllä*
- 287 Hanna Meretoja ym. toim. *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*